

Іван МОЗГОВИЙ

**ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ
ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ
(I – ПОЧАТОК XI СТ.):**

**АНТИЧНІ Й СЕРЕДНЬОВІЧНІ
ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА**

Збірка документів із коментарями

Суми
Коллаж-Принт
2018

УДК 27–9(477)(075)
ББК 86.37я73
М74

*Рекомендовано до видання вченою радою
Сумського державного університету
(протокол № 8 від 09.02.2017)*

Рецензенти:

*О. П. Бойко, доктор філософських наук, професор;
Л. О. Филипович, доктор філософських наук, професор;
М. Г. Щербак, доктор історичних наук, професор*

Мозговий І. П.

М74

Християнізація Давньої України (I – початок XI ст.) : античні й середньовічні писемні джерела : збірка документів із коментарями / І. П. Мозговий. – Суми : ТОВ “Коллаж-Принт”, 2018. – 575 с.

ISBN 978-617-668-001-7

Видання присвячене проблемі утвердження християнства на землях Давньої України, культурних, соціально-політичних та ідеологічних складових цього процесу. До книги включені витяги з творів зарубіжних і вітчизняних авторів доби Античності й Середньовіччя, додатки інформаційного плану, у яких подаються дані про релігійне життя України доби Середньовіччя. Текст проілюстрований і ґрунтовно прокоментований з поясненням термінів, географічних та історичних назв, персоналій тощо, включає інформацію про давню Сумщину.

Книга призначена для науковців, студентів усіх спеціальностей і форм навчання, усіх, хто цікавиться минулим рідної землі.

УДК 27–9(477)(075)

ББК 86.37я73

ISBN 978-617-668-001-7

© Мозговий І. П., 2018

© Коллаж-Принт, 2018

**ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
АЛЛІ ВАСЮРІНІЙ**

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	5
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	7
РОЗДІЛ 1. I–IV СТОЛІТТЯ.....	24
1.1. I століття.....	25
1.2. II століття.....	57
1.3. III століття.....	70
1.4. IV століття.....	73
РОЗДІЛ 2. V–VI СТОЛІТТЯ.....	162
1.1. V століття.....	163
1.2. VI століття.....	180
РОЗДІЛ 3. VII–IX СТОЛІТТЯ.....	266
1.1. VII століття.....	267
1.2. VIII століття.....	305
1.3. IX століття.....	324
РОЗДІЛ 4. X – ПОЧАТОК XI СТОЛІТТЯ.....	382
1.1. X століття.....	383
1.2. Початок XI століття.....	530
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	541
Додаток А. Скорочення назв літературних джерел та імен їх авторів.....	552
Додаток Б. Правителі східних слов'ян.....	562
Додаток В. Правителі країн середньовічної Європи.....	564
Додаток Г. Населені пункти на історичних теренах Давньої України.....	573

Передмова

Проблема християнізації Русі як тривалий процес і її Хрещення як одиничний акт цікавили дослідників до більшовицького перевороту і в радянські часи. За кордоном видані чи не всі праці давніх авторів, що містять фрагменти християнської історії України.

Інтерес до події пробудився в період перебудови в 80-х рр. ХХ ст., коли в суспільній свідомості відбулися певні позитивні зрушення. Проте вже тоді вималювалися щонайменше три підходи до її розгляду: а) церковно-богословсько-московський (повна апологетика події, її розгляд крізь призму інтересів церкви); б) атеїстичний (перекручення фактів, спроба нейтралізувати церковну точку зору); в) науковий (одиничні спроби серйозного аналізу проблеми). При цьому, за виключенням окремих брошур, Україна була поза розглядом науковців, хоча основні події відбувалися саме на наших теренах. Після розпаду Союзу в Росії почалося звеличення Московії як “осередку православ’я”, яка в очах псевдонауковців зуміла “існувати” ... до свого виникнення! В Росії окрім деяких творів античних і середньовічних авторів слід виділити фактично 7-томне видання “Древняя Русь в свете зарубежных источников” (2003–2013), хоча воно подане як збірка документів з історії Росії і має проблеми з посиланнями. Нині воно не може задовольнити широкі інтереси пошуковців і читачів, тоді як україномовні видання взагалі відсутні.

Дана праця вперше в цілісності, на багатому культурно-історичному фоні, розкриває процес християнізації України протягом тисячі років. Вона стала продовженням серії попередніх публікацій автора, які пов’язують Давню Україну з античною й середньовічною Європою¹.

I розділ збірки представлений документами, які відображають процес розповсюдження християнства на теренах сучасної України в I–IV ст. Оповідається про поширення християнства в античних містах Північного Причирномор’я і серед варварських народів. Подаються дані про розселення слов’янських племен, починаючи з I ст. до н.е.

II розділ представлений документами, які відображають процес розповсюдження християнства на теренах сучасної України в V–VI ст. Оповідається також про початок масового розселення слов’ян за межі України як їхньої Прабатьківщини та їх знайомство з християнством.

III розділ представлений документами, які відображають процес розповсюдження християнства на теренах сучасної України в VII–IX ст. Особлива роль відводиться хрещенню верхівки русів у 860-х рр.

¹ Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємках великої цивілізації : монографія. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 471 с.; [Мозговий І. П.]. Утвердження християнства (I–II ст. н.е.) : античні писемні джерела / І. П. Мозговий. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 372 с.; Мозговий І. П. Еволюція християнства (III – I пол. VI ст. н.е.) : античні писемні джерела. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2015. – 570 с.

IV розділ представлений документами, які відображають процес розповсюдження християнства на теренах сучасної України в X – на поч. XI ст. Ідеться про перипетії, які супроводжували процес офіційного введення християнства в Русі у 988 та передували йому. Події доводяться до смерті великого князя київського Володимира (1015).

У зазначених документах простежується процес проникнення християнства на українські землі, зародження й становлення Української церкви. Для нас цікавим є все, що скупо донесли давні автори про утвердження християнства в Україні, як вони оцінювали ці події. Кожна деталь у надрукованих уривках має велику наукову значущість.

До всіх документів, уміщених у збірці, додано дані про час і умови їх виникнення. Документи супроводжуються коментарями, які пояснюють особливості тексту і розкривають зміст специфічних термінів. У коментарях теж часом представлені витяги з творів античних і середньовічних авторів. Незважаючи на фрагментарність повідомлень про Давню Україну, ці документи мають велику історичну цінність.

У текст включена й інша інформація, що стосується процесу християнізації Давньої України (додатки, дані археології й нумізматики тощо), що складає важливий матеріал давньоукраїнської історії. Написи, які збереглися на цих пам'ятках, часом мають не менше відомостей, ніж писемні тексти. Вони показують, що було відомо античним і середньовічним авторам про Україну-Русь, якими були її діячі та ідеї, що вони сприймали й розвивали протягом першого тисячоліття нашої ери, як їх оцінювали люди того часу.

У назві джерела йде скорочене ім'я автора, потім сама назва твору та відповідне в ньому місце, наприклад: *Ptolem. Geogr. 3, 5 (1)*, де перша цифра означає порядковий номер книги, друга-третья вказують на розділ (главу) і параграф (вірш). У фігурних дужках наводяться уточнені дати події. Посилання на джерела у коментарях і примітках оформлені повністю, часом подаються в звичайних дужках (наприклад: *Procop. Bell. Goth. 4, 4*).

Частина документів супроводжується посиланнями на Біблію. При цьому назви біблійних книг подаються в скороченні, прийнятому в науковій і богословській літературі, наприклад: *Пс. 118, 46* (=Книга Псалмів, глава 118, вірш 17), *Дан. 3, 13* (=Книга Даниїла, глава 3, вірш 13).

Назви позабіблійних і небіблійних джерел наводяться в скороченому вигляді, як це прийнято в науці, наприклад замість “Гельмольд” – “*Helm.*”, замість “Слов'янська хроніка” – “*Slav. Chron.*” тощо. У групі науководослідних робіт повторне посилання на одне й те ж джерело може скорочуватися, наприклад: *Там само*. Якщо вживаються посилання на різні праці одного й того ж автора, скорочується назва даної праці. Назви інших творів, подані в коментарях, не скорочуються. В книзі наводяться дані, що стосуються давньої історії Сумщини.

Автор висловлює щире подяку **Артюху В'ячеславу** за допомогу в пошуку документів та **Мозговому Ярославу, Денісовій Дарії і Гаврилюк Тетяні** за сприяння в перекладі ряду документів з англійської, латинської й грецької мов.

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У 2018 році громадськість України і Європи відзначає один із найвагоміших ювілеїв міжнародного культурного життя – 1030-ліття хрещення України-Русі, що поєднується з очікуванням набуття Українською церквою вимріяної автокефалії за умов різновекторної антиукраїнської агресії з боку Москви. Тому дослідження, присвячені цій події, мають неабияку актуальність. Вони показують взаємовплив політичних, економічних і культурних факторів у розвитку суспільства, які в сукупності забезпечили формування найбільшої європейської держави.

Проте християнізація Давньої України постає не як одиничний акт, а як тривалий процес, оцінити значущість котрого у повній мірі можна лише після уточнення відповіді на декілька проблемних питань.

1) *Слов'яно-руси як праукраїнський етнос*. Розглядувана епохальна подія у повній мірі має відношення до території і людності нинішньої України, і тільки побічно зачіплює Білорусь і Росію. Це засвідчує давня етнолінгвістична історія Східної Європи. Згідно документів і даних археології, саме на теренах України з найдавніших часів мешкали слов'яни як предки українців. Безперервна лінія нашої спадкоємності простежується щонайменше з часів Трипільської культури (V–III тис. до н.е.). Археологічно власне слов'яни засвідчені з I тис. до н.е., писемно – з рубежа I ст. до н.е./I ст. н.е. як венеди (венди, інди), потім анти і склавени. Причому, до розселення вони мешкали лише на території України й Південної Польщі.

Після поділу слов'ян у III–IV ст. на три групи вони з V/VI ст. розпочали у різних напрямках свою колонізацію: венеди (західні слов'яни) – на захід, склавени (південні слов'яни) – на південь, анти (східні слов'яни) – на північний схід. Близько цього часу в Пороссі сформувався військово-елітарний прошарок, який отримав назву “росів” – можливо на спомин про могутній народ “рос” прабіблійних часів. Носієм цієї назви чи її генези стали вихідці з сарматських племен роксоланів (відомих з II ст. до н.е.), аорсів (?) і росомонів, що склали серцевину даного синкретичного утворення.

У Придніпров'ї до складу Антського союзу (III/IV – поч. VII ст.) увійшла низка племен, а також роси-“арії”, які вели боротьбу з готами. У VI–VIII ст. роський етнонім слов'янізувався в антському середовищі й поширився від Волині до Дону і від Прип'яті до Криму. В Галичині постали племінні союзи Дулібія і Хорватія (частина людності якої на поч. VII ст. емігрувала в Далмацію). Після розпаду Антського союзу з нього виділилася низка племен, провідне місце серед яких зайняли поляни, на землях яких ще раніше постало містечко Київ, де правила династія Києвичів.

Невдовзі східних слов'ян, відомих арабам з поч. IX ст. як ас-сакаліба, представляли 18 племінних союзів. З них 12 мешкали на історичних землях України: *поляни* (центр – Київ), *сіверяни* (центр – Чернігів, населяли й Сумщину), *древляни* (центр – Іскоростень), *бужани* (центр – Бужськ), *дуліби* (центр – Теробовля), *черв'яни* (центр – Червен), *лучани* (центр – Лучеськ),

волиняни (центр – Володимир-Волинський), *білі хорвати* (центр – Стільсько), *уличі* (центр – Пересічень), *тиверці* (центр – Білгород-Дністровський), *житичі* (центр – Житомир).

У формуванні білоруського етносу брали участь балтійські племена, угро-фіни і частково вихідці з трьох слов'янських племен: *дреговичів* (центр – Турів), *радимичів* (центр Гомель) і *полочан* (центр – Полоцьк).

Російський етнос формувався на основі численних угро-фінських племен, таких, як *весь* (центр – Білоозеро), *меря* (центр – Ростов Великий), *мурома* (центр – Муром), *мещера* (центр – Рязань), *чудь заволоцька* (*вепси*), *голядь*, *мордва* (*мокша*), *марі-черемиси*, *удмурти*, *вотяки*, *перм* (*комі*), *печера*, *іжора*, *водь* та ін. Лише в незначній мірі цю азійську масу розбавили представники трьох племінних союзів слов'ян: *словенів* (центр – Новгород), *кривичів* (центр – Смоленськ), а також *в'ятичів* (центр – Тагінське городище в Орловській обл.), хоча останні, можливо, теж належали до угро-фінів.

У надрах Хозарського каганату, який на відміну від гунно-болгарського, аварського і західно-тюркського попередників був уже не кочовим і чинив опір огузам, печенігам, уграм, арабам, протягом VII–VIII ст. пройшов “ембріональний” етап формування росів чи “р'усів” (нова назва стала результатом зміни голосної *o* на *y*). Мабуть, войовничим русам, як постантській “корпорації”, уряд каганату в серед. VIII ст. надав військово-сторожові й торгові пільги, тож тут виросла руська діаспора. А поляни, сіверяни, радимичі, в'ятичі платили данину хозарам. Наприкінці VIII ст. на землях полян постала держава Русь із центром у Києві, де домінуюче становище посів військово-елітарний прошарок/дружина русів.

Дещо пізніше на півночі Східної Європи (в районі Ладоги) з'явилися варяги. Згодом на схід від Прибалтики сформувалося об'єднання місцевих угро-фінських племен і груп прибулих слов'янських “конкістадорів” та варязьких дружин. На цей час держава Русь, яка зародилася з військово-торгової корпорації на хозарській службі, вже кілька десятків років існувала як самостійна в Середньому Подніпров'ї і мала суттєві відмінності від варязьких мореплавців у господарюванні, побуті, ідеології, способах плавання і суднобудування, віруваннях і соціальному устрої тощо.

Тому східнослов'янські племена даної доби можна поділити на дві групи: південну (росо/русо-слов'яни) – спочатку данника хозар, потім фундатора Русі, і північну (фіно-слов'яни), яка довго платила данину варягам і раніше Руссю не називалася, хоча в 1721 привласнила цю назву.

Сьогодні на спадщину Русі без належних на те підстав претендують росіяни, хоча Московська держава має таке відношення до Русі як Румунія до Римської імперії. Водночас заснування й утвердження Русі довго приписували іноземцям на основі т.зв. норманської “теорії”.

2) *Норманська “теорія”* постала як одна з гіпотез походження Русі. Її прихильники пов'язують державотворчі процеси в Східній Європі з експансією на Схід скандинавів. У результаті скандинави-“нормани”, яких на Сході називали вікінгами, були оголошені засновниками Русі, її культури, панівної еліти й князівської династії. Від скандинавів виводилася назва народу русів, його політичне ядро. Основною стала теза, за якою засновник династії Рюрик у 862 був запрошений на князювання саме зі Скандинавії.

На противагу цій “теорії” постала антинорманська теорія, за якої домінуючим фактором у створенні держави Русі оголошувалися слов’яни, а скандинавський компонент заперечувався або зводився до ролі дружинників чи торговців. Якщо норманісти говорили про *північне* (іноземне) походження Русі, то антинорманісти стверджували, що етимологія назви Русь пов’язана не з Ладогою чи Скандинавією, а з Києвом на *півдні*, який і став місцевим осередком формування держави.

Тезу про походження варягів зі Швеції уперше висунув король (1569–1592) Юхан III у дипломатичному листуванні з Іоанном Грозним. У 1615 цю думку спробував розвинути шведський дипломат П. П. де Ерлезунда (1570–1622) у своїй книзі “*Regin Muschowitici Sciographia*”. Його почин у 1671 підтримав королівський історіограф Ю. Відекінд (1619–1675) у “*Thet svenska i Ryssland tijo åhrs krijs historie*”. Значний вплив на норманістів справила “Історія шведської держави” О. Далина (1708–1763). Норманської “теорії” дотримувалися, починаючи з М. М. Карамзіна (1766–1826), багато російських істориків. А засновником “теорії” серед цих істориків у серед. XVIII ст. став В. М. Татіщев (1686–1750), хоча легенда про покликання Рюрика включалася в усі твори з історії Московії вже протягом ряду століть.

Першими німецькими істориками-норманістами були Г. З. Баєр (1694–1738) та Г. Ф. Міллер (1705–1783), які працювали в Росії на запрошення Петербурзької АН у часи правління Анни Іванівни (1730–1740), а пізніше – Ф. Г. Штрубе-де-Пірмонт (1704–1776), І. Е. Тунман (1746–1778) та ін. У добу біронівщини багато посад при дворі в Петербурзі обіймали німецькі дворяни, які й прагнули обґрунтувати культуртрегерську роль Заходу щодо відсталої Росії. Баєр у 1736 написав “Твір про варягів”, де наполягав на скандинавському походженні князівської верхівки Русі.

У 1749 М. В. Ломоносов (1711–1765) у праці “Зауваження на дисертацію Г. Ф. Міллера” піддав критиці ідеї Міллера і Баєра, і це стало першим зіткнення антинорманістів і норманістів. Противником “норманської теорії” в XVIII ст. був і В. К. Тредіаковський (1703–1769).

Учень Міллера А. Л. Шльоцер (1735–1800) продовжив справу свого вчителя у Петербурзі. Його дослідження обґрунтовували нижчість слов’ян поряд із варягами, які принесли на східноєвропейські землі “зерна просвітлення”. Вчений зазначав, що лише з приходом скандинавів слов’яни “почали бути схожими на людей”. Зрозуміло, такі твердження німецьких вчених не могли бути сприйняті росіянами, які хотіли бачити себе слов’янами. Перші дискусії послідовників двох концепцій лежали в площині патріотичній і мало носили науковий характер, оскільки часто у своїй полеміці вчені в стані емоцій опускалися до особистих образ.

У XIX ст. норманська “теорія” розвивалася в контексті мінливої політичної ситуації. Так, після війни з Наполеоном у Росії почалося посилення антинорманізму, побічним “продуктом” якого постала шовіністична думка про те, що саме росіяни покликані домінувати над іншими. Та невдовзі панівною знову стала школа норманістів, проти якої було висунуто надто мало заперечень – наприклад, Г. Еверса (1781–1830) в 1808. Найбільш відомими норманістами в цей час були П. Й. Шафарик (1795–1861), Ф. Миклошич (1813–1891), А. А. Кунік (1814–1990) та ін.

До 30–50-х XIX ст. боротьба між норманістами і антинорманістами була й боротьбою “західників” і “слов’янофілів”. Вона загострилася в 60-х XIX ст. у зв’язку зі святкуванням у 1862 “тисячоліття Росії”. Хитким противником норманізму виступив В. Г. Василевський (1838–1899). Цікавою була дискусія в 1860 між українцем М. І. Костомаровим (1817–1885) та росіянином М. П. Погодіним (1800–1875), яка стала другою великою сутичкою антинорманістів з норманістами.

Надалі ситуація змінилася. Вже С. М. Соловйов (1820–1879) визнавав походження перших князів і дружини від норманів, хоча й оцінював їх вплив як незначний. При цьому двома найбільш відомими представниками антинорманістського напрямку як реакції на німецький ультрапатріотизм були С. О. Геденов (1816–1878) та Д. І. Ловайський (1832–1920). І саме в II пол. XIX ст. закладені концептуальні основи сучасного норманізму та антинорманізму. Каменем спотикання знову стала постать варяга Рюрика, якого називали фрісландцем, данцем, вікінгом чи навіть слов’янином.

Українська історіографія традиційно не була прихильна до норманізму. В першу чергу це пояснюється тим, що історична наука в Україні розвивалася в рамках однієї школи, започаткованої В. Б. Антоновичем (1834–1908) та його учнем М. С. Грушевським (1866–1934). Вироблена М. Грушевським концепція уперше обґрунтовувала історію України як історію цілком самобутнього народу, що розвивався окремо від польського й російського етносів. Історик аргументував тяглість української державності від Антського союзу, що згодом перейшов у Київську Русь, правонаступником якої стало Галицько-Волинське князівство. За такої концепції варязьке питання не могло братися до уваги.

А в російській історіографії до початку XX ст. перемога норманізму була очевидною. Навіть відомий російський фахівець із давньоруської літописної текстології та археографії О. О. Шахматов (1864–1920), встановивши пізній і недостовірний характер розповіді про покликання варязьких князів, схилився до ідеї “вирішального значення” скандинавських племен у процесі державного будівництва в Русі. Саму ж назву Руської держави він виводив із фінської лексеми “руотсі”.

Кінець XIX ст. характеризувався потужним розвитком історичної науки, коли дослідження середньовічної історії відбувалося в різних напрямках. У цей час норманська “теорія” найбільш повно була викладена данським лінгвістом і істориком В. Томсеном (1842–1927). Ще в 1876 він виступав у Оксфордському університеті з лекціями про ранню Руську державу. Згодом ці лекції були опубліковані та перекладені німецькою, шведською і російською мовами. В Томсен не ввів нічого принципово нового, проте зібрав і систематизував висновки своїх попередників і наголосив, що літописні варяги були скандинавського походження. Після його праці “Початок Російської держави” (1891) скандинавські витоки руської державності вважалися фактично доведеними.

Отже, перші століття цієї ідейної боротьби мали виключно політичний характер, а історичні факти притягувалися до бажаної концепції. На рубежі XIX–XX ст. норманська “теорія” зазнала значної модифікації у працях істориків Ф. О. Брауна (1862–1942), К. Пандера, С. Рожнецького,

Ф. Вестберга. Не відмовляючись від традиційної концепції норманського завоювання, неонорманісти Г. Янкун, Г. Штокль, А. Стендер-Петерсен, Р. Пертнер, Т. Капелле, Х. Арбман, В. Мошин, М. Таубе, Ю. В. Вернадський (1887–1973) та ін. запропонували ідею послідовної зміни іноземного панування над слов'янами, мирної норманської “колонізації”, вирішальної ролі варягів у формуванні економічного розвитку країни. А першим дослідником скандинавських старожитностей у Східній Європі на поч. ХХ ст. став шведський археолог Т. Арне (1879–1965).

З перших днів Радянської влади норманська “теорія” походження Русі нібито не вписувалася в ідеологічну доктрину режиму, тому дослідники часом “маскували” свій норманізм для того, щоб їхні праці могли бути опубліковані. Але потім більшовики змінили своє ставлення до норманізму, який утвердився на хвилі зростання ідей інтернаціоналізму, тож на його позиції став навіть провідний більшовицький історик М. М. Покровський (1868–1932). Одним із перших радянських скандинавістів була О. О. Ридзевська (пом. 1940-х). Проте з новою зміною ідеології більшовиків змінилося й їх ставлення до норманської “теорії”. Ще до початку війни постулати Покровського були піддані критиці. Війна з гітлерівською Німеччиною повернула вектор “теорії” походження Русі від норманізму до слов'янської концепції. Радянські науковці сталінського періоду Б. Д. Греков (1882–1953), С. В. Юшков (1888–1952), М. М. Тихоміров (1893–1865), В. В. Мавродін (1908–1987), Б. О. Рибakov (1908–2001) почали досліджувати історію початкової Русі з метою підважити норманську “теорію”. Деякі з них потім багато років представляли радянський антинорманізм. Наприклад, Б. О. Рибakov з 1940-х ототожнював русів і слов'ян, розташовуючи першу давньослов'янську державу, попередника Київської Русі, в лісостепу Середнього Подніпров'я.

У 1960-х відбулося нове поступове відродження ідей норманізму, оскільки відхід від офіціозу сприймався тоді як свого роду наукове дисидентство. Щоправда, характерною рисою в історіографії стало те, що науковці цього часу не називали себе норманістами, навіть якщо їхні висновки інколи прямо на це вказували. З 80-х років ХХ ст. має місце формула “компромісного” радянського норманізму який розвивався в дослідженнях молодих науковців. Серед відомих дослідників норманського питання в Європі стали Д. Шепард (Велика Британія), А. Стальсберг (Норвегія), І. Янссон (Швеція), В. Дучко (Польща), Т. Нун та ін.

Предметом дискусії в науці була локалізація союзу русів на чолі з каганом. Сходознавець А. П. Новосельцев (1933–1995) схилився до північної дислокації “каганату”. Археологи М. І. Артамонов (1898–1972) та В. В. Седов (1924–2004) поміщали його на півдні, від Середнього Подніпров'я до Дону; не заперечуючи впливу норманів на півночі Східної Європи, вони виводили етнонім Русь із іранських коренів. Історію ранніх слов'ян вивчали Г. Г. Літаврін (1925–2009) і А. Г. Кузьмін (1928–2004).

Деякі російські радянські історики, які намагалися різними способами маскувати свій норманізм, мали вплив і авторитет у першу чергу серед молодих людей, студентів, які гуртувались навколо них. Таку школу сформував Л. С. Клейн (нар. 1927), послідовниками якого були археологи

Г. С. Лебедєв (1943–2003), І. В. Дубов (1947–2002) та ін. Не менш помітною в радянській науці стала школа В. Т. Пашуто (1918–1983), до якої належить А. В. Назаренко (нар. 1948). До школи скандинавістів у Радянському Союз входять Т. М. Джаксон (нар. 1951) і Г. В. Глазіріна (1952–2016), що досліджують рунічні надписи, географічні трактати й саги ісландців, хоча прямо й не називають себе прихильниками норманізму.

О. О. Мельникова (нар. 1941) і В. Я. Петрухін (нар. 1950) дотримуються помірковано-норманістської “теорії”, до якої радянська історіографія повернулася в 1960-их. Вони визнають обмежений характер впливу династії варягів на зародження Русі і акцентують увагу на ролі народів, які мешкали на південний схід від Балтики. Стверджується, що варяги зробили серйозний вплив на давніх слов’ян, але, будучи нечисленними, швидко засвоїли слов’янську мову і культуру своїх сусідів.

Не завжди позиціонують себе як норманісти, хоча й роблять реверанс у їх бік, такі українські історики, дослідники походження Русі, як О. Й. Пріцак (1919–2006, професор Гарвардського університету), М. Ю. Брайчевський (1924–2001), М. Ф. Котляр (нар. 1932), П. П. Толочко (нар. 1938), Л. В. Войтович (нар. 1951), В. М. Зоценко (1953–2009), Ф. О. Андрощук (нар. 1970, Стокгольмський університет) та ін.

На сьогодні норманська теорія, так і не отримавши історичного підтвердження, втратила наукову актуальність, її політичний контекст не набув доказів. Звісно, вплив норманів на розвиток Русі мав місце. З їх приходом тут активізувалися кораблебудування й мореплавання, поведження з вітрилом і навігація по зірках, розширилися торговельні відносини і військова справа, юриспруденція і закони. Але Русь постала без них і до них. Іноземне походження правлячої династії було типовим для Середньовіччя. Легенда про покликання варягів у Русь не є винятком (німецькі династії беруть початок від римських, британські – від англо-сакських). Проте держава Русь сформувалася на внутрішній суспільно-економічній основі. Варяги майже не залишили слідів у багатій матеріальній та духовній культурі України, тому що ті з них, які попали в Русь, невдовзі асимілювалися (ослов’янилися).

3) *Русь як давньоукраїнська держава.* Отже, початком незалежності Русі від хозарів (у складі полян, сіверян, радимичів, уличів та ін.) став кінець VIII ст. Зі спалахом у каганаті бл. 800 громадянської війни (через прийняття Ітилем іудаїзму як державної релігії) союз Русь, очоливши кілька слов’янських племен, відокремився від Хозарії. Більш того, князь росів/русів оголосив себе каганом і, можливо, був одним із активних претендентів у боротьбі за центральну владу, у якій брав участь і, безперечно, київський князь Бравлін (кін. VIII – поч. IX ст.). Далі в I пол. IX ст. бачимо згадки про Русь у арабів, візантійців, європейців, у руських літописах. У складі Русі були і варяги, які попадали на руську службу. А волиняни й бужани залишалися “федератами” слов’янської держави.

Ще з 840-х арабським джерелам став відомий князь Дір (840–882). Про Аскольда (860–882), його співправителя чи спадкоємця, повідомляє (при описі подій III четв. IX ст.) т.зв. “Никонівський літопис”. На той час Русь поставала як тріада осередків: Куявія (Київ), Славія (Чернігів), Артанія

(Переяслав), хоча згодом перший приєднав два інші. Таким чином, держава Аскольда сягнула Смоленська, хоча ряд слов'янських племен залишався поза нею. Тоді вже деякі “провінційні” народи (особливо в Криму і на Кавказі) використовували грецький алфавіт або будь-який його варіант. Одним із його різновидів стала т.зв. “прото-кирилиця” в русів. Правитель незалежних русів знову титулується як “великий князь”. Уже в IX ст. арабський автор ібн Хордадбег називав русів слов'янським племенем.

Тимчасом у 860-х на півночі відбулося т.зв. “покликання варягів” на чолі з Рюриком (862–879). Після об'єднання в 882 цього угро-варяго-слов'янського племінного союзу Олега (879–912) зі слов'яно-роським етнополітичним утворенням, яке спочатку охоплювало південні і південно-східні землі східного слов'янства, держава зросла до рівня європейського гіганта, куди увійшли також угро-фіни, балти, алани, буртаси, тюрки тощо. На чолі держави залишилися роси, які поступово асимілювали варягів, самі ж ослов'янилися. Тіла Олега й Ігоря спалили й поховали в зрубі як сарматів/росів (у слов'ян була урна кремация. Злиття росів/русів із полянами тривало близько півтора століття, але ще при Ігорі вони виставляли окремі військові підрозділи, як і варяги, кривичі, словени ільменські, тиверці і печеніги.

Якщо Ігор (912–945) і Святослав (962–972) ще демонстрували риси вікінгів, то Володимир (978–1015) і Ярослав (1015–1018, 1019–1054) були вже цілковито руськими князями зі слов'янською ментальністю. В їхній державі домінувала українська духовність. Невдовзі вікінги, менш розвинуті у духовному плані за слов'яно-русів, злилися з другими.

Отже, Русь постала ще до вікінгів. Жодного народу з іменем “русь” джерела в Скандінавії не зафіксували. Скандінавські ж імена руських посланців IX–X ст. аж ніяк не засвідчують, що руси є шведами. Найвірогідніше, що руси використовували найманих скандінавів як дипломатичних представників. Маючи спочатку етносоціальне значення, назва Русь на східнослов'янських територіях перетворилася на поліетнонім.

Археологами віднайдена печатка Святослава з двозубом. У болгарському літописі “Хроніка Манасії” (XIV ст.) є зображення війська Святослава під Доростолом із прапорами, на верхів'ях держаків яких зображені тризуби. За часів Володимира тризуб уже став державним гербом. Натомість у Скандінавії й Північно-Західній Європі, звідки ймовірно походив Рюрик, не виявлено знаків, подібних киево-руському тризубу.

Перші скандінавські артефакти в Києві датуються лише 930-ми роками і пов'язані з територією Середньої Швеції, менше Данії й Норвегії. На цей час Русь існувала вже понад 100 років. Роси склали еліту війська Русі, до якого входили й варязькі найманці. Роль скандінавів зводилась виключно до функцій військових дружинників, хоча деякі скандінавські джерела згадують і їх торгові операції в Русі. Ідеологічною основою держави залишався політеїзм, але в ньому назрівали серйозні зміни.

4) **Монотеїстична тенденція в давньоукраїнському язичництві.** В Русі здавна існувала традиційна дохристиянська культура, густо пронизана ідеями “язичництва”, котре віками сприймалося в церковних колах як “темрява”, “невігластво”, “паганство”.

Проте релігійні уявлення праукраїнців не стільки убогі, скільки маловідомі, тому що їх цілісність була зруйнована в період християнізації. Нині вчені докладають чимало зусиль, щоб шляхом аналогій з іншими віруваннями, на основі етнографічних і лінгвістичних, археологічних і писемних пам'яток реконструювати основні моменти давньоукраїнського політеїзму, оскільки його власне міфологічні тексти не дійшли до нас, деякі ланки випадають, а вакуум заповнюється антинауковими судженнями.

Побічні дані засвідчують, що пантеїстичний світогляд слов'ян обумовлював розуміння Космосу як Єдиного, з чого витікала ідея єдності макро- і мікрокосму, непротиставлення неба і землі. За структурою слов'янський світогляд наближався до античного, оскільки в ньому теж була відсутня ідея творення з нічого. Відтак “творення” виступало як акт упорядкування матерії з хаосу. При цьому особливість еволюції слов'янських вірувань полягала в тому, що нове не витісняло старе, а нашаровувалося на нього, обумовлюючи синкретизм язичництва. Останнє охоплювало широкий спектр уособлень природи, тотемістичні й анімїстичні уявлення, символіку фетишизму й гадання, магію і знахарство, догматична ж система в язичництві не склалася.

Оскільки слов'яни/руси не знали також різкого протиставлення тіла й душі, то вважалося, що доля останнього визначається зразу ж після смерті людини. Бог забирає безсмертну душу небіжчика в рай, який уявлявся у вигляді прекрасного саду. Так, арабський мандрівник і дипломат Ібн-Фадлан (X ст.) зазначав, що руси з радістю спалюють небіжчика в одну мить, так що він, вважалося, миттю входив до раю. Ось чому язичник сприймав смерть як природний перехід з одного життя в інше, настільки ж реальне, як і нинішнє. Був звичай спалення з померлим його наложниці, але такий вияв варварства мав у дохристиянські часи європейське поширення.

Наївно-пантеїстичне світосприйняття слов'ян ґрунтувалося на релігійно-міфологічних уявленнях. Головні боги слов'янської міфології (Род, Перун, Дажьбог, Сварог, Стрибог, Велес чи Волос та ін.) виступали як аналоги богів олімпійського пантеону, за якими йшли нижчі боги різних рангів. Але поступово в слов'янській міфології, як свого часу в міфології античної, наростала “монотеїстична” тенденція.

Для характеристики слов'янських вірувань особливо важливе значення мають свідчення візантійського історика Прокопія Кесарійського (VI ст.), за словами якого слов'яни вважали, що існує тільки один Бог – творець блискавки і владика над усіма, якому вони жертвують биків і виконують інші обряди. Вони не визнають, що доля має яку-небудь силу щодо людей. Коли ж їм, хворим чи на війні, загрожує смерть, вони обіцяють, що в разі порятунку принесуть Богу жертву за свою душу. Уникнувши смерті, слов'яни жертвують, що обіцяли, і гадають, що саме такою ціною куплений ними порятунок. Водночас вони вшановують річки, німф та інші божества, яким теж приносять жертви і за допомогою цих жертв ворожать.

Про жертвоприношення слов'ян “Господу”, до якого вони зверталися в своїх святилищах (“капищах”) через посередництво зображень (“ідолів”), писали східні й вітчизняні автори. Подібну тенденцію відзначав і німецький місіонер Гельмольд (XII ст.). Він підкреслював, що серед різноманітних

божеств, яким слов'яни присвячують поля й ліси, вони визнають і єдиного всемогутнього Бога, який панує над іншими в небесах, а нижчі боги, підкоряючись йому, виконують покладені на них обов'язки. Для різних верств населення на роль такого Божества претендували передусім Перун і Велес, іменами яких, за словами київського літописця, клялися слов'яни при укладенні договорів із греками.

Отже, якщо в більшості політеїстичних систем світу були наявні невідворотна доля-фатум і мінлива доля-фортуна, слов'янське язичництво першої не знало, тому допускало можливість зміни долі, що обумовлювало його світоглядний оптимізм. А відсутність відплати на "тім світі" передбачала значну активність людини в земному житті. Предки українців як хлібороби й воїни, зайняті освоєнням суворої природи і постійними війнами з ворогами, виходили в свої контактах, подібно римлянам чи германцям, із тверезого розрахунку, тому їх конкретні стосунки з Божеством будувалися за принципом: "Я даю, щоб ти дав!" Водночас пантеїстичний світогляд, персоніфікація сил природи ріднили слов'ян, як і греків, із навколишнім світом, дозволяли їм краще зберігати результати його освоєння. Нелінійне сприйняття часу зближувало давньоукраїнське язичництво з античною міфологією. Слов'янські ж свята з їх нестримною життєрадісністю нагадували римські сатурналії чи луперкалії, тоді як магичні дії волхвів перегукувалися з містеріями греків. Саме "монотеїстична" тенденція в язичництві, ліризм і естетизм світосприйняття світу слов'янами створювали передумови для їх навернення у християнство.

Поширюючись у Придніпров'я, християнство зіткнулося тут із такими глибокими язичницькими віруваннями, з такою стійкою землеробською культурою, що могло розраховувати на перемогу насамперед шляхом адаптації до місцевих історичних і культурних традицій.

5) Проникнення в Праукраїну християнства як відповідь на запити часу. Документи засвідчують, що на території, яку обіймає сучасна Україна, християнство з'явилося вже в I ст. н.е. – спочатку в античних державах Північного Причорномор'я (Херсонес, Боспор, Ольвія, Тірас). Там апостол Андрій Первозваний почав поширювати християнство з міста Сінопа в Малій Азії, де знаходилася його кафедра. Скіфію, нинішню Україну, яка розташовувалася найближче до Сінопа, апостол отримав як місійну територію. На півдні України мученицьки загинули за віру рукопокладені ним священики Інна, Пінна й Рімма. Ще одним місіонером на землях України став учень апостола Петра папа римський Климент I (88–97). Як опозиціонера до офіційної римської релігії, його було заслано до каменоломень Херсонесу Таврійського, де на початку II ст. н. е. він зазнав мученицької смерті за пропаганду християнського віровчення.

У III ст. в Україну з півночі прийшли готи, для яких єпископ Ульфїла переклав Святе Письмо їх рідною мовою. Наїзд гунів (375) на певний час загальмував поширення християнства на українських землях, хоч у південному Криму залишилися готи, бо ж не всі вони під тиском гуннів подалися на Захід. Можливо християнство прийняли анти з вождем Божем. Перекази оповідають про 7-х єпископів Херсонеса, які утверджували нову віру і постраждали за неї. З творів отців церкви відомі інші численні

проповідники християнства серед варварських народів України (в VI ст. хрестяться й самі гунни). У VII ст. на засланні в Криму перебував папа римський Мартін, який сприяв поширенню тут християнства. У VIII ст. християнську віру в Криму стверджував Іоанн Готський. Поступово вона проникає і в Хозарію. На той час в Україні діяло до 7 єпархій.

Християнство ширилось в Україні також із Заходу, з Моравії, де в 860-х місійну працю за сприяння папи римського й патріарха константинопольського провадили святі Кирило і Мефодій та їхні учні. Обидва слов'янські апостоли по дорозі до хозарів побували в Криму і там знайшли мощі папи Климента I. З діяльністю братів-просвітителів традиція пов'язує проникнення християнства через Галичину на Волинь, де єпархія (в Перемишлі) могла бути ще до Володимирового хрещення.

У 860-х – 870-х руські князі Аскольд і Дір спробували утвердити християнство серед дружини та киян. Сам патріарх Фотій у одному з послань писав, що вислав у Русь єпископа. Не випадково на могилі Аскольда збудована церква св. Миколая. Наприкінці IX ст. в Руській землі організаційно оформилася церковна структура – митрополія, на чолі якої став болгарин Михайл (кін. IX ст.). І це був крок до легалізації християнства.

Проте обмеженість у перейманні візантійського християнства Аскольдом, нехтування специфікою слов'янського світобачення призвели до того, що у 882 новгородський князь Олег, використавши язичницьку опозицію, захопив Київ. У його час язичницька реакція придушила християнство, хоча воно не зникло зовсім, і є свідчення, що за князя Ігоря в Києві існувала церква св. Іллі. Ігор у цілому толерантно ставився до християнства і не заважав його поступовому проникненню в Русь.

Ставши по смерті Ігоря на чолі держави, його вдова, київська княгиня Ольга (945–962), у 957 здійснила поїздку в Константинополь, де прийняла хрещення з подальшим наміром хрестити й Україну-Русь. Вона навіть отримала високий титул “дочки” імператора. Після повернення додому княгиня почала проводити лінію на обмеження впливу язичництва у державі, порушивши “требища бісівські” і побудувавши дерев'яну церкву святої Софії. Проте її заходи не дали бажаних наслідків. Зверхнє ставлення ромеїв обурило горду княгиню і вона тимчасово заморозила відносини з імперією, відмовилася приймати послів імператора та надати військову допомогу, якої греки так потребували, воюючи з арабами за Крит.

Не одержавши політичних переваг від Візантії, княгиня звернула свій погляд на Захід, запросивши священнослужителів з німецького королівства, що зміцніло за часів Оттона I Великого. У 959 послі від Ольги просили посвятити для її народу єпископа і священників. Малося на увазі, що імператор вплине на папу римського, який на той час залежав від короля. Відзначивши у Франкфурті наприкінці грудня 959 Різдво, Оттон посприяв тому, щоб єпископом для Русі був призначений Лібуцій із монастиря святого Альбана, якого висвятив архієпископ Адальдаг. Щоправда, Лібуцій не поспішав їхати до далекої і невідомої землі, яку ще належало перетворити на єпархію. У таких роздумах і очікуваннях його й настигла смерть.

Тоді новим єпископом для Русі з волі короля, за порадою і клопотанням архієпископа Вільгельма був призначений Адальберт із

монастиря святого Максиміана. Адальберт розраховував на всебічну підтримку київської влади, тому у 961 він відбув у Русь. Але ситуація в Придніпров'ї на той час змінилася. Там усе більшої ваги набував син Ольги Святослав, якого княгиня всіляко утримувала від повного обіймання влади. Тож закономірно дорослий син за підтримки оточення з вікінгів-язичників вжив заходів, щоб зірвати глобальні плани княгині, яка намагалася зберегти статус регента, і таким чином посилити свої позиції.

Тимчасом гра Ольги на два фронти дала свої результати. Візантія погодилася на вигідний договір з Руссю. Ольга прагнула зберегти з християнським світом хоча б ті відносини, які мала. Тому наприкінці 961 руські воїни-найманці в лавах армії ромеїв воювали з арабами, намагаючись відбити для Візантії Крит. Невдовзі всю владу в Русі перебрав язичник Святослав і про християнство довелося на якийсь час забути. І хоча до кривавих репресій проти послідовників нової релігії не дійшло, але, можливо, Святослав поруйнував церкви і наказав стратити зведеного брата Гліба, який сповідував християнство і був позашлюбним сином Ігоря.

Не без втручання Святослава була зірвана місія Адальберта. Єпископ мусив терміново повертатися додому (962), і десь у Прикарпатті деяких членів посольства було навіть убито русами-язичниками. Сам Адальберт після великих прикросів ледве врятувався. На Батьківщині його зустріли з розумінням, тож архієпископ Вільгельм милостиво, на відшкодування обтяжень далеких мандрів, влаштованих ним самим, надав єпископу своє майно (тобто, компенсував витрати) і, ніби брат брата, оточив його всілякими зручностями. На його захист Вільгельм навіть відправив листа імператору, який у своєму палаці очікував самого єпископа та його звіту.

Так намагання зберегти власну самобутність між Заходом і Сходом приводило до того, що в киево-руському суспільстві періодично відбувалися реставрації язичництва. Тож і син Ольги Святослав, незважаючи на вмовляння матері, відмовився від прийняття християнства, навіть тиснув на нього, хоча його син Ярополк правдоподібно вже був християнином.

Захід не полишав надії християнізувати русів. Зацікавлений у розширенні впливу християнства на Схід, Оттон I, який у 962 став імператором Священної Римської імперії, звернув погляд на позбавленого і майна, і єпархії Адальберта, взяв над ним опіку і той у 966 був призначений абатом монастиря у Вайсенбурзі. А в 968 Адальберт за підтримки світської й духовної влади отримав посаду архієпископа Магдебурзького. Три підпорядковані йому єпархії мали відповідати за поширення християнської віри західного обряду на схід. Оттон I сподівався, що досвід, набутий тим у Русі, допоможе християнській місії. Тому на соборі постановили обрати архієпископом і митрополитом усього слов'янського народу, по той бік Ельби, Адальберта, якого і направили в Рим для отримання паллія від папи.

Тимчасом Святослав, провівши низку не досить рішучих антихристиянських заходів, повернувся до улюбленої військової справи. Він вирушив у похід проти християнської Болгарії (967–971), куди його закликали самі візантійці, намагаючись використати князя для реалізації своїх глобальних намірів. Відвідавши після нападу печенігів Київ, Святослав розділив володіння між синами Ярополком, Олегом і

Володимиром, яких і посадив намісниками в Київській, Древланській і Новгородській землях (970). Сам князь знову подався в похід на Балкани.

Між синами Святослава не було ні політичної, ні ідейної єдності. Якщо Ярополк (972–978) схилився до християнства, а можливо й був християнином, то Володимир, на протипагу брату-супернику, тяжів до язичницької партії. Олег, можливо, співчував Володимирі. Доки батько воював на півдні, брати мирилися. Та ось після невдалої війни з ромеями на Балканах Святослав уклав маловигідний для Русі договір 971, а повертаючись додому, був підступно вбитий печенігами (972). Вся влада в Києві перейшла до Ярополка (972–978). Ніби виконуючи волю княгині Ольги, він відновив контакти з римським папою й німецьким імператором.

У 973 імператор Отгон Старший разом із Оттоном Молодшим прибув у Кведлінбург і там 23 березня відсвяткував Пасху. Туди ж прибули послы багатьох народів, у тому числі русів, яких направив Ярополк, з великими дарами. У 977 Ярополк убив Олега, Володимир утік до варягів і Ярополк став правителем усієї Русі. Це зробило реальною перспективу прийняття Руссю християнства “західного зразка”. Як повідомляють західні літописи, того ж року (977) приходили послы до Ярополка з Риму від папи. При цьому невідомо, який вплив справляла на Ярополка його жінка-гречанка, яка раніше була черницею. Невідомо й те, була вона послідовницею східного обряду чи західного.

А вже в 978 князь Володимир повернувся в Русь із варягами, захопив невдовзі Київ і вбив Ярополка. Щоправда, прийшовши до влади за допомогою варязької дружини і язичницької еліти, Володимир задля їхніх інтересів намагався спочатку запровадити язичницький пантеон (980), тобто провести реформу (уніфікацію) язичницького культу. На Володимирській гірці, на місці старого капища, де стояла подоба Перуна, встановили ідоли 6-х різноплемянних богів (Перун, Дажбог, Хорс, Стрибог, Сімаргл, Мокош), а на Подолі, можливо, був неофіційно встановлений ще й ідол Велеса.

Отже питання про Хрещення Русі нібито знову зійшло з порядку денного. Проте невдовзі Володимир переконався, що для зміцнення держави та її престижу офіційно потрібна таки нова віра. При цьому у князя почали псуватися відносини з західним світом, виявом чого став конфлікт із християнською (охрещеною за західним обрядом) Польщею у 981 за червеньські міста. Натомість активізувалися місіонери з нехристиянського Сходу. За таких обставин і довелося вибрати віру.

б) **Проблема “вибору вір” в Україні-Русі.** Основне протистояння у виборі вір в Русі відбувалося між східною й західною гілками християнства. Фактично цей вибір тривав уже понад 30 років (957–987), тоді як активне утвердження східного християнства продовжувалося майже століття до того (з 866). Проте реально на статус панівної монотеїстичної релігії в Русі могли претендувати не тільки різні модифікації християнства (східне, західне, монофізитство, несторіанство), але й іслам та іудаїзм і навіть дещо менше реформовані язичництво чи зороастризм. Зокрема, джерела говорять про канали впливу ісламу (огузи, булгари, араби) й іудаїзму (хозари).

Розчарувавшись у язичництві після невдалої релігійної реформи і прагнучи підняти статус Русі, Володимир рішається на введення нової

релігії. Звичайно, амбітні плани київського князя не могли забезпечити ні занепадаючий халіфат, ні гонимі іудеї. І, незалежно від того, був вибір вір князем чи ні (986–987), реально Володимир на той час міг апелювати тільки до одного з варіантів християнства. Радянські дослідники зазначали, що від Риму князя відштовхувало небажання схилитися перед римським папою, а східна церква підкорила русів естетикою богослужіння. Насправді ж Ватикан нічим Володимирі не загрожував. Тогочасні королі й імператори самі ще довго маніпулювали римським першоієрархом. Тож у релігійній епопеї зіграли свою роли міжнародні орієнтири і внутрішні мотиви.

7) Внутрішній і міжнародний контексти релігійного вибору русів.

Поставши вже наприкінці VIII століття у Середньому Подніпров'ї як державна структура зі столицею в Києві, Русь була все ж варварським утворенням, і, як це характерно для тодішніх часів, його еліта ще довго орієнтувалася на більш розвинутих сусідів, щоб забрати в останніх створене ними, а не навчитися самим створювати цінності. Найрозвинутішою і найближчою на той час до Русі була Візантія як носій античної духовної спадщини, хоча й представлена в заідеологізованій формі.

У цьому контексті слід розглядати й кримський похід князя Бравліна бл. 800, спрямований проти хозарських і візантійських володінь у Криму. Протягом I третини IX ст. зовнішньополітична військова, торговельна та дипломатична активність нової держави Русі весь час посилювалася. Із багатьох морських походів на візантійські володіння тієї епохи нам відомі два (на о. Егіну і на Амастріду), а скільки ж їх залишилося поза увагою скупих анналів і вибіркової агіографії (житій святих) тієї епохи!

Був ще й інший претендент на першість у Європі – Франкська держава, хоча вона знаходилася дещо далі. Про політичну стратегію русів свідчить те, що через 50 років після виникнення держави їх посла в 839, як засвідчують “Бертінські аннали”, відвідали Константинополь та Інгельхайм, намагаючись заручитися допомогою ромеїв і франків у відстоюванні своєї державності. Адже навколо землі русів мешкали ще дикіші варваро-кочівники (утри та ін.), які блокували русам вихід до моря.

Оскільки реальної підтримки від жодного з фаворитів політичних перегонів отримати не вдалося, Русь вдалася до тиску на ближнього сусіда. Тодішніх варварів цікавили переважно матеріальні, а не духовні цінності. А кращий спосіб отримати їх – опора на силу. Щоправда, навіть така сила не допомагала, і з язичниками не могло бути навіть династичного союзу.

Візантія намагалася заспокоїти нестримних сусідів, щоб забезпечити мир на своїх теренах. Оскільки для силового тиску на Русь ресурсів не було, ромеї вдалися до апробованого способу – схилення північних варварів до християнства, щоб привити їх моральні чесноти й поставити в залежність у церковному плані. Тож саме у цей час (860-і) активізувалася згадувана місія слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія, які діяли на теренах слов'янського світу.

Відомі походи київського князя Аскольда на Константинополь, яких М. Ю. Брайчевський нараховує 4 (860, 863, 866, 874); у будь-якому разі напад у 860 був безсумнівним, як і торгова угода, укладена після нього. В широкому хронологічному діапазоні (882–884) арабо-перськими джерелами

називається похід на Абесгун. Невдалі походи й спокуса долучитися до візантійських благ спонукали Аскольда, як засвідчують документи, прийняти від Візантії нову віру. Але прилучення до християнства лише верхівки спільноти русів було недостатнім. Далекий варварський світ росів/русів залишався великим, некерованим і незрозумілим.

Тимчасом з півночі в Русь прийшли язичники-вікінги на чолі з князем Олегом, які вбили Аскольда, захопили в Києві владу й зупинили утвердження християнства. Хоча військова доктрина залишалася сталою. В 907 руси разом із вікінгами вчинили на чолі з Олегом успішний похід на Константинополь та уклали вигідну торгову угоду. Договір 911 закріпив руські пріоритети на Босфорі. Русь добилася військових і економічних успіхів, але й цього було замало для прогресу молодій державі.

За часів князя Ігоря відбулося послаблення в антихристиянській політиці русів, очевидно через вплив на князя його жінки Ольги. Тож в укладеному після походу русів на Константинополь (941) договорі 944 вже помітно, що християнство складало суттєву силу. Натомість після антихристиянських дій Святослава у третьому договорі Русі з Візантією від 971 ідеться тільки про інтереси русів-язичників. Русь здійснювала також антиарабські (909, 910, 913, 944) експедиції, а водночас торгувала з Європою, Візантією, Близьким і Середнім Сходом до Багдада і Балха.

На кінець X ст. більшість розвинутих сусідів Русі стали християнськими країнами (окрім Данії, Ісландії, Норвегії, Швеції, прибалтійських слов'ян, литовців, фінів). Християнство на той час було ще єдиним, хоча симптоми майбутнього розколу проявлялися неодноразово. І вже не перше століття між майбутнім католицьким світом і майбутнім світом православ'я йшла непримована боротьба. На Європу певний вплив справляли мусульмани, але це були далекий халіфат, маловпливова Волзька Булгарія, назначні закавказькі емірати. Поряд із Руссю доживав останні дні Хозарський каганат, що разом із єврейською діаспорою був носієм іудаїзму. Натомість Русь залишалася язичницькою і думала, що робити. Зрештою, вона могла залишатися й надалі такою, як деякі її близькі й далекі сусіди.

Проте ставало зрозумілим, що стара язичницька віра уже не відповідала потребам часу. Зорієнтована на обоження природних стихій і тісно пов'язана з господарською діяльністю, батьківська віра не мала досвіду адаптації до нових соціальних умов, не апелювала до вирішення взаємин груп населення, що так турбувало керівництво держави. Натомість християнство подібний досвід мало. Тому, розчарувавшись у язичництві і прагнучи підняти статус Русі, Володимир погоджується на хрещення Русі.

8) *Хрещення України-Руси як політичний акт.* Критичний аналіз показує, що обставини підштовхували Володимира до прийняття християнства саме з Візантії. Цьому сприяв відповідний характер відносин і попередні угоди з ромеями. З Візантією – найбагатшою, могутнішою і найбільш культурно впливовою державою того часу – Русь підтримувала давні тісні стосунки. Тож Володимир і вирішив прийняти звідти християнство та охрестити весь народ.

Схиляв його до хрещення за східним обрядом і майбутній король та хреститель Норвегії, вікінг Олаф Трюггвассон (995–1000), який гостював у

князя та побував у Константинополі. Події відбувалися у час погіршення внутрішньополітичного становища у Візантійській імперії. У 986–989 вибухнуло вкрай небезпечне антиурядове повстання на Сході імперії, очолюване Вардою Скліром, потім Вардою Фокою і підтримане населенням Таврії. Скрутне становище, у якому опинився імператор Візантії Василій II (976–1025), змусило його звернутися до Києва з проханням про військову допомогу. Умови, за якими Київ погоджувався допомогти Візантії, продиктував Володимир. За ними київський князь зобов'язувався допомогти імператору придушити повстання, а за це той мав віддати за Володимира свою сестру Анну (тобто Володимир отримував певні права на візантійський трон) та сприяти хрещенню населення Київської держави.

Імператор хотів добитися допомоги від Володимира, але затягував з відповіддю на сватання князя. Інтрига спонукала Володимира здійснити несподіваний похід на Корсунь у Криму (987–988) і захопити місто. Звідси він міг погрожувати самому Константинополю. Тоді імперія пішла на поступки. У Корсунь прибули священники з єпископом і Анною. Володимир хрестився (988), обвінчався і віддав грекам місто як посаг за принцесу. При цьому, як зазначали арабські автори, Володимир надіслав військову допомогу імператорові, й той переміг бунтівників. Повернувшись у Київ, князь наказав хрестити киян (14.08. н.ст., відзначається 28 липня – у день пам'яті князя Володимира), а потім поширити нову віру по всіх теренах Русі.

Після офіційного хрещення киян у 988 християнство стало державною релігією Київської Русі. Християнізація йшла поступово за водними шляхами – спершу її приймали більші осередки, пізніше провінція. Не всюди цей процес відбувався без опору, як у Києві. На півночі головний спротив чинили служителі “паганського” культу – “волхви”, вплив яких на південних землях Русі був незначний. Натомість у Новгороді, Суздалі, Смоленську, Білоозер'ї, Ростові, Муромі тощо вони підбурювали населення до відкритих виступів проти християнських священників.

Тепер Володимир міг розраховувати на рівноправний характер відносин з ромеями, хоча після хрещення Русі і створення церкви (офіційно – візантійської єпархії) єпископи все рівно направлялися в наші землі греками. Реально Володимир не апробував західний варіант хрещення, не задався роллю Західного світу в порівнянні з тоталітарною державою ромеїв. Хоча “Никонівський літопис” говорить про посольства до Володимира від папи (988, 991, 1000) та до папи від Володимира (994, 1001).

Для унормування церковного життя у своїй державі, Володимир видав Устав, призначивши десятину на утримання церкви та визначивши права духовенства, аби дати структурне оформлення церкви як у Візантії.

В результаті такого перебігу подій імператор розправився з ворогами, підкорив Болгарію і зробив з потенційного ворога Володимира чи то меншого брата, чи то нейтралізованого правителя, що мав амбітні плани. Правда, Володимир увів Русь у коло цивілізованих держав, з ним самим musiли більше рахуватися. В будь-якому разі він сподівався на рівноправний характер відносин із сусідами, хоча після хрещення Русі і створення там церкви (офіційно – візантійської єпархії) вона, хоч і номінально, але залежала від Візантії. Таким чином вона прив'язувалася до

економічно відсталого і недемократичного східного світу і це обмежувало її можливості в подальшому розвитку.

Можуть сказати, що князь Володимир, непоганий воїн і адміністратор, прорахувався в своїй дипломатії. Він нібито не зважив усіх обставин, не оцінив переваги зростаючого Західного світу в порівнянні з державою ромеїв. Схилившись до візантійської естетики, він надовго позбавив Русь впливу з боку правових і наукових засад Заходу. Проте для історії не існує умовного способу. Варто оцінити те, що Русь отримала, а не з'ясувати ті можливі досягнення, які віртуально могла б отримати. Аналіз же показує, що хрещення стало вагомим подієм в історії Української державності.

9) *Наслідки Хрещення України-Руси.* У ранньому Середньовіччі релігія була визначальним фактором розвитку суспільства, тож від того, куди схилиться Русь, залежало майбутнє українського народу і майбутнє інших етносів, що зароджувалися на теренах Русі, та, зрештою, і Європи.

Прийняте великим київським князем Володимиром рішення про офіційне введення християнства надовго визначило перспективи розвитку Праукраїни. Невдовзі Русь очікував хоч і не перманентний, але на перших порах бурхливий злет. Християнство поєднало Русь і сакралізувало владу – вони єдині як і Бог єдиний. Уже за Володимира Русь стала однією з найвпливовіших держав Європи. Були укладені політичні договори й династичні союзи з Норвегією, Данією, Швецією, Німеччиною, Польщею, Чехією, Угорщиною, Болгарією, Візантією. Престиж вчорашньої варварської держави значною мірою підняли стосунки з Ватиканом. Іларіон писав у “Слові про закон і благодать”, що Русь тепер “відати і чути на всі чотири кінці землі”. Київ не мав протистояння з Заходом, тоді як східних войовничих сусідів (хозари, печеніги, булгари, яси, касоги та ін.) надійно заспокоїв. Перед Руссю відкрилася певна європейська перспектива.

Звичайно, до офіційного прийняття християнства в Русі існувала досить багатогранна дохристиянська культура, різні елементи якої (фольклор, музика, архітектура, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво і т.п.) були тісно пов'язані з традиціями язичництва. Оскільки ж терміном “язичництво” церква позначала всі форми духовної культури, які не піддалися християнізації, ставлення до них виявилось негативним. Тож такі риси язичництва, як відсутність ідеї фаталізму і віри в потойбічну відплату, що надавали йому оптимістичності, зближували наших предків із землею і навколишньою природою, активізували їх діяльність, спрямовану переважно на реальне життя, тепер змінилися орієнтацією на світ потойбічний. Християнство утвердилося не тільки як віросповідна система, але і як ідеологічний комплекс, що виступав таким собі “забралом” монархії. Склався руський варіант “симфонії” як єдності світської й духовної влади.

Християнське духовництво сприяло ліквідації залишків язичництва, попутно знищуючи капища (на місці яких зводилися церкви), звалюючи ідолів-кумирів, переслідуючи жерців, забороняючи обряди і фольклор.

І все ж вплив нової релігії, передусім на культуру, був вагомим. Адже християнство, на відміну від язичництва, опиралося в богослужінні на книгу, ікону, спів тощо. Тому з прийняттям християнства в Русі активніше почала поширюватися писемність. Для підготовки служителів Володимир

зкладає школи, учителями в яких були священики з Корсуня, що знали слов'янську мову. А за часів Ярослава розвивається бібліотечна справа. Формується література, спочатку перекладна (збірки афоризмів “Палея”, “Діоптра”, “Бджола”), потім оригінальна (твори “ярославових книжників”). Популярними були житія, патерики, літописи, проповіді тощо.

У Русі простежується розквіт храмового будівництва, виникають монастирі. Помітного розвитку набуває техніка іконописання, мозаїки, фрески, церковного співу на ґрунті місцевого розспіву. Богослужіння, молитовна практика набувають рис театралізації. Проповідуючи милосердя та християнську любов як підвалини цивілізованого і мирного життя, християнство освячувало державу Володимира і позитивно впливало на мораль керівної верхівки і населення. Формується право, через християнство читачі долучаються до античної мудрості, неоплатонізму.

Звичайно, церква використовувала культуру з апологетичною метою, але це було типовим для середньовічної Європи і відповідало духу часу. Тож через світські впливи Заходу слов'янська рецензія візантійської культури мала власне обличчя. У Русі, на відміну від Риму, християнство стверджувалося “зверху”, що обумовило опору мас на язичницьку спадщину, народну культуру, місцеві традиції, що змінювало християнство.

10) **Трансформація християнства в Україні-Русі.** Отже, храми після хрещення Русі порубали, ідолів скинули. Поєднання горизонтальної лінії спадкоємності (зовнішня, сучасна) і вертикальної (давня, місцева) ґрунтувалося на світоглядних засадах і узгодженні з вірою, що обумовило міру сприйняття: все, що не “готувало” християнство, оголошувалося чужим і шкідливим. Спадкоємність передбачала вибіркове наслідування.

У Придніпров'ї християнство зіткнулося з глибокими язичницькими віруваннями, з такою стійкою побутово-землеробською релігією (ігри, танці в дні християнських свят, віра в природні стихії, культ води тощо), яка формувалася віками, що просто так витіснити їх не могло. Стійкість язичництва, опозиція його служителів і віруючих новій релігії, активна роль світської влади обумовили адаптацію християнства до місцевих історичних і культурних традицій. Джерела засвідчують, що невдовзі нова релігія поставала як якась амальгама, своєрідний синтез вірувань і культу як християнських, так і язичницьких. Цей синтез отримав назву “двовір'я”, “побутового православ'я”. Це підкреслюють як світські вчені, так і історики церкви. Живучість язичницьких обрядів і магічних дій значною мірою детермінувала схильність Руської церкви до обрядового боку віри.

Надалі конфесійна поліфонія породжувала скоморохів, ересі, вільнодумство. На відміну від Московії, де ствердився візантінізм, у руському богослов'ї домінувала поміркована тенденція.

Тому введення в Русі християнства виявилось не якоюсь локальною подією, а діянням вселенського значення, обумовленим складними дипломатичними й воєнними обставинами. Київські князі прагнули використати релігійний ресурс для ідейно-політичного зміцнення своєї держави. І тільки з хрещенням Руської землі європейський християнський світ набув більш-менш закінченого етногеографічного оформлення, давши змогу Європі заявити про себе як про єдине культурно-цивілізаційне ціле.

Розділ 1

1 – IV століття

*“Мандрюючи понад старим Дніпром
Світанками, удень і вечорами,
Вночі, під чистим зоряним шатром,
Перед вогнем, що руки грів теплом,
Я думкою летів через тумани”¹.*

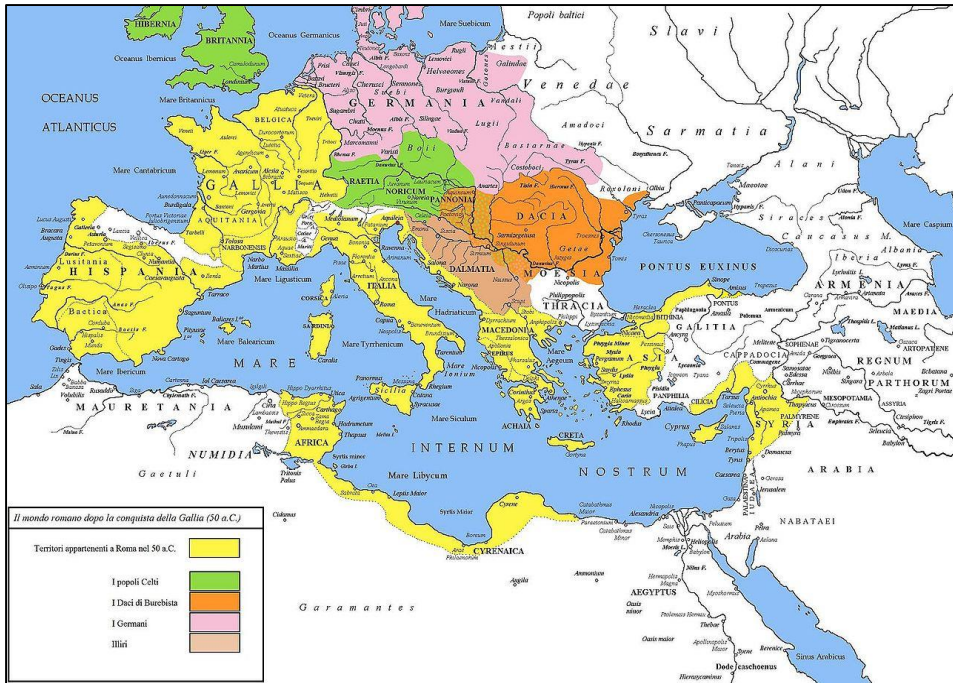
1.1. I СТОЛІТТЯ

Текст

[Народи Скіфії]

{I ст. до н.е.} **ПМЛ**². “Від сих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський...”³.

{Між 63–61 до н.е.} **Pomp. Mel. De chorogr.**⁴ **3, 5 (38)**⁵. “(38). ...Корнелій Непот⁶ наводить свідчення Квінта Метелла Целера, який повідомляє, що під час свого перебування на посаді проконсула в Галлії⁷ він отримав у подарунок від царя бетів⁸ якихось індів⁹. Запитавши, як вони потрапили в ті місця, Метелл дізнався, що буря

Європа в 50 до н.е. Мапа

відігнала їх від берегів... що вони довго блукали по морю і, нарешті, висадилися на германському березі¹⁰”.

{7 до н.е.} **Strab. Geogr. 7, 3 (13–17)**¹¹. “Через¹² країну гетів річка Маріс тече в Данувій, по якому римляни сплавливали спорядження, необхідне для війни. Верхня течія річки Істр, тобто від витоків аж до катарактів, зазвичай називається Данувієм (у цій частині річка

протікає головним чином через країну дакійців); навпаки, в нижній течії річки, аж до Понту, де річка тече повз країну гетів, називається Істром. Дакійці і гети говорять однією мовою. Грекам гети більше знайомі через їх постійні переселення по обидва боки Істру і тому, що вони змішалися з фракійцями й місійцями. Плем'я трибаллів (теж фракійське) також піддалося такому змішанню. Справді, трибалли допустили переселення в свою країну, оскільки сусідні народності змусили їх виселитися в області слабкіших племен; скіфи, бастарни і савромати на протилежному березі річки нерідко настільки перевершували їх міццю, що навіть переправлялися через річку слідом за тими, кого вони вигнали, і певна частина їх осіла або на островах, або у Фракії, а тих, що жили на іншому боці річки, здебільшого здолали іллірійці.

...(16). При гирлі Тіраса є так звана "Вежа Неоптолема"¹³ і селище під назвою "Селище Гермонакта"¹⁴. Якщо піднятися вгору по річці на 140 стадій, то по обох боках зустрінемо міста: направо буде Ніконія¹⁵, а наліво – Офіусса¹⁶. Прибережні мешканці говорять про місто¹⁷ за 120 стадій угору за течією річки. За 500 стадій від гирла у відкритому морі лежить острів Левка¹⁸.

(17). Далі протікає річка Борисфен¹⁹, судноплавна на 600 стадій; поблизу тече інша річка – Гіпаніс²⁰ і лежить острів перед гирлом Борисфена з бухтою²¹. Якщо проплисти вгору по Борисфену 200 стадій, то буде однойменне з річкою місто; це місто називається також Ольбією²², є великим портом і засноване мілетцями".

{7 до н.е.} **Strab. Geogr. 7, 4 (2–4)**²³. "(2). При виході з затоки, на лівому боці, лежать маленьке містечко і ще одна затока херсонесців²⁴. Якщо плисти далі вздовж узбережжя, можна побачити великий мис²⁵, який видається на південь у море і є частиною цілого Херсонеса²⁶. На цьому місці розташоване місто гераклейців (колонія гераклейців на Понті²⁷), яке також називається Херсонесом і знаходиться, якщо плисти вздовж берегів, за 4 400 стадій від Тіраса. У місті є святилище Діви²⁸ (якогось божества). За 100 стадій перед містом знаходиться мис, названий по імені цього божества Парфенієм²⁹, з храмом божества і його статуєю. Між містом і мисом три бухти. Потім іде Давній Херсонес³⁰, що лежить у руїнах, і потім бухта з вузьким входом, де таври (скіфське плем'я) зазвичай збирали свої розбійницькі банди, нападаючи на тих, хто рятувався сюди втечею. Ця бухта називається Сімболон Лімен³¹ і утворює разом з іншою бухтою перешийок у 40 стадій під назвою Ктенунт³². Цей перешийок, який замикає Малий Херсонес, складає, як я сказав, частину Великого Херсонеса, з однойменним півострову містом Херсонесом.

...(4). За згаданою гористою областю лежить місто Феодосія³³. Місто займає родючу рівнину і володіє бухтою, що може вмістити 100 кораблів. Ця бухта колись була кордоном між землею боспорців і таврів. І наступна далі область також родюча до Пантікапея³⁴, який є столицею боспорців, що лежить при гирлі Меотіди³⁵. Відстань між

Феодосією і Пантікапеєм близько 530 стадій; уся ця область хлібородна; в ній є селища і місто з чудовою бухтою під назвою Німфей³⁶. Пантікапей є пагорбом, населеним з усіх боків в окружності на 20 стадій. На східному боці міста знаходиться бухта і корабельні приблизно на 30 суден; є там і акрополь. Місто засноване мілетцями. Довгий час містом, як і всіма сусідніми поселеннями по обидва боки [протоки] біля гирла Меотіди, управляли [такі] володарі, як Левкон, Сатир і Парісад, поки Парісад не передав свою владу Мітрідату³⁷. ...З часу Мітрідата царство перейшло під владу римлян. Велика частина його території знаходиться в Європі, але частина розташована в Азії”.

{7 до н.е.} **Strab. Geogr. 7, 2 (4)**³⁸. “(4). ...Римляни ще не проникали в землі за річкою Альбісом³⁹; так само і сухоходом ніхто не проходив туди. Проте, якщо йти по довготі на схід, то ми зустрінемо області, що лежать поблизу Борисфену і на північ від Понту, це ясно з “кліматів” і паралельних відстаней. Але що знаходиться за Германією: чи слід вважати, що там живуть бастарни (як думає більшість), що між ними мешкають інші народності – язиги або роксолани⁴⁰ або будь-які інші з тих, що живуть у візках⁴¹, сказати важко. Нелегко вирішити, чи мешкають вони аж до океану, по всій довжині узбережжя, чи яка-небудь частина країни безлюдна через холод або з іншої причини, чи навіть інша народність, яка змінила германців, живе між морем і областю східних германців. Те ж саме незнання панує у нас і щодо інших, безпосередньо наступних за ними північних народностей”.

{7 до н.е.} **Strab. Geogr. 2, 5 (7)**⁴². “(7). За Борисфеном же мешкають роксолани, останні з відомих скіфів, хоча вони живуть південніше, ніж найбільш віддалені з відомих нам народів на північ від Британії; і області за країною роксоланів безлюдні внаслідок холоду. Південніше роксоланів живуть савромати⁴³, а також скіфи, країна яких тягнеться аж до східних скіфів”.

{7 до н.е.} **Strab. Geogr. 7, 3 (17)**⁴⁴. “(17). ...В глибині країни живуть бастарни, які межують із тірегетами й германцями; бастарни також, можливо, германська народність, і поділяються на декілька племен. Справді, одні з них називаються атмонами, інші – сідонами; ті, що володіють Певкою, островом на Істрі, зветься певкінами, а найбільш північні, що мешкають на рівнинах між Танаїсом і Борисфеном, – роксоланами. Наскільки відомо, вся країна на північ від Германії аж до Гірканського⁴⁵ моря є рівниною. Чи мешкає якесь плем'я за роксоланами, ми не знаємо. Роксолани воювали... роксолани ... були здебільшого знищені. У них використовуються шоломи і панцирі з сиром'ятної бичачої шкіри, вони носять плетені щити як захисний засіб; є у них також списи, лук і меч. Таке озброєння і в більшості інших варварів. Що стосується кочівників, то їх повстані намети прикріплюються до возів, у яких вони мешкають. Навколо

наметів пасеться худоба, молоком, сиром і м'ясом якої вони харчуються. Вони слідуєть за пасовищами, завжди по черзі вибираючи багаті травною місця, взимку на болотах поблизу Меотіди, а влітку на рівнинах”.

{8–11 н.е.} *Ovid. Trist. 3, 10 (4–5, 31–34, 51–76)*⁴⁶.

“(4)⁴⁷. ...Поміж варварів я в дальній живу стороні.
Де савромати довкіл, дикуни, і бесси, і ґети...
...(31). Де щойно судна пливли, там ногою ступають, а води,
Що замінились у лід, коні копитами б'ють.
Через прозорі мости, що під ними ковзає хвиля,
(34) Тягнуть за возом віз дужі сарматські воли⁴⁸.
(51). ...Тож, коли непогамовний Борей жорстоким морозом
Море розлоге скує чи повноводну ріку,
Тут же по Істрі, що аж видзвонює під Аквілоном,
Варвар на бистрім коні з іншого берега мчить.
Ворог, грізний конем, стрілою – далекосяжний,
Нищить усе довкруги, широко сіючи смерть.
Дехто спішить утекти; лишає без захисту поле,
От і захоплює все той грабівник налітний:
Скромне селянське майно, худобу, рипучого воза, –
Те, чим запасся злидар у господарстві своїм.
Тих у полон женуть, за спину їм руки скрутивши,
Вже не побачити їм Ларів своїх і полів! –
Інших – зубчастими стрілами вершник дикий проймає,
Вістря летюче стріли вбивчу отруту несе.
Що із собою взяти не зміг, те нищить нападник:
І палахтять у вогні вбогі невинні хатки.
Навіть у мирні дні тремтять тут перед війною,
Плугом у полі орач не прокладе борозни.
Ворога, бачать його чи не бачать, завжди бояться,
От і дичавіє тут без обробітку земля.
Не дозріває під тінню лози⁴⁹ виноградо солодке,
У кадібцях молоде тут не шумує вино.
Яблук нема. Й написати б не мав тут на чому Аконтії
Слів, що владарку свою ними жоною зробив.
Глянеш – пустеля довкіл: ні тобі деревця, ні травинки,
(76) Жоден щасливець нехай стежки не знає сюди!”.

{8–11 н.е.} *Ovid. Trist. 3, 12 (14, 16, 27–32)*⁵⁰.

“(14). Жаль, у ґетських краях і винограду нема.
...(16). Жаль, у ґетських краях дерева й близько нема!..
...(27). Я ж тут бачу сніги, що з весною тануть, і воду,
Що прямо з озера вже, не з ополонки беруть.
Льоду й на морі не видно; од криги звільненим Істром
Не заgrimкоче⁵¹ важким возом сармат-волопас.
Хай до Понтійських країв почнуть доходити судна,

(32) Хай-но сюди завернуть не побоїться плавець...”.

{8–11 н.е.} **Ovid. Trist. 5, 7 (9–20, 41–56)**⁵².

“(9). Хочеш дізнатися про племена в томітанському краї,
Хочеш про звичаї знать, серед яких я живу?
Хоч перемішані тут з місцевими ґетами греки –
У непокорі своїй все ж відрізняється ґет.
Люду сарматського й ґетського тут чимало довкола –
Полям, на конях усі, скачуть⁵³ туди і сюди.
Кожен – із сагайдаком; і лук, і стріли при ньому,
Вістря⁵⁴ в отруту змії вмочена вбивча стріла.
Голосом, поглядом жах навівають: Марси правдиві –
Ані волосся вони, ні бороди не стрижуть.
Варвар ножем не лінується вдарити – ніж наготові
(20) В нього при боці висить, варто рукою сягнуть⁵⁵.
... (41). Що ж іще інше почну, одинокий, серед пустелі?
Засіб який ще знайду для заспокоєння мук?
Чи на місцевості зір зупиню – місцевість немила,
Гіршої, прямо скажу, в цілому світі нема.
Чи подивлюсь на людей – їм і назва ця не підходить:
Дикої лютості в них більше, аніж у вовків.
Що їм закон? Справедливість тут поступається силі;
І правосуддя лежить: меч – одинокий суддя.
Шкури й широкі штани – од морозів пекучих рятують,
Лиця в них геть заросли, глянути – острах бере.
В декого ще збереглося відлуння грецької мови,
Варварський призвук, однак, чужості їй надає.
Всіх обійди, а такого нема, хто б міг по-латині
Мовити слово якесь, хай і буденне, просте.
Мушу і я тут (вибачте, Музи!) серед сарматів,
(56) Римлянин, римський співець, їхньої мови вживать!”.

{8–11 н.е.} **Ovid. Trist. 5, 12 (20, 55–58)**⁵⁶.

“(20). Всюди, куди не поглянь, ворог жорстокий грозить.
... (55). Варварська мова довкіл – голоси понурі та дикі,
Криком, що жах наганя, все переповнене тут.
Сам, здається мені, я відвик од латинського слова:
(58). Мову по-ґетському вже і по-сарматськи веду”.

{Бл. 14 н.е.} **Eutrop. Brev. 7 (9) – 10 (1)**⁵⁷. “7 (9). ...Переміг⁵⁸ він⁵⁹
у багатьох битвах даків⁶⁰.

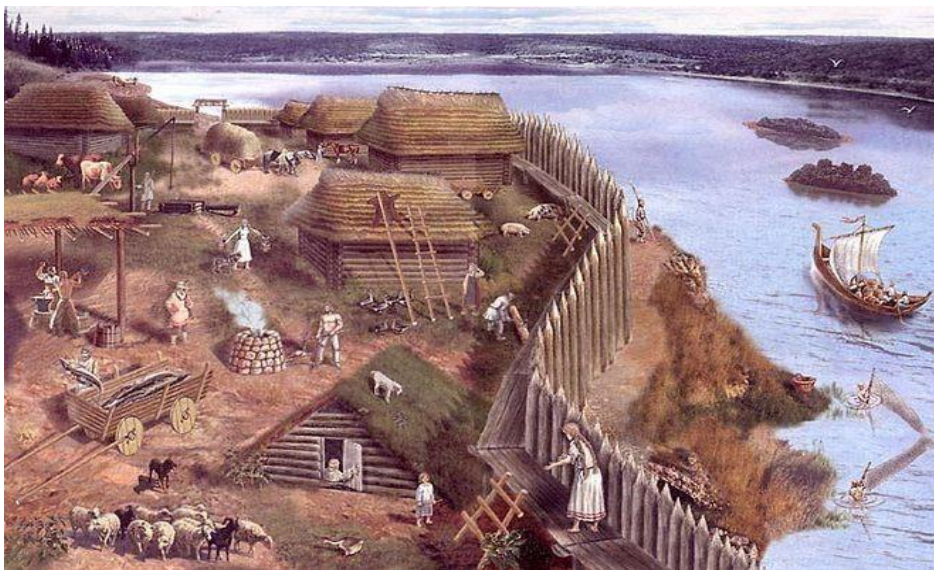
... 10 (1). Скіфи й інди⁶¹, яким до цього часу ім'я римлян не було
відомим, направили до нього⁶² дари і своїх послів”.

{До 14 н.е.} **Aurel. Vict. De caes. 1 (6)**⁶³. “(6). ...Інди⁶⁴, скіфи,
гараманти і бактри присилали до нього⁶⁵ своїх послів просити з ним
союзу”.

{Бл. 14 н.е.} *Aurel. Vict. De vit. 1 (9)*⁶⁶. “(9). До⁶⁷ нього⁶⁸ направляли своїх послів з дарами інди, скіфи, гараманти, ефіопи”.

{Між 14–37} *Aurel. Vict. De vit. 2 (9)*⁶⁹. “(9). ...Вірменія була пограбована парфянами, Мезія – даками, Паннонія – сарматами...⁷⁰”.

{I ст. н.е.} *Plin. Mai. Nat. Hist. 4 (80)*⁷¹. “(80)⁷². Усі племена на північ від Істру, взагалі кажучи, скіфські, хоча й між тими, що живуть на березі, є відмінності: в одних місцях ґети, їх римляни називають даками, в інших місцях сармати (греки їх зовуть: савромати), а частина їх – гамаксобії⁷³ або аорси; ще в інших – ті що виродилися (*degeneres*) чи скіфи, які походять від рабів, інакше кажучи, троглодіти. Потім алани і роксолани. Вище їх, між Данубієм і Герцінським лісом, до самих Паннонських зимових таборів у Карнунтумі, сарматське [плем'я] язигів займає сусідні з германцями поля і рівнини, тоді як даки, яких язиги зігнали [з рівнин], мешкають [тепер] у лісах і на горах до ріки Патісс⁷⁴”.

Поселення вене́дів. Реконструкція

{I ст. н.е.} *Plin. Mai. Nat. Hist. 4 (97)*⁷⁵. “(97). Деякі [мандрівники] повідомляють, що в цих [місцях]⁷⁶ аж до річки Вістули⁷⁷ мешкають сармати, вене́ди⁷⁸, скіри, гірри і що [там є] затока Кюліпен, а при вході в неї – острів Латріс, неподалік за ним, на межі з [областю помешкання] кімврів, – затока Лаґн”.

{I ст. н.е.} *Plin. Mai. Nat. Hist. 4 (97)*⁷⁵. “(97). Деякі [мандрівники] повідомляють, що в цих [місцях]⁷⁶ аж до річки Вістули⁷⁷ мешкають сармати, вене́ди⁷⁸, скіри, гірри і що [там є] затока Кюліпен, а при вході

в неї – острів Латріс, неподалік за ним, на межі з [областю помешкання] кімврів, – затока Лагн”.

{I ст. н.е.} **Тас. Germ. 46**⁷⁹. “(46)⁸⁰. ...Чи віднести певкінів, венедів і феннів до германців або сарматів, справді, не знаю, хоча певкіни, яких деякі називають бастарнами, мовою, способом життя, осілістю і житлами повторюють германців. Неохайність у всіх, ледарство і відсталість серед знаті. Через змішані шлюби їх вигляд стає все більш потворним, і вони набувають рис сарматів. Венеди запозичили багато чого з їх звичаїв, бо заради грабежу нишпорять по лісах і горах, які тільки й є між певкінами і феннами. Проте їх швидше можна зарахувати до германців, тому що вони споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішими, і до того ж з великою швидкістю; все це відмежовує їх від сарматів, які проводять усе життя у візку і на коні”.

Синопис⁸¹. “Руські, чи, точніше, россійські народи – ті ж слов’яни – [від] одного бо єства, батька свого Афета, і одної мови [походять]. Бо як слов’яни задля славних справ своїх здавна набули собі слов’янське ім’я, так по часі “розсіювання” племінного по багатьох землях “россіянами”, а потім “россами” прозвалися. Деякі ближчі до минулих часів оповідають, [що походять] роси від ... ріки Росі. Інші – від русого волосся, з яким і нині скрізь багато русі. Але найбільш достовірно з усіх тих подібностей, і вірогідніше, що від розсіювання свого росси ім’я те здавна собі набули, бо на широкій частині світу, по багатьох різних землях, одні над морем Чорним Понтійським Евксином, інші над Танаїсом чи Доном, і Волгою ріками, інші над Дунайськими, Дністровими, Дніпровими, Деснянськими берегами широко і різноманітно поселеннями своїми розсіялися. Так всі давні літописці – грецькі, россійські, римські і польські свідчать. Найбільше ж Божественне Писання від Пророцтва Іезекиїлевого в главі 38 та 39 ім’я те россів належно оповідає, називаючи князя Росського, Мосоха, і ін. Отже, “росси” від “розсіяння” свого прозвалися, а від слов’ян [інших] відрізняються тільки назвою, за родом же своїм єдиними [з ними] є, і оскільки один і той же народ слов’янський – називається слов’яно-россійським чи славнороссійським.

Венеди

...Від того ж сармацького, славенороського населення народ росьський пішов. З-поміж нього деякі називалися росьси, а інші – алани, а по тому прозвалися роксоланами, [тобто] ніби росьси й алани”⁸².

[Герша подорож Андрія]

{33} *Theodor. In Isaiam proph. 66 (19)*⁸³. “(19)⁸⁴. Господь сказав святим апостолам: “Підіть, навчіть усі народи”. При них виповнилося попереднє пророцтво, бо вони принесли божественну проповідь усім народам”.

{33} *Didim. De Spirit. Sanct. 5*⁸⁵. “(5)⁸⁶. ...Ісус, посилаючи проповідників свого вчення, наповнив їх Духом і, дунувши в обличчя, сказав: “Прийміть Духа Святого” та “Ідіть, навчіть усі народи”, ніби посилаючи всіх до всіх народів. Проте ж не всі апостоли вирушили однаково до всіх народів, але деякі в Азію, деякі в Скіфію й інші розсіялися по інших племенах...”.

{33} *Lact. Se mort. persecut. 2 (3–4)*⁸⁷. “(3)⁸⁸. Після того як Він⁸⁹ усе виконав, навколо Нього закрутилася непроглядна буря і цей вихор на очах у людей відніс Його на небо⁹⁰. (4). І тоді учні, яких було 11, прийнявши на місце зрадника Іуди Матфія і Павла⁹¹, розійшлися по всій землі, прославляючи Євангеліє, як то звелів Учитель-Господь⁹², і протягом 25 років, аж до початку правління Нерона⁹³, в усіх провінціях і в містах заклали фундамент церкви⁹⁴”.

*Hieron. De vir. illustr. 15*⁹⁵. (1). Симон Петро⁹⁶, син Іоанна⁹⁷, народився в області Галілеї, в селищі Віфсаїда, брат апостола Андрія і перший із апостолів”.

*Isid. Etymol.*⁹⁸. “Він⁹⁹ отримав в уділ Скіфію і разом Ахайю¹⁰⁰”.

{33} *Euseb. Hist. Eccl. 3, 1 (1–3)*¹⁰¹. “(1)¹⁰². Святі ж апостоли й учні Спасителя розсіялися¹⁰³ по всій землі. Фомі¹⁰⁴, як оповідає переказ, випала за жеребом Парфія¹⁰⁵, Андрію¹⁰⁶ – Скіфія¹⁰⁷, Іоанну¹⁰⁸ – Асія¹⁰⁹, там він жив, там в Ефесі й помер; (2). Петро¹¹⁰, мабуть, благовістив іудеям, розсіяним по Понту, Галатії, Віфінії, Каппадокії та Асії. Під кінець життя він опинився в Римі, де і був розіп’ятий головою вниз¹¹¹: він сам вважав себе гідним такої кари. (3). Чи треба говорити про Павла¹¹², який звіщав Христове Євангеліє від Єрусалиму до Ілліріка¹¹³ і постраждав при Неронові¹¹⁴ в Римі¹¹⁵?”.

*Doroth. Tyr. Index apost.*¹¹⁶. “[Апостол] Андрій¹¹⁷, брат апостола Петра, пройшов усе узбережжя Віфінії й Понту, Фракії і Скіфів¹¹⁸, проповідуючи Євангеліє Господа. Потім досяг великого міста Севаста¹¹⁹ [внутрішнього], де знаходиться фортеця Апсар і ріка Фазіс,

поблизу якої мешкають внутрішні Ефіопи¹²⁰; розіп'ятий Егеатом, [він] був похований у Патрах Ахайських¹²¹.

Epiph. Index apost. [в7]¹²². “[в7]. Андрій¹²³, брат його¹²⁴, проповідував Євангеліє Христове у Віфінії, Понті і Вірменії, скіфам, і согдам, і горсінам: проповідував же і в Севастополі Великому, тут є полк Астрійський, де укріплення Апсар і бухта Ісса і Фазіс ріка; тут мешкають івери, і сузи, і фусти, і алани, і в Ахарів, і в Іссулімені¹²⁵, і в Фарсесі, де мешкають мури¹²⁶, і дійшов навіть до Еллади і в Патрах Ахайських на хресті розіп'ятий був Егеатом [проконсулом] імператорським і помер там, і похований був”¹²⁷.

{33–34/55} **Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.**¹²⁸. “Я¹²⁹, Спіфаній чернець і пресвітер [святого граду], разом із Яковом ченцем були на цьому [безлюдному] острові¹³⁰ і знайшли тут дзвіницю (εὐχτήριον) св. апостола Андрія, і при ній двох ченців¹³¹ Феофана і Симеона, а в ній ікону [святого] апостола Андрія, написану на мармурі¹³² [кольоровим воском] і гідну великого здивування. [Чернець] Феофан, старець віком понад 70 років, показав нам апостольські кафедри і кам'яні східці до них. А про ікону він говорив, що за часів Константина Каваліна (Копроніма)¹³³ приходили сюди іконоборці і хотіли згладити¹³⁴ її, але скільки не намагалися, нічого не могли зробити [, бо руки їх заціпеніли]. Ми маємо переказ, що ікона ця була написана ще за життя апостола, і від неї буває багато зцілень.

Петро й Андрій проповідували Христа людям, які приходили до них із міста¹³⁵... Після цього, взявши з собою Матфія¹³⁶, він пішов на схід ...Коли потім Матфій пішов внаслідок якоїсь потреби в місто, то іудеї схопили його, протримали у в'язниці три дні і наступного дня хотіли його вбити. Але Андрій, залишивши гору, вночі увійшов у в'язницю, двері якої відчинилися перед ним самі по собі. Він звільнив Матфія й інших в'язнів, разом із ним ув'язнених, а потім упродовж семи днів переховував їх за містом, на відстані приблизно однієї милі від нього, на березі морському, де знаходився гай смоківничих дерев і, окрім того, малодоступна печера. На восьмий день Андрій хрестив звільнених ним в'язнів і дав їм наставлення: “Чада мої, уникайте скіфських єресей, не спілкуйтеся з еллінами в їх диявольських трапезах і не слухайте іудеїв”.

Сурбарран Ф. де (1598–1664). Святий Андрій

{33–34/55} *Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.*¹³⁷. “Таким чином, у Сінопі тамтешні жителі показували нам кафедру апостолів і мармурову ікону Первозваного, йому сучасну і подібну з його ликом, як повідомляв стародавній переказ, вказували й в'язницю міську, з якої вивів він Матфія і тих, що були із ним, і печеру, де їх заховав, і гай смоківниць, і [берег¹³⁸ і], саме джерело, де їх¹³⁹ хрестив, пам'ятне було там і саме число 17-ти, цих перших, хто увірував у Христа, і число 7-ми біснуватих, зцілених апостолом, і достовірно передання про дикі звичаї тодішніх, а втім навіть і нинішніх його [мешканців]¹⁴⁰. Інше розповіли нам жителі Аміса”.

[Друга подорож Андрія]

{34–35/55} *Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.*¹⁴¹. “Тоді¹⁴² Господь¹⁴³ [наш Ісус Христос з'явився] Андрію і сказав: “Іди у Віфінію і не бійся, Я буду з тобою, куди ти не підеш, тому що тебе очікує ще й Скіфія”. Коли Андрій сказав про те Іоанну, вони попрощалися і Андрій, узявши учнів своїх, пішов у Лаодікію, а звідси в Мізію, в місто Одіссос. Провівши тут небагато часу, поставив єпископа Апіона”.

{55} *Basil. Porph. Menol. 1 (154)*¹⁴⁴. “(154)¹⁴⁵. Амплій¹⁴⁶, єпископ Одіссополя (Ulyssipoleos), що в Македонії, ... прийняв смерть від язичників”.

{34–35/55} *Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.*¹⁴⁷. “[Згадується] залізний жезл із зображенням животворячого хреста, на який апостол завжди опирався. [Неподалік від Нікеї у Віфінії] блаженний апостол Андрій, скинувши мерзенного ідола Аполлона, поставив там життєдайне зображення рятівного Хреста. ...[Пішовши далі на схід, у Пафлагонію,] він обрав місце молитви, зручне для влаштування жертовника, і освятив його, спорудивши знамення животворячого хреста”.

{34–35/55} *Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.*¹⁴⁸. “Із Халкедона апостол Андрій Понтом відплив у Гераклею. Наставивши тут деяких жителів, він прибув у Кромну, яка тепер називається Амастрідою, і знайшов тут небагатьох учнів, у яких і залишався. Місто було повне іудеїв. Почувши, що прибув Андрій, який відкрив в'язницю і вивів в'язнів, вони зібралися і хотіли підпалити будинок, у якому він знаходився. Потім, схопивши Андрія, били його камінням, тягли і кусали, як собаки, його тіло. Один із них відкусив зовсім палець на правій руці апостола. Внаслідок цього жителів і по цей день називають антропофагами¹⁴⁹”.

[Третя подорож Андрія]

*Sophron. Index. Apost.*¹⁵⁰. “Андрій же¹⁵¹, брат його¹⁵², як передали нам предки, проповідував Євангеліє Господа нашого Ісуса

Христа скіфам і согдіанам¹⁵³, і сакам¹⁵⁴, проповідував також у Севастополі Великому, де знаходиться фортеця Апсар і ріка Фазіс, поблизу якої мешкають внутрішні ефіопи. Розіп'ятий Егеатом, префектом Едесським, був похований у Патрасі Ахайському”.

{55} *Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.*¹⁵⁵. “[Святитель Єпіфаній¹⁵⁶ говорить, що] згідно традиції, яка йде від святого апостола Єпіфанія Кіпрського¹⁵⁷, Апостол Андрій учив скіфів, косордіан¹⁵⁸ і корсінів¹⁵⁹, навіть до великого [міста] Севаста¹⁶⁰, де знаходиться укріплення Апсар і бухта Ілісса, і річка Фазіс, і де живуть ібері¹⁶¹, і суси, і фусти¹⁶², і алани...”

Маючи на руках такі пам'ятні записки і уникаючи спілкування з іконоборцями, ми [з великими зусиллями] обходили всі міста і села навколо Понту, аж до] Воспора¹⁶³ і при цьому з великою любов'ю розпитували про місцевих святих і про те, чи немає де якихось [священних] мощей. Таким чином ми самі знайшли багато чого; а якщо ми самі не досягали, то старанно і ретельно розпитували інших, з ким зустрічалися, і слухали їх із задоволенням”.

{35–36/55} *Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.*¹⁶⁴. “Після П'ятидесятниці Андрій, Симон Кананіт, Матфій і Фаддей залишалися у Авгара¹⁶⁵, а інші обходили міста, навчаючи і творячи дива¹⁶⁶, і прибули в Іберію і в Фазіс, а через кілька днів у Сусанію. У цього народу жінки панували над чоловіками. Жіноча природа доступна переконанням, і тому вони швидко вчинили послух. ...Матфій залишався у цій країні, вчив і творив багато чудес.

А Симон і Андрій вирушили у Саланію¹⁶⁷ і в місто Фусту. І вчинивши безліч чудес¹⁶⁸ і багатьох наставивши, [вони] перейшли в Абазгію¹⁶⁹ і, вступивши у Великий Севастополь, учили Слово Божому. Андрій, залишивши там Симона, з учнями своїми пішов у Зіхію. Зіхи народ жорстокий і варварський, і дотепер наполовину невірний. Вони хотіли убити Андрія, але побачили його нужденність, лагідність і подвижництво, і тоді залишили намір. Нарешті, залишивши їх, апостол прийшов до верхніх сугдеїв¹⁷⁰. Ці люди лагідні і доступні віри; вони з радістю прийняли слово проповіді. Від них апостол прийшов¹⁷¹ у Воспор, що знаходиться по той бік Понту, місто, до якого і ми доходили. Жителі його, побачивши чудеса, які творив Андрій, швидко виявили послух, як вони самі нам розповідали. Вони показали нам ковчег, який мав напис Симона апостола і який закопаний у фундаменті храму Святих Апостолів (це дуже великий храм), у якому зберігаються частинки мощей; від них вони дали і нам дещо. Є й інша гробниця¹⁷², що має напис Симона Кананіта, в Нікопсісі Зіхійському: вона також із мощами.

Із Воспора Андрій прибув у Февдесію¹⁷³, місто багатолюдне і просвітлене, в якому царем був Савромат¹⁷⁴. Увірував тут багато хто. Залишивши їх, апостол вирушив у Херсон, як [жителі Херсона] нам розповідали. А Февдесія тепер не має навіть сліду людського.

Херсаки¹⁷⁵ ж народ підступний, і до цього дня тугі на віру, брехуни і піддаються потягу всілякого вітру”.

{55} *Nicet. Paph. Or. 4. In Laud. S. Andr.*¹⁷⁶. “Він¹⁷⁷ досягає міста Боспора, яке лежить по той бік Евксинського Понту, поблизу країни тавроскіфів, і знаходиться неподалік від Меотідського озера... Однoйменний мужності Андрій, посіявши в Боспорі божественні слова і зробивши багатьох придатними до плодоношення, спускається в сусіднє з ним місто під назвою Феодосія, де був цар на ім'я Савромат¹⁷⁸. Тоді багатолюднє, наповнене безліччю язичників і таке, що процвітало філософами, тепер воно зовсім піддане запустінню і до того знелюдніло і занепало, що ні сліду людини в ньому не видно, крім дуже небагатьох тоді і там, що увірували.

І, залишивши їх, він прибуває в Херсон, місто Скіфії, жителі якого проводять життя по-варварськи і нерозбірливо, легко носимі всіляким вітром, легковірні і легко мінливі, такі, що у всьому люблять брехню, у вірі нетверді донині і непоступливі щодо будь-якої покори”.

{55} *Eucher. Instruct. 1 (2)*¹⁷⁹. “(3). Для благовістя Слова Божого апостоли направилися в усі частини земного кола, як оповідає історія: Варфоломій попрямував у Індію, Фома до парфян, Андрій¹⁸⁰ пом'якшив проповіддю скіфів”.

{36/55} *ПМЛ*¹⁸¹. “Побіля нього¹⁸² ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів¹⁸³.

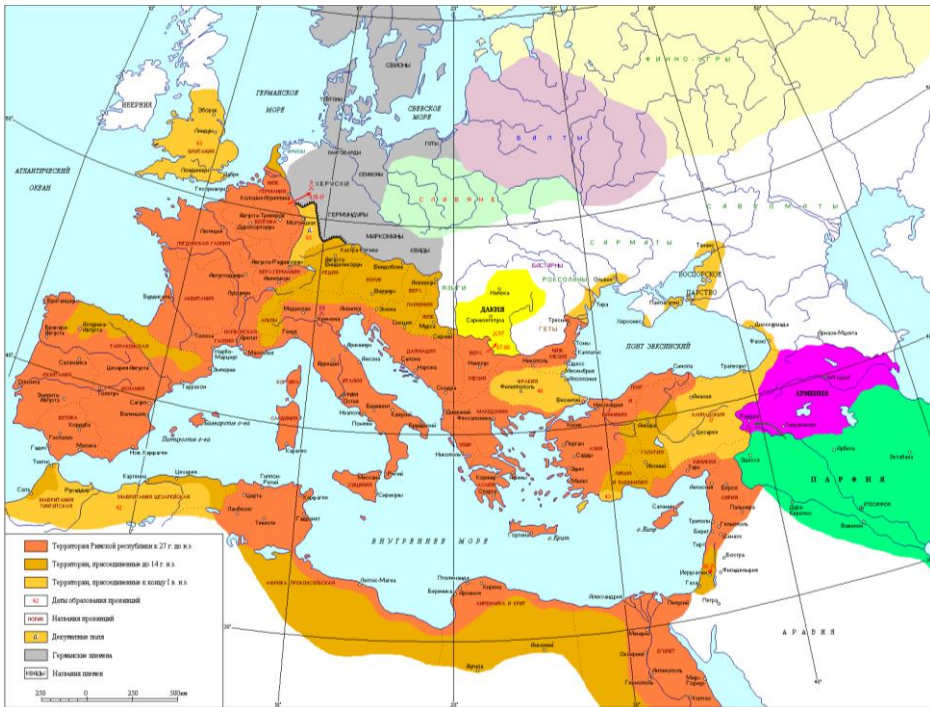
Ломтев М. П. (1816–1858). Апостол Андрій встановлює хрест на горах Київських (1848)

Як ото говорили, коли Андрій учив у Сінопі¹⁸⁴ і прийшов у [город] Корсунь¹⁸⁵, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши¹⁸⁶, сказав він ученикам своїм¹⁸⁷, які були з ним: “Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божя, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог”. І зійшов він на гори сі, і

благословив їх, і поставив хреста¹⁸⁸. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ...¹⁸⁹”.

{36/55} **Синопис**¹⁹⁰. “...По Вознесенні Господа нашого Ісуса Христа на Небеса, коли Апостоли святі, отримавши Благодать Святого Духа, розійшлися по всій землі проповідувати Євангеліє усім творінням, до віри ж Христової і до хрещення навертати, тоді великий заступник наш російський святий Апостол Андрій Первозваний, згідно жереба розсіваючи благоплідне сім'я Євангелії Господа нашого Ісуса Христа в Європі, попрямував до Грецької землі, до скіфів чи татар; досягнувши ж Херсона, дізнався, що близько знаходиться до устя ріки Дніпра, і бажаючи звітля йти до Риму, поплив уверх Дніпром. І наблизившись до гір високих (де нині Київ), став під ними, і зійшовши на ті гори, благословив їх, і хрест поставив на місці, де нині церква Воздвиження Хреста Господнього. Пророцьки сказав до учнів своїх: “На цих горах возсіяє Благодать Божа, і буде град великий, і воздвигне Господь Бог на ньому безліч церков”.

Європа в I ст. н.е. Мапа

{36/55} **Синопис**¹⁹¹. “Уперше хрестився словеноросський народ ще від святого апостола Андрія Первозваного: коли бо прийшов до гір Київських, і благословив їх, і хрест поставив на них... у той час багато людей, котрі там жили, віри Христової навчив і охрестив...”.

{55}Nicet. Paph. Or. 4. In Laud. S. Andr.¹⁹². “Пробувши в них достатньо днів, божественний апостол знову повернувся в Боспор”.

{36/55}Epiphan. Mon. Vit. S. Andr.¹⁹³. “Андрій, пробувши в них¹⁹⁴ багато днів, повернувся в Боспор і, знайшовши корабель херсонський, поплив у Сіноп”.

{55}Nicet. Paph. Or. 4. In Laud. S. Andr.¹⁹⁵. “Отримавши¹⁹⁶ в уділ північ, ти [з ревністю] обходив іберів і сарматів, таврів і скіфів, кожную країну і місто, які лежать на півночі Понту Евксинського і які розташовані на його півдні¹⁹⁷”.

{55}Nicet. Paph. Or. 4. In Laud. S. Andr.¹⁹⁸. “Так ось великий апостол¹⁹⁹, обійшовши північний край, встановив гори Сіонські²⁰⁰. Бо де б не залишався слід правоти і частка розумної душі і думки, [усі], бачачи чоловіка, який настільки перевершував їх яскравістю мови і досконалістю життя, наскільки вони перевершували звірів і худобу, як вони вважали, йому ж, абсолютно поступаючись у чеснотах, вручали свої уми і йшли за проголошуваним вогнем; і, просвітлені словом благодаті і очищені водою відродження і вдосконалені Духом усиновлення, вони долучали себе до Пресвятого в святих Церквах.

Рубльов А. (1360–1430).
Св. Апостол Павло.
Ікона (бл. 1410)

...Отже, всі області півночі та все узбережжя Понту за допомогою сили слова мудрості і розуму, сили знаків і знамень охопивши Євангелієм, усюди звівши вітварі²⁰¹, храми і поставивши віруючим священників²⁰², прийшов [він] у прославлений Візантій”.

Mich. Duc. Ep. 2. [Ad Vsevol.]²⁰³.

“Бо навчають мене духовні книги та достовірні історії, що наші держави обидві мають одне якесь джерело і корінь, і що одне й те ж рятівне слово було поширене в обох, що одні й ті ж самовидці Божественного таїнства і [його] вісники проголосили в них слово Євангелія”²⁰⁴.

{55}Basil. Porph. Menol. 1 (221)²⁰⁵. “(221). [Апостол Андрій] проповідував по всьому узбережжю Віфінії²⁰⁶, Понту²⁰⁷, Фракії²⁰⁸ і Скіфії. Після того вирушив у Севастополь Великий²⁰⁹, у якому поряд впадають ріки Псар і Фасіс. Всередині²¹⁰ цього Фасіса мешкають ефіопи. Потім вирушив у Патри Ахайські в Пелопоннесі”.

{50-i} **Greg. Tur. De miracul. S. Andr.**²¹¹. “(1). Отже, після славного тріумфу божественного воскресіння, коли блаженні апостоли були розсіяні по різних землях, щоб проповідувати слово Боже, апостол Андрій почав благовістити про Господа Ісуса Христа в провінції Ахайя...”²¹².

{62} **Hippol. De duod. Apost.**²¹³. “Андрій²¹⁴, після того, як проповідував скіфам і фракійцям²¹⁵, потерпів хресну смерть у Патрах Ахейських, розіп’ятий на оливковому дереві, де й похований”.

{60-i} **Epihan. Mon. Vit. S. Andr.**²¹⁶. “Два брати [ніби] поділили владу над Всесвітом: Петру випало просвітлювати [вірою] західні країни, а Андрію – східні”²¹⁷.

Nicet. Paph. Or. 4. In Laud. S. Andr.²¹⁸. “Отже радій, Первозваний і перший із апостолів, по достоїнству безпосередньо наступний за братом, а за покликанням навіть старший за нього, по вірі в Спасителя і за вченням перший не тільки для Петра, а й для всіх учнів [Христа]”²¹⁹.

[Подорожі Павла]

Greg. Naz. Or. 33 adv. Arian.²²⁰. “Що²²¹ ж апостоли? Хіба не чужинці були для багатьох народів і міст, по яких вони розділилися, щоб усюди пронеслося Євангеліє, щоб усе було осяяне Троїчним Світлом, просвітлене істиною, так щоб і для тих, хто сидить у темряві і тіні смертній, розсіявся морок незнання? Сказано: “*Нам іти до язичників, а їм до обрізаних*” (Гал. 2, 9). Чуєш, це говорить Павло! Нехай Петру Іудея; що ж спільного у Павла з язичниками, у Луки з Ахайєю, у Андрія з Епіром, у Іоанна з Ефесом, у Фоми з Індією, у Марка з Італією, – що у всіх (не кажучи про кожного окремо) спільного з тими, до кого вони ходили проповідувати?”.

Три брати Лімбурги (між 1385–1416).
Мучеництво св. Андрія. Шантіїї
(Франція). Музей Конде

{51/52} **ПМЛ**²²². “...Тут бо є Іллірія, до якої доходив апостол Павло, і тут спершу були слов’яни. Тому-то вчителем слов’янського народу є Павло. Від того ж народ і ми єсмо, русь; тим-то й нам, русі, учителем є Павло апостол”²²³,

оскільки учив він народ слов'янський і поставив по собі слов'янському народові за єпископа і намісника Андроніка”.

{51/52}**Синопис**²²⁴. “І святий верховний апостол Павло вчив та проповідував Євангелію Христову в Місії та Ілліріку, згідно написаного в Діяннях. А Місія та Іллірік слов'янською землею є. По тому апостол Павло послав до слов'ян учня свого Андроніка, одного з 70 апостолів²²⁵, котрий навчав і хрестив у Ілліріку й Місії, тобто в Болгарях, в Босні та Мораві, і де по тому в Панії чи Панонії”²²⁶ єпископом був²²⁷”.

[Проповідь Інни, Пінни і Рімми]

{60-ї – 70-і рр.}**Menol. Paris. gr. 1488 (157–158)**²²⁸. “(157–158). Інна (Ιννά), Пінна (Πιννά) і Рімма (Ριμμά), мученики Готські (пам'ять 20 січня, 20 червня).

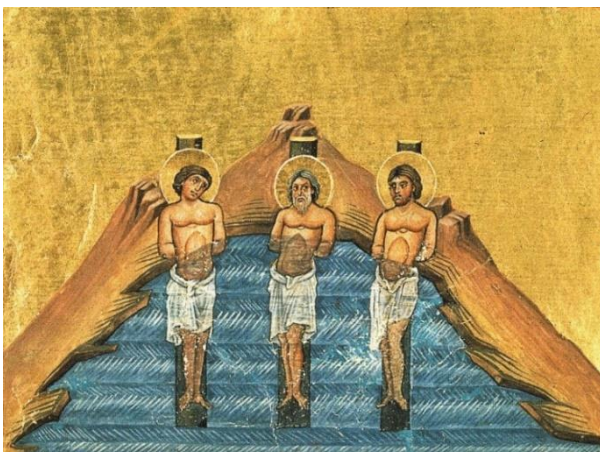
Інна, Пінна і Рімма походили з північної варварської країни і були учнями ап. Андрія Первозваного. Вони успішно проповідували і багатьох язичників навернули до Христа. Вони²²⁹ були схоплені і представлені місцевому правителю варварів, який, дізнавшись про це, намагався переконати їх різними улесливими обіцянками, спокусами і погрозами принести жертви ідолам²³⁰. Але вони відмовилися. За свою твердість у вірі в Христа учні апостола Андрія були биті без пощади. Була сувора зима і річки скувало льодом. Правитель наказав встановити посеред річки і закріпили на льоду прямі палі і прив'язати до них святих мучеників. Коли під вагою дерев лід почав прогинатися, дерева поступово заходили під лід, тіла святих занурилися в крижану воду і, коли вона досягла шиї мучеників, вони віддали свої святі душі Господу Богу.

Християни поховали їх останки, але потім єпископ Годда відкопав їх із могили і поклав святі мощі в своїй церкві²³¹. Через сім років після своєї смерті святі мученики з'явилися тому ж єпископу. За їх повелінням він переніс мощі Інни, Пінни і Рімми у містечко²³², зване Алікс²³³, у “Сухе пристанище”²³⁴”.

{60-ї – 70-і рр.}**Basil. Porph. Menol. 2 (124)**²³⁵. “(124). Святі²³⁶ були родом зі Скіфії, з північної країни, учні святого апостола Андрія Первозваного. Навчаючи в ім'я Христове, вони навернули багатьох із варварів до істинної віри і хрестили їх. З цієї причини вони були схоплені князем варварів, але їх не змогли примусити зректися Христа і принести жертву ідолам. Тоді стояла жорстока зима; ріки були скріплені морозом так, що по льоду пересувалися не тільки люди, але й коні, і візки. Князь наказав поставити в лід великі колоди, як цілі дерева, і прив'язати до них святих. Отже, коли вода схвилювалася, і лід поступово збільшувався, так що дійшов до шиї святих, вони, змучені страшною стужею, віддали Господу блаженні свої душі”.

{60-і – 70-і рр.} **Synax. Eccl. Const., 20 Jan. (4)**²³⁷. “(4). У²³⁸ цей день [вшановуємо] подвиг святих мучеників Інни, Пінни та Рімми. Походячи з якоїсь північної країни, вони як християни були схоплені²³⁹ ідолопоклонниками-варварами і постали перед правителем тієї країни. Їх, як сповідників Христа, [правитель] засудив до смерті за посередництва льодяної стужі. Їх прив’язали до дерев’яних колод, вбитих посередині річки, а був зимовий час. І коли вже нічого не було відчутним для нерухомих тіл, скутих лютим холодом та підступаючою водою, тоді припинилося їхнє життя у цьому світі”.

{60-і – 70-і рр.} **Acta Sanct. 2, XX Jan. (21)**²⁴⁰. “(21). Хай²⁴¹ знайдуть тепло найчистіші, як кришталь, лицарі холоду Інна (’Ivvā), Пінна (Півvā), Рімма (Ріvā)²⁴². Вони зазнали мучеництва в якійсь північній провінції, де були схоплені варварами, які поклоняються ідолам, і приведені до правителя. Той звелів, щоб сповідники Христові загинули від холоду. Мученики були прив’язані до прямих і твердих колод, встановлених посеред потоку, і, хоча стояла вітряна й холодна пору року і тверду гладь води скував мороз, вони залишалися нерухомі, поки не досягли межі земного життя, віддавши свої блаженні душі в руки Божі”²⁴³.

Мученики Інна, Пінна і Рімма. Мініатюра.
Мінологій Василія II (976–1025)

{Між 81–96} **Eutrop. Brev. 7, 23 (4)**²⁴⁴. “(4). Він²⁴⁵ здійснив 4 воєнних походи: один проти сарматів²⁴⁶, другий проти хаттів²⁴⁷, два проти даків²⁴⁸. Над даками і хаттами Доміціан відсвяткував подвійний тріумф, за перемогу ж над сарматами підніс тільки лавровий вінок²⁴⁹. Проте на цих війнах він піддався багатьом небезпекам: так, у Сарматії один його легіон був знищений разом із полководцем і також були вбиті даками консуляр Оппій Сабін²⁵⁰ і префект преторія Корнелій Фуск²⁵¹ із великим військом”.

Коментар

¹ Скляренко С. *Святослав : роман*. – К. : Дніпро, 1987. – С. 20.

² *Літопис Руський*. – К. : Дніпро, 1989. – С. 2.

³ Цитується твір “Повість минулих літ” (ПМЛ, 1113) – найдавніший із відомих руських літописів, який оповідає про події до 1110. Оригінал не зберігся, є лише пізні списки, переписані з інших джерел. У XVIII ст. О. Храповицький, секретар російської цариці німецького походження Катерини II, стверджував, що він бачив оригінал твору. Нинішній текст був упорядкований у 1113 ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором Літописцем (бл. 1056 – бл. 1114). У 1118 одним із ченців Видубецького монастиря був створений список, що призначався для Мстислава, сина князя Володимира Мономаха. Це зведення зберігалося в Іпатському монастирі, звідси назва – *Іпатський*. У списку збережене ім’я Нестора – основного упорядника ПМЛ. У 1116 укладена друга редакція літопису. Її упорядником став ігумен Видубецького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр (+1123), який за дорученням Володимира Мономаха вніс до літопису певні зміни, зокрема, применшив вагу Великого київського князя Святополка, виділивши натомість постать князя Володимира Мономаха. Цей варіант тексту ПМЛ був включений до складу літописного зведення, яке переписав чернець Лаврентій у Суздалі в 1377. Цей список назвали *Лаврентіївським*. Несторів літопис за Іпатським списком, на відміну від Лаврентіївського списку, має виразне українське походження. За зразками ПМЛ склалися Київський (про події 1111–1195) та Галицько-Волинський (про події 1196–1292) літописи. У сукупності три літописи називають “Літописом руським” – книгою про події часів до кінця XIII ст.

⁴ **Помпоний Мела. О положеніи Земли [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://annales.info/ant_lit/mela/03.htm**

⁵ Цитується твір Помпонія Мели (15–60 н.е.) “Про положення Землі” (43 н.е.).

⁶ Цей твір Корнелія Непота (100–25 до н.е.) до нас не дійшов.

⁷ Ціцальпінською Галлією. У 60 до н.е. Квінт Метелл Целер був консулом разом із Луцієм Афранієм. Мова йде про його перше проконсульство в 62 до н.е.

⁸ Бойїв.

⁹ Тобто мешканців Індії. Проте тут не можуть матися на увазі індуси, бо плавання за тих часів з Індії до Германії були нереальними. Мова вочевидь іде про в'їздів (вендів, венедрів), представники яких прибули в Галлію зі сходу Балтики.

¹⁰ Схожа оповідь є у Плінія Старшого (2, 170), тільки там фігурує цар свевів, які мешкали в Германії, на захід від венедрів.

¹¹ **Страбон. Географія. – М. : Наука, 1964. – С. 279–280.**

¹² Цитується твір Страбона (64 до н.е. – 24 н.е.) “Географія” (поч. I ст. н.е.).

¹³ Неоптолемове поселення з маяком, за 120 стадій від Тіраса (тепер Білгород-Дністровський).

¹⁴ Гермонактове село.

¹⁵ Грецьке поселення в складі Тіраської республіки (столиця – Тірас).

¹⁶ З грецької “Зміїна”. Грецьке поселення.

¹⁷ Тірас (тепер Білгород-Дністровський) на березі р. Тірас (тепер Дністер).

¹⁸ Чи о. Ахілла, о. Білий (тепер о. Зміїний) у Чорному морі.

¹⁹ Тепер р. Дніпро.

²⁰ Тепер р. Південний Буг.

²¹ Борисфеніда (тепер о. Березань) у Дніпровському лимані.

²² Центр Ольвійської республіки, біля сучасного с. Парутіно (на південь від Миколаєва).

²³ **Страбон. Географія. – М. : Наука, 1964. – С. 282–283.**

²⁴ Калос Лімен поблизу Ак-Мечетської бухти, володіння Херсонеської республіки.

²⁵ Тепер Гераклеїський півострів.

²⁶ Кримський півострів.

²⁷ Гераклея Понтійська (поблизу Севастополя на березі Каркінітської бухти).

- ²⁸ Тотожна Артеміді чи Іфігенії (*IOSPE, I, 184*).
- ²⁹ Тепер м. Фіолент.
- ³⁰ На м. Херсонес, поблизу с. Козачого й Козачої бухти.
- ³¹ Тепер Балаклавська бухта, де берег врізається в море зубцями.
- ³² Порт у сучасній Великій Севастопольській бухті.
- ³³ Тепер однойменне місто.
- ³⁴ Пантікапей (тепер Керч), столиця Боспорського царства.
- ³⁵ Тепер Азовське море.
- ³⁶ На м. Комиш-Бурун, за 17 км від Пантікапея.
- ³⁷ Мітрідат VI Евпатор, цар Понту (121–63), який вів три війни з Римом (89–63).
- ³⁸ **Страбон. Географія.** – М. : Наука, 1964. – С. 269.
- ³⁹ Тепер Ельба. За грецькими переказами, на схід від Ельби мешкали племена “енетів” (венетів), від яких надходив т. зв. “сонячний камінь” (бурштин), що його добували в далекій “північній країні на річці Ерідан”. Проте греки не повідомляли, де саме мешкало назване плем’я. Лише бл. 325 до н.е. грецький мореплавець і вчений Пітей із міста Массалія (тепер Марсель) обігнув на кораблі Західну Європу і врешті-решт досяг “країни бурштину” на південному узбережжі Балтики. В його повідомленнях, які дійшли до нас у вигляді уривків із творів Полібія (200–118), Дюдора (90–30), Страбона, та Плінія Старшого, містилася інформація, що Ерідан поділяє територію країни на Кельтику і Скіфію. В останній живуть “гвінони” (венони, венети) або “гуттони”. На відстані одного дня плавання на кораблі від указанного місця (в гирлі Вістули – Вісли?) лежить острів Абалус (Абалцій, Балтій, Басілей), де місцеві жителі збирають бурштин, що його навесні викидають морські хвилі. Свідчення Пітея про “північне” походження бурштину дали згодом підстави Плінію Старшому (I ст. н.е.) спростувати думку про його видобуток на островах Адріатичного моря.
- ⁴⁰ *Роксолани* – ревшінали, плем’я сарматів яке, за Плінієм, мешкало на північний захід від Меотіди. На початку н.е. просунулося на захід, до пониззя Тірасу.
- ⁴¹ *Живуть у візках* – тобто є кочівниками.
- ⁴² **Страбон. Географія.** – М. : Наука, 1964. – С. 116.
- ⁴³ За Меотійським озером (тепер Азовське море).
- ⁴⁴ **Страбон. Географія.** – М. : Наука, 1964. – С. 280–281.
- ⁴⁵ Каспійське.
- ⁴⁶ **Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії.** – К. : Основи, 1999. – С. 221–223.
- ⁴⁷ Цитується твір Публія Овідія Назона (43 до н.е. – 18 н.е.) “Скорботні елегії” (8–11 н.е.). Ув’язнений з 8 н.е. у Томосі, римський поет Овідій описував місцеве населення Малої Скіфії, яке на той час було і не грецьке, і не римське. Жителів називали то скіфами, то гетами, то сарматами; це могли бути войовничі слов’яни, які займалися хліборобством.
- ⁴⁸ Сармати приїжджали в Томос.
- ⁴⁹ Виноградної.
- ⁵⁰ **Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії.** – К. : Основи, 1999. – С. 225–226.
- ⁵¹ Зі скрипом.
- ⁵² **Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії.** – К. : Основи, 1999. – С. 250–256.
- ⁵³ Верхом.
- ⁵⁴ І спис.
- ⁵⁵ Висить збоку, ним володіють спритні руки.
- ⁵⁶ **Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії.** – К. : Основи, 1999. – С. 266–267.

- ⁵⁷ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 46.
- ⁵⁸ Цитується твір Флавія Євтропія (310–387) “Скорочення римської історії до часів кесарів Валента і Валентініана” (після 364), де описані події 753 до н.е. – 365 н.е.
- ⁵⁹ Октавіан Август.
- ⁶⁰ Фракійські племена на території сучасної Румунії.
- ⁶¹ Венди чи венеди.
- ⁶² Октавіана Августа.
- ⁶³ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 78.
- ⁶⁴ Цитується твір Секста Аврелія Віктора (320–390) “Про цезарів” (360).
- ⁶⁵ Октавіана Августа.
- ⁶⁶ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 124–125.
- ⁶⁷ Цитується твір Секста Аврелія Віктора (320–390) “Витяги про життя і звичаї римських імператорів” (до 395).
- ⁶⁸ Октавіана Августа. В I ст. римський флот двічі обгинав Ютландію і входив у Венедське (Балтійське) море: на початку I століття, за часів Октавіана, і в 60 н.е., за часів Нерона.
- ⁶⁹ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 127.
- ⁷⁰ За часів імператора Тіберія (14–37).
- ⁷¹ **Пліній. Естественная история [Электронный ресурс].** – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1327004000>
- ⁷² Цитується твір Плінія Старшого (23–79) “Природничка історія” (77–78 н.е.).
- ⁷³ *Савромати ... гамаксобії* – імена, що “говорять”: Σαυρομάται (дослів. “ящіркооки”, від грец. Σαύρα – “ящірка”), натяк на епікант монголоїдів, що, на думку греків, було результатом примруження при стрільбі з лука; Ἀμαξόβιοι – ті, що “живуть на возах (кибитках і т.д.)”, від грец. ἄμαξα – “віз”, натяк на кочовий спосіб життя.
- ⁷⁴ Пліній розрізняє роксоланів на тлі савроматів, сарматів, аорсів, аланів, язигів.
- ⁷⁵ **Пліній. Естественная история [Электронный ресурс].** – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1327004000>
- ⁷⁶ В Германії.
- ⁷⁷ Вісли.
- ⁷⁸ Це вже безсумнівна згадка про венедеів. У I ст. н.е вони, очевидно, розселилися до Дніпра, а далі на Схід (у т.ч. на території Сумщини) мешкали скіфи.
- ⁷⁹ **Корнелий Тацит. Сочинения : в 2 т. – Т. 1–2. – Изд. 2-е. – СПб. : Наука, 1993. – С. 355–356.**
- ⁸⁰ Цитується твір Публія Корнелія Таціта (56–117) “Германія” (98 н.е.).
- ⁸¹ **Синопис кийвський [Електронний ресурс].** – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>
- ⁸² Цитується твір “Синопис Київський” (1674) Інокентія Гізеля (1600–1683).
- ⁸³ **Вестн. древн. истории. – 1948. – № 3. – С. 293.**
- ⁸⁴ Цитується твір Феодоріта Кірського (бл. 387–457) “Тлумачення на пророка Ісайю”. Далі йде опис першої місіонерської подорожі апостола Андрія.
- ⁸⁵ **Didimus Alexandrinus. Liber De Spiritu sancto // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1863. – Т. 39. – Col. 1038.**
- ⁸⁶ Цитується твір Дідіма Александрійського (310–395) “Про Святого Духа” (бл. 381).
- ⁸⁷ **Лактанций. О смертях преследователей. – СПб. : АЛТЕЙЯ, 1998. – С. 116–117.**
- ⁸⁸ Цитується твір Луція Целія Фірміана Лактанція (бл. 250–325) “Про смерті переслідувачів” (314/315), який оповідає про події 67–313 н.е.
- ⁸⁹ Христос.
- ⁹⁰ *Відніс Його на небо* – про вознесення Господнє повідомляють євангелісти Марк (Мк. 16, 19) і Лука (Лк. 24, 51; Діян. 1, 9). Інформація Лактанція не суперечить повідомленням канонічних книг Нового Завіту про те, що Христос був

- вознесений на небо через 40 днів після воскресіння (Діян. 1, 3). Вознесіння відбулося на схилі г. Єлеон, що знаходилася на схід від Єрусалима, на шляху до Віфанії (Лук. 24, 50–51; Діян. 1, 12).
- ⁹¹ На місце зрадника Іуди Матфії і Павла – після самогубства Іуди Іскаріота (Діян. 1, 18) його місце серед 12-ти апостолів зайняв Матфій (Діян. 1, 23–26). Лактанцій змішує дві різні події, повідомляючи про приєднання до апостолів також Павла (до хрещення – Савл). Павло став послідовником і апостолом Христа дещо пізніше (Діян. 9, 17–20).
- ⁹² Як то звелів Учитель-Господь – пор.: “І сказав їм: ідіть по всьому світу і проповідуйте Євангеліє всьому творінню” (Мк. 16, 15); “Отже, йдіть, навчайте всі народи, хрестячи їх в ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа” (Мт. 28, 19).
- ⁹³ До початку правління Нерона – Нерона Клавдія Цезаря Августа Германіка (15.12.37 – 7.06.68), імператора з 54. Дата прибуття ап. Петра в Рим невідома.
- ⁹⁴ Заклали фундамент церкви – для апологетичної думки було природним бачення прогресивного розвитку церкви через поширення віри в Спасителя по всій землі. Те саме можна виявити і в Євсевія: “Силою небесною і її сприянням рятівне вчення осягло, як променем сонячним, увесь Всесвіт, і відразу ж, за словами Святого Письма, “по всій землі пройшов голос” дивовижних євангелістів і апостолів ... у кожному місті, у кожному селі ... виникли Церкви” (Euseb. Hist. Eccl. 2, 3.1–2).
- ⁹⁵ **Иероним Стридонский. Книга о знаменитых мужах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_02.htm**
- ⁹⁶ Цитується твір Євсевія Софронія Ієроніма Стридонського (340–420) “Про знаменитих мужів” (392–393), який оповідає про 135 діячів церкви I–IV століть.
- ⁹⁷ За іншими даними – Іони.
- ⁹⁸ **Макарий (Булгаков). История Русской Церкви : в 12 т. – [Б. м.], 1994. – Ч. 1. – С. 93 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id>**
- ⁹⁹ Цитується твір Ісідора Гіспалійського (570–636) “Етимологія” (615–633).
- ¹⁰⁰ Андрію за жеребом дісталися Віфінія, Лакедемон і Ахайя. Згідно книги Діяння святих апостолів, останні жеребом вирішували основні питання служіння (Діян. 1, 17, 26).
- ¹⁰¹ **Евсевий Памфил. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/**
- ¹⁰² Цитується твір Євсевія Кесарійського (263–339) “Церковна історія” (I пол. IV ст.), який оповідає про події до 324 н.е. Євсевій посилався на III частину втраченого твору учня Климента Александрійського, Орігена (185–254) “Тлумачення на Буття” (бл. 230–254), де були рядки, присвячені пам’яті апостолів. Оріген писав: “Апостоли й учні Господа і Спасителя нашого, розсіявшись по Всесвіту, проповідували Євангеліє, і саме: Фома, як дійшов до нас переказ, отримав в уділ Парфію, Андрій – Скіфію, Іоанну дісталася Асія...” (Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. – [Б. м.], 1994. – Т. 1. – С. 92).
- ¹⁰³ 33 н.е.
- ¹⁰⁴ **Фомі** – одному з 12 апостолів, т.зв. “Близнюку”. Він проповідував у Східній Індії, де й помер мученицькою смертю у місті Ченнаї.
- ¹⁰⁵ **Парфія** – область на схід від Мідії, між Персією й р. Тігр.
- ¹⁰⁶ **Андрію** – Андрію Первозваному (бл. 6 – 62), одному з 12 апостолів. Андрій був сином Іони, уродженцем Віфсаїди у Галілеї, на північно-західному узбережжі Генісаретського озера. Ставши дорослим, разом із братом Петром перебрався в Капернаум, де вони обзавелися власним будинком і займалися рибальством. Андрій прийняв обітницю безшлюбності. В списках апостолів він зустрічається

в Євангелії від Матфія (*Мт. 10, 2*), Марка (*Мк. 3, 18*), Луки (*Лк. 6, 14*), а також у Діяннях святих апостолів (*Діян. 1, 13*).

Апостол Іоанн описав покликання Андрія, яке відбулося поблизу р. Йордан відразу ж після хрещення Ісуса (*Іоан. 1, 40*). Згідно з цією оповіддю, апостол Андрій спочатку був учнем Іоанна Хрестителя, але потім разом із апостолом Іоанном пішов за Ісусом (*Іоан. 1, 39*), щоб подивитись, де і як мешкає Спаситель. Так Андрій став першим із покликаних учнів Христа, у зв'язку з чим його часто називають “Первозваним” (30 н.е.). Згідно з Євангеліями від Матфія (*Мт. 4, 18–20*), Марка (*Мк. 1, 16–18*) та Луки (*Лк. 5, 1–11*), повторне покликання Андрія відбулося поблизу Галілейського озера. Там Андрій привів до Ісуса свого старшого брата Петра. На сторінках Євангелія від Іоанна Андрій з'являється ще двічі – він веде діалог з Ісусом про хліб і рибу перед дивом насичення 5 тис. людей (*Іоан. 6, 8–9*), і разом із апостолом Філіппом привів до Ісуса греків-язичників, які хотіли його бачити (*Іоан. 12, 20–22*). Андрій був одним із чотирьох учнів Ісуса, яким Спаситель на г. Єлеонській відкрив долю світу (*Мк. 13, 3*).

Оріген писав, що після вознесіння Ісуса 12 апостолів кинули жереб для визначення напрямку й території своєї місіонерської діяльності. *Петру* (Симону) випало проповідувати в Римі, євангелісту *Матфею* (Левію) – у Палестині й Ефіопії, *Фомі* (Дідіму) *Близнюку* – в Парфії, євангелісту *Іоанну Зеведею Богослову* – в Азії. *Андрію Первозваному*, як свідчили Оріген та Євсевій Кесарійський, який опирався на Орігена (деякі вчені стверджують, що звістка про діяльність апостола Андрія в Скіфії належить самому Євсевію і сучасному йому церковному переказу), дісталися протяжні землі Балканського півострова, Малої Азії й Скіфії (нинішня Україна) з містами Візантій, Халкедон, Амінс (Амасія?), Амастріда, Гераклея і Трапезунд. Отримали свої території й інші апостоли з числа 12-ти: *Яків Зеведей*, *Філіпп*, *Варфоломій* (Нафанаїл), *Яків Алфеїв*, *Симон Зілот* (Кананіт), *Іуда Фаддей* (Левій Алфеїв), *Матфій* (який був обраний апостолом після самогубства Іуди Іскаріота). В результаті апостоли й учні Спасителя розсіялися по всьому світові. Андрій здійснив три мандрівки.

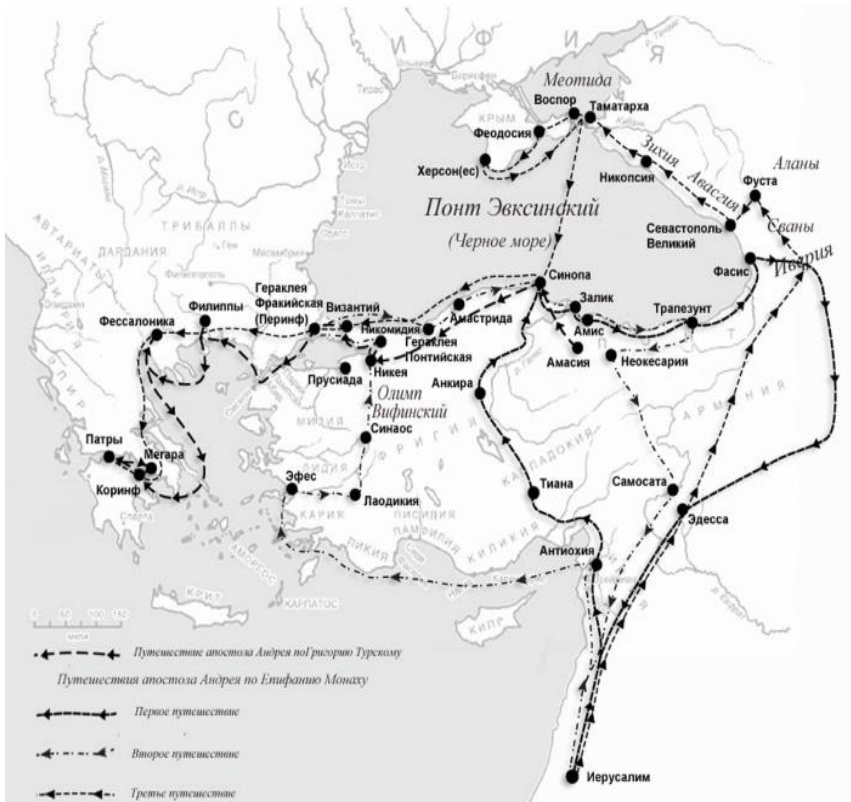
Перша подорож (33–34): з Іудеї в Понт і на Закавказзя. З Петром, Матфієм і Гаєм Андрій пройшов з Єрусалима через міста Антіохію, Тіану, Анкіру в Сіноп, де звільнив із в'язниці Матфія. Південне узбережжя Понту стало першим тереном апостольського служіння Андрія. Звідти Петро з Гаєм подалися на захід, а Андрій з Матфієм – на схід. Андрій відвідав Залік, Аміс, Трапезунд, Аджарію, Фасіс у Закавказзі, Заден-Гору, Ацкурі в Іверії, міста Ніглію, Тао-Кларджеті, Артікан-Колос, Вірменію і північну Парфію (Сомхетію). На Пасху через Едессу він повернувся в Єрусалим.

Друга подорож (34–35): з Іудеї в Візантій і Понт. Разом з Іоанном Андрій вирушив з Єрусалима у Антіохію, потім морем на кораблі до Кіпру, далі у велике місто Ефес. Залишивши там Іоанна, Андрій подався в Лаодікею, Сіннаду, Одіссополь (Місія), г. Олімп, Нікею (де пробув якийсь час, поставивши там першого єпископа), Нікомедію (Віфінія), морем у Халкедон, звідки поплив на схід, відвідав Гераклею й Амастріду, по р. Парфеній піднявся в місто Харакон. Відплив у Сіноп (Понт), відвідав с. Залікон, Аміс (Амасію?), Трапезунд, Неокесарію і через Самосату на Пасху повернувся в Єрусалим.

Третя подорож (35–36): з Іудеї на Кавказ і в Північне Причорномор'я, Понт та Грецію. З Симоном Кананітом, Матфієм і Фаддеем Андрій вирушив з Єрусалима в Едессу, де передав нерукотворний образ царю Авгару. Потім пішов у Іверську землю, проминув частину Тріалетської області, мандрував до р. Чорух, у Лазіку, Фазіс, Сванетію. Тут Матфій залишився, а Андрій із Симоном пішли в Аланію (верхів'я р. Кубань біля Осетії), де знаходилося місто Фуста (Фостофор). Звідти вони спустилися в Абасгію і зупинилися в Севасті (Великий

Севастополь, тепер Сухумі). Авазгська архієпископія з центром у Севастополісі згадана в Notitia episcopatum 1–5 (VII–X ст.). Симон залишився тут, а Андрій уздовж моря пішов на північний захід. Прийшов через Пітіунт (Піцундська єпархія вперше згадана в 325 – на I соборі був єпископ Стратофіл), Нікопсію (Анакопія, Новий Афон), через землю зіхів, які спочатку не прийняли його євангельську проповідь і хотіли навіть убити апостола, але, вражені привітністю й подвижництвом Андрія, залишили свій намір. Через Кавказ і верхні Сугдаї він прибув у Гермонассу (Таматарха, Тамань), звідки переправився в Тавріку, де відвідав Боспор (Пантікапей) і Феодосію, надовго зупиняючись в останній.

Подальший шлях апостола по Тавріці пролягав через Щебетівку,

Мапа мандрівок апостола Андрія (за Г. Турским і Є. Монахом)

Білогірськ, Афінеон (Судак). Через гори він пройшов у сучасне Малоріченське, де зупинявся для проповіді – є водоспад, що зберіг назву “Ай-Андре” (Джур-Джур) в пам’ять про апостола; поблизу водоспаду збереглися руїни храму зі стародавнім способом кладки каменю. Далі шлях апостола пролягав мимо г. Демерджі, через Алушту, мимо сусідньої г. Кафель на Малий Маяк, Коракс (на м. Аю-Даг), Артек, Гурзуф, Ай-Даніль, Массандру, в Лампас (Ялту), через Лагіру (Лівадію) і, не доходячи Харакса, – вздовж хребта Яйла, через перевал Ай-Петрі, Байдарською долиною поблизу с. Орлине; не доходячи Сімболон (Балаклави), він повертав на Тепе-Кермен (на південний схід від Бахчисарая). Через сусідній Мангуп і Чоргун (на північ від Балаклави) Андрій пішов у Інкерман. Звідти берегом бухти Ктенунт апостол попрямував у Херсонес, де надовго зупинявся. Він пройшов ці міста, несучи язичникам євангельську проповідь. На Таврійському й Азовському узбережжях були

єврейські поселення, в синагогах яких і проповідував Андрій. Під час проповіді апостола по його шляху і ближніх місцях було багато тих, хто увірував у Христа.

Один із тамтешніх мисів (м. Фіолент) дотепер зберіг назву св. Андрія – можливо звідти апостола проводжали для подальшої проповіді. Він попрямував у гирло Борисфену, відвідав Ольвію і подався вгору по річці Борисфен. Андрій привіз у Скіфію (тоді Скіфією чи Сарматією називалася вся Україна) реліквії, навколо яких торувалася віра. Вище порогів апостол зупинився на ночівлю на пагорбах, де згодом постав Київ. Там він встановив наперсний хрест, а в інших місцях – обітні. Т.ч., Андрій став першим апостолом України (бл. 36 н.е.). Повертаючись зі Скіфії, він відвідав Херсонес і Боспор, потім Сіноп, Халкедон, Візантії (де в 36 висвятив першого єпископа Стахія I, 36–54 рр., апостола з 70-ти, про якого згадував Павло – *Рим. 16, 9*), Пропонтиду, Перінф (Фракія), Фессалоніки (Македонія), Мегару, Корінф, Патри (Ахайя).

Таким чином, проповідь Андрія охопила всі землі навколо Понту Евксинського (Каппадокія, Галатія, Пафлагонія, Віфінія, Понт, Колхіда, Скіфія, Фракія, Македонія, Ахайя). У часи Нерона (54–68) за наказом проконсула *Егеата Антіпата* (жінку якого Максиміллиу й брата Стратокліса Андрій хрестив) апостол був розп'ятий (62) на скошеному (Х-подібному) “андріївському” хресті у Патрах.

Збирання даних про місію Андрія до Скіфії розпочалось багато століть тому. Вже святий Климент Римський (I ст.) та автор слов'янської писемності Кирило (Константин Філософ) вивчали питання про перебування апостола в Криму. За імператора Констанція II (337–361) мощі святого апостола Андрія були урочисто перевезені з Патр у Константинополь і 3.03.337 покладені в храмі Святих Апостолів поряд із мощами святого євангеліста Луки і учня апостола Павла – Тимофія, апостола від 70-ти. Ченці Єпіфаній (IX ст.) та Яків, маючи як початкові джерела твори Климента Римського, Євагрія Сицилійського й Єпіфанія Кіпрського (пом. 403), обійшли понтійське узбережжя (в т.ч. Херсонес) і збрали перекази про проповідь Андрія.

В VIII ст. частина мощей Андрія перевезена в Шотландію ченцем Регулом і розміщена в кафедральному соборі Сент-Ендрюса, міста, яке назване на честь апостола і стало церковною столицею Шотландського королівства. За іншою версією, у 1208 хрестоносці з дозволу 176-го папи Іннокентія III (1198–1216) забрали частину мощей до Італії, в Амальфі, рідне місто папи, де вони й зберігаються дотепер. Голова ж апостола знаходилася в Патрах (Морея). Після падіння Константинополя (1453) Фома Палеолог, останній деспот Морєї в Пелопоннесі (1428–1460), молодший брат Константина XI Палеолога (1449–1453), разом із жінкою й дітьми, взявши з собою забальзамовану голову святого апостола Андрія, утік на о. Корфу. В кінці 1460 він перебрався в Італію, а 7.03.1461 з почестями був прийнятий у Римі. Через тиждень папа, якому Фома підніс голову апостола Андрія, нагородив його орденом Золотої рози. Ще частина мощей Андрія зберігається у кафедральному соборі в Мантуї (Італія).

У Сінопі ще у IX ст. показували кафедру апостола Андрія, виготовлену з чорного каміння. В Трірському соборі зберігається сандалія і цвях апостола Андрія. В Криму поблизу м. Фіолента, на місці, де Андрій влаштував печерну церкву, пізніше виник Балаклавський монастир. У Києві в Успенському соборі Києво-Печерської лаври ще у XVII ст. зберігався пояс Андрія.

Андрій шанується як засновник і небесний покровитель Константинопольської церкви. Він є святим покровителем України й Шотландії, Румунії, Греції, Сицилії, Амальфі, а також моряків і рибалок. Перша присвячена йому церква у Києві зведена в 1086 Всеволодом Ярославичем (1077, 1078–1093). На тому місці в Києві, де апостол поставив перший хрест, у його пам'ять у 1212

споруджено дерев'яну церкву Воздвиження Чесного хреста Господнього. У часи відродження Української православної церкви після унії, в 1621 (коли Захарія Копистенський написав “Палінодію”), Київський собор ствердив апостольське походження християнства на українських землях. У соборній постанові було сказано: **“Святий Апостол Андрій – перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і Апостол Український. На київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших східних народів, бо і в ній проповідував Апостол”**. На одній із гір у Києві на Андріївському узвозі стоїть славетна Андріївська церква (собор), збудована в 1747–1753. Натомість історія засвідчує безпідставність спроб Російської (“Руської”) православної церкви вивести своє походження від апостола Андрія.

Апостолу Андрію присвячена низка досліджень А. М. Муравйова (*Житие святых Российской церкви, также иверских и славянских; Житие святого Андрея Первозванного*), Виноградова А. Ю. (*Греческие предания о св. апостоле Андрее*. – Т. 1. *Жития*. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005), Васильєвського В. Г. (*Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян // Труды*. – СПб. : Тип. Импер. АН, 1909. – Т. 2. – Вып. 1), Карташова А. В. (*Был ли апостол Андрей Первозванный на Руси?; Очерки по истории русской церкви*. – Том I. *Репринтное воспроизведение*. – Париж: YMCA-PRESS, 1959. – М. : Наука, 1991) та ін.

Грецькою й латинською мовами збереглася апокрифічна історія апостолів “Діяння Андрія”, відома Євсевію. Її автором був гностик Харін. Дійшли також грецькою мовою уривки “Діяння Андрія і Матфія між людоджерами”, “Діяння Петра і Андрія” і “Мартиролог” (*Martyrium*). Усі вони надруковані Тішендорфом у “Acta apostolorum apostographa” (1851), а також у додатку до “Apostolus apostographa” (1866). Латинська редакція “Virtutes Andreae”, що розповідає про всі мандрівки апостола від Понту до Греції, а також “Passi Andreae” видані у Кельні в 1531 і увійшли до збірки Абдівса.

З кінця 1870-х з’являється ряд публікацій апокрифічних сказань про апостолів. Серед них було кілька текстів, присвячених святому Андрію: “Діяння апостолів Петра і Андрія” (серед. – II пол. II ст.), “Діяння апостолів Андрія і Матфія в країні антропофагів (мірмідонян – I. М.)” (III–IV ст.), “Мучеництво святого і преславного апостола Андрія”, “Житіє Андрія” (XI–XII ст.). Відоме також втрачене апокрифічне “Євангеліє від Андрія”, відхилене римським папою Геласієм (492–496) у *Decretum Gelasianum*. Ці пам’ятки, попри їх легендарний характер, поставили перед дослідниками проблему оцінки агіографічних текстів, які вийшли з гностичного середовища. Деякі з цих джерел давніші за відомості, що містяться в творах Орігена. Тому вони суттєво скоригували постановку питання про Андрія та його мандрівки. Андрій, на відміну від Петра – апостола Заходу, почав розглядатися як апостол Сходу (Візантія, Моравія, Мала Азія, Грузія, Скіфія тощо).

Святий апостол Андрій канонізований ще першими християнами. Його пам’ять святкується православними 30.11/13.12; католиками і православними церквами, які дотримуються григоріанського календаря, – 30.06. і 30.11.

¹⁰⁷ Скіфія – територія на північ від Чорного моря, яка простягалася від Дунаю до Дону й навіть до Каспійського моря. Візантійці часом ототожнювали скіфів із тавроскіфами, тобто русами. Скіфія і Фракія дісталися для проповіді Андрію.

¹⁰⁸ Іоанну – одному з 12 апостолів. Єдиний із апостолів, який помер своєю смертю.

¹⁰⁹ Асії – Азії. Тут мається на увазі Мала Азія, римська провінція з центром у Ефесі.

¹¹⁰ Петро – один із апостолів, якому Христос дав ключі від раю. Перший римський папа.

- ¹¹¹ На перевернутому хресті вниз головою.
- ¹¹² Павла – апостола, який спочатку носив єврейське ім'я Савла. Страчений у Римі в 67 н.е. (йому відрубано голову).
- ¹¹³ Іллірія – області на Балканах (тяглася від Епіру до Македонії й Мезії).
- ¹¹⁴ Нероні – римському імператорові-деспоту (54–68).
- ¹¹⁵ Бл. 62.
- ¹¹⁶ **Макарий (Булгаков). История Русской Церкви : в 12 т. – [Б. м.], 1994. – Т. 1. – С. 91–92 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id>**
- ¹¹⁷ Цитується твір єпископа Дорофея Тірського (255–362) “Список (Каталог) апостолів” (бл. 307–322). Дехто вважає автором твору Псевдо-Дорофея Тірського (VIII–IX ст.).
- ¹¹⁸ В іншому списку: “*всю приморську країну Віфінії, Понту, і Фракії, і скіфів*”. Є думка, що Андрій побував також у землях согдіан і саків.
- ¹¹⁹ Севастополя. За цими даними, апостол ішов через Віфінію, Фракію, Малу Скіфію, Істр, Дністер. Припускають, що він міг відвідати Ольвію (Борисфен), потім досягти (очевидно через Крим) великого міста Севаста, де знаходилися фортеця Апсар і річка Фазіс, біля якої мешкали внутрішні ефіопи. Тобто, згідно даних Дорофея, апостол досяг Абхазії (Фазіс співвідноситься з Ріоні). Якщо ж він рухався зі сходу на захід, то між Іверією і Скіфією мав відвідати, як стверджується, Боспор, Феодосію і Херсонес, потім Придніпров'я. Усі ці території пізніше входили до Тмутараканської митрополії.
- ¹²⁰ У Колхиді.
- ¹²¹ Таким чином, тут подається рух апостола по Скіфії з заходу на схід.
- ¹²² **Епифаний Кипрський. Сказание о двенадцяти Святых Апостолах, где кийждо их проповеда, и како скончася, и Святая их телеса где положена суть. Богослужебный Апостол на церковнославянском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Pravoslavnoe_Bogosluzhenie/bogosluzhebnyj-apostol/1**
- ¹²³ Цитується твір Єпіфанія Кіпрського (+403) “Список апостолів (“Про 12 святих апостолів, де кожний із них проповідував, і про те, де вони померли, де лежать їх святі мощі і в яких місцях”). Дехто приписує твір Псевдо-Єпіфанію Кіпрському (VI–VII ст.) (“Список апостолів і учнів Господа”).
- ¹²⁴ Петра.
- ¹²⁵ Сусармію, Сюрмене (Туреччина). У Свенірі (Хімари) був язичницький храм Сонця.
- ¹²⁶ Ефіопи.
- ¹²⁷ Єпіфаній повідомляв, що єретики-енкратіти використовували апокрифічне Діяння Андрія, Іоанна й Фоми (*Епифаний Кипрський. Творения : в 6 ч. – М., 1864. – Ч. 2. – С. 298*), а орigenісти – апокрифічне “Діяння Андрія” (*Епифаний Кипрський. Творения : в 6 ч. – М., 1872. – Ч. 3. – С. 74–75*). Див.: “*Прибавления к творениям св. отцов, в русском переводе*”. – Т. 22. – 1863).
- ¹²⁸ **Eriphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 219, 222–223.**
- ¹²⁹ Цитується твір Єпіфанія Ченця (VIII–IX ст.) “Житіє Андрія” (між 820–843). Про срусалимського ієромонаха, пресвітера, письменника-агіографа Єпіфанія відомо тільки з його власних творів. Мабуть, він був ченцем обителі Калістрата в Константинополі, а після 815 уникав спілкування з іконоборцями. Під час своєї мандрівки (815–820) Єпіфаній обійшов слідами апостола Андрія південне, східне й північне узбережжя Понту від Сінопа до Феодосії, зустрічався з однодумцями-іконошанувальниками в Нікомедії, Сінопі, на Боспорі (який

належав хозарам), відвідав Сванетію й Аланію, жив у Херсоні Таврійському, бачив церкви, хрести, ікони святого Андрія й інші реліквії, що вказували на його апостольський подвиг, зібрав і записав імена учнів апостола – перших єпископів заснованих ним Церков. Автор першого Життя апостола Андрія Первозваного, популярного в Русі (в кінці XI ст. воно було перекладене слов'янською). Описав три подорожі Андрія. У Херсонесі був укладений “Алфавитарь” апостола Андрію (канон із алфавітним акровіршем), про який відомо лише з давньослов'янського перекладу “Сказання” ієромонаха Єпіфанія. Йому наслідує “Спогад про апостола Андрія” Симеона Метафраста (пом. 960), який опирався на “Житіє Андрія” Єпіфанія Ченця і поширив проповідь Андрія на Дунай. Його твір у своїх похвальних промовах переробив Микита Пафлагон. Про Андрія писали компілятори Іоанн Зонара (1074–1159) і Цезар Бароній (1538–1607).

¹³⁰ Наймовіріше – мисі чи півострові, на якому лежить Сіноп.

¹³¹ Пресвітерів.

¹³² Мармуровій плиті.

¹³³ Іконоборці за часів імператора Константина Копроніма в середині VIII ст.

¹³⁴ Зіскоблити.

¹³⁵ Сінопа.

¹³⁶ *Матфія* – одного з 12-ти апостолів, обраного замість Іуди Іскаріота.

¹³⁷ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 223–224.*

¹³⁸ *Берег* – там, де перебували апостоли Петро і Павло.

¹³⁹ Звільнених.

¹⁴⁰ За часів Єпіфанія.

¹⁴¹ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 230.*

¹⁴² Далі йде опис другої подорожі Андрія.

¹⁴³ В Ефесі. Одіссос, Аполлонія і Месемврія у Птоломея і Страбона зараховуються до Малої Скіфії. За словами Плінія, країна, якою володіли скіфи-хлібороби, простягалася від гирла Істру в Фракії, утримуючи в собі “найпрекрасніші міста Дунаєць, Томи (Кюстенджи – *I. M.*), Калатіс, Крони”.

¹⁴⁴ *Basilii Porphyrogenitus Imp. Menologiam Basilianum, ex editione cardinalis Albani // Patrologiae cursus completus. Series graeca / accurante J.–P. Migne. – Vol. 117. – Parisiis, 1864. – Col. 138.*

¹⁴⁵ Цитується твір “Мінологій”, укладений за часів візантійського імператора (963, 976–1025) Василя II Болгаробойці (нар. 958).

¹⁴⁶ *Амплій* – святий, який за іншими джерелами називається Апіоном і який прийняв мученицьку смерть за Христа.

¹⁴⁷ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 230.*

¹⁴⁸ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 239.*

¹⁴⁹ Людоїдами.

¹⁵⁰ *Макарий (Булгаков). История Русской Церкви : в 12 т. – [б.м.], 1994. – Ч. 1. – С. 93 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id>*

¹⁵¹ Цитується твір Софронія з Віфлеєму (+390) “Каталог апостолів”. Софроній був учнем і другом Ієроніма. Далі йде опис третьої подорожі Андрія.

- ¹⁵² Петра. Твір Софронія доповнює свідчення Дорофея.
- ¹⁵³ Народ у південній частині межиріччя Сирдар'ї й Амудар'ї. Мабуть, малося на увазі якоесь скіфське плем'я, оскільки Андрій не відвідував Середньої Азії.
- ¹⁵⁴ Так скіфів називали перси.
- ¹⁵⁵ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 222.*
- ¹⁵⁶ Єпіфаній Чернець (VIII–IX ст.), автор житія.
- ¹⁵⁷ Єпіфаній, єпископ кіпрський (+403).
- ¹⁵⁸ *Косордіан* – согдіан.
- ¹⁵⁹ *Корсінів* – давніх грузинів.
- ¹⁶⁰ *Севаста* – Севастополя Великого.
- ¹⁶¹ Ібери, предки грузинів. У іберійських легендах оповідається про знищення апостолом Андрієм ідолів і встановлення на горі біля Пітіунта (тепер Піцунда) хреста з благословенням і передбаченням розквіту тут християнства (паралель київському варіанту історії Андрія). Оповідається про відвідування апостолом фортеці Хімар (тепер Сванір у верхів'ї р. Кодорі), де нібито був похований Максим Сповідник.
- ¹⁶² *Фусті* – місто в Закавказзі.
- ¹⁶³ *Воспора* – Боспора.
- ¹⁶⁴ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 242–243.*
- ¹⁶⁵ *Авгара* – Авгара V Уккама, царя Осроени зі столицею в Едессі (4 до н.е. – 7 н.е., 13–50 н.е.), представника осроєнської династії Авгаридів. Апостоли принесли йому плат із образом Ісуса, завдяки якому цар зцілювався від хвороби.
- ¹⁶⁶ *Дива* – чудеса.
- ¹⁶⁷ *Саланію* – Аланію у верхів'ях р. Кубань.
- ¹⁶⁸ *Чудес* – йому приписується зцілення хворих, убивство дракона тощо.
- ¹⁶⁹ *Авасгію* – нинішню Абхазію.
- ¹⁷⁰ *Верхніх Сугдеїв* – узбережжя на південь від Гермонасси.
- ¹⁷¹ *Прийшов* – переправився через Боспор Кіммерійський.
- ¹⁷² *Гробницю* – Симона.
- ¹⁷³ *Февдесію* – Феодосію.
- ¹⁷⁴ *Савромат* – етнонім.
- ¹⁷⁵ *Херсаки* – херсонесці.
- ¹⁷⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т. 2. Византийские источники. – М. : Русский фонд содей. обр. и науке, 2010. – С. 137–138.*
- ¹⁷⁷ Цитується твір Микити Давида Пафлагонського (885 – серед. X ст.) “Похвальне слово святому і всехвальному апостолу Христовому Андрію Первозваному і повість про його ходіння на божественну проповідь і здійснені ним чудеса”.
- Микита Пафлагонський – ритор і філософ, автор енкоміастичного житія (Laudatio), де йде мова й про апостола Андрія. Опирався на “Житіє Андрія” Єпіфанія Ченця. Ці відомості підтверджуються Іверськими літописами IV ст., а також тим, що до цих пір благочестиві жителі Абхазії з благоговінням вказують гробницю апостола Симона Кананіта, який був супутником Андрія Первозваного в одній із його подорожей.
- ¹⁷⁸ Як стверджують святі отці, Андрій також учив саків (даків, скіфів) і сакжіак (согдійців) у районі Каспія в Персії.
- ¹⁷⁹ *S. Euherius Lugdunensis episcopus. Instructionum ad Salonium // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1865. – T. 50. – Col. 809.*

- 180 Цитується твір єпископа Євхерія Лугдунського (433/444 – 449/450) “Книга настанов”.
- 181 *Літопис Руський*. – К. : Дніпро, 1989. – С. 3.
- 182 Чорне море. В 1116 Сильвестр записав історію в “Повісті минулих літ”.
- 183 Про Дніпровський торговий шлях. Учив між 3-ю місіонерською подорожжю і 4-ю смертельною мандрівкою.
- 184 *Сінопі* – місті на південному узбережжі Чорного моря (тепер Туреччина).
- 185 *Корсунь* – тепер Севастополь у Криму.
- 186 Після ночівлі.
- 187 Геродот, Страбон, Пліній і Птолемей називають багато міст по Дніпру, з чого видно, що Київ (“град Гори”) вже до Христа був населений, як і Птоlemeїв град Азагоріум, або Загора, біля Києва. З життєпису учнів Андрія (Стахія, Амплія, Урвана, Наркісса, Апеллія і Арістовула) відомо, що він направив їх проповідувати в інші землі: Стахія – до Візантія, Амплії і Урван були залишені управляти місцевою церквою в Діосполі Палестинському, Наркісс проповідував у Афінах і Греції, Апеллій – в Іраклії, і Арістовул – у Британії. Вони ніяк не могли бути поруч із Андрієм у його місіонерській подорожі в Велику Скіфію-Русь. Із Андрієм, мабуть, були його руські учні – святі мученики Інна, Пінна, Рімма та ін. Багатьох він висвятив у священники й єпископи.
- 188 Неподалік нинішнього Андріївського собору в Києві.
- 189 З України Андрій повернувся в Сіноп, потім вирушив у *четверту подорож* до Греції, де й був страчений.
- 190 *Синопсис Київський [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>
- 191 *Синопсис Київський [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>
- 192 *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. – Т. 2. *Византийские источники*. – М. : Русский фонд содей. обр. и науке, 2010. – С. 138.
- 193 *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 243.*
- 194 Херсонців.
- 195 *Nicetas David Paphlago. Orationes Laudatoriae aliaeque nonnullat festivae // Patrologiae cursus completes. Series graeca / accurante J.–P. Migne. – Parisiis, 1862. – Vol. 105. – Col. 63.*
- 196 *Отримавши* – в результаті жеребкування.
- 197 *Півдні* – тобто в Понті, на півночі Малої Азії.
- 198 *Nicetas David Paphlago. Orationes Laudatoriae aliaeque nonnullat festivae // Patrologiae cursus completes. Series graeca / accurante J.–P. Migne. – Parisiis, 1862. – Vol. 105. – Col. 66–67.*
- 199 Апостол Андрій.
- 200 Див.: Пс. 47, 3.
- 201 Храми.
- 202 Архієреїв.
- 203 *Васильевский В. Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // Труды. – Т. 2. – Вып. I. – СПб., 1909. – С. 11.*
- 204 Цитується лист імператора Михаїла VII Дуки (1071–1078) до київського князя Всеволода Ярославича (1070-і).

В одному з листів Михаїла (лист від імені імператора написав його секретар, знаменитий вчений, філософ і історик того часу Михаїл Пселл, 1018–1078) ідеться про сватовство за брата імператора дочки князя Всеволода Янки, яка відвідала Константинополь, щоб зібрати відомості про проповідь апостола.

Одним із аргументів до тісного союзу двох династій був засновник церков Андрій. Отже, у Візантії ще до Нестора знали про місію Андрія. В листі оповідається про його місію в Скіфію, про апостола Матфія (*Матфій* – один із 12 апостолів, євангеліст, у 60 після Різдва Христового спалений на вогні в Ефіопії за наказом князя Фульвіана). В. Васильєвський показав, що в Русі поширювалися деякі пам'ятки, присвячені святим апостолам, які не дійшли до нас. Можливо, якась із них і стала основою для створення літописного сказання. В. Васильєвський надрукував (у російському перекладі) і дослідив два листи візантійського імператора Михайла VII Дуки, які, на його думку, були адресовані київському князю Всеволоду Ярославовичу. Обидва листи він датував 70-ми рр. XI ст.

²⁰⁵ *Basilus Porphyrogenitus Imp. Menologiam Basilianum, ex editione cardinalis Albani // Patrologiae cursus completus. Series graeca / accurante J.-P. Migne. – Vol. 117. – Parisiis, 1862. – Col. 186.*

²⁰⁶ *Віфінія* – провінція в північно-західній частині Малої Азії.

²⁰⁷ *Понт* – провінція в північній частині Малої Азії.

²⁰⁸ *Фракія* – провінція на території сучасної Болгарії.

²⁰⁹ *Севастополіс Великий* – місто в Колхіді (грецька Діоскуріада, тепер Сухумі).

²¹⁰ По цей бік. Отже, апостол, пройшовши по Південній і Східній Припонтиді, минув місто канібалів Іссулімен, а також Фасіс, Апсар, Севастополь Великий (у Колхіді), через Боспор досягнув Феодосії в Тавриді (рухався по Скіфії зі сходу на захід) і деякий час провів у Херсонесі. Назад поплив морем через Боспор на Сіноп і після мандрівки в Скіфію повернувся в Рومейську державу. В Боспорі показували дві раки апостолів (Симона Зілота і Симона Кананіта). Ще одну могилу апостола називали в Нікопсії.

²¹¹ *Георгій Флоренцій, єпископ Турський. Книга о чудесах блаженного апостола Андрея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus/Greg_Tour/frame1text.htm*

²¹² Цитується твір Григорія Турського (538–594) “Книга про чудеса блаженного апостола Андрія”. За даними Григорія, Андрій проповідував у Понті, Віфінії, Фракії, Македонії, Ахайї (Пелопоннес). Григорій Турський бачив повне апокрифічне “Діяння Андрія”.

²¹³ *S. Hippolytus, Portuensis episcopi. Operum pars 1–2 // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 10. – Parisiis, 1857. – P. 951.*

²¹⁴ Цитується твір Іпполіта (170–236) “Про 12 апостолів: де кожний з них проповідував і де помер” (бл. 222). Іпполіт був учнем Ірінея. Він подає першу в святоотцівській літературі згадку про скіфську місію Андрія.

²¹⁵ На той час були апостольські кафедри: римська (Петро), єрусалимська (Яків, син Алфея), ефеська (Іоанн Богослов), герапольська (Філіпп), александрійська (Марк), а потім і константинопольська (Андрій).

²¹⁶ *Epiphanius, Monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 223.*

²¹⁷ Два брати-апостоли фактично поділили між собою увесь світ, і як Петро здійснив спробу просвітити терени західні, так Андрій – східні.

²¹⁸ *Nicetas David Paphlago. Orationes Laudatoriae aliaeque nonnullat festivae // Patrologiae cursus completus. Series graeca / accurante J.-P. Migne. – Parisiis, 1862. – Vol. 105. – Col. 78.*

²¹⁹ На Сході роль Андрія як засновника Константинопольської церкви поступово звеличується на фоні Петра як засновника церкви Римської.

²²⁰ *Григорій Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, 1889. – Ч. 3. – С. 143.*

²²¹ Цитується твір Григорія Назіанзіна Богослова (бл. 328 – 389) “Слово 33 проти аріан і про самого себе” (IV ст.).

Збереглися також проповіді (гомілії), присвячені апостолу Андрію, але побудовані виключно на євангельському матеріалі: Іоанна Златоуста – “Тлумачення на Євангеліє від Матвія 14.2” (*Іоанн Златоуст. Полн. собр. творений : в 12 т.– СПб. : Изд. СПДА, 1901. – Т. 7. – Ч. 1. – С. 143–144*), “Тлумачення на Євангеліє від Іоанна, 18.3–4” (*Іоанн Златоуст. Полн. собр. творений : в 12 т.– СПб. : Изд. СПДА, 1902. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 121–123*); Кирила Александрийського – Тлумачення на Євангеліє від Іоанна 2.1.41, 3.4.6, 8–9, Ч. 1 (*Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Св.-Троиц. Сергиева лавра, 1901. – Ч. 12. – Кн. 1–3. – С. 201, 426–428*; “Похвальне слово апостолу Андрію” (420–447) ахієпископа Константинопольського Прокла (434–447) (*ВНГ 103*), Василя Селевкійського (*ВНГ 107*), “Похвальне слово апостолу Андрію” Ісихія Єрусалимського (412–451) (*ВНГ 104*), а також похвальне слово Псевдо-Єфрема Сіріна Петру, Павлу, Андрію, Фомі, Луці та Іоанну. Зокрема, Іоанн говорить про вшанування апостолів у Константинополі: “...У нас були молитви й моління, і все наше місто, ніби потік, стікалося до місць апостольських, і ми благали наших захисників – святого Петра і блаженного Андрія, двоїцю Апостолів – Павла і Тимофія” (*Іоанн Златоуст. Полное собрание творений : в 12 т.– СПб. : Изд. СПДА, 1900. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 562*).

²²² **Літопис Руський.** – К. : Дніпро, 1989. – С. 16.

²²³ Павло відвідав Македонію, Іллірію і Грецію в 2-й (51–52), 3-й (54–58) і 4-й (64–66) мадрівках. Згідно передання, після трьох мандрівок, описаних у Біблії, Павло був ув’язнений у Римі. Після звільнення він здійснив четверту місіонерську подорож, під час якої на сході відвідав раніше засновані ним церкви. На о. Крит він висвятив Тіта на єпископа Критського, потім у Малій Азії бл. 64–65 написав “Послання до Тіта”. Далі апостол висвятив Тимофія на єпископа Ефеського. Відвідав Македонію, звідки написав “Перше послання до Тимофія” (65). У Коринфі Павло зустрів апостола Петра, з яким у 66 прийшов до Риму. Звідти він здійснив подорож до Іспанії. Після повернення з неї був схоплений у Римі і ув’язнений. Вважається, що з в’язниці бл. 67, перед своєю стратою, Павло написав “Друге послання до Тимофія”.

²²⁴ **Синопсис Київський [Електронний ресурс].** – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>

²²⁵ **Андроніка** – апостола (I ст. до н.е.) від 70-и, єпископа у римській провінції Паннонія, родича апостола Павла, ув’язненого разом із ним. Пам’ять вшановується 4(17).01, 17(30).05. і 30.07(12.08).

²²⁶ **Паннонії** – римської провінції, утвореної у III ст. н.е. Свою назву вона одержала від іллірійських племен – паннонців, що населяли її. Охоплювала частину території сучасних Угорщини, Сербії, Австрії.

²²⁷ Повідомлення про св. Павла як апостола слов’ян виступає як варіант розвитку подій у нині існуючому тексті “Повісті минулих літ” і походить із авторської редакції Нестора Літописця.

²²⁸ **Православная энциклопедия.** – М., 2009. – Т. 22. – С. 679–680; 2 февраля – день памяти святых мучеников Инны, Пинны и Риммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.zakonbozhiy.ru/anons/?news_id=252

²²⁹ Цитується твір “Пари́зький” місяцеслів (Menology) (II пол. IV ст.). Первісний текст “мученичества” святих Інни, Пінни й Рімми не зберігся; в рукописі XI ст. (*Bibliothèque nationale de France. – Paris. – Gr. 1488*) міститься епітома грецькою мовою; відомі також сказання у візантійських віршованих синаксарях кінця X–XIII ст. (див.: *Paris. gr. 1617; Ambros. B. 104; Bibliotheca Hagiographica Graeca. – Bruhelles. – № 2184*).

- ²³⁰ Паганським богам.
- ²³¹ У Херсонесі. Родом із Новіодунума (тепер Ісакча в Добруджі, біля дельти Істру).
- ²³² Портове.
- ²³³ Тобто, нинішня Алушта (див.: Голубинский Е. Е. *История Русской церкви. – 1901. – Т. 1. – 1-я пол. – С. 30–32*).
- ²³⁴ Морську пристань.
- ²³⁵ *Basilii Porphyrogenitus Imp. Menologiam Basilianum, ex editione cardinalis Albani // Patrologiae cursus completus. Series graeca / accurante J.-P. Migne. – Vol. 117. – Parisiis, 1862. – Col. 269–272.*
- ²³⁶ Інна, Пінна і Рімма (тоді це були чоловічі імена), які перенесли мучеництво.
- ²³⁷ *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae : e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi ; adiectis synaxariis selectis / opera et studio Hyppolyti Delehaye. Bruxellis, Apud Socios Bollandianos, 1902. – Col. 407.*
- ²³⁸ Цитується “Сінаксар Константинопольської церкви” (XI ст.) з даними про святих.
- ²³⁹ Затримані.
- ²⁴⁰ *Acta Sanctorum. – Parisiis, 1863. – Т. 2. – P. 661.*
- ²⁴¹ Цитуються “Святі акти”, укладені в добу Середньовіччя (XIII ст.). Тут подаються свідчення західної церковної агіографічної традиції про смерть святих Інни, Пінни і Рімми, які збереглися у творі Якова Ворагінського (бл. 1228–1298) “Золота легенда”. Святі були охрещені Андрієм, рукопокладені в священики і направлені з Нижнього Істру на проповідь у Боспор. Вони вчили скіфів зберігати все те, що Христос заповів їм, і багатьох охрестили. Були схоплені херсонеським правителем-язичником і страчені. Архієпископ Сергій (Спаський) називає їх батьківщиною Малу Скіфію (Добруджу) – див.: *Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока : в 3-х т. – М., 1997 (Пер. изд. 1901 г.). – Т. 2. – С. 19, 186; Т. 3. – С. 32, 228.* Архієпископ Філарет (Гумілевський), посилаючись на праці Ієроніма, висловив думку, що святі мученики Тірс, Кіріак, Геллінік – це хрестильні імена святих Інни, Пінни і Рімми (Філарет (Гумилевский), архиеп. *Святые южных славян : описание жизни их. – СПб., 1894. – С. 30–33*). Проте, за сучасними дослідженнями мартирологічних списків і коментарями І. Делеє до “Мартиролога”, Кіріак постраждав у Нікомедії, а Тірс і Геллінік – у Віфінії, у середині III ст. Спроби деяких авторів (Солнцев Н. *Первые русские святые Инна, Пинна и Римма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/68026.html>*) представити цих мучеників “ільменськими слов’янами-русами” (?), не тільки недостовірні, але й позбавлені здорового глузду, оскільки не існувало такого “народу”, як “ільменські слов’яни-руси” – слов’яни й руси були різними спільнотами, які мешкали на той час на теренах України.
- ²⁴² У сербському “Пролозі” XIII ст. в повчанні на день пам’яті святих мучеників наводяться їх імена в сербській вимові: Енен, Пен і Нірен.
- ²⁴³ Пам’ять 20.01(ст.ст.)/2.02 і 20.06/3.07.
- ²⁴⁴ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 50.*
- ²⁴⁵ Доміціан.
- ²⁴⁶ Іраномовні племена, які в I ст. н.е. мешкали на півдні України і в пониззі Істру.
- ²⁴⁷ Германське плем’я, яке мешкало між ріками Фульдом і Едером.
- ²⁴⁸ *Даків* – раніше гетів (гілка фракійського народу). Вони населяли Румунію, Молдавію і Україну (сучасний південь Західної України та Одещина).
- ²⁴⁹ Урочистий тріумфальний хід у Римі закінчувався церемонією піднесення трофеїв і дарів Юпітеру Капітолійському. Доміціан обмежився лише символом перемоги, мабуть, через тяжкі втрати, понесені у цій війні.
- ²⁵⁰ *Оппий Сабін* – римський діяч Гай Опій Сабін. У 84 обіймав посаду ординарного консула разом з імператором Доміціаном. У наступному році був призначений

намісником Мезії. Взимку 85/86 Сабін загинув у битві проти даків, які на чолі з Децебалом вторглися в призначену йому як консуляру провінцію.

²⁵¹ *Корнелій Фуск* – римський діяч. Префект преторіанської гвардії (з 81). Коли в 85 даки на чолі з царем Децебалом напали на римську провінцію Мезія, спустошили її і вбили намісника Гая Опція Сабіна, Доміціан наказав почати контрнаступ, для чого особисто прибув у Мезію і зібрав велику армію, командуючим якої був призначений Корнелій Фуск. Фуску вдалося витіснити даків з території провінції, однак під час експедиції в Дакію римські війська потрапили в засідку, були оточені і понесли значні збитки. Був повністю знищений Legio V Alaudae (V легіон Жайворонків). Фуск, який до останнього намагався згуртувати своїх воїнів, також загинув у цій битві.

1.2. II століття

Текст

Sozom. Hist. Eccl. 1 (1)¹. “(1)². ...Мужі мудрі, Климент³ і Єгезіпп⁴, які спадкоємно йшли за апостолами...”.

Sax. orbis chron. 1, 49⁵. “(49)⁶. [Правління римського імператора Траяна]. Тоді був замучений у засланні в Русі (to Ruzen) третій папа Климент⁷. Після нього був Еваріст⁸, який також був замучений⁹. П'ятим папою став Александр¹⁰”.

Tertul. De praescr. haer. 32¹¹. “(32)¹². Втім, якщо які-небудь [єресі] наважаться віднести себе до часу апостольського, щоб видати себе тим самим за апостольське передання (оскільки вони існували при апостолах), то ми можемо відповісти: але тоді нехай покажуть заснування своїх церков, розкриють низку своїх єпископів, що йде від початку через спадкоємство, і так, щоб перший мав наставником і попередником своїм кого-небудь із апостолів, або мужів апостольських (але такого, який перебував із апостолами постійно)¹³. Бо апостольські церкви таким саме чином доводять своє становище. Наприклад, церква Смірнська називає своїм єпископом Полікарпа¹⁴, поставленого Іоанном¹⁵, а Римська – називає таким Климента, поставленого Петром¹⁶. Таким же чином і інші церкви показують, в яких мужах, поставлених апостолами у єпископи, мають вони відростки насіння апостольського”.

Iren. Adv. haer. 3, 3 (2–3)¹⁷. “(2)¹⁸. ...Я наведу переказ, який має від апостолів найбільша, найдавніша і всім відома церква, заснована і влаштована в Римі двома найславнішими апостолами Петром і Павлом, і сповіщену людям віру, яка через спадкоємство єпископів дійшла до нас, і осоромлю всіх тих, хто всіляко незаконним чином

організує зібрання або через погане самодогодження, або через марнославство, або через сліпоту й мінливі думки.

...(3). Блаженні апостоли, заснувавши і влаштувавши церкву,

Папа Климент

вручили служіння єпископства Ліну¹⁹. Про цього Ліна Павло згадує в Посланнях до Тімофія²⁰. Його спадкоємцем став Анакліт²¹; після нього на третьому місці від апостолів отримує єпископство Климент, який бачив блаженних апостолів²² і спілкувався з ними, ще мав проповідь апостолів у вухах своїх і передання їх перед очима своїми; втім він не один, але багато ще залишалися тоді [тих], хто отримав настанову від апостолів. При цьому Климентові, коли відбулося чимале різномудство між братами в Коринфі, церква Римська написала до коринфян дуже слушне Послання, переконуючи їх до миру і відновлюючи їхню віру, і

сповіщаючи нещодавно прийнятий від апостолів переказ, який проповідує Єдиного Бога всемогутнього, Творця неба і землі, Творця людини, того, хто навів потоп і покликав Авраама, хто вивів людей із землі Єгипетської, який говорив із Мойсеєм, який поклав Закон, і послав пророків, і приготував вогонь для диявола і його ангелів. З цього писання бажачі можуть дізнатися, що Він, Отець Господа нашого Ісуса Христа, проповідується церквами, і також зрозуміти апостольське передання церкви, оскільки послання більш давніше за тих людей, які нині викладають помилкове вчення і вигадують іншого Бога, вище Творця і Творця всього існуючого. Цьому Клименту спадкоємствує Еварест, Еваресту Александр, потім шостим від апостолів був поставлений Сікст²³, після нього Телесфор²⁴, який славно зазнав мук; потім Гігін²⁵, потім Пій²⁶, після нього Анікіта²⁷; опісля Сотіра²⁸, який був спадкоємцем Анікіти, тепер на дванадцятому місці від апостолів жереб єпископства має Елевфер²⁹. У такому порядку і в такому спадкоємстві церковний переказ від апостолів і проповідь істини дійшли до нас. І це служить найповнішим доказом, що одна й та ж життєдайна віра зберігалася в церкві від апостолів донині і передана в істинному вигляді”.

Orig. Comm. In Ioan. 6 (36)³⁰. “(36). Не без історичних підстав зазначимо, що Климент перебував серед вірних, про що наступним чином свідчить Павло: “...Допомогай їм, тим, хто [в благовісті] працював разом зі мною і з Климентом та з іншими співробітниками моїми, чиї імена [записані] – в книзі життя”³¹.

Euseb. Hist. Eccl. 3 (15–16)³². “(15). На дванадцятому році правління Доміціана³³ Анаклета, який був 12 років єпископом Римської

церкви, змінив Климент, якого апостол у Посланні до Філіппійців називає своїм співробітником: “З Климентом та з іншими співробітникам моїми, чий імена записані [записані] – в книзі життя”.

(16). Є один великий і дивний лист Климента, загально визнаний справжнім; він написаний від імені Римської церкви до церкви Корінфської, бо в Корінфі трапився тоді розбрат. Ми знаємо, що лист цей здавна читали народу в багатьох церквах; читають і тепер. А що Корінф був охоплений розбратом, цьому достовірний свідок Єгезіпп”.

Euseb. Hist. Eccl. 3 (21)³⁴. “(21). Після Нерви³⁵, що правив трохи більше року, владу отримав Траян. У перший же рік його правління Авілія, який 13 років керував Александрійською церквою, змінив Кердон³⁶. Після Анніана, першого тамтешнього єпископа, він був третім. У Римі в цей час церквою керував Климент, теж третій³⁷ із тих, хто отримав там єпископську гідність після Павла та Петра³⁸. Першим був Лін³⁹, після нього – Анаклет”.

Euseb. Hist. Eccl. 3 (34)⁴⁰. “(34). На третій рік правління згаданого імператора⁴¹ Климент, єпископ Римський, помер, передавши своє служіння Еваресту⁴². Протягом дев’яти років він очолював навчання Божественному слову”.

Epiph. Panar. 1, 2.7 (6)⁴³. “(6)⁴⁴. ...Перші апостоли Петро і Павло самі були в Римі й єпископами; потім Лін, потім Клет, потім Климент, сучасник Петра і Павла, про якого згадує Павло в Посланні до римлян. І хай ніхто не дивується, що перед ним інші були спадкоємцями апостолів у єпископаті, коли і Климент був сучасний Петру і Павлу, тому що й він робиться єпископом, сучасним апостолам. Тому чи ще не в єпископство апостолів від Петра сприймає рукопокладення на єпископство, і, відмовившись, залишається на покої (бо в одному зі своїх послань говорить: “віддаляюсь, відходжу, хай стоїть народ Божий”, – таку пораду дає деяким, бо знаходимо це запропонованим у деяких поясненнях), або ж при спадкоємцях апостольських поставляється він єпископом Клетом, не знаємо цього з досконалою ясністю. Але, втім, ще за життя апостолів, маю на увазі Петра і Павла, могли поставлятися інші єпископи, тому що апостоли часто для проповіді Христової робили подорож в інші країни, місто ж Рим не могло залишатися без єпископа. Бо Павло вирушає до Іспанії, а Петро нерідко відвідував Понт і Віфінію. А могло бути, що після того, як був поставлений і відмовився Климент (якщо дійсно так було; бо припускаю тільки, а не говорю цього рішуче); згодом, коли померли Лін і Клет, що були єпископами кожен до 12 років, після смерті святого Петра і Павла, що трапилася на дванадцятому році Нерона, Климент змушений був знову прийняти єпископство⁴⁵. Втім, спадкоємство єпископів у Римі йде в такому порядку: Петро і Павло, Лін і Клет, Климент, Еваріст, Александр, Сікст, Телесфор, Гігін, Пій, Анікет...”.

Hieron. De vir. illustr. 15⁴⁶. “(15). Климент, про якого апостол Павло в Посланні до Філіппійців каже: “З Климентом та з іншими співробітниками моїми, чії імена [записані] – в книзі життя” (Флп. 4, 3), був четвертим після Петра єпископом у Римі, бо другим був Лін, третім Анаклет, хоча багато хто з латинян думає, що другим після апостола Петра був Климент. Від імені Римської церкви він написав до церкви Корінфської дуже корисне Послання, що у деяких місцях читається навіть всенародно. Мені здається, що за характером воно схоже на Посланням до Євреїв, відоме під іменем Павла, і запозичує з цього послання не тільки думки, а й відповідне розташування слів. Взагалі, між обома посланнями існує дуже велика схожість. Є, кажуть, і друге послання, яке приписують йому, яке стародавніми письменниками відкидається, і “Диспут Петра і Аппіона” – записаний довгий діалог, який Євсевієм у третій книзі “Церковної історії” спростовується. Він помер у третій рік правління Траяна⁴⁷, і пам’ять про нього донині зберігає церква, споруджена в Римі на його честь”.

Clement. 166–173⁴⁸. “(166)⁴⁹. Міський профект Марментін ... доносить на нього⁵⁰ імператору Траяну. І імператору у відповідь на його донесення оголошує йому рішення, щоб Климент або приніс жертву батьківським⁵¹ богам, або пішов із Риму у вічне вигнання за Понт⁵² у будь-яке покинуте місто з числа тих, що знаходяться поблизу Херсона⁵³.

(167). ...За Климентом пішли багато хто з благочестивих⁵⁴. Прибувши на місце заслання, вони застають у мармуровій каменоломні близько тисячі або навіть більше християн, які довгий час утримувалися там за благочестя. Останні, котрі ще раніше чули про патріарха і про те, що він, вигнаний із міста, вирушає до них на заслання, отримали немалу втіху від його прибуття.

(168). Коли він прибув до них, вони, кинувши свою роботу і наблизившись до нього зі сльозами, обіймали його святі ноги, цілували його чисті руки і оплакували лихо, що їх спіткало, – вигнання з батьківщини, неприємне перебування на чужині, потребу в предметах першої необхідності і, що було найважче, нестачу навіть води. “Якщо хто-небудь, – говорили вони, – цілий день займаючись важкою ручною роботою, захотів би випити незначну краплю води, щоб освіжити втому від праці, то він може добути води не інакше, як пройшовши не менше 45 стадій”. Патріарх, співчуваючи їм у цьому і проливши сльози разом із ними, а потім вчинивши подяку і досить утішивши їх душі, сказав: “Не просто і не безцільно Бог зволив, щоб я став співучасником ваших страждань і особливо прикладом терпіння і витривалості”.

(169). Потім він починає молитися і просити разом із ними Бога відкрити своїм сповідникам джерело води. І вдаривши скелю в пустелі, і потекли води (Чис. 20, 6; Пс. 77, 2), сам доставляє їм достатню воду. Саме, коли всі вже були зайняті молитвою, патріарх, озирнувшись туди і сюди, бачить ягня, що піднімає праву ногу і ніби

вказує нею на ґрунт, що лежить під ним; бо нікому іншому ягня не було видиме. Зрозумівши видіння, патріарх, разом із присутніми стає на зазначеному місці і каже: “В ім’я Господа нашого Ісуса Христа тут копайте, чада”. І коли скопали саме місце, на якому стояло ягня, і все навколо, патріарх, взявши лопату, вдаряє місце, де вказувало ягня, легким і поверхневим ударом; і негайно земля випускає світлу і приємну для пиття воду, яка, вилившись із силою, утворює велику річку. Коли всі раділи воді, патріарх сказав: “Річкові потоки веселять місто Боже”⁵⁵.

(170). Після цього до нього стікалося все місто і він усіх приводив до істинної віри солодкістю цього духовного вчення, так що щодня багато хрестилося, число їх зросло до 500 і благочестя з кожним днем зростало. Ще не минуло й року заслання, як тими, хто увірував, будуються церкви в кількості 75, капища і храми ідолів знищуються, вогонь знищує гаї, що виростили навколо них і займали великі простори землі, і все безумство демонів падає.

(171). Тоді до вух імператора доходить заздрісна і тяжка чутка, яка свідчить, що число християн зростає надмірно і щодня збільшується. Внаслідок цього він негайно направляє туди гегемона Авфідіана з тим, щоб він не тільки не дозволяв поширюватися християнському вченню, але й просвітлених уже ним повернув і змусив відступити від благочестя. Коли він, прибувши у Херсон і піддавши багатьох християн багатьом різноманітним мукам, побачив, що всі вони добровільно стали мучениками і готові були на тисячу смертей, то що він робить? Він відмовляється від переслідування натовпу, щоб не зробити більше мучеників і через владу, а карає одного винуватця і спрямовує всю свою лють на блаженну голову Климента. А оскільки для нього все було легко і просто і від того, що він сам переносив, він доставляв іншим більшу безпеку, то Авфідіан придумує для нього короткий і швидкий кінець життя: привізши мученика на середину моря і прив’язавши до його шиї залізний якір, він кидає його в безодню, щоб, як він казав, навіть останки його не дісталися християнам.

(172). Таким чином він був кинутий у море; безліч християн, стоячи на березі, жалібно плакали, стогнали і жахливими голосами закликали патріарха. А коли його учні Корнелій і Феб, також волаючи голосами, яких вимагала мука, і не знаючи, чим втішити себе в цій скорботі, сказали: “Помолимося всі одноставно, щоб нам були показані хоча б останки мученика”. І коли вони молилися, – о, великі чудеса твої, Владико, – Бог робить і тут диво, дивовижніше, ніж Моїсеєве⁵⁶: море відступає далеко не менше, ніж на 20 стадій, і натовп, підійшовши по сухому дну – це також справа Твоєї дивовижної сили, Христе, – знаходить камінь, влаштований Твоєю таємничою мудрістю у вигляді храму, і тіло мученика, що велично лежить у ньому, і той важкий якір, що також лежить дуже близько до каменя.

(173). Але Корнелію і Фебу було відкрито, щоб не переносили звідти останків, які прекрасно лежали в безодні, і що кожного року на

час смерті мученика море протягом цілих семи днів буде відступати для тих, хто приходить, надаючи їм доступ до останків сухим шляхом і повільним кроком. Це чудо з тих пір щорічно відбувається досі, маючи настання його пам'яті ніби межею і терміном. Внаслідок цього у них знищилася всіляка ересь і ідолопоклонство, оскільки здійснювані там у дні пам'яті мученика знамення і чудеса всіх приводять до пізнання і прямо ведуть до істини. Бо нікому із страждаючих будь-якою невиліковною хворобою не потрібно було нічого, крім прийняття цієї води і окроплення нею, для уникнення страждання”⁵⁷.

Фунгаї Б. (1460–1516). Мучеництво св. Климента

{101} **Greg. Tur. Hist. 1 (27)**⁵⁸. “(27). Третім після Нерона розпочав гоніння на християн Траян. При ньому постраждав блаженний Климент, третій єпископ Римської церкви”⁵⁹.

{107} **Eutrop. Brev. 8, 2 (2)**⁶⁰. “(2). Дакію, розгромивши Децебала⁶¹, [Траян]

зробив провінцією за Істром, там, де тепер мешкають тайфали⁶², віктоали⁶³ і тервінги⁶⁴. Провінція ця простягалася в окружності на тисячу миль”

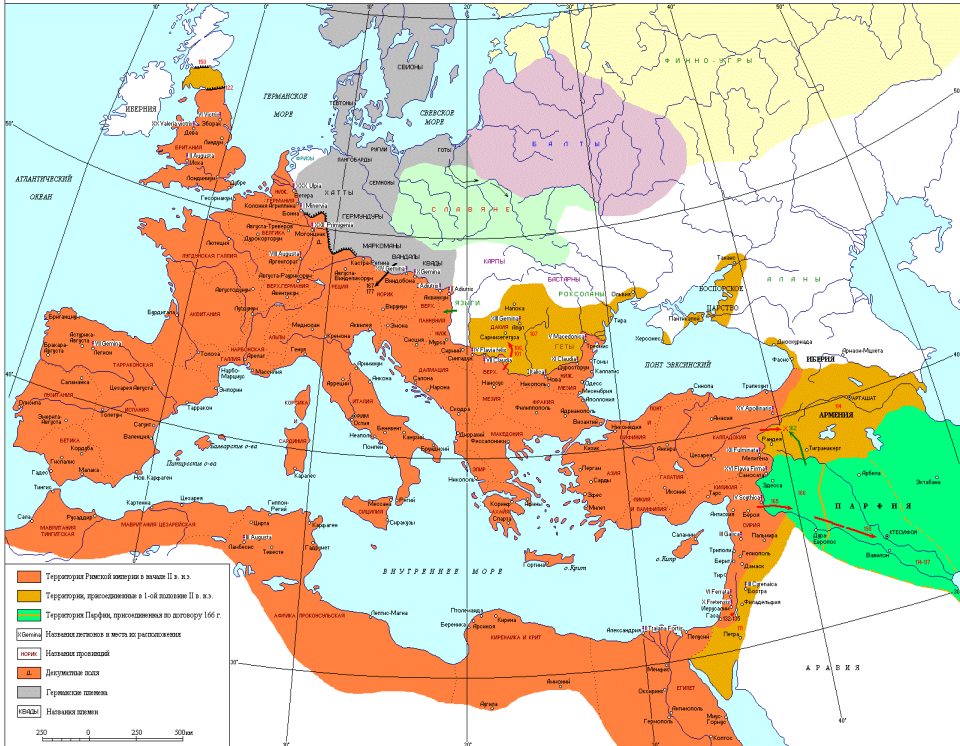
{117–138} **Spart. Hadr. 6 (6–8)**⁶⁵. “(6)⁶⁶. Потім, почувши про безлади, вчинені сарматами і роксоланами, він⁶⁷, направивши вперед війська, сам попрямував у Мезію.

...(8). З царем роксоланів, який скаржився на зменшення щорічних виплат, він⁶⁸, розібравши справу, уклав мир”.

Іст. Русів. Передм.⁶⁹. “Але⁷⁰ дають ці історики слов'янським племенам різноманітні назви, залежно від способу їхнього життя і вигляду народного, приміром, Східних Слов'ян називають Скіфами, або ж Скиттами, тому що жили вони мандрівним життям і часто переселялися з місця на місце; Південних – Сарматами, по гострих ящуриних очах з примружкою, і Русами, або Русняками, – за волоссям; ...а всередині од тих мешканців, за родоначальниками їхніми, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу – Роксоланами і Россами...”⁷¹.

{150 н.е.} *Ptolem. Geogr. 3, 5 (1)*⁷². “(1)⁷³. Європейська Сарматія обмежується на півночі Сарматським океаном по Венедській затоці і частиною невідомої землі”.

{150 н.е.} *Ptolem. Geogr. 3, 5 (15)*⁷⁴. “(15). Сарматію пересікають і інші гори [крім Сарматських], між якими називаються: ...Венедські гори”.

Європа в II ст. н.е.

{150 н.е.} *Ptolem. Geogr. 3, 5 (19–28)*⁷⁵. “(19). Заселяють Сарматію дуже численні народи: венеди⁷⁶ – по всій Венедській затоці; вище Дакії – певкіни і бастарни; по всьому березі Меотиди – язиги і роксолани; далі за ними всередині країни – [г]амаксобії і скіфи-алауни⁷⁷.

(20). Менш значні племена, які населяють Сарматію, [наступні]: біля ріки Вістули, нижче венедів – гітони⁷⁸, потім фінни; далі сулони⁷⁹, нижче їх – фругундіони⁸⁰, потім аваріни⁸¹ біля витоків ріки Вістули...

(21). На схід від вищезазначених племен мешкають: нижче венедів – галінди (галідани)⁸², судіни і ставани (Σταυανοί)⁸³ до алаунів; нижче їх ігліліони, потім костобоки і трансмонтани (загори) до Певкінських гір.

(22). Потім узбережжя океану біля Венедської затоки займають вельти, вище їх – осені, потім найбільш північні – карбони, на схід від

них – карести і сали; нижче цих – гелони, гіппоподи і меланхлени, нижче їх – агафірси (агатірси), потім аорси і пагірїти; нижче їх – савари (саври, саубри, саури)⁸⁴ і боруски до Ріпейських гір.

...(24). Біля повороту ріки Танаїса [живуть] офлони і танаїти, за ними – осіли до роксоланів; між гамаксобіями і роксоланами – ревканали і ексобігїти; потім між певкінами і бастарнами – карпіани...

(25). Між бастарнами і роксоланами мешкають хуни⁸⁵, а нижче однойменних гір – амадоки і навари⁸⁶. Біля озера Вікі⁸⁷ мешкають тореккади, а по Ахіллесовому бігу – тавроскіфи; нижче бастарнів поблизу Дакії – тагри, а нижче їх – тірагети.

...(28). По річці Борисфену:
Азагарій (Азазарій)⁸⁸ 56°–50°40’”.

Eustath. Com. Ad Dionys. 302⁸⁹. “(302)⁹⁰. На північ від Істру мешкають наступні племена: германці, самати, тобто сармати (перша форма виникла внаслідок випадіння незмінного ρ), гети, бастарни, незмірна земля даків, алани, таври або роси⁹¹, які мешкають поблизу Ахіллесового бігу⁹², меланхлени, гіппемолги, про яких написано в наших замітках до “Іліади”, гіппоподи, або, за деякими, хозари, гелони і агафірси...”.

Capit. M. Ant. 22 (1)⁹³. “(1)⁹⁴. Всі племена від території Іллірії до Галлії об’єдналися; це були маркомани, варїсти, гермундури і квади, свеви, сармати, лакрінги і буреї⁹⁵... ці й інші разом із віктуалами, созіби, сікоботи, роксолани, бастарни, алани, певкіни, костобоки”.

Eutrop. Brev. 8, 13 (1)⁹⁶. “(1). ...З великим трудом і нестатками, провівши три роки в Карнунтських горах⁹⁷, закінчив він⁹⁸ Маркоманську війну, в якій об’єдналися проти нього квади, вандалі, сармати, свеви, а також інші варвари. Багато їх тисяч він знищив і, звільнивши Паннонію, повернувся в Рим...”.

Iord. Get. 26⁹⁹. “(26)¹⁰⁰. Коли там¹⁰¹ виросло безліч люду, а правив лише тільки п’ятий після Беріга король Філімер, син Гадаріга¹⁰², то він (27) ухвалив, щоб військо готів разом із сім’ями вирушило звідти. У пошуках зручних областей і відповідних місць [для поселення] він прийшов у землю Скіфії, яку на їх мові називалися Ойум¹⁰³.

Філімер, захопившись великим достатком тих країв, перевів туди половину війська, після чого, як розповідають, міст, перекинутий через річку, непоправно зламався, так що нікому більше не залишилося можливості ні прийти, ні повернутися.

Кажуть, що та місцевість замкнута, оточена хиткими¹⁰⁴ болотами і вирами; таким чином, сама природа зробила її недосяжною, з’єднавши разом і те й інше.

Можна повірити свідченням подорожніх, що до цього дня там можна почути худобу і вловимі ознаки людського (28) [перебування], хоча чуто це здалеку.

Та ж частина готів, яка була при Філімері, перейшовши ріку¹⁰⁵, виявилася, кажуть, переміщеною в області Ойум і заволоділа бажаною землею. Негайно ж без уповільнення підступають вони до племені спалів¹⁰⁶ і, зав'язавши бій, домагаються перемоги”.

lord. Get. 79¹⁰⁷. “(79). ...Авгіс¹⁰⁸ народив того, якого називають Амал¹⁰⁹; від нього-то і ведуть походження Амали¹¹⁰”.

Коментар

¹ *Эрмий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433513/>*

² Цитується твір Гермія Созомена Саламана (400–450) “Церковна історія” (444–450?) в 9-ти книгах, яка відображає події 324–423.

³ Ім'я Климента Римського належить до найбільш славетних і шанованих імен християнської давнини. Він – один із мужів апостольських. Ототожнення херсонеського мученика Климента з римським єпископом відноситься до епохи св. Константина-Кирила. Константинопольські священники (чи не сам Константин-Кирило) ототожнили з папою римським місцевого святого, похованого на острівці, який з часом наполовину пішов під воду. У руському Тмутараканському князівстві, при тисяцькому Ратиборі (+1079), була випущена срібна монета з ликом св. Климента на одному боці з написом “Від Ратибора” – на іншому (вона мала ходіння в Тмутаракані й Криму). Відомо 11 таких монет. Пам'ять у православ'ї – 25.11 (ст. ст.), у католицизмі – 23.11.

⁴ *Єгезипп* – ранньохристиянський автор (100–180), який боровся з гностиками.

⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 326.*

⁶ Цитується твір “Саксонська всевітня хроніка” (бл. 1229).

⁷ *Климент* – учень апостолів, 4-ий єпископ (папа) римський (91/92 – 101), починаючи з апостола Петра (30–67). Згадується ап. Павлом (*Флп.* 4, 4).

Згідно “Житію” Климента (*Жития святых, на русском языке изложенные св. Дмитрия Ростовского. – М.: Синод. тип., 1905. Полный текст: <http://www.pravoslavie.uz/Jitiya/11/25.htm>*), він походив зі знатної римської сім'ї. Як передає *Liber Pontificalis*, Климент народився в Римі (30-і роки н.е.). Незабаром його мати і двоє братів вирушили по морю з Риму до Афін. Корабель загинув, але вони врятувалися, хоч і розлучилися. Мати, оплакуючи втрату дітей, залишилася на одному з островів Східного Середземномор'я; малолітні ж брати Климента опинилися в Іудеї й були там усиновлені. Через деякий час батько Климента вирушив на пошуки членів сім'ї, вирішивши не повертатися в Рим, поки не знайде їх. Климент ріс у столиці, вивчаючи науки і уболював за зниклими родичами. Ні язичницька релігія, ні філософія не могли дати йому задовільної відповіді на питання про те, що відбувається з людьми після смерті. Коли Клименту виповнилося 24 роки, він почув про пришествя у світ Христа і вирішив детальніше дізнатися про його вчення, для чого вирушив на схід. В Александрії він слухав проповіді апостола Варнави, а в Іудеї зустрів апостола Петра, прийняв від нього хрещення і приєднався до його учнів (серед яких виявилися і зниклі брати Климента, на той час ще не впізнані ним).

Потім під час подорожі Петро зустрів матір, а згодом і батька Климента; за участі апостола сім'я воз'єдналася, батьки прийняли хрещення. Климент став одним із найближчих сподвижників Петра і був висвячений ним у єпископи, а в 91/92, після смерті єпископа Анаклета, очолив Римську церкву. Мудро керуючи нею за часів хвилювань і усобиць у Римі, Климент прославився численними зверненнями до Христа, благодіяннями і зціленнями. У період нового гоніння на християн Климент був поставлений імператором Траяном (98–117) і префектом Рима Мамертіном перед вибором: принести жертву язичницьким богам або бути відправленим у вигнання на каторжні роботи. Він обрав останнє. Прибувши в 98 в каменоломні біля великого міста Херсонеса (тепер Севастополь), які ототожнюються з Інкерманівськими (бути й інші, наприклад, мармурові каменоломні на березі бухти Козачої), Климент знайшов там велику кількість раніше засуджених християн (бл. 2 тис.). Поблизу місця роботи не було води, через що каторжани терпіли значні незручності. Працюючи серед них, Климент втішав їх і наставляв, потім відкрив водяне джерело.

Чутки про диво поширилися по всьому Тавріському півострові, і багато тубільців приходили хреститися. Климент хрестив понад 500 язичників, і число християн так збільшилося, що потрібно було влаштувати бл. 75 нових церков; язичницькі ідоли були розбиті, а капища – зруйновані. Це обурило язичників.

У Херсонес для наведення порядку Траяном був направлений спеціальний посланник Авфідіан, який наказав прив'язати Клименту до шиї металічного чи кам'яного якоря і втопити папу в морі, щоб послідовники не знайшли його тіла.

Проте за молитвами учнів Климента і народу море відступило від берега на 3 стадія (бл. 500 м), і люди знайшли тіло мученика (православні джерела вважають місцем спочинку св. Климента Козачу бухту в західній частині Гераклеїського півострова).

Св. Климент Римський, який жив задовго до розділення церков, однаково шанується і православними, і католицькою церквою. Щоправда, у IV ст. церковний історик Євсей Памфіл, фіксуючи його смерть під 101, не говорив про мучеництво чи святість. Руфін Аквілейський у кінці IV ст. уперше підкреслив святість Климента, але мучеником його теж не вважав. Римський папа Зосіма (417–418) уперше назвав Климента мучеником у посланні в 417 році.

Протягом 7-ми століть, аж до правління візантійського імператора Никифора I (802–811), море щороку відступало на кілька днів, даючи можливість бажаючим приходити й поклонятися мощам святого. При цьому відбувалося багато чудес.

На початку 800-х років море перестало відступати, проте близько 861 святыми Кирилом-Константином (827–869) і Мефодієм-Михаїлом (815–885), які зупинялися в Херсонесі під час подорожі в Хозарію, за участю херсонеського єпископа блаженного Георгія і священників із константинопольського собору св. Софії були знайдені мощі св. Климента. Вони були перенесені в Херсонеський храм. Святий рівноапостольний Кирило особисто перевіз мощі в Рим і передав їх 107-му папі Адріану II (867–872), де мощам було влаштовано небувале вшанування (кін. 867 – поч. 868). Папа Адріан II затвердив богослужіння слов'янською мовою і перекладені книги наказав покласти в римських церквах. Мефодій був висвячений у єпископський сан.

На думку деяких авторів, саме знайдення мощей св. Климента осватило в очах Римської церкви просвітницьку місію Кирила і Мефодія серед слов'ян і ведення богослужіння слов'янською мовою. До того серед деяких богословів Західної церкви панувала думка, що хвала Богу може віддаватися тільки на трьох “священних” мовах (єврейській, грецькій і латинській), тому брати були запідозрені в ересі і викликані в Рим (866). На честь здобуття мощей св. Кирило

написав грецькою мовою коротку повість, похвальне слово і гімн. Перші два твори дійшли до нас у слов'янському перекладі, який має напис “Слово на перенесение мощем преславнаго Климента, историческую имущи беседу” (ряд дослідників називає його “Корсунською легендою”). Мощі Климента перенесли в римську базиліку св. Климента. Тут же був похований і св. Кирило, який помер у лютому 869.

Частина мощей св. Климента була залишена в Херсонесі, де лежала в різьбленій 6-тонній мармуровій гробниці, виготовленій візантійськими майстрами з проконесського мармуру. Після захоплення міста у 988 князем Володимиром Великим (980–1015) мощі св. Климента (разом із мармуровим саркофагом) були за його наказом перенесені в Київ, де спочивали в Десятинній церкві – першому кам'яному храмі Русі.

Після всього цього Володимир узяв принцесу Анну і Анастаса, священників корсунських з мощами святого Климента, і Фіва, учня його, взяв і судини церковні та ікони на благословення собі (ПМЛ).

Очевидно для мощей св. Климента була зроблена нова рака, оскільки син Володимира Ярослав Мудрий (1019–1054) був похований 20.02.1054 в Києві в херсонеській мармуровій гробниці св. Климента, яка збереглася в Софійському соборі. Про глибоке вшанування в Русі св. Климента свідчить “Слово на оновлення Десятинної церкви” (XI ст.) (*Слово на оновлення Десятинної церкви / пер. Виталия Задворного // Истина и жизнь. – 1994. –10. – С. 38*). Климент тут визнається першим небесним заступником Руської землі, чії мощі якийсь час були поряд із Ольжиним хрестом.

У пізніший час з'явилися акти його мучеництва. Про Херсонес як місце останнього спочинку св. Климента було відомо і в Європі. Частина мощей Климента була передана французькому єпископові Роже з Шалона (Шалон-на-Марні в Шампані), який у 1048 в складі посольства приїхав сватати 3-тю дочку великого князя Ярослава Мудрого Анну-Агнес (1025–1075) за французького короля Генріха I (1031–1060). Ще коли король направляв шалонського єпископа у Рабастію за Анною, настоятель Одальрік просив єпископа дізнатися, чи не там знаходиться Херсонес. Роже запитував у князя Ярослава, де знаходиться Херсон, у якому, як кажуть, спочив Климент, де в день його народження море відступає і стає доступним для людей. На його подив, мощі св. Климента Роже виявив у Києві. Французький чернець Гільом де Рубрук (бл. 1220 – бл. 1293) писав, що в 1253 вони пропливали з Константинополя мимо острова біля Херсонеса, де був знаменитий храм і місто Климента; далі вони попливли на Солдайю (тепер Судак). Частина мощей Климента була передана з Києва в Інкерманський Свято-Климентіївський монастир після відновлення його функціонування в 1991; рака зі святими мощами встановлена в бічному нефі цього храму.

⁸ *Еваріст* – 5-ий папа римський (97/99 – 105/107)

⁹ Обставини його мучеництва невідомі.

¹⁰ *Александр* – 6-ий папа римський Александр I (105/107 – 115/116)

¹¹ *Тертуліан. О прескрипции против еретиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.tertullian.org/russian/de_praescriptione_haereticorum_rus.htm*

¹² Цитується твір К. С. Ф. Тертуліана (160 – 222/240) “Про проскрипції проти еретиків”.

¹³ До церков, які не мають прямого апостольського благословення, відноситься Російська (“Руська”) православна церква (РПЦ).

¹⁴ *Полікарпа* – єпископа смірнського (110–156), який на 86-му році життя був заживо спалений за сповідання християнства.

¹⁵ *Іоанном* – апостолом Іоанном Богословом.

- ¹⁶ Апостольські церкви засновані апостолами в Коринфі, Філіппах, Фессалоніці, Ефесі, Римі. Євсевій (*Hist. Eccl.* 7, 10) додає до них ще кафедру апостола Якова в Єрусалимі (див.: Євсевій про Климента, 3, 15.34 і Полікарпа, 5, 20.5). Климента, за словами Тертуллліана, рукопоклав у єпископи сам апостол Петро.
- ¹⁷ **Иринея Лионский. Против ересей [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** <http://khazarzar.skeptik.net/books/irenaeus/ah/>
- ¹⁸ Цитується твір Іринея Лугдунського (бл. 126 – 202) “Проти ересей” (II ст.).
- ¹⁹ *Ліну* – 2-му папі римському (67–76/78).
- ²⁰ *Тимофію* – апостола з 70-ти (бл. 17 – бл. 86), згодом 1-му єпископу в Ефесі.
- ²¹ *Анакліт* – 3-ій папа римський Клет чи Анаклет (76/78–88/90).
- ²² Був серед них.
- ²³ *Сікст* – 7-ий папа римський (115/116–125).
- ²⁴ *Телесфор* – 8-ий папа римський (125–136).
- ²⁵ *Гігін* – 9-ий папа римський (136–140).
- ²⁶ *Пій* – 10-ий папа римський (140–154/155).
- ²⁷ *Анікіта* – 11-ий папа римський Анікет (154/155–165/166).
- ²⁸ *Сотіра* – 12-ий папа римський Сотер (165/166–174/175).
- ²⁹ *Елевфер* – 13-ий папа римський Елевферій (174/175–189).
- ³⁰ **Origenes. Opera omnia. – Tomus quartus // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 14. – Parisiis, 1862. – Col. 294.**
- ³¹ Цитується твір Орігена Адаманта (185–254) “Тлумачення на Євангеліє від Іоанна”.
- Книга 6 “Тлумачень” містить пояснення 1-ї глави Євангелія (19–29 вірші). Оріген таким чином ототожнює Климента з тим співробітником апостола Павла, про якого той схвально відгукується у Посланні до Філіппійців (*Флп.* 4, 3).
- ³² **Евсевий Кесарийский (Памфил). Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** http://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/
- ³³ *Доміціана* – римського імператора (81–96).
- ³⁴ **Евсевий Кесарийский (Памфил). Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** http://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/
- ³⁵ *Нерви* – римського імператора (96–98).
- ³⁶ Єпископами в Александрії після засновника церкви апостола і євангеліста Марка (42 – 62/63) були: Аніан (62/63 – бл. 84), Авілій (бл. 84 – бл. 98), Кедрон (бл. 98 – 105/109).
- ³⁷ *Третій* – насправді Климент був четвертим римським єпископом (після Петра, Ліна і Анаклета). У 98 був засланий у Херсонес, в Інкерманські каменоломні, де проповідував, постраждав у 101 (прив’язаний до якоря і втоплений).
- ³⁸ *Петра* – апостола і 1-го папи римського (64?–67).
- ³⁹ *Лін* – насправді Лін був другим папою римським після Петра.
- ⁴⁰ **Евсевий Кесарийский (Памфил). Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** http://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/
- ⁴¹ Траяна, римського імператора (98–117).
- ⁴² Після заслання Климента.
- ⁴³ **Епифаний Кипрский. Творения : в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1863. – Ч. 1. – С. 186–187.**
- ⁴⁴ Цитується твір Єпифанія Кіпрського (310–403) “Панаріон” (374–377).
- ⁴⁵ Єпифаній Кіпрський (у творі “Панаріон, або Проти ересей”) т.ч. стверджує, що Климент, поставлений Петром, заради миру поступився єпископством Ліну, за яким ішов Кліт, а після їх смерті в єпископство таки вступив Климент.

- ⁴⁶ *Иероним Стридонтский. Книга о знаменитых мужах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_02.htm*
- ⁴⁷ Траяна – римського імператора (98–117).
- ⁴⁸ *Вестн. древн. истории. – 1948. – № 1. – С. 294–296.*
- ⁴⁹ Цитується твір “Про діяння, подорожі і проповіді Святого і верховного з апостолів Петра. Скорочення, до якого включено і життєпис самого [Климента], до Якова єпископа Єрусалимського” (“Климентіни”) (II/III ст.).
- ⁵⁰ Климента.
- ⁵¹ Язичницьким.
- ⁵² Понт Евксинський – тепер Чорне море.
- ⁵³ Херсонеса.
- ⁵⁴ Тобто християн.
- ⁵⁵ Пс. 45, 5.
- ⁵⁶ Вих. 14, 21–27.
- ⁵⁷ Повертаючись бл. 867 до Моравії, слов’янські першовчителі взяли з собою частину мощей св. Климента, щоб представити їх у Римі й Константинополі. Розповсюдженню культу св. Климента в Київській Русі сприяло офіційне розміщення у спеціальній раці голови Климента, а також тіла його учня Фіва після перевезення їх князем Володимиром (978–1015) із Корсуня (Херсонес) до Києва в 988.
- ⁵⁸ *Григорий Турский. История франков. – М. : Наука, 1987. – С. 16.*
- ⁵⁹ Цитується твір Григорія Турського (538 – бл. 599) “Історія франків”. Автор уперше оповідає історію про втоплення святого Климента, але без географічної прив’язки.
- ⁶⁰ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 52.*
- ⁶¹ Децєбала – знаменитого царя даків (85–107).
- ⁶² Германське плем’я на середньому Дунаї.
- ⁶³ Частина квадського союзу племен у Карпатах.
- ⁶⁴ Частина готського союзу племен. У II–IV ст. вони мешкали на території Румунії.
- ⁶⁵ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 9.*
- ⁶⁶ Цитується твір Спартіана (IV ст.) “Адріан”.
- ⁶⁷ Адріан.
- ⁶⁸ Адріан.
- ⁶⁹ *Історія Русів / пер. І. Драча. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 37–38.*
- ⁷⁰ Усі ці народи брали участь в етногенезі русів, а роксолани, можливо, мали відношення до формування назви росів-русів. Вони могли мешкати й на Сумщині.
- ⁷¹ Цитується твір “Історія Русів” (XVIII ст.).
- ⁷² *Клавдий Птолемей. Руководство по географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_648.htm*
- ⁷³ Цитується твір Клавдія Птолемея (87–165) “Географія” (II ст.).
- ⁷⁴ *Клавдий Птолемей. Руководство по географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_648.htm*
- ⁷⁵ *Клавдий Птолемей. Руководство по географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_648.htm*
- ⁷⁶ Венеди – перше історично відоме ім’я слов’ян.
- ⁷⁷ Алани.
- ⁷⁸ Готи.
- ⁷⁹ Булани.
- ⁸⁰ Фрунгундіони.
- ⁸¹ Обаріни.

- ⁸² *Галінди* – голядь.
- ⁸³ *Ставани* – слов'яни.
- ⁸⁴ Пізніші сіверяни.
- ⁸⁵ Гунни. Тут подана перша згадка про них.
- ⁸⁶ Неври.
- ⁸⁷ Бікі.
- ⁸⁸ Загор'я? Київ?
- ⁸⁹ *Вестн. древн. историн.* – 1948. – № 1. – С. 246.
- ⁹⁰ Цитується твір Євстафія Фессалонікійського (XII ст.) “Коментар до “Землеопису” Діонісія Перієгета” (II пол. XII ст.).
- ⁹¹ Див.: *Schol ad Arist. De caelo 2 i прим.*
- ⁹² Тут мається на увазі Крим.
- ⁹³ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана.* – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 44.
- ⁹⁴ Цитується твір Юлія Капітоліна (IV ст.) “Марк Антонін Філософ”.
- ⁹⁵ Євтропій (*Brev. 8.13.1*) додає до списку вандалів; у Діона (*71.3.1*) названі також вандали, лангобарди й обії.
- ⁹⁶ *Римские историк IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 55.
- ⁹⁷ Поблизу Каргунтума на Істрі.
- ⁹⁸ Імператор Марк Аврелій (161–180), який керував римською армією в Маркоманській війні (165–180), коли почався перший натиск варварів на північні кордони імперії.
- ⁹⁹ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов.* – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 66.
- ¹⁰⁰ Цитується твір Йордана (+після 551) “Гетіка”, який відображає події від переселення готів зі Скандинавії (I ст. н.е.) до падіння їхньої держави в Італії (551).
- ¹⁰¹ У пониззі Вістули-Вісли (“Готіскандза”) у II ст.
- ¹⁰² *Філімер, син Гадаріга* – готський король, п'ятий після Беріга.
- ¹⁰³ *Ойум* – готи відтіснили вандалів і ругів на південь і заснували Правобережній Україні державу Ойум. З королем Філімером вони прийшли у Придніпров'я.
- ¹⁰⁴ Небезпечними.
- ¹⁰⁵ *Річку* – можливо Прип'ять або Буг.
- ¹⁰⁶ *Спалів* – слов'ян (можливо предків полян).
- ¹⁰⁷ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов.* – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 76.
- ¹⁰⁸ Правив у 118–150 рр.
- ¹⁰⁹ Правив у 151–183 рр.
- ¹¹⁰ *Амали* – династія готських королів (з I ст. н.е.). Згодом правила остготами.

1.3. III століття

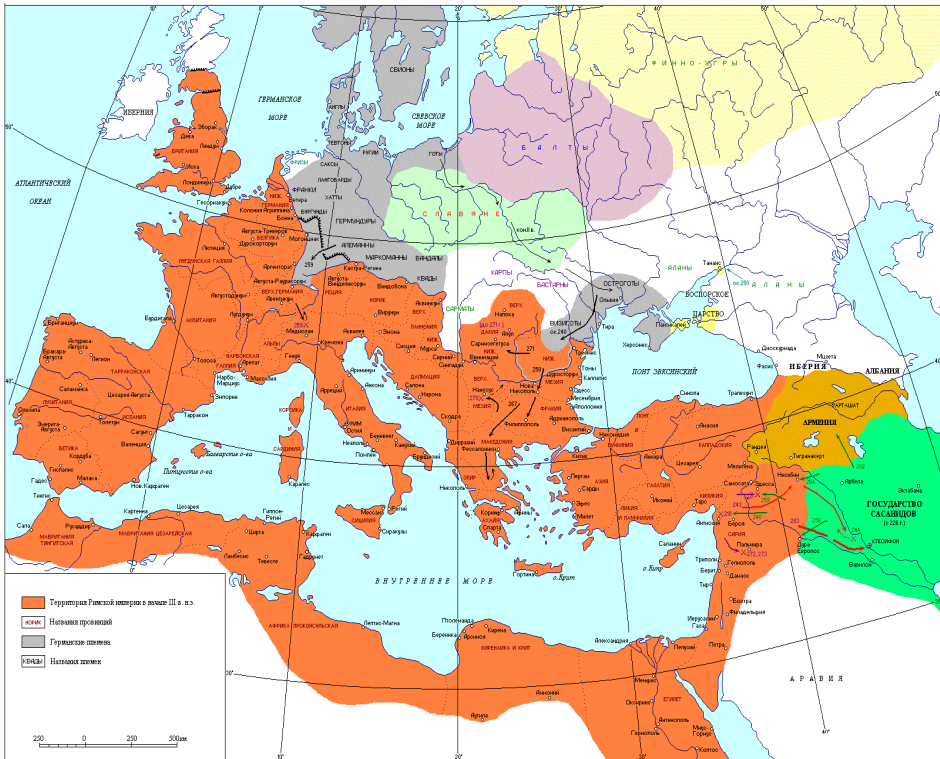
Текст

{I пол. III ст.} *Jord. Get. 28*¹. “(28). Звідси² вже, як переможці, вони³ рухаються в крайню частину Скіфії, що межує з Понтійським морем⁴...”.

{I пол. III ст.} *Jord. Get. 79*⁵. “(79). ...Хісарна⁶ ж народив Остроготу⁷...”.

{I пол. III ст.} **Jord. Get. 82⁸**. “... Там, на берегах Понту, де вони⁹... зупинилися в Скіфії, частину їх, яка володіла східною стороною, очолював Острогота¹⁰; або від цього його імені, або від місця, тобто “східні”, називаються вони остроготами; інші ж – везеготами, тобто з західної сторони¹¹”.

{Поч. III ст.} **Tertul. Adv. Iud. 7¹²**. “(7)¹³. ...Адже в кого іншого увірували народи, як не в Ісуса Христа, який уже прийшов? У кого іншого могли увірувати Парфяни, Меди, Сламїти, мешканці Месопотамії, Вірменії, Фрігії, Каппадокії, Понту, Азії, Памфілії, Єгипту, тієї частини Лівії, що поблизу Кірені, і крім усього того, багато прибульців із Риму? У кого увірували Іудеї, які жили тоді в Єрусалимі, й інші народи з Гетулії, Мавританії, Іспанії, Галлії, мешканці Британії, які недоступні для римлян, але підкорилися Христу, Сармати, Даки, Германці, Скіфи, безліч інших невідомих нам країн і островів, яких і обчислити не можна?”

Європа в III ст. н.е. Мапа

У всіх місцях прославляється ім'я Ісуса Христа, який уже прийшов і царює; прославляється Бог, перед яким міську браму відкрито і міста не зачинені, перед яким залізні засуви ламаються і мідні двері впадуть”.

{253–260} *Philostorg. Hist Eccl. 2 (5)*¹⁴. “(5)¹⁵. Це плем'я¹⁶ свого часу було повернуте в християнську віру в такий спосіб: за правління Валеріана¹⁷ і Галлієна¹⁸ незліченна кількість скіфів¹⁹ переправилася через Істр і вступила в межі Римської імперії. Напад їх потривожив значну частину Європи, а звідти вже вони вторглися в Азію і зайняли Галатію з Каппадокією. Там вони захопили безліч полонених, серед яких було чимало кліриків, і з великою здобиччю повернулися в рідну землю. Бранці ж ці були людьми праведними і, спілкуючись із варварами, значну їх кількість повернули до істинного благочестя, так що, просвітлені, вони залишили язичництво і перейшли в християнську віру. З числа цих бранців були і предки Ульфїли, за походженням каппадокійці²⁰, які мешкали поблизу міста Парнаса, в селищі під назвою Садаголфіна”.

{270–275} *Aurel. Vict. De caes. 39 (43)*²¹. “(43). Тим часом²² ... плем'я карпів ... частина їх була переселена вже Авреліаном”²³.

{275–278} *IOSPE II, 29 (1–77)*²⁴. “(1)²⁵. З добрим щастям. За правління царя Тіберія Юлія Тейрана²⁶, друга кесарів і друга римлян, благочестивого, (5) богам небесним Зевсу Спасителю й Ірі Спасительниці за перемогу і вічне довголіття²⁷ царя Тейрана і за царицю Елію поставили цей стовп царедворці своїм богам і благодійникам (10) при жерцеві Юлії Хофа[р]ні Афродісієві, колишньому начальнику загону, і решта царедворців: Менестрат Г[о]с[е]мфлі[он]? намісник (15) царської області і Феодосії, Фанн Саклеїв тисяченачальник і начальник Аспургіан, Фан Агафів головний секретар, Харітон Нікіфорів начальник загону, Фідан Феанг[ге]лів колишній градоначальник, (20) Лейман[ос] Фідів градоначальник, [Е]вій Менестратів, Ерот Радамасіїв колишній начальник звітів, (24) Псіхаріон Согов начальник звітів, Псі[ха]ріон Хракл[ей]да, (25) Лаксенос Ен...²⁸ ... (64) Крат[ес] Деместр[іон], А...та, (65) [З]енон Менест[ратонів], Радамат[іс] М..., (66) Ап...д, [Е]віон, Персіон Ел..., (67) Моккоус Діоніс[іів], Па...ір[...], Далосек[он?], (68) Дад[ос] Страт[ів...], Ант Папі(ів?)²⁹ (Αυτας πατι[ου?]³⁰ ... (77) Діонісіос...”.

Коментар

¹ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 66.*

² З країни Ойум (на Правобережній Україні).

³ Готи. У давніх джерелах готів часом ототожнювали зі скіфами, часом – ні.

⁴ Бл. 230 готи спустилися в Припонтиду, зайняли Дакію.

⁵ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 76.*

⁶ Король готів (184–217).

⁷ Король готів (218–250).

⁸ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 77.*

⁹ Готи.

¹⁰ Король.

- ¹¹ Коли з готами уперше зіткнулися римляни, готи вже поділялися на дві гілки – східну (остготи) і західну (вестготи).
- ¹² *Тертуліан. Протів иудеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azbyka.ru/otechnik/Tertullian/protiv-iudeev/>*
- ¹³ Цитується твір Тертуліана (бл. 160 – 222/240) “Проти іудеїв” (поч. III ст.).
- ¹⁴ *Филосторгий. Сокращение “Церковной истории” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_07.htm*
- ¹⁵ Цитується твір Филосторгія (368–439) “Скорочення “Церковної історії” (430–439), зроблене патріархом Фотієм”. Твір у 12-ти книгах відображає події 300–425 рр.
- ¹⁶ Готи.
- ¹⁷ Публій Ліціній Валеріан (бл. 193 – після 260) – римський імператор (253–259). Потерпів поразку від персів, попав у полон, де й помер.
- ¹⁸ Публій Ліціній Егнацій Галлієн (218–268) – син і співправитель Валеріана. Після смерті батька – самодержець. У 254–259 обороняв імперію від нападів франків, алеманів, маркоманів, готів та ін. Убитий у результаті бунту в армії.
- ¹⁹ Готів.
- ²⁰ Починаючи з готських (скіфських) війн III ст., місіонерами були переважно каппадокійці, вивезені з Малої Азії під час морських походів варварських народів, в яких могли брати участь і східні слов’яни. У 200–375 головними соціально-політичними силами в Східній Європі були готи й венеди, потім – анти, які населяли й Сумщину. У III ст. християнство поширилося в античних містах Північної Припонтиди. В кінці III ст. в Скіфії був єпископ Євангелік. У Томах функціонувала Скіфська єпархія (з кін. III ст.). Немало християн мешкали в Херсонесі й містах Боспору. Про це писали Г. Д. Белов, В. Д. Блаватський, О. О. Васильєв, В. Ф. Гайдукевич, І. Т. Кругликова, В. М. Зубар, В. В. Латишев (*Жизнь епископов Херсонских. – СПб., 1906*), А. Л. Якобсон та ін.
- ²¹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 115.*
- ²² При Авреліані.
- ²³ В імперію. Дакійське чи слов’янське плем’я, яке мешкало на південний схід від Буковини, вздовж Пруту, до його впадіння в Істр. Доміціан здійснював походи для захисту істрівських кордонів; у 280 і 292 римляни воювали з сарматами.
- ²⁴ *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae / ed. B. Latyshev. – Vol. 2. – Petropoli : Typis Academiae Imperialis Scientiarum, 1890. – С. 28–30.*
- ²⁵ Цитується грецький напис на стовпі в Пантікапеї (тепер Керч) (III ст. н.е.).
- ²⁶ Боспорського царя Тіберія Юлія Тейрана (275–278).
- ²⁷ Перебування.
- ²⁸ Далі йде перелік царедворців.
- ²⁹ Тут уперше зустрічається ім’я “Ант”, яке, мабуть, носив один із царедворців-слов’ян у Боспорському царстві (III ст.).
- ³⁰ Перелік царедворців продовжується й далі.

1.4. IV століття

Текст

{299 – після 326} **Patmos manuscr. № 736 (1–8)¹**. “(1)². Земля херсонітів була колись ідолопоклонницькою, удобреною вогнем і

димом перетворених на попіл жертвоних тварин, такою, що мала сухі і суворі духовні борозни, ні з небес не зрошуючись³ (оскільки дощ, що падав по слову [Бога-]Отця, не розливався по [її] поверхні), ні плугові зовсім не підлягаючи, не приймала духовну їжу. Але сам цей Херсон був таким сухим і кам'янистим, повним колючок і будяків, землею, витоптаню і засушеною демонами. Ось, ця Херсонітіда мала непридатну і шорстку колісь ріллю, позбавлену містичної води (якою б удобрювали душі), але стала поступливішою для прийому плодів, і прийняла слухних орних биків, щоб зорали її і розкидали духовний посів.

...(2). Єрмон є якась гора Палестини, що відрізняється від решти землі: ця гора росиста в літню пору. А справа в тому, що на ній збирається багато снігу [взимку], який танучи [влітку], випаровується, підіймається високо в повітря і перетворюється на густу росу⁴. Для землі це прекрасна причина, щоб сходження було приємним, солодким і рівномірним.

Якийсь єпископ Палестини на ім'я Єрмон⁵, однойменний цій горі, вигодуваний цієї росю і подихом [вітру], прибрав [цю гору] до рук. Він ... направив у країну Тавроскіфів, або Херсонітіду, щоб вони зорали її, заглушили колючки батьківської і стародавньої релігії херсонітів і перетворили [її] на нову ріллю Христової віри⁶. Для цього він і послав у належний час ... *Василія* і *Єфрема*, і того й іншого, бо обидва вони – перші з усіх⁷. Один був поставлений у країну тавроскіфів⁸, суміжну Херсону, інший же, Василь, був направлений у ту саму [країну] Херсона, щоб ієрархічно бути предстоятелем.

...(3). Коли Василій прийшов як чужинець у Херсон і виявив [громадян] ідолопоклонниками і одержимими безплідною еллінською манією, він намагався ретельно викладати своє власне майстерне вчення. Проте зовсім не був їм до вподоби, але був битий, побитий, осоромлений. Чого тільки з найстрашніших [мук] не вистраждав він! Блаженний Василій бачив, що ні імператорська влада, ні праведність його самого не наказує приймати нападки на себе. Але, бачачи іншу неправедність, що її не наглядає цар усіх, і що марно протистояти тому злу, що відбувається навколо, незабаром надумав віддалитися, розраховуючи трохи дозволити манії цих [херсонітів] як слід відвирувати. Він прагнув подбати і про своєчасну втечу, і про порятунок від переслідувачів. ...Ось він і відступив. І, виявивши якусь печеру всередині міста, іменовану тамтешніми жителями Парфенон⁹, оселився в ній, і молив, щоб допомога згори була послана людям. І не забарився попечитель усіх людей із порятунком, але ось яким способом багатьох у тому місті привернув до визнання його.

(4). У одного батька, першого в тому місті¹⁰, був єдинородний син. Після того як він помер і був похований¹¹, батьки перебували під дахом склепу (у [херсонітів] був винайдений такий старовинний закон як на честь померлого, так само ж і для втіхи ближніх його). І вночі постав їх син перед ними, які безмірно проливали над ним сльози: "Марно і безкорисно ви сплітаєте [слова] похоронного плачу, – сказав

він. – Марно проливаєте потоки [сліз] над могилою. Не зможете мене знайти живим, навіть якщо проллете потоки сліз, або марно за допомогою так званих богів: бо це не боги, а справжні вороги порятунку у вас, бездушні як камінь і глухі як природа деревини, що вводять в оману віруючих. Але якщо вам так хочеться знайти мене живим і відродити до життя скорботою, щоб згаслий від хвороби знову розцвів, моліть того чужинця, якого ображаєте не по-людськи, справжнього рятівника, якого вважаєте ворожим і ненависним. Знайшовши його – бо він є у вас – і сторопівши, побачите його в молитві, пошануєте мене не плачами, як мертвого, але урочистостями, як живого”.

...Батьки ж, прокинувшись – бо син розмовляв з ними уві сні, – і розповівши одне одному про видіння, і поміркувавши, що внаслідок збігу не може бути помилки, поділилися цим сновидінням із громадянами і разом з усіма тими звернулися до пошуку Василія. Бо любить натовп стікатися туди, де сподівається подивитися на щось нове. Що ж інше може бути новіше видовища тіла мерця, відданого могилі, приведеного в рух і воскресеного з землі? Насилу виявивши того [Василія] тут же – бо він сам переховувався якнайдалі від натовпу, на їхні молитви про таїнство – вони впали додолу і самі простерлися біля його ніг, повідали сновидіння і попросили відродження до життя їхньої дитини. Коли ж він сказав, що це цілковито не в силах людських: “Раз уже говорю [вам], що тільки сутий Бог може знову з’єднати душу з розлученим із нею тілом!” Але ті, що збіглися, твердили, що хочуть знайти мертвого живим: “Але нам, – говорили ці люди, – дай спочатку сина. Тоді без якої б то не було відстрочки підемо за тобою і прийдемо до проголошеного тобою [Бога]”. Василій переконаний народом, і разом із ними він пішов до [могильного] пам’ятника. І було видно, що нічого неправдоподібно немає у великого Христа. При зібранні там великого натовпу, який слідував за [ним] і разом з [ним], кричав, охоплений надією на диво, всією спасенною і преображеною прекрасною зміною. Бо не було там задрощів¹², як при заваді з боку іудеїв.

Наблизилися вони до надгробка померлого. Було піднято камінь, що лежав зверху. І що ж потім? Як там Господь проливає сльози, і говорить померлому як живому, і закликає постати з мертвих, так і тут раб [Божий] стогне над померлим і з живим Богом зустрічається, і з острахом відроджує його до життя з Аїда. При такому дивовижному повороті справ (бо ніщо не слід випустити з цього!) Василій, перехрестивши і поклавши руку, поставив мертвого, потім виголосив молитву, потім перехрестив [ще раз]. Після цього він пролив сльози і видав глибокий стогін, і накреслив хрест втретє на всьому тілі, як визначає закон про обряд хрещення і над тим мертвим (як ніби він був живий). І налив воду в миску, освятив таємничими молитвами, супроводив словами катехізису, вилив воду на тіло в ім’я Отця і Сина і [Святого] Духа. І – о, все перемагаюче чудове слово і все долаючий промисел! – встає мертвий, стягнувши похоронні

покривала і пов'язану на обличчя похоронну хустку. І тут же впізнає благодійника, цілковито очнувшись і оживши. І весь натовп упав навколішки на землю в подиві і прославив Бога, і відійшов від омани, і вдався до віри. І раби темряви стали синами світла¹³ через таїнство хрещення.

(5). Але і знову заздрість, і знову іудеї шкідливо ворожили, і мала місце ганебна синагога, і, склавши змову, вони винесли рішення беззаконно вбити благодійника, нічого не маючи, в чому [його] звинуватити, окрім як у перебільшенні благодіяння... І тоді роздратовані невіруючі з еллінів разом із цими [іудеями] прийшли в печеру, в якій знайшли святого, що молився, прив'язавши його за ноги, виволокли¹⁴ за ворота міста [Священні по імені]¹⁵, попираючи п'ятами, б'ючи палицями, побиваючи камінням, поки не відлетіла його душа, а тіло залишила тим, хто бив. І кинули його звірам і птахам на поживу. Він же висповідався, щоб душу його не віддавали звірам. Повірив пророку і нам, бо тіло цього сповідника і мученика істини не було повністю віддане на потраву звірам і птахам, але вночі – вовку, вдень же орлу довірялася зворотна варта. І той [вовк] переслідував звірів, а орел – м'ясоїдних птахів. І лежало тіло Василія непошкоджене, під захистом цих охоронців. Повітря і земля служили [ложем] йому, що так спочивав; орел же і вовк були надані йому в служіння. Чим же небо [доповнило] безкінечну цю літургію? Без сумніву, і воно¹⁶ вшанувало благочестивого найяскравішою зіркою, що приблизно там з'явилася і вказувала [шлях] тим, хто шукав його, променями якої вночі були приваблювані ті, хто повірив завдяки йому. Бо і вони поспішали бачити Василія. І в силу люб'язності привітного прийому, в тому місці ті, хто зупинявся [ввечері], бачили звіра, начебто приставленого туди для невсипучої варті, з настанням же ранку бачили і орла, що простирав крила і, подібно звіру, виконував літургію тілу [святого, яке] нині не виходить із материнського лона, але в лono матері проникає... Так безсловесна природа вартувала як списоносці мерця, ніби сплячого Василія, який насолоджувався [спокоєм]. І його з почестями поховав натовп віруючих, які встановили на тій могилі і колону з хрестом¹⁷.

(6). Коли Єрмон дізнався про те, що відбулося¹⁸, і про сувору протидію вірі Василія, він подякував цареві від усіх за те, що посів плевел не осквернив недавно зеленого посіву церкви, який знаходився без сторожа, але надіслав інших, які ні в чому справді не поступалися Василію ні в завзятті, ні у вірі: *Елпідія* з *Євгенієм* і *Агафодора*¹⁹, які після цього розчистили рілля херсонітів і кинули в неї посів істини, і підготували [ниву]... Коли трапилася їх смерть від рук цих самих елліністів і іудеїв²⁰... вони прославилися і дарами, і рівністю [Василію] перед справедливим суддею.

Після цих надсилається²¹ і *Еферій*, який, ясно усвідомивши безвір'я і дикість невірних, вирішив донести на них Константину Великому. Бо вже минула зима еллінської манії і [наступила] тиха весна благочестя, м'яка і спокійна, коли цьому апостольському

чоловікові [Константину] випав жереб правити кормилом Ромейської держави. Переправившись тоді в Константинополь і повідавши імператору про невірних херсонітів, підкріпившись достатньою військовою силою, він²² вигнав нечестивців з міста, а замість них поселив тих, хто належав до християн. І був спільний Бог звеличений у всіх на устах²³. І ніхто не перешкоджав святкувати урочистий вихід²⁴, говорити про нього і про введення [нової віри], з одного боку через безліч вигнаних, з іншого ж – через збіговисько введених²⁵. А Еферій вирушив назад до Константинополя з вдячністю йому²⁶ – бо він не відкладав як-небудь через розтлінну повільність заморську подорож на той бік Понту. ...Вшанувавши імператора вдячними словами²⁷, після відповідних настанов того [імператора], він вирушив до визначеного стада [назад]. І зійшовши на корабель і переправившись до річки Данапрій²⁸, біля неї закінчив своє життя²⁹ і приклався до тих, хто раніше за нього був єпископом у Херсоні, тому що предметом його прагнення була не річка Данапрій, а радість³⁰ граду божого Херсона, який занадто сильно засмутився через пастиря...

(7). Знову ж Єрмон, великий архієрей Сіону, вищеназаного міста Єрусалима, коли дізнався про непослух Херсона йому самому, вирішив взяти його в свої руки³¹. Він доніс про це великому імператору і просив його звідити поставити ієрейство цьому місту³². Він³³ же, бачачи добрі наміри в проханні, направляє в Херсон єпископом обраного мужа, сповненого мудрості і чеснот (говорю про божественного *Капітона* – бо хто б старанніше переправив благу звістку?), давши йому 500 вірних стратіотів³⁴ для домашніх потреб і разом з тим для допомоги і для безпеки цього міста. Коли правовірні в Херсоні дізналися, що він прийшов з ними³⁵, висипали нарівні з [іншим] містом, з радістю надали йому почесний супровід. Він переконував прихильників еллінів, натовп нелегко обчислюваний, які зібралися біля стіни міста послухатися, і просив прийняти [його віру]. І трапилися обопільні дебати з приводу релігії кожної зі сторін.

Після цього вони були засмучені від настанов великого. Бо, перше, цей божественний чоловік намагався богонатхненними промовами відірвати їх від помилки і перетягнути на бік істини. Вводячи ж Творця всього [сутого], якого сам він шанує Богом, він намагався навернути їх до нього за допомогою очевидності. Після того як він прагнув переконати їх не словами, а краще справами, вони³⁶ сказали, щоб він пред'явив знамення, схилили його, щоб він жертовно увійшов в запалену піч³⁷ і вийшов без шкоди. ...Перехрестивши себе цілком і давши сигнал дякону читати молитву на спасіння, бігом проник у піч. Але спочатку він переконав тих, хто просив явити знамення, передати дітей у руки стратіотів, якщо вони не повірять, коли все це здійсниться, віддати їх на поталу вогню... Простоявши протягом однієї години в тій печі, він вийшов врятований, нічим не пошкоджений³⁸, і несучи кілька вогнених вуглин у пазусі, на виконання чуда для тих, хто увірував. Як тільки його побачили люди,

охоплені жахом упали ниць на землю, як пристойно, і, звеличуючи до небес Капітонового Бога, всім народом вдалися до хрещення в купелі, яку виготовив з того самого гашеного вапна священний Капітон³⁹.

(8). Тут же він⁴⁰ опинився на Нікейському соборі⁴¹ (бо тут і божественний імператор перебував тоді ж), щоб соборно голосувати проти єресі Арія. Він⁴² ясно виклав те, що трапилося в Херсоні завдяки Богу. Він⁴³ рівним чином вислухав це, і, вставши з широкого трону, здійняв руки до неба разом із іншими отцями, і пролив благі сльози: “Слава тобі, цар Христос, – сказав він, – тому що підготував твоє відвідуване стадо так, що завжди буде марно роззявляти пащу, що реве”. І так імператор разом із божественними отцями підготували перелік найбільш підхожих думок про порятунок розсудливого стада по слову Бога⁴⁴”.

{306}**Sozom. Hist. Eccl. 1 (6)**⁴⁵. “(6). ...В областях за межами Італії, тобто у галатів, британців і жителів біля гір Піренейських на захід до Океану, сповідувати християнство не вважалося справою беззаконною ще при Констанції⁴⁶. А коли цю саму частину імперії успадкував Константин, справи церкви в ній звеличилися іще більше”.

{325}**Act. Concil. Oecum. 1**⁴⁷. “Намірився⁴⁸ для вирішення спірних справ скликати собор. Представникам усіх церков наказано було зібратися в Нікеї, місті, що знаходилося у Віфінії.

На голос імператора зібралися⁴⁹ в Нікеї предстоятелі церков із Азії, Африки та Європи, числом 318. Римський єпископ⁵⁰, який не міг з’явитися особисто через глибоку старість, надіслав від себе двох пресвітерів, Вітона і Вікентія⁵¹”.

{325}**Sozom. Hist. Eccl. 1 (17)**⁵². “(17). ...Імператор зважився скликати собор, і всім предстоятелям Церков наказав з’явитися до певного дня в Нікею Віфінську. У цих зборах від Апостольських престолів брали участь Макарій Єрусалимський, Євстафій, який уже керував Церквою Антіохії, що при Оронті, Александр, єпископ Александрії, що при озері Мареотському. Але римський єпископ Юлій⁵³ за старістю не приїхав: замість нього [були] присутні пресвітери тієї ж Церкви Вітон і Вікентій⁵⁴. Крім цих, з’їхалося на собор багато й інших чудових і доблесних мужів із різних провінцій: одні з них вирізнялися здатністю мислення і красномовством; інші славилися знанням Святого Письма та інших наук; ще інші були знамениті добродійним життям; а деякі стали відомі тим і іншим. Усіх єпископів на соборі перебувало близько 320⁵⁵. Ймовірно, не мале було також число пресвітерів і дияконів, які приїхали разом із єпископами. Разом із ними з’явилися й мужі, вправні в діалектиці, які мали намір допомагати їм словом”.

{325}**Philostorg. Hist Eccl. 1 (1)**⁵⁶. “(1). Незабаром після цього був скликаний Нікейський собор, і на ньому серед інших архієреїв

Божих були присутні Василій, єпископ Амасійський, і Мелетій Севастопольський”.

{325}*Theodor. Hist. Eccl. 1 (7)*⁵⁷. “(7)⁵⁸. ...Він⁵⁹ скликав той знаменитий Нікейський собор і, задля прибуття туди, дозволив єпископам і їх супутникам брати громадських ослів, мулів і коней. Коли ж зібралися всі, хто зміг винести труднощі шляху, прибув до Нікеї і сам імператор, бажаючи побачити численних архієреїв і влаштувати їх одностайність, і після прибуття свого негайно наказав доставляти їм у надлишку все потрібне. Архієреїв зібралось 318, але римського через глибоку старість не було: замість себе він надіслав двох пресвітерів із повноваженнями погоджуватися на постанови собору. У той час багато було чоловіків, які прикрашалися дарами апостольськими, багато було й таких, які, за словами апостола Павла, “носили рани Господа Ісуса на тілі своєму”.

{325}*Sulp. Sev. Chron. 2, 35 (3–4)*⁶⁰. “(3)⁶¹. Те, що стверджували аріани, було наступним: Бог-Отець по влаштуванню світу став причиною народження Сина і по своїй волі сутність свою втілював у іншу, створену з нічого, в Бога нового й іншого: і був час, коли Син не існував. (4). І ось, через це зло, був зібраний з усього світу собор у Нікеї, бо прибуло 318 єпископів⁶²: було записано повне визначення віри, аріанська ересь проклята, імператор підсумував усе це декретом до єпископів”.

{325}*Euseb. Vit. Const. 3 (7)*⁶³. “(7)⁶⁴. Був присутній на соборі⁶⁵ навіть єпископ перський⁶⁶, не був відторгнутий ним і єпископ скіфський⁶⁷”.

{325}*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1 (8)*⁶⁸. “(8)⁶⁹. Бачачи, що Церква обурюється тим і іншим злом, імператор своїми указами запрошував усіх єпископів з’їхатися до Нікеї, міста Віфінії, і склав із них Вселенський собор⁷⁰. У Нікею з’явилися єпископи багатьох областей і міст. Про цих єпископів Євсевій Памфіл у третій книзі про життя Константина говорить дослівно так:

“Найперші слуги Божі з усіх церков, які наповнювали Європу, Лівію і Азію, зібралися в одне місце. Один молитовний будинок, ніби розширений самим Богом, вмщував у собі сирійців і кілікійців, фінікійців і аравіян, жителів Палестини і єгиптян, фів’ян, лівійців і тих, хто прибув із Месопотамії. Був присутній на соборі навіть єпископ перський, не бракувало на ньому й єпископа скіфського⁷¹. Понт і Галатія, Памфілія і Каппадокія, Азія і Фрігія⁷² представили також обраних. Зустрілися тут навіть фракійці і македонці, ахеяни, епірці⁷³ і жителі країн ще подальших. Разом із іншими засідав на соборі і сам славнозвісний єпископ Іспанії⁷⁴. Не був на ньому, через свою старість, тільки предстоятель царственного міста⁷⁵, а тому були присутні і займали його місце підвладні йому пресвітери.

...Закінчивши переможне торжество над Ліцінієм, імператор і сам прибув до Нікеї”.

{325}**Gelas. Cyz. Hist. Cons. Nic. 2 (27)**⁷⁶. “(26)⁷⁷. Підписи єпископів, які схвалили сповідання віри:

...Александр Фессалонікійський, від імені підлеглих йому⁷⁸, від церков у Македонії Першій і Другій, з Елладаю, в усій Європі, в обох⁷⁹ Скіфіях, від усіх церков в Ілліріку, Фессалії і Ахайї”.

{Бл. 327}**Euseb. Chronogr. Brev. Praet. 4**⁸⁰. “Перший престол⁸¹ верховного апостола Петра⁸² ... від Равенни і до Фессалоніки, склавів, аварів⁸³ і скіфів, до ріки Данубія, охоплює церковні кордони єпископів”.

{Бл. 327}**Sozom. Hist. Eccl. 2 (6)**⁸⁴. “(6). Коли таким чином церква почала поширюватися по всій Римській імперії⁸⁵, християнська віра проникла і до самих варварів⁸⁶. Тепер уже прийняли християнство народи, які жили при Рейні, і кельти, і віддалені галати, які мешкали поблизу океану; а готи⁸⁷, і суміжні з ними покоління, що мешкали по берегах річки Істру, ще раніше сповідували Христову віру; тепер же стали більш лагідними й освіченими. Приводом до прийняття християнського вчення майже для всіх варварів служили війни римлян з іноплеменниками, які часом спалахували при Галлієні й імператорах, що слідували за ним; бо, коли незліченні натовпи різних народів, виходячи з Фракії, спустошували Азію, а інші варвари в інших місцях робили те саме із сусідніми римлянами; тоді попадали до них у полон і залишалися у них багато і християнських священиків. А так як ці полонені нерідко зцілювали тамтешніх хворих і очищали одержимих демонами, вимовляючи тільки ім'я Христове і закликаючи Сина Божого, до того ж вели життя бездоганне і чеснотами перемагали [наношувани] собі образи; то, дивуючись життю і чудовим діям цих мужів, варвари почали приходити до благої думки, що вони умилостивлять Бога, якщо будуть наслідувати людям, що здавалися кращими, і служити йому так само, як ці останні. Таким чином, обираючи їх у керівники своїх дій, вони були обучувані, удостоювалися хрещення і зараховувалися до церкви”.

{329}**Theoph. Chronogr. 327/328**⁸⁸. “(327/328)⁸⁹. Цього року⁹⁰ благочестивий Константин⁹¹, переправившись через Істр, спорудив на ньому кам'яний міст і підпорядкував скіфів⁹²”. (28. 19–20).

{332}**Euseb. Vit. Const. 4, 5 (1) – 4, 6 (1)**⁹³. “5 (1). Чи потрібно навіть і мимохідь говорити про те, як підкорив він⁹⁴ римському пануванню племена варварські, як він перший поклав ярмо влади на скіфів і савроматів, які не звикли до рабства, і змусив їх проти волі визнати римлян своїми панами⁹⁵. Колишні архонти платили скіфам данину, римляни служили варварам щорічними внесками. (2). Для василевса такий стан держави був нестерпним, перемождо

здавалося принизливим платити те саме, що платили його попередники. Тому, з твердою надією на свого Спасителя піднявши переможний трофей і кинувшись проти них, він за короткий час підкорив усіх, саме: одних, які обурилися, приборкав збройною рукою, інших зробив лагідними за допомогою розсудливих посольств, взагалі, звіряче життя їх, що не знало законів, змінив на життя розумне і законне. Внаслідок цього скіфи почали служити римлянам⁹⁶.

6 (1). Савроматів же сам Бог привів до ніг Константина, упокоривши хвалькуватість варварської їх зарозумілості так: коли повстали проти них скіфи, то, для відбиття ворогів пани озброїли своїх слуг. Здобувши перемогу над скіфами, раби повернули зброю проти своїх володарів і вигнали всіх їх із помешкань. (2). Тоді савромати ні в кого більше не знаходили собі порятунку, як у одного Константина. За звичкою рятувати людей, він прийняв усіх їх у межі римської землі і здатних носити зброю приєднав до своїх військ, а іншим для прожитку відвів землі, які вони повинні були обробляти. Ці нові піддані самі зізнавалися, що нещастя послужило їм на благо, бо тепер насолоджувалися вони римською свободою, замість варварського дикого життя⁹⁷. Ось так Бог підпорядкував йому різні племена варварів”.

{332} **Sozom. Hist. Eccl. 1 (8)**⁹⁸. “(8). Після війни з Ліцінієм, Константин мав такий успіх у війнах з іноплеменниками, що здолав і савроматів, і так званих готів, яким, нарешті, у вигляді милості, дарував мир. Цей народ жив на той час за рікою Істр. Сам войовничий як за чисельністю, так і за зростом тілесним, він завжди вправлявся в мистецтві володіти зброєю і, перемігши інших варварів, тільки в римлянах знайшов собі супротивників. Кажуть, і в цій війні, за допомогою знамені і сновидінь, Бог удостоїв Константина особливого свого промислу”.

{332} **Aurel. Vict. De caes. 41 (12)**⁹⁹. “(12). А тим часом¹⁰⁰ розгромали були полчища готів і сарматів”.

{332} **Socr. Schol. Hist. Eccl. 1 (18)**¹⁰¹. “(18). У той самий час напали на Римську землю варвари, тобто сармати і готи, але пропозиції імператора¹⁰² щодо церков не знайшли в цьому ніякої перешкоди. Він показав пристойну дбайливість про ту й іншу справу. Віруючи в трофей християнства¹⁰³, варварів¹⁰⁴ розбив він настільки сильно, що відняв у них право на отримання і того золота, яке зазвичай видавали їм колишні правителі. Мало того, зазнавши несподіваної поразки, вони тоді в перший раз прийняли християнську віру, що рятувала Константина”¹⁰⁵.

{332} **Theoph. Chronogr. 325/326**¹⁰⁶. “(325/326). Цього року¹⁰⁷ найблагочестивіший переможець¹⁰⁸ Константин¹⁰⁹, вирушивши походом на германців, сарматів¹¹⁰ і готів¹¹¹, силою хреста здобув

велику перемогу і, спустошивши їх, навернув у жалюгідне рабство”. (27.31–28.2).

Cyrl. Hierosol. Doctrin. 13 (40)¹¹². “(40)¹¹³. Свідки Хреста 12 апостолів, видимий всесвіт і світ, що складається з людей віруючих у Розп’ятого. Навіть те саме, що ти тепер прийшов сюди, має переконати тебе в силі Розп’ятого: бо хто тепер привів тебе сюди? Які воїни? Якими оковами притягнутий ти? Який суд примусив тебе? Переможне, рятівне знамення Хреста Ісусового, – Хрест – зібрало всіх. Воно підкорило персів; приборкало скіфів; воно, замість кішок і собак і багаточисленних помилок, дарувало єгиптянам Богопізнання. Воно дотепер цілює хвороби; воно дотепер проганяє злих духів, і розсіває зваблювання чародіїв і чарівників”.

Cyrl. Hierosol. Doctrin. 16 (22)¹¹⁴. “(22). Ти, який маєш розум від Нього¹¹⁵ просвітлений, подивися, скільки Християн¹¹⁶ знаходиться в нашій області і в усій Палестині; потім від цієї області зверни мисленний погляд на всю Римську імперію; а після цього подивися на весь світ, на племена Перські, на народи Індійські, на готів і Сарматів, на Галлів і Іспанців, на Маврів і Лівіїв і Ефіопів і на інші народи, невідомі нам. Бо багатьох народів не знаємо ми і по імені. Подивися в кожному народі на єпископів, пресвітерів, дияконів, дівчерниць, також і на мирян. Подивися, як великий Предстатель і Раздавач дарів у всьому світі одному дарує чистоту, іншому повсякчасне дівоцтво, іншому прихильність до милостині, іншому любов до злиднів, іншому силу виганяти противних духів...”.

Caesar. Dialog. 2. Respons. 110¹¹⁷. “(110). Яким чином ті, що живуть в іншій частині світу, склавіни і фісоніти, які називаються і данубіями, одні залюбки їдять жіночі груди, тому що вони повні молока, розбиваючи немовлят об каміння, як мишей, інші ж утримуються і від звичного, і неосудливого м’ясоїдства? І одні з них зухвалі, самовільні, безначальні, убивають досить часто свого начальника при спільній трапезі або мандрівці, пожирають лисиць, лісних кішок і свиней і викликають один одного вовчим виттям, інші ж утримуються від обжерливості і підкоряються й коряться кожному зустрічному?”¹¹⁸.

{337} **Sozom. Hist. Eccl. 2 (34)¹¹⁹.** “(34). Константин був вельми відданий християнській вірі, так що перший із правителів був покровителем Церкви і розповсюдив її якомога більше. Він був щасливий у своїх заходах, як, не знаю, чи був хтось інший, – тому що, здається, нічого не починав без Бога. Він залишився переможцем у війнах проти готів і савроматів¹²⁰, що відбувалися при ньому, і державу, за своїм бажанням, перетворив із такою легкістю, що заснував інший сенат і нову однойменну собі столицю”.

{Між 337–352}*Ra Ph.*¹²¹ “...Папа Юлій¹²² прибув [колись] у ту область¹²³, де покоїться святий Климент, для боротьби з ерессю, яка процвітала в тих краях. Коли, зробивши справу, папа з тих країв вирушив було назад, з’явився йому ангел Господній і сказав: “Не йди, бо від Господа наказано тобі повернутися і перенести тіло святого Климента, яке до сих пір лежить у морі”. Юлій [відповідав] йому: “Як я зроблю це, якщо море відступає тільки в день його народження?” Ангел сказав йому: “Знаком того, що Господь наказав тобі повернутися, і буде море, що відступить перед тобою”. Папа вирушив туди і переніс тіло святого Климента, поклав його на березі і побудував там церкву; потім, узявши від тіла [частину] мощей, повіз із собою до Риму. І сталося так, що в той день, коли римський народ зустрівач із найвищими почестями принесені ним мощі, могила, залишена в морі, піднялася разом із дном над водами і постав острів, на якому жителі цієї землі збудували церкву і монастир. З тих пір до цієї церкви плавають на кораблях”¹²⁴.

{337–361}*Epiph. Panar. 3, 1 (14)*¹²⁵. “(14). ...Цей старий Авдіан¹²⁶ внаслідок доносу єпископів імператору¹²⁷ засланий був імператором у межі Скіфії за те, що відторгав народ від церкви¹²⁸. Мешкаючи там (про число років не можу сказати), і проникнувши ще далі, у внутрішні країни Готії¹²⁹, він огласив християнським ученням багатьох із готів. Від нього в самій Готії отримали початок монастирі¹³⁰, чернече життя і дівоцтво, і суворе подвижництво. Ця громада дійсно веде дивовижний спосіб життя, і все в їх монастирях іде прекрасно, крім суперечок щодо зміни часу святкування Великодня і вчення про образ Божий, яке нерозумно усвідомлюється”.

*Bas. Caes. Ep. 155 (613)*¹³¹. “До¹³² Сорана, вождя Скіфії¹³³. ...Сам же ти все добро, що робилося тобою, збираєш для себе самого, як і те заспокоєння, яке ти доставляєш гнаним в ім’я Господнє, приготується собі самому в день відплати. Добре ти зробиш, якщо і останки мучеників відішлеш на Батьківщину, якщо тільки, як ти нам повідомив, тамтешнє гоніння і тепер творить мучеників Господу”.

{Серед. IV ст.}*Peutinger. Tab.*¹³⁴. “[На фрагменті таблиці¹³⁵ зображені землі Приїстрів’я та Карпати, трохи північніше поміщена Венедська затока¹³⁶. На таблиці двічі позначені венеди: на узбережжі Венедської затоки та між Істором і Тірасом. У першому випадку поруч із венедями розташовані різні сарматські племена, а самих венедів названо “венедо-сарматами”].

{Серед. IV ст.}*Iord. Get. 29–38*¹³⁷. “(29). ...Звуться вони скіфами і по племені, і по імені¹³⁸.

...(30). Скіфія порубіжна з землею Германії аж до того місця, де народжується річка Істр¹³⁹ і простягається Мурсіанське озеро¹⁴⁰; [Скіфія] тягнеться до річок Тіраса¹⁴¹, Данастра і Вагосоли¹⁴², а також

великого того Данапра¹⁴³ і до гори Тавра¹⁴⁴ – не тієї, що в Азії, а власної, тобто скіфської, – по всій прилеглий до Меотиди¹⁴⁵ місцевості і за Меотиду, через Боспорські протоки¹⁴⁶ до Кавказьких гір і річки Араксу; потім [Скіфія], загнувшись у лівий бік, за Гірканське море (а це останнє виникає на крайніх межах Азії, від північно-східного океану, у вигляді гриба¹⁴⁷, спочатку тонкого, потім – найширшої круглої форми), схиляється до області гуннів (31) і відступає до албанів¹⁴⁸ і серів¹⁴⁹.

Ця, повторюю, країна, а саме Скіфія, витягуючись у довжину і розгортаючись у ширину, має зі сходу серів, які живуть біля самого її початку на березі Гірканського моря; з заходу – германців і річку Вістулу; з півночі вона охоплюється океаном, з півдня – Персією, Албанією, Іберією, Понтом і нижньою течією Істра, який (32) називається також Данубієм від свого гирла до витoku.

З того свого боку, яким Скіфія досягає Понтійського узбережжя, вона охоплена відомими містами; це – Борисфеніда¹⁵⁰, Ольвія¹⁵¹, Калліполіда¹⁵², Херсон¹⁵³, Феодосія¹⁵⁴, Кареон¹⁵⁵, Мірмекій¹⁵⁶ і Трапезунт¹⁵⁷, заснувати які дозволили грекам нескорені скіфські племена, з тим, щоб греки підтримували з ними торгівлю¹⁵⁸.

Посередині Скіфії є місце, що відокремлює Азію та Європу одну від іншої; це – Ріфейські гори¹⁵⁹, що виливають (33) найширший Танаїс¹⁶⁰, який впадає у Меотиду. Окружність цього озера складає 144 тисячі кроків¹⁶¹, причому воно ніде не опускається глибше, ніж на 8 ліктів¹⁶².

У Скіфії першим із заходу живе плем'я гепідів¹⁶³, оточене великими і славними річками; на півночі і північному заході [по його області] протікає Тізія¹⁶⁴; з півдня ж [цю область] відсікає сам великий Данубій, а зі сходу Флютавзій¹⁶⁵; стрімкий і повний (34) вирів, він, шаленіючи, котиться в води Істру. Між цими річками лежить Дакія, яку, на зразок корони, захищають скелясті Альпи¹⁶⁶. Біля лівого їх схилу¹⁶⁷, що спускається на північ, починаючи від місця народження річки Вістули, на безмірних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів¹⁶⁸. Хоча їх найменування тепер змінюються згідно різних родів і місцевостей, все ж вони переважно називаються склавенами і антами.

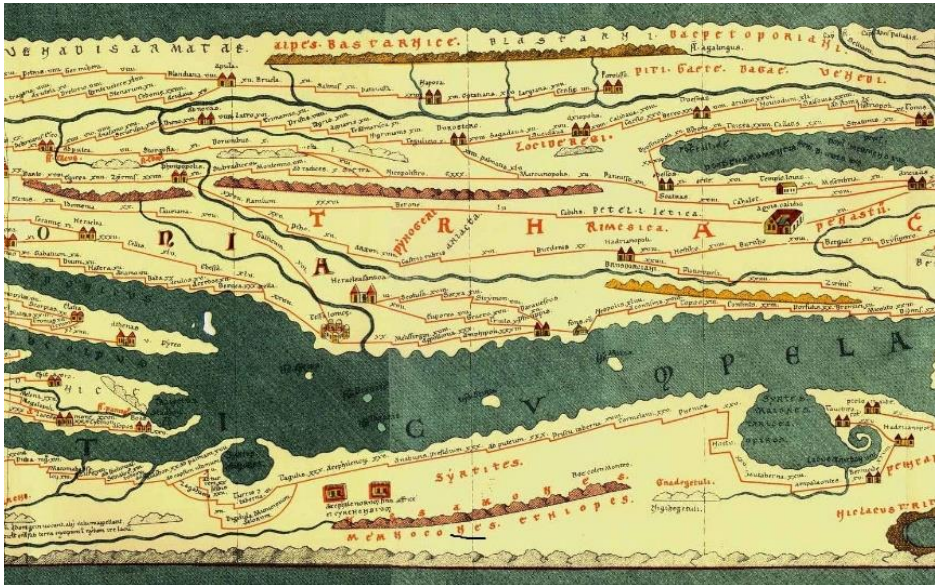
(35). Склавени¹⁶⁹ живуть від міста Новіетуна¹⁷⁰ і озера, що назване Мурсіанським, до Данастра, і на північ – до Віскли¹⁷¹; замість міст у них болота і ліси¹⁷². Анти¹⁷³ ж – найсильніші з обох [племен] – поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює закрут; ці річки віддалені одна від одної на відстань багатьох переходів.

(36). На узбережжі океану, там, де через три гирла поглинаються води річки Вістули, живуть відварії¹⁷⁴, які зібралися з різних племен; за ними берег океану тримають ести¹⁷⁵, цілком мирний народ. (37). На південь сусідами з ними є сильне плем'я акацірів¹⁷⁶, що не знає злаків, але харчується від худоби і полювання.

Далі за ними тягнуться над Понтійським морем місця розселення болгар¹⁷⁷, яких дуже прославили нещастя, [що відбулися] за гріхами нашими.

А там і гунни, як найродючіша поросль із усіх найсильніших племен, закишили до народів надвоє лютістю, що розгалузилася.

Бо одні з них зуться альціагірами¹⁷⁸, інші – савірами¹⁷⁹, по місця їх поселень розділені: альціагіри – біля Херсона, куди Жадібний купець ввозить багатства Азії; влітку вони блукають степами, розкидаючи свої становища в залежності від того, куди поверне їх корм для худоби; взимку ж переходять до Понтійського моря.

Певтінгерова таблиця (фрагмент) (IV ст.)

Хунугури¹⁸⁰ ж відомі тим, що від них іде торгівля шкірками гризунів¹⁸¹, їх налякала відвага таких численних мужів.

(38). ...Перше розселення [готів] було в Скіфській землі, біля Меотійського болота; друге – в Мізії, Фракії і Дакії, третє – на Понтійському морі, знову в Скіфії...”

{Серед. IV ст.} *lord. Get. 42*¹⁸². “(42). У третій області на Понтійському морі, ставши вже більш людяними і, як говорили ми вище, більш освіченими, вони¹⁸³ розділилися між двома родами свого племені: везеготи служили роду Балтів, остроготи – преславним Амалам”.

{Серед. IV ст.} *lord. Get. 74*¹⁸⁴. “(74). Цю Готію¹⁸⁵, яку предки називали Дакією і яка тепер, як ми сказали, називається Гепідією¹⁸⁶, тоді обмежували зі сходу ароксолани¹⁸⁷, із заходу – язиги, з півночі сармати і бастарни¹⁸⁸, з півдня – ріка Данубій. Язиги ж від роксолан відокремлюються тільки річкою Алутією¹⁸⁹”.

{IV ст.} *lord. Get. 79*¹⁹⁰. “(79). Агіульф¹⁹¹ же народив Арсілу і Едіульфа, Вультвульфа і Германаріха¹⁹²”.

{Серед. IV ст.} *lord. Get. 116–120*¹⁹³. “(116). Після того, як король готів Геберіх відійшов від справ людських, через деякий час наслідував королівство Германаріх¹⁹⁴, благородний із Амалів, який підкорив багато вельми войовничих північних племен і примусив їх коритися своїм законам. Чимало стародавніх письменників¹⁹⁵ порівнювали його за достоїнством із Александром Великим. Підкорив же він племена: гольтескіфів, тїудів¹⁹⁶, інаунксів, васінабронків¹⁹⁷, меренс¹⁹⁸, морденс¹⁹⁹, імніскарів²⁰⁰, рогів²⁰¹, тандзанс, атаул, (117) навего, бубегенів, колдів. Славний підпорядкуванням настільки багатьох [племен], він не потерпів, щоб плем'я герулів на чолі з Аларіхом²⁰², у більшій частині перебите, не підкорилося – в іншій своїй частині – його владі.

За повідомленням історика Аблавія²⁰³, вищезазначене плем'я жило поблизу Меотійського болота, в грузьких місцях, які греки називають “ele”²⁰⁴, і тому й називалося елурами.

(118). Плем'я це дуже рухливе²⁰⁵ і ще більш – надзвичайно високомірне. Не було тоді жодного [іншого] племені, яке не добирало б із них легко озброєних воїнів²⁰⁶. Хоча швидкість їх часто дозволяла їм вислизати в битві від інших супротивників, однак і вона поступилася твердості і розміреності готів²⁰⁷: за волею долі [елури] також, поряд із іншими племенами, підкорилися королю гетів²⁰⁸ Германаріху.

(119). Після поразки герулів Германаріх направив військо проти венетів, які, хоча й були гідні презирства через [слабкість їх] зброї, проте, були могутні завдяки своїй чисельності і пробували спочатку чинити опір. ...Ці [венети], як ми вже розповідали на початку нашого викладу, – саме при перерахуванні племен, – походять від одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавенів²⁰⁹. Хоча тепер, за гріхами нашими, вони лютують повсюдно, але тоді всі вони підкорилися владі Германаріха²¹⁰”.

(120). Розумом своїм і доблестю він підпорядкував собі також плем'я естів, які населяють найбільш віддалене узбережжя Германського океану²¹¹. Він панував, таким чином, над усіма племенами Скіфії та Германії як над власністю”.

{358} *Sozom. Hist. Eccl. 4 (16)*¹². “(16). Так ішли справи в Сірміумі, і тоді здавалося, що схід і захід, боячись імператора, погодилися щодо догмату. Залишалися ще нововведення антиохійські і ересь Аеція: але й проти них імператор вирішив скликати собор у Нікеї. А коли спільники Василія не погодилися на це – з тієї причини, що тут і раніше міркували про догмат; то належить бути собору в Нікомедії Віфінській і наказано негайно, до відомого дня, скликати грамотами тих єпископів із кожної області, які шанувалися найрозумнішими і найбільш здатними мислити і говорити, щоб, як

присутні на соборі, вони міркували від імені всіх ієреїв своєї області. Але тим часом, як велика частина з них була вже в дорозі, приходить звістка про нещастя Нікомедії, що Бог потряс її; притому звістка, ніби вона зруйнована зовсім. Це було причиною, що єпископи зупинилися на шляху. Чутки, як водиться, не обмежувалися розповіддю про лиха дійсно постраждалих, але неслися далі: тлумачили, ніби тій же біді піддалися і Нікея, і Перінф, і інші найближчі до них міста, і навіть Константинополь. Така подія немало засмутила благочесних єпископів; тому що [в Нікомедії] зруйнована, між іншим, чудово збудована церква, – і ворогам благочестя випала нагода донести імператору, ніби в ній загинула безліч єпископів, чоловіків, дітей і жінок, які збіглися туди в надії знайти порятунок. Але це була неправда, тому що землетрус стався о другій годині такого дня, в який [церковних] зборів не буває. Із єпископів захоплені поза церквою тільки один – Кекроп Нікомедійський і інший – боспорський²¹³. Оскільки місто потрясло миттєво, то ніхто, хоча б і хотів, не міг піти в інше місце, але в найпершу хвилину небезпеки кожен, де стояв, там або врятувався, або загинув”.

{09.359} **Sozom. Hist. Eccl. 4 (24)**²¹⁴. “(24). Пробувши якийсь час у Константинополі, Акакій зі спільниками викликав із Віфінії єпископів, серед яких були Марій Халкідонський і Ульфїла Готський²¹⁵. Зійшовшись в одне місце до п’ятидесяти, вони підтвердили читаний в Арімініумі виклад віри і додали, щоб надалі аж ніяк не згадувати ні про сутність, ні про іпостасі в Богові і, крім цього символу, відкинути всі інші, колишні і майбутні”.

{360} **Socr. Schol. Hist. Eccl. 2 (41)**²¹⁶. “(8). Проходивши досить довго по цьому лабіринту викладів віри, тепер перерахуємо їх. Після віри нікейської, в Антіохії, при освяченні храму, видані були два її виклади. Третій представлений спільниками Наркіса в Галлії імператору Константу. Четвертий надісланий з Євдоксієм, єпископом італійським. Потім три видані в Сірміумі, і з них один читано в Арімініумі з позначенням консульства. Восьмий, селевкійський, читаний акакіанами. Останнє²¹⁷ ж видано в Константинополі²¹⁸ з додатками. В ньому додано, що до Бога не можна прикладати ні істоти, ні іпостасі. Це сповідання вперше тоді прийнято і єпископом готів Ульфїлою²¹⁹, а до того часу він приймав сповідання нікейське, наслідуючи Феофілу, який, як єпископ готський, був присутній на Соборі нікейському й підписався”.

Epiph. Brevit. verb. fid. univers. 10²²⁰. “(10)²²¹. Кажуть, що ще в Мідії існує 6 різних ересей; а потім яка різноманітність законів і як безмірна безліч філософських сект і ересей у Ефіопії і у персів, у Парфії, Еламїтіде, Каспії, в країні Германській, у Сарматії, між Давнами²²², у Захів²²³ і Амазонок, у Лазів²²⁴ і Іврійців²²⁵, і Воспоринів²²⁶, у Гілів²²⁷, Серів²²⁸ та інших народів! Так чоловіки Серські

заплітають волосся, і коли сидять удома, намащують себе пахощами і ніжаться, щоб подобатися жінкам; а жінки, навпаки, остригають волосся на голові, оперізуються чоловічим поясом і роблять усі справи, які стосуються обробітку землі. У Гліів, на противагу здоровому глузду, ті, хто робить зле, вихваляються самими законами”.

Epiph. Panar. Respons. 2²²⁹. “(2). І це в усьому творі викладене в сказаних вище трьох книгах: першій, другій і третій; три ж книги ці підрозділили ми на сім відділень; і в кожному відділенні вміщена певна кількість ересей і розколів, усіх же їх у сукупності 80; назви і зміст їх наступні: перша – варварство, друга – скіфство, третя – еллінство, четверта – іудейство, п’ята – самарянство; від них – інші.

...У першому відділенні першої книги 20 ересей; суть наступні: варварство, скіфство, еллінство, іудейство...”.

{364} ***Theodor. Hist. Eccl. 4 (12)***²³⁰. “(12). Прийнявши імперію, Валент спершу вправлявся догматами апостольськими. Коли готи перейшли Істр і почали спустошувати Фракію, він зібрав військо і мав намір вести проти них війну. При цьому йому здалося, що краще воювати, захистивши себе всеозброєнням Всесвятого хрещення, ніж залишаючись чужим Божественної благодаті. І ця думка його була хороша і дуже мудра; але те, що сталося після цього, показує крайню слабкість його душі і викриває в ньому зраду істині. Він, бідний, зазнав того ж, що праотець Адам; бо подібно до останнього, поневолився від того, що був спокушений словами жінки, – був узятий у полон не силою зброї, а оманливими жіночими словами. Ставши спершу сама здобиччю аріанського обману, жінка Валента залучила за собою і чоловіка, і Валент разом із нею впав у одну й ту ж безодню богохульства. Вождем і таємницевершителем у нього був Євдоксій, який тоді ще тримав стерно Константинополя²³¹ і не керував кораблем, а потопляв його”.

{Бл 365} ***Socr. Schol. Hist. Eccl. 4 (12)***²³². “(12). Про те, що послідовники Македонія²³³, змушувані насильницькими заходами імператора, направили послів до Ліберія²³⁴ римського і підписали сповідання єдиносутності.

Взявши з собою грамоти інакодумців у Селевкії, посланці прибули в давній Рим, але імператора²³⁵ не бачили, тому що він був зайнятий у Галлії війною з сарматами²³⁶, і вручили послання Ліберію”.

{360-і} ***Aug. De civ. Dei. 18 (52)***²³⁷. “(52)²³⁸. ...Нарешті, на нашій пам’яті вже брат вищезгаданого Валентініана, аріанин Валент, хіба не здійснив спустошення в католицькій церкві жорстоким гонінням у східних країнах? ...Або, можливо, не слід вважати гонінням те, що король переслідував у самій Готії²³⁹ християн із дивовижною жорстокістю в той час, коли там були одні православні, з яких дуже

багато увінчалися мучеництвом, як про це ми чули від декого з братії, які тоді були ще дітьми і чітко згадували, що самі бачили це?”.

{360-i} **Oros. Hist. adv. pag. 7, 33 (19)**²⁴⁰. “(19). Перед цим готи, благаючи через послів, попросили, щоб до них були відправлені єпископи для настанови в правилах християнської віри²⁴¹. Імператор Валент у згубній збоченості відправив до них учителів аріанського вчення. Готи почали триматися тих засад віри, які спочатку їм було дано”.

{366} **Eunap. Hist. 38**²⁴². “(38)²⁴³. Імператор Валент²⁴⁴ не вів війни ні з внутрішніми, ні з зовнішніми ворогами, як отримав звістку, що десь близько знаходилося скіфське військо, викликане на допомогу Прокопію²⁴⁵ від царя скіфського²⁴⁶. Говорили тоді, що скіфи, які наближалися, були зарозумілі, що вони зневажали всякого, хто їм зустрінеться, були схильні до неподобств і образ, і з усіма вели себе зарозуміло і зухвало. Валент, у короткий час відрізавши їм зворотний шлях у Скіфію, зловив їх як у сітку і велів здати зброю. Скіфи здали зброю, виявляючи нахабство своє потрушуванням волосся. Розсіявши їх по містах, імператор тримав їх під наглядом, нескутих. Вид їх тіла, витягнутого в потворну довжину, занадто важкого для їхніх ніг, а в попереку перехопленого, як Арістотель описує комах, вселяв до них презирство. Міські жителі, приймаючи їх у свої домівки і відчуваючи їх безсилля, змушені були сміятися над власною помилкою. Цих-то молодців цар скіфський вимагав назад. Справа була важкою; узгодити її зі справедливістю було нелегко. Скіфський цар говорив, що це військо було відправлене до імператора внаслідок союзу і клятви. Валент відповідав, що той, до кого те військо було відправлене, не імператор, а що сам він не зобов'язався ніякою клятвою. Цар скіфський приводив ім'я Юліана, стверджуючи, що він дав військо Прокопію через родство його з Юліаном. Він згадував притому про гідність посланників. Імператор заперечив, що і посланці підлягають покаранню, і ті з них, що знаходяться в наявності, затримуються як вороги, коли приїжджають на допомогу до ворога. Під цим приводом розпалилася скіфська війна. За важливістю воюючих народів, за численністю приготувань, здавалося, їй належало поширитися далеко, представити всілякі й непередбачені перевороти; однак швидкістю і прозорливістю імператора вона була приведена до твердого та безпечного кінця”.

{366} **Socr. Schol. Hist. Eccl. 4 (8)**²⁴⁷. “(8). Через деякий час Валент влаштував водопровід, який у великій кількості доставив Константинополю воду, і в той же час рушили варвари²⁴⁸”.

{360-i} **Theodor. Hist. Eccl. 4 (37)**²⁴⁹. “(37). Я думаю, варто праці – показати незнаючим, як варвари заразилися хворобою аріанства. Коли готи перейшли Істр і уклали з Валентом мир, – Євдоксій, що був

у той час неависний, вселив імператорові [думку] переконати їх, щоб вони вступили з ним у спілкування; бо цей народ давно вже осяявся променями Богопізнання і виховувався в апостольських догматах. Однаковий спосіб мислення, говорив він, зробить мир більш міцним. Похваливши такий намір, Валент запропонував начальникам готів погодитися з ним у догматах; але вони сказали, що не зважаться залишити вчення предків. У той час у них був єпископом Ульфіла²⁵⁰, якому вони надзвичайно вірили, і його слова вважали за непорушні закони. Пом'якшивши його переконаннями і схиливши грошима, Евдоксій налаштував його дати думкам варварів такий напрям, щоб вони увійшли у спілкування з імператором. Переконуючи Ульфілу, він говорив, що ворожнеча розпалилася через честолюбство, а в догматах немає жодної різниці. Тому-то готи і досі говорять, що Отець більше Сина, втім не погоджуються називати Сина творінням, хоча і знаходяться в спілкуванні з тими, хто називає його так. Взагалі, вони не з усім залишили вчення предків; бо Ульфіла, переконуючи їх увійти у спілкування з Евдоксієм і Валентом, говорив, що в догматах немає відмінності, але що поділ зроблено пустими чварами”.

{360-і} **Philostorg. Hist Eccl. 2 (5)**²⁵¹. “(5). ...Велике число заїстрівських скіфів (яких стародавні називали геталії, а тепер – гаталії), вигнаних із вітчизни за благочестя, Ульфіла умовив на переселення в Римську землю²⁵². ...Саме Ульфіла був вождем вихідців із Готії, які перейшли в християнство, а першим їх єпископом він став ось таким чином: цар, який правив на той час готами, направив його разом із іншими послами до імператора Константина²⁵³ (оскільки варварські племена, які жили в цих краях, корилися імператору), і там Євсевій і єпископи, які були з ним, висвятили його для християн у Гетиці. Ульфіла виявляв велику турботу про них і у всьому іншому: склав для них власну абетку і переклав на рідну їхню мову всі книги Святого Письма, за винятком книг Царств, оскільки вони містять опис війн. Народ же цей надзвичайно схильний до війни і набагато більш потребує суворої вузди, щоб приборкати войовничий запал, ніж шпор, щоб збудити його. Книги ці й справді мають у собі велику надихаючу силу, бо вельми заслуговують шанування і душі віруючих спонукають до служіння Богові.

Отже, всіх цих переселенців імператор²⁵⁴ розселив у Мезії, де кожному було завгодно; а сам Ульфіла удостоївся від нього великих почестей, настільки, що в розмові імператор часто величав його “Мойсеєм нашого часу”. Втім, Філосторгій надто вже звеличує Ульфілу і каже, що і він, і готи, які перебували в його підпорядкуванні, були прихильниками власних його²⁵⁵ єретичних переконань”.

{368} **Theoph. Chronogr. 367/368**²⁵⁶. “(367/368). Валент²⁵⁷, здійснюючи похід на готів, зазимував у Маркіанополі²⁵⁸”. (57. 14–15).

{369–372} **Oros. Hist. adv. pag. 7, 32 (9)**²⁵⁹. “(9)²⁶⁰. Крім того Атанаріх, тоді король готів, який, найжорстокішим чином переслідуючи у своєму народі християн²⁶¹ багатьох варварів, убитих за віру, увінчав²⁶² їх славою мучеництва. Багато з них при цьому заради сповідання Христа тікали в римську землю, але не жорстокими [ворогами], які ніби вторглися до їхніх недругів, а вірними [друзями], бо йшли до братів”²⁶³.

{369–372} **Bas. Caes. Ep. 164 (636)**²⁶⁴. “До²⁶⁵ Асхолія, єпископа Фессалоніки²⁶⁶. ...Мученик²⁶⁷ з'явився до нас із середовища варварів, які мешкають по той бік Істру, сповіщаючи собою правоту сповідуваної віри. Бо там майже жодна частина всесвіту не уникнула пожежі від ересі. Твої ж розповіді, мужні подвиги, розтерзання тіл за благочестя, варварське шаленство, що зневажається людьми, безстрашними у серці, різноманітні муки гонителів, завзята мінливість тих, хто змагається, колода, вода, кінець мучеників”.

{369–372} **Sozom. Hist. Eccl. 6 (37)**²⁶⁸. “(37). Будучи переслідувани, готи вступили в межі Римської імперії і, перейшовши річку, відправили послів до імператора²⁶⁹ з обіцянкою, що надалі будуть допомагати римлянам у війнах, і просили дозволу оселитися на їхній землі за бажанням. Головною особою цього посольства був готський єпископ Ульфїла²⁷⁰. Так як усе вийшло згідно з їх бажанням, то вони почали селитися по Фракії, але незабаром потім, обурившись одні на інших, розділилися на дві частини, з яких одною керував Атанаріх, а другою – Фрітігерн. Розпалилася міжусобна війна, у якій Фрітігерн, випробувавши невдачу, просив римлян допомогти собі. Коли ж імператор зважився допомогати йому і звелів військам, які стояли у Фракії, підтримувати його своєю зброєю, – він, знову вступивши в битву, здобув перемогу і готів Атанаріхових змусив утікати. А щоб віддячити Валентові та довести йому дружбу у всьому, прийняв спілкування в його сповіданні і підвладних собі варварів переконав погодитися з ним у способі думок. Втім, не це одне, здається, було причиною, що все згадане плем'я донині віддане аріанському вченню. Тодішній готський святитель Ульфїла спершу ні в чому не мав розбіжностей із католицькою Церквою, та й опісля, за правління Констанція²⁷¹, хоча через необачність, думаю, і був присутній із Євдоксієм і Акакієм на Соборі константинопольському²⁷², проте у спілкуванні постійно перебував із ієреями, які трималися віри отців нікейських. Але коли він прибув до Константинополя з нагоди посольства, то предстоятелі аріанської ересі, розмірковуючи з ним про догмати, кажуть, обіцялися клопотати перед імператором про успіх його справи, якщо він прийме їх спосіб думок. І ось тут, спонукуваний чи необхідно, або дійсно подумавши, що так мислити про Бога краще, Ульфїла і сам вступив у спілкування з аріанами, і все плем'я відірвав від католицької Церкви; тому що готи, яких він наставляв, як учитель у благочесті, познайомившись через нього з

більш лагідними правилами життя, легко вірили йому у всьому і були переконані, що в його словах і справах немає нічого поганого, але що все служить для користі ревної їх віри. Він навіть показав їм вельми багато дослідів своєї чесноти, – з одного боку, наражаючись на небезпеки за вчення, коли згадані варвари сповідували ще віру поганську, – з іншого, зробившись для них першим винахідником письма і перекладачем священних книг вітчизняною мовою. Отже, це то взагалі було причиною, чому варвари при Істрі мали аріанський спосіб думок. У той же час багато християн, із числа підвладних Фрігітерну, померли за Христа мученицькою смертю; бо Атанаріх, обурюючись, що і його піддані, під впливом переконань Ульфілі, приймають християнство, і що тим самим вітчизняна віра їх скасовується, піддав багатьох різним стратам, – одних, котрі намагалися мужньо захищати своє вчення, він віддав на катування, а інших, не дозволивши їм і виправдовуватися, прямо умертвив. Кажуть, що особи, яким це було наказано Атанаріхом, поставили на колісницю одного ідола, возили його по домівках усіх, хто оголосив себе християнином, вимагаючи поклонятися йому і приносити жертви. І ті будинки, в яких відмовлялися здійснювати розпорядчі поклоніння, спаливали разом із людьми. Чув я, що тоді сталося щось, ще більш вражаюче за це. Багато, як чоловіків, так і жінок, з яких одні вели з собою дітей, а інші несли новонароджених немовлят, годуючи їх своїми грудьми, коли язичники хотіли змусити їх силою приносити жертву, зникли під покровом тамтешньої церкви, і як швидко вона була запалена, всі в ній згоріли. Втім готи скоро дійшли взаємної одностайності і, обурившись, почали чинити злочини у Фракії і спустошувати її міста і селища. Почувши про це, Валент дізнався на досвіді, наскільки важливу зробив він помилку; бо думаючи, що вони і собі, й імперії будуть корисні, а для ворогів, як народ завжди озброєний, страшні, він перестав турбуватися про римські легіони і, замість звичайного поповнення військ рекрутами з римських міст і сіл, вимагав від них грошей. Розчарований у своїх сподіваннях, імператор залишив Антіохію і швидко приїхав до Константинополя. З цієї нагоди гоніння на незгідних з ним християн припинилися. Тим часом, після смерті Євзоя, на його кафедру був зведений і очолював аріан Феодор”.

{372–376} **Socr. Schol. Hist. Eccl. 4 (33)**²⁷³. “(33). Варвари, які живуть по той бік Істру і називаються готами, вступили в міжусобну війну і розділилися на дві партії: однією з них керував Фрігігерн, а іншою – Атанаріх²⁷⁴. Атанаріх узяв верх, і Фрігігерн утік до римлян просити в них допомоги проти ворога. Про це сповістили імператора Валента і, за його наказом, війська, розташовані у Фракії, повинні були допомогти варварам проти варварів. Римляни здобули перемогу над Атанаріхом по той бік Істру і змусили до втечі його військо. З цієї нагоди багато варварів стали християнами, бо Фрігігерн, бажаючи віддячити своїм благодійникам, і сам прийняв віру імператора, і інших

переконав до того ж. Ось чому і тепер багато готів, відданих аріанській ересі: вони прийняли її тоді з вдячності до імператора. У той же час готський єпископ Ульфіла²⁷⁵ винайшов і готські письмена і, переклавши божественне писання на готську мову, налаштував варварів учитися божественному слову. Але так як Ульфіла учив християнській вірі підданих не тільки Фрітігерна, але й Атанаріха, то Атанаріх, ніби за порушення вітчизняної віри, піддав багатьох християн стратам, а тому деякі з аріанських варварів стали тоді мучениками”.

Bas. Caes. Ep. 165 (640)²⁷⁶. “До²⁷⁷ Асхолія, єпископа Фессалоніки. ...Мучеником, який нещодавно здійснив свій подвиг на сусідній вам варварській землі, вшанував ти Батьківщину, як який-небудь вдячний хлібороб, котрий посилає начала плодів тим, хто доставив насіння. Дарунки, воістину належні подвижнику Христовому! Мученик істини, який поклав на себе вінець правди, якого ми і прийняли з радістю, і прославили Бога, котрий, нарешті, утвердив у всіх народів Євангеліє Христа його”²⁷⁸.

Athan. Or. ad incarnate. Dei 8, 51²⁷⁹. “(51)²⁸⁰. Хто з людей міг коли-небудь обійти стільки країн, бути у скіфів, у ефіопів, або у персів, або у вірменів, або у готів, або у так званих заокеанських народів, або у тих, що живуть далі за Гірканом, або взагалі, ходити і до єгиптян, і до халдеїв, до народів, відданих чарівництву, понад міру забобонних, лютих вдачею, і всюди проповідувати чесноти, цнотливність, повставати проти ідолослужіння? Спільний же всіх Господь, Божа Сила, Господь наш Ісус Христос...”²⁸¹.

Theodor. Hist. Eccl. 4 (35)²⁸². “(35). І Вретаніон²⁸³, який сявав усілякою чеснотою і владою архіпастиря, правив містами всієї Скіфії, запалював свій дух ревностями і викривав Валента в спотворенні догматів і в беззаконні щодо святих. Він із божественним Давидом волав: “І буду я перед царями звіщати про свідоцтва Твої, – й не зазнаю я сорому!”²⁸⁴”.

{372?} **Sozom. Hist. Eccl. 6 (21)**²⁸⁵. “(21). Тільки там, де церквами управляли люди мужні, мабуть, народ залишався вірним колишнім своїм думкам. Справді, за такої саме причини і скіфи залишилися, кажуть, із тією ж вірою. Цей народ має багато міст, селищ і фортець. Його митрополія – Томіс, місто велике і багате, що лежить біля моря, на лівому березі, при вході в так званий Евксинський Понт. Там і донині панує давній звичай у церквах всього народу бути одному єпископу. В описуваний час керував ними Ветраніон²⁸⁶. Імператор Валент приїхав у Томіс і, коли, прийшовши до церкви, за звичаєм, почав переконувати Ветраніона, щоб він вступив у спілкування з єпископами супротивної ересі, останній, дуже мужньо і сміливо висловивши государю свої думки на користь вчення нікейських отців,

залишив його і перейшов в іншу церкву, а за ним пішов і народ. Народу ж тоді було майже все місто, яке зійшлося в надії бачити імператора і в очікуванні якихось новин. Залишившись один зі своєю свитою, Валент був дуже роздратований таким образом і, взявши Ветраніона, наказав відвести його на заслання. Потім одначе незабаром дозволив його повернутися, бо, бачачи, що скіфи нарікають за вигнання свого єпископа, боявся, думаючи, як би вони не затіяли новин. А він знав, що цей народ мужній і за місцевим своїм становищем потрібен Римській імперії, тому що охороняв її від прикордонних із тією країною варварів. Отже Ветраніон у цьому випадку виявився вище зусиль государя. За свідченням самих скіфів, він був чоловік взагалі добрий і вирізнявся святістю життя. Від таких причин гнів імператора відчував весь клір, крім кліру в церквах Західної імперії; тому що над тамтешніми римлянами володарював Валентиніан, який схвалював учення Нікейського собору і вельми благоговійно шанував Бога, так що не вводив ніяких новацій у церковному законодавстві, хоча государ був відмінний і здатність свою управляти імперією виправдав самою справою”.

Князювання Божа (пом. 375/376)

{375} *Theoph. Chronogr. 375*²⁸⁷. “(375). Савромати, плем’я малочисельне й нікчемне, повставши проти Валентиніана²⁸⁸, зазнали поразки і направили до нього послів, прохаючи миру. Валентиніан запитав послів, чи всі савромати настільки нікчемні тілом, і коли вони відповіли: “Ти бачиш найсильніших із нас”, – він голосно вигукнув: “Горе імперії ромеїв, що дісталася Валентиніану, якщо настільки жалюгідні савромати повстають проти ромеїв”.

{375} *Sozom. Hist. Eccl. 6 (36)*²⁸⁹. “(36). Потім на деякі місця імперії зробили напад сармати, і Валентиніан мав іти на них війною. Почувши одначе про приготування і багаточисленність римського війська, це варварське плем’я надіслало послів і почало просити миру. Бачачи їх, імператор запитав: невже сармати всі такі? – І коли вони відповідали, що ті, хто наявний і складає посольство, є найблагородніші з них, то він переповнився лютістю і голосно вигукнув: “Яке тяжке становище наших підданих і який нещасний в очах наших римський уряд, якщо і варварський народ, сармати, серед яких ці носять титули шляхетних, не задовольняючись життям у межах своєї країни, насмілилися зробити напад на керовану мною імперію і навіть мріють воювати з римлянами!” Довго палаючи гнівом і кричачи таким чином, він від надмірного напруження привів свою внутрішність у такий струс, що жили і артерії в ньому подерлися, і з них полилася кров, від чого в одній галльській фортеці він помер, проживши біля 54 років, а проправивши з особливо великою славою²⁹⁰”.

{375} *Eunap. Hist. 42*²⁹¹. “(38). Де перебували гунни²⁹², звідки вони вийшли, як пробігли всю Європу і відтиснули скіфський народ, про те ніхто не сказав нічого ясного. На початку цього твору я виклав те, що здалося мені правдоподібним, запозичивши відомості у давніх письменників і розібравши їх звістки з точністю, щоб не скласти свого твору з одних імовірностей і щоб він не ухилився від істини. ...Представивши в своєму творі перші відомості про гуннів, я не наважився позбавити себе тих, які придбав про них згодом²⁹³”.

Арбо П. Н. (1831–1892). Готський вождь Германаріх викликає гуннів на бій (1886)

{375} *Sozom. Hist. Eccl. 6 (37)*²⁹⁴. “(37). Раніше готи мешкали за рікою Істром і володарювали над іншими варварами. Але вигнані так званими гуннами, вони підійшли до меж Римської імперії. Народ гунни, кажуть, не був відомий ні колишнім пріістрівським фракійцям, ні самим готам. Сходячись своїми кордонами, вони не знали один одного, тому що між ними лежало найбільше озеро і кожен, населяючи свій берег, вважав його кінцем землі, за яким уже – море і безмежний простір вод. Але так сталося, що один, укушений оводом віл перейшов через озеро і що за ним слідував пастух, який, на іншому боці побачивши землю, сповістив про те своїх одноплемінників. А інші розповідають, що дорогу, по поверхні закриту водою, показав гуннам олень, за яким вони гналися. Подивувавшись країні, яка вирізнялася помірністю повітря і багатством плодів, вони тоді повернулися і сповістили царя свого народу про те, що бачили. Перший досвід війни їх проти готів був малими силами, але потім, озброївшись усією своєю могутністю, вони розбили своїх сусідів і взяли всю їхню землю”.

{375} *Agath. Mir. Hist. 5 (11)*²⁹⁵. “(11)²⁹⁶. ...Народ гуннів свого часу мешкав навколо тієї частини Меотідського озера, яка звернена на схід, і жив на північ від річки Танаїс, як і інші варварські народи, які

мешкали в Азії за Імейською горою. Всі вони називалися гуннами, або скіфами. По племенах же окремо одні з них називалися котрігурами, інші – утігурами, деякі – ультізурами, інші вуругундами. Через багато століть вони перейшли в Європу, або дійсно ведені оленем, як передає байка, або внаслідок іншої випадкової причини, у всякому разі перейшли якимось чином Меотідське болото, яке раніше вважалося непрохідним, і, поширившись по чужій території, заподіяли її мешканцям найбільші лиха своїм несподіваним нападом.

Таким чином, вигнавши колишніх мешканців, вони зайняли їхню країну... Ультізури і вуругунди вважалися могутніми...”.

{375}lord. Get. 121. “(121)²⁹⁷. Через деякий час, як передає Орозій, розлютувалося на готів плем’я гуннів²⁹⁸, найстрашніше з усіх своєю дикістю”.

{375}lord. Get. 129–130²⁹⁹. “(129). Коли гети побачили цей войовничий рід – переслідувача безлічі племен, вони злякалися і почали міркувати зі своїм королем, як би піти від такого ворога. Германаріх, король готів, хоча, як ми повідомили вище, і був переможцем багатьох племен, задумався, проте, з приходом гуннів.

Підступному ж племені росомонів³⁰⁰, яке в ті часи служило йому разом з іншими племенами, підвернувся тут випадок зашкодити йому. Одну жінку з вищеназваного племені [росомонів], на ім’я Сунільда, за зрадницький відхід [від короля] її чоловіка, король [Германаріх], який був охоплений гнівом, наказав розірвати на частини, прив’язавши її до диких коней і пустивши їх навскач. Брати ж її, Сар і Аммії, бажаючи помститися за смерть сестри, вразили його в бік мечем. Замучений (130) цієї раною, король вів життя хворого. Дізнавшись про нещасну його недугу, Баламбер³⁰¹, король гуннів, рушив війною на ту частину [готів, яку складала] остроготи; від них везеготи, слідуючи якомусь своєму наміру, вже відокремилися³⁰². Тим часом Германаріх, старий і ослаблений, страждав від рани і, не перенісши гуннських нападів, помер на сто десятому році життя³⁰³. Смерть його дала гуннам можливість подужати тих готів, які, як ми говорили, сиділи на східній стороні і називалися остроготами.

{375}Amm. Marc. Hist. 31, 3 (1–3)³⁰⁴. “(1)³⁰⁵. І ось гунни, пройшовши через землі аланів, які межують із гревтунгами і зазвичай називаються танаїтами, вчинили серед них страшне винищення й спустошення, а з уцілілими уклали союз³⁰⁶ і приєднали їх до себе. За їх сприяння вони сміливо прорвалися раптовим нападом у широкі й родючі землі Ерменріха³⁰⁷, досить войовничого царя, якого боялися сусідні народи через його численні й різноманітні воєнні подвиги. (2). Вражений силою цієї несподіваної бурі, Ерменріх протягом тривалого часу намагався дати їм рішучу відсіч і відбитися від них; проте оскільки чутки все більше посилювали жах біди, яка нахлинула, то він поклав кінець страху перед великими небезпеками добровільною смертю.

(3). Вітімір, обраний після його смерті королем, виявляв деякий час опір аланам, опираючись на інше плем'я гуннів, яких він за гроші залучив до союзу з собою. Але, після багатьох понесених ним поразок, він загинув у битві, переможений силою зброї. Від імені його малолітнього сина прийняли управління Алафей і Сафрак, вожді досвідчені і відомі твердістю духу; але тяжкі обставини зломали їх і, втративши надію дати відсіч, вони обережно відступили і перейшли до річки Данастію³⁰⁸, яка протікає по великих рівнинах між Істром і Борисфеном. (4). Коли чутки про ці несподівані події дійшли до Атанаріха, правителя тервінгів, проти якого нещодавно, як я про це розповідав, виступав у похід Валент, щоб покарати за допомогу, надану Прокопію³⁰⁹, він вирішив спробувати вчинити опір і розгорнути всі свої сили, якщо і на нього буде зроблено напад, як на інших. (5). Він розбив великий табір на берегах Данастія в зручній місцевості поблизу степів гревтунгів, і в той же час вислав на 20 миль уперед Мундеріха (який був згодом командиром прикордонної смуги в Аравії) з Лагаріманом і іншими старійшинами, доручивши їм виглядати наближення ворога, поки він сам безперешкодно займався приготуваннями до битви. (6). Але справа вийшла зовсім не так, як він розраховував. Гунни з властивою їм догадливістю запідозрили, що головні сили знаходяться далі. Вони обійшли тих, кого побачили, і, коли ті спокійно розташувалися на нічліг, самі при світлі місяця, що розсіяв морок ночі, перейшли через річку вброд і обрали найкращий спосіб дій. Побоюючись, щоб передовий вісник не злякав тих, хто стояв далі, вони кинулися швидким натиском на Атанаріха.

(7). Приголомшений першим ударом, Атанаріх, втративши деякого зі своїх, змушений був шукати притулку в крутих горах. Від несподіванки цієї події і ще більшого страху перед майбутнім, він почав споруджувати високі стіни від берегів Гераза³¹⁰ до Істру неподалік від області тайфалів. Він вважав, що, швидко і ґрунтовно спорудивши це прикриття, він забезпечить собі повну безпеку і спокій. (8). Доки робота велася з усією енергією, гунни тіснили його швидким наступом і могли б абсолютно згубити його своєю появою, якби не залишили цієї справи внаслідок скрутного становища, в яке їх поставила велика кількість здобичі.

Тим часом серед інших готських племен широко розповсюдилися чутки про те, що невідомий досі рід людей, піднявшись із далекого кінця землі, мов снігова буря на високих горах, руйнує і крушить усе, що зустрічає. Велика частина племен, яка залишила Атанаріха внаслідок нестачі життєвих припасів, стала шукати місця для помешкання подалі від усіляких чуток про варварів. Після тривалих нарад про те, яке місце обрати для поселення, вони вирішили, що найбільш придатним для них притулком буде Фракія; на користь цього говорили два міркування: по-перше, ця країна має багатющі пасовища і, по-друге, вона відокремлена потужним плином Істру від просторів, які вже відкриті для перунів чужоземного Марса. Те ж саме рішення ніби на загальній раді прийняли й інші³¹¹”.

{375–376} *Iord. Get. 245–249*³¹². “(245). ...Після смерті короля їх Германаріха³¹³ вони, відокремлені від везеготів і підпорядковані владі гуннів, залишилися в тій же країні³¹⁴ причому Амал Вінітарій втримав усі знаки свого панування³¹⁵. Наслідуючи доблесті діда свого Вультвульфа, він, (246) хоча і був нижче Германаріха по щастю і успіхах, з гіркотою переносив підпорядкування гуннам. Потроху звільняючись із-під їх влади і пробуючи проявити свою силу, він повів військо в межі антів³¹⁶ і, коли вступив туди, у першій битві був переможений, але надалі почав діяти рішучіше і³¹⁷ розіп’яв³¹⁸ короля їх Божа³¹⁹ з синами його і з 75 старійшинами³²⁰ для залякування, (247) щоб трупи розіп’ятих подвоїли страх підкорених³²¹. Але з такою свободою наказував він ледве протягом одного року: [цього становища] не стерпів Баламбер³²², король гуннів; він закликав до себе Гезімунда, сина великого Гуннімунда, який, пам’ятаючи про свою клятву і вірність, підпорядковувався гуннам зі значною частиною готів, і, відновивши з ним союз, повів військо на Вінітарія. Довго вони билися; у першому і в другому боях переміг Вінітарій. Навряд (248) чи хто в змозі пригадати побоїще, подібне до того, яке влаштував Вінітарій у війську гуннів! Але в третій битві, коли обидва [противники] (249) наблизилися один до іншого, Баламбер, підкравшись до річки Ерак³²³, пустив стрілу і, поранивши Вінітарія в голову, вбив його; потім він узяв собі за жінку племінницю його Вадамерку і з того часу панував у світі над усім підкореним плем’ям готів...”.

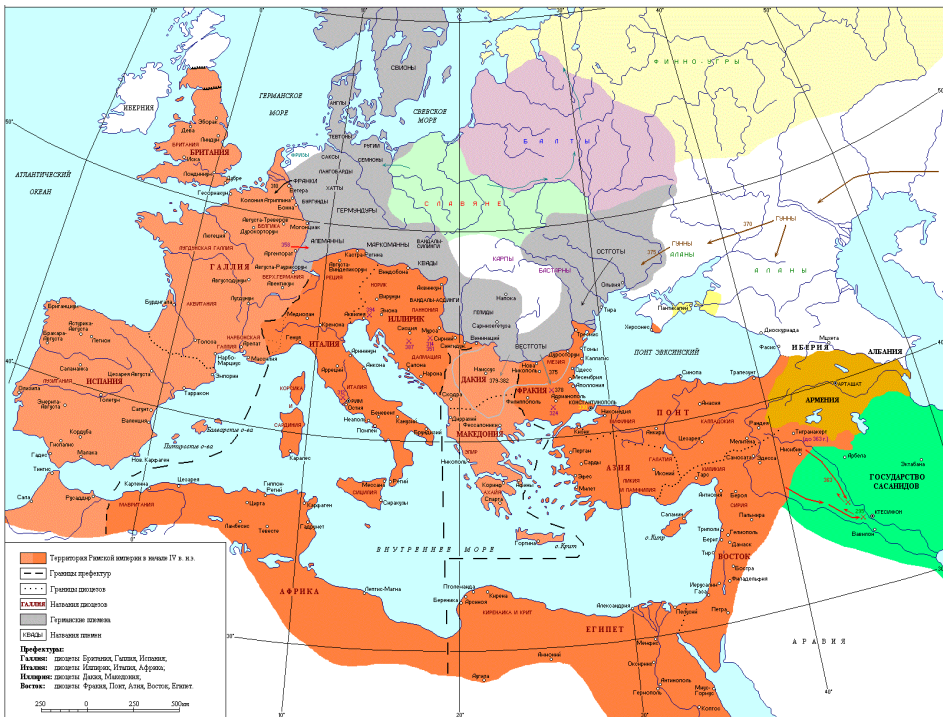
{376} *Eunap. Hist. 43*³²⁴. “Переможені скіфи знищувалися гуннами³²⁵. Безліч їх загинула зовсім. Одних ловили і вбивали разом із жінками й дітьми, і жорстокості при вбивстві їх не було міри. Натовп же присутніх і тих, хто кинувся навтіки, трохи не доходили до 200 тисяч чоловік, найпридатніших до війни. Вирушивши і ставши на березі річки, вони здалеку простягали руки з плачем та криком і благали про дозвіл переправитися через річку. Вони оплакували свої лиха і обіцяли віддатися римлянам як союзники. Начальники римлян на березі оголосили, що без волі імператора не можуть нічого зробити. Справа була представлена імператору. В імператорській раді виникла суперечка, і багато було сказано на захист різних думок. Нарешті пропозицію скіфів було прийнято імператором. До цього його спонукали ревності до співправителів, які були дітьми його брата (як написано про те раніше): вони вирішили розділити імперію між собою по своїй волі, не отримавши на такий розділ згоди дядька. Як через цю причину, так і тому, що він думав помножити силу римлян, доповнивши її численним військом, він звелів впустити скіфів після того, як вони складуть зброю. Але ще до отримання від імператора дозволу на переправу через річку найсміливіші і зухвалі скіфи наважилися переправитися через неї силою і в цій насильницькій дії були порубані. Проте ті, хто винищив цей загін варварів, були усунуті з посад і побоювалися за своє життя, тому що винищили ворогів.

Люди, які мали при імператорові великий вплив і силу, сміялися над їхньою войовничістю і хоробрістю і говорили, що вони не державні люди. Імператор із Антіохії наказав римським воєначальникам прийняти насамперед недорослих скіфів, доставити їх у римські володіння і тримати дбайливо в заставі; потім, стоячи на березі, іншим скіфам, здатним носити зброю, не раніше доставити судна для переправи на інший берег і не раніше приймати їх, поки вони не складуть зброї і не будуть абсолютно беззбройні. Але серед тих, хто отримав такий наказ, одному сподобався білий і вродливий хлопчик, інший був зворушений жалістю до гарненької жінки, той був полонений молодою дівчиною, той пов'язаний багатим подарунком, лляними тканинами, килимами, по обидва боки волохатими. Коротко кажучи, кожен думав тільки про те, щоб наповнити будинок рабами, маєтки – пастухами і задовольнити свою несамовиту хтивість. Соромно і беззаконно спокушені такими предметами, воєначальники взяли скіфів озброєних, як ніби якихось старовинних благодійників і рятівників. А скіфи, досягнувши настільки великої справи без найменшої праці і обернувши лиха на щастя для себе, промінявши скіфські пустелі і прірви на римські володіння, негайно ж проявили свої варварські властивості порушенням умов і зрадою. Вік, ще даремний (підлітки), був насамперед перевезений і дуже дбайливо розсіяний поміж різними народами. Одні з них носили вже імператорські знаки; жінки були одягнені гарніше, ніж пристойно було полонянкам. Діти і служителі в благодатному кліматі піднялися швидко і росли не по роках. Це покоління, що сильно розмножувалося, було найбільш вороже. Стародавні міфи розповідають, що від посіяних у Віотії й Колхиді драконових зубів разом із посівом піднялися озброєні люди. Наше століття здійснив цей міф і змусив нас бачити його на власні очі. Ледве діти скіфського племені були посіяні, подібно драконовим зубам, по римських володіннях, передчасно увійшли в силу і могли носити зброю, як усюди поширилися дії їх люті, сказу і кровожерливості. Ті скіфи, які цвіли силою і мужністю, раптом повстали проти тих, які взяли їх до себе, і, борючись проти них, замість того щоб битися з уннами, які вигнати їх, вчинили над римлянами більш жорстокостей і жахів, ніж самі зазнали від унів. Вся Фракія і суміжні з нею Македонія і Фессалія так відомі і так прославлені, що не залишилося слів для їх опису. Але ці області, настільки багаті, настільки багатолюдні, настільки квітучі сильним населенням, несподіваним зрадницьким заколотом скіфів, що відкрився раптово разом із переправою і розлився з такою сміливістю і силою, були до того спустошені, приведені в таку руйнацію, що грабежі місів, які увійшли в прислів'я, були золотом порівняно зі справжніми напастями Фракії. Варвари, які зважилися обуритися в такому місці, де не було достатньої сили до захисту народу, за числом своїм здалися жадливими людям беззбройним і без охорони. Винищуючи убивчою рукою переможених, вони позбавили області їх

жителів. Дійшло до того, що римляни стільки ж жахалися імені скіфського, скільки скіфи – уннського.

Дуже мало міст врятувалися і ще залишалися в цілісності через їх стіни й укріплення. Країна здебільшого спустошена і внаслідок цієї війни залишається ненаселеною і незручною до проїздів.

Як тільки дійшли до імператора чутки про ці невимовні лиха, він уклав із персами необхідний мир. Він дорікав сам себе і каявся в прийнятті скіфів у свої володіння. Киплячи гнівом на них, він готувався усіма силами до війни. Для утримання варварів він послав уперед саракінську кінноту³²⁶. Варвари вже робили напади до Константинополя і, обступивши стіни, тривожили їх. Не бачачи ніде супротивників, за нахабством своїм, вони піддавалися всіляким шаленствам. Проте щастя, судячи з тодішніх обставин, добре вело військові справи³²⁷.

Європа в IV ст. н.е. Мапа

{376} *Socr. Schol. Hist. Eccl. 4 (34)*³²⁸. “(34). Незабаром після цього варвари³²⁹ відновили між собою мир, але, переможені іншими сусідніми варварами, на ім'я гунни, вигнані були ними з власної країни³³⁰, і втекли в межі римської землі, обіцяючи служити імператору і робити все, що римський Імператор не накаже³³¹. Про це донесли Валенту, і він, нічого не передбачаючи, звелів прохачам надати милість, і в цьому одному випадку з'явився жалісливим. Для поселення призначив він їм Фракію³³² і в цій справі вважав себе дуже

щасливим, бо розраховував придбати в них готове і впорядковане військо проти ворогів і сподівався, що варвари виявляться страшнішими охоронцями меж імперії, ніж самі римляни. Тому з того часу він не дбав про поповнення римських військ і навіть зневажав заслужених ветеранів, які мужньо боролися з ворогами, і замість воїнів, яких виставляли з провінцій по селах, брав гроші, наказавши пойннятим сплачувати за кожного по 80 червінців, тобто анітрохи не полегшив колишньої поставки їх. Це незабаром спричинило початок лиха для римської імперії³³³”.

{376} *Amm. Marc. Hist. 31, 4 (1–13)*³³⁴. “(1). І ось під проводом Алавіва готи зайняли береги Істру і направили посольство до Валента з уклінним проханням прийняти їх; вони обіцяли, що будуть вести себе спокійно і поставлятимуть допоміжні загони, якщо того вимагатимуть обставини. (2). Поки відбувалися ці події за межами імперії, поширювалися грізні чутки про те, що серед північних народів відбувається новий рух надзвичайних розмірів, і йшла чутка, що на всьому просторі від маркоманів і квадів до самого Понту безліч невідомих варварських народів, вигнані зі своїх жител раптовим натиском, підійшли до Істру з жінками й дітьми. (3). Спершу ця звістка була сприйнята нашими зі зневагою з тієї причини, що в тих межах внаслідок віддаленості театру військових дій звикли отримувати звістки, що війни або закінчені, або принаймні на час заспокоєні. (4). Але коли справа почала з'ясовуватися в її істині і чутки були підтвержені прибуттям посольства варварів, яке наполегливо просило про прийняття бездомного народу на правий берег річки, взяли це до уваги скоріше з радістю, ніж зі страхом. Підлабузники, які набили руку в своїй справі, перебільшено звеличували щастя імператора, яке надавало йому зовсім несподівано стільки рекрутів із найвіддаленіших земель, так що він може отримати непереможне військо, з'єднавши свої і чужі сили, і державна скарбниця отримає величезні доходи з військових податків, які з року в рік сплачувалися провінціями. (5). З цією надією відправлені були різні особи, щоб влаштувати переправу диких полчищ. Приймалися ретельні заходи для того, щоб не був залишений ніхто з цих майбутніх руйнівників Римської держави, нехай навіть він був вражений смертельною хворобою.

Отримавши від імператора дозвіл перейти через Істр і зайняти місцевості у Фракії, вони переправлялися цілими натовпами вдень і вночі на кораблях, човнах, видовбаних стовбурах дерев. А оскільки річка ця – найнебезпечніша з усіх і рівень води був вищий за звичайний внаслідок частих дощів, то багато народу потонуло, як ті, хто при крайній переповненості суден занадто рішуче плив проти течії, так і ті, хто кидався вплав.

(6). Так докладали всіх зусиль навести загибель на римський світ. Добре відомо, що злочасні організатори переправи варварів

часто намагалися визначити їх чисельність, але залишили це після багатьох безуспішних спроб.

“Хто хотів би про це дізнатися, – кажучи словами знаменитого поета, – той з’ясовує щодо лівійського піску, скільки піщинок піднімає зефір”³³⁵. (7). Згадаймо стародавні свідоцтва про вступ мідійських полчищ у Грецію; переправившись через Геллеспонт, вони намагалися влаштувати прохід, майстерно проривши гору, і були піддані перерахуванню у Доріска не поголовно, а натовпами³³⁶, що нащадки одноставно визнали казкою. (8). Але після того, як незліченні натовпи варварів розсіялися по провінціях і, поширюючись по широкому простору, зайняли всі місцевості і заповнили всі гірські хребти, – ця подія нового часу підтвердила вірність стародавнього повідомлення.

Першими були прийняті Алавів і Фрітігерн, імператор наказав видати їм поки що провіант і надати землю для обробки. (9). У той час, як були відкриті запори на нашому кордоні і варвари викидали на нас натовпи озброєних людей, як Етна вивергає свій палаючий попіл, і скрутне становище держави вимагало прославлених військовими успіхами командирів, саме тоді, немов за втручанням розгніваного божества, на чолі військових сил стояли як на підбір люди з заплямованим ім’ям. На першому місці були Лупіцін і Максим, перший – коміт у Фракії, другий – командир, що викликав до себе ненависть, обидва вони могли змагатися між собою в необачності. (10). Їх шкідливе користолюбство було причиною всіх бід. Залишаючи осторонь інші проступки, які названі командири або інші за їх потурання дозволили собі самим ганебним чином щодо нічим до цього не винних іноземців, які переходили до нас, я розповім про одне таке ж ганебне, як і нечуване діяння, яке не могло б бути визнане пом’якшуючим, навіть в очах суддів, замішаних у цій справі. (11). Поки варвари, переведені на наш бік, терпіли голод, ці командири, які зганьбили себе, завели ганебний торг: за кожну собаку, яких набирало їх ненаситне користолюбство, вони брали по одному рабу і серед взятих були відведені навіть сини старійшин.

(12). Тим часом наблизився до берегів Істру і Вітерік, цар гревтунгів, разом із Алафеєм і Сафраком, які були його опікунами, а також Фарнобій. Спішно відправивши посольство, цар просив імператора надати йому настільки ж привітний прийом. (13). Посли отримали відмову, як того, здавалося, вимагали державні інтереси; і гревтунги перебували в тривожній нерішучості щодо того, що їм робити. Атанаріх, боячись отримати таку ж відмову, відступив у віддалені місцевості: він пам’ятав, що колись зневажливо поставився до Валента під час переговорів і змусив імператора укласти мир на середині річки, посилаючись на те, що закляття не дозволяє йому вступити на римську землю. Остерігаючись, що незадоволення проти нього залишилося досі, він рушив з усім своїм народом в область Кавкаланда, місцевість недоступну через високі порослі лісом гори, витіснивши звідти сарматів”.

{376}*lord. Get. 131–133*³³⁷ (131). Везеготи ж, тобто інші їх³³⁸ співтовариші³³⁹, що жили в західній області, налякані страхом своїх родичів, вагалися, на що їм зважитися щодо племені гуннів; вони довго міркували і, нарешті, за спільною згодою, направили послів у Романію до імператора Валента, брата імператора Валентиніана Старшого³⁴⁰, з тим щоб підкоритися його законам і жити під його пануванням, якщо він передасть їм для поселення область Фракії або Мезії. Крім того, щоб більше було їм віри, вони обіцяють стати (132) християнами³⁴¹, якщо тільки будуть їм дані наставники, що навчають їхньою мовою. Отримавши таку звістку, Валент негайно ж з радістю погодився на це, бо і сам, крім усього, збирався просити про те ж. Прийнявши гетів³⁴² у Мезію, він поставив ніби стіну³⁴³ державі своїй проти інших [варварських] племен. А так як імператор Валент, захоплений аріанським псевдовченням, закрити всі церкви нашого толку³⁴⁴, то і послав до них проповідниками тих, хто співчував своєму напрямку³⁴⁵; вони, прийшовши туди, почали вливати [в душі] цих грубих і неосвічених людей отруту свого лжевчення. Ось так везеготи (133) завдяки імператору Валенту стали аріанами, а не християнами. Надалі вони, рухомі доброзичливістю, просвітлювали як остроготів, так і гепідів, своїх родичів, навчаючи їх схилитися перед цим псевдовченням; таким чином, вони схилили всі племена своєї мови до визнання цієї секти³⁴⁶. Самі ж [везеготи], як уже сказано, перейшли Данубій і осіли, з дозволу імператора, у Дакії Прибережній, у Мезії і в обох Фракіях”³⁴⁷.

{376}*Philostorg. Hist Eccl. 9, (17)*³⁴⁸. “(17). Скіфи, які мешкали за Істром, були вигнані з рідних місць гуннами, які напали на них і, виявивши доброзичливі наміри, перейшли під владу римлян. Гунни ці, очевидно, ті самі, яких стародавні називали неврами, що жили біля півніжжя Ріфейських гір, звідки бере початок Танаїс, що вливає свої води в Меотійське болото”.

{376}*Eunap. Hist. 56*³⁴⁹. “(56). Спочатку перейшли³⁵⁰ багаточисленні натовпи противників, а оскільки ніхто не перешкоджав, то за ними йшли інші, ще в більшій кількості. Серед таких бід римляни вважали для себе вигодною те, що дозволяли противникам підкупляти себе подарунками. Кожен рід вивіз із собою з батьківщини вітчизняну святиню³⁵¹ і священників та священиць³⁵², які служать їй, але мовчання їх про ці предмети і зберігання таємниці були особливо глибокі й непорушні³⁵³. Зовнішній вигляд і облуда їх служили до спокуси їх недругів. Одягнувши деяких із них у шанований одяг єпископів³⁵⁴, вони приховали їх під ним, надали їм багато лисячого й пустили їх вперед. За допомогою клятв, які презираються³⁵⁵ ними і чітко дотримуються імператорами, вони пробиралися далі по незахищених місцях. Був у них і рід так званих ченців, встановлених на зразок тих, які засновані в римлян. У такому

наслідуванні немає нічого складного, варто їм тільки одягнути верхній і нижній одяг, який тягнеться по землі, і з лукавством увійти в довіру до них. Тим часом вони твердо й незмінно, в глибокій непроницливості, зберігали таємниці вітчизняної віри. В такому стані справ нерозсудливість римлян дійшла до того, що і люди з розумом були твердо переконані, що ці варвари були християни і здійснювали всі обряди християнського богослужіння³⁵⁶”.

{377} *Theodor. Hist. Eccl. 4 (12)*³⁵⁷. “(12). І коли готи перейшли Істр і почали спустошувати Фракію, [Валент] зважився зібрати військо і виступити проти них...”

{377} *Theodor. Hist. Eccl. 4, 31*³⁵⁸. “(31). Спонукавши готський народ до війни, [Бог] відволік до Боспору того, який умів битися з одними благочестивими. Усвідомивши тоді свою слабкість, цей суєтний чоловік відправив послання до свого брата³⁵⁹ і просив у нього війська. Але той відповідав йому, що несправедливо допомагати людині, яка воює з Богом, і що навпаки слід обмежити її зухвалість”.

{377} *Theoph. Chronogr. 375*³⁶⁰. “(376). Валент³⁶¹ направляє проти готів стратиґа Траяна, який безславно повернувся, потерпівши поразку”. (61.26–33, 62.10–11).

{377–378} *Philostorg. Hist. Eccl. 9, (17)*³⁶². “(17). Отже, переправившись на римську територію, ці скіфи спочатку вели себе з римлянами розсудливо, але незабаром почали розбишакувати, а потім і зовсім без оголошення розпочали війну. Сповідений про це, Валент негайно покинув Антіохію, прийшов у Константинополь і звідти попрямував до Фракії. Але там, вступивши в бій з варварами, зазнав великих втрат і, нарешті, змушений був рятуватися втечею. З усіх боків оточений небезпеками, перебуваючи у вкрай скрутному становищі, він із нечисленними соратниками сховався в одному з польових куренів, де зберігалось сіно. Тим часом варвари, переслідуючи римлян і піддаючи вогню всі будівлі, що зустрічалися їм на шляху, підпалили й цю, не відаючи, що там знаходиться імператор. Ось так Валент загинув, втративши найвелелюднішу і добре укріплену частину імперії³⁶³. А варвари тим часом під проводом Фрітігерна почали безперешкодно спустошувати Фракію. Граціан оплакував дядька і сумував з приводу нещастя римлян. Потім проголосив імператором Феодосія і послав правити замість дядька”.

{378} *Theodor. Hist. Eccl. 4 (36)*³⁶⁴. “(36). Знехтувавши порадами всіх цих чудових чоловіків, Валент послав військо в битву, а сам, залишившись в одному селі, очікував перемоги. Але воїни, не винісши натиску варварів, почали тікати і, переслідуваних, їх убивали. Одні поспішно бігли, а інші щосили переслідували. Коли варвари досягли того села, де Валент, почувши про поразку, намагався сховатися, то

підклали вогонь і, разом із селищем, спалили самого противника благочестя. Таке-то ще в тутешньому житті отримав він покарання за свої злодіяння”³⁶⁵.

{378} *Oros. Hist. adv. pag. 7, 33 (19)*³⁶⁶. “(19). І ось по справедливому суду Божому Валента заживо спалили саме ті³⁶⁷, хто через нього буде горіти [навіть] після смерті, розплачуючись за [гріх своєї] омани”.

{379} *Theodor. Hist. Eccl. 5 (5)*³⁶⁸. “(5). У цей час Феодосій користувався великою популярністю як по славі предків, так і через власну хоробрість і, завдяки цьому переслідуваний заздрістю товаришів по службі і одноплемінників, перебував в Іспанії, де він народився і отримав виховання. Імператор, перебуваючи в скрутному становищі, оскільки варвари, які загордився перемогою, були і здавалися нездоланими, визнав переборенням цих лих призначення Феодосія воєначальником. Негайно викликавши його з Іспанії і призначивши полководцем, він вислав його з зібраним військом. Останній, підкріплений вірою, сміливо виступив у похід і, вступивши до Фракії і побачивши варварів, які йшли назустріч, вишикував військо до битви. У сутичці, що сталася, варвари, не витримавши натиску, розладнали ряди; повернувши назад, вони кинулися тікати, а наші завзято переслідували їх. Відбулося велике побиття варварів, оскільки їх били не тільки римляни, але й свої. Таким чином величезна більшість їх була винищена і лише небагатьом вдалося сховатися і переправитися за Істр; негайно доблесний вождь, розподіливши своє військо по найближчих містах, сам поспішно прибув до імператора Граціана і виявився вісником своїх трофеїв...”.

{379–382} *Oros. Hist. adv. pag. 7, 34 (5–7)*³⁶⁹. “(5). [Феодосій] без зволікань напав на ті великі скіфські племена, які жахали всіх попередників і яких, як передають Помпей³⁷⁰ і Корнелій³⁷¹, уникав навіть знаменитий Александр Великий, які тепер, після розгрому римського війська, стали досить багатими³⁷² як римськими кіньми, так і зброєю, тобто на аланів, гуннів і готів, переміг їх у великих і багатьох битвах³⁷³. (6). Як переможець він вступив у Константинополь³⁷⁴ і, щоб у невпинних боях не втратити й малої частини римського війська, уклав договір із Атанаріхом, королем готів³⁷⁵. (7). Проте Атанаріх, як тільки прибув до Константинополя, закінчив дні³⁷⁶. Після смерті короля всі племена готів, захоплені доблестю і прихильністю Феодосія, передали себе під владу Римської імперії³⁷⁷”.

{Бл. 381} *Socr. Schol. Hist. Eccl. 5 (10)*³⁷⁸. “(10). Тоді як аріан виганяли з молитовних будинків, відбулися сум’яття в інших містах. При цьому не можна не подивуватися мудрості імператора: він не міг терпіти, щоб його міста мучилися заворушеннями, але незабаром звелів зібратися єпископам усіх віросповідань, вирішивши, що, якщо

вони сукупно обговорять справу, то всі прийдуть до згоди. Я думаю, що такий ось намір імператора був причиною щасливого його правління, бо майже в той самий час, за якимось божественним Промислом, підкорилися йому і варварські народи, разом із якими вступив зі своїм народом у підданство сам ватажок готів Атанаріх, який через деякий час помер у Константинополі”.

{381}**Act. Concil. Oecum. 1**³⁷⁹. “Вирушаючи незабаром у Константинополь, він³⁸⁰ надумав дослідити ересі на Вселенському соборі і з його допомогою з’єднати Церкви в одній істинній вірі. З цією метою Феодосій скликав 150 православних єпископів³⁸¹. Це було під час консульства Євхерія і Сіагрія в 381 році. Хто головував на цьому соборі, точно невідомо³⁸². ... Папа Дамас не брав участі в Діяннях собору ні сам особисто, ні через своїх легатів.

...Підписали 150 єпископів, які були присутні на цьому соборі.

...*Скіфської області*:

...Геронтій³⁸³ Томський

...Єферій II Херсонеський”.

{381}**Sozom. Hist. Eccl. 7 (7–9)**³⁸⁴. “(7). Незабаром Феодосій також скликав собор єпископів, своїх однодумців, почасти для підтвердження визначень, зроблених у Нікеї, а почасти для висвячення єпископа, який мав зайняти престол у Константинополі.

...(9). Такі то були постанови собору, – і імператор затвердив їх і дав закон, щоб панівною залишалася віра отців нікейських, і щоб церкви всюди були віддані тим, хто в істоті трьох Осіб, рівночасних і рівносильних, сповідує одне й те ж Божество Отця, Сина і Святого Духа. Сповідники цього вчення повинні були мати спілкування в Константинополі з Нектарієм, у Єгипті – з Тимофієм, єпископом александрійським, у східних Церквах – з Діодором, єпископом тарсійським, і Пелагієм, єпископом Лаодикії Сирійської, в азійських Церквах – із Амфілохієм, предстоятелем Церкви іконійської, у містах понтійських, від Віфінії до Вірменії, – з Елладієм, єпископом Кесарії Каппадокійської, Григорієм Нісським і Отреєм, єпископом мелітінським; у містах, що знаходяться у Фракії і Скіфії, – з Теренцієм, єпископом міста Томи, і Мартірієм, єпископом маркіанопольським; бо й сам імператор схвалював їх, коли бачився і розмовляв з ними, та про них завжди була і добра чутка, як про людей, що побожно керували Церквами. Коли ж усе це було зроблено і собор закритий, то єпископи повернулися кожен до своєї єпархії”.

{381}**Socr. Schol. Hist. Eccl. 5 (6)**³⁸⁵. “(6). У той час, за загальним вироком багатьох єпископів, Григорій із Назіанза переведений на єпископію константинопольську. Це відбулося наступним чином. Близько того часу імператори Граціан і Феодосій здобули над варварами перемоги”³⁸⁶.

Synax. Mart. 7³⁸⁷. [Повідомляється про смерть святого Єферія. Він стоїть 6-им у переліку херсонеських мучеників – після Василя, Євгенія, Фгафодора, Капітона, Елпідія і перед Ефраїмом].

{До 382} **Aurel. Vict. De vit. 48 (5)³⁸⁸.** “(5). Він³⁸⁹ у декількох битвах розгромив гуннів і готів, які турбували республіку при Валенті”.

{380-і} **Eunap. Hist. 61³⁹⁰.** “У перші роки правління Феодосієвого³⁹¹ скіфський народ був вигнаний уннами з своєї країни³⁹² і разом із начальниками племен і з тими, які вирізнялися родом і гідністю, переправився через річку до римлян. Забундючившись від почесностей, які надавав їм імператор, бачачи, що все було під їх владою, вони почали між собою глибокий розбрат. Одні хотіли залишатися в нинішньому щасливому стані, інші – зберігати дану ними у себе клятву і не порушувати укладених між собою умов. Ці умови, досить нелюдські, що перевищували лютістю звичаї самих варварів, полягали в тому, щоб усіма засобами чинити римлянам підступи і всілякими хитрощами і обманами шкодити тим, хто прийняв їх до себе, хоча б ті надавали їм найбільші благодіяння, доки не заволодіють усією їх країною. Це і була причина їх чвар. Вони розділилися на дві партії: одна звернулася до гіршого плану, інша – на краще, але кожна партія приховувала причину свого невдоволення до іншої. Імператор не переставав надавати їм почесні: вони обідали за його столом, жили під одним із ним дахом, отримували від нього щедрі подарунки. Таємниця їх чвар ніколи не була виявлена. Вождем боголюбезної і святої сторони був Фравіф³⁹³, чоловік молодий, але за чеснотами і любов'ю до правди кращий із людей. Він визнавав і шанував богів за старим звичаєм, не вдавався до притворства для обману інших і отримання влади, але за все життя являв душу ясну і чисту, вважаючи противним нарівні з брамою пекла того, хто одне приховує в душі, а інше виражає³⁹⁴. Він негайно оженився на римлянці³⁹⁵, для того щоб потреба фізична не доводила його до вчинків насильницьких; імператор схвалив його шлюб. Батько нареченої (вона була ще під владою батька) був здивований пропозицією Фравіфа: він вважав за щастя мати такого зятя.

Мізерна кількість одноплемінників молодого Фравіфа, яка поважала його чесноти і благочестя, пристала до його способу думок. Але більша частина інших скіфів і найсильніші з них твердо трималися прийнятого раніше наміру і горіли безтямною пристрастю виконати задум. Ватажком цієї партії був Еріульф, чоловік скажений, який перевершував інших люттю. Яюсь, за пишним імператорським частуванням, скіфи виправдали приказку “правда у вині” – Діоніс виявив за пиятикою прихований задум. Бенкет у безладді перерваний; в сумі й неспокої, вони почали вибігати з дверей. Фравіф за великою доблестю своєю, вважаючи, що похвальний і справедливий вчинок буде тим прекраснішим і богоугоднішим, чим швидше відбудеться, не чекаючи часу, оголив меч і пронизав ним бік

Еріульфа. Він упав у той самий час, як мріяв про вчинення злочинних задумів...

Імператор пригощав їх (готів) чудово. У цьому випадку виправдалася приказка “вино і правда Діоніса”. Цього бога по справедливості називають Ліеем; не тільки тому, що він розсіює сум, але й тому, що виявляє і розпускає таємниці. За пиятикою він виявив задум готів, і бенкет у безладі був перерваний”.

Greg. Nys. Ex laud. Theod.³⁹⁶. “...Бо він, як ми віруємо, і в минулому році заспокоїв бурю варварської навали і попередив жахливу війну з дикими Скіфами, потрясши перед ними, які уже були видимі й наблизилися, тяжкою і страшною для них зброєю, – не кудлатим шоломом [із трьома гребенями], не мечем, добре відточеним і виблискуючим на сонці, але всесильним хрестом Христовим, що позбавляє бід, за який і сам постраждав, здобуваючи собі славу”³⁹⁷.

Greg. Naz. Ep. 3. Ad Evagr.³⁹⁸. “...Я буду дивуватися твоєму Понту і понтійському мороку, і оселі, гідній бути місцем вигнання, і горбам над головою, і звірам, які відчують вашу віру, і розташованій внизу пустелі, вірніше, мишачій норі з гучними іменами гімнасія, монастиря і школи, і хащам диких рослин, і вінцю високих прямовисних гір, який вас не стільки вінчає, як замикає, безумовно відміряному повітрю і бажаному сонцю, яке ви бачите ніби крізь дим, понтійські кіммерійці, засуджені не тільки на шестимісячну ніч, як кажуть деякі, але позбавлені будь-якої частини життя, вільного від мороку, а одну довгу ніч впродовж цілого життя і воістину тінь смерті, щоб сказати словами Писання”³⁹⁹.

{II пол. IV ст.} **Aster. Amas. Or. 9. In S. Phoc. 48**⁴⁰⁰. “(48)⁴⁰¹. Цього найсильнішого і боголюбивого чоловіка шанують і царі, і прикрашають храм славного безсрібника дорогоцінними дарами. Пізніші люди намагаються в цьому перевершити тих, хто жив раніше. І ще не дивно, що благочестиві мужі Римської імперії, виховані в добрих звичаях і законах, настільки шанобливо ставляться до раба Христового, коли шанування його проникло і до варварів: усі вкрай дикі скіфи, які володіють материком за Евксинським Понтом, мешканці країн поблизу Меотійського озера і річки Танаїс, а також ті, що живуть по Боспору і простягаються до річки Фасіса, – всі вони шанують садівника; відрізняючись від нас усіма звичаями і заняттями, вони тільки в цьому одностайні з нами, і дикість їх звичаїв пом’якшується істиною. Один можновладний цар із тих країн, знявши зі своєї голови вінець, що виблискував золотом і самоцвітним камінням, і скинувши військовий панцир, обсипаний коштовностями (бо варварське озброєння хвалькувате і розкішне), послав те й інше у вигляді внесків, присвячуючи Богові, через його мученика, знаки своєї могутності й

гідності. Бо очевидно, що вінець був вдячним даром за царську владу, а панцир – за військову силу”.

{II пол. IV ст.} **Theodor. Or. 5. De hum. nat.**⁴⁰². “А ми⁴⁰³ ясно покажемо вам силу апостольського і пророчого вчення. Вся підсонячна [земля] наповнена цим ученням, і єврейські писання перекладені на мову не тільки грецьку, а й на римську, єгипетську перську, індійську, вірменську, скіфську, сарматську – коротко сказати, на всі мови, якими розмовляють нині народи”.

{II пол. IV ст.} **Theodor. Or. 8. De mart.**⁴⁰⁴. “Особливо⁴⁰⁵ всі захоплюються і дивуються тим, що [апостоли] і після смерті роблять те, що зазвичай творили за життя, або, краще сказати, здійснюване ними після відходу звідси набагато важливіше і славніше. Бо, поки вони мали тіла, ходили то до одних, то до інших, і раз розмовляли з римлянами, а інший раз – з іспанцями або кельтами; але коли вони відійшли до того, яким були послані, то всі люди постійно користуються їх допомогою, не тільки римляни або ті народи, які терплять їх ярмо і управляються ними, але і перси, і скіфи, і массагети, і савромати, й індійці, й ефіопи і, взагалі кажучи, всі межі всесвіту”.

{II пол. IV ст.} **Theodor. Or. 9. De leg.**⁴⁰⁶. “...Багато⁴⁰⁷ хто, навіть ті, хто прийняв вузду рабства, не можуть жити за законами своїх поневолювачів. Адже ні порубіжні з єгипетськими Фівами ефіопи, ні численні племена ізмаїльські, ні лази, ні санни, ні абасги, ні інші варвари, що підкорилися пануванню римлян, не укладають між собою договорів за римськими законами. А наші рибалки, митарі і кожум'яки принесли всім людям євангельські закони і переконали прийняти закони розп'ятого не тільки римлян і підвладні їм народи, а й племена скіфські та савроматські, й індійців, і ефіопів, і персів, і серів⁴⁰⁸, і гірканців, і бактрійців, і британців, і кіммерійців, і германців, і взагалі будь-яке плем'я і рід людський...

...До персів, скіфів та іншим варварських народів закони перейшли вже після їх⁴⁰⁹ смерті, незважаючи на протидію всіх не тільки варварів, але й самих римлян, продовжували зберігати однакову силу: і римляни, вживаючи всілякі заходи для того, щоб винищити пам'ять [про] рибалок і кожум'яків, зробили її більш блискучою і славною...

...Траян і Адріан твердо боролися проти цих законів; але Траян знищив Перську державу, підпорядкував Вірменію вузді римлян, примусив і скіфські племена схилитися перед своїм скіпетром, а знищити законодавство рибалок і кожум'яки не мав сили...

...І массагети, які раніше вважали вельми нещасними померлих як-небудь інакше, ніж від зарізання, і які через те раніше встановили закон приносити старців у жертву і пригоститися їх м'ясом⁴¹⁰, відчули огиду до цієї брудної їжі і різанини, коли почули рибальські та чинбарські закони. І тібарени, що мали звичай зіштовхувати людей

похилого віку з найвищих круч⁴¹¹, знищили цей потворний закон, прийнявши закони євангельські. Вже ні гірканці з каспійцями не відгодовують псів тілами померлих⁴¹², ні скіфи не заривають живцем разом із померлими⁴¹³ улюблених ними осіб. Таку зміну звичаїв справили закони рибалок”.

{Бл. 389} **Sozom. Hist. Eccl. 7 (19)⁴¹⁴**. “(19). Відомо, що в Скіфії багато міст, але у всіх скіфів – один єпископ; тим часом як у інших народів священствують єпископи іноді і в селищах, що помітив я у Аравлян і Кіпрян, у фрігійських новаціан і монтаністів”⁴¹⁵.

{Після 390} **Sozom. Hist. Eccl. 7 (26)⁴¹⁶**. “(26). У той же час церквою Томіса та іншої Скіфії керував Феотім⁴¹⁷, родом скіф, чоловік, вихований у любомудрості, якого приїждівські варвари гунни, дивуючись його чеснотам, називали римським Богом, тому що і справді бачили від нього досліди справ божественних. Розповідають, наприклад, що одного разу він подорожував по тамтешній країні варварів і зустрів кілька тубільців, які йшли у Томіс. Ті, хто був із ним, почали плакати, вважаючи, що вони будуть убиті, але він, зійшовши з коня, почав молитися, – і варвари проминули їх, не помітивши ні його самого, ні супутників його, ні коней, з яких вони зійшли. Оскільки жителі тієї країни своїми частими нападами розоряли скіфів, то Феотім цих, по природі звіроподібних людей, привчив до лагідності, пригощаючи їх і по-дружньому пропонуючи їм подарунки. Від того один варвар, припускаючи, що він багатий, намірився підступно полонити його. З цією метою приготував він аркан і стояв, опершись на щит, як звичайно робив, розмовляючи з ворогами, потім, піднявши праву руку, хотів закинути на нього мотузку, щоб захопити його до себе і до своїх одноплемінників; але під час цієї самої дії рука його залишилася протягнутою в повітрі, і не раніше звільнилася від невидимих уз, як коли Феотім, за клопотанням інших, помолився за варвара Богові. Кажуть, що цей єпископ постійно носив довге волосся – з того часу, як почав старанно вивчати любомудрість. Він дотримувався простого способу життя, куштував їжу не в один і той же час, але коли відчував голод або спрагу; бо, філософу і в цьому випадку властиво, здається, поступатися потребі, а не примхам”⁴¹⁸.

Socr. Schol. Hist. Eccl. 5 (23)⁴¹⁹. “(23). ...І між аріанами відбувся поділ – з такої причини: щодня спірні питання, що виникали в них, довели їх міркування до нісенітниці. Оскільки Церква вірила, що Бог є Отець Сина-Слова, то між ними виникло питання: чи міг Бог називатися Отцем, перш ніж існував Син? Стверджуючи, що Слово Боже народилося не від Отця, але сталося з не-сутого, і схибивши у цьому першому і найважливішому предметі віровчення, вони не могли не впасти в безглузде сперечання про одне ім'я. Якийсь Дорофей, викликаний ними з Антіохії, говорив, що Отцем не можна ні бути, ні називатися до існування Сина, а Марін, якого вони, ще до Дорофея,

закликали з Фракії, і який ображався тим, що перевагу перед ним віддали Дорофею, вибрав тепер добру нагоду і почав захищати гідку думку. Звідси відбувся поділ: відступивши один від одного за одне слово, кожен із них почав робити особливі зібрання. Ті, хто визнавав владу Дорофея, залишалися в колишніх своїх місцях, а ті, хто наслідував Маріну, влаштували власні молитовні будинки і почали в них збиратися, визнаючи, що Отець завжди був Отцем, навіть і до існування Сина. Цих останніх прозвали псафіріанами, тому що якийсь Феоктист Псафірополь (пекар), родом із Сирії, з особливим запалом стояв за згадану їхню думку. Їм наслідував і готський єпископ Селіна, чоловік змішаного походження, бо народився від батька гота і матері фрігіянки, а тому навчав у церкві з однаковою легкістю обома мовами. Трохи згодом розділилися і псафіріани, коли Марін увійшов у суперечність із Агапієм, якого сам же поставив єпископом в Ефесі. Вони малодушно сперечалися між собою не про віру, а про першість, і в їх суперечці готи стали на бік Агапія. З цього приводу багато хто з підвладних їм кліриків, гребуючи цією суперечкою, що трапилася з марнославства, залишили їх і приєдналися до віри в єдиносутність. Тим часом аріани, які розділились 25 років тому, після – в правління Феодосія Молодшого і в консульство воєначальника Плінфі – припинили міжособну суперечку і прийняли ересь псафіріан, поклавши собі законом на майбутній час не торкатися питання, що стало причиною їх поділу”⁴²⁰.

{Бл. 393} **Sozom. Hist. Eccl. 7 (17)**⁴²¹. “(17). Дорофей, викликаний із Антіохії замість Маріна і як провідник цією ересі, оголосив, що, оскільки ім’я Отець є відносним, то до буття Сина Бог не може називатися Отцем. А Марін стверджував протилежне і, чи [тому], що дійсно так думав, чи тому, що був у неприязні з Дорофем, якому віддали перевагу в керівництві аріанською Церквою, – говорив, що Отець завжди Отець, хоча і не має Сина. З цієї причини народ розділився на дві партії. Дорофей зі своїми послідовниками залишився в тих молитовних будинках, які були у них раніше; а прихильники Маріна збудували собі інші церкви і збиралися окремо⁴²². Ці останні називалися псафіріанами⁴²³ або готами. Ім’я псафіріан отримали вони тому, що якийсь Феоктист, продавець пиріжків⁴²⁴, – ревно захищав цю думку; а готами уславилися вони тому, що однаково з ними думав готський єпископ Селіна, слідом за яким разом із ними збиралися майже всі варвари, бо були надзвичайно віддані Селіну, раніше писареві, а тепер наступнику Ульфїли, що був єпископом у них, чоловікові, здатному навчати в церкві не тільки вітчизняною, але й грецькою мовою. Втім, через небагато часу, з нагоди суперечки про першість, що виникла між Маріном і Аганієм, якого Марін висвятив на єпископа одноступеням своїм у Ефесі, вони розділилися і майже вели між собою війну, причому готи допомагали Аганію”.

{395} **Sozom. Hist. Eccl. 8 (1)**⁴²⁵. “(1). У цей час на Вірменію і деякі частини Східної імперії зробили напад варвари гунни. Говорили, що для збурення імперії таємно навів їх префект сходу Руфін, підозрюваний крім того в прагненні до тиранії. І з цієї причини він незабаром був убитий”.

{396} **Hieron. Ep. 60. Ad Geliud. 4**⁴²⁶. “(4)⁴²⁷. Нині і голоси, і письмена всіх народів проголошують пристрасті Христа і воскресіння його... Про безсмертя душі і продовження її існування після розкладання тіла... філософствує індієць, перс, гот і єгиптянин. Дикість бессів і безліч одягнених у звірині шкури народів, які колись приносили людей у жертву останкам померлих, змінили свій скрегіт на солодку пісню хреста, і єдиний голос усього світу є Христос”.

{Бл. 398} **Theodor. Hist. Eccl. 5 (30)**⁴²⁸. “(30). Бачачи, що і скіфський народ попав у тенета аріанства, він⁴²⁹ і сам ужив заходів проти цього, і знайшов способи порятунку⁴³⁰. Призначаючи до них пресвітерів, дияконів та читців Святого Письма, які володіли їх мовою, він виділив їм одну церкву і цим упіймав багатьох, хто заблукав. Він сам дуже часто вирушав туди і вів бесіди, послуговуючись як перекладачем одним чоловіком, який знав обидві мови, і радив тим, хто вмів говорити, робити те ж саме. Він постійно робив це в місті і ловив багатьох обдурених, пояснюючи їм істину апостольської проповіді”.

{Бл.398} **Theodor. Hist. Eccl. 5 (31)**⁴³¹. “(31). ...Дізнавшись, що деякі з кочівників, котрі мають стійбища по Істру, жадають порятунку, але не мають того, хто б підніс їм питво, він⁴³² відшукав чоловіків, які змагалися в апостольській працьовитості, і поставив їх над ними. Я читав і послання, написане ним до анкірського єпископа Леонтія, в якому він повідомив його про навернення скіфів і просив послати чоловіків, здатних керувати ними. Дізнавшись також, що в деяких селах нашої країни⁴³³ виникла занедуга Маркіона, він писав тодішньому нашому пастирю і, переконуючи його вигнати хворобу, уповноважував його до того імператорським указом. І з цього вже достатньо впливає, яку, згідно божественного Апостола, носив він у душі турботу про церкви”.

Повстання Гайни (399–401)

{II пол. IV ст.} **Theodor. Verb. laud. Chrys. 101**⁴³⁴. “(101). Ти маєш і іншу схожість із апостолами: ти перший поставив жертovníки в скіфів, які живуть у кибитках; і варвар, який щойно зіскочив з коней, навчився схиляти коліна і простиратися на землі; той, кого не зачіпали сльози полонених, навчився плакати над гріхами”⁴³⁵.

{399–400} **Sozom. Hist. Eccl. 8 (4)**⁴³⁶. “(4). У цей час варвар Гайна, перебіг до римлян і, з простого воїна понад сподівання досягши ступеня воєначальника, вирішив захопити верховну владу над Римською імперією. Прагнучи до цього, він закликав одноплемінників своїх готів з їх країн у землю римську, і близьких до себе ставив між ними сотниками і тисячниками. Тоді як Тірвінгал⁴³⁷, по родству чоловік до нього близький, затівав смути, – він керував у Фрігії багаточисленним загоном воїнів, і люди з добрими намірами ясно бачили, що їм же самим підготовлено було це. Проте він прикинувся, ніби сердиться на Тірвінгала за руйнування тамтешніх міст, і отримав наказ допомогти їм. Але, прибувши у Фрігію і зібравши безліч варварів, як ніби готувався до війни, він уже явно виявив прихований досі намір, і міста, які велено було йому охороняти, зруйнував, а на інші збирався напасти. Потім, вступивши у Віфінію, він розташувався табором біля Халкідона і погрожував війною. Коли справи були в такому тривожному стані і коли небезпека особливо загрожувала азійським і східним містам, які лежали між ворожим табором і Евксинским Понтом, то імператор, поміркувавши зі своїми наблизеними, що ризиковано, без приготування, вступати в боротьбу з людьми, які вже відмовилися від життя, направив посольство до Гайни і звелів запитати його, чого він хоче: всі його бажання будуть виконані. Гайна зажадав консульських мужів Сатурніна і Авреліана, думаючи, що вони протидіють його планам. Сатурнін і Авреліан з’явилися; проте він помилував їх і, зійшовшись з імператором у молитовному будинку перед Халкідоном, де знаходиться труна мучениці Євфимії, прийняв від нього і сам дав клятву в прихильності і, поклавши зброю, перейшов до Константинополя, а потім отримав від імператора владу керувати піхотою і кіннотою. Але, не заслуживши такого щастя, Гайна не вмів розсудливо користуватися ним. Оскільки перша шалена справа відбулася згідно з його бажанням, він надумав збурити ще кафолічну Церкву; бо був християнином із ересі тих варварів, які сповідують учення Арієве. Підбурюваний її предстоятелями або спонукуваний власним честолюбством, він почав просити імператора про те, щоб одновірцям його була дана одна з церков у місті; бо несправедливо, говорив він із досадою, та й всіляко непристойно йому, римському воєначальнику, виїжджати для молитви за міські стіни. Дізнавшись про це, Іоанн не став мовчати, але, взявши єпископів, яким у той час трапилося бути в столиці, пішов до палацу і на слуху імператора, в присутності самого Гайни, виголосив довге слово, в якому з ганьбою зобразив і батьківщину цього варвара, і втечу його, і те, як він, буди врятований, клявся тоді батьку імператора⁴³⁸ сприяти римлянам, і йому самому, і дітям його, і законам, які тепер намагається зробити безсилими. Кажучи це, він показав виданий Феодосієм указ, що забороняв іновірцям робити церковні збори в межах міста. Потім, звернувшись до імператора, Іоанн переконував його – покладений закон щодо інших ересей зберігати недоторканим, і радив за краще відмовитися від правління,

ніж, зробившись зрадником дому Божого, вчинити несправедливо. Але між тим, як єпископ настільки мужньою відвагою не допускав ніяких нововведень щодо підлеглих собі церков, Гайна задумував уже порушити клятву і спустошити місто. Про цей задум віщувала комета, яка з'явилася над містом, настільки велика⁴³⁹, що вона майже досягла землі і, кажуть, ніколи раніше не з'являлася. Гайна спершу спокусився було напасти на продавців срібної монети, сподіваючись захопити у них багато грошей. Але оскільки чутка дала знати про цей його намір, і торговці сріблом, приховавши підручні собі багатства, більше не розкладали як зазвичай срібло на столах; то він в одну ніч послав натовп варварів підпалити палац. Проте вони нічого не зробили і повернулися охоплені жахом; бо, підійшовши близько до палацу, побачили безліч озброєних вояків величезного зросту і, припустивши, що то було нове військо, сповістили про те Гайні. Але Гайна знав, що в місті знаходиться воїнів не більш звичайного, і тому не хотів вірити словам їх. Коли наступної ночі й інші послані принесли ту звістку, що й попередні, то він вирушив сам, – і сам був очевидцем дивного видовища. Тоді, подумавши, що ці воїни зібрані з інших міст заради нього, і що вночі вони стережуть місто і палац, а вдень ховаються, він прикинувся біснуватим і, нібито для молитви, вирушив у церкву, яку батько імператора побудував на честь Іоанна Хрестителя на сьомій милі. З варварів же одні залишилися всередині міста, а інші вийшли разом із Гайною, і таємно – в жіночих повозках, вивезли з собою зброю і щити зі стрілами, а коли було це помічено, перебили біля воріт варту, яка хотіла перешкодити їм у вивезенні зброї, від чого в місті поширилися тривога і сум'яття, як ніби тут же хотіли його зруйнувати. В цю хвилину над усіма жахами восторжествувала одна добра думка. Імператор, анітрохи не зволікаючи, проголосив Гайну ворогом, а варварів, які залишилися в місті, умертвив. Воїни напали на них і вбили дуже багатьох, а так звану готську церкву, в якій, як у звичайному собі молитовному будинку вони тоді зібралися, і з якої втекти крізь замкнені двері їм було неможливо, – підпалили. Дізнавшись про це, Гайна через Фракію поспішно вирушив у Херсонес і намагався перейти за Геллеспонт, бо думав, що якщо опанує Азією, яка лежала на тому березі, то легко підпорядкує собі всі народи Східної імперії. Але і в цьому його надії не справдилися... Як на суші, так само і на морі з'явилося надіслане імператором військо, і ним керував Флавіта, родом варвар, але гречний чоловік і доблесний вождь. Не маючи кораблів, варвари спробували переплисти Геллеспонт і досягти протилежного берега на паромах: але раптом подув стрімкий вітер, розірвав своєю силою пароми і погнав їх на римські кораблі. Тоді більша частина варварів потонула разом із кіньми, а інші були перебиті військом. Гайна ж із небагатьма врятувався, але незабаром, переслідований по Фракії і тікаючи від переслідувань, зустрівся з іншим військом і загинув з тими варварами, що були при ньому. Такий був кінець зухвалостей і життя Гайни. Флавіта, який прославився цією війною, був зроблений консулом”.

{399–400} *Philostorg. Hist. Eccl. 11 (8)*⁴⁴⁰. “(8). ...Требігальд, родом скіф, із тих, кого тепер називають готами, – адже існує багато різних племен цих скіфів, – маючи при собі військо з варварів і перебуваючи в Наколії Фрігійській⁴⁴¹, у званні коміта, раптово з друга зробився ворогом римлян і, розпочавши від самої Наколії, захопив багато фрігійських міст і вчинив масові вбивства людей. Направлений проти нього воєначальник Гайна, теж варвар, навмисно втратив перемогу, оскільки сам задумував проти римлян щось подібне. Потім Требігальд, ніби втікаючи від Гайни, вторгся в Пісидію і Памфілію і спустошив їх. Нарешті, знекровлений насамперед тяготами походу, а також нападом ісаврів, він повів своє військо до Геллеспону і, переправившись у Фракію, незабаром загинув. Гайна ж після зради як воєначальник повернувся до Константинополя і намагався захопити його. Проте якесь небесне збройне воїнство, що з'явилося, злякало тих, хто хотів приступити до справи, і позбавило місто небезпеки, а їх викрило і віддало людському правосуддю, внаслідок чого багато хто з них був страчений. Та й сам Гайна був охоплений таким страхом, що негайно, в першу ж ніч, яка настала, з тими, кого зміг зібрати, силою пробившись через заставу біля воріт, утік із міста. Але оскільки Фракія була повністю спустошена, а тому не могла ні забезпечити його всім необхідним, ні винести нове розорення, Гайна вирушив у Херсонес, маючи намір звідти на човнах переправитися в Азію. Коли ж імператор дізнався про його наміри, то послав проти нього воєначальника Фравітту⁴⁴², за походженням гота, за вірою язичника, проте відданого римлянам і вельми вправного у військовій справі. Як тільки Гайна став переправляти своє військо на човнах, Фравітта атакував їх військовими кораблями і легко винищив усю флотилію човнів. Після цього Гайна, зневірившись в успіхові, втік до Верхньої Фракії, де через якийсь час був убитий гуннами, які відрубали йому голову і, засоливши, відправили її в Константинополь”.

{399–400} *Socr. Schol. Hist. Eccl. 6 (6)*⁴⁴³. “(6). За походженням Гайна був варваром, але, ставши римським підданим і вступивши на військову службу, досить швидко досяг вищих посад і, нарешті, оголошений керівником римської піхоти і кінноти. Отримавши таку велику владу, він забувся і не міг обмежити своїх задумів, але, за прислів'ям, ворушив каміння, щоб підпорядкувати собі Римську імперію. Він закликав до себе весь готський народ з його батьківщини і своїм наближенням намагався надати у військо начальницькі посади. Потім, коли один із його співвітчизників, Требігальд, тисяцький розташованих у Фрігії військових загонів, за бажанням Гайни, став затівати смути і схвилював фрігійців, він домагався, щоб йому було доручено влаштування справ у цій області. Нічого не підозрюючи, імператор Аркадій⁴⁴⁴ охоче на це погодився, і Гайна негайно вирушив, мабуть, проти Требігальда, а насправді з метою задуманої тиранії. Він повів із собою численні загоони варварів готів і, прийшовши у Фрігію,

почав усе руйнувати. Римляни налякалися як багаточисленності варварів, що перебували з Гайною, так і великої небезпеки, що загрожувала багатим східним провінціям. За таких обставин імператор, скориставшись корисною для теперішнього часу радою, вчинив проти варвара хитрість. Він відправив до нього послів і виявив свою готовність служити йому словом і ділом. Коли ж Гайна зажадав у заручники двох найперших сенаторів, наділених консульською гідністю, Сатурніна і Авреліана, яких вважав здатними протистояти його прагненню, імператор, поступаючи необхідності, мимоволі видав їх. І ці мужі, для загального блага зважившись пожертвувати власним життям, охоче підкорилися волі імператора: вони вийшли далеко за Халкідон і, приготувавшись витерпіти все, що завгодно буде варвару, зустрілися з ним у місці, званому іподромом. Втім вони не зазнали ніякого зла. Гайна під пристойною маскою з'явився в Халкідон; туди ж прибув і імператор Аркадій. Увійшовши до церкви, де спочивають мощі мучениці Євфимії, обидва – і імператор, і варвар – дали один одному клятву, що не будуть затівати зло один проти одного. Але імператор, який звик бути вірним даному слову і за те улюблений Богом, зберіг цю клятву, а Гайна порушив договір і, не відступаючи від свого наміру, планував учинити пожежі і грабежі в Константинополі і, якщо можна, в усій Римській імперії. Імператорське місто було уже від владою численних варварів, і його жителям дістався жереб полону⁴⁴⁵. Небезпека, що загрожувала Константинополю, була така велика, що її сповіщала незвичайної величини комета, яка від неба сягала до землі, і якої ніхто досі не бачив. Гайна спершу хотів нахабно пограбувати срібну монету, що зберігалася в купецьких крамницях для публічного розміну, але коли про це поширилася чутка і купці перестали викладати на столах срібло, він негайно перейшов до іншого наміру: з настанням ночі послав натовп варварів спалити царський палац. І тут-то ясно відкрилося, яким провидінням Бог береже наше місто. Зловмисники побачили численний сонм ангелів у вигляді озброєних вояків величного зросту. Припустивши, що це справді численне і сильне військо, варвари були вражені і відступили. Про це донесено було Гайні, але він не повірив, бо знав, що велика частина римського війська відсутня і розташована по різних містах Сходу. Тому в наступну ніч посилає він інших, а після цього кілька разів знову інших, але так як усі загони робили таке ж донесення тому, хто їх послав, бо ангели Божі представляли зловмисникам завжди один і той же образ, то, нарешті, взявши численне військо, він пішов сам і захотів особисто переконатися в цьому дивові. Помітивши, справді, безліч війська, яке вдень ховається, а вночі протидіє його намірам, він склав інший план, як йому здавалося, згубний для римлян, а як доведено наслідками, корисний для них. Прикинувшись одержимим злим духом, він, ніби для молитви, послішає до церкви апостола Іоанна, що стояла за 7 миль від міста. Разом із ним пішли і варвари, таємно несучи зброю, яку вони приховували то в посудинах, то в інших місцях. Коли ж

воротарі помітили підступність і не дозволили їм увійти зі зброєю, то варвари, оголивши мечі, перебили їх. Від цього в місті сталося страшне сум'яття, здавалося, смерть загрожує всім. Втім, місту тоді нічого не загрозувало, тому що всі його ворота були замкнені. Тим часом імператор, скориставшись рятівною радою, оголосив Гайну ворогом держави і повелів винищити варварів, що залишилися в місті. На другий день після того, як воротарі були вбиті, в місті наявні війська імператора вступили в бій з варварами у воротах, біля готської церкви, куди зібралися всі вони, що залишилися в живих. Церква була спалена і варварів убито велику кількість⁴⁴⁶. Дізнавшись, що його сподвижники, які не встигли вийти з міста, винищені, і бачачи, що хитрість йому не вдалася, Гайна залишив церкву і побіг до Фракії. Прибувши в Херсонес, він намагався переправитися з нього і заволодіти Лампсаком, щоб звідти панувати над східними областями. Але імператор поспішив послати туди сухопутне військо і флот, – і слідом за тим знову відкрилася дивна дія Божого промислу, бо тількино варвари, через брак кораблів побудувавши плоті, почали переправлятися, як раптом з'явилися римські збройні кораблі і подув сильний західний вітер. Римляни зручно плавали на кораблях, а варвари з кіньми стали іграшкою хвиль і поглинені морем; понад те, багато хто з них був винищений і римлянами. Взагалі при переправі загинула їх незліченна кількість. Гайна побіг назад, нишпорив по Фракії і, зустрівшись з іншим римським військом, загинув з усіма варварами, що були при ньому. ...Ця війна скінчилася в консульство Стіліхона і Авреліана. На наступний же рік консульську гідність дано було Фравітті, який був також гот, але користувався великою прихильністю римлян під час тієї війни і зробив важливі подвиги, за що його і ввели у гідність консула”.

{399–400} *Theodor. Hist. Eccl. 5 (32)*⁴⁴⁷. “(32). Якийсь Гайна, за походженням скіф, та й за почуттями серця варвар, з тиранськими задумами, у цей час був воєначальником, і, маючи під своєю владою одноплемінників, керував також кіннотою й піхотою римлян. Його боялися не тільки всі інші, але і сам імператор, який помічав у ньому прагнення до тиранії. Заразившись аріанством, він доповів імператору про передання йому одного з Божих храмів. Імператор обіцяв розглянути і задовольнити його бажанням. Викликавши до себе божественного Іоанна, він оголосив йому про прохання Гайни, нагадав про його силу, натякнув про тиранію, задуману ним, і переконував єпископа поступкою приборкати гордість варвара. Але цей благородний чоловік сказав: “Не роби такої обіцянки, Государю, не наказуй віддавати свята псам (Мф. 7. 6). Я не допущу, щоб ті, хто сповідує і прославляє Бога-Слово, були виведені з божественного храму і здали його хулителям Христа. Та й не бійся цього варвара, Государю, але, закликавши обох нас – мене і його, спокійно слухай, що буде обговорюватися. Я приборкаю його язик і змушу не вимагати того, чого не слід віддавати”.

Вислухавши це, імператор зрадів і наступного дня закликав обох. Гайна домагався обіцяного. Але великий Іоанн заперечив, що імператору, який попередньо обрав благочестя, не належить ображати святиню. Коли ж той сказав, що і йому потрібно мати молитовний будинок, великий Іоанн відповідав: “Для тебе відкритий кожен божественний храм, і якщо хочеш молитися, ніхто не зупиняє”. “Але я, – заперечив Гайна, – належу до іншого товариства і з своїми спільниками вимагаю одного храму Божого, вимагаю дуже справедливо, тому що вчинив задля римлян багато військових подвигів”. “А отримані тобою нагороди, – сказав Іоанн, – ще більші за твої праці; бо ти і воєначальник, і удостоєний консульського облачення. Тобі слід було б подивитися, ким ти був колись і чим став тепер; яка колись була бідність і який тепер достаток; який носив ти одяг, поки не перейшов Істр, і який носиш нині. Так подивися, які малі твої труди, і які великі твої почесті, і не будь не вдячний до тих, хто вшанував тебе”. Такими речами вселенський учитель пов’язав уста Гайні і примусив його замовкнути. Після деякого часу цей варвар виявив давно задуману тиранію і, зібравши у Фракії військо, зробив дуже багато грабіжництва і спустошень. Дізнавшись про це, всі впали духом – і старші, і підлеглі; тож ніхто не хотів ні йти на нього до бою, ні безбоязно їхати до нього посланником, бо кожен вгадував наміри варвара”.

{399–400} *Eunap. Hist. 75 (6–7)*⁴⁴⁸. “(6). Гайна⁴⁴⁹ був таким мужнім, що вів посилену війну з євнухом⁴⁵⁰; але, знищивши свого ворога, загинув від того самого, що було причиною його успіху. Він став слабкішим і безпечнішим, як ніби захопив Римську державу і наступив на неї ногою. Він направив посольство до Аргівола⁴⁵¹, сповіщаючи його, що бажання їх здійснюється⁴⁵²”.

(7). Гайна і Аргівол ... один ішов попереду ... інший слідував за ним. Один не оплакував іншого... Він лежав убитий; нікому було і поховати його”.

{400} *Theodor. Hist. Eccl. 5 (33)*⁴⁵³. “(33). Тоді, залишивши всіх боязких, почали переконувати цього великого воїна, щоб він прийняв на себе посольство – й Іоанн, не звернувши уваги ні на колишню протидію, ні на страшну ворожнечу, що постала з того, охоче вирушив до Фракії. Гайна ж, дізнавшись про посланника і згадавши про його сміливість у захисті благочестя, ще здалеку ретельно зустрів його, приклав руку його до своїх очей, а дітей нахилив до його священних колін”⁴⁵⁴.

{400} *Eunap. Hist. 82*⁴⁵⁵. “Фравіф, полководець римський, перемігши Гайну при Херсонесі⁴⁵⁶, не переслідував його. Він вважав, що не треба переслідувати ворога понад міру. Він хотів вигравати битви напевно, як лакедемонянин. Думаючи тільки про те, щоб діяти безпечно, він показав іншим, що означає майстерно керувати

військом. Багато людей, тупі й нерозумні, яких мучить заздрість, бажаючи показати свої пізнання в стратегії, насупивши брови, багато базікали та висміювали його справи. За боягузтва свого вражені незвичайністю справи, вони раптово стали говорити про них одногосно і запевняли, що Фравіф уміє перемагати, але не вміє користуватися перемогою. Фравіф залишив Херсонес. Вороги його розпускали [плітки], що він, як варвар і язичник, щадив варвара і язичника і дав йому змогу врятувати себе. Фравіф, незважаючи на ці чутки, урочисто прибув до Константинополя. Вражені незвичайністю його щастя сприймали його швидше за Бога, ніж за людину. До того вони не знали, що значить перемагати і мати руки! Він представився імператору сміливо... Імператор сказав йому, щоб він просив собі нагороди, якої побажає. Фравіф просив, щоб йому було дозволено поклонятися Богу за батьківським звичаєм. Імператор за зразковою великодушністю звів його до консульського звання⁴⁵⁷, яке Фравіфом і було прийняте”.

Zos. Hist. nov. 21, 6 – 22, 3⁴⁵⁸. “21 (6). ...Гайна ... зі своїми варварами пересік Данубій, маючи намір потрапити і свою країну і провести там решту життя⁴⁵⁹.”

22 (1). Тим часом Ульдїс, вождь гуннів, вважаючи небезпечним дозволяти варвару з його власною армією упускати Данубій, вирішив, що він порадує римського імператора, прогнавши Гайну, і підготувався зустріти його в битві. Він зібрав свою армію і вишикував її перед ворогом. (2). Так як Гайна не міг повернутися до римлян, а, з іншого боку, не був здатний уникнути загрози зіткнення з Ульдїсом, він озброїв своїх послідовників і просунувся вперед, щоб зустріти цих гуннів. Армії багато разів вступали в бій, і в декількох боях армія Гайни трималася до кінця, але багато хто з воїнів загинув, включаючи самого Гайну, який боровся рішуче і відважно.

(3). Війна закінчилася смертю Гайни. Ульдїс, вождь гуннів, послав його голову імператору, за що і був нагороджений”.

Коментар

¹ *Мозаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К. Життя єпископов Херсонських в контексте історії Херсонеса Таврического // Нартекс. Byzantina Ucrainensis. – Харьков : Антика, 2012. – Т. 1. – С. 32–36.*

² Цитується “Патмоський рукопис № 736” (XIV ст.). Про 7-х херсонеських єпископів-мучеників дійшло 9 грецьких, 9 церковно-слов’янських, 2 вірменських і 2 грузинських рукописи, які зберігалися в монастирях чи були включені в синаксарії.

³ Див.: “Як дощ і сніг сходять з неба і туди не повертається, але напуває землю і робить її здатною родити і вирощувати, щоб вона давала насіння тому, хто сіє, і хліб тому, хто їсть...” (Іс. 55, 10).

⁴ Густий туман.

⁵ Єпископ Єрусалиму (Елїї Капітолїни) Єрмон чи Герман (300 – 313/314).

- ⁶ З цією метою він розсилав єпископів-місіонерів у різні провінції.
- ⁷ У 16-й рік правління імператора Діоклетіана, тобто в 299 н.е.
- ⁸ Скіфію в Таврії.
- ⁹ За іншими даними, ця “Дівоча” печера знаходилася біля гори Парфенон, за 10 стадій від Херсонеса. Перед цим єпископи були побиті палицями й вигнані з міста. Єфрем подався в Малу Скіфію.
- ¹⁰ Архонта.
- ¹¹ За містом.
- ¹² Злості.
- ¹³ Див.: “І похвалив господар управителя неправедного, що мудро зробив; бо сини віку цього розумніші від синів світу в роді своїм” (*Лк. 16, 8*).
- ¹⁴ По Поздовжній вулиці (№ 1), шириною 7,5 м. Святий помер біля стовпа з животворящим хрестом на його вершині.
- ¹⁵ Західні ворота Іера, за якими в печері було поховано Василя.
- ¹⁶ Небо.
- ¹⁷ 7.03.303/305. Згодом у західній частині Херсонеса археологи виявили невелику церкву, побудовану над склепом із цегляним склепінням. Можливо, саме тут був похований священномученик Василій, один із перших херсонеських єпископів. Єфрем ж було відрубано голову 7.03. на Нижньому Істрі.
- ¹⁸ Про це повідомив один із супутників Василя, який прибув у Константинополь.
- ¹⁹ Три єпископи-місіонери з Геллеспонту, направлені в Херсонес бл. 306.
- ²⁰ Іудеї й елліни самостійно чи за наказом ігемона прив’язали їх до коней, волочили по всьому місту, після чого 7.03.307 побили камінням і палицями за Мертвими воротами, на схід від міста. Кинуті тіла мучеників поховали християни.
- ²¹ Роками пізніше.
- ²² Імператор.
- ²³ Імператор видав указ про свободу вірування (після 313). Єпископ заснував Дім зібрань. З цього часу Херсон був перепідпорядкований Константинопольському архієпископу.
- ²⁴ Хресний хід?
- ²⁵ Синагогу.
- ²⁶ Імператорові.
- ²⁷ Промовами.
- ²⁸ Острів Алсос (Агсон, Аас) – згодом о. св. Еферія, тепер – о. Березань Миколаївської області напроти гирла Борисфену (тепер Дніпро).
- ²⁹ Помер від хвороби 7.03.324? Попередньо засудив тут місцевого вождя, який катував християн. Йому поставили стовп, на тому місці виріс дуб.
- ³⁰ Веселощі.
- ³¹ Через якийсь час.
- ³² Про це імператора просили в своєму листі херсонесці.
- ³³ Імператор. В інших версіях це – Феодосій II.
- ³⁴ На чолі з Феоною, після гонінь (бл. 313).
- ³⁵ Воїнами. Це трапилося десь у березні.
- ³⁶ Іудеї.
- ³⁷ Розпалену ним піч для виготовлення вапна з метою будівництва храму Петра замість храму ідола Парфенія.
- ³⁸ І одяг був цілий.
- ³⁹ Знищив при цьому ідолів.
- ⁴⁰ Капітон.
- ⁴¹ І Вселенський собор у Нікеї в 325.
- ⁴² Капітон, який розповів про хрещення херсонесців.
- ⁴³ Імператор.

⁴⁴ Послав на допомогу Феону. Капітону й Феоні віддана для поселення східна частина міста від Малого Торгу до Парфенона. З тих пір місця, близькі до храму апостола Петра, іменуються “Феониною стороною. Ще декілька років Капітон, який прожив довге життя, був єпископом Херсонеса. Якось він вирушив до Константинополя, але розігралася буря і занесла його корабель у гирло Борисфену. Місцеві жителі захопили всіх людей, що були на кораблі, і втопили їх у річці. Це сталося 22 грудня (після 326), але церква вшановує пам’ять Капітона 7/20.03., в день 7-ми св. єпископів херсонеських.

На думку А. Ю. Виноградова, храм святого Петра, споруджений у часи Капітона, був так званою “Східною базилікою” (№ 36). У західному районі Херсонеса в фундаменті одного з храмів археологи знайшли залишки печі. Фульська єпархія заснована в Криму мабуть у IV ст., коли сюди з Єрусалима приходили проповідники віри. В церковних пам’ятках згадуються й інші херсонеські святі: мученик Еміліан, Флоріан Стратілат (+300), св. великомученик Микита Стратілат Святоготський (+305).

⁴⁵ *Ермий Созомен. Церковная история [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

⁴⁶ Хлорі.

⁴⁷ *Деяния Вселенских соборов. – Т. 1. Собор Никейский [1-й], Вселенский 1-ый [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejaniya-vselskikh-soborov-tom1/I>*

⁴⁸ Константин.

⁴⁹ В консульство Прокула і друге консульство Пауліна (325).

⁵⁰ Папа Сільвестр I (314–335).

⁵¹ Цитується твір “Діяння Вселенських соборів” (у 7-ми томах).

I Вселенський (Нікейський) собор відбувся 20.05. – 25.08.325 (тривав більше 3-х місяців) у Нікеї. Його скликав імператор Константин I (306–337), який і сам був присутній на ньому. Офіційно визнається участь у соборі 318 отців. Тоді на Сході була 1 тис. єпархій, на Заході – 800 (в основному в Африці). Отже, на соборі була присутня десь шоста частина єпископату. Збереглися неповні списки отців собору, де відсутній Миколай Мірлікійський, який, за переказами, дав ляпаса Арію, хоча його участь може тільки передбачатися. Представництво було досить непропорційним. Більшість єпископів була зі східної частини імперії: Євстафій Антіохійський (324–331), Макарій Єрусалимський (312–335), Євсевій Кесарійський та ін. Із Константинополя патріарх (єпископ) Митрофан (306/307–326) надіслав єпископів від себе. Захід був представлений мінімально (5 чол.): по 1 єпископу з Іспанії (Осія Кордубський, який головував разом із Александром Александрійським, 313–328), із Галлії, Африки, Калабрії (Лукифер Калабрійський).

Папа Сильвестр (314–335) особисто не брав участі в соборі, але делегував двох легатів-пресвітерів (Вікентій і Вітон). На соборі були делегати від територій, що не входили до складу імперії: Пітіунта на Кавказі, Боспорського царства (Феофіл Готський з Пантікапея), Скіфії (Домн Боспорський), Херсонеса (Капітон), 2 делегати з Вірменії, 1 із Персії (Яків Нісібінський). З Александрії прибув диякон Афанасій Великий. Серед учасників було багато сповідників християнської віри. Дехто з них ще недавно повернувся з каторги і на своєму тілі мав сліди тортур. Було 20 єпископів аріан (на соборі Євсевій Нікомедійський і Феогнід Нікейський підписали рішення; Феона Мармарікський і Секунд Птолемаїдський – ні, тому були заслані разом із Арієм).

На соборі прийнято Символ віри (із 7 пунктів), засуджено аріанство й інші ересі (мелетіани), остаточно проголошено відокремлення церкви від іудаїзму, визначено дату Пасхи, вихідним днем визнано неділю замість суботи,

зафіксовані переваги єпископів чотирьох найбільших митрополій: Римської, Александрійської, Антіохійської і Єрусалимської (6-й і 7-й канони). В цілому було прийнято 20 канонів.

Протоколи собору не збереглися. Про нього писали: Євсевій Кесарійський, Созомен, Сократ Схоластик, Феодоріт Кірський, Філосторгій, Руфін Аквілейський, Афанасій Великий, Іларій Піктавійський, Василій Великий, Єпіфаній Кіпрський та ін.

⁵² *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

⁵³ Насправді папою був Сильвестр.

⁵⁴ Західну церкву в цілому представляли 5 осіб.

⁵⁵ Офіційно – 318.

⁵⁶ *Филосторгий. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_07.htm*

⁵⁷ *Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>*

⁵⁸ Цитується твір Феодоріта Кірського (бл. 386–457) “Церковна історія” (449) в 5-ти книгах, який відображає події 324–429.

⁵⁹ Константин.

⁶⁰ *Сульпиций Север. Хроника [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/sever_01.htm*

⁶¹ Цитується твір Сульпіція Севера (бл. 363–420) “Хроніка” (після 410) у 2-х книгах, який відображає події від створення світу до 410.

⁶² Ця цифра дуже спірна. Джерела називають від 220 до 320 учасників собору.

⁶³ *Евсевий Кесарийский. Житие Константина. Кн. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://khazarzar.skeptik.net/books/eusebius/vc/03.html>*

⁶⁴ Цитується твір Євсевія Кесарійського “Про життя блаженної пам’яті василевса Константина” (IV ст.).

⁶⁵ В 325.

⁶⁶ Невідомо, хто мається на увазі: Іоанн Перський чи Яків Нісібінський.

⁶⁷ Феодіт Готський. На соборі був і Домн Боспорський. Готи хрестилися з 323.

⁶⁸ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return*

⁶⁹ Цитується твір Сократа Схоластика (бл. 380–440) “Церковна історія” (439) в 7 книгах, який відображає події 305–439.

⁷⁰ *Собор* – I Вселенський у місті Нікея (325).

⁷¹ *Скіфського* – з Малої Скіфії, провінції Римської імперії біля гирла Істру (тепер Добруджа в Румунії).

⁷² *Фрігія* – з Фрігії.

⁷³ *Епірці* – з Епіру.

⁷⁴ *Єпископ Іспанії* – Осія Кордубський.

⁷⁵ *Царственного міста* – міста Рима.

⁷⁶ *Gelasius Cyzicenus. Historia concilii Nicaeni // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 85. – Col. 1310–1311.*

⁷⁷ Цитується твір Геласія Кізікського (II пол. V ст.) “Історія діянь у Нікеї” (бл. 475) у 3-х книгах, який охоплює період правління Константина Великого (306–337).

⁷⁸ Рукопокладених ним.

⁷⁹ По обидва береги Істру.

⁸⁰ *Вестн. древн. истори.* – 1948. – № 3. – С. 220.

⁸¹ Цитується твір Євсевія Кесарійського “Коротка хронографія” як додаток до “Хроніки”.

⁸² Римська кафедра.

⁸³ Авари з'явилися в Європі у 558. Очевидно тут маються на увазі аварини Птолемея.

⁸⁴ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

⁸⁵ Трансформація християнства з релігії пригноблених на релігію панівного класу (коли воно почало загрозувати не тим, хто володів, а тим, хто посягав на чуже), сприяло його поширенню з IV ст. у варварських країнах, де йшло класове розшарування. На поч. IV ст. виникли перші єпархії на теренах сучасної України.

⁸⁶ За часів Константина I.

⁸⁷ *Готи* – германські племена.

⁸⁸ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm*

⁸⁹ Цитується твір Феофана Сповідника (760–818) “Хронографія”, який відображає події 284–813.

⁹⁰ Феофан передає повідомлення “Пасхальної хроніки” VII ст. (*Chron. Pasch., I, 527 16–17*). Повного збігу датувань “Хронографії” і “Пасхальної хроніки” немає: у останній будівництво моста датується 277-ою Олімпіадою 1-м індіктом і консульством Януарія і Юста; хоча насправді Януарій і Юст були консулами в 328 (*Grumel. Chronologie. – P. 348*), на цей рік припадає і 1-й індікт, але 277-а Олімпіада припадає на 329–332, а 328 – це четвертий рік 276-ї Олімпіади. Проте оскільки візантійський рік починався з вересня (в даному випадку 329 починався з вересня 328), то ймовірно і датування “Пасхальної хроніки” – 277-а Олімпіада в 329, що збігається з 24-м роком правління Константина I (починаючи з 306), яким позначена подія у Феофана. На відміну від “Хронографії” у “Пасхальній хроніці” говориться лише про будівництво моста і нічого не сказано про підпорядкування скіфів. Іоанн Антіохійський (VII ст.) теж повідомляє про підкорення скіфів Константином I (*Ioan. Ant. Fr. 170*).

⁹¹ Тобто Константин I.

⁹² Маються на увазі готи, як це видно з наступного пасажу “Хронографії”: *“Патрикій Траян у своїй історії говорить, що скіфи на місцевій [вимові] називаються готами”* (*Theoph. Chronogr., I, 66. 2–3*). Поширення етноніма “скіфи” на готів засвідчено і в західній традиції; наприклад, у Павла Диякона (*Paul. Diac. HR, XI, 15*). Можливо під скіфами розумілися не тільки готи, але й інші народи, які брали участь у їх нападах на імперію, зокрема герули.

⁹³ *Евсевій Памфіл. О жизни блаженного василевса Константина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://khazarzar.skeptik.net/books/eusebius/vc/index.html>*

⁹⁴ Константин I Великий (306–337 н.е.).

⁹⁵ Переміг, але не підкорив.

⁹⁶ Швидше за все, тут під скіфами Євсевій має на увазі готів. Відомо, що готи здавна отримували стипендію від імперії. Так, Йордан повідомляє про відібрання у них стипендії за часів імператора Філіппа (244–249) (*Get. 89*). Він же розповідає про покликання готів як федератів Константином (*Get. 111–112*). Також Созомен (*Hist. Eccl. I, 8*) згадує про перемогу Константина над готами. Крім того, Йордан пише про переселення вандалів в імперію за часів Константина: *“У Константина вони випросили для себе Паннонію і, влаштувавши там селища, служили за імператорськими декретами протягом приблизно 60 років”* (*Get. 115*).

⁹⁷ Описувані події, коли на території імперії (в Македонії, Паннонії й Італії) було розселено до 300 000 сарматів, мали місце в 334.

⁹⁸ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

⁹⁹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 120.*

- ¹⁰⁰ При Константині І.
- ¹⁰¹ **Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return**
- ¹⁰² Константина І.
- ¹⁰³ *Трофей християнства* – хрест.
- ¹⁰⁴ *Варварів* – сарматів і готів. Сармати – кочове плем'я, яке мешкало у Північній Припонтиді, там само мешкало і германське плем'я готів. Сармати і готи були розгромлені на Істрі в 332. Константин поселив сарматів у приістрівських провінціях і в Північній Італії, а германців – у Паннонії.
- ¹⁰⁵ Цікаво, що першими поширювачами християнської віри серед варварів виявилися аріанські єпископи, заслані в балканські й приістрівські провінції.
- ¹⁰⁶ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ¹⁰⁷ Вирішальна перемога Константина І над готами сталася 20 квітня 332. Відомий також напис від 320, що повідомляє про перемогу Константина І над готами.
- ¹⁰⁸ Стереотипна формула титулатури візантійських імператорів, яка згадується в грамотах (*Hunger. Prooimion.* – S. 75, 66, 71 f.).
- ¹⁰⁹ Імператор Константин І (306–337).
- ¹¹⁰ Візантійський історик Зосим (V – поч. VI ст.) згадує сарматів, які жили в районі Азовського моря і нападали на імперію в 322. За О. О. Васильєвим (*Васильев А. А. Готы.* – С. 289), – це готи. У IV ст. етнонім “сармати” вживався також у застосуванні до конгломерату іранських народів у Паннонії (*Harmatta. Studies.* – P. 52). Латинським авторам IV–VI ст. Амміану Марцелліну, Орозію, Йордану відомі сармати за Істром по сусідству з квадами – на північ від середньої течії Істру, у верхів'ях Альбіса (Ельби) і Віадуї (тепер Одер), у союзі з якими вони нападали на Паннонію (*Скржинская Е. Ч. Иордан.* – С. 233).
- ¹¹¹ У Північній Припонтиді готи з'явилися в II пол. II ст. (*Altheim. Geschichte, I.* – S. 319). Вестготи поселилися у Валахії, Молдавії і Бесарабії, остготи – на схід від Тіраса до Танаїсу, північна межа не визначена (*Klein. Germanen, S. 35*). Отже, володіння вестготів і остготів розділяв Тірас (*Altheim. Geschichte, I.* – S. 343).
- ¹¹² **Кирилл Иерусалимский. Огласительные и тайноводственные поучения. – М. : Синод. тип., 1900. – С. 202.**
- ¹¹³ Цитується твір Кирила Єрусалимського (315–386) “Огласительні і таємноведені повчання”.
- ¹¹⁴ **Кирилл Иерусалимский. Огласительные и тайноводственные поучения. – М. : Синод. тип., 1900. – С. 262.**
- ¹¹⁵ Тобто Святого Духа.
- ¹¹⁶ Єпископів, пресвітерів, дияконів, черниць та інших мирян.
- ¹¹⁷ *S. Caesarius, B. Gregorii frater. Dialogi quatuor, in quibus Explicationes Quaestionum quarumdam de rebus gravibus, Caesario propositarum, quo tempore a secretis erat, et Constantinopoli docens // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 38. – Parisiis, 1862. – Col. 986.*
- ¹¹⁸ Цитується твір “Діалоги”, приписуваний Кесарію Назіанзину (301–368). Втім, його твори сумнівні, такі відомості поширювали про народи Закавказзя.
- ¹¹⁹ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**
- ¹²⁰ Савромати – рання назва сарматів у Геродота (*Hist.*) й пізніших авторів.
- ¹²¹ **Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 103.**
- ¹²² Папа Юлій І (337–352). Під час управління Юлія І римською церквою відбувся перший конфлікт між східним і західним духовенством. За строге життя і

твердість у відстоюванні першості Рима, а також за прикрашення міста новими церквами Юлій I згодом був канонізований (пам'ять відзначається 12.04). Він боровся з аріанством, підтримував Афанасія Александрійського, намагався примирити християн. Його перебування в Тавріці (Крим) побудоване на місцевому переданні, з інших джерел не відоме. Папі приписувалося віднайдення мощів Климента. Вони вшановувалися на місці, де знаходився прибережний острів і де була збудована церква. Потім вшанування припинилося до 861, доки на мощі знову не наткнувся Константин-Кирило.

¹²³ Тавріку.

¹²⁴ Цитується твір “Реймська глосса (Глосса на Псалтир Одальріка Реймського)” (серед. XI ст.). Одальрік Реймський у 962–969 – архієпископ Реймса.

¹²⁵ *Епифаний Кипрський. Творения: в 6 ч. – М. : Тип. М. Н. Лаврова, 1880. – Ч. 4. – С. 265–266.*

¹²⁶ Ефеський, священник? (пом. 372). Його згадував і Кирило.

¹²⁷ Констанцію.

¹²⁸ Внаслідок повстання народів?

¹²⁹ Перебував там до смерті.

¹³⁰ У Готській єпархії.

¹³¹ *Вестн. древн. истории. – 1948. – № 3. – С. 251.*

¹³² Цитується лист Василя Кесарійського Великого (330–379) до Юлія Сорана.

¹³³ До Юлія Сорана, намісника Малої Скіфії, свого родича, щоб він допомагав християнам-готам. Василій писав про подвижника Євтіхія в Готії.

¹³⁴ *Пейтингерова таблиця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>*

¹³⁵ Передається інформація з Пейтингерової таблиці” – римської мапи (III–IV ст.), виявленої на початку XVI ст. в Аугсбурзі. Складання оригіналу мапи пов’язують із ім’ям римського географа Касторія (середина IV ст. н.е.). Процес розселення венеців (предків слов’ян) біля Істру досить виразно простежується за писемними джерелами, його підтверджують гідронімічні й топонімічні дані. До нас також дійшли дві монети чи медалі, присвячені імператору Волузіану (351–353), одна грецька, друга латинська, причому обидві з титулом імператора “Венедського” (“Vendico Volusiano Augusto”).

¹³⁶ Балтійське море.

¹³⁷ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – Спб.: Алетейя, 1997. – С. 66–68.*

¹³⁸ Яким чином готи (або гети) називаються скіфами “і по племені”, “і по імені”, розтлумачує Ісідор Гіспалійський (Севільський). Він повідомляє, що скіфи і готи походять від Магога, сина Яфета; самі готи – скіфського походження (*Leandr. Goth. Laud.* – С. 66; *Isid. Etymol.* 9, 1, 89).

Магог – у Біблії другий син Яфета при перерахуванні нащадків трьох синів Ноя (*Бут. 10, 2*); наприкінці переліку сказано: “Від них пішли народи на землі після потопу” (*Бут. 10, 32*). Крім того, у Біблії іменем Магог називається якась земля, в якій царював Гог (*Єзек. 38, 2 і 39, 6*). Йосиф Флавій в “Іудейських старожитностях” ставить знак рівності між “Магогом” і “скіфами”. Ієронім це повторив: “Магог – скіфи” (*Lib. hebraic. quaest. in genesin, 20, 2*). Але Ієронім – письменник початку V ст., – безсумнівно, вкладав у поняття “скіфи” (“Магог”) інший зміст, ніж Йосиф Флавій – письменник I ст. Під магогом-скіфами Ієронім мав на увазі сучасних йому гуннів. Таке пояснення трималося і пізніше: на початку VI ст. архієпископ Андрій Кесарійський у коментарі до Апокаліпсиса писав, що біблійні племена Гог і Магог – ті ж скіфські племена, “які ми називаємо гуннськими” (*MPG, 106, col. 416*). Разом із тим Ієронім не розглядає готів як представників племені магог і сумнівається, чи правий Амвросій (пом.

397), його сучасник, у коментарі на книгу Єзекіїля (*De fid.* 2, 17), приписуючи імена Гога і Магога не скіфам, а готам, “які недавно шаленіли в нашій країні”; “навпаки – продовжує Ієронім – усі вчені швидше звикли називати готів гетами, ніж Гогом і Магогом”. Проте в VII ст. Ісідор Севільський писав: “Магог, від якого, як вважають, ведуть своє походження скіфи і гети”; “і ще стародавні називали [готів] частіше гетами, ніж готами” (*Isid. Etymol.* 9, 1, 27 і 89).

¹³⁹ *Icmp* (Ister, Hister) – назва Дунаю, яка часто зустрічається у грецьких і латинських авторів. Йордан іменує Дунай переважно Данубієм, іноді – Істром, побіжно кажучи (*Get.* 75), що ім'я Hister належить мові бессів. Він підкреслював, що Дунай називається або тільки Данубієм, або Данубієм у верхній течії й Істром – у нижній (*Get.* 32, 75, 114). Він двічі повторив, що назви Данубій і Істр рівнозначні (*Get.* 32, 114 і b). Проте в першому випадку Йордан відніс назву Істр тільки до нижньої течії річки. Кажучи про межі Скіфії, він згадує про “початок” Істра (§ 30). Слово “ogitur” (“народжується”) не можна розуміти в сенсі витоків Дунаю, бо ніколи жоден давній автор не доводив межі Скіфії до Шварцвальда, де Дунай бере свій початок. Щоправда, Йордан один раз (у тексті з § 32) визначив Дунай ніби “знизу вгору”, “проти течії”, сказавши “від гирла до витоків”, а не навпаки. Проте важко допустити, що він плував значення термінів “джерело” – “fons” і “гирло” – “ostea”. Говорячи про “народження” Істру, він, мабуть, мав на увазі не його джерело і не його впадіння, а деяку частину течії Дунаю, звідки річку починали називати Істром. Це місце побічно зазначене самим Йорданом (§ 33). Він пише, що в Скіфії, – а вона тягнулася саме до того пункту, “де народжується Істр”, – першим із заходу живе плем'я гепідів і по його області протікає Тізія (Тіса). Отже, в ув'язненні Йордана Дунай іменувався Істром, починаючи з того місця, де в нього зліва впадала Тізія, а справа – Савус.

Істр-Данубій (Данувій) у ряді джерел характеризується як річка значна не тільки за величиною; вона була найважливішим кордоном імперії і оборонною лінією проти варварських племен. Уже Геродот говорив про Істр (*Hist.* 4, 48.1), що це “найбільша з усіх річок, які ми знаємо”; так само визначав Істр і Страбон: “найбільша з річок у Європі” (*Geogr.* 7, 1.1). Цезар, Горацій, Овідій та інші письменники вживали поряд із назвою “Істр” і назву “Данубій”. У Горація і особливо у Овідія, який закінчив, як відомо, життя на засланні в пониззі Істру, зустрічаються обидві назви знаменитої річки. За одним із віршів Овідія (*Trist.* 2, 2.189, 198) видно, що автор використовував обидві назви, не проводячи між ними відмінностей. Вергілій називає річку тільки Істром. Пізні коментатори пояснювали, що Істр – те саме, що і Данубій; це видно з коментаря Сервія до Вергілія (*Georg.* 3, 350), з візантійської парафрази на твір Діонісія (II ст. н.е.).

Про дві назви Дунаю стосовно його верхньої і нижньої течії писали і всі найбільш відомі географи Античності (Страбон, Птолемей, Пліній та ін.). На жаль, їх повідомлення не збігаються. Обидві назви були відомі вже в найдавнішому римському географічному огляді Помпонія Мели (*Mel.* 2, 8 і 57). У нього зазначено, що річка, яка відмежовує народи Скіфії, беручи початок у Германії, “народжується під іншим ім'ям, ніж те, під яким вона закінчується”; “довго, на величезному просторі, зайнятому великими племенами, вона залишається Данубієм (чи Данувієм – *I. M.*), а потім стає Істром, бо примикаюче населення називає її вже інакше”.

У Страбона (*Geogr.* 7, 3, 13) говориться, що Данувієм називається та частина річки, яка закінчується катарактами. Географ докладно повідомляється, що “частину річки, яка знаходиться нагорі, біля витоків, аж до порогів (“катарактів” – *I. M.*), називали Данувієм”. Під порогами або водоспадами, “катарактами”, найімовірніше, малися на увазі тіснини, що підступають до русла Дунаю в Трансільванських Альпах, де річка, звужена горами, проходить

спочатку так звані “Клісури” (clausura – запирання, замикання), а потім “Залізні ворота”, поблизу міста Турну-Северіна. Нижче їх, аж до Понту, річка носить назву “Істр”. Ширина Дунаю в Клісурах зменшується до 112 м. Тут була свого роду перерва річки; на правому березі була вирубана в скелі римська дорога часу дакійського походу імператора Траяна (103 н.е.). Страбон пише, що до Клісур і Залізних воріт Дунай називався Данувієм, – так іменовали його даки. “Частини ж річки, що знаходяться нижче за течією, аж до Понту, у гетів називаються Істром”. При цьому, зауважує Страбон, “даки одномовні з гетами”.

За Птолемеєм (*Ptolem. 3, 10.1*), Істр починався від міста Аксіуполя, на правому березі нижнього Дунаю, там, де річка повертає різко на північ, відокремлюючи Добруджу з західного боку. Найцікавіше повідомлення Плінія (*Plin. 4, 24.79*), який бував у пристрівських провінціях. За його словами, Дунай “отримує назву Істра, як тільки починає обмивати береги Ілліріка”. Вище річка називається Данувієм, нижче – Істром. З слів Плінія можна зробити лише приблизний висновок, що десь, у місцях, недалеко від злиття Савуса з Дунаєм, в області Сірміума, Данувій отримував ім’я Істра. У так званих “Псевдо-Цезарієвих діалогах” (найімовірніше, що вони були укладені між 400 і 430) відзначені три назви Дунаю: еллінська – Істр, римська – Данубій, готська – Дунав[іс] (*MPG, 38, col. 936, 1093*).

Уявлення про Іллірік теж завжди було невиразним і вирізнялося розпливчастістю, його східний кордон міг заходити і далі (на Схід) за р. Дріну: наприклад, Тацит зараховував до Ілліріка і верхню Мезію (*Tac. Hist. 1, 76.1–2*). За Плінієм, Дунай починає омивати береги Ілліріка приблизно в районі міст Сірміум, Сінгідунум, Вімінакіум, у місцях, розташованих біля впадіння в Дунай його великих правих притоків – Дравуса, Савуса, Маргуса (тепер Морава). За його визначенням, Іллірік тягнеться “від річки Арсії (Арси, що тече з півночі на південь у східній частині півострова Істрії і впадає в Адріатичне море – *I. M.*) до р. Діріна” (*Plin. 3, 150*), тобто до річки Дріни, великої правої притоки Савуса, що впадає в неї вище Сірміума (тепер Мітровиця) і Сінгідунума. Пізніше в записках Пріска згадане іллірійське місто Вімінакіум, що лежить нижче впадіння Маргуса в Істр (*Prisc. 2*). Тут же жили гепіди, які пов’язуються Прокопієм із Сірміумом і Сінгідунумом, а Йорданом – із Тізією.

Якщо Амміан Марцеллін, вживаючи обидві назви, ніде не пояснює, що Данувій (Danuvius) і Істр рівнозначні, то у Орозія спеціально зазначено, що Істр означає те саме, що і Данувій (*Oros. 1, 2.52; 4, 20.34*). Не пропускає такого пояснення і Прокопій, який тричі повторив, що річка Істр інакше іменується Данувій (*Bell. Vand. 1, 1.10; Bell. Goth. 4, 5.29; Aed. 4, 5.1*). Отже, Йордан, як його сучасники і попередники, відбив у своєму творі багатовікову традицію найменувань Дунаю. Як видно, в VI ст. різниця між обома назвами майже стерлася, причому переважаючим залишилася “Данувій”.

¹⁴⁰ Назва Мурсіанське (або Мурсійське) озеро (lacus Mursianus, Morsianus, Musianus) не зустрічається у жодного з відомих нам авторів, крім Йордана, та й він згадує про Мурсіанське озеро лише двічі. У § 30 воно служить вказівкою тих місць, де Германія стикалася зі Скіфією і звідки остання простягалася на Схід. У § 35 воно служить вказівкою кордону, від якого починалися поселення склавенів, що сягали на сході Тираса. В одному випадку (§ 30) озеро названо stagnus, що викликає уявлення ніби про стоячу воду, тобто не про річку, а про велику водойму, озеро чи ставок (але не болото). Повідомивши про те, що склавени розселилися “від міста Новієтуна і озера, що назване Мурсіанським” (§ 35), Йордан тут же додає, що вони живуть серед боліт і лісів, причому для позначення боліт він вживає точне слово paludes. Щоправда, величезна водойма Меотіда, ціле море, зазвичай називається Maeotis palus, тобто болото. В даному

випадку походження слова palus пов'язане, ймовірно, з першим знайомством із Меотідою з боку Кавказу; східні береги Меотіди, як відомо, сильно заболочені, уздовж них тягнеться широка смуга плавнів. Утім, як в античних, так і в середньовічних географічних описах Меотіда називалася не тільки “болотом”, а й озером, і морем (*Mel. 1, 14, 112–113; De adm. Imp. 42*). З огляду на можливості зіставлення в тексті самого Йордана термінів “lacus”, “stagnus”, з одного боку, і “palus” – з іншого, слід підкреслити, що кордоном розселення склавенів Йордан вважав саме озеро, а не болото. Оттон Фрейзінгенський (XII ст.) словом “stagnus” у сенсі озера називає відоме італійське озеро Гарду.

Філолог і історик П. Весселінг (P. Wesseling, 1692–1764), який порушив питання про Мурсіанське озеро у творі “*Vetera Romanorum itineraria*”, що вийшов у Амстердамі в 1735, припускав, що Мурсіанське озеро знаходилося десь біля “*Nova civitas*”, у Мезії. Таубе (у 1778) і Фесслер (у 1815) вважали, що озеро Йордана слід шукати біля міста Мурси (*Taube F. W. Beschreibung des Koenigreiches Slawonien und des Herzogtumes Syrmien. – III. Buch, welches die Topographie enthaelt. – Leipzig, 1778. – S. 10; Fessler J. A. Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. –Bd. I. – Leipzig, 1815. – S. 41–42*).

Та хоча питання місцезнаходження Мурсіанського озера цікавить учених більше двох століть, визнаної відповіді на нього немає. Одні (Карамзін, Реслер, Моммзен) вважали, що озеро пов'язане з містом Мурсія (тепер Осієк) і з болотами поблизу гирла Дравуса (*Dio Cass. Hist. Rom. 54, 32, 3*), Niulca palus (*Aur. Vict. De vit. 41, 5*), Ulca fluvius (*Ennod. Panegy. 28*). Інші (чеський учений Сасінек, за ним – Вестберг, Готьє) думали, що це озеро відповідає Нойзідлерському озеру (на кордоні Австрії й Угорщини). Нідерле допускав, що можуть бути правильні і перше і друге припущення. Треті (Шафарик, Брун, Кулаковський, Шішіч, Шахматов) шукали Мурсіанське озеро біля дельти Істру: то на південь від неї, де лежить озеро Разелм (в Румунії), то на північ, де знаходиться озеро Ялпуг (в Україні). У 1927 Л. Хауптман із посиланням на В. Парван (*Parvan V. Consideratiuni asupra unor nume de rauri dacoscitice // Memoriile sectsiunii istorice. – 3, 1. – 1923. – P. 12, 19*) зблизив назву Мурсіанського озера з назвою невеликої правої притоки нижнього Тіаранту (Серет) – Museus (тепер річка Бузі, Buzeu) в межах Румунії. До цього припущення приєднався в 1950 Б. Графенауер (*Grafenauer B. Nekaj uprasanj iz dobe naseljavanja juznih Siovanov. – S. 141*). У чеському збірнику “*Vznik a rosatky Slovanu*” (*I. Praha. – 1956*) Ярослав Кудрнач знову повернувся до пропозиції, що Мурсіанське озеро знаходилося в межах Паннонії. У статті “*Slovane na uzemi byvale Dacie*” (s. 263) автор говорить, – хоча й без достатньої визначеності, – про поселення слов'ян за Йорданом, що простягалися від “Мурсійських боліт при гирлі Савуса, або від Нойзідлерського озера”. З радянських авторів питання про озеро торкнувся П. М. Третьяков: “Де знаходиться назване Йорданом місто Новієтун і яке озеро іменували в давнину Мурсіанським, залишилося невідомим”, – пише він (*Восточнославянские племена. – 1948. – С. 53, 76; 1953. – С. 156*), висловлюючись за західну межу розселення склавенів у Паннонії.

Разом із визначенням місцезнаходження Мурсіанського озера вчені визначали і положення міста Новієтуна, яке Йордан назвав поруч із Мурсіанським озером. Переважна кількість дослідників схиляється до того, що воно відповідає нинішньому місту Ісакча на правому березі нижнього Істру, перед розгалуженням цієї річки на кілька гирл. Така думка й інших авторів (Хауптман, Графенауер, Кудрнач). Групуючи біля дельти Істру обидва географічні пункти – і місто, і озеро, зазначені Йорданом, прихильники подібного “Нижньодунайського” тлумачення проводять, отже, західний кордон поширення склавенів десь поблизу території Малої Скіфії.

В уявленні людей VI ст., яке відбив Йордан (*Get.* 30, 33, 35), західна межа розселення склавенів (а вона збігалася із західною межею Скіфії) пов'язувалася з витокami Істру (§ 30), де простягалася Мурсіанське озеро (§ 30 і 35), де, – як перше плем'я з заходу, – сиділи гепіди (§ 33), і з містом Новіетуном (§ 35). Із цих ознак виразніша за інші третя: гепіди в тексті Йордана пов'язані з річкою Тізією, що впадає в Істр між гирлами Дравуса і Савуса, гепіди, особливо у Прокопія, неодноразово згадуються як плем'я, що володіє саме цими місцями Нижньої Паннонії разом із містами Сірміум і Сінгідунум, за які імперія постійно з ним боролася (*Bell. Vand.* 1, 2, 6; *Bell. Goth.* 4, 25, 5; *Hist. Arcan.* 18, 18).

По тексті Йордана приблизно тут повинне було знаходитися Мурсіанське озеро. Вже утвердилася думка, що це озеро в центрі Паннонії (тепер озеро Балатон), яке у давніх авторів називалося “Pelso” або “Peiso”. У цій тотожності впевнений, наприклад, Л. Шмідт (*Schmidt L.* – S. 269). При спробах ототожнення йорданівського Мурсіанського озера Балатон зовсім не розглядається. Проте Балатон навряд чи відповідає тому водоймищу, яке давніми авторами позначалося як “Pelso” і двічі згадувалося Йорданом: “iuxta lacum Pelsois” (*Get.*, § 268) і “ad lacum Pelsodis” (§ 274). Важко припустити, щоб Йордан був неточний у назві, пов'язаний з настільки близькою йому темою, як історія остроготів, історія їх короля Тіудімера, батька знаменитого Теодеріха. Озеро Пелсо, поблизу якого були володіння Тіудімера, навряд чи могло перебувати в глибині Паннонії, оскільки її внутрішня частина була зайнята племенем садагів (§ 272); з останніми воював Тіудімер, вирушаючи зі своїх земель, з берегів Пелсо. Неможливо точно визначити область, що належала старшому братові Тіудімера, Валамеру, але зазначені як ознака його володінь річки “Scarniunga” і “Aqua nigra” (§ 268) знаходилися, мабуть, у Славонії (пор.: *Schmidt L.* – S. 270, де наведено два варіанти ототожнення цих річок). Сумнів у тотожності Пелсо-Балатона підкріплюється повідомленням Аврелія Віктора, що один час був правителем Паннонії Другої (Нижньої). У творі “De caesaribus” (40, 9–10) він записав (бл. 360), що в Валерії, тобто в східній частині Паннонії, витягнутої з півночі на південь вздовж Данубію, вирубувалися “величезні ліси” і “було спущено в Данубій озеро Пелсон”: “emissoin Danubium lacu Pelsone”. Неможливо уявити, щоб за умов лісів і бездоріжжя, за допомогою примітивної техніки початку IV ст. (мова йде про кінець правління Галерія Максиміана, який помер у 311) римські солдати могли спустити в річку ціле озеро, та ще таке, як Балатон, площею близько 600 км² і глибиною місцями до 15 м. Спустити можна було, ймовірно, лише частину якогось болота, розташованого біля Данубію.

Тому доводиться відмовитися від ототожнення Пелсо і Балатону. Назва “Пелсо” могла стосуватися того великого болота *Niulica palus*, яке місцями мало вигляд озера, частково було в провінції Валерії, поблизу гирла Дравуса, і тяглося на південь уздовж Істру. Тим більше, якщо припустити, що володіння трьох братів-королів Валамера, Тіудімера і Відімера розташовувалися в південній Паннонії, а саме між Дравусом і Савусом, то землі Тіудімера мали бути найбільш східними і стикатися з *Pelso-Niulca*.

Отже, найбільше озеро в центрі освоєної римськими легіонами Паннонії, озеро, охоплене зі сходу, заходу і північного заходу римськими дорогами, що в якійсь мірі залишалися лініями пересування і в V–VI ст., виявляється позбавленим назви, бо назва “Пелсо” ніби відпадає. Можливо озеро визначалося старим місцевим словом “блату”, “болото” (чи не звідси “Балатон?”), яке вживалося в слов'янському середовищі і отримало латинський переклад – “*lacus*”, “*stagnus*”. Прикметник же “Мурсіанський”, будучи, ймовірно, штучним, додавався лише тому, що шляхи до “болота” для рومیїв починалися переважно від міста Мурсії на Дравусі.

Дане озеро не могло бути біля дельти Істра, як вважають деякі дослідники. Західний кордон поширення склавенів, що визначається Мурсіанським озером, сучасники не могли поміщати біля Понту, коли кожному мешканцеві істрівського правобережжя (тим більше в Константинополі, Фессалоніці, Дірахіумі і навіть в Італії) було відомо, що страшні напади склавенів із-за Істру відбуваються набагато західніше і вище його гирл, аж до найнебезпечнішого пункту переправи варварських загонів – біля Сінгідунума і Сірміума. В очах рومیїв межі розселення склавенів були розтягнуті в західно-східному напрямку, у зв'язку з чим і другий пункт західного кордону склавенів – місто Новіетун – також слід шукати не на нижньому Істрі, а набагато західніше. При досить західному місцерозташуванні Мурсіанського озера – Балатону західна межа склавенів найімовірніше знаходилася біля Невіодунума, поблизу Савуса, нижче Любляни. Перебуваючи на шляху з південної Паннонії в Аквілею, тобто в північну Італію, Невіодунум в уявленні людини, що дивиться з Італії, міг бути визнаний за пункт, не дуже далекий від Мурсіанського озера в Паннонії. У тому, що саме тут, на цьому шляху, по якому пройшов, наприклад, Теодеріх, з'явилися склавени, що спустошували Далмацію і вторгалися навіть в Італію, не може бути сумнівів. Про це свідчить такий достовірний твір, як “Готська війна” Прокопія. Досить розглянути епізод походу Ільдїгеса в 548 (*Bell. Goth. 3, 35, 17–22*), який вів за собою велике військо (мабуть, на допомогу Тотілі), що складалося переважно зі склавенів, щоб зрозуміти природність – в очах письменника VI ст. – визначення західного кордону поширення склавенів містом, яке лежало на середній течії Савуса (див.: *Скржинская Е. Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне*).

¹⁴¹ *Тірас* – давнє найменування річки Дністер. Йордан тут же, слідом за позначенням *Тірас* (*Tyras*), називає і Дністер (*Danaster*), ніби маючи на увазі іншу річку. Крім Йордана, що тричі вжив назву *Danaster* (*Get. 30, 35*), майже так само (*Danastium*) називає цю річку Амміан Марцеллін (*Amm. Marc. 31, 3, 3, 3, 5*); проте він називає місто і річку *Тірас*: “*civitas Tyras*”, “*fluvius Tyras*” (*Amm. Mars. 22, 8, 41*). Назва річки *Тірас* зустрічається вже у Геродота серед інших великих річок: “п’ятиугий Істр, потім *Тірас*, *Гіпаніс*, *Борисфен*...” (*Hist. 4, 47, 2*), а еллінів, які живуть біля гирла *Тіраса*, Геродот називає *тірітами*, – *Hist. 4, 52*). Дещо вище (*Hist. 4, 11*) Геродот розповідає про могилу кіммерійських царів, похованих кіммерійцями біля річки *Тіраса*. Коли зі сходу насувалися “кочові скіфи”, то кіммерійці вирішили покинути свої землі через небезпеку скіфського вторгнення. “Країна ж їх була та сама, – пише Геродот, – яку тепер населяють скіфи”. Проте царі кіммерійців вирішили інакше: вони вважали за краще лежати мертвими в рідній землі, але не залишати її. Розділившись на два зағони, царі перебили один одного. Народ поховав своїх вождів біля річки *Тіраса*, “а могилу, – зауважує Геродот, – ще видно”. Згадує про річку *Тірас* також Страбон: “від Істра до *Тіраса* пролягає Гетська пустеля, вся рівна і безводна” (*Geogr. 3, 14*). Про річку і місто *Тірас*, яке раніше називалося *Офіуса*, повідомляє Пліній: “славна річка *Тірас*, що дає ім’я місту, яке до того мало назву *Офіуса*” (*Plin. 4, 82*). Не пропустив річки *Тірас* і Птолемей (*Ptolem. 10, 7*). Назва *Тірас* є і в скороченні географічного словника Стефана Візантійського: “*Тірас* – місто і річка біля Евксинського Понту” (V–VI ст.).

¹⁴² Річка *Вагосола* (*Vagosola*) згадується лише у Йордана. Дотримуючись порядку річок (*Істр*, *Тірас*, *Вагосола*, *Борисфен*), доводиться віднести назву “*Вагосола*” до Південного Бугу, який в Античності називався *Гіпаніс* (*Huраніс*); ця назва є також у Йордана (*Get., § 46*). Фр. Вестберг у статті “Про пересування лангобардів” (с. 15) допускає, що під *Вагосолою* можна мати на увазі *Вістулу* в тому випадку, якщо зблизити свідчення Йордана в § 30 і 35, де, окреслюючи

область розселення склавенів, він поруч із Дністром ставить як північну межу р. Вістулу. Проте Вагосола-Вістула порушила б групу річок, що впадають у північно-західну частину Понту, яку має на увазі Йордан.

¹⁴³ Дніпро (Danaper) визначається Йорданом як “велика” річка. Античні географи знали річку Борисфен (Borysthenes). За словами Помпонія Мели, це красива річка Скіфії, що тече спокійно, прозора, чиста, з приємною для пиття водою; в ній водиться велика риба відмінного смаку і без кісток (*Mel.* 2, 6). Йордану відома не тільки давня назва Дніпра – Борисфен (*Get.* 44), а й його тюркське ім’я – Вар (§ 26). У Константина Багрянородного (*De adm. Imp.* 8, 9, 37, 42) вживається і назва “Варух”, причому в кінці глави, присвяченої “генеалогії племен турків” (угрів), говориться про області, зрошувані п’ятьма річками; їх імена Варух, Кубу (Буг), Трулли (Дністер), Брут (Прут), Серет. Слід зазначити, що ні Прокопій, ні Агафій, ні Феофілакт Сімокатта не згадують про Дніпро під жодною з його назв. А ось Менандр пише про цю річку (*Men. Fr.* 43).

¹⁴⁴ Тавр, гірський хребет Таврії. За Йорданом, це “Тавр скіфський”, а не азійський.

¹⁴⁵ *Meotida* (*Maecotis palus*) – звичайна давня і середньовічна (літературна) назва Азовського моря. *Palus* означає болото. Поява назви *palus*, ймовірно, пов’язана з заболоченими східними берегами величезного водоймища, де і до наших днів на багато кілометрів тягнуться плавні, особливо великі навколо дельти Кубані. У перекладі тексту Йордана “болото” (*Meotійське*) – “*palus*” – передається словом “озеро”. Подібне тлумачення підкріплюється, наприклад, тим, що Помпоній Мела вживає щодо *Meotida* поперемінно то “*palus*”, то “*lacus*” (*Mel.* 1, 8; 1, 14; 1, 112; річка *Caracanda* – Кубань, яка двома рукавами впадає в озеро і в море – “*in lacum et in mare profluens*”, – утворюючи острів). У творах Прокопія *Meotida* названа виключно “*Meotідським озером*” (*Bell. Pers.* 1, 10, 6; *Bell. Goth.* 4, 6, 16; 4, 4, 8; *Aed.* 3, 7, 8 та ін.). У трактаті Константина Багрянородного (*De adm. Imp.*, 42) підкреслюється, що *Meotійське болото* через свою величину називається також і морем; у тій же главі автор вживає слово “море” вже без застереження. *Meotida* разом із *Tanaïsom*, що впадає в неї, розглядалася як межа між Європою і Азією. Античні письменники і їх коментатори відзначали, що *Meotida* замерзає. Граматик IV ст. Мавр Сервій Гонората писав у коментарі до “*Georgik*” Вергілія (*Georg.* 3, 349), що *Meotida* – болото в Скіфії, яке замерзає від морозу.

¹⁴⁶ *Босфорські протоки* (*angustiae Bosfori*) – так Йордан, наслідуючи античні традиції, іменує Боспор Кіммерійський (*Bosphorus Cimmerius*, тепер Керченська протока); у Амміана Марцелліна – *Пантікапейські протоки* (*Panticapes angustiae*, – *Amm. Marc.* 22, 8, 30). Прокопій уже не вживає античної назви, застарілої для його епохи. Він говорить тільки про “гирло” *Meotida* (*Bell. Goth.* 4, 5, 4, 4, 10; 4, 4, 8 і 4, 5, 5). Античну назву він вживає виключно в тих випадках, коли наводить думку давніх авторів: “мудреці, вчені іноді вважали, що Боспор Кіммерійський розділяє Європу і Азію” (*Aed.* 4, 1, 7). Геродот же заперечує точку зору щодо Боспору Кіммерійського (*Bell. Goth.* 4, 6, 15). Пізніше Константин Порфирородний називає Керченську протоку “гирлом” *Meotida* (*De adm. imp.* 42, 73, 74) або місцевою назвою “Бурлик” (*De adm. imp.* 42, 90 і 94).

¹⁴⁷ В опис меж Скіфії, поданий Йорданом у § 30, вклинилося визначення форми Каспійського моря “у вигляді гриба”. Правда, в тексті Йордана, виданому Моммзенем за Гейдельберзьким списком, вжито займенник жіночого роду “*Quae*”, який не узгоджується з попереднім іменником середнього роду “*Mare*”. Тому групу слів “*ad modum fungi*”, здавалося б, треба віднести до об’єкта жіночого роду, тобто до Скіфії, логічного підмета всього пасажу “*Scythia ... digreditur*”. Проте у ряді рукописів, як видно в різночитаннях, що наводяться Моммзенем, стоїть не “*quae*”, а “*quod*”, що підходить до іменника “*mare*”. Крім того, Йордан (або автор, на якого він опирався), коли перераховував кордони

описуваних ним країн, безсумнівно, мав перед очима мапу. Якщо, наприклад, він користувався мапою, складеною згідно давньої мапи Ератосфена (поч. II ст. до н.е.), то на ній можна було побачити, що Каспійському морю (Hyrspanum mare) дійсно надані обриси гриба, ніби зверненого ніжною на північ, а шапкою на південь. Так само “грибоподібний” обрис Каспійського моря видно на мапі, складеній за описами Орозія, і на деяких інших середньовічних мапах. Від враження, породженого мапою, у Йордана (або автора, на якого він опирався) і виникло порівняння Каспійського моря з грибом. Отже, все, що говориться у зв’язку з межами Скіфії про “гриб”, стосується контурів не Скіфії, а Каспійського моря, що обмежує її зі східного боку. Спеціальність класика іноді заважала Моммзену зрозуміти стиль середньовічного джерела; він помилився, вважаючи, що Йордан відносив “образ гриба” до Скіфії (*Ptolem. 31. Див.: Miller K. Mappaemundi. Die aeltesten Weltkarten*).

¹⁴⁸ *Алвани* (албани) – жителі Кавказької Албанії (Шірван) – займали територію біля Гірканського (тепер Каспійське) моря, північніше річки Кури.

¹⁴⁹ *Сери* (*Seres, Sereae*) – китайці. З назви народу, що дійшла до греків і римлян, утворилися грецька і латинська назви шовку (*serica*). Надалі назва шовку пов’язалася з народом, який торгував шовком. У міру пересування центрів торгівлі шовком на захід, у латинських і грецьких авторів назва “сери” виявилася перенесеною на середньоазійські народи (согдійці та ін.). У цьому сенсі ім’я “*Seres*” вживає і Йордан, кажучи, що “*Seres*” знаходяться на схід від Скіфії, відразу ж за Гірканським морем.

¹⁵⁰ На початку перерахування припонтійських міст Йордан навів дві назви, “Борисфеніда” і “Ольвія”, що ніби позначають два міста. Але таких двох особливих і великих міст, пов’язаних із Дніпро-Бузьким лиманом, не існувало. Ймовірно, автор подав дві назви одного й того ж міста (Ольвії). Йордан опирався на матеріал, що наводиться античними географами, про що він згадав у попередньому тексті своєї праці (*Get. 12 і 16*). Це Страбон, Птолемей, Помпоній Мела. У Страбона він міг прочитати повідомлення, що за 200 стадій угору по Борисфену лежить однойменне з річкою місто; воно називається також Ольвія (*Geogr. 7, 306*). У Птолея згадана “Ольвія, або Борисфен” (*Ptol. 3, 5, 14*); іноді замість “Борисфен” вживається “Борисфеніда”. Можливо, Йордан керувався тільки Помпонієм Мелою, у якого повідомляється, що Борисфен впадає в море біля грецьких міст Борисфеніди і Ольвії (*Mel. 2, 6*), тобто говориться про двох окремих міст.

Чи не походить “*Boristhenide*” (у Йордана з “е” на кінці слова, – так за Моммзенем у всіх рукописах) від назви “борисфеніти”, відомої ще у праці Геродота (*Hist. 4, 17, 18, 54, 78, 79*)? Останній не вживає імені “Ольвія”, але згадує ольвіополітів (*Hist. 4, 18*); місто ж Ольвію (існування якого засвідчено епіграфічними і нумізматичними пам’ятками) він називає або “містом борисфенітів” (*Hist. 4, 78*), або “Борисфеном”.

¹⁵¹ *Ольвія* – одна з найдавніших грецьких колоній (*Olbia*) на північному узбережжі Понту Евксинського. Була заснована вихідцями з Мілета ще в I пол. IV ст. до н.е. і, знаходячись на Гіпанісі (на його правому березі, біля нинішнього с. Парутине), поблизу його впадіння в Дніпро-Бузький лиман, довго зберігала домінуюче становище в торгівлі з населенням Скіфії, ставши великим ремісничим і культурним центром у Північній Припонтиді.

¹⁵² *Калліполіда* (*Callipolida*) згадується слідом за Ольвією. Цю не зовсім зрозумілу назву можна зблизити з етнічною назвою племені “калліпідів”, уперше згадує Геродот (*Hist. 4, 17*). Плем’я калліпідів (*Callipidae*) зустрічається також у Помпонія Мели (*Mel. 2, 7*). Воно жило на захід від Борисфену, на нижній течії Гіпанісу, на північ від Ольвії, і було економічно пов’язане з останньою. Проте

- чи не є “Калліполіда” Йордана портом і укріпленим поселенням на західному узбережжі Таврії, що носило назву Калос Лімен (“Прекрасна бухта”)? Безпосередньо за “Калліполідою” в тексті Йордана названий Херсон – Херсонес. А “Прекрасна бухта” (згодом Ак-мечеть, потім перейменована в Чорноморське) разом із Керкінітідою (тепер Євпаторія) входила, – як видно з “Херсонеської присяги” (поч. III ст. до н.е.), – до складу володінь античного Херсонеса.
- ¹⁵³ Херсон (Chersona), Херсонес Таврійський (у Середні віки зазвичай називався Херсоном) – грецька колонія, заснована вихідцями з Гераклії Понтійської в V ст. до н.е. Надалі – велике візантійське місто в Тавріці, жвавий торговий і військовий центр уже в V ст. н.е. (пор., наприклад, напис імператора Зенона про відновлення стін і однієї з найбільш потужних веж міста). Прокопій, згадуючи про Херсон, зауважує, що він із давніх часів підпорядковується ромеям (*Bell. Goth.* 4, 5, 27). Про Херсон V–VI ст. – на основі значного археологічного матеріалу – див.: *Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. – М.–Л., 1959 // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 63.*
- ¹⁵⁴ *Феодосія (Theodosia)* – грецька колонія, заснована мілетцями в VI ст. до н.е., увійшла до складу Боспорського царства. Можливо у зв’язку з тим, що Феодосія, як великий порт східної Таврії, не була в античні часи самостійним містом-державою (яким був Херсонес), а підпорядковувалася Боспору, Орозій визначив її як місце, поблизу якого “величезний вилів Меотійського озера вступає широким потоком в Евксинський Понт” (*Oros.* 1, 2, 5–6). Цим змішуванням у Орозія Феодосії з Боспором пояснюється пропуск Йорданом Боспору в наведеному ним списку приморських міст Північної Припонтиди. У стародавніх географів немає згадки про місто Боспор; вони говорять лише про протоку – Боспор Кіммерійський – і про прилеглі міста (*Mel.* 2, 13). У Прокопія йдеться про приморське місто Боспор (*Bell. Pers.* 1, 12, 7; *Bell. Goth.* 4, 5, 26) і не згадується про Боспор-протоку, яка називається “гирлом Меотіди”.
- ¹⁵⁵ *Кареон* – ця назва (Cario) вміщена між Феодосією і Мірмекієм. Невідомо, чи стосується вона Боспору, який у V–VI ст. залишався помітним торговельно-ремісничим містом східної Таврії. Можливо слово “Cario” є натяком на майбутню назву “Корчев”, “Керч”. Так думав Ю. А. Кулаковський (*К вопросу об имени города Керчи. – С. 194–199*), припускаючи, що в тексті Йордана могло стояти не “Cario”, а “Carson”. Назва Кареон не увійшла в літературу і спливла лише у візантійського автора XV ст. Лаоніка Халкоконділа в короткій згадці про те, як татари продавали в рабство черкесів, мінгрелів і сарматів (аланів), відводячи їх у Боспор, у місто Карею (*CSHB. – Bonn, 1843. – P. 135–136*). Проте, з огляду на те що Лаонік трохи вище пише про Боспор у зв’язку з Фракією, не можна стверджувати, що місто Карея належить до Таврії.
- ¹⁵⁶ *Мірмекій* – Mirmidon, місто Боспорського царства; за Страбоном (*Geogr.* 7, 1, 5), воно знаходилося за 20 стадій (бл. 4 км) на північний схід від Пантікапей (тепер Керч). Його руїни – на теперішньому м. Карантинному, на березі Керченської бухти. Найперша згадка про Мірмекій зустрічається в “Періплі” Псевдо-Скілака (IV ст. до н.е.), який називає Мірмекій серед інших великих міст (Пантікапей, Німфей, Кітей, Феодосія). Мірмекій був заснований греками у II чверті IV ст. до н.е. й існував без перерви до III ст. н.е. На його руїнах до XIV ст. було середньовічне поселення.
- ¹⁵⁷ Трапезунт (Trapezunta) несподівано названий Йорданом після Мірмекія, в кінці списку міст, розташованих на північному узбережжі Чорного моря. Перерахування міст Йордан веде з заходу від Борисфеніди – Ольвії і дотримується географічної послідовності; тому природно вважати, що Трапезунт Йордана знаходився десь на схід від Мірмекія, тобто, можливо, на

протилежаючому березі Боспору Кіммерійського. За відомостями, що дійшли до нас, ні в цих місцях, ні на південь від по Кавказького узбережжя немає подібної назви. Загальновідомий же Трапезунт (тепер Трабзон) у Малій Азії, згадуваний і Страбоном (*Geogr.* 7, 4, 3), і Тацітом (*Tac. Hist.* 3, 47), і, пізніше, Прокопієм (*Bell. Goth.* 4, 2; 2–3; *Aed.* 3, 7, 1), не підійшов би до списку міст на північних берегах Чорного моря. Проте назва “Трапезунт” все ж в одному випадку згадувалася у зв’язку з Таврійським півостровом, хоча відносилася вона не до міста, а до гори. Страбон (у зазначеному вище місці “Географії”) абсолютно ясно повідомляв, що “в гірській області таврів є і гора Трапезунт, однойменна місту біля Тіваранії і Колхіди”. Римський географ, ніби передбачаючи можливість неправильного віднесення назви гори до малоазійського міста, навмисно протиставляє ці дві однакові назви. Можливо Йордан мав на увазі не понтійське місто Трапезунт (§ 32), а поселення Трапезунт, хоча невідомо, чи було воно там само, де й гора Трапезунт у Таврії.

Звичайно, можна припустити за Йорданом деяку непослідовність у розташуванні назв міст. Якщо взяти до уваги гору Трапезунт, за Страбоном, яку з достатньою ймовірністю ототожнюють із Чатир-Дагом (“Шатер-гора”), характерним своїм “столоподібним” профілем, то поселення з назвою “Трапезунт” мало б знаходитися десь поблизу Алушти. У такому випадку Трапезунт у списку Йордана варто було б помістити не після Мірмекія, а між Херсоном і Феодосією. Якщо обійтися без цієї поправки і залишити Трапезунт на останньому місці в списку, то малоазійський Трапезунт варто було б шукати на східному березі Боспору Кіммерійського (Керченської протоки). Як відомо, О. О. Васильєв у роботі “Готи в Криму” (с. 75–79) зібрав згадки про готів-трапезитів, виходячи з того, що в деяких рукописах “Готської війни” Прокопія замість слова “тетраксіти” (*Bell. Goth.* 4, 4, 5 і 18) стояло слово “трапезіти”. Про трапезитів у Таврії згадували Сестренцевич Богуш (*История о Таврии.* – 1. – С. 272, 276, 278) і архимандрит Арсеній (*Готская епархия в Крыму.* – С. 60). Вперше зіставлення “тетраксітів” (що не піддаються поясненню) і “трапезитів” зробив німецький учений Хершель: “Назва” тетраксітів “не отримала ще жодного задовільного пояснення. Якби читання “трапезіти” в деяких рукописах Прокопія виявилось правильним, то значення було б легко пояснити. Столова гора – Чатир-даг – згадується у Страбона”, і тоді “під трапезитами слід було б розуміти навколишніх жителів біля цієї гори” (*Herschell. Die Tetraxitischen Gothen.* – S. 95).

Проте для того щоб виправдати порядок міст, за Йорданом, тобто залишити йорданівський “Трапезунт” на останньому місці в списку, треба продовжити розгляд історії готів-трапезитів, не обмежуючись одним висновком, що вони, судячи з їхньої назви, жили десь поблизу Алушти. Прокопій у “Готській війні” дає строго послідовні відомості (*Procop. Bell. Goth.* 4, 4–5) про невелику групу готів-трапезитів, що жили спочатку на кримському березі Керченської протоки, а потім перебралися в союзі з гуннами-утігурами на Таманський берег тієї ж протоки. Там готи-трапезіти продовжували жити і за часів Прокопія та Йордана. Чи міг історик припустити, що “трапезіти” перенесли з Таврії (де вони колись були пов’язані з місцевістю біля гори Трапезунт) і назву свого поселення Трапезунт? Якщо це так (а повідомлення Прокопія про пересування і про місце проживання готів-трапезитів у середині VI ст. цілком зрозумілі!), то Йордан свідомо поставив Трапезунт після, тобто на схід від Мірмекія, маючи на увазі якийсь населений пункт – звичайно, прибережний – готів-трапезитів. Неможливо запідозрити у Йордана плутанину щодо Трапезунта в Малій Азії, відомого політичного і економічного центру, що чітко визначається в тих географічних описах (Страбона, Помпонія Мели, Птолемея), які були знайомі Йордану.

- ¹⁵⁸ Зауваженням про те, що саме скіфські племена, як нескорені, дозволили грекам заснувати їх міста-колонії, Йордан показав, що в його розумінні варварські племена самі проявляли зацікавленість у торгівлі з греками. Опис північного узбережжя Понту Евксинського з його містами – їх названо вісім – цілком ґрунтується на даних античних письменників. Сучасні Йордану джерела (записи або розповіді очевидців) не містили ніяких даних про ці настільки віддалені міста. Ця частина його праці заснована лише на переказах. У сучасника Йордана, Прокопія, відомого достовірністю своїх повідомлень, з міст Таврії згадані тільки Херсон і Боспор (*Bell. Goth. 4, 5, 27–28; Bell. Pers. 1, 12, 7; Aed. 3, 7, 10*) і йдеться про них як про сучасні автору міста. Слідом за Йорданом майже повністю і в тому ж порядку повторив (у VII–VIII ст.) список північно-припонтиїських міст (від Борисфена до Трапезунта) так званий Равеннський географ (*Rav. Anon. 4, 3; 5*).
- ¹⁵⁹ Йордан відобразив поширені в його час відомості про Ріфейські гори (тепер Урал): по-перше, що Ріфейський хребет розділяє Азію і Європу; по-друге, що з нього тече Танаїс (Дон), який у свою чергу є східною межею Європи. Виходячи з даних ряду античних мап (Ератосфена, Агріппи, римських мап), Йордан повторює думку, яка склалася задовго до нього, що Ріфейські гори складалі частину грандіозної системи Кавказу і що Кавказький хребет обходить безперервним ланцюгом більшу частину “земного кола”: від Індійського моря на захід, даючи початок Тігру і Євфрату, потім на північ у Скіфію “аж до Ріфейських гір”, звідки прямує уздовж Понту до Істра і навіть за Істр. Про систему гірських хребтів, у яку включалися, з погляду античних географів, як Ріфейські, так і Кавказькі гори, Йордан міг прочитати у географічному трактаті Помпонія Мели (*Mel. 1, 81; 109*) і у Орозія (*Oros. 1, 2, 36–47*).
- ¹⁶⁰ Думка, що Європа відділяється від Азії лінією Ріфейських гір і річки Танаїсу, Меотідою і Понтом, була поширена за часів Античності. Йордан міг дізнатися про неї з географічних, історичних або навіть граматичних творів, наприклад: у Помпонія Мели (*Mel. 1, 15*), Орозія (*Oros. 1, 2, 4; 52*), Амміана Марцелліна (*Amm. Marc. 31, 2, 13; 12, 8, 27*), у Мавра Сервія Гонората (в його коментарі до Вергілія, – *Aen. 8, 659; Georg. 3, 516*). “Скіфська річка” Танаїс вважалася найбільш віддаленою з досяжних для людини меж. Навіть у Прокопія не відчувається конкретності в згадках про неї. Хоча Прокопій і пише, що Танаїс вважається кордоном Європи та Азії (*Bell. Goth. 4, 6, 2*), сам він схильний вважати кордоном материків не Танаїс, а Фазіс, посилаючись на Геродота; в інших випадках Танаїс у Прокопія – це річка, біля якої в степах живуть гуннські племена в особі їх основних представників, добре відомих у Візантії в VI ст. утігурів і кутрігурів (перші жили на схід, другі – на захід від Меотіди і Танаїсу).
- ¹⁶¹ 144 тис. років складала приблизно 216 км. Найбільша довжина Меотіди досягає 400 км, тому цифра, яку наводить Йордан, помилкова.
- ¹⁶² *Ликоть* (ulna) – міра довжини, яка коливалася між 46 і 52,7 см (*Hultsch F. O. Griechische und roemische Metrologie, 2 Aufl. – S. 73, 389*). Глибина Меотіди, що дорівнює, за Йорданом, 8 ліктів, складала не менше 3,68 м і не більше 4,22 м (насправді до 14,4 м – у середньому 8 м).
- ¹⁶³ *Геніди* (Gepidae, Gepidi) – германське плем'я, споріднене готам. Прокопій, кажучи про “готські племена”, ставить серед них на перше місце готів (остроготів), потім вандалів, везеготів і гепідів (*Bell. Vand. 1, 2, 2*). Йордан підкреслив спорідненість гепідів із готами: в § 95 він пише, що, без сумніву, вони ведуть своє походження з роду готів; у § 133 він називає гепідів “родичами” остроготів. За Йорданом (*Get. 94–95*), гепіди переселилися разом із готами на південний берег Венедської затоки (тепер Балтійське море) і осіли в дельті Вістули; острівць, зайнятий ними в гирлі цієї річки, отримав їхньою мовою

назву “Gepedoios”. Тут же Йордан навів пояснення щодо походження назви “гепіди”, ґрунтуючись на типовій середньовічній “етимології”, тобто на фонетичній подібності і випадковому, натягнутому осмисленні.

За традицією, зафіксованою Йорданом (він пише “fertur”, значить, так було в переказі), слово “гепіди” походить від готського або гепідського слова “geranta”, “ледачий”. Гепіди разом із готами вирушили з острова Скандза до гирла Вістули; один із трьох кораблів, на якому знаходилися гепіди, затримався в дорозі і підійшов до берега пізніше двох інших: він показав себе “ледачим”, “geranta” (navis). Мюлленгофф (“Deutsche Altertumskunde”) не знаходив ніякого – ні загальногерманського, ні готського – дієслова із значенням зволікати, відставати, лінуватися, схожого на слово “geranta”. Він допускав, що цим словом міг називатися тип тихохідного корабля, але не бачив жодного зв’язку між згаданим терміном і назвою “гепіди”. Можна додати, що етнічному імені “гепіди” було ще раз дано (не краще, ніж у Йордана) пояснення в широко відомих “Етимологіях” або “Началах” (“Origines”) Ісідора Севільського (бл. 570–636). Ісідор, який зібрав, а частково і сам придумав ряд фантастичних, але цінованих у Середні віки “етимологій”, штучно пов’язав назву гепіди-гіпеди з латинським словом “pedes” (“ноги”); “гепіди більше застосовують піший, ніж кінний бій, і тому так і названі” (*Isid. Etymol.* 9, 2, 92). Ясно, що обидва пояснення, як приклад типової середньовічної “етимології”, не можуть бути сприйняті всерйоз; вони свідчать, що деяким письменникам, які хоча й вийшли з гушавини германського світу, варваризована латинська освіченість заважала зрозуміти даний етнічний термін.

Ісідору Севільському, жителю Іспанії, гепіди незнайомі: в 60-х роках VI ст. вони, виснажені тривалою боротьбою з лангобардами (про одну з битв середини VI ст. Йордан (*Rom.* 387) говорить як про жорстоку після “днів Аттілі”), були знищені аварами. Але для Йордана гепіди були сучасниками; на його очах вони не на життя, а на смерть боролися з лангобардами; він знав, що вони зустрічалися в боях із остроготами, спілкувалися зі своїми сусідами склавенами, а в минулому були союзниками гуннів. Як неодноразово і цілком чітко повідомляв Йордан (*Get.* 33, 74, 113–114), область поширення гепідів ніколи не заходила на захід від Тізії (Потісся; вони не з’являлися в Паннонії, за винятком берегів нижньої течії Савуса, біля міста Сірміум. Гепіди – єдине германське плем’я, що менше за інших просунуло на Захід.

Рухом гепідів з нижньої Вістули на південь керував король Фастіда. Він з боями провів своє плем’я через область бургундів і, ймовірно, зустрів опір на тих великих просторах (*Get.* 34), на Вістулі і в передгір’ях Карпат, де мешкали численні венети (§ 34; § 119). Йордан у § 97 не назвав венетів, але їх можна припустити в “численних інших племенах”, про які він говорить у даному параграфі. Гепіди пройшли ці землі до середини III ст. Перше зіткнення з римськими військами відбулося в гепідів у знаменитій битві під Наїссусом (269), коли імператор Клавдій II вщент розгромив велике об’єднання германських племен (готи, герули, певкіни, гепіди), які спустошували Нижню Мезію, Фракію, Македонію. Після зіткнення з військами Проба (276–282) частина гепідів, за оповіддю біографа імператора, була переселена разом із гревтунгами і вандалами на територію імперії, на південь від Істру (*Flav. Vop. Prob.* 2, 18, 2). Походи гепідів з північної Дакії були пов’язані з їх прагненням просунутися на південь. Через невдалу битву з готами поблизу міста Гальт на верхній Алуті (тепер Олт) (*Get.* 99) гепідам довелося залишитися на попередньому місці.

Йордан наводить дані щодо території, зайнятої гепідами в його час, випереджаючи свої слова власною мовою “nunc” – “тепер”. Територію, про яку він говорить, гепіди зайняли завдяки старанням їх короля Ардаріха. Ардаріх був

найближчим союзником і, більше того, радником Аттіли; він виводив своє військо в 451 на Каталаунські поля на боці гуннів. Але після смерті Аттіли (в 453) Ардаріх не захотів підкорятися його синам, підняв (*Get.* 260) своє плем'я і ряд інших племен проти гуннів і в переможній битві на річці Недао (§ 261–262) завоював для гепідів гуннські землі на лівому березі Істру, головним чином на Тісі, – за старою термінологією – “межі всієї Дакії” (*Get.* 264). На захід від них, у Паннонії, розмістилися (до кінця V ст.) остроготи. Гепіди стали федератами (“союзниками”) імперії і залишалися такими до середини VI ст., коли Йордан записав, що “і до цього дня плем'я це отримує звичайний дар від римського імператора” (*Get.* 264). Втім, гепіди тим же Йорданом названі “суперниками римлян” (*Rom.* 386) з тієї причини, що, будучи федератами імперії, вони були найлютішими ворогами лангобардів, а останніх підтримував Константинополь (лангобарди, на відміну від гепідів – “суперників”, були союзниками імперії).

Межі області, населеної гепідами, окреслені Йорданом тричі: при описі всієї Скіфії, при описі спеціально давньої Дакії, при визначенні місць, короткочасно зайнятих вандалами (в тій же римській Дакії). За словами Йордана (*Get.* 33), гепіди в межах Скіфії були першим, рахуючи з заходу, племенем. Місця, зайняті ними, автор позначає лініями річок. З півночі і з північного заходу їх землі огинає Тіса, на сході – перетинає Алуца (тепер Олт), з півдня кордоном служить Істр. Ніби в сітці цих річок (“introrsus illis”, всередині їх) розташована Дакія, захищена крутими Альпами, які підносяться на зразок вінця або корони. Той же образ “вінця гір”, що оперізує країну, повторений Йорданом при описі стародавньої римської провінції – Траянової Дакії, яка потім називалася Гепідією, тому що нею, “як відомо, володіють” гепіди. У колишні ж часи ця область перебувала по сусідству з такими племенами: ароксолани – зі сходу, язиги – із заходу, сармати і бастарни – з півночі (§ 74).

Йордан, кажучи про тимчасове захоплення Гепідії вандалами, називає зовсім інші племена (§ 114): тоді (*tunc*), пише він, “зі сходу жив гот, із заходу – маркоман, із півночі – гермундол”. І знову, як і в першому описі, автор повертається до зрозумілої географічної ознаки – до річок. Тепер (*nunc*), повідомляє він, сидять там гепіди, по річках Марізії, *Міліаре*, *Гільпіль* і *Грізії*, причому остання перевершує всі вищеназвані. З півдня область обмежується Істром. Із зазначених річок, які є річками басейну *Тізії* (тепер Тіса), *Марізія* – сучасний Марош (найбільша ліва притока Тізії) і *Грізія* – Кереш (також ліва, але більш північна, ніж Марош, притока Тізії), ототожнити з сучасними не вдається річки Міліаре і Гільпіль. Розумінню назв у даному тексті Йордана допомагає порівняння з пізнішим (X ст.) свідченням Константина Багрянородного, який перерахував 5 річок угрів (*De adm. Imp.*, 40). Тут вказуються річки Тімісіс (тепер Темеш, що впадає в Істр трохи нижче Тізії), *Туміс*, Морісіс (Марізія), Крісос і Тіца (тепер Тіса); другу річку ототожнити не вдається, а четверта відповідає “Грізії” Йордана і сучасному Керешу (рум. Кріш). Прокопій неодноразово вказує, яка саме територія була зайнята гепідами в його час. Після відходу готів гепіди зайняли Дакію (*Bell. Goth.* 3, 34, 10; 15–16), а пізніше їм вдалося захопити область навколо Сірміума і Сінгідунума і опанувати цими містами, тобто гепіди виявилися вже на лівому березі Істру, що підтверджується словами, які дослівно означають “зсередини і зовні річки Істру” (*Bell. Vand.* 1, 2, 6; *Bell. Goth.* 3, 34, 17–18; *Hist. Arcan.* 18, 18).

Іноді Йордану дорікають, що він, кажучи про землі, зайняті гепідами, користувався старими мапами і, таким чином, відображав становище, що не відповідало його часу. Цей докір навряд чи справедливий. Гепіди, дійсно, протягом кількох століть (ще з III ст.) були пов'язані з територією Дакії; вони продовжували нею володіти і при Йордані, хоча і просунулися на південний

захід, захопивши Сінгідунум і Сірміум. У Прокопія чітко сказано, що гепіди “забрали місто Сірміум і майже всю Дакію” (*Bell. Goth.* 3, 33, 8) і що Сірміум лежить біля самих кордонів Дакії, тобто область навколо цього міста зливається з південно-західною частиною Дакії (*Hist. Arcan.* 18, 16–17). Райони Сірміума і Сінгідунума були найважливішою ділянкою оборони імперії проти заїстрівських варварів і одночасно предметом розбрату між ними самими (між гепідами і готами). На Істрі була основна переправа через річку, і гепіди, володіючи нею, забезпечували перехід ворогів імперії на правий берег Істру. Згідно з оповіддю Прокопія, під час одного з великих походів склавенів на Іллірік у 551–552 гепіди переправили їх через Істр, взявши по золотому статіру за кожного (*Bell. Goth.* 4, 25, 5). Мабуть, вони ж переправили 6-тис. військо, що під проводом Ільдигеса йшло з області склавенів в Італію, щоб воювати проти Юстиніана на боці остроготів і Тотіли (541–552); воно складалося зі склавенів і з деякого числа гепідів (*Bell. Goth.* 3, 35, 12–22).

¹⁶⁴ Тізія – тепер річка Тіса.

¹⁶⁵ Флютавзії (*Flutausis*) – річка Алута (тепер Олт), ліва притока Істру. Назва *Flutausis* пошла зі слів *Flu(men) Tausis* (див.: *L. Schmidt. – S. 532, Anm., 6* із посиланням на: *Diculescu, Die Gepiden. – S. 73 ff.*).

¹⁶⁶ Слово “Альпи” вжито тут у загальному значенні гір. У даному випадку Альпи – дугоподібно розташовані Карпати і, з півдня, Трансільванські Альпи.

¹⁶⁷ Біля Східних Альп. Йордан мав перед очима мапу, орієнтовану на схід. Тому, дивлячись на схід, він, звичайно, визначив північний схил Карпат як лівий.

¹⁶⁸ Термін “венети” (“*Venethae*” або “*Venethi*”) тричі наводиться на сторінках твору Йордана (§ 34 і 119). Назва “венети” вжита автором найбільш визначено, із зазначенням території їх поширення. Йордан фіксує область розселення “багатолюдного племені, венетів”, підкреслюючи широту зайнятого ними простору від витоків Вістули і Карпатських передгір’їв на схід і на північ.

З попередньої оповіді Йордана зрозуміло, що землями на захід від Вістули він не цікавиться, оскільки описує Скіфію, яку від Германії відокремлює Вістула: отже, західним кордоном венетів він вважає саме цю річку. З півдня територія венетів перетиналася Карпатами, на північ же, на схід і на південний схід вона простягалася на далекі і невизначені відстані. І при новій згадці про венетів (*Get.* 119), у зв’язку з походом на них короля Германаріха, Йордан знову підкреслив, що вони численні і тому могутні. Втретє про венетів говориться (§ 119) для роз’яснення того, що міститься і в § 34, – вони відомі під різними назвами, “головним же чином – склавенів і антів” або “венетів, антів і склавенів”.

У письмових джерелах назва “венети”/“венеди” зустрічається, здається, не раніше I ст. н.е. (не рахуючи згадки у Геродота про енетів, пов’язаних із Адріатичним морем: “поруч із енетами, тими, що в Адрії” – *Hist.* 5, 9, 3; *I, 196, I*; а також деякі дані про індів/вендів/венедів (?) у античних творах I ст. до н.е.). Ці ранні відомості дуже мізерні і майже не характеризують венетів; вони дають лише можливість зробити висновок про численність племені і, приблизно, про місце його розселення. На шляхах, показаних в ітінерарії, що відбиває географічні відомості про дороги часу імператора Августа (до нас дійшли листи пергаменту з мапами шляховика, які прийнято називати Пейтінгеровою таблицею), назва “венети” зустрічається двічі; це не свідчить про якісь дві окремі венетські області, але каже, мабуть, про велику протяжність суцільно заселеної ними території, яку дороги перетинали, очевидно, в різних місцях. Одна з них з’єднувала область венетів з областю бастарнів (у Карпатах), інша – з областю даків (по Пірету і нижньому Істру). Пліній (*Plin.* 3, 97) зарахував венетів до сарматів, що мешкали в найбільш близькій до Германії частині Сарматії, на Вістуді. Тацит (*Germ.* 46) коливався в судженні щодо венедів (а також і щодо

пеквінів і феннів): чи то зараховувати ці племена до германців, чи то до сарматів? З одного боку, він визнав, що венеди (Venedi) запозичили багато з моралі і способу життя бастарнів (або, що те ж за Тацітом, від певкінів), які змішалися шляхом шлюбів із сарматами; з іншого – він повідомляє про такі риси побуту, які переконують його в германській приналежності венедів: вони “ставлять будинку”, “вживають щити”, “охоче пересуваються пішки, причому швидко”. Тацит відносив до германських усі племена, які не були кочівниками. Тому міркування про венедів він завершує тим, що особливості їх життя протиставляє характерним особливостям життя сарматів – у кибитках і в сідлі: “все (описане про венедів – *I. M.*) відмінне від сарматів, які живуть у візку і на коні”. Птолемей поставив венетів в ряд “найбільших племен”, до яких він відніс ще певкінів і бастарнів, язигів і роксоланів, амаксовіїв і аланів-скіфів. Їх значущість він підкреслив вказівкою на “племена менші” (*Germ. 3, 5, 8*), до яких відніс гітонів, феннів та ін. За Птолемеем, місцем розселення венетів було узбережжя Венедської затоки (*Germ. 3, 5, 1, 7*) в межах Сарматії, яка обмежувалася Балтійським морем з півночі і річкою Вістулою з заходу.

Прокопій, Агафій, Менандр, Феоділакт Сімокатта, свідчення яких вважаються достовірними, не згадали венетів. Це показує точність повідомлення Йордана в тому сенсі, що ім'я венетів уже не мало загального значення: воно вживалося поряд з іменами антів і склавенів, а то й витіснялося останніми (що безсумнівно для південних областей поширення слов'ян). Якщо Йордан намагався в міру сил висвітлити минуле, то перелічені вище письменники, більше зайняті своєю сучасністю, мало цікавилися далекими від їх епохи венетами. Думка про те, як від єдиного племені відокремилися його частини, відірвалися територіально і отримали власні етнічні назви, пізніше виражена в “Повісті минулих літ”: “Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – [од того], де сіли, на котрому місці” (*Літопис Руський. – С. 2*).

М. Ломоносов, пишучи “про велич і покоління слов'янського народу”, відзначив повідомлення Йордана про венетів, склавенів і антів: “засвідчив Йорнанд”, залишивши звістку, що “від початку річки Вісли на північ по безмірному простору мешкають багатолюдні Вендські народи, яких імена, хоча для різних поколінь і місць суто різні, проте загально слов'яни і анти називаються” (*Древняя Российская история. – СПб., 1766 // Полн. собр. соч. – Т. 6. – 1952. – С. 176*).

У перші століття н.е. венети були слов'янським племенем чи сукупністю племен, що вирізнялися за своїми культурними ознаками. Сліди їх перебування в межах, зазначених давніми авторами, вбачають у пам'ятках Пшеворської культури. Історія венетів, незначною мірою відображена в письмових джерелах, усе більше й більше висвітлюється археологічними дослідженнями.

- ¹⁶⁹ *Склавени* – Sclaveni, назва, яка поширилася на всі слов'янські племена, але в VI ст. – головним чином за поясненням Йордана – мала більш приватне значення. Склавени складали тоді *південну групу* слов'янських племен. Разом зі склавенами джерела зазвичай називають антів, які складали *східну групу* слов'янських племен. *Західну групу* слов'янських племен складали венеди.

Поки що не вдалося вирішити питання про давність етнічної назви “склавени” – “слов'яни”. О. Д. Удальцов прилучився до думки (далеко не нової), що “суовени” (склавени?) Птолема (*Ptol. 4, 14*) близькі “сколотам” Геродота (*Hist. 4, 6*). Наскільки достовірна ця гіпотеза, судити важко (*Удальцов А. Д. Основные вопросы этногенеза славян. – С. 6; Удальцов А. Д. Племена европейской Сарматии II в. н.э. – С. 45*).

Цілком чітко склавени виступають у джерелах лише з VI ст., коли про них пишеться і багато, і досить виразно, як про грізну силу, що насувається з півночі

на імперію. Є й одинична, не позбавлена інтересу і ще не витлумачена згадка етнічного імені “Склав” (“Sclavus”). У епітафії, присвяченій Мартину (він був спочатку абатом Думійського (Dumiensis) монастиря, що знаходився поблизу впадіння Сони в Рону, потім – єпископом міста Бракара в північно-західній Іспанії), говорить, що він долучив до християнства представників безлічі племен, у т.ч. склавів (*MGH Auct. antiquiss. – T. VI. – 1883. – P. 195. – № 22, Versus Martini Dumiensis in basilica*). Цей уривок в російському перекладі виданий О. В. Мішуліним (“*Материалы к истории древних славян*”). Він віднесений до творів Альціма Екдіція Авіта (460–524) і вважається таким, що містить найбільш давню згадку про слов’ян у формі імені “Склав”. Насправді згадка про “Склава” у тексті, наведеному в виданні Мішуліна, не є найдавнішим свідченням про слов’ян, бо відноситься до того часу, коли вже були написані твори Йордана, Прокопія, Агафія і, ймовірно, Менандра.

Цікавіше в цьому тексті інше – безпосереднє сусідство (в перерахуванні племен) “Склава” з “Нарою”. Останню назву важко з чимось порівняти, окрім як із Норіком, хоча природно було б очікувати форми *Norensis*, *Noricanus* або, щонайменше, *Nora*. Хороший матеріал для висвітлення цього малозрозумілого слова, вставленого між склавом і сарматом, дає “Повість минулих літ”. Розповівши про Вавілонську вежу і про змішування мов, літописець зазначив: **“Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постає народ слов’янський – так звані норіки, які є слов’янами”** (*Літопис Руський. – С. 2*). У коментарі до “Повісті минулих літ” Д. С. Ліхачов пише: “Нарці або норіки – жителі Норіка... У VI ст. тут уже жили слов’яни. Тому очевидно, а може бути внаслідок якогось переказу, норіки і були ототоженні в Русі зі слов’янами. У перерахуванні 72 народів у руській “Тлумачній Палей” проти найменування деяких народів подане роз’яснення: “Авер – іже суть обези”, “румі, іже звуться греці”, також і “норіці, іже суть словени”. Мабуть, “Повість минулих літ” і “Тлумачна Палей” в даному випадку мали якесь спільне руське джерело” (*ПВЛ/под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Т. 2. – 1950. – С. 213*).

Таким чином, в епітафії Мартину, складеній у рік його смерті або трохи пізніше, слід було б читати “Sclavus – Nara”, маючи на увазі під цими двома словами представника одного племені, а саме склава, склавена, який інакше міг бути названий “нарою” (“нарцем”, “норцом”). Так, Руський літопис і його вже невиразні для нас джерела сприяють розумінню ранньосередньовічного епіграфічного пам’ятника, створеного десь у Бургундії на берегах Родануса, в місцях навколо Лугдунума і В’енни – стародавніх римських колоній у Галлії. При зіставленні таких віддалених за часом і за місцем виникнення історичних джерел (епітафії і літопису) дещо ширшим стає уявлення про ті матеріали, які лягли в основу “Повісті минулих літ” і “Тлумачної Палей”, поглиблюється їх літературна традиція. Навряд чи руські пам’ятки базувалися лише на “якомусь загальному руському джерелі” (як думає Д. С. Ліхачов) і навряд чи фіксували – в “реабілітованому сказанні Нестора” – “широку еміграцію нурсько-неврських іллірійських племен на північ і схід”, якщо вже в VI ст. склавів називали нарами-нарцями, причому так далеко на захід від Борисфену.

Роль слов’янських племен у подіях на Балканському півострові в VI ст. була настільки значна, маси їх, які нападали на імперію, були такі численні і сильні, що не можна не припустити існування племінного союзу склавенів на великій протяжності лівого узбережжя Істру і на північ до верхів’я Тізії. Уже в VI ст. Прокопій у категоричній формі і зовсім не як про щось нове записав, що анти і склавени займають більшу частину земель по лівому березі Істру (*Bell. Goth. 3, 14, 30*). Війська ромеїв переправлялися через Істр, щоб підпалити цілі “села” і спустошити поля склавенів (*Men. Fr. 48, a. 578*). Цікаво, що слово “села”, яким

Менандр називає поселення склавенів, багаторазово вживав у середині V ст. Пріск при описі деяких варварських – навряд чи гуннських – поселень. Як відомо, він залишив у своїх цікавих записках дорогоцінні свідчення. Кажучи про напій, яким пригощали візантійських послів у “селах” за Істром, Пріск вживає слово “мед”: “По-місцевому цей напій називався медом”, – *Prisc. fr.* 8). Пріск жодного разу не назвав етнічним ім’ям людей, які жили тут і готували мед, але слов’янське, або таке, що стало слов’янським, слово не може не наводити на думку про склавенів. В середині XI ст., в давно вже слов’янській Болгарії, готували питво з меду, і печеніги впивалися ним до нестями (*Cedren. 2. – P. 586*: вони знайшли “достаток м’яса, ... і вина, і напоїв, приготованих з меду”).

Багато відомостей про склавенів подають Прокопій, Менандр, Феофілакт Сімокатта. При цьому основною і майже єдиною їхньою темою є руйнівні напади і походи склавенів на територію імперії, головним чином на Фракію, де їх приваблювала дорога до стін Константинополя, і на Іллірію.

Багато повідомлень авторів VI ст. про слов’янські племена південної гілки стосуються не тільки склавенів, але й антів. Сучасники справедливо не помічали особливої різниці між антами і склавенами. Прокопій описує їх разом, як одне плем’я або сукупність подібних один одному племен (*Bell. Goth. 3, 14, 22*). У детальному описі він неодноразово нагадує, що склавени і анти не відрізняються один від одного: у них одна мова, вони схожі за зовнішнім виглядом, у давні часи вони мали одне спільне ім’я, і тих, і інших у давнину звали спорами, у них загальне місце розселення – велика частина лівого узбережжя Істру. В результаті своєї розповіді Прокопій визначає склавенів і антів як єдиний “народ”. Згадка Прокопія (*Bell. Goth. 3, 14, 29*) про спорів не єдина. У списку племен, складеному, мабуть, у VIII–IX ст. і включеному в твір так званого Псевдо-Каллісфена, вказані спори, причому без будь-якого роз’яснення. У “Повісті минулих літ” під 898 особливо підкреслено, що слов’яни склали єдине плем’я і мали єдину мову. В так званому “Стратегіконі Маврікія” (вірніше – Псевдо-Маврікія), пам’ятці кінця VI в., також дається опис життя і звичаїв склавенів і антів разом (*Maur. Strateg., lib. XI*).

Таким чином, важко встановити, в чому сучасники могли бачити різницю між племенами, що носили різні назви. Проте вони називали ці племена поряд, як існуючі кожне самостійно: через Істр, роблячи напади на імперію, переправлялися, за словами Прокопія, “і гунни, і анти, і склавени” (*Bell. Goth. 3, 14, 2; I, 27, 2; Hist. Arcan. 18, 20*), а коли імператору Юстиніану вдалося залучити на свій бік антів, то він хотів зобов’язати саме їх воювати проти гуннів (*Bell. Goth. 3, 14, 33*). Крім того, Прокопій відзначав випадки ворожнечі, які іноді траплялися між антами і склавенами.

У згадках Прокопія про склавенів і антів вказується, що вони були багатолюдні, сильні не тільки своєю відвагою, але й чисельністю. Відомий вислів Прокопія про антів: “незліченні, незмірні племена” (*Bell. Goth. 4, 4, 9*). Тут автор, майже завжди добре обізнаний, не може назвати навіть географічних меж поширення антів. Безсумнівно тільки одне: він не мав на увазі лівобережжя Дону, як, утім, виходить із його ж контексту. Не менш численні склавени. Про це свідчать багато вказівок того ж письменника на чисельність їх військ і окремих загонів. Непряме свідчення про безліч склавенських племен і обсяг території, на якій вони зустрічаються, дано в оповіді Прокопія про похід ерулів берегом Істру на північний захід до океану: вони минули на своєму шляху послідовно одне за одним усі племена склавенів (*Bell. Goth. 2, 15, 2*).

Великі племінні загани склавенів мали своїх вождів, імена яких були відомі ромеям: Ардагаст (*Theophyl. Sim. 1, 7, 5*), Пірагаст чи Келагаст (*Men., fr. 6*); серед антів зустрічаються імена з однаковими закінченнями (*Agath. 3, 21 B*).

Склавени, нападаючи на Візантію, переходили Істр: а) нижче впадіння Дравуса і потім переходили Савус біля Сірміума (аварський каган будував міст біля Сірміума, щоб відбивати склавенів) (*Men. Fr. 63, Dindorf. – P. 122*); б) біля Сінгідунума, безпосередньо на території імперії. Потім головний шлях склавенів пролягав так: 1) вгору по долині р. Маргус (Морава) до Наїссуса (Ніш); 2) вгору по її правій притоці Нішаві; 3) через гори (західна частина Балкан) на південний схід у Сердіку (Софія); 4) по долині р. Маріци вниз через Філіппополь (Пловдив) і Адріанополь; 5) від Адріанополя до Константинополя. Т.ч., предки склавенів задовго до Йордана утворили основу південного слов'янства, а в часи Йордана визначилися вже настільки, що він, звичайно, виходячи з сучасного йому стану справ, зміг вказати кордон їх розселення.

¹⁷⁰ *Новістун* (*civitas Novietunense*) – назва, яка часто зустрічається в місцях розселення кельтських племен. Саме слово складається з *nov-ios* (“новий”) і кельтського терміну *dun-on* (“зміцнення”). У стародавній Галлії, на територіях племен едуїв, бітурігів, діаблінтів, гельветів (*Caes. De bell. Gall.*), були розсіяні поселення, які називалися “Новіодунами”. Галли ж занесли цю назву в північну Італію, тож на правому березі р. Падус (тепер По), поблизу Плаценції (тепер П'яченца), судячи з напису 104 н.е. (*CIL 11, 1147*), було селище Новіодунум. Самим східним і найбільш віддаленим від зазначеного скупчення Новіодунів був Новіодунум в області бастарнів, у Нижній Мезії, на правому березі Істру, трохи вище його дельти. Тепер це містечко Ісакча. Також в області кельтизованого населення виник Невіодунум у межах Верхньої Паннонії, розташований на правому березі Савуса (власне, на березі висохлого старого русла), нижче міста Емона (тепер Любляна), на римській дорозі від Істру до Аквілеї і в Італію.

Думки вчених щодо місцезнаходження згаданого Йорданом Новістуну досі розходяться. Моммзен у покажчику географічних назв беззастережно виправив “*Novietunum*” на “*Noviodunum*”, будучи впевнений, що мається на увазі Новіодунум – Ісакча на нижньому Істрі, але не Невіодунум на Савусі. Подібною точки зору дотримуються автори відповідної статті в енциклопедії *Pauly-Wissowa-Kroll* (1937). Проте було б неправильним не звернути уваги на те, що Йордан ввів у своє написання літеру “e” (вона зберігається у всіх різночитаннях, зазначених Моммзеном), і не зіставив її зі звуком “e” (від давньої форми *pevio* – *novio*), присутнім у назві південно-паннонського Новіодунума – Невіодунума. Незважаючи на спотворення географічних назв, Йордан ніде в своєму тексті не виявив схильності до зміни літери *o* на букву *e*.

¹⁷¹ Вісли. Північною і східною межею поширення склавенів є, за Йорданом, річки Вістула і Тірас (Пірет?) (на північ від Карпатського хребта). Споконвічні місця слов'янських племен на Вістуді були відомі ще давнім письменникам, а частково і сучасникам Йордана. Недарма Прокопій зазначав, що герули, переможені лангобардами, в своєму просуванні на північ “проходили через усі племена склавенів, [минаючи їх] послідовно” (*Bell. Goth. 2, 15, 2*). З цього повідомлення видно, що племен склавенів було багато, що “проходити” їх треба було одне за іншим, що вони займали значний простір. Тірас же, як східна межа розселення склавенів, імовірно, був тим загальним шляхом, по якому склавени проникали на нижній Істр і звідти в Малу Скіфію. У Прокопія є відоме свідчення про склавенів на нижньому Істрі, біля покинутого вже в його час укріплення Ульміти (*Aed. 4, 7, 16–18*), що знаходилося на лівому, ворожому березі Істру; там були місця поселення склавенів, там вони влаштовували засідки проти ромеїв. Таким чином, імперія переживала напади склавенів на найширшому фронті: з областей на північ від Карпат ці племена проникали до Істру двома потужними потоками, огинаючи важко прохідні гори і з'являючись як на захід, так і на схід від

істрівських Клісур і “Залізних воріт”, що поділяли біля Тієрни і Дробет (Оршова і Турну-Северіна) річку на середню і нижню течію.

¹⁷² У Йордана характеристика способу життя склавенів обмежена короткою вказівкою на те, що вони мешкають у болотах і лісах, які служать їм “замість міст” (§ 35). Ці мізерні дані доповнюються детальними описами як Прокопія (*Bell. Goth.* 3, 14, 22–30), так і автора “Стратегікона” (*Maur. Strateg.* 11), що містять у рівній мірі відомості про склавенів і про антів (склавени прийшли з Галичини до межиріччя Пірету-Пруту й Тіраса в IV ст., звідси на схід до Борисфену й Меотиди – анти в IV–VII ст. ; в II/III – IV ст. на Сумщині мешкали анти, що змінили венедів).

¹⁷³ *Анти* – низка племен (щонайменше 6), які, за Йорданом, займали такий же широкий простір розселення, що й склавени. Втім, можливо, автор, доводячи склавенів до Тіраса і не уявляючи собі, мабуть, взаємопроникнення цих племен, що майже збігаються один з одним (про це говорять загальні описи Прокопія і “Стратегікона”), вказав, що район розселення антів починається там, де закінчується район розселення склавенів, тобто з Тіраса. На сході він довів антів до Борисфену, причому мав на увазі тільки гирла річок, оскільки назвав “луку моря”, вигин, дугу, закрут морського берега в північно-західній частині Понту. Йордан відобразив більш східне розселення антів у порівнянні зі склавенами, але і не показав їх на схід від Борисфену, оскільки це не відповідало б дійсності. Він не сказав, поширювалися анти тільки між лиманами Тіраса і Борисфену чи їх поселення йшли глибше в материк, вище за течією цих (згодом чисто слов’янських) річок і вбік від них. Східний кордон розселення антів не заходив на лівобережжя нижнього Борисфену, території розселення визначена у вигляді смуги в північно-західному вигині Понту. Автор зробив це додавання (про закрут моря) з особливою старанністю, для найбільшої точності. Дивлячись із країн середземноморського півдня, Йордан ймовірно, нічого не знав про життя в областях, що лежать глибше на північ від понтійського узбережжя.

На противагу Йордану, який прагне до точності, відоме свідчення Прокопія про безмірні, незлічені племена антів на теренах Північної Припонтиди (*Bell. Goth.* 4, 4, 9) досить розпливчате. Прокопій згадує про антів у особливому контексті: він описує “окружність” Понту Евксинського, починаючи від Халкедона в Віфінії на схід і закінчуючи свій огляд Константинополем. Із розглядуваних ним областей найбільш неясною для нього залишається частина узбережжя між Таврікою й дельтою Істру. Він добре знає про розселення гуннських племен кутрігурів і утігурів: перші займали місця на захід від Танаїсу і Меотиди, другі – на схід. Як пише Прокопій, “вище їх”, тобто утігурів, “на північ влаштувалися безмірні племена антів”. Якщо дослівно слідувати тексту, виходить, що анти поширювалися на північ від території, обмеженої з заходу Меотидою і Танаїсом, бо саме ця територія була зайнята утігури. Крім вставок про гирло Танаїса і Меотиди, розповіді про події в житті гуннських племен кутрігурів і утігурів, триразового повернення до питання про готів-тетраксітів, які відволікли автора від основної лінії оповіді (втім, у дечому можна запідозрити й пізнішу інтерполяцію), в цю частину твори Прокопія вкрався і (незрозумілі під пером такого автора) помилки: з Херсоном, настільки близьким Візантії, він об’єднав міста Таманського півострова Фанагуріс і Кеппи (*Bell. Goth.* 4, 5, 28).

Крім того, починаючи звідси, скорочується докладний опис “кола” Понту; створюється уявлення про гіршу обізнаність автора саме щодо цієї північної і північно-західної ділянки узбережжя. Останні етапи намічені зовсім коротко: “від міста Херсона до гирла ріки Істра, яку називають також Данубієм, шляху десять днів, і всією тамтешньою землею володіють варвари” (*Bell. Goth.* 29). І

далі: “звідси ж [від гирла Істра] аж до Візантія все землі належать імператору ромеїв. Таке коло Евксинського Понту від Халкедона до Візантія” (*Bell. Goth.* 31). Прокопій гірше, більш сумарно показав північно-західну частину “кола” і не вважав за потрібне зупинитися на узбережжі на південь від дельти Істра, тому що тут були візантійські володіння, досить усім відомі. Він сам констатує приблизність своїх описів, кажучи, що взагалі по берегах Понту “живе величезна безліч варварів, причому у ромеїв з ними немає ніякого спілкування, крім випадків посольства” (*Bell. Goth.* 32); в іншому місці (*Bell. Vand.* 1, 1, 10) він вказує на неможливість точного дослідження районів за Істром, тобто на північ від нього, оскільки варвари зробили недоступною для ромеїв цю частину узбережжя.

З наведеного вище з’ясовується, що Прокопій усвідомлював неможливість із точністю описати північно-західну Припонтиду. Отже, його слова про “безмірні племена антів” десь на півночі і біля Танаїса, вірніше – за Танаїсом (оскільки нижня течія його має майже східно-західний напрям, і місця на північ для людини, що дивиться з боку Кавказу, виявляються саме за Танаїсом, на його правобережжі), мають загальне значення. І в такому сенсі вони, звичайно, правильні. Слов’янські племена східної групи загальної південної гілки, тобто анти, дійсно населяли землі в північно-західному напрямку від Таманського півострова або від північної частини Кавказького узбережжя (звідки дивився Прокопій) на важкодоступній для візантійців території – біля північно-західних берегів Понту. Таким чином, повідомлення Прокопія про перебування антів у Північній Припонтиді, зафіксоване одночасно з даними Йордана, може служити доповненням до останніх, чи суперечити їм. Безсумнівно, цілком обґрунтованим і навіть перевіреним на досвіді є твердження Прокопія про вражаючу чисельність антів. Постійно об’єднуючи в своїй оповіді антів і склавенів, Прокопій зображує найширший фронт їх наступу на землі імперії, на які обидва племена рухалися великими, іноді багатотисячними загонами. Навряд чи можна припустити, що анти були різко обмежені Тірасом (тепер Дністер) і не мешкали в більш західних районах, якщо вони неодноразово ходили до Італії, допомагаючи ромеям у їх війні з готами (*Bell. Goth.* 1, 27, 1–2; 3, 22, 5, 22), або нападали, поряд зі склавенами і гуннами, на Фракію і на Іллірік (*Bell. Goth.* 3, 14, 11; *Hist. Arcan.* 18, 20–21), плундруючи області між Адріатичним морем і Понтом Евксинським.

У IV ст. анти (як і склавени) займали значну територію. Про численність і силу племені антів говорить і те, що вони мали багатьох ватажків – “архонтів” (*Men. Fr.*, 6), і те, що вони споряджали посольства (наприклад, посольство Мезаміра до аварів) і, тим більше, приймали посольства від візантійського імператора (наприклад, посольство до антів від Юстиніана в 546 з пропозицією зайняти покинуте місто Турріс, *Turgis*, і за великі суми грошей не пропускати гуннів до Істру, – *Bell. Goth.* 3, 14, 32).

Згадки про це могутнє плем’я зазирають із кінцем VI або початком VII ст. І, незважаючи на те, що анти жили на Борисфені, їх ім’я не зустрічається ні в одному з письмових джерел Київської Русі. Феофілакт Сімокатта повідомляє, що приблизно до кінця правління імператора Мавркія (582–602), під час війни Візантії з аварами, каган послав свого воєначальника Апсоха на антів з наказом винищити все плем’я, тому що анти були на той час союзниками ромеїв (*Theophil. Sim.* 8, 5, 13). Письменник не говорить, чи було приведення до виконання розпорядження аварського кагана, і до самого кінця своєї праці нічого більш не повідомляє про антів. Красномовно звучить у наведеній вище фразі дієслово “знищувати”, “абсолютно винищувати”. За Феофілактом Сімокаттою майже дослівно повторив його повідомлення Феофан під 20-м роком правління

Мавркія (*Theoph. 1. – P. 284*). Чи не було це кінцем якщо не для всього племені, то його основної маси?

Для відповіді немає ніякого роз'яснювального матеріалу джерел. Анти були занадто численні, щоб бути знищеними в результаті одного ворожого нападу, хоча б і значного. Ймовірно, була знищена верхівка племені, спустошена основна територія розселення, перебито багато людей. Ім'я та племінне значення антів зникли, подібно до того як були “знищені” в VI ст. і задовго до нього багато племен, що розчинилися в масі інших племен. Такі херуски, хавки, сікамбри, батави, семнони, герули, бастарни, руги, скіри, туркілінги, гепіди та ін. (пор.: *Lot F. Les invasions germaniques. La penetration mutuelle du monde barbare et du monde romain. – P. 327*).

Частини племені антів, що зазнали поразки і, мабуть, втратили єдність, повинні були злитися зі склавенами, настільки спорідненими їм в усіх відношеннях. Ім'я склавенів жило і в наступні століття і, треба думати, поширилося на тих антів, що не були знищені аварським військом Апсіха, але були розсіяні. Іноді антів ототожнювали з дулібами (*Скржинская Е. Ч.*).

¹⁷⁴ *Відіварії* (*Vidivarīi*). Місце їх розселення зазначене “на узбережжі Океану, там, де через три гирла поглинаються води річки Вістули”. Тут про відіваріїв ідеться як про об'єднання племен. Ця назва вже Йорданом (§ 96) і його джерелами сприймається як збірна: “Відіварії ... які зібралися з різних родів племен”. Незважаючи на плутанину в назвах, він має на увазі одні й ті ж племена, тому що знову повторює, що живуть вони на острові *Gepedoios* у гирлі Вістули і що зібралися на ньому “ніби в один притулок”, з'єднавшись “із різних родів” і утворивши окреме плем'я. Л. Шмідт вважає, що відіварії – змішане плем'я з відсталих гепідів і естів (*Schmidt L. – S. 530*). К. Мюлленгофф зближує назву племені відіваріїв із назвами островів між рукавами Вісли при її впадінні в море. У середні століття германці називали ці місця *Widland*, а місцеві жителі – *Widsemme*; фінські ж племена – *Vidumaa*, тобто “країна Віду”.

¹⁷⁵ *Естії* (або *Aesti*, айсти) – литовські племена, які, поряд із більш північними феннами і поширеними на південь венетами, жили на кордонах Сарматії й Германії. Кажучи про естів, Йордан відзначив лише їх миролюбність, але нічого не сказав про досить відомі особливості морського узбережжя, вздовж якого вони мешкали за племенем відіваріїв, що жили поблизу гирла Вістули. Не тільки у віддалені часи, коли писав Тацит (*Germ. 45*), розповідали про бурштин, який “один з усіх” “племена естів” знаходять на морському березі “суцін, який вони звать глезом, вони збирають у мілкій воді і на самому березі”), але і при Йордані були живі відомості про бурштинові багатства естів. Коли естії (“*Hestii*”) шукали підтримки у короля остготів Теодеріха, вони прислали йому в дар бурштин (“*sucina*”), про який ідеться у відповідному листі, складеному, як і інші державні послання остготів, канцлером Кассіодором (*Var. 5, 2*).

¹⁷⁶ Племя акацірів (“*gens Acatzirogum*”) Йордан називає “наймогутнішим”, “найсильнішим” (“*gens fortissima*”) і визначає його як нехліборобське, що займається скотарством і полюванням. За його словами, воно живе на величезних просторах між естями, що займали територію поблизу бурштинового берега біля Венедської затоки, і булгарами, які жили на березі Понту Евксинського, що явно перебільшено. Ймовірно, точніше уявляв собі акацірів Пріск, який писав, правда, на сто років раніше Йордана. Пріск повідомляє, що акаціри – “скіфське” (тобто гуннське) плем'я (*Prisc. 8*). З його ж творів відомо, що Аттила тримав акацірів у своєму підпорядкуванні і послав свого старшого сина Еллака управляти ними: вони жили тоді (в I пол. V ст.) в Припонтійських областях і ходили через Каспійські ворота в Кавказькому гірському хребті війною на персів. Судячи з того, що ряду акацірських князьків

імператор Феодосій II, як свідчить Пріск, регулярно посилав “дари”, акаціри були сильним племенем, союз із яким був бажаний для імперії. Прокопій не називає племені акацірів, але каже, що в примеотійських степах жили гунни “кіммерійці”, які в його час називалися утігурами (*Bell. Goth. 4, 4, 8; 5, 1*).

¹⁷⁷ Під булгарами (Bulgares) Йордан мав на увазі гуннські племена північно-східної Припонтиди: далі за акацірами, пише він, “тягнуться над Понтійським морем місця розселення (sedes) булгар” (§ 37). Прокопій, говорячи про події VI ст., постійно вживає назву “гунни” і приватні позначення окремих гуннських племен: “утігури” і “кутрігури”, маючи на увазі гуннські племена, що жили в примеотійських степах. Слова “булгари” в творах Прокопія немає (як немає його ні у Агафія, ні у Менандра). Йордан же, розповідаючи про події IV і V ст. – про розпад держави Германаріха, про Аттілу, про битву на Каталаунських полях, – називає гуннів, але, звертаючись до подій своїх днів – до “щоденного натиску”, “щоденних нападів” (“*instantia cottidiana*”) варварів на імперію, – називав не гуннів, а булгар (*Rom. 388*) разом із антами і склавенами. Назва “булгари” була в його час загальноновживаною і зрозумілою, що визначала всю сукупність гунно-булгарських племен степової смуги Східної Європи від примеотійських до приістрівських областей у кінці V і в VI ст. Йордан зауважує, що булгар “зробили широко відомими” ті лиха, які звалилися на імперію через “тріхи наші”.

Можна думати, що Йордан натякає на спустошливі напади булгар, іноді в поєднанні з антами і склавенами, на прикордонні райони Іллірія і Фракії (пор.: *Rom. 363*). Під “лихами”, про які як про загальновідомий факт згадав Йордан, треба, мабуть, розуміти жорстокі напади варварських племен із-за Істру, докладно описані Прокопієм під 550–551. Коли гепіди, що жили неподалік від Сірміума, допомогли переправитися через Істр кутрігурам, які з’явилися з берегів Меотиди і розсіялися по Фракії й Ілліріку, то піддані нашестю області були страшно розорені (*Bell. Goth. 4, 13–18*). Підсумовуючи описане в “Готській війні”, Прокопій пише, – однаково з Йорданом (*Rom. 388*), – що в Іллірії по всій Фракії “гунни, склавени й анти, вчиняючи напади мало не щороку з того часу, як Юстиніан прийняв владу над ромеями, творили непоправне зло тамтешнім людям” (*Hist. Arcan. 18, 20*). Прокопій вважає, що при кожному нападі названих племен було перебито і забрано в полон до 200 000 ромеїв, і земля там стала “скіфською пустелею”.

¹⁷⁸ *Альціагіри* (Altziagiri) – племена, що кочували, за словами Йордана, “біля Херсона” – то в степах улітку, то біля понтійських берегів узимку, – належали до групи гуннських племен. Назви “альціагіри” немає ні у Пріска, ні у авторів VI ст. – Прокопія, Агафія, Менандра, ні у Феофілакта Сімокатти. Мабуть, про альціагірів Йордана йдеться у Прокопія (*Bell. Goth. 4, 5, 28*): “*Якщо йти з міста Боспора в місто Херсон..., то всім, що знаходиться в проміжку, володіють варвари, гуннські племена*”.

¹⁷⁹ *Савіри* (Saviri) – гуннське плем’я. У попередній фразі Йордан говорить про гуннів у цілому, про сукупність об’єднаних під іменем гуннів племен, а потім перераховує їх, називаючи одних альціагірами, інших савірами. Вказавши, що альціагіри мешкають поблизу Херсона, Йордан, нічого не кажучи про місце проживання савірів, переходить до повідомлення про хунугурів і більше не повертається до савірів. Може бути, хунугури – інша назва савірів. З достатньою точністю про місця розселення савірів пише Прокопій. Вони, за його словами, живуть біля Кавказьких гір (*Bell. Goth. 4, 3, 5; 11, 23*) або, вірніше, “позаду” (тобто глибше, на схід від) зіхів, які розташовувалися в північній частині кавказького узбережжя (*Bell. Pers. 2, 29, 15*). Хоча савіри бували найманцями ромеїв (*Agath. 3, 17*), але частіше вони допомагали у війні персам. Їх у більшості

- випадків ворожу до Візантії позицію показує Менандр (*Menand. Fr. 5, 41, 42*). Вони відомі з V ст., бо згадка про них зустрічається вже у Пріска (*Prisc. 4*).
- ¹⁸⁰ *Хунугури* (Hunuguri) – гуннське плем'я, було близьким до савірів, мешканців Північного Кавказу, або зливалося з ними. У Йордана, Прокопія і Агафія згадуються різні племена, назви яких схожі своїми закінченнями: “гури”, “дзури”, “гіри”, “дзіри”, “іри”, “ори”, “ари” (пор.: *Moravcsik Gy. Byzantinoturcica II. – 1958. – P. 359–360*). Такі в Йордана ульмеруги, хунугури, біттугури, алпідзури, алцілдзури, ултзіндзури, у деяких рукописах змінені на ултзінгурів; потім – савіри, альціагіри, ангіскіри, бардори, ітімари (*Get. 27, 126, 272 та ін.*). Особливу форму в Йордана мають назви ще двох гуннських племен – тункарси і боїски (Tuncarsi, Voisci), у Прокопія – утігури і кутрігури, у Агафія – котрігури, утігури, ултідзури. Всі названі племена складали, за Прокопієм, “безліч гуннських племен” або “величезний натовп гуннів” і жили навколо Меотиди. Йордан особливо виділяє частину гуннських племен поблизу Херсона, про що також повідомляє і Прокопій (*Bell. Goth. 4, 5, 28*).
- ¹⁸¹ Шкурки степових гризунів вживалися кочівниками для легкого одягу; для більш щільного і теплого використовувалися звірині шкури. Цікаво порівняти з цим свідченням Йордана оповідь, що наводиться в скороченні “Історії” Помпея Трога (кін. I ст. до н.е. – поч. I ст. н.е.), яка складена Юстином. Помпей Трог (Pompeius Trogus) – римський письменник, який написав фундаментальну “Історію” (“*Historiae Philippicae*”). Її основна частина була присвячена діяльності Філіппа і Александра Македонського. Твір не зберігся, але до нас дійшла праця Юстина “Скорочення “Історії” Помпея Трога” (“*Epitoma historiarum Philippicarum*”). Ні про місце, ні про час складання “*Epitoma*” Юстина немає ніяких відомостей. За мовою цей твір відносять до кінця II або до початку III ст. н.е. “Скороченням” користувалося багато письменників (Ієронім, Августин, особливо Орозій та ін.). Йордан, мабуть, послуговувався безпосередньо твором Помпея Трога, якого згадує двічі (*Get. 48 і 61*). При описі Скіфії він повідомляє, що кочове населення степів, незважаючи на холоди, не вживає вовни (lana), але “користується тільки звіриними і мишачими шкурками” (“*pellibus tantum ferinis et murinis utuntur*”, *Pomp. Trog. 2, 2*). Амміан Марцеллін також повідомляє, що гунни носять одяг лляний, або з шкурок польових мишей: “*induinentis operiuntur linteis vel ex pellibus silvestrium murum consarcinatis*” (*Amm. Marc. 31, 2, 5*).
- ¹⁸² *Йордан. О походженні і діяннях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 68.*
- ¹⁸³ *Готи* – германське плем'я.
- ¹⁸⁴ *Йордан. О походженні і діяннях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 75.*
- ¹⁸⁵ *Готія* – Готська держава.
- ¹⁸⁶ *Генідія* – Гепідська держава.
- ¹⁸⁷ *Ароксолани* – плем'я роксоланів.
- ¹⁸⁸ *Бастарни* – германське плем'я, яке мешкало в Прикарпатті.
- ¹⁸⁹ *Алутю* – тепер р. Олт у Румунії.
- ¹⁹⁰ *Йордан. О походженні і діяннях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 76.*
- ¹⁹¹ Агіульф (318–350).
- ¹⁹² Короля остроготів Германаріха (351–376) з роду Амалів, який очолив потужний союз племен, що його іноді умовно називають “Готською державою”, “державою Германаріха” (пом. у 375/376). У двох місцях “*Getica*” (§ 28, 82) Йордан посилається на відомості, отримані ним від Аблавія, історика готського племені, який записав, що готи пройшли з півночі на південь у крайні межі Скіфії, сусідні з Понтом, і осіли в припонтійських областях. Тут у II пол. IV ст.

зросла недовговічна держава Германаріха. Вона, безсумнівно, охоплювала великі території в Припонтиді і включала до свого складу різні етнічні елементи, причому підпорядкування їх Германаріху було далеко не однаковим і не міцним. Готів було не багато в порівнянні з численними племенами, які жили на Припонтійських землях, і “Готська держава” Германаріха називається лише за ознакою, що нею правили готські вожді. У своєму прагненні підкреслити могутність Германаріха Йордан, звівши докупи уривчасті відомості, приписав остроготському королю підкорення ряду племен, які через свою віддаленість ніяк не могли бути завойовані Германаріхом. Це: а) північні племена, такі, як чудь, весь, меря, мордва; б) численні венети, які вчинили сильний опір (що відзначив і Йордан); в) естії, що населяли береги “Океану”, тобто Венедської затоки чи Балтійського моря). Отже, за Йорданом, Германаріх панував над областями між Понтом Евксинським і Венедською затокою і між Меотідою і Карпатами.

¹⁹³ *Йордан. О происхождении и деяниях гетов (Gética) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетей, 1997. – С. 83–84.*

¹⁹⁴ *Герменеріха* – короля остготів. Йордан прагнув підкреслити могутність Германаріха, якого він виділяє як “найблагороднішого з Амалів”. Проте, щоб точно і переконливо повідомити про його завоювання, Йордану не вистачало відомостей. Коротка і поверхова його розповідь про Германаріха, який підкорив ряд “північних племен” і цим змусив порівнювати себе з Александром Великим.

Йордан наводить довгий список етнічних назв, безсумнівно чужих як його читачеві, так і йому самому. Він не робить ні найменшої спроби пояснити їх, а просто випишує тринадцять слів: “*Golthescytha, Thiudos, Inaunxis, Vasinabroncas, Merens, Mordens, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas, Coldas*”. Серед назв більш-менш ідентифікуються 4–6: *Golthescytha* (“скіфи”?), *Thiudos* (“чудь”), *Vas* (“весь”), *Merens* (“меря”), *Mordens* (“мордва”) і, можливо, *Rogas* (“руги”?). Усі інші назви в списку Йордана залишаються неясними. Проте і цих назв переважно фінських племен (що відносяться до басейнів Оки і Волги) досить, щоб намітити лінію торгового шляху від Венедської затоки на схід – одного з “бурштинових” шляхів, які відходили в різних напрямках від південно-східних берегів Венедської затоки. Ряди етнічних назв наводять на думку про ітінерарій, де області, по яких пролягав шлях, нерідко позначалися назвами племен, що населяли їх. Так, наприклад, розгадуючи наведені Йорданом назви племен Скандзи, дослідники висловили думку, що вони перераховані згідно торгових шляхів: східного – по Вістулі, на Готланд, по південно-східних районах Скандінавії; і західного – по Ренусу (Рейну) через Каттегат і в Скандінавію, уздовж її західного узбережжя на північ. Те ж саме можна припустити щодо племен, зазначених Йорданом у повідомленні про завоювання Германаріха.

Нагромаджуючи 13 етнічних назв, автор, можливо, користувався якимось шляховиком, де відзначалися як цілі області, зайняті різними племенами, так і окремі станції і перехрестя, вказувалися зупинки і перевалочні пункти, які зустрічалися на шляху мандрівних купців або цілих торгових караванів. Користуючись короткими даними ітінерарія, Йордан не міг нічого сказати ні про одне з названих у ньому племен. Механічно наведений перелік племінних найменувань свідчить про напрямки шляху і про те, що в VI ст., коли могли користуватися тим шляховиком, який служив джерелом Йордану, згадувані ним чудь, весь, меря, мордва та ін. вже представляли собою певні етнічні групи.

¹⁹⁵ *Письменників* – тих, які творили раніше.

¹⁹⁶ Чудь.

¹⁹⁷ Весь.

¹⁹⁸ Меря.

¹⁹⁹ Мордва.

²⁰⁰ Можливо мова йде про мешчеру.

²⁰¹ Можливо мова йде про росів.

²⁰² *Аларіх* (*Halaricus*) – ватажок герулів або елурів, мешканців земель поблизу Меотіди, підкорених, за Йорданом, остроготським королем Германаріхом у IV ст. У праці Йордана йдеться про чотирьох різних Аларіхів, яких не слід змішувати: 1) Аларіх, вождь елурів, сучасник Германаріха (§ 117); 2) Аларіх, вождь свавів у середині V ст. (§ 277); 3) Аларіх, король везеготів, який помер у 410 після взяття ним Риму (в його походах брали участь герули) (§ 147, 156, 157, 173); 4) Аларіх II, король везеготів у південній Галлії, який загинув у бою з франками в 507 (§ 297). Про перших двох із перерахованих вище Аларіхів відомості дає тільки Йордан.

²⁰³ *Аблавій* (*Ablabius*) – письменник, твір якого не зберігся. Його ім'я згадується лише Йорданом. Останній із повагою ставився до Аблавія, характеризуючи його працю як “достовірну історію”. Відомості, які були в творі Аблавія, цінні для історії готів, бо він уважно ставився до їх найдавнішого минулого, мало відомого навіть людям IV ст. З Аблавія черпалися дані про події II – поч. III ст., коли готи просунулися з півночі в області Північної Припонтиди. Йордан називає Аблавія саме у зв'язку з цими територіями: в § 28 йдеться “про крайню частину Скіфії”, про ту, яка прилягає до Понту; в § 82 йдеться про узбережжя Понту в Скіфії; в § 117 – про племена, що живуть поблизу Меотіди.

²⁰⁴ Болото, заплавні луки (лат. *palus*). Від цього слова Йордан виводить назву племені, яке він кількома рядками вище визначає як “плем'я герулів”, а потім, роз'яснивши слово “*ele*” як “місцевість стоячих вод”, “заболочені простори” (“*loca stagnantia*”), називає вже “елурами” (“*Eluri*”). Коротко про елурів згадується в етнічному та географічному словнику Стефана Візантійського (з посиланням на XII книгу Дексіппа, III ст. н.е.), який писав, мабуть, у V ст., що “елури – скіфський народ”. У зв'язку з цією короткою довідкою важливе свідчення Аблавія. Йордан повідомляє, що, за даними Аблавія, елури жили поблизу Меотіди, тобто на схід від остроготів. В іншому місці (§ 23), вже не звертаючись до даних Аблавія, Йордан зараховує герулів (не елурів) до племен, які вийшли зі Скандії, тобто до готських племен. Відомості Аблавія, знайомого з подіями і життям у Східній Європі, наводять на думку, що герули-елури не могли бути, як каже Йордан, германським племенем, яке вийшло зі Скандії. Герулів-елурів Йордан протиставляє готам Германаріха; їх швидкість і рухливість – якості степовиків-кіннотників – повинні були “поступитися твердості і розмірності готів”. Зі слів Йордана зрозуміло, що Германаріху було нелегко підкорити герулів-елурів: словами “побоїще, поразка герулів” Йордан ніби показує значущість перемоги. До V ст. належить ряд відомостей про герулів, які у Йордана не мають ніякого зв'язку зі згаданими вище примеотійськими елурами і є германським племенем. Про герулів Йордан повідомляє, що вони: а) виступали у війську Аларіха; б) у війську Одоакра (разом зі скірами і торкілінгами); в) брали участь у міжособних війнах після смерті Аттіли, борючись разом із готами, ругами, свавами, гуннами, аланами.

²⁰⁵ Не зовсім зрозуміло, в чому виражалася “рухливість”, “швидкість” елурів. Можливо, автор хотів відзначити легкість пересування кочівників з місця на місце або ж рухливість кожного з них окремо (наприклад, у бою) і для всіх нащадків у цілому (наприклад, при відході, вислизанні від ворога).

²⁰⁶ При описі битви, в якій племена виступали проти гуннів після смерті Аттіли (*Get. 261*), Йордан повідомляє про “герулів з легкою зброєю”. Швидше за все автор мав на увазі представників германського племені герулів, а не елурів.

²⁰⁷ Характеризуючи готів, Йордан відзначає дві їх основні якості: твердість (стійкість) і розміреність (повільність рухів). І те й інше проявилось в бою.

Йордан протиставляє твердість і розміреність готів швидкості елурів, проявленій під час військових дій.

²⁰⁸ Гети (Getae) і готи (Gothi) тут безпідставно розуміються як синоніми. Йордан, складаючи свій твір во славу роду Амалів і племені готів (остроготів), штучно “збільшував” давність історії готів. Не суттєво, був це прийом Кассіодора – джерела Йордана, чи джерела Кассіодора (а, можливо, також і Йордана) – Аблавія, але ясно, що в період написання “Getica” Йорданом така тенденція була вельми важлива і потрібна для політики остроготів, які ще залишалися в Італії.

Беручись за роботу над історією готів, Йордан у передмові – листі Касталію – вже називає їх гетами. Спираючись, як він сам про це повідомляє (§ 58), на втрачений твір Діона Хрїзостома (кін. I – поч. II ст. н.е.), який “дав своїй праці назву “Getica”, Йордан вживає – покладаючись на свою внутрішню тенденцію – назву гети в значенні готи і дає цим зрозуміти, що обидва імені стосуються одного племені. Він заявляє, що “довів, що гети – це готи”. Доказ же Йордана ґрунтується на повідомленні Діона Хрїзостома: бог війни Марс з’явився саме у гетів, і це засвідчено Вергілієм (*Aen.* 3, 35), а готи, каже Йордан, догоджали богам війни людськими жертвами і шанували його, як батька (§ 41). Звертаючись до іншого джерела, Орозія, Йордан знаходить підтримку і в нього: “недавно [вважалися] гетами ті, які тепер [вважаються] готами” (*Oros.* 1, 16, 2). У подальшому викладі Йордан вживає і ту, й іншу назви. Так, коли гети з їх царицею Томіріс перемогли персів і захопили здобич, то готи вперше побачили шовкові намети *Get.* 62). Або (§ 94) в іншому повідомленні: гепіди ще при виході зі Скандзи були в складі готів, і звідси безсумнівно, що вони ведуть своє походження від готів. Король Геберіх (§ 116) був “Gothorum rex”, а один із його наступників, Германаріх, був “Getarum rex”. Філімер, rex Gothorum (§ 121), правив гетами. Те ж саме в § 129 і в § 132. У § 308 сказано, що Велізарій розпочав війну проти остроготів в Італії, але, перш ніж підкорити народ гетів, він опанував Сицилію, де в Сіракузах також сиділи готи. Юстиніан і його полководець Велізарій за перемоги над готами отримали почесні прізвиська Гетські (§ 316), а сам Йордан у кінці твору зазначив, що він розглянув “походження гетів” (“origo getarum”) і історію “благородних Амалів”, правлячого роду остроготів (§ 315). У списках ПМЛ під 862 варіюють форми готи і гети.

²⁰⁹ Це надзвичайно важливе місце в творі Йордана. Воно свідчить, що в його час були виразні відомості щодо венетів, антів і склавенів.

²¹⁰ Твердження Йордана, що Германаріху підкорилося ледве не все населення Східної і Центральної Європи, “всі племена Скіфії та Германії”, непереконливе. Пор. опис меж Скіфії у самого Йордана (*Get.* 30–33).

²¹¹ Балтики.

²¹² *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

²¹³ Згадується боспорський єпископ, який у 358 мав бути на Нікомедійському соборі (після Сірміумської формули 359). Спочатку собор планували в Нікомедії. Через землетрус він відбувся в 359 в Арімініумі (“західний”) й Селевкії (“східний”).

²¹⁴ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

²¹⁵ Перед третім консульством Юліана. Єпископ готів Ульфїла згадується серед тих 50-ти, які зібрались у Константинополі (359/360) й підтвердили формулу віри, читану в Арімініумі. Спочатку Ульфїла був християнином, а в Константинополі підписав напіваріанський документ. Аріан підтримував Фрїтїгерн.

²¹⁶ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return*

- ²¹⁷ Сповідання віри.
- ²¹⁸ Собор 360 в Константинополі.
- ²¹⁹ Ульфїла (бл. 311 – бл. 383) – розповсюджувач християнства серед готських племен (після 350). Виходець із Каппадокії. Євсевій Нікомедійський призначив його єпископом Нікополя в Нижній Мезії. Ульфїла дав готам алфавіт і переклав староготською мовою Біблію. У 377, коли Ульфїла приїхав до Валента просити за готів, він став аріанином.
- ²²⁰ **Епифаний Кипрський. Творения: в 6 ч. – Ч. 5. – Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1882. – С. 332.**
- ²²¹ Цитується твір Єпифанія Кіпрського (+403) “Коротке слово про віру вселенську в апостольській церкві”.
- ²²² Жителями Південної Італії, в Апулії.
- ²²³ Жителів Віфінії, в Малій Азії.
- ²²⁴ Народ у Колхиді, на Кавказі.
- ²²⁵ Іберів в Іспанії.
- ²²⁶ Боспорців.
- ²²⁷ Жителів Північної Мідії, на південному березі Гірканського (тепер – Каспійське) моря.
- ²²⁸ Китайці.
- ²²⁹ **Епифаний Кипрський. Творения: в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1863. – Ч. 1. – С. 6, 10.**
- ²³⁰ **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история. – М. : РОССПЭН Колокол, 1993. – С. 150 <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ²³¹ Євдоксій – єресіарх, архієпископ Константинополя (360–370).
- ²³² **Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return**
- ²³³ Македоній – єресіарх, архієпископ Константинополя (342–346, 350–360).
- ²³⁴ Папі римському Ліберію (352–366).
- ²³⁵ Валентиніан I (364–375).
- ²³⁶ Війна з сарматами і германськими племенами аламан і франків продовжувалася до 374.
- ²³⁷ **Блаженный Аврелий Августин О граде Божьем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/18_52**
- ²³⁸ Цитується твір Аврелія Августина Гіппонського (354–430) “Про град Божий” (413–427).
- ²³⁹ Атанаріх. У Херсонесі священномученик Еміліан – слов’янин (363).
- ²⁴⁰ **Павел Орозий. История против язычников. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – Кн. I–VII. – С. 487–488.**
- ²⁴¹ Самим знаменитим місіонером у землях готів був єпископ Ульфїла (бл. 311 – бл. 383), чоловік освічений, який знав готську, грецьку та латинську мови. Єпископом нікомедійським Євсевієм він був відправлений з проповіддю до готів, у яких провів 7 років, з 341 по 348, і змушений був повернутися через гоніння на аріан з боку готського короля. Надалі Ульфїла вів проповідь у Нижній Мезії, де осіли готи. Ульфїла винайшов готський алфавіт і переклав готською мовою Біблію (див.: *Socr. Hist. Eccl. IV.33*).
- ²⁴² **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 118–120.**
- ²⁴³ Цитується твір Євнапія (бл. 347 – бл. 420) “Історія”, де відображені події до поч. V ст.
- ²⁴⁴ Імператор Валент (364–378).

- ²⁴⁵ Племінник Юліана, проголошений імператором (365–366) “варварським” військом.
- ²⁴⁶ Готського. У 366 вождь тервінгів Атанаріх надіслав допомогу узурпатору Прокопію (див.: *Amm. Marc. 26, 10.3*).
- ²⁴⁷ **Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholaistik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return**
- ²⁴⁸ Йдеться про напад вестготів на Пристрівські провінції в 366–367, відбитий Валентом.
- ²⁴⁹ **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ²⁵⁰ З християнством біля Істру готи вперше зіткнулися в серед. III ст. Феодорит негативно пише про Ульфїлу. Для готів аріанство був зрозумілим за Нікейським символ, бо воно нагадувало звичну ієрархію (тріаду) верховних божеств.
- ²⁵¹ **Филосторгий. Сокращение “Церковной истории” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_07.htm**
- ²⁵² У 360-і.
- ²⁵³ Константина I Великого (306–337).
- ²⁵⁴ Валент.
- ²⁵⁵ Філосторгія.
- ²⁵⁶ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ²⁵⁷ Імператор на Сході Валент II (364–378).
- ²⁵⁸ Зазимував поряд, у районі Маркіанополя. Восени 369 в Новіодунумі між готами і Візантією було укладено мир, за яким в імперією залишалися укріплення на лівому березі Істру, а до володінь готів входили землі, обмежені частиною валу Траяна в Бесарабії (між Тірасом і Піретом), землі всередині валу (в районі сучасного Галаца) і ряд фортець на північ від Істру.
- ²⁵⁹ **Павел Орозий. История против язычников.– СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – Кн. I–VII. – С. 483–484.**
- ²⁶⁰ Цитується твір Павла Орозія (бл. 385 – 420) “Історія проти язичників” (417) у 7-ми книгах, де відображені події до поч. V ст.
- ²⁶¹ 369–372.
- ²⁶² Не бажаючи того.
- ²⁶³ Після того як Атанаріх у 365 надав підтримку узурпатору Прокопію, Валент провів у 368 каральну експедицію проти готів (*Amm. Marc. XXVII.5.1–2*). Згідно Сократу Схоластику, Валент втрутився в міжусобну війну готів на боці Фрігігерна, який на знак подяки прийняв хрещення за аріанським варіантом. З цими подіями пов’язується і діяльність Ульфїли, хрестителя готів (*Socr. Hist. Eccl. IV.33*).
- ²⁶⁴ **Вестн. древн. истории. – 1948. – № 3. – С. 251.**
- ²⁶⁵ Цитується лист Василя Кесарійського Великого до Асхолія (IV ст.).
- ²⁶⁶ Він опікувався Готією.
- ²⁶⁷ Святий Саба.
- ²⁶⁸ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**
- ²⁶⁹ Аріанину Валенту II (364–378).
- ²⁷⁰ Ульфїла (311–383), єпископ готів, який переклав Біблію з грецької на готську.
- ²⁷¹ Імператора Констанція II (337–361).
- ²⁷² У 359 н.е.

- ²⁷³ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return*
- ²⁷⁴ Атанаріх, один із наймогутніших вождів вестготів, був давнім ворогом Валента II. Ще в 365 він надав допомогу Прокопію (з 27.09.365 по 27.05.366) і боровся з римлянами протягом трьох років після загибелі узурпатора (367–369).
- ²⁷⁵ Сократ Схоластик пише про нього в негативному дусі. Перший єпископ західних готів Ульфїла переклав готською мовою Біблію (т.зв. “Кодекс Аргентеус”, що зберігається в Упсалі, Швеція), від якої дійшли фрагменти.
- ²⁷⁶ *Вестн. дрєвн. исторії. – 1948. – № 3. – С. 251–252.*
- ²⁷⁷ Цитується ще один лист Василя Кесарійського Великого до Асхолія.
- ²⁷⁸ Гоніння на християн у Готії в 370, 371, 372 з боку Атанаріха, коли розквітло аріанство.
- ²⁷⁹ *Афанасий Великий. Слово о воплощении Бога, и о пришествии Его к нам во плоти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Afanasij_Velikij/slovo-o-voploshhenii-boga-slova-i-o-prishestvii-ego-k-nam-vo-ploti/8*
- ²⁸⁰ Цитується твір Афанасія Александрійського (298–373) “Про втілення Слова” (I пол. чи серед. IV ст.).
- ²⁸¹ Борець із аріанством Афанасій відносив Скіфію до територій, де рано поширилося християнство.
- ²⁸² *Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>*
- ²⁸³ Вретаніон (Бретаніон) – глава церков провінції Мала Скіфія (біля гирла Істру), хоча він був у ранзі єпископа (м. Томи). За тодішньою традицією, єпископ Томів, був не тільки главою всіх церков провінції, але й єдиним представником від них на Вселенських соборах. Викриття Вретаніона відносяться до 369 (372?), коли Валент приїжджав у Томи, бажаючи схилити його до аріанства і співробітництва з владою.
- ²⁸⁴ Пс. 118, 46.
- ²⁸⁵ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*
- ²⁸⁶ Бретаніон. Події відбуваються після смерті Афанасія (373) і перед смертю папи Ліберія (352–366).
- ²⁸⁷ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ²⁸⁸ Валентиніана I (364–375), який помер у 375.
- ²⁸⁹ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*
- ²⁹⁰ Валентиніан I (364–375).
- ²⁹¹ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 124.*
- ²⁹² Гунни. В IV ст. вони перекочували з Приуралля в район Танаїса (тепер – Дон), витіснивши готів з території від Танаїса до Карпат.
- ²⁹³ З уривка видно, що вже в часи Євнапія існували різні думки про походження гуннів.
- ²⁹⁴ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*
- ²⁹⁵ *Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – С. 147–148.*
- ²⁹⁶ Цитується твір Агафія Мірінейського (536–582) “Про царювання Юстиніана” в 5-ти книгах, який відображає події 552–558.

²⁹⁷ *Йордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 84.*

²⁹⁸ Гуннів – представників народу зі сходу, який у 370-х здійснив вторгнення в Європу.

²⁹⁹ *Йордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 86.*

³⁰⁰ Росомонів – ця назва записана тільки один раз у Йордана (§ 129). Тут же наведені три імені представників племені росомонів: Sunilda, Sarus, Ammius – основні персонажі історії про смерть Германаріха. Початок слова “рос” подібний початку назви “роксолани”. Можливо це аланське “рокс” – “світлий”. Інші пов’язують корінь “рос” у “роксоланах” і в “росомонах” із “росами” (“русамі”).

Б. О. Рибаків (у тезах доповіді “До питання про утворення давньоруської народності”) надає велике значення племені росомонів, з яким пов’язує “ядро майбутньої руської народності”, приписуючи йому область Середнього Подніпров’я “в басейні річки Росі, на південній околиці великої території поширення “полів поховань” антів”; його сусідами з південного сходу визнає роксоланів; росомонів пропонує тлумачити, як “роські мужі”; з їх районом у VI ст. пов’язує свідомство Захарії Ритора про народ “рос”. Необхідно також відзначити переклади і дослідження Н. В. Пігулевською сирійських джерел VI ст. – хронік Іоанна Ефеського і Захарії Ритора (“Псевдо-Захарія” в сирійській версії), які дали радянським історикам цікаві відомості про слов’ян, про племенах південноруських степів, Північного Кавказу.

Для племені росомонів, про яких відомо дуже мало, суттєвим є свідчення Захарії Ритора про “народ ерос” (hros-hrus) (*Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.–Л., 1941. – С. 84 і 166*, а також її стаття “*Имя Рус в сирийском источнике VI в.*” // *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сб. статей. – М., 1952*). Розповідь можна вважати пов’язаною з повстаннями племен, підлеглих Германаріху, і зі смертю Германаріха, що настала тоді, коли готи особливо потребували авторитетного ватажка для боротьби з гуннами.

Дехто вважає, що зводить росомонів до історично засвідчених роксоланів (Страбон, Птолемей, Йордан) немає підстав (про росомонів і найдавнішу історію слов’ян див.: *Артамонов М. И. Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси. – КСИИМК. – Вып. VI. – М.–Л. – 1940. С. 13*; про “неслов’янське” плем’я росомонів див.: *Jiriczek Otto L. Deutsche Heldensagen, I. – Strassburg, 1898. – S. 61*). Маркварт пропонує виводити етимологію етнічної назви “росомони” від слова *raus*, “очерет”, що пов’язує цю назву з берегами Меотиди (*Markwart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzuege. – S. 353, 368*). Про структуру слова “росомони” див. також: *Mapp Н. Я. Избранные работы. – Т. 4. – Л., 1933. – С. 264–266*). Цікаво, що на повідомлення Йордана про росомонів звернув увагу М. Ломоносов. Він називав їх роксоланами і наводив розповідь про Сунільду, її братів Сара і Аммія і про смерть Германаріха (див.: *Ломоносов М. В. О происхождении и древности россов, о переселениях и делах их в “Древней Российской истории” // Полн. собр. соч. – Т. 6. – М.–Л., 1952. – С. 212*).

³⁰¹ *Баламбер* – Balamber, rex Hunnorum, правитель гуннів, який привів їх у Європу (поява гуннів на Північному Кавказі і поблизу Танаїса на території, зайнятій аланами, відноситься приблизно до 360–370). Названий тільки у Йордана, який приписує йому підкорення держави готів Германаріха, коли гунни вирушили на неї спочатку дрібними загонами, а не всією масою, як пише Созомен (*Soz. Hist. Eccl. 4, 37*). Ще раз згаданий Баламбер у оповіді Йордана (*Get. 248, 249*) про спробу готів з їх королем Вінітаром звільнитися від гуннського ярма. Йордан,

- наслідуючи викладу Пріска, представив найбільш повне повідомлення про вторгнення гуннів у Європу.
- ³⁰² Готи розділилися на остроготів і везеготів бл. 200–250 н.е. Частина везеготів ще до удару гуннів по готях (*Get. 130*) пішла з Атанаріхом до Тіраса (Дністер). Повідомлення Йордана співпадає з даними Амміана Марцелліна (*Amm. Marc. 27, 5, 6–9*), які стосуються 365–367. Атанаріх у той час був одним із найсильніших ватажків тервінгів.
- ³⁰³ Германаріх помер у 375/376. Відповідно до повідомлення Йордана про смерть Германаріха в 110-річному віці треба вважати, що він народився близько 270.
- ³⁰⁴ *Амміан Марцеллін. Римская история – СПб. : Алетейя, 1994. – С. 494–496.*
- ³⁰⁵ Цитується твір Амміана Марцелліна (бл. 330 – бл. 400) “Історія” (збереглися 18 книг, які відображають події 353–378).
- ³⁰⁶ Мирний договір.
- ³⁰⁷ Починаючи з 350.
- ³⁰⁸ Дністер.
- ³⁰⁹ За це в 367–369 Валент здійснював походи за Істр без особливого успіху.
- ³¹⁰ Пруту.
- ³¹¹ На Соборі в Нікеї в 325 був єпископ готів Теофіль. Одним із наступників Теофіля був єпископ Уніло, що його висвятив св. Іоанн Златоуст. Осідком Уніла була Дора в Тавриці. Навала гуннів (375) на довгий час загальмувала поширення християнства на українських землях, хоча в південному Криму залишалися готи, бо не всі вони під тиском гуннів подалися на Захід. Археологічні розкопки стверджують існування у Припонтиді церков у III–IV ст. Найдавніші речі церковного вжитку, знайдені в Херсонесі і Керчі, належать до IV–V ст.
- ³¹² *Йордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 107–108.*
- ³¹³ Остроготського короля.
- ³¹⁴ У Північній Припонтиді.
- ³¹⁵ Тобто мав реальну владу.
- ³¹⁶ *Антив* – східних слов’ян.
- ³¹⁷ Полонив.
- ³¹⁸ На хрестах.
- ³¹⁹ Це трапилося в 375/396.
- ³²⁰ Якщо верхівка антив була християнізована, то серед розп’ятих мали бути й священники.
- ³²¹ Готи, як язичники, так могли розправитися тільки з християнами, бо загальновідомо, що смерть єдиновірному ворогові для всіх готів, варягів і вікінгів покладена від меча через давність язичницького вірування, що обоготворювало меч як тотем бога Одіна. А смерть на хресті для слов’яно-руського князя, його родичів і наближених могла бути для готів помстою тим, хто відступив від язичництва і обрав православну віру. Тому з IV ст. можна говорити про поширення християнства серед слов’ян.
- ³²² Баламбер (319? – 378?) – вождь гуннів II пол. IV ст., який очолив їх вторгнення в Європу (370–376).
- ³²³ *Ерак* – мабуть Дніпро в пониззі.
- ³²⁴ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 125–129.*
- ³²⁵ Це одне з перших свідчень про появу гуннів на захід від Меотиди (Азовське море).
- ³²⁶ *Саракінську кінноту* – арабську.
- ³²⁷ Далі “скіфи” спустошили Македонію, де в болотах переховувалися при Феодосії.
- ³²⁸ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholaistik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return*

- ³²⁹ Вестготи.
- ³³⁰ Вторгнення гуннів у володіння остготів відбулося в 376. Остготи зазнали поразки, а їх вождь Германаріх наклав на себе руки.
- ³³¹ До Валента II звернулися керманічі не остготів, а вестготів, яких тіснили остготи, що відступали під натиском гуннів.
- ³³² Вестготи були поселені Валентом у частині Фракії на правах федератів у 376.
- ³³³ Причиною загибелі імператора і самої Римської імперії.
- ³³⁴ Аммиан Марцеллін. *Римская история*. – СПб. : Алетейя, 1994. – С. 496–498.
- ³³⁵ Verg. Georg. 2, 105.
- ³³⁶ Нер. 7, 60.
- ³³⁷ Йордан. *О происхождении и деяниях гетов (Getica) / пер. Е. Ч. Скржинской*. – Изд. 2, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – С. 86.
- ³³⁸ Остготів.
- ³³⁹ З одного народу готів. Словом *socii* зазвичай позначалися союзники, у більшості випадків – варвари, федерати Римської імперії. Але в даному контексті цей термін, що стосується везеготов у зв'язку з остроготами, позначає групу, яка належала до об'єднання споріднених племен, до їх *societas* (див.: *Get. 130*), вказуючи на відокремлення везеготов від загальної *societas* готів. Іноді відповідно до контексту *socius* значить “солдат” або просто “соратник” (пор.: *Get. 136*).
- ³⁴⁰ Імператор Валентиніан I (364–375) названий Старшим (“Senior”) порівняно з Валентиніаном II (375–392) і Валентиніаном III (425–455) (*Get. 167, 185–191, 223, 235*). Валентиніан I також був старшим братом Валента і правив на Заході.
- ³⁴¹ В останній чверті IV ст., коли готи з'явилися на території імперії, вони були язичниками. Про це свідчить Євнапій (*Eunap. 55*): кажучи про перехід готів через Істр, він згадує їх жерців (про яких знає і Амвросій – *Ambr. Ep., 10*) і повідомляє, що їх святилища були переправлені через річку. У Созомена написано (*Soz. Hist. Eccl. 4, 37*) про язичницькі священнодійства варварів, це є і в “Acta Sabae” (§ 3, б) про ритуальне вживання м'яса жертвних тварин. Готи, очевидно, приносили своїм богам людські жертви. Орозій розповідає, що Радагайс, привівши до Італії понад 12 тисяч готів, дав обітницю – за звичаєм варварських племен – випити (пролити?) всю римську кров на честь своїх богів (*Oros. 8, 37.5*).
- ³⁴² У даному випадку назва “гети” стосується везеготів.
- ³⁴³ Образний вислів, який засвідчував, що автор вважав себе таким, що перебував за цією стіною, на римському боці. В “Аланському посланні” єпископа Феодора (XIII ст.) алани були для Херсона ніби захисним фортечним муром.
- ³⁴⁴ Тут ідеться про церкву не аріанську, а афанасіанську, супротивну аріанству. Йордан на той час не був аріанином, як майже всі готи, а православним, ортодоксом, тобто дотримувався офіційного віросповідання. Його “звернення”, “*conversio*” (*Get. 266*) найімовірніше було переходом з аріанства в православ'я.
- ³⁴⁵ Православ'я і аріанство Йордан називає партіями (*partes*).
- ³⁴⁶ Секта – аріанство. У Аноніма Валеція “*Argiana secta*” (*Anon. Val.*).
- ³⁴⁷ Називаючи три провінції (Прибережну Дакію, Мезію і Фракію), Йордан визначає область розселення везеготів і частини остроготів, які переправилися через Істр. Прибережна Дакія була виділена частково з Верхньої, частково з Нижньої Мезії, після того, як у 271 за наказом імператора Авреліана були відкликані римські війська з римської провінції Заїстрівська Дакія (заснована Траяном у 107), яка, таким чином, перестала існувати. Прибережна Дакія з головним містом Ратіарією перебувала на правому березі Істру і стала проміжною територією між обома Мезіями. У V ст. на південь від Прибережної Дакії була утворена Дакія Середземна з містами Сердікою (тепер Софія), Наїссусом (тепер Ніш). Під Мезією Йордан має на увазі Нижню Мезію; під Фракією – частину дієцезу

- Фракія (входив до складу префектури Схід). Магістр армії у Фракії називався *magister militum per Thracias*.
- ³⁴⁸ **Филосторгий. Сокращение “Церковной истории” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_07.htm**
- ³⁴⁹ **Византийские историки. – СПб. : Тун. Л. Демуса, 1860. – С. 143.**
- ³⁵⁰ Фрагмент, який зберігся в збірнику “De sententiis” часів Константина Багрянородного (серед. X ст.), оповідає про вторгнення й розселення на території імперії готів, яких із Північної Припонтиди витіснили гунни.
- ³⁵¹ Ієронім (*Hieron. Ep. 107*) повідомляє, що “русє війського гетів” (тобто готів) возить із собою церкви в наметах (*ecclesiarum circumfert tentoria*).
- ³⁵² У календарі готів під 14 серпня згадано 40 священних днів (*monialium*), які постраждали у Верії, в Македонії (*An. Mai. Mediol.*). Можливо, Євнапій мав на увазі дияконів.
- ³⁵³ В присутності невіруючих християни не говорили про євхаристію й хрещення.
- ³⁵⁴ Феоділ, митрополит готський, учасник I Вселенського собору. В IV–VII ст. були Скіфська, Херсонеська Готська, Боспорська, Фульська, Сугдейська (Суразька) єпархії. 7.03.304 в Томах був убитий єпископ Єфрем Таврійський (тобто Кримський).
- ³⁵⁵ Про підступність готів див. у Зосіма (*Zos. Hist. nov. 4, 20 i 56*).
- ³⁵⁶ А. Маї (*Mai. 1827. – P. 278*) зближує з цим місцем вислів Ієроніма (*Hieron. Ep. 60, 4*) *Gothus philosophatur*, бо дієсловом *φιλοσοφεῖν* отці церкви позначали чернече життя. Крім звичного погляду, властивого обуреному язичнику, автор виражає особливу думку; він звинувачує уряд Східної імперії в надмірній довірі зовнішньому благочестю готів, у потуранні цьому підступному народові. Подібне звинувачення є і в інших письменників щодо іноземців, яким уряд імперії робив різні поступки, сприймаючи виконання деяких релігійних обрядів за щире сповідання християнської віри.
- ³⁵⁷ **Феодорит, єп. Кирський. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ³⁵⁸ **Феодорит, єп. Кирський. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ³⁵⁹ Насправді племінника Граціана. Валентініан I помер на рік раніше.
- ³⁶⁰ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ³⁶¹ Імператор Валент. Близько 375 під натиском гуннів припинила своє існування держава остготів Германаріха (*Wagner. Getica. – S. 222*), яка простягалася на схід від Карпат до Танаїса і на північ від Понту Евксинського до Ками і Оки (*Altheim. Geschichte, I. – S. 350*). У 375 гунни перейшли кордони Східної Європи (*Там само. – S. 57*). У цьому ж році, з дозволу Валента, вестготи, утискувані гуннами, переправилися через Істр. Валент хотів розташувати їх на території імперії як військових поселенців. Але після того, як вожді вестготів були перебиті римським магістром Лупіціном, військові дії поновилися вже до кінця 376. Що стосується остготів, то питання про час їх переміщення на захід спірне: з точкою зору про переміщення остготів на захід уже перед навалою гуннів (не тільки на Дністер, але і в Бессарабію до Пірета-Прута) полемізує Ф. Альтхайм, за яким остготи в 375 ще мешкали на Танаїсі (*Altheim. Geschichte, I. – S. 342; of. S. 343 f.*). Вирішальна битва між готами й римлянами відбулася в 378 біля Адріанополя в східній Фракії: військо під проводом імператора було розбите, а сам Валент загинув (*СМН. IV. Р. I. – Р. 26*).
- ³⁶² **Филосторгий. Сокращение “Церковной истории” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_07.htm**
- ³⁶³ Фракію.

- ³⁶⁴ **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ³⁶⁵ Валент загинув 9 серпня 378 у битві при Адріанополі. Християнські автори розглядали його смерть як заслужене покарання: навернувши готів у арианство і прирікши їх тим самим на вічні муки в пекельному вогні, він сам був ними спалений.
- ³⁶⁶ **Павел Орозій. История против язычников. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – Кн. I–VII. – С. 488.**
- ³⁶⁷ Аріани.
- ³⁶⁸ **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ³⁶⁹ **Павел Орозій. История против язычников. – Кн. I–VII. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – С. 488–489.**
- ³⁷⁰ Історик Помпей Трог.
- ³⁷¹ Історик Корнелій Тацит. Таких тверджень у даних істориків немає.
- ³⁷² Забезпеченими.
- ³⁷³ Ці кампанії були проведені Феодосієм Великим і Граціаном у 379–380 (*Socr. HE 5.6*).
- ³⁷⁴ Феодосій Великий урочисто вступив до Константинополя 24.11.380 (*Socr. HE 5.6*).
- ³⁷⁵ 381/382; в 366 Атанаріх надав допомогу Прокопію (*Amm. Marc. 26, 10, 3*).
- ³⁷⁶ Атанаріх, вигнаний зі своїх земель під час заколоту Фритігерна, Алафея і Сафрака (*Zos. 4.34; Amm. Marc. 31. 5.6*), з'явився 11 січня 381 в Константинополі, де 25 січня він помер (*Socr. HE 5.10; Iord. Get. 144*) або був убитий (*Prosper. Chron. a. 382*).
- ³⁷⁷ Мир був укладений 3 жовтня 382 за його умовами вестготи поселялися як федерати на території Нижньої Мезії і у Фракії.
- ³⁷⁸ **Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return**
- ³⁷⁹ **Деяння Вселенских соборов. – Т. 1. Собор Константинопольский 1-й, Вселенский 2-ой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejaniya-vsenskikh-soborov-tom1/2>**
- ³⁸⁰ Феодосій.
- ³⁸¹ **II Вселенський (I Константинопольський) собор** (05. – 9/19.07.381) був скликаний у Константинополі Феодосієм I (378–395), який і сам брав участь у його роботі разом із 150-ма святими отцями (з Сирії, Азії, Фракії, Єгипту, Македонії). На собор з Александрії прибув патріарх Тимофій, з Антіохії – патріарх Мелетій I (360–381); були тут Кирило Єрусалимський, Григорій Богослов (єпископ Константинополя). У Константинополь прийшли також 36 єпископів духовборців чи пневматомахів, які вважалися послідовниками Македонія, на чолі з Елевсієм Кізікським і Маркіаном Лампсакійським. Переговори с ними прибічників Нікейського символу і вчення про равночасність Святого Духа Отцю і Сину не дали результатів, і македоняни, покинувши собор, вїїхали зі столиці. На соборі, можливо, був і Ульфїла – єпископ готів (у 360 він був на Константинопольському соборі), натомість архієпископ Скіфський Бретон (Бретаніон) на соборі не був (*Theodor. Hist. Eccl.*). Західна церква з папою Дамасієм I (366–384) не була представлена (папа прислав із Рима послання).

На самому початку соборних діянь було розглянуто справу про рукопокладення на Константинопольську кафедру Максима Кініка, потім воно було визнане незаконним і недійсним. На соборі спочатку головував, мабуть,

Тимофій, потім Мелетій, Григорій Богослов (його визнали замість незаконно поставленого Максима Кініка). Замість померлого Мелетія обрали Флавіана (а не Павліна). Григорій після короткого головування пішов у відставку (обрали Нектарія, 381–397, третього голову собору).

Собор затвердив догмат про сходження Святого Духа від Бога Отця, про рівність і єдиносутність Бога Духа Святого з іншими особами Святої Трійці – Богом Отцем і Богом Сином. Він затвердив Нікео-Цареградський Символ віри (до Нікейського Символу додаді 8, 9, 10, 11 і 12 члени), 7 канонів. Повторно засуджене аріанство, формулюється віровчення про Святу єдиносуту Трійцю. Засуджено ересі пізніх аріан (євноміан, аноміїв, євдоксіан, напіваріан-духоборців чи македоніан, савелліан, маркелліан, фотініан, аполлінаріан). Підвищено кафедру Константинополя (2 місце після Рима). В результаті утворилася так звана пентархія – п'ять головних єпископських кафедр християнського світу: Рим, Константинополь, Александрія, Антіохія і Єрусалим. У Мезії і Скіфії служителі мали спілкуватися з *Терентієм Томським* і Мартірієм Маркіанопольським. Отці прокляли духоборця Македонія. Про собор писали: Созомен, Феодоріт, Григорій Богослов, Сократ Схоластик та ін.

³⁸² Можливо Тимофій I Александрійський (380–384); Мелетій Антіохійський, Григорій Богослов, Нектарій.

³⁸³ Терентій.

³⁸⁴ *Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*

³⁸⁵ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return*

³⁸⁶ Вестготи були замирені в основному дипломатичними засобами в 380; у I консульство своє і в V Граціана Феодосій прибув у Константинополь.

³⁸⁷ *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae : e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi; adiectis synaxariis selectis / opera et studio Hyppolyti Delehaye. Bruxellis, Apud Socios Bollandianos, 1902. – Col. 517.*

³⁸⁸ *Римские истории IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 160.*

³⁸⁹ Феодосій I.

³⁹⁰ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демуса, 1860. – С. 146–149.*

³⁹¹ Феодосій I Великий (347–395, імператор з 379). У 382 уклав мир із вестготами і розселив їх як федератів на південь від Нижнього Істру.

³⁹² Мова йде про витіснення готів гуннами.

³⁹³ Фравіф (Фравітта) (пом. бл. 403) – гот, язичник, став римським підданим і поступив на військову службу до імператора Східної Римської імперії Феодосія I, в перші роки правління василевса, бл. 380. Дослужився до магістра й консула.

³⁹⁴ Слова Ахіллеса (II. 9.312).

³⁹⁵ Тобто шлюби між християнами і язичниками були можливі.

³⁹⁶ *Григорий Нисский. Похвальное слово великомученику Феодору (Тирону) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Nisskij/pohvalnoe_slovo_Feodoru/*

³⁹⁷ Цитується твір Григорія Нісського (330–394) “Похвальне слово великомученику Феодору”.

³⁹⁸ *Вестн. древн. истории. – 1948. – № 3. – С. 253–254.*

³⁹⁹ Цитується лист Григорія Назіанзіна Богослова (бл. 328 – 389) до Євагрія.

⁴⁰⁰ *S. Asterius, Amasenus episcopus. Notitia historica et literaria // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 40. – Parisiis, 1863. – С. 314.*

- ⁴⁰¹ Цитується твір Астерія Амасійського (бл. 350 – бл. 410) “Бесіда 9. Похвала священномученику Фоці”.
- ⁴⁰² **Феодорит Кирский. О природе человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/O_prirode_cheloveka/**
- ⁴⁰³ Цитується твір Феодорита Кірського (393–457) “Про природу людини”.
- ⁴⁰⁴ **Вестн. древн. истории. – 1948. – № 3. – С. 299–300.**
- ⁴⁰⁵ Цитується твір Феодорита Кірського “Про вшанування мучеників”.
- ⁴⁰⁶ **Вестн. древн. истории. – 1948. – № 3. – С. 300.**
- ⁴⁰⁷ Цитується твір Феодорита Кірського “Промова 9. Про закони”.
- ⁴⁰⁸ Китайців.
- ⁴⁰⁹ Апостолів.
- ⁴¹⁰ Нег. 1, 216 москалі.
- ⁴¹¹ Хен. Anab. 4, 7, 13 (у теохів).
- ⁴¹² Strab. 11, 11, 7.
- ⁴¹³ Нег. 4, 71.
- ⁴¹⁴ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**
- ⁴¹⁵ Після перемоги Максима, народження Гонорія і собору в Сангарі.
- ⁴¹⁶ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**
- ⁴¹⁷ До середини VI ст. згадується 12 скіфських єпископів.
- ⁴¹⁸ Події після виступу Амвросія в церкві проти Феодосія в 390.
- ⁴¹⁹ **Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return**
- ⁴²⁰ За умовами мирного договору 382 між Феодосієм Великим і вестготами останні були поселені в Мезії і Фракії на правах федератів.
- ⁴²¹ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**
- ⁴²² Розкол в ариан; Дорофей із Сирії, Марін із Фракії.
- ⁴²³ Пиріжечниками.
- ⁴²⁴ Рід жертвних коржів.
- ⁴²⁵ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**
- ⁴²⁶ **Вестн. древн. истории. – 1949. – № 4. – С. 227–228.**
- ⁴²⁷ Цитується твір Ієроніма Стридонського “Лист 60. До Геліодора”.
- ⁴²⁸ **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ⁴²⁹ Іоанн Златоуст.
- ⁴³⁰ Іоанн Златоуст став столичним єпископом 26 лютого 398. Він направив готам єпископа Унілу (пом. 404).
- ⁴³¹ **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- ⁴³² Тобто Іоанн.
- ⁴³³ Район міста Кір.
- ⁴³⁴ **Theodoretus, Cyrensis episcopus. Opera omnia. – Tomus quintus // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Vol. 84. – Parisiis, 1864. – P. 51.**
- ⁴³⁵ Цитується твір Феодорита Кірського “Похвальні слова св. Іоанну Златоусту” (5 промов).
- ⁴³⁶ **Ермий Созомен. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/**

- 437 Требігальд чи Трібігільд.
- 438 Феодосію.
- 439 Це не була комета Галлея.
- 440 **Филосторгий. Сокращение “Церковной истории” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_07.htm**
- 441 Місто у Фрігії (Мала Азія).
- 442 Готський полководець на службі імперії.
- 443 **Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return**
- 444 Правив у 395–408.
- 445 Гайна вбив Руфіна в 395. Падіння Євтропія у 399 також було справою рук воєначальника Гайни. Після цього вплив Гайни посилювався. Він повернувся в Константинополь на початку 400. Проте ворожі йому групи не дозволили варварському воєначальнику набути такої ж влади, яку мали до нього Руфін і Євтропій. Спроба Гайни непомітно захопити імператорський палац не вдалася, і він наказав своїм військам відступити зі столиці. Але в той момент готи стали об’єктом нападу повсталих мешканців Константинополя. Частина готів утекла, інша ж частина була знищена на вулицях або спалена в церкві поряд з імператорським палацом.
- 446 Близько 7 тис. чоловік.
- 447 **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- 448 **Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 158–159.**
- 449 Полководець, гот, фактично командував візантійською армією в серед. 90-х IV ст.
- 450 Євтропієм, колишнім рабом, який зробив придворну кар’єру, ставши після 395, за часів імператора Аркадія (383/395 – 408), на чолі цивільного уряду. Призначений консулом, він почав проводити енергійну політику, спрямовану проти варварів. Зміщений у 399.
- 451 Трібігільду.
- 452 Гайна не зміг заволодіти столицею: в 400 готи були витіснені з міста.
- 453 **Феодорит, еп. Кирский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>**
- 454 Не зрозуміло, де відбулося це побачення. Готи були відтіснені від Константинополя, а в січні 401 Гайна був убитий. Про виступ Гайни згадував Йордан (*Get. 177*).
- 455 **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 162–164.**
- 456 *Херсонесі* – Херсонесі Фракійському, півострові між Геллеспонтом і затокою Мелас (тепер Сароська). Фравіф, за Зосімою (*V. 20*), був обраний імператором і сенатом як полководець для війни з Гайною і порятунку імперії.
- 457 На 401 рік.
- 458 **Зосим. Новая история. Кн. 5 // Проблемы историографии всеобщей истории : мат межд. науч. семинара. – Белгород : БелГУ, 2000. – С. 97–98.**
- 459 Гайна втік за Істр, де він опинився в місцях кочів’їв гуннів з вождем Ульдісом.

Розділ 2

V – VI століття

*“Туди, в минувшину далеких днів,
Коли діди, забуті й незабутні,
Уперше стали між високих гір,
Оглянули широкий виднозір,
За покоління дбаючи майбутні”¹.*

2.1. V століття

Текст

{400} **Genn. Mass. De vir. Illustr.**² “Кассіян³, родом скіф (natione Scytha), поставлений єпископом Іоанном Великим⁴ дияконом у Константинополі, заснував, будучи пресвітером, у Массілії⁵ два монастирі, чоловічий і жіночий, які існують досі”⁶.

{400–403} **Ioan. Chrysost. Or. in hon. S. Paul.**⁷. “І⁸ скіфи, і савромати... і ті, хто поселився біля самих околиць Всесвіту, перекладаючи Святе Письмо кожен на свою мову, філософствують про ці словеса”.

{400–403} **Socr. Schol. Hist. Eccl. 6 (12)**⁹. “(12). Про те, як Єпіфаній, прибувши до Константинополя і бажаючи догодити Феофілу, проводив зібрання і здійснював рукопокладення проти волі Іоанна.

Трохи згодом, у Константинополь знову, за порадою Феофіла, приїжджав кіпрський єпископ Єпіфаній і привіз із собою заборонне визначення проти Орігенових книг, яким не відлучив самого Орігена, а тільки відкинув його твори. Приставши поблизу церкви святого Іоанна, що знаходилася за 7 миль від міста, і вийшовши з корабля, він провів зібрання і, рукопоклавши диякона, негайно прибув у місто. На догоду Феофілу, не погодившись на запрошення Іоанна, він зупинився для проживання у приватному будинку і, скликавши приїжджих єпископів, прочитав їм заборонне визначення проти творів Орігена і додав: “Я нічого не можу сказати проти них, але мені і Феофілу здалося необхідним піддати їх забороні”. Деякі, з поваги до Єпіфанія, підписали цю ухвалу, але більша частина відмовилася. З-поміж останніх був і єпископ Скіфії, Феотім, який так відповів Єпіфанію: “Єпіфаній! Я не згоден ображати і давнього чоловіка, якщо він помер у благочесті; не смію приступити до засуджувальної справи і видалити те, чого не відкидали наші предки, особливо коли мені відомо, що в книгах Орігена немає ніякого злого вчення”. Тут він приніс одну Орігенову книгу, прочитав її і показав, що в ній міститься виклад учення Церкви, а потім додав: “Засуджувачі цих книг, самі не помічаючи, засуджують і те, про що в них ідеться”. Ось що відповідав Єпіфанію знаменитий своїм благочестям і святістю життя Феотім”¹⁰.

{До 403} **Sozom. Hist. Eccl. 8 (14)**¹¹. “(14). ...Єпіфаній¹² ясно дав зрозуміти їм, що вірить наклепам на Іоанна; бо, будучи переконуваний зупинитися в церковних будівлях, не погодився і уникав побачення з Іоанном, а тим часом, скликаючи єпископів, які приватно мешкали в

Константинополі, показував їм визначення проти Орігенових творів, і деяких переконав підписати його. Втім більша половина їх відмовилася, а скіфський єпископ Феотім¹³ навіть явно засуджував Єпіфанія, кажучи, що неблагочестиво ображати давно померлого, зводити хулу на суд стародавніх і відкидати схвалене ними. При цьому він виніс один із творів Орігена, прочитав його і, показавши, що прочитане корисне Церквам, сказав: нерозсудливо чинять люди, які зводять наклеп на це; вони наражаються на небезпеку поносити і те, про що тут ідеться”.

{403} **Sozom. Hist. Eccl. 8 (25)¹⁴**. “(25). Гунни, перейшовши Істру, спустошили Фракію”.

{403} **Hieron. Ep. 107. Ad Laet. 2¹⁵** “(2)¹⁶. ...Відклавши сагайдаки й арменій, гунни вивчають Псалтир, і холод Скіфії палає жаром віри, руде й біляве військо гетів¹⁷ возить із собою намети церков; і, можливо, вони тому борються з нами рівним строем¹⁸, що сповідують однакову віру”.

{405} **Prudent. Apotheosis 424–432¹⁹**. “Про прихід Господа почув і той, хто живе біля заходу іберійського сонця, і той, кого приймає рожевий новий схід. Євангельське слово своїм проникненням послабило скіфські морози і забезпечило своїм жаром гірканські зими, так що родопський Гебр, звільнений від льоду, вже більш спокійною рікою тече з кавказьких скель²⁰. Змирилися гети, кривава дикість гелона при спразі поповнює безкровні чаші чистим молоком²¹, щоб приносити жертви святим питтям із крові Христової²²”.

{407} **Theodor. Hist. Eccl. 5 (34)²³**. “(34). “Після смерті великого вселенського учителя²⁴ західні єпископи не раніше почали спілкуватися з єпископами Єгипту, Сходу, Боспору і Фракії, як приєднавши ім'я цього богоугодного чоловіка до імен інших померлих єпископів”.

{408} **Sozom. Hist. Eccl. 9 (5)²⁵**. “(5). Близько того ж часу випало гуннам стояти табором у Фракії²⁶. Раптом вони ганебно кинулися тікати, залишивши вельми багатьох зі своїх товаришів, тоді як ніхто не нападав на них і не переслідував їх. Потім Ульдіс²⁷, ватажок варварів, які мешкали поблизу Істру, переправившись із численним військом через цю річку, розташувався табором на кордоні Фракії, взяв зрадою мізійське місто Кастремартіс²⁸ і, роблячи напади на решту Фракії, через зарозумілість не хотів укласти союзу з римлянами. Коли префект²⁹ фракійських військ перемовлявся з ним про мир, він вказав на сонце, що сходить і сказав, що підкорити всю освітлювану ним землю для нього, якби заманулося, не коштуватиме великих труднощів. Але тим часом, як він робив такі загрози і довільно призначав данину, оголошуючи, що тільки за цієї умови погодиться на

мир із римлянами, в іншому ж випадку нехай чекають війни, – в такій крайнощі Бог показав, настільки він турбується про цю імперію. Через деякий час між слугами Ульдїса і начальниками загонів його війська зайшла мова про Римську державу і людинолюбство римського імператора, – наскільки високими, тобто, і багатьма почестями нагороджує він відмінних і добрих людей. Звичайно, не без волі Божої відчувши в собі сильне бажання до таких почестей, ті начальники загонів перейшли до римлян і разом зі своїми підлеглими вступили в їх табір. Тоді Ульдїс ледве врятувався, втікши на інший берег річки, причому втратив багато людей, особливо ж так званих скірів. До теперішньої події цей варварський народ був досить численний. Але, не встигаючи за іншими під час втечі, одні з варварів були перебиті, інші, що залишилися в живих, зв'язані і відправлені до Константинополя. Щоб, зібравшись у великій кількості, вони не наважилися на що-небудь, уряду прийшла думка розсіяти їх. Тому деякі з них були продані за мізерну ціну, а деякі й задарма віддані в рабство, з тією тільки умовою, щоб вони ніколи не були ні в Константинополі, ні взагалі в Європі, але від відомих собі місць відокремлені були морем. Крім того залишалася ще значна частина не проданих, і розташована була на помешкання по різних місцях. Багатьох я бачив у Віфінії поблизу гори Олімпу; живуть вони розсіяно і обробляють пагорби й долини, що знаходяться там”.

{408–411}*Evagr. Hist. Eccl. 3, 38*³⁰. “(38)³¹. Той самий імператор³² зробив і найбільшу, і достопам'ятну справу – побудував на вигідному місці у Фракії так звану “Довгу стіну”³³. Вона більш ніж на 280 стадій віддалена від Константинополя, на 420 стадій³⁴, ніби затоку, охоплює те й інше море і робить місто замість півострова майже протилежним Херсонесу островом, представляючи собою безпечну переправу з так званого Понту в Пропонтиду і в море Фракійське, а разом із тим стримуючи як напади варварів з боку відомого Евксинського Понту, Колхіди, Меотійського озера і Кавказу, так і наплив їх з боку Європи”.

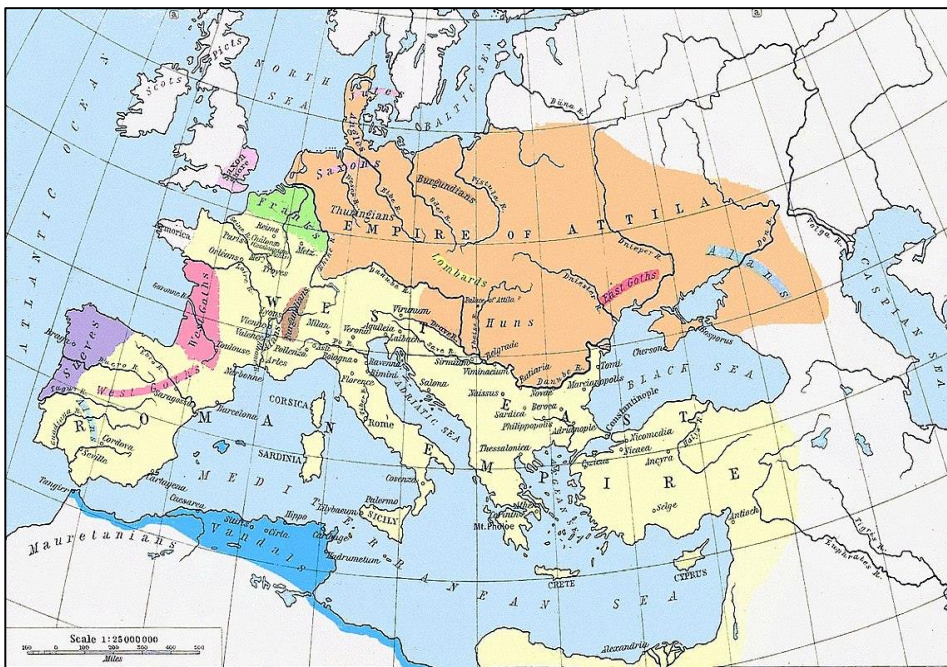
{431}*Act. Concil. Oecum. 2*³⁵. “У рік правління владик наших, завжди найясніших, Флавія Феодосія³⁶ – тринадцятий, а Валентиніана³⁷ – третій, на 23 червня³⁸ в Ефеській митрополії, за призначенням боголюб'язніших і христоролюбивих імператорів, зібрався собор³⁹, і в святій церкві, званій Марія, сіли боголюб'язніші і найсвятіші єпископи...

...Підписуюсь⁴⁰ Тимофій, єпископ ... в області Скіфії”.

{432}*Theodor. Hist. Eccl. 5 (37)*⁴¹. “(37). Так, коли ватажок кочових скіфів, Роїл⁴², із численним військом перейшовши Істр, спустошував і грабував Фракію – з погрозою, що оточить цесарське місто і при першому нападі візьме його і зруйнує, – Бог кинув з неба громи і блискавки, і ними винищив як його самого, так і все його військо”.

{438/439} *Theoph. Chronogr. 438/439*⁴³. “[Про втрату імперією за часів Валентиніана III земель у західній Лівії і Британії, Галлії, Іспанії].

Тоді⁴⁴ численні готські племена селилися по той бік Істру, в північних областях. З них найбільш гідні згадки чотири [племені]: готи, візиготи, гепіди і вандали⁴⁵, які нічим іншим, крім імені, не відрізняються один від одного, говорять на одному діалекті⁴⁶. Всі вони дотримуються зловір'я Арія⁴⁷. При Аркадії⁴⁸ і Гонорії⁴⁹, перейшовши Істр, вони оселилися на землях ромеїв. Гепіди, від яких пізніше відокремилися лангобарди і авари, заселили області навколо Сінгидуна⁵⁰ і Сірмія⁵¹. Візиготи ж, зруйнувавши разом із Аларіхом⁵² Рим, вирушили в Галію і підпорядкували тамтешніх жителів”. (94.9–19).

Держава гуннів за часів Аттіли (434–453)

{448} *Act. Concil. Oecum. 3 (103, 141)*⁵³. “(103). У консульство найсвітліших Флавія Зенона і Постуміана⁵⁴, напередодні листопадових ід, у христорлюбивому і царственному Константинополі, новому Римі, коли Святий і великий собор, який є у згаданому великому місті, зібрався, під головуванням Святійшого і Блаженнішого архієпископа Флавіана, в судовій палаті єпископії, – Євсевій, єпископ дорілейський, сказав...

(141). Флавіан, єпископ Константинополя, нового Рима, визначившись, підписав;

...Лонгін, Божою милістю єпископ херроніський⁵⁵, визначивши, підписав;

...Діаференцій, єпископ міста Ольви⁵⁶, визначившись, підписав;

...Євдоксій, єпископ боспорський⁵⁷, визначивши і вирішивши, підписав”.

{448}**Prisc. 8**⁵⁸. “(8)⁵⁹. Ми провели тут ніч, і з меж Наїссуса⁶⁰ повернули до річки Істру. Ми вступили до місця, яке затінювалося деревами і утворювало багато звинин і поворотів⁶¹. ...Пройшовши це важке місце, ми вийшли на рівнину, яка була болотиста. Тут варвари-перевізники прийняли нас на *однодеревки*⁶², які вдовбуються ними зі зрубаного лісу. Вони перевезли нас через річку⁶³.

...Ми йшли далі гладкою дорогою, яка пролягає по рівнині⁶⁴, і дійшли до річок судноплавних, із яких найбільші після Істра є: Дрікон⁶⁵ Тігас⁶⁶ і Тіфісас⁶⁷. Ми переправилися через ці річки на однодеревках, що вживаються береговими жителями тих річок. Через інші річки ми переправлялися на плотях, які варвари возять на возах, з тієї причини, що ті місця покриваються водою. У селищах відпускали нам⁶⁸ у їжу – замість пшениці – *просо* (ὁ σίτος)⁶⁹, замість вина – так званий у тубільців *медос* (ὁ μέδος)⁷⁰. Служителі, які слідували за нами, отримували просо і питво, яке добувається з ячменю і яке варвари називають *камос* (το κάμων)⁷¹. Пройшовши багато доріг, розкинули ми надвечір свій намет біля озера, що має придатну до пиття воду, споживану жителями ближнього селища. Раптом піднялася страшна буря з громом, частими блискавками і проливним дощем. Бурею не тільки перекинуло наш намет, але і всі пожитки віднесло в озеро. Цим випадком, і сильною тривоگوю, що панувала в повітрі, ми були до того налякані, що покинули те місце, відокремилися один від одного, і серед мороку, під зливою, кожен із нас пішов по дорозі, яка уявлялася йому зручною. Однак ми всі прийшли до халуп селища, де і зійшлися, – бо різними шляхами ми звернулися до одного місця. Ми з криком відшукували товаришів, що відстали від нас. Скіфи⁷² вибігли на шум і почали запалювати *очерет*, який вони вживають для розведення вогню. При світлі цього очерету вони запитували нас: що нам потрібно, що ми так голосно кричимо? Коли варвари, які були з нами, дали їм знати, що нас зустріла негода, то жителі покликали нас до себе, взяли нас у свої будинки, і підкладаючи багато очерету, зігріли нас⁷³”.

{449}**Act. Concil. Oecum. 3**⁷⁴. “...У консульство Флавія Протогена і того, хто буде оголошений⁷⁵, за найвищим повелінням, у великому портику святої церкви⁷⁶ засідали:

Флавіан, найшанованіший єпископ цього славного міста;

...Александр, найшанованіший єпископ міста Том, в області скіфській;

...Лонгін⁷⁷, найшанованіший єпископ міста Херсоніса.

...Македоній, знатний трибун і референдарій, сказав: “На шостий день квітневих ід, за найвищим повелінням, мені було наказано дослідити у найшанованіших єпископів достовірність раніше складених документів у справі, яка провадиться між найшанованішим єпископом Флавіаном і архімандритом Євтіхієм”.

{449} **Act. Concil. Oecum. 3⁷⁸**. “... Феодосій, відданий у душі партії Діоскора, оголосив другий Ефеський собор⁷⁹, при консулах Астерії і Протогенові⁸⁰, через 19 років після першого. Туди зійшлися: Діоскор Александрійський⁸¹ зі своїм Євтіхієм⁸², Домн Антіохійський, наступник Іоанна, Ювеналій Єрусалимський Флавіан Константинопольський⁸³ зі 130-ма і навіть більше єпископами. Також і Лев, підкоряючись волі імператора, приєднав авторитет апостольської кафедри і послав легатів – Юліана, єпископа ПUTEОЛЬСКОГО, пресвітера Рената, диякона Іларія та нотаріуса Дульцітія, з листами до Флавіана і до собору, в яких ясно висловлював праву віру проти лжемудрувань Євтіхія. З свого боку й імператор у той же час послав архімандрита Варсуму⁸⁴, щоб він від імені всіх ченців діяв проти всіх східних єпископів, які засудили Євтіхія, і потім Елпідія, члена священної консисторії, щоб він був охоронцем і стражем собору; причому позбавив права суду єпископів, якими був засуджений Євтіхій.

За таких, настільки принизливих і несприятливих обставин, відбувся собор у Ефесі, в храмі Пресвятої Марії, 4-го числа серпня.

... Діоскор і Варсума, яким зазвичай було діяти не за правилами справедливості, а силою і військом, не покладаючись на законні міркування і наради, зібрали воїнів і сильну партію ченців, з 300 чоловік, увірвалися озброєні на собор, відбили пальці у переписувачів, які записували соборні діяння, і розбили таблиці; потім засудили і позбавили єпископського сану Феодорита Кірського й Іву Едеського, які були тоді відсутні, – також і Домна Антіохійського, що був у той день хворим; Флавіана змусили мовчати, а його співчленам наділи залізні ланцюги; у інших єпископів надзвичайними загрозами і страхом витягли голоси проти Флавіана, примусили їх підписати чистий і білий пергамент, на якому, їм було невідомо, що буде написано. Римські легати повстали було проти цього; але, нічого не зумівши зробити, пішли під прикриттям озброєних охоронців і зникли, як від битви з розбійниками”.

{449} **Act. Concil. Oecum. 3⁸⁵**. “Після консульства шляхетних Зенона і Постуміана⁸⁶, на шостий день серпневих ід, що за єгипетським літочисленням 15 мезора, індікта третього, коли на соборі, що зібрався в Ефесі по велінню боголюб'язніших і христоробивих імператорів, засідали в найсвятішій церкві, званій Марія, боголюб'язніші і найсвятіші єпископи, Діоскор Александрійський, і єпископ Юліан, який займав місце Лева, святійшого і найблагодетивішого єпископа церкви римської ... і Євдоксії Боспорський⁸⁷”.

{Серед. V ст.} *Theodor. Relig. Hist. 26 (1)*⁸⁸. “(1)⁸⁹. Знаменитого Симеона⁹⁰, велике чудо Всесвіту, знають усі подлеглі Римської держави: дізналися про нього і перси, і мідійці, і ефіопи, слава про нього проникла і до кочових скіфів і сповістила про його працьовитість і любомудрість...”.

{450–491} *Ps.-Zach. Hist. Chron. 1*⁹¹. “(1)⁹². Разом із цими⁹³ в цій північній стороні є п'ять віруючих народів з їх 24 єпископами. Їх католикос знаходиться в Двіні, великому місті перської Вірменії. Їх католикос був муж праведний і знаменитий, на ім'я Григорій. Гурзан [це] також земля у Вірменії, з мовою, подібною до грецької, у них є царьок християнський, підлеглий царю Персії. Аран також земля, в тій же землі Вірменії, зі [своєю] мовою, з народом віруючим і хрещеним, у них є царьок, підлеглий перському царю.

Сісган [це] також земля, зі [своєю] мовою і віруючим народом, але живуть у ній і язичники.

Базгун [це] земля зі [своєю] мовою, яка примикає і простягається до Каспійських воріт і моря, які [знаходяться] в межах гуннських.

За воротами живуть бургари, зі [своєю] мовою, народ язичницький і варварський, у них є міста, і алани, у них п'ять міст.

Із територій Даду мешкають у горах, у них є фортеці. *Ауангур*, народ, що мешкає в наметах, *аугар*, *сабір*, *бургар*, *куртаргар*, *авар*, *хозар*⁹⁴, *дірмар*, *сірургур*, *баграсік*, *кулас*, *абдел*, *ефталім*⁹⁵, ці 13 народів мешкають у наметах, існують за рахунок м'яса худоби і риби, диких звірів і зброї.

У глибину від них [мешкає] народ *амазрати*⁹⁶ і *люди-собаки*⁹⁷, на захід і на північ від них [мешкають] *амазонки* (*amazonides*)⁹⁸, жінки з одними грудьми, вони живуть самі по собі і воюють зі зброєю і на конях. Чоловіків серед них немає, але якщо вони бажають прижити, то вони вирушають мирно до народів по сусідству з їх землею і спілкуються з ними близько місяця і повертаються в свою землю. Якщо вони народжують особу чоловічої статі, то вбивають її, якщо жіночої, то залишали і, таким чином, вони підтримували своє становище. Сусідній з ними народ *є-рос*⁹⁹, чоловіки з величезними кінцівками, в яких немає зброї і яких не можуть носити коні через їх кінцівки. Далі на схід, у північних країнах, є ще три чорні народи.

У гуннів років 20 тому або більше вийшло писання на їх мові про те, як це влаштовано Господом, повідомлю так, як я чув про це від правдивих чоловіків – Іоханана з Решайна, який перебував у монастирі Бет-Айсхакуні, поблизу Аміді, і від Томаса шкіряника (*βυρσεύς*), захоплених у полон при Каваді років за 50 перед тим або більше. Вони були знову продані і вирушили за межі перські в гуннські, пройшли за ворота і залишалися в їхній землі більше 30 років, взяли жінок, народили там дітей. Вони повернулися в даний час і розповіли нам живими словами наступне. Після того як вивели полонених за межі ромуїв і ввели до гуннів і вони залишалися в їхній землі 34 роки,

з'явився ангел до чоловіка по імені Кардост, єпископа землі Аран, як цей єпископ повідомив, і сказав йому: “З трьома добрими священиками піди в долину і прийми від мене слово, послане тобі від володаря духів, тому що я розпоряджаюся цими полоненими, що з ромейських меж увійшли в область [язичницьких] народів. Я представив їх молитви Богові, і він сказав мені те, що я сказав тобі”. Коли цей Кардост, що перекладається з грецької Теоклетос, а арамейською “покликаний Богом”, із ретельністю вирушив у долину з трьома священиками, сказав їм ангел: “Підіть, вступіть у область [язичницьких] народів і хрестіть дітей мертвих, поставте їм священиків, дайте їм таїнства, підкріпіть їх. Ось я з вами, зроблю вас там улюбленими, ви будете робити там серед [язичницьких] народів знамення і ви знайдете все, що потрібно для вашого служіння”. З ними пішло четверо інших, і в землі, де не можна знайти спокійного місцеперебування, знаходили ці сім чоловіків священиків з вечора у вечір сім хлібів і глечик води. Вони не увійшли в ворота, але були проведені через гори. Коли вони прибули, вони говорили з полоненими, багатьох охрестили і навчали [деяких] із гуннів. Вони залишалися там 7 років¹⁰⁰ і випустили там писання гуннською мовою.

Сталося в той час, що був посланий туди Пробос із посольством від імператора, щоб купити з них воїнів для війни з [язичницькими] народами. Коли він дізнався щодо гуннів від цих святих і був обізнаний щодо полонених, він вельми позаздрив і побажав побачити їх. Він побачив їх, був ними благословенний і дуже вшанував їх у очах цих народів. Коли наш імператор дізнався від нього щодо події, вчиненої так Господом, як вище описано, з міст під Ромейською державою, розташованих поблизу, було завантажено 30 мулів, і він послав їх із пшеницею, вином, олією, льоном, іншими плодами і священним начинням. Мулів він подарував їм, оскільки Пробос був чоловіком віруючим, м'яким і був старанним у таких добрих справах, як ця. Через 14 років¹⁰¹ він пішов, і був інший вірменський єпископ на ім'я Макар, він був добре підготовлений і вступив [туди] за своєю волею, разом зі священиками. Він побудував церкву з цегли (ρλινοφος), насадив рослини, посіяв різне насіння, здійснив знамення і багатьох хрестив.

Коли володарі цих народів побачили щось нове, вони дуже здивувалися і зраділи мужам, вшанували їх, і кожен кликав їх у свій край, до свого племені, і просив, щоб вони були йому вчителями. І ось вони там до теперішнього часу¹⁰².

{451} **Act. Concil. Oecum. 3**¹⁰³. “Відмінна чесність Маркіана¹⁰⁴ і всім відоме його благочестя спонукали Лева¹⁰⁵ шукати у нього того, в чому він не міг встигнути за допомогою листів до Феодосія. Маркіан і Пульхерія¹⁰⁶ були на це згодні, і, відправивши листа до Лева, так само як і отримавши від нього, скликали в Нікеї 630 єпископів для собору¹⁰⁷. Але римські легати, яких послав Лев, єпископи Пасхазін Лілібетанський, Луценцій Аскуланський, Юліан Цензенський і пресвітер Боніфацій, вважаючи важливішою справою для узгодження

речей і припинення заворушень євтіхіанської партії те, коли б на соборі був присутній сам Маркіан, уклінно просили його, щоб він переніс собор у таке місце, де сам він зручно міг би відвідувати його. Тому собор був перенесений у Халкідон Віфінський¹⁰⁸, віддалений від Константинополя на сім стадій¹⁰⁹, і відкритий у восьмий день жовтня, за консулів Маркіана¹¹⁰ і Адельфія¹¹¹, в присутності римських легатів, під головуванням Анатолія Константинопольського, в храмі святої Діви і мучениці Євфимії”.

Європа в I пол. V ст. Мапа

{451–475} **Apoll. Sidon. Narrat. Dioscor. 1–7**¹¹². “(1). Після того, як Александрійський єпископ Діоскор відповідно до якості свого вчинку, тобто за те, що він став на бік єретика Євтіхета і засудив Флавіана, православного єпископа Константинопольського, був засуджений у Халкедоні як святої пам’яті государем Маркіаном¹¹³, так і придворною владою і всім собором, православним святителем робиться Протерій¹¹⁴. (2). Тоді пресвітер Тимофій, на прізвище Еллур, і дякон Петро, послідовники Діоскора, відокремилися від александрійської церкви. Оскільки єпископ Протерій не відкликав їх назад до їх служіння, то обох засудив. Після смерті государя Маркіана Тимофій і Петро, зібравши тисячі єретиків, з’являються в Александрію, і Тимофій¹¹⁵ ставиться єретиками єпископом. Таким чином у александрійців стало два єпископи. (3). За три дні до Великодня, коли святкується Вечеря Господня, найнятими ними негідниками святої пам’яті Протерій побивається в церкві, до якої він

вдався зі страху; там у хрещальні в вищезазначений день його вбивають, роздирають, викидають, труп його спалюється і попіл розсіюється за вітром. (4).

Тим часом Лев¹¹⁶ вступає на престол. До нього доходить скарга православних на таке лиходійство; проти них еретики звернулися з проханням, щоб були скасовані постанови Халкедонського собору, і зі свого боку вимагали відплати за злочин. (5). Імператор, вважаючи занадто тяжким, щоб таким чином мучилися священики, яким або вік, або слабкість сил, або бідність перешкоджали

Солід Лева Макелли (аверс і реверс)

приймати на себе цю працю, направляє по всьому Сходу чиновників, а також і єпископ Анатолій¹¹⁷ направляє свого диякона Асклепіада для того, щоб через усе те єпископи, які були зібрані в Халкедоні, дізналися, що сталося в Александрії. (6). Вони відписують, що Халкедонський собор слід захищати навіть до пролиття крові, оскільки він тримався тієї самої віри, яку встановив собор Нікейський; а що Тимофій не тільки не числиться серед єпископів, але навіть позбавляється імені християнина. Тому інший Тимофій ставиться єпископом в Александрію¹¹⁸. Незабаром той Тимофій виганяється і відправляється на заслання в Херсон¹¹⁹; еретик Петро¹²⁰ також удається до втечі. (7). Поки був живий імператор Лев, єпископ Тимофій спокійно жив в Александрії; але коли престол зайняв Василіск¹²¹, він почав засуджувати Халкедонський собор і виганяти православних. Тоді той засуджений Тимофій¹²², отримавши свободу, приїхав до Константинополя, і повернув на місця засуджених еретиків...¹²³.

{453} *lord. Get. 256–257*¹²⁴. “(256). Не забудемо сказати – хоч небагато з багато чого¹²⁵ – про те, чим плем'я вшанувало його¹²⁶ останки. Серед степів¹²⁷ у шовковому шатрі помістили труп його, і це представляло вражаюче й урочисте видовище. Добірні вершники всього гуннського племені об'їжджали (257) колом, на зразок циркових ристань, те місце, де він був покладений; при цьому вони в похоронних співах ... поминали його подвиги...¹²⁸”.

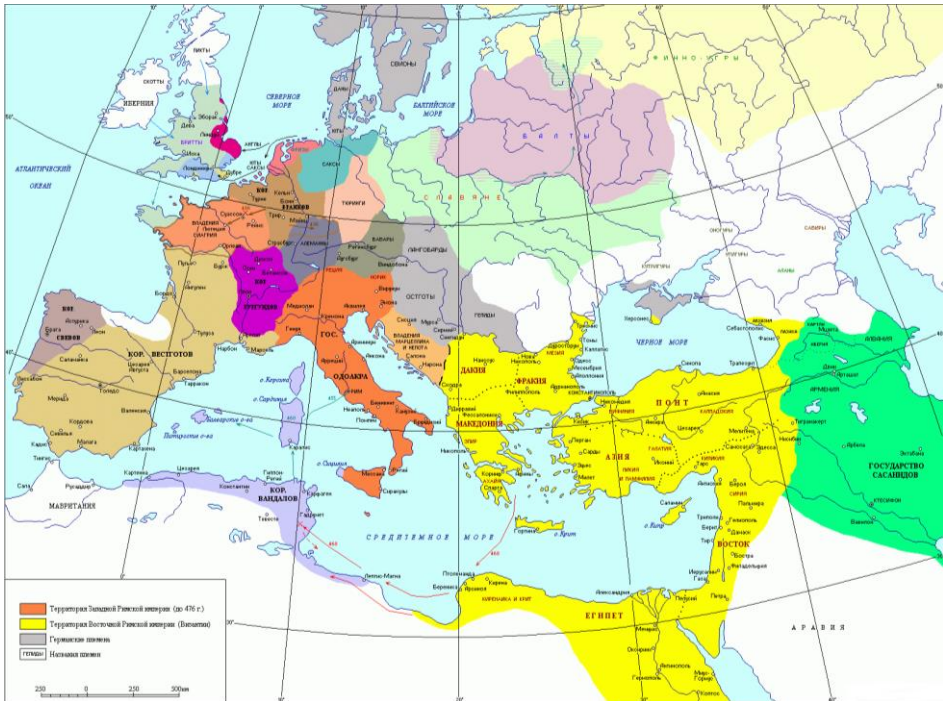
{454} *lord. Get. 266*¹²⁹. “(266). ...Руги ж і багато інших племен випросили собі для поселення¹³⁰ Біццію¹³¹ й Аркадіополь. Єрناق, молодший син Аттіли, разом зі своїми обрав віддалені місця Малої Скіфії. Емнетзур і Ултзіндур, єдинокровні брати його, заволоділи Утом, Гіском і Альмом у Прибережній Дакії. Багато з гуннів,

прориваючись то тут, то там, подалися тоді в Романію; до сих пір з їх числа називають сакромонтізіїв і фоссатізіїв”¹³².

{460} **Theoph. Chronogr. 459/460**¹³³. “[Засудження церквою поборника монофізитства александрійського патріарха Тимофія Елуря і заслання його в Ганери].

Він¹³⁴ же і там¹³⁵ почав влаштовувати заборонені сходки і заворушення, дізнавшись про які імператор¹³⁶ перевів його в Херсон¹³⁷.

[Далі про рукопокладення Тимофія Девка в патріархи Александрії замість Тимофія Елуря]”. (112.7–8).

Європа в II пол. V ст. Мапа

{468/469} **Theoph. Chronogr. 468/469**¹³⁸. “[Про спорядження і відправлення імператором Левом I експедиції в Африку проти Гізеріха].

Стратигом і екзархом флоту¹³⁹ він¹⁴⁰ поставив Василіска¹⁴¹, брата августи Веріни¹⁴², який мав титул іпата¹⁴³ і часто перемагав скіфів¹⁴⁴ у Фракії” (115.29–116.1).

{474} **Theoph. Chronogr. 474**¹⁴⁵. “У тяжкому [становищі виявився] Зінон¹⁴⁶, взявши владу: на початку [правління] сарацини напали на Месопотамію, гунни¹⁴⁷ – на Фракію, завдаючи великої шкоди державі, в той час як імператор віддавався недоречним насолодам і неправедним діянням”. (120.9–12).

Коментар

- ¹ Складенко С. *Святослав : роман.* – К. : Дніпро, 1987. – С. 20.
- ² *Вестн. древн. исторії.* – 1949. – № 4. – С. 293–294.
- ³ Кассіян – Іоанн Кассіян Римлянин (360–435). Походив, мабуть, із Добруджі.
- ⁴ Іоанном Златоустом у 400.
- ⁵ Массілії – грецької колонії, потім римського міста в Південній Франції (тепер Марсель).
- ⁶ Цитується твір Геннадія Массілійського (+496) “Про знаменитих мужів”.
- ⁷ *Вестн. древн. исторії.* – 1948. – № 3. – С. 271.
- ⁸ Цитується твір Іоанна Златоуста “Бесіда, виголошена в церкві на честь апостола Павла”.
- ⁹ Сократ Схоластик. *Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Shohastik/tserkovnaja-istorija-socrata/1#note35_return*
- ¹⁰ Це трапилося до собору “Під Дубом” (403).
- ¹¹ Ермій Созомен. *Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*
- ¹² Єпіфаній – Єпіфаній Кіпрський.
- ¹³ Феотім – єпископ у місті Томіс у Малій Скіфії.
- ¹⁴ Ермій Созомен. *Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*
- ¹⁵ *Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – T. 22. – Parisiis, 1839. – Col. 870.*
- ¹⁶ Цитується твір Ієроніма “Лист 107. До Лети”.
- ¹⁷ Готів.
- ¹⁸ З однаковим щастям.
- ¹⁹ *Вестн. древн. исторії.* – 1949. – № 4. – С. 246–247.
- ²⁰ Так тоді вважали.
- ²¹ З часів Вергілія вважалося, що гелони, як і скіфи, змішували молоко з кров’ю; тепер же вони стали християнами.
- ²² Цитуються вірші Аврелія Пруденція Клементя (348 – до 413) “Обоготворення”.
- ²³ Феодорит, еп. Кирський. *Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>*
- ²⁴ Іоанна Златоуста.
- ²⁵ Ермій Созомен. *Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ermij_Sozomen/tserkovnaja-istorija/*
- ²⁶ Цей напад гуннів на римську провінцію Фракія (тепер Болгарія) стався після страти в Равенні римського полководця Стіліхона.
- ²⁷ Ульдїс – вождь (хан?) гуннів Ульдін (399–410).
- ²⁸ Кастрамартіс – римське місто у північній Фракії.
- ²⁹ Префект фракійських військ – командував військами у діоцезі Фракія.
- ³⁰ Євагрій Схоластик. *Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/ev3.htm>*
- ³¹ Цитується твір Євагрія (537–594) “Церковна історія”.
- ³² Феодосій.
- ³³ Завершено в 505.
- ³⁴ Бл. 80 км.

- ³⁵ *Деяння Вселенских соборов. – Т. 2. Собор Эфесский, Вселенский 3-ий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselskikh-soborov-tom1/3>*
- ³⁶ Феодосія – східного імператора Феодосія II (408–450).
- ³⁷ Валентиніана – західного імператора Валентиніана III (425–455)
- ³⁸ III Вселенський собор відбувся в Ефесі в консульство Басса і Антіоха (431).
- ³⁹ **III Вселенський собор** (23.06. – 31.08.431) зібрав у Ефесі імператор Феодосій II. У ньому брали участь патріарх константинопольський Несторій (428–431), патріарх єрусалимський Ювеналій (422–452, 453–458), патріарх антіохійський Іоанн I (427–443), патріарх александрійський Кирило (412–444), митрополит ефеський Мемнон (до 431 – 440). Папу римського Целестіна I (422–432) представляли патріарх Кирило Александрійський, два італійські єпископи – Аркадій і Проект та пресвітер Філіпп. Голоували на соборі Кирило Александрійський та Іоанн I Антіохійський (сирійці прибули 26.06.). З Томіса (Мала Скіфія) прибув єпископ Тимофій. Всього нараховувалося близько 250 учасників собору, переважно єпископів (з яких 218 – прибічники Кирила і 35 – Іоанна). Кожна зі сторін мала по два церковних першоієрархи (одна: антіохійського і константинопольського патріархів, а друга: александрійського патріарха і римського папу). Відбулося 7 його собору, на якому затверджено 8 канонів (правил). Проклявши Несторія, отці проповідували святу Богородицю. Антіохійська делегація оголосила Кирила єретиком і “скинула” його.
- ⁴⁰ Підпис із засудженням Несторія.
- ⁴¹ *Феодорит, єп. Курский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/434091/>*
- ⁴² Ройл – вождь гуннів Руа (до 424 – 434). Йому наслідував Аттіла.
- ⁴³ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ⁴⁴ У Феофана екскурс про готів поміщений під А. М. 5931, тобто 438/439. Джерелом фрагмента є оповідь Прокопія Кесарійського (VI ст.) про готів (*Proc. Bell. Vand. I, 2, 1–13*). Згадки про них у Прокопія стосуються часів імператора Гонорія (395–423), а повідомлення про втрату Лівії при Валентиніані III (425–455) наводиться нижче (*Proc. Bell. Vand. I, 3, 12–21*); в “Хронографії” інший порядок викладу – спочатку про втрату Лівії, потім про готів. Феофан опускає ряд уточнень Прокопія етногеографічного й історичного характеру: про те, що готи раніше називалися савроматами і меланхленами, опис їх зовнішності, локалізацію гепідів по обидва боки Істру, походження перелічених племен від одного народу. Докладна розповідь Прокопія про поширення візготів (вестготів) у Європі скорочується у Феофана до однієї фрази про захоплення Аларіхом Риму. Поряд із цим у “Хронографії” додані відсутні в “Історії воєн” Прокопія засудження аріанства та відокремлення від гепідів лангобардів і аварів.
- ⁴⁵ Йордан повідомляє про переселення вандалів у Паннонію за часів Константина I; можливо їх поселення були між Тісою і Дунаєм у IV ст.
- ⁴⁶ Діалекті.
- ⁴⁷ *Арія* – александрійського пресвітера Арія (IV ст.) – родоначальника однойменної єресі, засудженої на I Вселенському соборі в Нікеї (325). Готи прийняли християнство в аріанському віросповіданні.
- ⁴⁸ Аркадій (395–408)
- ⁴⁹ Гонорій (395–423).
- ⁵⁰ *Сінгідунa* – сучасний Белград.
- ⁵¹ *Сермія* – сучасний Срем.
- ⁵² *Аларіхом* – готським королем Аларіхом (бл. 370–410), який у 410 захопив Рим.

- ⁵³ *Деяния Вселенских соборов. – Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselskikh-soborov-tom3/1_3*
- ⁵⁴ У 448. У цей рік, в консульство Зенона й Постуміана, відбувся помісний собор (синод) у Константинополі (8–22.11.448) під головуванням Флавіана. На ньому за відмову визнати дві природи Христа був відлучений архімандрит Євтіхій.
- ⁵⁵ *Херроніський* – херсонеський у Тавриці. Правда, деякі дослідники намагаються довести, що мова йде про єпископа з Криту.
- ⁵⁶ Можливо, мова йде про Ольвію в Північній Припонтиді. Проте єпископи з цього міста невідомі.
- ⁵⁷ Можливо мова йде про єпископа з Пантікапею.
- ⁵⁸ *Сказание Приска Панийского // Ученые записки второго отделения императорской академии наук. – СПб., 1861. – Кн. VIII. – Вып. 1. – С. 35–36, 45–47.*
- ⁵⁹ Цитується твір Пріска з Паніона (410/420 – бл. 475) “Історія”. Зокрема, описується подорож у 448–449 візантійського посольства (його учасником був Пріск) з Константинополя в ставку гуннського правителя Аттіли в Північній Паннонії.
- ⁶⁰ Тепер Ніш.
- ⁶¹ В долині, що вела до Істру.
- ⁶² Монокіли, які були у слов’ян (курсивом виділено нами – *І. М.*).
- ⁶³ Істр.
- ⁶⁴ Східна Воєводіна.
- ⁶⁵ Чи Дрікка – мабуть Бега/Аранка (Марош? Переш?).
- ⁶⁶ Тіса.
- ⁶⁷ Тіміш.
- ⁶⁸ Послам.
- ⁶⁹ Просо (курсивом виділено нами – *І. М.*).
- ⁷⁰ Слов’янський медовий хмільний напій (курсивом виділено нами – *І. М.*).
- ⁷¹ Квас (курсивом виділено нами – *І. М.*). Це свідчення присутності в Паннонії слов’ян.
- ⁷² Так Пріск називає північні народи, підвладні гуннам. Еллак був намісником у Скіфії.
- ⁷³ Інші вияви слов’янства в Угорщині – мешканці стригли волосся в кружок, носили сорочки з узорами, парилися в банях, освітлювали житла лучиною-скіпою, зустрічали правителя хлібом-сіллю, при його дворі були блазні, співали пісенники. До складу Держави Аттіли входили склавени, які мешкали в Паннонії, анти, що насадили терени України до Сумщини включно, і венеди в Західній Україні та Південній Польщі.
- ⁷⁴ *Деяния Вселенских соборов. Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselskikh-soborov-tom3/1_3*
- ⁷⁵ Другим консулом, яким став Флавій Астірій (449). Першим консулом був Флавій Флоренцій Роман Протоген.
- ⁷⁶ У Константинополі (8–27.04.449). Собор (синод) відбувся під головуванням Фалассія, єпископа кесарійського, для розслідувалися діяння Константинопольського собору 448. Він відхилив звинувачення Євтіхія в незаконності рішень попереднього собору.
- ⁷⁷ Двічі згадується.
- ⁷⁸ *Деяния Вселенских соборов. Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselskikh-soborov-tom3/1_3*
- ⁷⁹ **II Ефеський собор** (відомий як “**Розбійницький собор**”) відбувся 8.04. – після 22.08.449. Він був скликаний імператором Феодосієм II за пропозицією патріарха александрійського Діоскора (444–451). При відкритті Собору не стали

очікувати посланців папи Лева I (440–461). Західну Церкву представляли якийсь єпископ-вигнанець Юлій і диякон Іларій, згодом папа римський (461–468). Були присутні 127 єпископів і 8 представників єпископів. Головою призначений патріарх александрійський Діоскор, за ним у списку йшов вищезазначений Юлій і потім Ювеналій Єрусалимський (422–452, 453–458), що стояв вище Флавіана, патріарха константинопольського (447–449), і Домна II, патріарха антиохійського (443–450). Від голосування були відсторонені 7 єпископів, у тому числі Флавіан. 135 єпископів засудили Флавіана, Домна, Євсевія дорілейського та ряд інших єпископів (Іву, Іринея, Аквіліна, Софронія, Феодорита), виправдавши Свтіхія. Монахи на чолі з фанатиком Варсумою побили писців і Флавіана; останній був засланий у Лідію і через кілька днів помер. Іларій утік. На наступному засіданні було 113 учасників, у тому числі Варсума і 9 нових осіб. Від папських легатів залишився Дульцитій, нотаріус Іларія, який був нездоровий. Собор не визнаний як Вселенський.

⁸⁰ В 449 н.е.

⁸¹ *Діоскор Александрійський* – патріарх. Переміг на Розбійницькому соборі в 449, був засуджений на IV Вселенському соборі в 451.

⁸² *Свтіхієм* – архімандритом, засудженим на соборі, скликаному Флавіаном у 448 і на IV Вселенському соборі в 451.

⁸³ *Флавіан Константинопольський* – патріарх. Переміг на помісному соборі в 448. Побитий на Ефеському соборі в 449, засланий і помер.

⁸⁴ *Варсума* – архімандрит, глава ченців. Чинив розбій на Ефеському соборі 449, засуджений на Халкідонському соборі в 451.

⁸⁵ *Деяння Вселенских соборов. Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый*
<http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom3/1>

⁸⁶ Були консулами в 448. Таким чином, мова йде про собор 449.

⁸⁷ Він був і на Константинопольському соборі 448, і на Константинопольському соборі 459, який прагнув припинити симонію, що посилилася в церкві.

⁸⁸ *Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 82. – Parisiis, 1864. – col. 1265–1266.*

⁸⁹ Цитується твір Феодорита Кірського “Історія боголюбців, або Аскетичне життя”.

⁹⁰ *Симеона* – християнського подвижника (бл. 390 – 459). У 18 років він прийняв чернечий постриг. За надмірне подвижництво і презирство до свого тіла виставлений із монастиря. Прославився тим, що провів на стовпі (башті) 37 років (423–459) у пості, молитві й проповідях, які виголошував для багаточисельних паломників, а також іншими безпримірними аскетичними подвигами. Житієповідомляє, що диявол вразив його ногу виразкою і на нозі загнило тіло, з’явилася безліч черв’яків, по стовпу на землю сочився з рани гній із хробаками. Один юнак на ім’я Антоній збирав черв’яків, що падали на землю, і, за велінням святого страждальця, знову носив їх до нього на стовп. Святий же, переносячи хворобу з великим терпінням, як другий Іов, прикладав черв’яків до рани, кажучи: “Їжте, що вам Бог послав”. Імператор Феодосій II (408–450) дуже поважав преподобного Симеона і часто слідував його порад. Коли імператор помер, його вдова імператриця Євдокія була спокушена в монофізитську ересь. Монофізити не визнавали у Христі дві природи – Божу і людську, а лише одну Божу. Преподобний Симеон направив Євдокію до Євфимія Великого, відомого подвижника свого часу, який мешкав у Палестинській пустелі. Він “втїшив Євдокію, переконав її в її помилках і повернув до православ’я”. Імператор Маркіан (450–457) у одязі простолюдина таємно відвідував преподобного і радився з ним. За порадою Симеона Маркіан скликав у Халкідоні IV Вселенський собор (451), який засудив монофізитство.

⁹¹ *Пигулевская Н. В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // Вестн. древн. истории. – 1939. – № 1. – С. 114–115.*

⁹² Цитується твір Псевдо-Захарії Ритора (470-е – до 553) “Церковна історія” (555).

⁹³ Згаданими в “Географії” Птолемея сарматами, скіфами і серіками.

⁹⁴ Перша згадка про хозар.

⁹⁵ Виділено нами.

⁹⁶ Легендарні люди-карлики.

⁹⁷ Легендарні.

⁹⁸ Легендарні.

⁹⁹ Роси в Середньому Подніпров’ї, Подесенні й Посейм’ї.

¹⁰⁰ Дослівно “тиждень років”.

¹⁰¹ Дослівно “два тижні років”.

¹⁰² Сирийський переклад Псевдо-Захарії Ритора про події 450–491 (насправді написаний 555). Захарія не повідомляє ніяких географічних координат місцепомешкання цього народу ерос (*Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С. 65*). Х. Ловмянський, визнаючи етнонім “ерос” у Псевдо-Захарії “першою справжньою згадкою про русь, яка не викликає обмовлень”, вважав, що ця назва попала в працю сирийського автора з вірменського джерела, де Hros значиться в кінці списку кавказьких народів (*Ловмянський Х. Русь и норманны. – М., 1985. – С. 188*).

¹⁰³ *Деяння Вселенских соборов. Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый*
http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejaniya-vselskikh-soborov-tom3/1_3

¹⁰⁴ *Маркіан* – імператор Маркіан (450–457).

¹⁰⁵ *Лева* – імператора Лева I (457–474).

¹⁰⁶ *Пульхерія* – імператриця, сестра Феодосія II (408–450) і жінка імператора Маркіана.

¹⁰⁷ **IV Вселенський собор** відбувся у Халкідоні (8.10. – 1.11.451) за участі 630 отців. Його скликав імператор Маркіан (450–457). Спочатку собор планувався в Нікеї, куди учасники зі Сходу прибули 1.09.451, потім перенесений ближче до столиці. У ньому брали участь патріархи константинопольський Анатолій (449–458), антиохійський Максим (450–451), єрусалимський Ювеналій (422–452, 453–458), александрійський Діоскор (444–451), єпископи кесарео-каппадокійський Фаласій, ефеський Стефан, іраклійський Квінтіллі та ін. Римського папу Лева I (440–461) представляли легати (єпископи Пасхазін Лілібетанський і Луцунцій, пресвітер Боніфачій). Від Заходу були два єпископи з Африки. У ньому брали участь 18 сановників. Головував Анатолій Константинопольський.

Одну сторону спочатку представляли папа, єпископи Фракії, Азії, Понту і Сходу; другу – представники Єгипту, Палестини й Іллірія. Відбулося 17 засідань собору. Проклявши Євтіхія і Діоскора Александрійського, отці церкви проголосили істинним Богом та істинною людиною Господа Ісуса Христа. Затверджено 30 канонів. Вирішувалося навіть питання про надання Херсонській (Скіфській) церкві автокефального управління. Для предстоятелів 5 церков (Рима, Константинополя, Александрії, Антіохії, Єрусалиму) затверджене звання патріарха. Собор породив монофізитство. Його рішення не визнали закавказькі церкви (Вірменська, Грузинська і Албанська).

¹⁰⁸ *Халкідон Віфінський* – місто на азійському березі Боспору Фракійського.

¹⁰⁹ *Сім стадій* – відстань у 7 стадій (бл. 1,3 км). Стадій – давня одиниця вимірювання відстаней, що була вперше введена у Вавілоні, а потім отримала свою грецьку назву. Стадій був відстанню, яку проходила людина спокійною ходою за час сходу сонця, тобто протягом приблизно 2 хвилин. Вавілонський стадій дорівнював 194 м, єгипетський – 230,4 м, грецький – 178 м, римський – 185 м.

¹¹⁰ У шосте консульство.

- ¹¹¹ У консульство.
- ¹¹² *Вестн. древн. истории. – 1949. – № 4. – С. 292–293.*
- ¹¹³ Маркіан (450–457).
- ¹¹⁴ Протерій (451–457).
- ¹¹⁵ *Тимофій* – Тимофій II Елур (457–460).
- ¹¹⁶ Лев I Макелла (457–474).
- ¹¹⁷ *Анатолій* – патріарх константинопольський (449–458).
- ¹¹⁸ Тимофій III Салофакіол (460–475, 477–482).
- ¹¹⁹ Херсонес.
- ¹²⁰ Патріарх Петро III Монг (477, 482–489).
- ¹²¹ 475–476.
- ¹²² Тимофій II Елур вдруге (475–477).
- ¹²³ Цитується твір Аполлінарія Сідонія (430–480) “Розповідь про заблудження Діоскора Александрійського”.
- ¹²⁴ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб. : Алетейя. 1997. – С. 110.*
- ¹²⁵ Запозичує у Пріска.
- ¹²⁶ Аттіли.
- ¹²⁷ У Паннонії.
- ¹²⁸ Тризна як у слов’ян.
- ¹²⁹ *Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб. : Алетейя. 1997. – С. 112.*
- ¹³⁰ У 454.
- ¹³¹ *Біцицію* – місто в Східній Фракії (тепер – місто Віца).
- ¹³² Гунни відійшли на схід.
- ¹³³ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ¹³⁴ Монофізитський патріарх Александрії Тимофій, на прізвисько Елур (Кіт), зміщений імператором Левом I (457–474) і засланий у Гангри. У Феофана – А. М. 5952, тобто 459/460. Замість Тимофія Елура у червні 460 в патріархи рукопокладений Тимофій Левк (Салофакіол). Таким чином, заслання Тимофія Елура припадає на 460.
- ¹³⁵ Тобто у Ганграх.
- ¹³⁶ Лев I.
- ¹³⁷ Згідно Іоанну Нікіуському (VII ст.), Тимофій, мабуть, був засланий зразу в Херсон.
- ¹³⁸ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ¹³⁹ У Феофана А. М. 5961, тобто 468/469. Мова йде про експедицію в Африку проти вандалського короля Гізеріха (428–477), яка була відправлена Львом I у 468 (*СМН, IV, Р. I. – Р. 28*). У VI в. екзарх – намісник, який завідував військовою і цивільною адміністрацією в екзархатах, що виникли, зокрема, у Равенні й Африці після завоювань Юстиніана I. На кінець VI ст. екзарх – головнокомандувач великого війська. Тут – командувач флоту, а стратиг і екзарх – синоніми.
- ¹⁴⁰ Тобто Лев I.
- ¹⁴¹ Василіск був консулом у 465, імператором із січня 475 по серпень 476.
- ¹⁴² Імператриця Веріна, жінка Лева I.
- ¹⁴³ Тобто консул. У V ст. консулат вважався найвищою посадою.
- ¹⁴⁴ Маються на увазі готи.
- ¹⁴⁵ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ¹⁴⁶ Імператор Зенон (474–475, 476–491). У Феофана А. М. 5966, тобто 473/474, але так як у цьому ж фрагменті йдеться про смерть Льва I в 12-й індікт, у січні, то

474, точніше листопад 474 (Зенон воцарився через 10 місяців після проголошення його імператором Левом II у лютому). Повідомлення Феофана сходять до “Церковної історії” Євагрія (VI ст.). Компілятор змінює архаїзовану етніміку джерела: замість варварів-скінітів у “Хронографії” араби, а замість гуннів-массагетів просто гунни (*Evag. Eccl. Hist. III, 2*).

¹⁴⁷ Важко сказати, кого під гуннами мав на увазі Феофан. Гуннський союз племен розпався після смерті Аттіли в 453, частина гуннів повернулася в Північне Причорномор’я, але ці гунни не могли завдати серйозної шкоди імперії. Не дає пояснення і звернення до етніміки джерел “Хронографії”. Невідомо, кого називав гуннами-массагетами Євагрій, але не давніх массагетів, які відтіснили в VIII ст. до н.е. скіфів за Танаїс. Прокопій називав массагетами кавказьких гуннів і гуннів у візантійському війську, яке брало участь у перських походах і завоюваннях Юстиніана I в Африці й Італії, а Феофан Візантієць – тюрків. Феофан використовував етнімію “гунни” щодо народів у районі Кавказу й Меотиди, гуннів-савірів, аварів, болгар, тюрків (див.: *Chronogr. 516/517, 527/528, 539/540, 572, 625/626*). Авари з’явилися у Візантії в 558, у цей же час імперія вступила в контакт із тюрками, тому вони не могли нападати на Фракію в 474. Не могли цього зробити й гунни, що жили біля Меотиди і на Кавказі. Візантія познайомилася з болгарами в 480 як зі своїми союзниками: вони допомогли імператору Зенону в боротьбі з остготами. Можливо Євагрій і Феофан мали на увазі остготів, які спустошували Фракію у II пол. V ст.

У той час християнство ще не міцно утвердилося серед східнослов’янських племен. Однією з причин цього стало Велике переселення народів (IV–VII ст.), коли незліченні орди азійських кочівників (гунни, авари, тюрки, болгар, хозари та ін.) ринули одна за одною через південну Україну в Європу, знищуючи сліди християнства там, де воно поширилося. Так тривало до IX ст.

2.2. VI століття

Текст

{501/502} **Theoph. Chronogr. 501/502**¹. “(501/502). У цьому ж році так звані булгари² нападають на Іллірію і Фракію і повертаються назад, перш ніж про них дізналися³”. (143.26–27).

{514} **Theoph. Chronogr. 513/514**⁴. “(514). У цьому році⁵ Віталіан⁶, захопивши всю Фракію, Скіфію і Мізію⁷, маючи при собі полчища гуннів і болгар, захопив Анхіал⁸ і Одіссополь⁹, полонивши Кирила, стратілата¹⁰ Фракії, і, грабуючи, дійшов до Візантія”. (160.13–17).

{514–523} **Alcim. Avit. Ep. 81. [Ad papa Hormizd]**¹. “У ньому¹² ви як закликаєте нас до спілкування на radoщах через навернення¹³ провінцій, тобто Дарданії, Ілліріка чи Скіфії¹⁴, так і наставляєте найобережнішим нагадуванням, щоб з нами чогось не трапилося через незнання”.

{Поч. VI ст.} **Alcim. Avit. Versus Martini Dumiensis episcopi in basilica, 11–15**¹⁵. “(11–15). Ти, Мартіне¹⁶, залучив до благочестивого союзу з Христом величезні і різноманітні племена: аламан (Alamannus), саксонець (Saxo), торінг (Toringus), паннонець (Pannonius), руг¹⁷ (Rugus), склав (Sclavus), нар (Nara), сармат (Sarmata), дат (Datus), острогот (Ostrogotus), франк (Francus), бургундіон (Burgundio), дак (Dacus), алан (Alanus) радіють, що пізнали Бога під твоїм керівництвом¹⁸”.

{Поч. VI ст.} **ПМЛ**¹⁹. “По довгих же часах сіли слов’яни по Дунаєві²⁰, де єсть нині Угорська земля і Болгарська”.

{Поч. VI ст.} **ПМЛ**²¹. “Од тих слов’ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов’яни: білі хорвати²², серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов’ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов’яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші – мазовшанами, ще інші – поморянами.

Так само й ті ж слов’яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами²³, а інші – деревлянами²⁴, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип’яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов’яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом²⁵. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами²⁶.

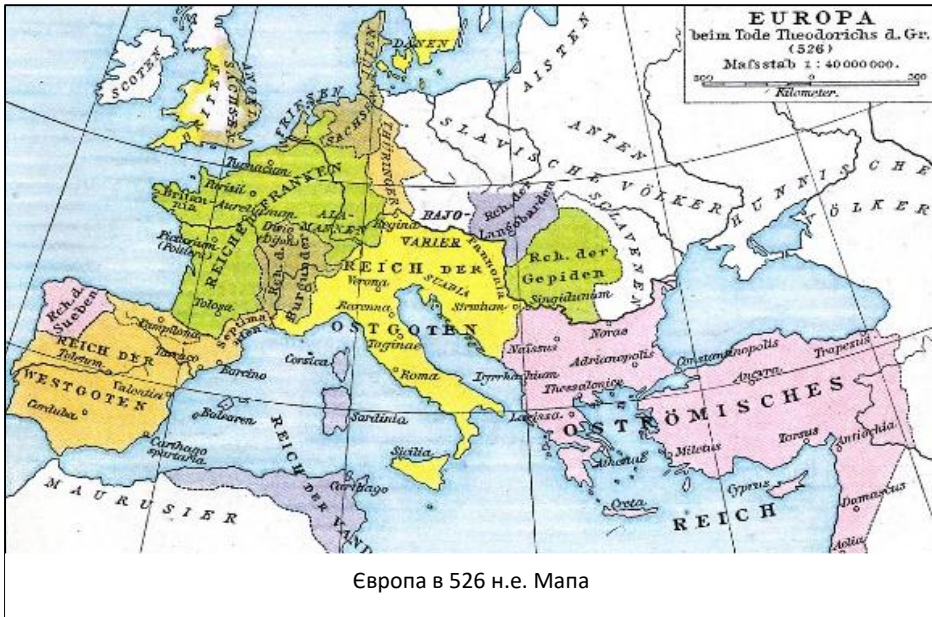
І так розійшовся слов’янський народ...”

{VI ст.} **Гусл.**²⁷. “Коли волохи, тобто римляни, найшли на слов’ян і стали насилувати їх²⁸, тоді слов’яни²⁹, знявшись із подунайської сторони, пішли на північ, тобто в Сарматію, до своїх, де нині Руська земля є. Розходячись прозивалися іменами різними, од того, де і на якому місці осідали. Одні осіли на річці Мораві і нареклися морави, інші нареклися чехи³⁰, ще інші – хорвати білі³¹; ті ж, що по Віслі-ріці осіли, нареклися ляхи, по тому поляни³², інші – деревляни³³, бо осіли в лісах; ті, що осіли між Прип’яттю³⁴ і Двіною³⁵, нареклися дреговичі³⁶; інші, по Полоті-ріці³⁷, яка тече у Двіну, нареклися полочани³⁸ ті, що осіли по Десні, по Сейму³⁹ і Пслу, нареклися сівери; а ті, що коло озера Ільмер, нареклися слов’яни, своїм власним іменем. Сі по тому спорудили город великий Новгород⁴⁰, і був у них старійшина, хтось іменем Гостомисл⁴¹...”

Не вмiли бо спершу ніякого іншого художества, крім оружноi війни; і не мали ані городiв, ані сіл, а по пуццях жили. Одежа ж їхня була шкурятяна. Не хотiли бо мати над собою володаря, а чи князя.

Тільки коли на війну йшли, то тоді вибирали посеред себе мужа хороброго і смисленного, аби ними володів, допоки на війні були. І множество було у них нестройних звичаїв, що їх нині зоставляєм, аж поки згодом, роздивившись, не прийшли до такого устрою, який і нині є.

...Коли розійшовся слов'янський народ по Сарматії і осіло кожне плем'я його на своєму місці, од чого кожне з них по-різному прозвалося (як уже мовилося вище), тоді не мали вони над собою спільного володаря, або князя⁴², а тільки над кожним родом володів⁴³...”.

Європа в 526 н.е. Мапа

{516/517} *Theoph. Chronogr. 516/517*⁴⁴. “У цьому році⁴⁵ гунни⁴⁶, яких називали савірами⁴⁷, пройшовши через Каспійські ворота⁴⁸, здійснили напад на Вірменію, розграбувавши Каппадокію, Галатію і Понт, ледве було не підступили до Євхаїту”. (161. 28–30).

{518} *Procop. Bell. Goth. 2, 15 (1–4)*⁴⁹. “(1)⁵⁰. Коли герули були переможені в бою лангобардами⁵¹ і повинні були піти з місця проживання батьків... оселилися в країнах Іллірії, інші ж не захотіли ніде переходити (2) через річку Істр, але облаштувалися на самому краю Всесвіту. На чолі з багатьма вождями королівської крові вони перш за все пройшли поспіль через усі склавенські племена, а потім, пройшовши через величезну пустельну (3) область, досягли країни так званих нарнів. Після них вони пройшли через племена данів, причому варвари, які живуть тут, не чинили їм ніякого опору. (4). Звідси вони прибули до океану, сіли на кораблі, пристали до острова Фуле⁵² і там залишилися”.

{522} **Theoph. Chronogr. 521/522**⁵³. “У цьому році⁵⁴, коли вибухнула війна між персами та ромеями, Юстин⁵⁵ направив послів і дари Зілгвіну⁵⁶, царю⁵⁷ гуннів. Батьківськими клятвами [Зілгвін] скріпив договір про надання військової допомоги імператору проти персів. І послав іще Кавад⁵⁸ до нього [послів], і з ним уклав [Зілгвін] договір. Дізнавшись про це, Юстин розгнівався. А Зілгвін вирушив до персів з 20 000, щоб воювати проти ромеїв. Юстин же дав знати Каваду, імператору персів, направивши до нього послів для переговорів про мир, і написав, ніби між іншим, про Зілгвіна, що він дав клятву воювати на боці ромеїв, що отримав багаті дарунки і збирається зрадити персів і що “слід нам, братам, укласти дружній [союз] і не піддаватися на глузування цих псів”⁵⁹. Кавад допитав Зілгвіна наодинці, чи брав він дари від ромеїв, звернувшись проти персів? Той відповів: “Так”. І Кавад, розгнівавшись, убив його, а вночі послав безліч персів, знищив його військо, запідозривши, що вони з хитрістю прийшли до нього. Ті ж, хто зміг врятуватися втечею, повернулися додому”. (167.4–20).

Тремісс Юстина I (аверс і реверс)

{528} **Theoph. Chronogr. 527/528**⁶⁰. “(527/528)⁶¹. [Хрещення в Константинополі короля герулів Грета, укладення воєнного союзу з герулами].

У цьому ж році⁶² прийшла до ромеїв якась жінка з гуннів, іменованих савір, варварка, на ім'я Боарікс⁶³, вдова, маючи при собі 100 тисяч гуннів. Вона почала правити в гуннських землях після смерті свого чоловіка Валаха⁶⁴. Ця [Боарікс] захопила двох царів іншого племені внутрішніх гуннів⁶⁵ по імені Стіракс⁶⁶ і Глона⁶⁷, схилених Кавадом, імператором персів, надати йому військової допомоги проти ромеїв і які проходили по її землях у [межі] Персії з 20 тисячами. Їх-то вона і розбила: одного царя з них, якого звали Стіракс, схопивши, вона відіслала в Константинополь імператору⁶⁸, Глона ж убила в битві.

Таким чином вона стала союзницею і [була] в мирі з імператором Юстиніаном.

У цьому ж році⁶⁹ прийшов до імператора цар гуннів⁷⁰, [що живуть] поблизу від Боспора, на ім'я Горда, став християнином і був просвітлений. Імператор прийняв його⁷¹ і, давши йому багато дарів, відіслав у його країну охороняти ромейську державу і місто Боспор. А названий він був так через те, що виплачував ромеям щорічно податок замість грошей биками – данину биками. Імператор призначив туди аріфм⁷² ромейських стратіотів і трибуна⁷³ охороняти місто від гуннів і стягувати податок биками. У цьому місті відбувалася жвава торгівля між ромеями і гуннами. Цар гуннів, ставши християнином і відправившись у свою країну, знайшов свого брата і розповів йому про налаштованість та щедроти імператора і про те, що він став християнином. Взявши статуї, які гунни шанували, він переплавив їх, а були вони зі срібла й електрона⁷⁴. Гунни, розлютившись, змовилися з його братом і вбили Горду⁷⁵, царем же зробили його брата Муагеріса⁷⁶. Але побоявшись, як би ромеї не відплатили за нього, вони раптово підступили до міста Боспору, вбили трибуна Далмація і стратіотів. Почувши про це, імператор послав апоіпата⁷⁷ Іоанна, онука Іоанна Скіфа, сина патрикія⁷⁸ Руфіна, з великим допоміжним скіфським⁷⁹ [військом] і одночасно відправив у похід проти них по суші від Одіссополя Годілу і стратига Бадурія⁸⁰. Почувши про це, гунни почали тікати і зникли. У Боспорі настав мир, і ромеї володіли ним безбоязно". (175.12–176.17).

Діяльність Хільбудія (530–533)

{530–533} **Procop. Bell. Goth. 3, 14 (1–6)**⁸¹. "(1). Був якийсь Хільбудій⁸², близький до імператорського дому, в військовій справі чоловік виключно енергійний і настільки чужий жадобі користолюбства, що замість найбільших багатств він не придбав жодного стану. (2). На четвертому році своєї єдинокоролівської влади⁸³ імператор, призначивши цього Хільбудія начальником Фракії⁸⁴, поставив його для охорони річки Істру, наказавши йому стежити за тим, щоб варвари, які жили там, не переходили річку. Справа в тому, що по Істру мешкали гунни, анти і склавени⁸⁵, які, часто здійснюючи такі переходи, наносили римлянам непоправної (3) шкоди. Хільбудій настільки був страшний варварам, що протягом трьох років, поки він був наділений званням воєначальника, не тільки ніхто з варварів не наважувався перейти Істру для війни з римлянами, але самі римляни, неодноразово переходячи під начальством Хільбудія в землі по той бік річки, били і забирали в рабство варварів, які жили там. (4). Через три роки після свого прибуття Хільбудій за звичаєм перейшов річку з невеликим загonom, слов'яни ж (5) виступили проти нього всі поголовно. Битва була жорстока; загинуло багато римлян, у тому числі і їх начальник Хільбудій. (6). Після цього річка назавжди стала доступною для переходів варварів за їхнім бажанням і римська

область абсолютно відкритою для їх вторгнення. Таким чином, виявилось, що вся могутність Римської імперії в цій справі абсолютно не може дорівнювати доблесті одного чоловіка”.

{532}*Theoph. Chronogr. 532*⁸⁶. “(532). У цьому році з’явився в римських межах Мунд⁸⁷, що походив із племені гепідів, син Гісма. Історія Мунда така. Після смерті батька Мунд прийшов до Рига, свого діда по матері, володаря Сірмійського. Дізнавшись про це, володар Риму Теодорік надіслав Мунду запрошення, внаслідок якого Мунд вирушив до Теодоріка і жив при ньому як його військовий сподвижник. Після смерті Теодоріка Мунд прийшов до річки Істр і просив імператора Юстиніана прийняти його під своє заступництво. Прийшов і в Константинополь, де імператор виявив дуже люб’язний і почесний прийом йому та синові його і відпустив їх, призначивши Мунда стратілатом⁸⁸ Ілліріка”.

{532}*Theoph. Chronogr. 532*⁸⁹. “(532). Як тільки Мунд з’явився в Ілліріку, виступили булгари⁹⁰, сила-силенна, і, напавши на них, він усіх винищив. З полону він відіслав до Константинополя їх керівника⁹¹ з іншими [булгарами], і вони пройшли в тріумфальній ході по іподрому. У Фракії настав міцний мир, оскільки гунни⁹² не наважувалися більше переправлятися через Істр. Полонених же булгар імператор⁹³ послав до Вірменії і Лазіки, де вони були приписані до числових арифм⁹⁴”. (219.8–16).

{537}*Procop. Bell. Goth. 1, 27 (1–3)*⁹⁵. “(1). Ось що зробили готи на третій день після того, як вони були відбиті при штурмі стін⁹⁶. Днів 20 потому, як вони взяли порт, місто і бухту, прибули Мартін і Валеріан, привівши з собою 1 600 вершників. (2). Більшість із них були гунни, склавени і анти, які мають свої житла по той бік річки Істр, (3) недалеко від його берега. Велізарій був утішений їх прибуттям і вважав, що в подальшому їм потрібно перейти в наступ проти ворогів”.

{539}*Procop. Bell. Goth. 2, 26 (16–25)*⁹⁷. “(16). Римляни не в меншій мірі були незадоволені, що в спустошеній країні їм доводиться так довго вести облогу, і дивувалися, бачачи, що варвари, терплячи такі лиха, (17) не здаються їм. Тому Велізарій найбільше старався захопити живим у полон кого-небудь із шляхетних серед ворогів, щоб дізнатися, навіщо варвари так терпляче переносять настільки страшні муки. Валеріан обіцяв йому (18) легко надати цю послугу. Серед його воїнів були люди склавенського племені, які звикли ховатися навіть (19) за маленькими каменями або за першим зустрічним кущем і ловити ворогів. Це вони не раз робили біля річки Істру, де їх місця проживання, як щодо римлян, так і з іншими варварами. Велізарій був у захваті від його слів і звелів якнайшвидше подбати про (20) цю справу. Вибравши зі своїх склавен одного, величезного і міцного тілом

і дуже енергійного, він доручив привести живим ворожого воїна, давши тверду обіцянку йому, що Велізарій (21) нагородить його за це великими грошима. Цей воїн сказав, що він легко це зробить там, де є трава. Давно (22) вже готи за браком продовольства харчувалися нею. І ось цей склавен, рано вранці пробравшись дуже близько до стін, прикрившись хмизом і згорнувшись у клубочок, (23) сховався в траві. З настанням дня прийшов туди гот і швидко почав збирати свіжу траву, не очікуючи для себе якоїсь неприємності з боку купи хмизу, але часто озираючись на ворожий табір, аби звідти хто-небудь (24) не зрушив проти нього. Кинувшись на нього ззаду, склавен раптово схопив його і, сильно стиснувши його обома (25) руками посередині, приніс у табір і, принісши, вручив Валеріану”.

{540} **Theoph. Chronogr. 538/539**⁹⁸. “(538/539). У цьому році⁹⁹ напали булгари, два царі¹⁰⁰ з безліччю болгар і друнгом¹⁰¹, на Скіфію і Мізію; стратілатом Мізії в цей час був Юстин, а Скіфії – Баударій¹⁰². Вони-то, виступивши проти болгар, і зав’язали [з ними] бій. Стратілат Юстин був убитий у битві, а замість нього став [стратілатом] Константин, син Флоренція. Булгари ж дійшли до областей Фракії. Тоді проти них виступили стратілат Константин, Годіла, стратілат¹⁰³ Ілліріка Акум, який почув [про це], гунн, якого імператор сприйняв від купелі. Оточивши болгар, вони розгромили їх і знищили безліч [болгар], відняли всю здобич і здобули велику перемогу, убивши двох їх царів. Але коли вони радісні поверталися, назустріч їм вийшли інші булгари і виснажені стратілати почали тікати. Булгари переслідували їх і спіймали арканом Константина, Акума і Годілу, які втікали. Годіла, обрубавши петлю своїм мечем, звільнився, а Константин із Акумом були схоплені живцем. Константина вони видали, взявши [за нього] тисячу номізм¹⁰⁴, і він повернувся в Константинополь, Акума ж тримали на власній¹⁰⁵ батьківщині з іншими полоненими”. (217.36–218.17).

Діяльність Лже-Хільбудія (545–546)

{Кін. 545–546} **Procop. Bell. Goth. 3, 14 (7–35)**¹⁰⁶. “(7). Через деякий час¹⁰⁷ анти і склавени розсварилися між собою і вступили у війну. Сталося так, що в цій (8) війні анти були переможені ворогами. У цьому зіткненні один склавен узяв у полон юнака, який ледь досяг зрілості (9), по імені Хільбудія, і відвів його до себе додому. З плином часу цей Хільбудій виявився дуже налаштованим (10) до свого господаря і в військовій справі дуже енергійним. Не раз наражаючись на небезпеки через свого пана, він вчинив багато славних подвигів і зміг домогтися для себе (11) великої слави. Близько цього часу анти зробили набіг на Фракійську область і багатьох із римлян, які були там, пограбували і на вернули в рабство. Женучи їх перед собою, вони (12) повернулися з ними на батьківщину. Одного з цих бранців доля привела до гуманного і м’якого господаря. Сам же цей бранець був

дуже підступним і здатним (13) обдурити будь-якого зустрічного. Оскільки при всьому бажанні він не знаходив ніяких коштів повернутися в римську землю, він придумав таке.

Прийшовши до господаря, він розсипався в похвалах його милосердю, стверджуючи, що за це йому від Бога буде багато всяких благ, що сам він ні в якому разі не виявиться невдячним своєму доброму панові, і що якщо господар захоче послухати його добрих порад, які він дуже добре обдумав, то незабаром він (14) зробиться власником великої суми грошей. У одного склавенського племені на становищі раба знаходиться Хільбудій, колишній воєначальник римлян, що приховує від усіх (15) варварів, хто він такий. Якщо йому буде завгодно викупити Хільбудія і доставити його в землю римлян, то цілком природно, що він

Розселення слов'ян у VI ст. Мапа

отримає велику славу і дуже багато грошей від імператора. Такими речами римлянин негайно переконав свого (16) господаря і разом з ним вирушив до склавенів. У цих народів був укладений мирний договір, і вони без страху спілкувалися один з одним. І ось, запропонувавши господареві за Хільбудія (17) велику суму, вони купили цього чоловіка і з ним швидко повернулися додому¹⁰⁸. Коли вони повернулися до себе, на своє місце проживання, той, хто купив його, почав питати, (18) чи правда, що він Хільбудій, римський воєначальник? Він не відмовився розповісти все, як було, і з усією відвертістю виклав по порядку все своє життя, що він сам родом ант, що, борючись разом із своїми родичами зі склавенами, колишніми тоді їх ворогами, був кимось із супротивників узятий у полон, тепер же, прийшовши в рідні землі, він (19) у подальшому згідно закону¹⁰⁹ буде вже вільним. Той, хто заплатив за нього гроші, остовпів, втративши навіть мови від подиву, і впав у найбільший гнів, втративши настільки (20) велику надію на вигоду. Але римлянин, бажаючи його втішити і приховати істину, щоб не зробити свого повернення додому більш складним, продовжував наполягати, що цей чоловік – той самий римський Хільбудій, але що він, перебуваючи в середовищі варварів, боїться відкритися, коли ж виявиться в римській землі, не тільки не буде приховувати правди, але, природно, буде пишатися цим ім'ям. Спочатку все це робилося таємно від інших варварів.

(21). Коли ж ці чутки, поширюючись у народі, стали надбанням усіх, то з цього приводу зібралися майже всі анти, розглядаючи цю справу як загальну і вважаючи, що для всіх них буде великим благом те, що вони – господарі римського полководця (22) Хільбудія. Ці племена, склавени та анти¹¹⁰ (Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται), не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді¹¹¹, і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою загальною. І в усьому іншому в обох цих (23) варварських племен усе життя і закони однакові. Вони вважають, що один лише Бог, творець блискавки, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків¹¹² і здійснюють інші священні обряди. Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона щодо людей має якусь силу, і коли їм ось-ось загрожує смерть, або коли охоплені хворобою, або на війні потрапляють у небезпечне становище, то вони дають обіцянку, якщо врятуються, негайно ж принести Богу¹¹³ жертву за свою душу; уникнувши смерті, вони приносять у жертву те, що обіцяли, і думають, що порятунок (24) ними куплено ціною цієї жертви. Вони шанують річки, і німф, і всякі інші божества, приносять жертви всім їм і за допомогою цих жертв здійснюють і ворожіння. Живуть вони в жалюгідних хатинах, на великій відстані один від одного, і всі (25) вони часто змінюють місця проживання. Вступаючи у битву, більшість із них іде на ворогів зі щитами і дротиками в руках, (26) панцирів же вони ніколи не надягають; інші не носять ні хітонів¹¹⁴, ні плащів, а одні тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах, і в такому вигляді ідуть у бій із ворогами. У тих і інших одна й та ж мова, (27) досить варварська. І за зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від одного. Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри і волосся у них дуже білий або золотистий (28) і не зовсім чорний, але всі вони темно-червоні. Спосіб життя у них, як у массагетів¹¹⁵, грубий, без будь-яких зручностей, вічно вони покриті брудом, хоча по суті вони не погані і зовсім не злобні, але у всій чистоті зберігають гуннські звичаї. (29) І колись навіть ім'я у склавенів і антив було одне й те саме. У давнину обидва ці племена називали спорами ("розсіяними"), думаю тому, що вони жили, займаючи країну (30) "спора ден", "розсіяно", окремими селищами. Тому-то їм і землі треба займати багато. Вони живуть, займаючи більшу частину берега Істру, по той бік річки.

...(31). Зібравшись, як сказано вище, анти змусили цього чоловіка визнати, як вони хотіли, що він Хільбудій – римський воєначальник. Вони погрожували, що покарають його, якщо (32) він буде це заперечувати. У той час, коли все це відбувалося, імператор Юстиніан, відправивши деяких осіб послами до цих варварам, пропонував їм оселитися в стародавньому місті під назвою Турріс¹¹⁶, розташованому біля самого берега річки Істру. Це місто побудував римський імператор Траян, але воно вже давно було покинуте, оскільки місцеві варвари його постійно (33) грабували. Імператор Юстиніан погоджувався обдарувати їх цим містом і навколишньою областю, бо споконвіку вона належала римлянам, обіцяє, що буде

жити з ними, всіляко намагаючись зберегти мир, і дасть їм багато грошей з тим тільки, щоб на майбутній час вони поклялися бути з ним союзниками¹¹⁷ і завжди б виступали проти гуннів, коли ті захочуть зробити напад на римську імперію. (34). Варвари все це вислухали, схвалили і обіцяли зробити все це, якщо він відновить начальником римського вождя Хільбудія і дасть йому жити разом із ними, стверджуючи, як вони і задумали, що ця людина і є Хільбудій. (35). Набувши надії на таке високе становище, вже і сам цей чоловік побажав бути ним і стверджував, що він Хільбудій, римський воєначальник¹¹⁸”.

{546} **Procop. Bell. Goth. 3, 13 (24–26)**¹¹⁹. “(24). ...Великий загін склавенів, перейшовши річку Істр¹²⁰, почав грабувати тамтешні місця¹²¹ (25) і забрав у рабство велику кількість римлян. Герули¹²² несподівано напали на них і, понад очікування, перемогли їх, хоча склавени набагато перевершували їх чисельністю. Вони перебили їх, а всіх полонених відпустили, давши їм можливість (26) повернутися додому. Захопивши тут якогось чоловіка, який привласнив собі ім'я Хільбудія¹²³, чоловіка знатного, що колись був у римлян претором, Нарсес¹²⁴ легко викрив його в самозванстві”.

Місцерозташування русів у серед. VI ст. (за В. В. Седовим)

{546} **Procop. Bell. Goth. 3, 14 (35–36)**¹²⁵. “(35). Його¹²⁶, відправленого з цією (36) метою до Візантії, захопив на своєму шляху Нарсес. Зустрівшись із ним і з'ясувавши, що він обманщик (хоча він говорив латинською мовою і майстерно прикидався, дізнавшись уже наперед багато з того, чим можна було скористатися як прикметами Хільбудія), він кинув його до в'язниці і примусив розповісти всю справу”.

{546–547} **Procop. Bell. Goth. 3, 22 (1–24)**¹²⁷. “(1). У той час як ці посли відправляються до Візантії і потім назад в Італію, в цей час ось що сталося в області луканів. (2). Зібравши місцевих селян, Тулліан сторожив дорогу в цю країну, дуже вузьку, щоб вороги не (3) могли увійти в Луканську область і не заподіяли б їй розорення. Разом із ним стерегли 300 антів, яких ще раніше залишив тут Іоанн на прохання Тулліана; ці варвари краще за всіх інших уміли битися в гористих і важкодоступних місцях. (4). Коли про це дізнався Тотіла, він вирішив, що посилати готів на це справа марна, але, зібравши натовп селян і надіславши до них кількох, дуже небагатьох, готів, він звелів їм усіма

(5) силами спробувати взяти тіснини. Коли вони зіткнулися один з одним і між ними стався напружений бій, то анти завдяки своїй доблесті, оскільки до того ж їм допомагали труднощі місця, разом із селянами Тулліана змусили ворогів тікати, вчинивши велике побиття. (6). Дізнавшись про це, Тотіла вирішив зруйнувати Рим доценту, залишивши тут більшу частину війська, з рештою йти (7) проти Іоанна і Луканів. У багатьох місцях він зруйнував стіни укріплень, так що ці руйнування становили майже третину. Він збирався спалити і найкрасивіші й найзнаменитіші з будівель і перетворити Рим на пасовище для овець...

(20). Дізнавшись, що Тотіла йде на нього, Іоанн не вважав за можливе залишатися в Апулії, але швидко вирушив до Гідрунта. Ті з патриціїв, які були відправлені в Кампанію, відіславши в Луканію деяких зі своїх рабів, згідно з бажанням Тотіли, звелили своїм селянам відійти від того, що там робиться, і обробляти поля, як вони звикли. Вони оголосили, що за це їм будуть усілякі (21) блага від господарів. Тоді вони пішли з римського війська і спокійно сиділи на своїх полях. Тулліан врятувався втечею, а 300 (22) антів вирішили піти до Іоанна. Таким чином, усе по Іонійській затоці, окрім Гідрунта, знову опинилося під владою готів і Тотіли. Варвари осмілилися і, вже розбившись на маленькі загони, кругом обходили (23) всі ці місця. Дізнавшись про те, Іоанн послав на них значну частину свого війська. Напавши несподівано на ворогів, вони багатьох (24) із них убили. Злякавшись цього, Тотіла зібрав усіх, хто був із ним разом, і залишався спокійним, ставши табором біля гори Гаргано, що знаходиться посередині Апулії в колишньому укріпленому таборі Ганнібала, вождя лівійців”.

{Весна 548} *Procop. Bell. Goth. 3, 29 (1–4)*¹²⁸. “(1). Приблизно в цей час¹²⁹ військо склавенів, перейшовши річку Петр, вчинило страхітливе спустошення всьому Ілліріку, аж до Епідамна¹³⁰, убиваючи і наvertsаючи в рабство всіх, хто потрапляв назустріч, не розбираючи статі і віку і (2) грабуючи цінності. Навіть багато укріплень, які були тут і в попередні часи здавалися сильними, оскільки їх ніхто не захищав, склавенам удалося взяти; вони розбрелися по всіх місцях краю, вільно чинячи (3) спустошення. Начальники Іллірії з 15-тисячним військом слідували за ними, але підійти до своїх ворогів (4) близько вони ніде не наважувалися”.

{548} *Procop. Bell. Goth. 3, 35 (12–22)*¹³¹. “(12). Коли (13) королем лангобардів був Вацес¹³², він мав племінника, на ім'я Різнульф, який у разі смерті Вацеса за законом (14) повинен був зайняти престол. Бажаючи, щоб влада перейшла до його сина, Вацес, звівши на Різнульфа безпричинне звинувачення, (15) засудив його до вигнання¹³³. Той, піднявшись зі спадкових володінь із деякими небагатьма супутниками, негайно ж пішов (16) у вигнання в область варнів¹³⁴, залишивши тут двох синів. Вацес підкупив грошима варнів, щоб вони вбили Різнульфа¹³⁵. Із синів Різнульфа один помер від

хвороби, інший (17) же, на ім'я Льдїгес, утік до склавенів. ...(22). Піднявшись звідти, він вирушив до Тотіли і готів, маючи при собі військо не менш 6 000, і, прибувши до Венеціанської області, зустрівся з кількома загонами римлян, якими командував Лазар, вступив з ними в бій, змусив їх тікати і багатьох убив. Хоча він не з'єднався з готами, але, перейшовши річку Істр, знову пішов у область склавенів”.

{549/550} *Procop. Bell. Goth. 3, 38 (1–23)*¹³⁶. “(1). Близько цього ж часу військо склавенів, зібравшись, але лише в 3 000 чоловік, перейшло через річку Істр, не зустрівши ні з чийого боку протидії, і потім без великих труднощів, перейшовши річку Гебр¹³⁷ розділилося (2) на дві частини¹³⁸. В одній частині було 1 800 осіб, (3) друга включала всіх інших. Начальник римського війська¹³⁹ в Іллірії та Фракії вступив із цими військами у відкритий бій, але хоча ці частини і були роз'єднані, проте римляни були розбиті завдяки їх раптовому нападу; одні з них були вбиті, інші в безладді втекли. (4). Після того як начальники римлян були таким чином розбиті обома загонами варварів, хоча варвари за чисельністю були набагато слабкіші за римлян, один із ворожих (5) загонів вступив у бій із Асбадом. Це був воїн із загону охоронців імператора Юстиніана, зарахований до складу так званих кандидатів; він командував регулярно кіннотою, яка здавна перебувала під фракійською фортецею Тзуруле¹⁴⁰, і складалася з численних (6) відмінних вершників. І їх без великих труднощів склавени змусили тікати і під час цієї ганебної втечі дуже багатьох убили, Асбада ж узяли живим у полон, а потім убили, кинувши в палаюче багаття, попередньо вирізавши зі шкіри на спині цього чоловіка (7) ремені. Після цього вони почали безбоязно грабувати і всі ці місцевості і в Фракії, і в Іллірії, і багато фортець той та інший загін склавенів узяв облогою; до цього (8) ж часу склавени ніколи не наважувалися підходити до стін або спускатися на рівнину [для відкритого бою], оскільки ці варвари ніколи раніше навіть не пробували проходити по землі римлян. Навіть через річку Істр, мабуть, за весь час вони перейшли тільки один раз...

(9). Ці склавени, переможці Асбада, спустошивши поспіль країну аж до моря, взяли також нападом і приморське місто, назвою Топер¹⁴¹, хоча в ньому стояв військовий гарнізон. Місто це було першим на фракійському узбережжі (10) і від Візантія знаходилося на відстані 12 днів шляху. Взяли ж вони його в такий спосіб. Велика частина ворогів сховалася перед укріпленням у важкопрохідних місцях, а деякі, з'явившись біля воріт, які звернені на (11) схід, турбували римлян, що були на стіні. Римські воїни, що знаходилися в гарнізоні, уявивши, що ворогів не більш, ніж ті, яких вони бачать, взявшись за зброю (12), зараз вийшли проти них усі. Варвари почали відступати, вдаючи, що перелякані їх нападом, вони почали тікати; римляни ж, захоплені переслідуванням; виявилися (13) далеко попереду укріплень. Тоді піднялися ті, що перебували в засідці, і, опинившись у тилу у переслідувачів, (14) відрізали їм можливість повернутися назад у

місто. Та й ті, які робили вигляд, що відступають, повернувшись обличчям до римлян, поставили їх між двох вогнів. Варвари всіх (15) їх знищили і тоді кинулися до стін. Міські жителі, позбавлені підтримки воїнів, були в повній безпорадності, але все ж почали відбивати, наскільки вони могли (16) в даний момент, нападників. Перш за все вони лили на штурмуючих киплячу олію і смолу і всім народом кидали в них каміння; але вони, правда, не дуже довго відбивали небезпеку, що загрожувала (17) їм. Варвари, пустивши в них хмару стріл, примусили їх покинути стіни і, приставивши до укріплень (18) драбини, силою взяли місто. До 15 тисяч чоловіків вони негайно убили і цінності розграбували, а синів і жінок (19) обернули в рабство. Спочатку вони не щадили ні віку, ні статі, обидва ці заgonу з того самого моменту, як увірвалися в область римлян, убивали всіх, не розрізняючи віку, так що вся земля Іллірії та Фракії була покрита непохованими (20) тілами. Вони вбивали тих, хто потрапляв їм назустріч, не мечами і не списами чи якимись звичайними способами, але, вбивши міцно в землю кілки і зробивши їх якомога гострішими, вони з великою силою насаджували на них цих нещасних, роблячи так, що вістря цього кола входило між сідницями, а потім під тиском тіла проникало у нутрощі (21) людини. Ось як вони вважали за потрібне поводитися з ними. Іноді ці варвари, вбивши глибоко в землю чотири товстих кілки, прив'язували до них руки і ноги полонених і потім безперервно били їх палицями по голові, вбиваючи їх таким чином, як собак або як змії, або інших будь-яких (22) диких тварин. Решту ж разом із биками або отарою, яку вони не могли гнати в межі батьківщини, вони замикали в приміщеннях і спалювали без жодного жалю. Так спочатку склавени знищували всіх жителів (23), що зустрічалися їм. Тепер же вони і варвари з іншого заgonу, ніби упившись морем крові, почали деяких із тих, хто траплявся їм, брати в полон, і тому всі йшли додому, забираючи з собою незліченні десятки тисяч полонених”.

{549/550} *Procop. Bell. Goth. 3, 40 (1–45)*¹⁴². “(1). Доки Герман¹⁴³ збирав своє військо у Сердці¹⁴⁴, місті Іллірії, і приводив його в порядок, посилено заготовляючи все, що було потрібно для війни, величезний натовп склавенів, якого (2) раніше ніколи не траплялося, з’явився на римській території¹⁴⁵. Перейшовши річку Істр, вони підійшли до міста Наїсу¹⁴⁶. Коли деякі з них, відокремившись від війська, почали блукати поодиноці по цих місцях, деякі з римлян захопили їх і, зв’язавши, почали допитуватися, навіщо це військо (3) перейшло через Істр і що вони збиралися робити. Склавени твердо заявили, що з’явилися сюди, щоб оточити і взяти Фессалоніку і [місцевість] навколо неї. Коли про це почув імператор, він прийшов у велике занепокоєння і негайно наказав Герману відкласти похід на Італію¹⁴⁷ і захищати Фессалоніку та інші міста і відбити, наскільки він (4) може, навалу склавенів. Через це Герман затримався. (5). Склавени ж, дізнавшись точно від полонених, що Герман перебуває в Сардинії, відчули страх. Серед цих варварів Герман користувався

великою популярністю з наступних причин. Коли Юстиніан, дядько Германа, вступив на престол, анти, найближчі сусіди склавенів, перейшовши Істр, із великим військом вторглися в межі римлян. Незадовго перед тим імператор призначив Германа начальником військ усієї Фракії. Герман вступив у бій з військом ворогів і, завдавши їм сильної поразки, майже всіх їх перебив. За цю справу Герман отримав велику славу серед усіх, а особливо серед цих варварів. Боячись його, як я сказав, і вважаючи, що він веде з собою досить значну силу, як посланий імператором проти Тотіли і готів, вони негайно перервали свій похід на Фессалоніку і не наважувалися більше спускатися на рівнину, але, повернувши назад і пройшовши по горах через усю Іллірію, опинилися в Далмації. Позбувшись цієї турботи, Герман звелів усьому війську готуватися, щоб через два дні почати похід на Італію. Але якась зла доля вразивши його раптовою хворобою, змусила його закінчити свій життєвий шлях.

...Іоанн¹⁴⁸ з імператорським військом, прибувши в Далмацію, вирішив провести зиму в Фессалоніці¹⁴⁹, щоб із закінченням зими¹⁵⁰ рушити прямо в Равенну. В цей час склавени, які перед тим виявилися в межах володінь імператора, як я тільки що розповідав, та інші, що трохи пізніше перейшли через Істр і з'єдналися з попередніми, отримали повну можливість безперешкодно вторгтися (32) в межі імперії. Багато хто підозрював, що Тотіла, підкупивши цих варварів великими грошовими сумами, направив їх на римлян з тим, щоб імператору було неможливо добре організувати війну проти готів, будучи пов'язаним боротьбою з цими варварами. Я не можу сказати, чи з'явилися ці склавени, роблячи угодне Тотілі, чи прийшли самі, ніким не кликані. Розділившись на три частини, ці варвари заподіяли всій Європі нечувані лиха, грабуючи ці місцевості не просто випадковими нападами, але зимуючи тут, ніби у власній землі, не боячись ворога. Пізніше, імператор послав проти них відбірне військо, на чолі якого між іншим стояли Константіан, Аратій, Назерес, Юстин, інший син Германа, та Іоанн, на прізвисько "Фага"¹⁵¹. Головним начальником над ними він поставив Схоластика, одного з палацових євнухів. Це військо захопило частину варварів поблизу Адріанополя¹⁵², міста, яке лежить посеред Фракії, на відстані п'яти днів шляху від Візантія. Далі вже варвари рушити не могли; адже вони мали з собою незліченну здобич із людей, всякої худоби й цінностей. Залишаючись там, вони вирішили вступити з ворогами у відкритий бій, але збиралися зробити це так, щоб ті навіть і не відчували, що вони цього хочуть. Склавени стояли табором на горі, яка тут височіла, римляни – на рівнині, трохи віддалік. Так як уже пройшло багато часу, як вони сиділи так один проти одного, то римські воїни почали виражати нетерпіння і дозволяти собі неприпустимі вчинки, дорікаючи вождів, що ось вони, як начальники римського війська, мають для себе продовольства в достатку, і не звертають уваги на солдатів, які мучаться нестачею предметів першої необхідності, і не хочуть вступити з ворогами в бій. Під їх тиском воєначальники почали бій.

Стався сильний бій, і римляни були розбиті вщент. Тут загинуло багато прекрасних воїнів; воєначальники, яким загрожувала близька небезпека потрапити до рук ворогів із залишками армії, насилу врятувалися втечею, хто куди міг. Варвари захопили прапор Константіана і, не звертаючи уваги на римське військо, рушили далі. Вони отримали можливість пограбувати місцевість, так звану Астіку¹⁵³, яка з найдавніших часів не піддавалася розграбуванню, і тому їм вдалося отримати звідси велику здобич. Таким чином, спустошивши більшу область, варвари підійшли до “Довгих стін”¹⁵⁴, які відстоять від Візантії трохи більше одного дня шляху. Трохи пізніше римське військо, йдучи слідом за цими варварами, захопило одну частину їх і, несподівано (45) напавши на них, змусило їх тікати. З ворогів вони багатьох убили, врятували безліч римських бранців і, знайшовши серед здобичі прапор Константіана, знову повернули його собі¹⁵⁵. Решта варварів з усією іншою здобиччю повернулася додому”.

Procop. Bell. Goth. 3 (4) – 5 (4)¹⁵⁶. “3 (4). Всю цю країну, яка простягається від меж Кавказу до Каспійських воріт, займають алани¹⁵⁷.

...(5). Тут живуть гунни і так звані сабіри¹⁵⁸, і деякі інші гуннські племена.

...4 (7). За сагінами¹⁵⁹ осіли багато племен гуннів. Країна, яка тягнеться звідси, називається Евлісія¹⁶⁰; прибережну її частину, як і внутрішню, займають варвари аж до так званого “Меотійського Болота” і до річки Танаїса¹⁶¹, (8) який впадає в “Болото”. Саме це “Болото” вливається в Евксинський Понт. Народи, які тут живуть, у давнину називалися кіммерійцями, тепер же зветься (9) утігурами¹⁶². Далі, на північ від них, займають землі незліченні племена антів. Поруч із тими місцями, звідки починається гирло “Болота”, живуть так звані готи тетраксіти; вони нечисленні і тим не менш не гірше багатьох інших з благоговінням дотримуються християнського (10) закону. [Танаїсом місцеві жителі називають і те гирло, яким починається від Меотійського Болота Танаїс і, тягнучись, як кажуть, на двадцять днів шляху, впадає в (11) Понт Евксинський, і навіть той вітер, який дме тут, вони називають Танаїтою]. Чи належали ці готи коли-небудь до аріанського сповідання, як і всі інші готські племена, або в питаннях сповідання віри вони слідували якомусь іншому вченню, цього я сказати не можу, так як і самі вони цього не знають, та й не замислювалися (12) над цим; але донині з душевною простотою і великою покірливістю шанують свою віру. Незадовго перед цим (а саме, коли виповнився 21 рік єдинодержавного правління імператора Юстиніана) вони прислали до Візантії чотирьох послів, просячи дати їм будь-кого у єпископи, тому що той, який у них був священнослужителем, незадовго перед тим помер; вони дізналися, за їхніми словами, що і абасгам імператор надіслав священника. Імператор Юстиніан, дуже охоче виконавши їхнє прохання, відпустив їх. (13) Ці послі внаслідок страху перед гуннами-утігурами відкрито, в

присутності численних слухачів, говорили досить туманно, чого вони прийшли, і нічого іншого не оголосили імператору, крім прохання про призначення священнослужителя, але в бесіді абсолютно таємно, зустрівшись віч-на-віч, вони виклали все, наскільки Римській імперії буде корисно, якщо сусідні з ними варвари будуть перебувати у вічних чварах один із одним.

...5 (2). ...Якось над ними¹⁶³ владарював цар, у якого було двоє (3) синів, один на ім'я Утігур, іншому було ім'я Кутрігур. Коли їх батько закінчив дні свого життя, обидва вони поділили між собою владу і своїх підданих кожен назвав (4) своїм ім'ям. Так і в мій ще час вони іменувалися одні утігурами, інші кутрігурами”.

Evagr. Eccl. Hist. 4 (23)¹⁶⁴. “(23). [Прокопій] розповідає, що мешканці Танаїса, – а Танаїсом тубільці звать протоку, що йде від Меотійського болота в Евксинський Понт, – просили Юстиніана, щоб він прислав до них єпископа. Юстиніан дбайливо виконав їх прохання і з великим задоволенням послав до них ієрея. Прокопій дуже красномовно розповідає, що на римську землю за часів Юстиніана зробили напад готи з боку Меотиди, що в Греції відбувалися страшні землетруси, що вражені були Беотія, Ахайя і місця, які лежать поблизу затоки Крісацьської, і незліченна безліч селищ і міст зруйновані вщент, що на багатьох місцях землі з'явилися розколини, краї яких де знову сходилися, а де так і залишилися”.

{551–552}**Procop. Bell. Goth. 4, 25 (1–6)¹⁶⁵.** “(1). У цей час величезний натовп склавенів нахлинув на Іллірію і вчинив там невимовні жахи. Проти них імператор Юстиніан послав військо, на чолі якого, поряд (2) з іншими, стояли сини Германа. Оскільки це військо за чисельністю було набагато слабкіше за ворогів, то ватажки ніде не наважувалися вступити з ними у відкритий бій, але, тримаючись у них в тилу, завдавали їм значних втрат. (3). Багатьох із них вони вбили, інших взяли живими в полон і відправили до імператора. Проте ці варвари здійснювали (4) жахливі спустошення¹⁶⁶. Під час цього грабівницького вторгнення, перебуваючи у межах імперії довгий час, вони заповнили всі дороги купами трупів; вони взяли в полон і на вернули в рабство незліченну кількість людей і пограбували все, що можливо; оскільки ніхто не виступав проти (5) них, вони з усією здобиччю пішли додому. Навіть при переправі через Істр римляни не змогли влаштувати проти них засідки або яким-небудь іншим способом нанести їм удар, так як їх прийняли до себе гепіди, продавшись їм за гроші, і переправили їх, взявши за це велику плату: плата була – золотий (6) статер з голови. Тому імператор був дуже засмучений і стурбований, не знаючи, яким чином він зможе надалі відбивати їх, коли вони будуть переходити Істр, з тим, щоб грабувати Римську імперію, або коли вони будуть іти звідси зі здобиччю. Через це він хотів укласти якийсь договір із племенем гепідів.

...(10). Трохи згодом, коли лангобарди на підставі союзного договору просили прислати їм допомогу проти гелідів, імператор Юстиніан відправив військо, звинувачуючи гелідів у тому, що після укладення договору вони переправили через Істр деяку кількість слов'ян на (11) шкоду римлянам”.

Procop. Hist. Arcan. 11 (10–11)¹⁶⁷. “(10)¹⁶⁸. Тому в даний час не було якого-небудь місця в Римській імперії, гори, чи печери або чого-небудь іншого, яке залишилося б нерозграбованим, а в багатьох місцях країна піддавалася пограбуванню по п'ять і більше разів. (11). Усе те, що довелося перенести від мідян, сарацинів, склавенів, антів та інших варварів, я розповів у попередніх своїх книгах...”.

Procop. Hist. Arcan. 18 (20–26)¹⁶⁹. “(20). Що ж стосується Іллірії і всієї Фракії, якщо рахувати від Іонійської затоки аж до передмість Візантія, в тому числі і Елладу і область Херсонеса, то з того часу, як Юстиніан прийняв владу над Римською імперією, гунни, склавени і анти, роблячи майже щорічно напади, творили над жителями цих областей нестерпні речі. (21). Я думаю, що при кожному нападі було вбито тут і взято в полон римлян по 20 міріад¹⁷⁰ чоловік, так що ця країна всюди стала подібною Скіфській пустелі.

...(25). Однак і персам, і сарацинам, і гуннам, і всьому склавенському племені, так само як і іншим варварським народам, не вдавалося піти з римських меж без важких втрат. (26). Як під час вторгнення, так ще більше під час облог і битв їм доводилося терпіти великі поразки і втрати, і гинуло їх нітрохи не менші, ніж римлян”.

Procop. Hist. Arcan. 23 (6)¹⁷¹. “(6). А потім, не дивлячись на те, що велика частина Азії була спустошена мідянами і сарацинами, а вся Європа розграбована гуннами, склавенами і антами, що з міст одні були зруйновані вщент, інші дочиста обібрані завдяки грошовим контрибуціям, незважаючи на те, що варвари повели з собою в полон усіх людей з усім їхнім надбанням, що внаслідок мало не щоденних їх набігів усі області стали безлюдними і необроблюваними, – незважаючи на все це, він¹⁷², тим не менше, не зняв ні з кого податків, за виключенням тих міст, які були взяті приступом, та й то на один тільки рік”.

{553}**Act. Concil. Oecum. 5**¹⁷³. “У 27-й рік правління государя Юстиніана, постійного августа, в 12-й рік після консульства Базілія, в 4-й день травневих нон, першого індікту, в судовій палаті засідали вельмишановні єпископи цього імператорського міста...¹⁷⁴.

Подібним чином і інші єпископи підписали:

...Стефан, милістю Божою єпископ херсонський”.

Procop. De aed. 4, 1 (4–6)¹⁷⁵. “(4)¹⁷⁶. Були вони¹⁷⁷ гідні як сусідства з річкою Істром, так і необхідності захищатися від варварів,

які нападали через цю річку [на імперію]. (5). Жити по сусідству з цією річкою випало на долю племен гуннів і готів; піднімаються [проти нас] племена, що живуть у межах Таврії і Скіфії; а потім склавени, так само й інші племена, чи називати їх савроматами-кочівниками, чи переселенцями, як називали ці племена найдавніші письменники-історики, так само як і будь-яке інше звіроподібне плем'я, якому доводилося тут або випасати свої стада, або оселитися на постійне проживання. (6). Оскільки імператору Юстиніану належало воювати з ними нескінченний час і оскільки він не звик нічого робити абиак, то для нього було необхідно вибудувати незліченну кількість укріплень і поставити в них невимовну кількість військових гарнізонів, а також заготовити і все інше, що могло б перешкодити руху ворогів, які починають війну без жодного повідомлення і не визнають суспільних законів”.

Procop. De aed. 4, 7 (10–20)¹⁷⁸. “(10). Є три укріплення, що йдуть підряд уздовж берега Істру, – *Сальтупірг*, *Дуросторум* і *Сікідаба*. (11). Всі їхні вади імператор поправив із великою ретельністю. (12). Таку ж увагу звернув він і на *Квестріс*, який знаходився збоку від берега. Укріплення *Пальматіс*, що лежить в ущелині, він зробив сильнішим і значно ширшим, хоча воно лежало не біля самого берега річки. (13). Поблизу нього він вибудував знову фортеця *Адіну*, оскільки варвари – склавени – постійно ховалися тут і, влаштовуючи таємно засідки проти тих, хто йшов цим шляхом, робили тутешні місця абсолютно непрохідними. (14). Він збудував тут також фортецю *Тілікіон* і передове укріплення, яке лежить наліво від неї.

(15). Ось такими були укріплення в Мезії по березі річки Істру і поблизу нього. (16). Тепер у подальшому я прямую в країну скіфів¹⁷⁹. Там першим було укріплення, що носить ім'я *св. Кирила*; його частини, які постраждали від часу, імператор Юстиніан відбудував із усією ретельністю. (17). Далі за ним було старовинне укріплення під назвою *Ульмітон*¹⁸⁰. Оскільки варвари-склавени тривалий час влаштовували тут свої засідки і дуже довго жили в цих місцях, воно стало зовсім безлюдним, і від нього не залишилося нічого, крім назви. (18). І ось, відбудувавши його знову з самої основи, імператор зробив ці місця вільними від нападів і зловмисництв склавенів. (19). За ними йде місто *Ібіда*, більша частина укріплень якого сильно постраждала. Імператор негайно їх відновив і зробив це укріплення дуже сильним. (20). За ним він вибудував знову укріплення, яке називається *Егісс*. І інше укріплення, що лежить на краю Скіфії, під назвою *Альміріс*, велика частина стін якого виявилась несправною, він блискуче відбудував і тим його зберіг”.

Procop. De aed. 4, 11 (14–16)¹⁸¹. “(14). Є в Родопі стародавнє місто під назвою *Топер*; більшу частину його оточувала річка своїми хвилями, а над ним прямовисно піднімався пагорб. Незадовго перед тим опанувавши ним, це місто взяли варвари-склавени. (15). Але

імператор Юстиніан набагато збільшив висоту його стін, так що вони настільки перевершували висоту пагорба, наскільки раніше вони були нижчі за нього. (16). Він вибудував ще галерею на склепіннях стіни, звідки захисники міста могли безпечно боротися з тими, хто йшов на приступ стін, а кожну з веж він зробив сильним укріпленням. (17). Простір же від фортечних укріплень до річки він зміцнив поперечною стіною¹⁸².

Князювання Кия (II пол. VI ст.)

{Серед. VI ст.} **Joan. Mamikon. Hist. Taron. 79**¹⁸³. “(79). Деметр і Гісане були князями індів¹⁸⁴ і братами по племені. Вони втекли¹⁸⁵ з

Їжакевич І. С. (1864–1962). Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь (1907). Ілюстрація

царства індів і досягли цієї країни. Цар Валаршак¹⁸⁶ подарував їм у володіння землю Тарон¹⁸⁷, де вони побудували місто і назвали його Вішап. Прийшовши потім в Аштішат, вони поставили тут ідолів, яких шанували в Індії. Через 15 років [вірменський] цар убив їх обох¹⁸⁸ і володіння їхні віддав їх синам – Куару¹⁸⁹, Мелдесу і Хору [Хореану]¹⁹⁰. І побудував Куар аван¹⁹¹ і назвав його своїм іменем *Куар*, і Мелдес побудував у полі аван і назвав Мелді, а молодший, перейшовши в гавар¹⁹² Палунік¹⁹³, побудував там аван і назвав Хореан. І з часом, порадившись між собою, Куар, Мелдес і Хореан піднялися на

гору Карке¹⁹⁴ і знайшли там таке місце, де був простір для полювання і прохолода, а також велика кількість трави і дерев. І побудували вони там дастакерт¹⁹⁵ і поставили там двох ідолів: одного по імені Гісане і іншого на ім'я Деметр і надали їм у служіння свій рід¹⁹⁶.

{Серед VI ст.} **Велесова книга 1**¹⁹⁷. “2 (4г)¹⁹⁸. І той Орей, старий батько, сказав: “Іде з краю, де гунни, де наших братів убивають. А то вони і старого батька заб'ють, як забивають корів та звірів. Вони й худобу нашу крадуть, і дітей убивають”. Як тільки старий батько це сказав, ми пішли в інші землі, в яких тече мед і молоко. І ці землі шукали всі три сина Орея. І були це – Кий, Пащек і Горовато, від яких пішли три славних племені. (...) Сини були хоробрими, водили дружини, сідали на коней і їхали... І за ними йшли дружини юнаків, худоба, корови, вози з запряженими в них биками... вівці... діти, яких

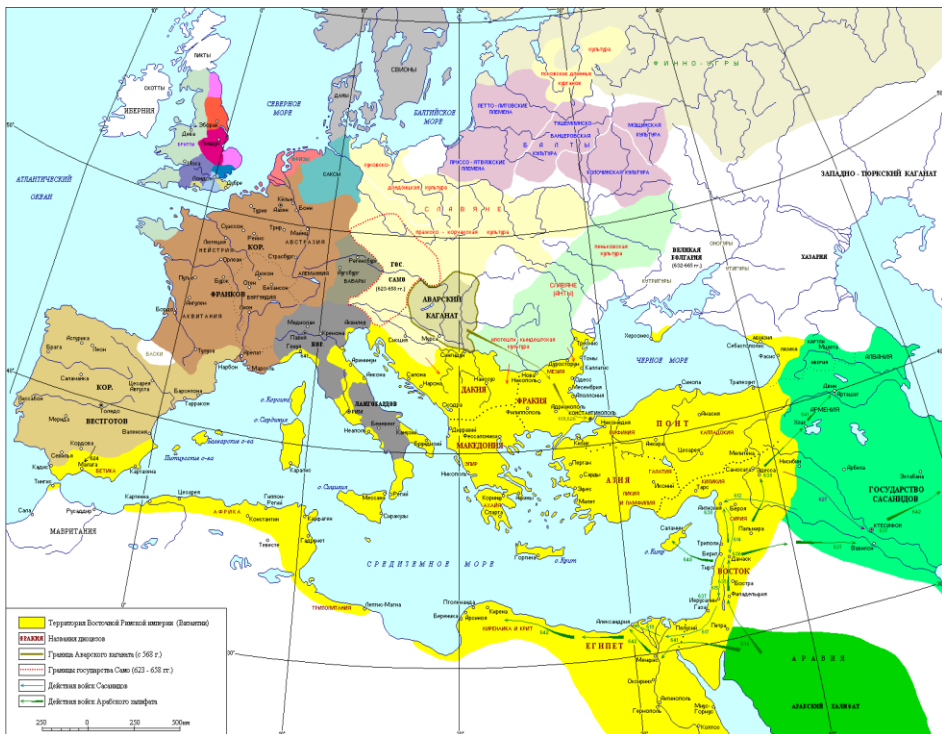
охороняли старці, а також хворі люди. ...І мечами разили ворогів, ішли до гори великої, до долини з травами, де багато злаків. І там освоївся Кий, який почав облаштовувати Київ, що став руським...

...2 (7з). Кий же сів у Києві. І ми йому підкорилися, а з ним Русь зібралася воедино, а якщо буде з нами інша сила (?), то не підемо на неї, тому що вона з Руссю.

...2 (15б). Спочатку ми були там, де заходить Сонце, а звідти пішли до Сонця до Непри-річки¹⁹⁹, і взяв там Кий укріплене місто, в якому перебували інші слов'янські роди.

...1 (2б). І ось батько Орей йшов перед нами, а Кий вів русів, і Щек вів свої племена, а Хорев своїх хорват, і йшли вони з земель тих. І так було нав'яно богами, коли відійшли Хорев і Щек звідси, щоб ми сіли в Карпатських горах. І там були інші міста, побудовані іншими, і нажили інші одноплемінники багатство велике. І ось вороги напали на нас, і ми побігли до Києва-града...²⁰⁰.

І тут Кий помер, 30 років володівши нами”.

Європа в II пол. VI ст. Мапа

{Серед VI ст.} ПМЛ²⁰¹. “Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати²⁰²: одному ім'я Кий²⁰³, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив –

на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом²⁰⁴. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Князь Кий захищає фортецю Києвець

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: “На перевіз на Київ”. Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря²⁰⁵. Не знаємо, [щоправда, до якого]²⁰⁶, а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, – котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди]²⁰⁷.

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю²⁰⁸ і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу²⁰⁹. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець²¹⁰”.

{серед. VI ст.} ПМЛ²¹¹. “Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брата його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян²¹². А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени – своє в Новгороді, а другі [сиділи] на ріці Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід (?) є] і *кривичі*, що сидять у верхів’ї Двіни, і в верхів’ї Дніпра... Також сіверяни [сидять на схід?] од них. ...Бо се тільки слов’янський народ на Русі: *поляни, деревляни, новгородці*²¹³, *полочани, дреговичі, сіверяни, бужани*²¹⁴, – бо сидять вони по [ріці] Бугу, – а потім же *волиняни*²¹⁵.

...*Радимичі* ж і *в'ятичі* [походять] од ляхів. ...*Дулібу*²¹⁶ тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а *улич*²¹⁷ [й] *тиверці*²¹⁸ сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю"²¹⁹.

{Серед. VI ст.} *Нікл.*²²⁰. "Також на Волзьких і Камських²²¹ болгар ходив²²² і переміг, і повернувся, прийшов у свій град Київ²²³, і тут життя своє скінчив; і брати його Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут померли"²²⁴.

{Серед. VI ст.} *Гусл.*²²⁵. "Начебто було в Полянах три брати-князі – Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либедь. І були то мужі мудрі й кмітливі. Жив Кий із родом своїм на горі, де узвіз Боричів²²⁶. Брат же його Щек жив по другий бік, на горі, що зветься Щекавиця²²⁷. А третій брат, Хорив, жив на третій горі, що зветься Хоревіця. І був там ліс великий, у якому ловили звірів.

...Отож по тому спорудили вони на горі над Дніпром город і нарекли його Київ, в ім'я старшого брата. Був же тут і перевіз через Дніпро. І одтоді почався сей слов'янський город Київ.

Люди тоді були невігласи і не відали Бога, ані закону Божого не мали, а, тьмою ідолюбисся затьмарені будучи, жертви богомерзкі богам своїм приносили, і озерам, і колодязям, і гаям тощо. Як бо кого тоді диявол звабив і навчив, так вірували і творили.

...Кий же, що про нього вище мовилось, був муж мудрий і кмітливий, у всьому мудро давав собі раду і в роді своєму мирно княжив. А по тому він пішов до Царгорода, де велику честь прийняв од царя, і повернувся з миром. Коли ж прийшов Кий до Дунаю, то полюбилася йому та місцина, і зрубив він город і нарік його Києвом, хочачи в ньому осісти. Але не дали йому того тамтешні жителі. Тоді Кий, залишивши його, прийшов до великого Києва і тут прожив остаток часу життя свого, та й помер із миром. Так само і брати його. Дунайці ж і донині те городище Києвцем називають".

{Серед. VI ст.} *Синопсис*²²⁸. "По благословенні і пророцтву великого заступника россійського святого Апостола Первозваного на горах Київських немало часу пройшло, [доки] прийшли з Диких Полів²²⁹ зі слов'янськими великими і дуже хоробрими народами три брати рідні, князі россійські. Першому ім'я Кий, другому – Щек, третьому – Корев чи Хорев, і сестра їхня з ними прийшла до берегів Дніпровських – Либідь. Всі [були] роду Афетового, і племені Мосохового. Тут, володіючи народами і полянською землею, почали городи й міста задля спокійнішого життя та захисту будувати. Спочатку, отже, старший брат Кий заснував і побував гóрод і місто на горі над рікою Дніпром, нарікши його від свого імені Києвом. Якого [це було] року – літописці россійські не пишуть, пояснюючи, що тоді письма не знали, про нього не піклувалися і записів щорічних не робилося, бо неосвічений і сильний народ [тільки] військовими справами займався²³⁰. Один лишень літописець описав заснування

граду Києва року від Різдва Христового 430²³¹. Другий брат – Шок або Щек – побудував град недалеко від Києва, також на горі, і нарік його Щекавицею чи Шковицею за своїм іменем, як гора й донині та називається. Третій брат – Корев чи Хорев – побудував град також за своїм іменем – Хоревицю, а потім [той] Вишгородом прозався. Сестра ж їхня Либідь над рікою Либіддю оселилася, там і город на пагорбі високому збудувала в своє ім'я – Либідь”²³².

Діяльність Дабрагеза (554–555)

{554} **Agath. Mir. Hist. 3 (6)**²³³. “(6). ...Проти персів, що наступали з Мухірісія²³⁴, було послано не більше 600 вершників. Начальствували над ними Дабрагез²³⁵ і Усігард²³⁶, обидва варвари за походженням, але поставлені на чолі римських когорт.

...(7). У цей час інший загін персів – 3 000 добре навчених вершників, – виступивши з Котаїсія і Мухірісіса, наближався до Оногурісу. Вони рухалися необережно, не чекаючи ніяких ворожих дій проти себе. Раптово на них наскочили Дабрагез і Усігард зі своїми вершниками і негайно змусили їх тікати, засмучених цим раптовим нападом. ...Але ті, що йшли на виручку, як тільки дізналися, що не все римське військо напало на них, але тільки деякі, до того ж швидше розвідники, ніж справжні воїни, раптово, видавши голосний крик, кинулися [на римлян]. Ті, не витримавши такої зміни, перейшли до оборони, а потім кинулися поспішно тікати. Перси переслідували їх на близькій відстані”.

{555} **Agath. Mir. Hist. 3 (21)**²³⁷. “(21). Щоб кораблі, що знаходяться на річці²³⁸, не були легко пошкоджені ким-небудь, Дабрагез, ант – таксіарх, і якийсь гунн, лохаг²³⁹, на ім'я Елмінгір, за наказом воєначальників спорядили 10 легких суден із подвійною кормою²⁴⁰, заповнили їх своїми зброєносцями і, пройшовши якнайдалі вгору по річці, охороняли її з найбільшою ретельністю, спостерігали з усіх боків за переправою, плаваючи то посередині річки, то наближаючись до того чи іншого берегу, і тоді сталося щось радісне і приємне, як на війні, та і в бойовому зіткненні. Трохи далі від того місця, де були розташовані зазначені судна, стояли два вантажні тридцятивесельні кораблі, які, як я вище вказував, були захоплені персами, маючи на борту [г]оплітів – мідян: вони були прив'язані канатами до берега. Вночі, коли всі на них спали, піднялася сильна буря і розтягла канати. Під тиском суден, які рухалися, канати обох кораблів були раптово порвані. І оскільки не могли бути використані весла і рульовим веслом судно не могло бути направлене, як слід, то течія підхопила їх. Некеровані й безпорадні судна були швидко віднесені до римлян, якими керував Дабрагез. Побачивши їх, останні з радістю їх захопили, зрадівши несподіваному придбанню, особливо тому, що кораблі, які раніше пішли від них порожніми, повернулися, заповнені людьми”.

{556} *Agath. Mir. Hist. 4 (18–19)*²⁴¹. “(18). Ілл, ідучи попереду, повів людей до підйому, вже ним розвіданого²⁴². За ним слідував Зіпер, доріфор Маркелліна, за ним Леонтій²⁴³, син Дабрагеза, а за ним Феодор, таксіарх цаннів, а за ним по порядку слідували всі інші. Коли вже пройшли половину шляху, ті, хто йшов попереду, ясно помітили запалений правоохоронцями вогонь і що вони лежать дуже близько до нього. Сім із них, очевидно, спали і лежали, розтягнувшись. Тільки один, спершись на руку, був схожий на такого, що не спав, але й він уже боровся зі сном, опустивши обважнілу голову. Однак було невідомо, як справа піде далі, оскільки він часто хитав головою і знову її піднімав. У цей час Леонтій, син Дабрагеза, послизнувся в якійсь калюжі, впав і покотився вниз, зламавши щит. Природно, пролунав сильний звук. Перелякані вартові прокинулися і, сидючи на своїх ложах, оголили мечі, повертали голови в різні боки, але не могли зрозуміти, що сталося. ...Римляни ж ретельно за всім спостерігали. Затримавши крок, вони залишалися спокійними і мовчазними, як ніби корінням вросли в землю... Варвари ж, не помітивши нічого загрозливого і небезпечного, знову повернулися до того, що їм було бажано, і солодко заснули.

(19). Тоді римляни, напавши на них, сонних, порубали як інших, так і цього напівсонного, як його хтось назвав жартома, і потім, сміливо просуваючись уперед, розсипалися по вулицях²⁴⁴. ... (20). ...Варвари від цього важко страждали, їх вельми сильно тіснили, але вони не переставали захищатися. Деякі з них, користуючись “черепачами”, намагалися наступати на римські споруди, щоб їх зруйнувати. Але, перш ніж вони наблизилися і належним чином прикрилися, якийсь Сваруна по імені, склавен за походженням, метнув списа в того, хто весь час був попереду, і вразив його смертельно. Негайно ж черепаха здригнулася і, розсипавшись, завалилася. Розкрилися і залишилися без захисту люди, яких римляни легко перебили, вражаючи списами”.

{558} *Menand. Hist. 4*²⁴⁵. “(4)²⁴⁶. Авари²⁴⁷ після тривалого скитання прийшли до аланів і просили їх вождя Саросія, щоб він познайомив їх із римлянами. Саросій сповістив про те Юстина, сина Германа, який у той час командував військом, яке знаходилося в Лазіці. Юстин доніс про прохання аварів царю Юстиніану, який звелів полководцю відправити посольство аварів у Візантію”.

{558} *Theoph. Chronogr. 557/558*²⁴⁸. “(557/558). У цьому ж році²⁴⁹ у Візантію вступило незвичайне плем'я так званих аварів, і все місто збіглося подивитися на них, оскільки ніколи не бачили такого племені. Ззаду волосся у них було дуже довгим, пов'язаним пучками і переплетеним²⁵⁰, решта ж їх одягу подібна [одягу] інших гуннів. Вони, втікши зі своєї країни, прийшли в області Скіфії і Мізії²⁵¹ і направили Юстиніану послів, просячи прийняти їх”. (232,6–13).

{558} *Menand. Hist.* 3²⁵². “(3). Коли ці справи були в такому стані, а гунни²⁵³ під керівництвом Забергана²⁵⁴ прогнані були кудись далеко від римських володінь, тоді Юстиніан, вважаючи, що котрігури знову прийдуть спустошувати Фракію, не давав відпочинку вождю утігурів Санділху частими посольствами й іншими способами підбурюючи його що б то не стало воювати проти Забергана”.

{558} *Menand. Hist.* 5²⁵⁵. “(5). Авари невдовзі затіяли війну з утігурами, потім із залами, які [були з] гуннського племені, і розтрощили сили савірів²⁵⁶”.

Князювання Ідарізія (бл. 550-і)

{558} *Menand. Hist.* 6²⁵⁷. “(6). Володарі антські²⁵⁸ були приведені в скрутне становище і втратили свої надії. Авари грабували і спустошували їх землю. Гноблені нападами ворогів, анти відправили до аварів посланником Мезаміра (Μεζαμῆρος, Μέζαμῆρ), сина Ідарізієвого (Ἰνταρίτζ), брата Келагаста (Κέλαγκαστ), і просили допустити їх викупити деяких бранців зі свого народу. Посланник Мезамір, пустослов і хвалько, після прибуття до аварів закидав їх зарозумілими і навіть зухвалими промовами. Тоді Котрагіг, який був пов’язаний родинними зв’язками з аварами і подавав проти антів дуже неприяні поради, чуючи, що Мезамір говорить пихатіше, ніж це пристойно посланнику, сказав кагану²⁵⁹: “Цей чоловік має великий вплив на антів і може сильно діяти проти тих, хто хоч скільки небудь є його ворогами. Потрібно вбити його, а потім без всякого страху напасти на ворожу землю”. Авари, переконані словами Котрагіга, ухилилися від належної до особи посланника поваги, знехтували правами і вбили Мезаміра. З тих пір більше, ніж раніше почали авари спустошувати землю антів, не перестаючи грабувати її та поневолювати жителів²⁶⁰”.

{559} *Theoph. Chronogr.* 559²⁶¹. “(559). У тому ж році²⁶² величезні полчища гуннів²⁶³ і слов’ян напали на Фракію, завоювали її, багатьох убили і взяли в полон. Вони схопили стратілата Сергія²⁶⁴, сина пресвітера Вакха, і стратига Едерма, [сина] славного кувікулярія²⁶⁵ і препозіта²⁶⁶ Калоподія²⁶⁷. Знайшовши деякі місця Анастасієвої стіни²⁶⁸ зруйнованими землетрусом, вони вторглися і полонили [все] до Дріпії²⁶⁹, Німф²⁷⁰ і села Хіту²⁷¹. Всі тікали в місто²⁷² зі своїм майном. Дізнавшись про це, василевс²⁷³ озброїв багатьох міщан і послав їх до Довгих стін. Зав’язавши там бій, багато з ромеїв і схоляріїв²⁷⁴ загинули.

Тоді за наказом василевса були знесені [в місто] срібні посудини²⁷⁵ і срібні святі вівтарі, ті, що поза містом, а схоли²⁷⁶, протіктори²⁷⁷ аріфм і весь сінкліт²⁷⁸ охороняли всі ворота Феодосієвої стіни²⁷⁹. Василевс же, побачивши, що варвари не відступають,

наказав патрикію Велізарію²⁸⁰ виступити проти них з іншими сінклітіками²⁸¹. Велізарій зібрав усіх коней – імператорських, з іподрому, з богоугодних будинків і у кожної людини, у кого тільки були коні, і, озброївши військо, виступив у село Хіту. [Там] він спорудив рів і почав захоплювати [в полон] і знищувати [варварів]. [Потім] Велізарій наказав рубати дерева і тягти за їх²⁸² військом. Вітер здійняв хмари пилу і поніс їх на варварів. Вони ж, вирішивши, що це величезний натовп [воїнів], почали тікати і прибули в околиці святого Стратоніка, в Декатон²⁸³. Дізнавшись від розвідників, що стіни Константинополя добре охороняються, вони вирушили в околиці Цурула²⁸⁴ і Аркадіуполя²⁸⁵ і святого Александра Зупарського²⁸⁶. Осівши, вони залишалися там до святої Пасхи²⁸⁷. А після свята Пасхи василевс і всі жителі міста вийшли разом із ним в Сілімврію²⁸⁸, з тим щоб відновити Довгі стіни [в тому місці], де прорвалися варвари. Там василевс залишався до серпня місяця. Так само і варвари до серпня блукали навколо міста. Нарешті, василевс наказав готувати спарені кораблі²⁸⁹, для того щоб відправитися на Істр, виступити назустріч варварам, які переправлялися, і вступити з ними в бій. Дізнавшись про це, варвари просили через посла дозволити їм безперешкодно переправитися через Істр. Василевс послав свого племінника, куропалата²⁹⁰ Юстина, і помилував їх”. (233.4–234.12).

{562} *Menand. Hist.* 9²⁹¹. “(9). Юстиніан прийняв посольство аварів, які вимагали, щоб їм було дозволено оглянути землю, куди їх плем'я могло б оселитися. Внаслідок донесення полководця Юстина, василевс мав намір поселити цей народ у землі ерулів, тобто там, де перед цим жили ерули. Ця земля називається Другою Пеонією²⁹². Василевс виявляв на те згоду, якщо тільки авари охоче там поселяться. Але авари були так прив'язані до своєї землі, що і не думали поселитися поза Скіфією. Ця справа залишилася без руху.

...Звідси почалася між римлянами і аварами ворожнеча, яка вже давно жевріла під спудом; приводом до неї особливо було те, що не негайно відпущені посланці, тоді як Баян²⁹³ дуже часто наказував їм повернутися; але василевс, знаючи добре задуми Баяна, всіма засобами так влаштовував обставини, щоб посланці затримані були в столиці”²⁹⁴.

{562} *Theoph. Chronogr.* 562²⁹⁵. “[Про переведення за наказом імператора Юстиніана І схоляріїв у Фракію, повстання схола проти свого коміта].

У тому ж році²⁹⁶ Овасіополь²⁹⁷ був захоплений гуннами²⁹⁸. Василевс послав стратілата Маркела, свого племінника, з великим військом відвоювати місто і Персиду²⁹⁹. У квітні ж місяці тими ж самими гуннами був захоплений у Фракії Анастасіуполь³⁰⁰”. (236.24–237.1).

{563} *Theoph. Chronogr.* 563³⁰¹. “(563). У цьому ж місяці³⁰² в Константинополь прийшли послы Аскіла³⁰³, царя герміхонів³⁰⁴,

племені, що живе посеред варварів³⁰⁵, неподалік від океану”. (239.80–23).

{565} *Menand. Hist. 14*³⁰⁶. “(14). При Юстині Молодшому прибули до Візантії аварські посланці для отримання звичайних подарунків, які давалися їхньому народу його попередником імператором Юстиніаном. Ці подарунки склалися зі шнурків, поцяцькованих золотом, якими пов’язують утікачів, також із лож та інших предметів млості. ...Вселивши страх посланцям аварським, імператор дав їм знати цими словами, що він не потерпить їх користоловства, що вони не будуть отримувати від нього нічого з одержуваного раніше і що вони вже не будуть безпечно робити напади на римські володіння”³⁰⁷.

Аварський каганат (562–823)

{Бл. 565} *ПМЛ*³⁰⁸. “Ці ж обри воювали проти слов’ян і примучили дулібів, що [теж] були слов’янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п’ять жінок у телігу і повезти обрина, – і так мучили вони дулібів”³⁰⁹.

{568} *Menand. Hist. 50*³¹⁰. “(50). ...Вождь аварів³¹¹ відправив посольство до Давріта³¹² і до найважливіших князів склавенського народу, вимагаючи, щоб вони

підкорилися аварам і зобов’язалися платити данину. Давріт і старійшини склавенські відповідали: “Чи народився на світі і чи зігрівається променями сонця той чоловік, який би підкорив собі силу нашу? Не інші нашою землею, а ми чужою звикли володіти. І в цьому ми впевнені, поки будуть на світі війна і мечі”. Таку зухвалу відповідь дали склавени; не менш хвалькувато говорили і авари. Потім послідували лайки і взаємні образи, і, як властиво варварам, жорстокими і пихатими словами вони розпалювали взаємний розбрат. Склавени, будучи не в змозі приборкати свій гнів, убили посланників аварських. Про цей вчинок дізнався Баян від чужих”³¹³.

{568} *Menand. Hist. 25*³¹⁴. “(25). Баян прийняв посланців лонгівардських³¹⁵, але показував, що нехтує ними. Тим часом

думаючи про затвердження союзу з ними на вигідних для себе умовах, він давав їм знати, що то не може укласти з ними союзу, то – що може, але не хоче. Одним словом, вживши проти прохачів усякого роду обман, він дав їм знати нарешті, ніби насилу погоджується на їх прохання, але не інакше, однак, як за умови, щоб лонгіварди негайно ж видали десяту частину всіх чотириногих, що були у них, і якщо вони здолають ворогів, то щоб лонгіварди поступилися аварам половиною здобичі і всією землею гепідів. Такі умови затверджені між аварами і лонгівардами, і вони пішли разом війною на гепідів”³¹⁶.

{568} *Menand. Hist. 27*³¹⁷. “(27). Баян після вчиненого до стін Сірміума приступу послав у місто повірених із мирними пропозиціями. Тоді наказав він 10 000 гуннів, званих котрігурами, перейти річку Саву і спустошувати Далматію, а сам із усім військом, яке знаходилося при ньому, переправився через Істр і перебував у межах гепідських”³¹⁸.

{568} *Evagr. Eccl. Hist. 5 (1)*³¹⁹. “(1). Одержимий двома пороками – нахабністю і малодушністю, він³²⁰, по-перше, викликає до себе свого родича

Юстина, який користувався у всіх великою славою як через свою досвідченість у справах військових, так і через інші достоїнства і в той час знаходився при Істрі, утримуючи переправу аварів. А

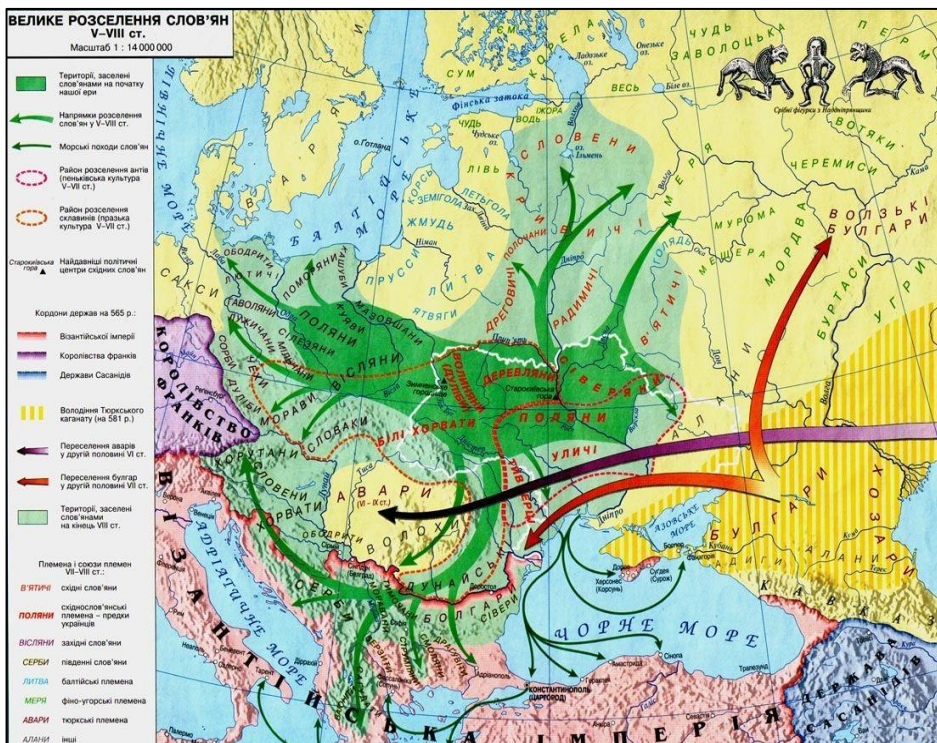

Солід Юстина II (аверс і реверс)

авари – плем'я скіфське, що жило в кибитках і кочувало на рівнинах по той бік Кавказу. Втікши від сусідів своїх – турків, які нападали на них, вони прийшли до Боспору; потім, залишивши берег так зва[ного] Евксинського Понту, де по всьому простору мешкають варварські народи (хоча були тут міста, фортеці і бухти, побудовані римлянами, коли в цих місцях поселялися або нездатні до служби воїни, або отримували осілість переселенці, яких висилали государі), йшли вперед, борючись на шляху з усіма варварами, поки, нарешті, досягли берегів Істру і відправили посольство до Юстиніана. Ось звідти й відкликаний був Юстин, ніби для отримання того, що слід було йому за взаємною угодою з Юстином самодержцем...”

{570} *Menand. Hist. 34*³²¹. “(34). Після здобутої аварами перемоги, поразки полководця Тіберія і укладення умов належало відправити до римського імператора посольство”.

{572} *Theoph. Chronogr. 571/572*³²². “(571/572). Була у Хосрова й інша причина для занепокоєння³²³. У цей час гунни, яких ми зазвичай називаємо турками³²⁴, направляють посольство до Юстина³²⁵, спрямувавши [його] через землі аланів³²⁶. Злякавшись цього, Хосров під приводом повстання вірменів проти нього і їх переходу до Юстина зажадав перебіжчиків. Справа в тому, що василевс ромеїв виплачував щорічно 500 літр³²⁷ золота, щоб перси охороняли прилеглі до цих місць³²⁸ фортеці, щоб племена, що вторгаються³²⁹, не завдавали шкоди обом державам. Фортеці ці охоронялися на загальні витрати. Юстин же розірвав мир, кажучи, що для ромеїв ганебно платити данину персам. Через це мала місце та сама велика війна персів і ромеїв. Юстин, призначивши стратигом сходу свого родича, патрикя Мартіна³³⁰, послав його проти персів”. (245.13–26).

Велике слов'янське розселення V-VIII ст. Мапа

{573/574} *Theoph. Chronogr. 573/574*³³¹. “(573/574). У цьому році³³² авари підступили до Придніпровських областей. Дізнавшись [про це], василевс³³³ послав проти них коміта ескувиторів³³⁴ Тіберія³³⁵, який, зіткнувшись із аварами, зазнав поразки, захоплений ними зненацька³³⁶, і, втративши багатьох [воїнів], повернувся назад”³³⁷. (246.32–247.3).

{570-i} *Maur. Strateg. Fr.*³³⁸. “[Слід пам’ятати], що боротьба з ворогами не зводиться до якогось простого і незмінного маневру, будь це тільки бій або [тільки] атака: [війна] вимагає різноманітних прийомів. [Слід пам’ятати], що засідки корисні не завжди і не проти всякого, але в [певних лише] місцях, і проти [певного] народу, і проти [певної] живої сили [ворожого] війська. [Засідки] влаштовуються і проти тих народів, які неприборкані, або хоробрі і невинахідливі, або проти тих, що [борються] безладно, розсіявшись, хаотично, безначально і не маючи досвіду в подібних маневрах. [Робити засідки має сенс] у місцях лісистих або обривистих і різноманітних [за ландшафтом]. Належним чином підготовлені [засідки] приносять найбільший успіх тим, хто їх влаштовує: адже раптові і несподівані напади виявляються найбільш непереборними і страшними. Взагалі кажучи, вдалими бувають [засідки] проти білявих народів, і проти антів і склавів, і сарацинів, і проти персів, але щодо скіфських [племен це не тільки] не так, але, більш того, треба остерігатися пасток з їхнього боку, якщо вони численні: адже вони пристосовані до цього і мають тут природну перевагу...”³³⁹.

{578} *Menand. Hist. 50*³⁴⁰. “(50). Еллада спустошувалася склавенами³⁴¹; з усіх боків нависли над нею лиха. Тіберій³⁴² не мав достатньо сил протистояти навіть одній частині ворогів, тим більше всім разом. Не в змозі вислати проти них військо, тому що воно було направлене на війну східну, відправив він посольство до князя аварів Баяна, який на той час не був ворогом римлян, а, навпаки, при самому вступі Тіберія на престол хотів отримати який-небудь прибуток від нашої держави. Отже, Тіберій схилив його воювати проти склавенів, для того щоб ті, хто спустошував римські області, відвернуті власними лихами, повернулися на свою власну землю і, бажаючи допомогти їй, перестали грабувати римську. Приймавши від імператора посольство, Баян не відмовився від запропонованої йому пропозиції. Внаслідок чого був відправлений у Пеонію Іоанн, під управління якого були надані острови й іллірійські міста. Прибувши до Пеонії, він перевіз у римську землю Баяна і військо аварів на так званих “довгих суднах³⁴³”. Кажуть, що перевезено було в римську землю близько 60 000 вершників, покритих латами. Провівши їх звідти через Іллірію, Іоанн прибув у Скіфську область і знову перевіз їх через Істр на суднах, здатних пливати назад і вперед. Як тільки авари переправилися на протилежний берег, вони почали негайно палити селища, розоряти їх і спустошувати поля. Ніхто з варварів, що мешкали там, не зважився вступити з ними в бій: усі втекли в хащі, в густі ліси. Втім, рух аварів проти склавенів був наслідком не тільки посольства кесаря чи бажання Баяна виявити йому вдячність за милість, що надавалася йому; він відбувався і через власну ворожнечу Баяна до склавенів³⁴⁴.

...Отже, він мав здавна причину скаржитися на склавенів і відчував таємну до них ворожнечу, та й гнівався на них за те, що не підкорилися йому і притому завдали йому великої образи. Одночасно

він хотів виразити вдячність кесареві і, крім того, вважав, що склавенська земля рясніє грошима, тому що здавна склавени грабували римлян... Їх же земля не була спустошена жодним іншим народом”³⁴⁵.

Князювання Мезаміра і (550-і) Келагаста (580-і)

{580} *Menand. Hist. 65*³⁴⁶. “(65). Баян, каган аварів, після того як у тому році відправив Таргітія до імператора для отримання призначених грошей (вони доходили щорічно до 80 000 золотих) і, після того як Таргітій повернувся до нього з вантажем, на ті гроші купленим, а також і з грошима, ганебним і варварським чином порушив договір, укладений із Тіберієм негайно по зведенні його в кесарську гідність, і хоча не мав ніякої причини до початку війни, не вважав за потрібне навіть вигадати якийсь неправдивий до того привід. Вирушивши з усім військом, каган прийшов на берег Сая³⁴⁷ між Сірміумом і Сінгідунум³⁴⁸ і мав намір звести міст. Він замишляв оволодіти містом Сірміумом. Боячись, щоб не завадили йому римляни, які охороняли Сінгідунум, знаючи їх тривалу досвідченість і вміння управляти річковими суднами і бажаючи виконати свій захід, перш ніж виявиться його задум, зібрав він у верхній Паннонії, на Істрі, безліч важких суден і побудував [із них?] довгі військові судна, не за правилами кораблебудівного мистецтва, але як дозволяли йому засоби. Він посадив на них безліч воїнів-веслярів, які безладно, по-варварськи, як попало, били по воді веслами, і пустив їх відразу по річці, сам же з усім військом ішов горою по Сірміумському острову і прибув на береги Сая. Римляни, які знаходилися в тих містах, стривожилися появою кагана. Вони зрозуміли його задуми.

Полководець Сінгідунума, на ім'я Сіф, послав до нього і питав: чого захотів, що прийшов до річки Саю в такий час, коли між римлянами і аварами твердий мир і дружба? У той же час оголосив він кагану, що не допустить, щоб він навів міст, тому що не було на те імператорського дозволу. Каган відповідав, що хоче навести міст без дурного наміру проти римлян; що він іде на склавенів і, переправившись через Сай, пройде по римській землі, а там переправиться через Істр, проти них; що від римського імператора готується для перевезення його безліч суден; що він і раніше, на догоду римському імператору, зробив те ж саме і повернув свободу багатьом міриадами римських підданих, що перебували в неволі у склавенів; що склавени образили його тим, що не хочуть платити йому певної щорічної данини; що вони вбили відправлених до них від аварів посланників і що він через те і прийшов до Саю. Він вимагав, щоб Сіф прийняв посланців, що відправляються ним до імператора, щоб просити про заготовлення на Істрі суден для перевезення його війська проти склавенів. Він оголошував притому, що готовий вимовити ті клятви, які шанують найбільшими як римляни, так і авари, в тому, що він нітрохи не чатував на римлян, ні на місто Сірміум і що

побудує міст єдино для нападу на склавенів. Ні Сіфу, ні сінгідунунським римлянам ця мова не здалася гідною довіри. Проте вони не мали ще належних приготувань; воїнів було небагато, так само як і суден-дромад, тому що рух аварів розпочався раптово і несподівано. Тим часом каган оголосив, що хоче зберегти встановлений з римлянами договір, але не відстане від розпочатої роботи по наведенню мосту, бажаючи йти проти склавенів, ворогів своїх і римських. Він погрожував, що якщо хто з римлян наважиться пустити в хід одну стрілу по мостах, що наводяться, то римляни нехай вважають себе першими винуватцями порушення договору; що, спонукавши до війни аварський народ, їм не треба буде скаржитися, якщо римська держава зазнає від цього якесь зло. Ці слова налякали римлян, які були в Сінгідунумі. Вони надали йому клятву в істині своїх слів. Він виголосив її, дотримуючись закону аварів; оголивши меч, виголосив на себе і на весь народ аварський наступні прокляття: “Хай буде він сам і все плем’я аварське винищене мечем; небо і Бог, на небі сутий, нехай пошлють на них зверху вогонь; хай впадуть на них навколишні гори і ліси; річка Сай, розливаючись, хай покриє їх, якщо він будує міст на Саї з будь-яким поганим наміром проти римлян”. Такі прокляття вимовив за варварським звичаєм каган. “Тепер, – сказав він, – хочу клястись по римському закону”. У той же час запитав, що у римлян вважається самим поважним і священним, таким, щоб ті, хто присягнувся, не могли уникнути гніву Божого, якщо порушать клятву. Негайно архієрей міста Сінгідунума послав до кагана через вісників священні книги. Каган, підступно затамувавши свою думку, встає зі стільця і, вдаючи, що приймає їх із великим страхом і повагою, валиться перед ними і клянеться Богом, який промовив слова, котрі містяться в священних книгах, що в промовах його немає ніякого обману. Після цього Сіф прийняв його посланців і відправив їх у столицю до Тіверія. А поки посланці їхали в Царгород для оголошення імператору вимог аварів, каган, не зволікаючи нітрохи, але швидко і за безлічі рук, за сприяння, так би мовити, всього аварського війська, наводив на річці міст, бажаючи його закінчити, перш ніж імператор зрозуміє його намір і вживе заходів до утримання його”³⁴⁹.

{580} *Menand. Hist. 66*³⁵⁰. “(66). Посланці аварські, після прибуття в столицю, просили імператора приготувати для кагана і для війська аварського судна на Істрі для переправи їх проти склавенів; вони уявляли, що каган, покладаючись на дружбу з ним, уже наводить міст на Саї і хоче винищити спільних його і римських ворогів, склавенів. Після такого оголошення імператор негайно зрозумів намір кагана завоювати Сірміум; він знав, що каган будує міст з тією метою, щоб перешкоджати ввезенню в Сірміум припасів і голодом примусити місто до здачі. Імператор, покладаючись на існуючий з аварами мир, не зробив заздалегідь потрібних приготувань до захисту Сірміума. Не маючи війська, не тільки достатнього протистояти аварській силі, але і самого нечисленного, тому що всі полки були зайняті війною з

персами у Вірменії і в Месопотамії, він прикинувся, ніби не розуміє задуму кагана. Він сказав, що сам бажає, щоб вони йшли на склавенів, які дуже пограбували римські області; але що цей час не найсприятливіший для такого задуму аварів, тому що тюрки вже поставили стан біля Херсонеса, і що якщо авари перейдуть Істр, то це негайно буде помічено тюрками; що тепер краще для них утриматися від походу і відкласти його до іншого часу; що він незабаром дізнається про думки тюрків, куди вони мають намір звернутися, і повідомить про те кагана. Не було прихованим від варварського посланника, що це було вигадано імператором навмисно і що він, лякаючи аварів тюрками, хоче відвернути їх від прийнятого наміру. Він, здавалося, переконався словами імператора і обіцяв утримати кагана; проте це був той самий чоловік, який збурював більш за всіх кагана і постійно спонукав його до війни проти римлян. Отримавши багато дарів за дану обіцянку, він виїхав із Царгорода. Проїздом через Іллірійську область, разом із небагатьма римлянами, які проводжали його, він був убитий склавенами, котрі робили напади на ті місця”.

Солід Тіберія II (аверс і реверс)

{580/581} *Ioan. Eph. Hist. Eccl. 6 (25)*³⁵¹. “(25)³⁵². На третьому році по смерті імператора Юстина³⁵³ і правління державою Тіверія³⁵⁴ рушив проклятий народ слов'ян³⁵⁵, який пройшов через всю Елладу і по країні Фессалоніці і по фракійських провінціях, узяв багато міст-фортець, спалив, пограбував і підпорядкував собі країну, сів на неї владно і без страху, як у своїй власній. І ось протягом чотирьох років і до тих пір, поки імператор був зайнятий перською війною і відправив свої війська на Схід, уся країна була віддана на поталу слов'янам; останні зайняли її і розтеклися по ній на час, який призначив Бог. Вони спустошують, палять і грабують країну навіть до зовнішніх стін, так що захопили і всі імператорські табуни, багато тисяч голів худоби й інше. І дивись – ось тепер 895-й рік – вони живуть, сидять і грабують у римських провінціях, без турбот і страху, вбиваючи і спалюючи; вони стали багаті, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї. Вони

навчилися вести війну краще, ніж римляни; [І все ж вони] люди прості, які не наважувались показатися з лісів і степів, і не знали, що таке зброя, за виключенням двох або трьох дротиків”³⁵⁶.

{581} *Menand. Hist.* 49³⁵⁷. “(49). Тоді як час проходив у цих переговорах і посланці обох держав займалися ними, а про війну східну нічого не було відомо, склавенський народ, у кількості близько 100 000 чоловік, спустошував Фракію і багато інших областей³⁵⁸. Це було на четвертому році правління імператора Тіберія Константина”.

Солід Маврікія (аверс і реверс)

{581} *Menand. Hist.* 68³⁵⁹. “(68). Між римлянами і аварами бій тривав три дні³⁶⁰, і ніяке римське військо не показалося на мосту в Далматії, хоча він був беззахисний. ...Коли ці обставини дійшли до імператора Тіверія, вважаючи вигідним, щоб жителі Сірміума не стали підвладними ворогові разом із містом, він писав до Феогніда, щоб той припинив війну на таких умовах, щоб жителі вийшли всі з міста живі, не взявши з собою нічого свого, крім одного плаття. Ці умови були прийняті; військові дії припинилися, з тим щоб місто було уступлене римлянами аварам, а авари поступилися римлянам жителями його без їх майна”³⁶¹.

*Князювання Ардагаста (584–593)
й Мусокія з братом (592–593)*

{583/584} *Theoph. Chronogr.* 583/584³⁶². “(583/584). Каган поспішив хитрістю порушити мир³⁶³. Він озброїв проти Фракії племена слов’ян, які дійшли до Довгих стін, захопивши велику здобич. Василевс, вивівши палацові війська з міста, наказав дімам³⁶⁴ охороняти Довгі стіни. Призначивши стратигом³⁶⁵ Коментіола³⁶⁶ [василевс] озброїв його і послав проти варварів. Несподівано напавши на них, він безліч варварів знищив, а [інших] прогнав. Прийшовши в Адріанополь³⁶⁷, Коментіол зіткнувся з Ардагастом, який

вів із собою полчища слов'ян зі здобиччю. Напавши на нього, Коментіол звільнив полонених і здобув велику перемогу”. (254.3–13).

{584} *Theophil. Simocat. Hist. 1, 7 (1–6)*³⁶⁸. (1)³⁶⁹. Вони³⁷⁰ натрапили³⁷¹ плем'я склавенів (Σκλαυηνοι), яке спустошило більшу частину ромейської землі і, ніби перелетівши [по повітрю]³⁷², лавиною підступило до так званих Довгих стін, на очах [міщан] знищуючи все. (2). Тому імператор зі страху розставив на Довгих стінах караули, а військові сили, які мав при собі, вивів зі столиці, намагаючись із того, що було під рукою, створити навколо міста ніби [ще] один значний заслін. (3). Тоді-то Коментіолу³⁷³ і було довірено відповідальне командування (ταξιαρχια)³⁷⁴; вступивши у Фракію³⁷⁵, він відігнав полчища склавенів, дійшов до річки, званої Ергінія³⁷⁶, і, раптово з'явившись перед склавенами, рішуче напав на них і вчинив велике побиття варварів. (4). За це імператор [викликав] Коментіола [до себе, і той] вийшов від государя, знову призначений³⁷⁷ стратигом³⁷⁸, прикрашений ромейськими титулами і вшанований саном презента³⁷⁹, – так у ромеїв називається військове командування.

{585} (5). Потім, по закінченню літа³⁸⁰, він, зібравши ромейські сили, вирушив до Адріанополя³⁸¹ і натрапив на Ардагаста³⁸², який вів величезні полчища склавенів зі здобиччю – численними полоненими і чудовими трофеями³⁸³. Після ночі [Коментіол] рано вранці підійшов до фортеці Ансін³⁸⁴ і хоробро вступив з варварами в бій. (6) Вороги відступили і були примушені тікати. Їх вигнали з усієї Астіки³⁸⁵. Подвиг ромеїв дав можливість полоненим побачити світлий день. Вождь їх проспівав пеан – пісню перемоги – і спорудив трофей”.

*ibn Ya'qub. Kitab al-masalik wa'l-mamalik*³⁸⁶. “Країни³⁸⁷ ас-сакаліба простягаються від Сирійського³⁸⁸ моря до Навколишнього океану [у напрямку] на північ. Були захоплені племенами півночі деякі з них, і [так] живуть і зараз між ними³⁸⁹. Вони діляться на численні різноманітні види. Колись зібрав їх цар, якого звать Маха³⁹⁰, і був він із племені, яке називалося Валітаба³⁹¹; було це плем'я у них шанованим. Потім порушилося їх слово³⁹², і припинився їх [державний] порядок, племена їх стали [окремими] групами, і запанував у кожному з їх племені цар”.

{588} *Theophil. Simocat. Hist. 3, 4 (7)*³⁹³. “(7). [І ось] спалахнула і запалала війна між ромеями і персами. А гети або, що те ж саме, полчища склавенів³⁹⁴, заподіяли великої шкоди області Фракії³⁹⁵”.

{588} *Theoph. Chronogr. 587/588*³⁹⁶. “(587/588). Хормізд, імператор персів³⁹⁷, призначивши стратигом Варам, послав [його] з великими силами на Сванію. [Варам] несподівано напав на неї, і, після того як турки³⁹⁸ були переможені персами, Хормізд став настільки могутнім, що взяв із турків податками 40 тисяч золотом – [кількість], рівну [тому], що він раніше виплачував туркам.

Хормізд нагадав персам..., що він змусив турків платити данину Персії...

Хосров не знав, що робити: одні радили йому відправитися до турків, інші – до ромеїв³⁹⁹. (262.14–19, 264, 21–24.265.17–18).

{588/589} *Theoph. Chronogr. 588/589*⁴⁰⁰. “(588/589). Нарсес⁴⁰¹, нестримно переслідуючи, знищував персів, 6 000 він узяв живцем і привів зв’язаними до Хосрова. Хосров усіх стратив, а турків, що були [серед них], він відіслав автократору в Візантію. Коли ж автократор запитав турків, у яких на лобі чорним було наколоте зображення хреста, навіщо вони носять цей знак, турки відповіли, що багато років тому в Турції була чума⁴⁰² і тоді деякі християни з турків запропонували це зробити; таким чином країна була врятована”. (266.39–267.4).

{589} *Evagr. Hist. Eccl. 6 (10)*⁴⁰³. “(10). Після цього василевс [Маврикій] нагородив військо грошима, потім повернувши Германа⁴⁰⁴ та інших, закликав їх до суду. Всі вони були засуджені до смерті; однак василевс не тільки не допустив потерпіти їм що-небудь неприємне, але ще й удостоїв їх почесей. Тим часом як це відбувалося, авари двічі доходили до так званої “Довгої стіни”, спустошили і розграбували Сінгідунум, Анхіал, усю Грецію та інші міста і фортеці всі винищували і піддавали вогню, тому що військо здебільшого знаходилося на Сході”.

{591} *Theophil. Simocat. Hist. 6, 2 (10–16)*⁴⁰⁵. “(10). Наступного дня⁴⁰⁶ охоронцями імператора⁴⁰⁷ були захоплені три чоловіки, родом склавени, які не мали при собі нічого залізного і ніякої зброї: єдиною їх ношею були кіфари, і нічого іншого вони не несли. (11). Імператор [взявся] розпитувати їх, якого вони племені⁴⁰⁸, де їм випало жити і чому вони виявилися в ромейських землях.

(12). Вони відповідали, що по племені вони склавени і живуть біля краю Західного океану⁴⁰⁹; що каган відправив послів аж до тамтешніх [племен], щоб зібрати військові сили, і приваблював старійшин⁴¹⁰ багатими дарами. (13). Але ті, прийнявши дари, відмовили йому в союзі, запевняючи, що перешкодою для них служить тривалість шляху, і послали до кагана їх, захоплених [імператором], з вибаченнями: адже дорога займає 15 місяців⁴¹¹. А каган, забувши про закон, [що захищає] послів, почав чинити їм перешкоди в повернення. (14). Вони ж, чули, що плем’я ромеїв, якщо дозволено так сказати, дуже славиться багатством і людяністю, пішли у Фракію, обдуривши в потрібний момент [кагана]. (15). А кіфари вони, мовляв, несуть тому, що не навчені носити на тілі зброю: адже їхня країна не знає заліза, що робить їх життя мирним і незворушним; вони грають на лірах, не знайомі зі співом труб⁴¹². Адже тим, хто про війну і не чув, природно, як вони говорили, займатися невігядливими мусичними вправами⁴¹³. (16). Автократор, [почувши] все сказане,

захопився їх племенем і, удостоївши гостинності самих варварів, що потрапили до нього, і подивувавшись розмірам їхніх тіл і величчч членів⁴¹⁴, переправив до Іраклії⁴¹⁵”.

{591} *Theoph. Chronogr. 591*⁴¹⁶. “(591). [Імператор Маурікій збирається до Фракії для огляду руйнувань, викликаних нападами варварів, імператриця і патріарх відмовляють Маурікія від участі у військових діях, опис різних знамень, що супроводжували похід Маурікія].

На другий день⁴¹⁷ схоплені були ромеями три чоловіки, родом слов'яни, що не мають на собі ніякої залізної [зброї], що носять лише кіфари⁴¹⁸. Василевс запитав [їх], звідки вони і де живуть? Вони ж відповідали, що родом вони слов'яни, а живуть на краю західного⁴¹⁹ океану. Каган направив послів і дари їх вождям, щоб вони уклали з ним військовий союз проти ромеїв. Але ватажки склавенів відправили їх відповісти кагану, що вони не можуть послати йому військову допомогу через тривалість шляху. Справа в тому, що [слов'яни], за їхніми словами, були в дорозі 18 місяців⁴²⁰ і лише після цього потрапили до ромеїв. Вони носять кіфари, але їм незнайоме носіння зброї, оскільки країна їх не знає заліза⁴²¹. Автократор, вражений їх віком і ростом, віддячивши, направив їх у Гераклею⁴²²”. (268.24–269.8).

[Дійшовши до Анхіала, Маурікій дізнається, що в Константинополь прибули послы персів і франків, і повертається в столицю].

{592} *Theophil. Simocat. Hist. 6, 3 (9)*⁴²³. “(9). Каган поставив вимогу⁴²⁴ кесарю збільшити виплати за договором. Коли ж автократор не звернув на слова варвара жодної уваги, той негайно почав війну. І ось каган наказав склавенам⁴²⁵ побудувати безліч човнів⁴²⁶, щоб зробити Істр слухняним собі [для переправи]”.

{593} *Theophil. Simocat. Hist. 6, 4 (1–5)*⁴²⁷. “4 (1). Жителі Сінгідона⁴²⁸ частими нападами зводили нанівець працю склавенів і піддавали вогню все, заготовлене ними для переправи. (2). Через це варвари обложили Сінгідон. Місто, доведене до крайньої міри нещастя, мало вже слабкі надії на порятунок. (3). Але на сьомий день каган наказав варварам зняти облогу і з'явитися до нього. Коли варвари почули [наказ], вони залишили місто, отримавши 2 000 золотих дарків⁴²⁹, інкрустований золотом стіл і одяг. (4). А каган, пройшовши 5 парасангів⁴³⁰, став табором біля Сірміума⁴³¹ і відправив полчища склавенів будувати [судна], щоб [він міг] на кораблях переплисти через річку, звану Саон⁴³². (5). Він поспішав із походом, а вони відповідно до наказу готували переправу – чого не зробить страх перед поставленими [над тобою] начальниками. І як тільки судна у варвара були готові і представлені в наявності, варварське⁴³³ [військо] переправилося через прилеглу річку⁴³⁴”.

{593} *Theophil. Simocat. Hist. 6, 6 (2–14) – 6, 10 (3)*⁴³⁵. “6 (2). 3 початком весни⁴³⁶ стратиг⁴³⁷ був посланий імператором до Істру, щоб роди склавенів, зустрівши перешкоду для переправи через річку, проти волі залишили Фракію в спокої. Автократор говорив Пріску, що варвари не вгамуються, якщо ромеї не будуть ретельно охороняти Істр⁴³⁸.”

...(14). Отже, не давши відповіді на їх зухвалість, [Пріск] сказав, що війна розпочата проти склавенів: адже угоди і договори з аварами не скасовують війни з гетами⁴³⁹.

7 (1). На дванадцятий день стратиг, зв'язавши кораблі, переправився через річку⁴⁴⁰. Почувши, що Ардагаст відправив полчища склавенів для походу за здобиччю, [Пріск] почав наступ опівночі. (2). Ардагаст же, розпрощавшись зі сновидіннями і прокинувшись від сну через наростаючий шум, скочив на неосідланого коня і кинувся навтіки. Варвар натрапив на ромеїв і, зійшовши з коня, віддав перевагу битві лицем до лица. (3). Але коли він не зміг витримати натиск супротивника, то кинувся тікати через якісь непрохідні місця. І завдяки цим пересуванням Ардагаст, оскільки його природа була звична до подібного⁴⁴¹, відірвався від погоні. (4). Але йому випала погана доля – варвар налетів на стовбур якогось величезного дерева. Тут він і став би вельми бажаною здобиччю для переслідувачів, якби річка не стала для нього порятунком: перепливши [через неї], він уникнув небезпеки. (5). А ромеї, зробивши здобиччю меча полчища склавенів, розграбували країну, підвладну Ардагасту⁴⁴², а полонених, забивши в колодки, відіслали у Візантію.

8 (3). Отже, Пріск, здобувши верх завдяки красномовству⁴⁴³, відправив до імператора плоди ратної праці, а для охорони здобичі призначив 300 чоловік, поставивши на чолі їх Татімера⁴⁴⁴. (4). І ось Татімер почав подорож у Візантію. На шостий день він натрапив на склавенів⁴⁴⁵ і несподівано опинився в біді: в середині дня, коли він без побоювань і обережності розбивав табір, а коні паслися на траві, напали варвари. (5). Звичайно, піднялася тривога; оскільки ромеї опинилися без коней, Татімер помчав уперед з небагатьма [вершниками] і, опинившись поруч із варварами, піддався смертельному ризику. Не будучи в змозі витримати бій лицем до лица, він кинувся навтіки; його наздогнали кілька шалених стріл, і він ледве уникнув небезпеки. (6). Але ось ромеї з'явилися пішими, врятували Татімера, і нарешті почалася рукопашна сутичка зі склавенами. (7). Битва була гаряча, ромеї перемогли склавенів і влаштували велике побиття, а 50 варварів взяли в полон; вони повернулися за частокіл, відстоявши від склавенів ромейську здобич. (8). А Татімер, лише тільки рани стали гоїтися, прибув до Візантія, везучи чудові трофеї. І ось автократор, зрадівши скоєному, ухвалив відслужити всеношну в найбільшому Божому [храмі] міста, а потім, разом з усім народом, підніс молитви, просячи Бога дати ще більші трофеї.

(9). Командувач Пріск наказав [декільком] воїнам вирушити вперед на розвідку. На другий день⁴⁴⁶ супротивник не був виявлений на [колишніх] місцях. І ось тоді він звелів Александру⁴⁴⁷ рано вранці відвести війська за річку Ілівакію⁴⁴⁸. (10). Александр, переправившись через річку, яка знаходилася поблизу, натикається на склавенів. Побачивши ворога, варвари побігли в сусіднє болото і дикі хащі. Ромеї почали хапати їх, (11) але, потрапивши в трясовину, виявилися в непереборній біді, і весь загін загинув би, якби Александр швидко не вивів ромеїв із болота. (12). Тоді таксіарх Александр оточив це місце і спробував спалити ворогів вогнем, але полум'я, слабюючи через вологість, гасло, так що ця спроба не додала слави Александру. (13). Але серед варварів був якийсь гепід⁴⁴⁹, чоловік, який колись прийняв християнську віру⁴⁵⁰, – він то, перейшовши до ромеїв, указав їм прохід. І ось ромеї, ставши господарями проходів, схопили варварів. Влаштувавши допит, Александр почав розпитувати, звідки бранці родом. (14). Але варвари, впавши в передсмертне безумство, здавалося, раділи мукам⁴⁵¹, як ніби страждання від бичів відчувало чуже тіло.

9 (1). Проте все розповів і з легкістю пояснив той гепід, заявивши, що полонені – це піддані Мусокія⁴⁵², званого на мові варварів ріксом⁴⁵³, що Мусокій цей стоїть табором за 30 парасангів⁴⁵⁴, що [цих, нині] захоплених, він вислав для розвідки ромейських сил і що він вже чув про невдачу, яка спіткала нещодавно Ардагаста⁴⁵⁵. (2). Гепід переконував ромеїв зробити дружній напад і взяти варвара несподіванкою атакою. Отже, Александр, прибувши до Пріска, привів варварів, і командувач піддав їх смерті. (3). Ось перед стратигом постав той варвар-гепід; він виклав Пріску задуми варварів, радячи йому напасти на варвара і даючи запевнення в тому, що з успіхом обдурить його. (4). З радістю сприйнявши ці слова, Пріск нагородив перебіжчика подарунками і, обнадіявши ще більшими обіцянками, відправив його для обману варвара. (5). І ось гепід, прибувши до Мусокія, просить у нього безліч однодеревок, щоб переправити людей Ардагаста, які потрапили в біду. (6). А Мусокій, визнавши несподіваною удачею ту брехню, яку йому наплели, дав однодеревки, щоб гепід виручив людей Ардагаста. Взявши 150 човнів і 30 веслярів, [гепід] переправився на протилежний берег річки, яку місцеві [жителі] називають Паспірій⁴⁵⁶.

(7). А Пріск, як було домовлено, на світанку почав марш. Гепід же, непомітно для своїх супутників, опівночі прибув до командувача ромеїв⁴⁵⁷ і попросив у нього сотню військових, щоб вістрям меча згубити варварів, які перебувають у дозорі. (8). Тоді стратиг, зібравши 200 бійців, віддав [їх під начало] таксіарха Александра. Коли ромейський загін наблизився до річки Паспірій, гепід сховав Александра в засідку. (9). Отже, стояла ніч, і варвари, схилені до сну сп'янінням, бачили сни. Гепід же начебто жартома погрожував загибеллю варварам⁴⁵⁸. (10). Настала третя варта; [гепід], трохи відійшовши від [табору] і з'явившись перед укриттям, вивів

Александра із засідки. І ось, направивши ромеїв до річки Паспирій і обмінявшись умовними знаками, він повернувся до варварів. Оскільки ті ще перебували в обіймах сну, гепід аварською піснею⁴⁵⁹ дав знак Александру. (11). Той, напавши на варварів, покарав їх смертю за сон⁴⁶⁰. Опинившись господарем човнів, він послав гінців до стратига, спонукаючи його вчинити напад з більшою рішучістю.

(12). Пріск, взявши 3 000 [воїнів] і розподіливши їх по човнах, переправився через річку Паспирій. Опівночі він почав напад. Варвар⁴⁶¹ був п'яний, і від хмелю його розум затьмарився: справа в тому, що в цей день він влаштовував поминки за померлим братом, як їм [велить] звичай⁴⁶². (13). Почалося велике сум'яття, і варвар був захоплений у полон. Ромеї продовжили поминальний бенкет, здійснюючи узливання кров'ю. Коли розвиднілося, стратиг припинив побиття. На третій ранок він переправив назад здобич і військо.

(14). І ось ромеї, загордившись досягнутим, упали в розкіш, а потім погрязли в пияцтві і через нього втратили [плоди] своїх перемог, почавши нехтувати дозором, який у ромеїв прийнято називати їхньою рідною мовою "скулка"⁴⁶³. (15). Тоді-то переможені, зібравшись разом, відплатили ромеям за напад. І ця відплата була б ще страшнішою за напад [ромеїв], якби Генцон, зібравши піхоту, не взяв верх у цій битві. На світанку Пріск посадив на палю начальників караулу⁴⁶⁴, та й деяких воїнів піддав жорсткому бичуванню.

{593/594}10 (1). Автократор послав до командувача Татімера з імператорською грамотою: там було сказано, щоб ромеї провели зиму там же⁴⁶⁵. Коли Татімер прибув і став відомий імператорський наказ, у війську почалися нарікання. (2). Ромейські воїни підняли заколот, відкидаючи аргументи імператора і бажаючи провести холодну пору вдома. Вони говорили, що не стануть табором на варварській землі, що морози тут нестерпні, а натовпи варварів нездоланні. (3). Але стратиг розумними умовляннями пом'якшив невгамовність війська. Коли армія стала слухняна, командувач ромеїв розбив табір на варварській землі...".

{593} *Theoph. Chronogr. 593*⁴⁶⁶. "(583). У цьому році⁴⁶⁷ автократор Маврікій послав Пріска з усіма ромейськими військами до річки Істр, з тим щоб він завадив племенам слов'ян переправлятися. Коли ж він прийшов до Доростола⁴⁶⁸, каган, дізнавшись [про це], вислав до нього послів⁴⁶⁹ і дорікав ромеїв, що поклали початок війні. Але Пріск відповідав: "Я прийшов не для того, щоб воювати з аварами, але був посланий автократором проти племені слов'ян".

І ось Пріск, почувши про те, що Ардагасг розіслав полчища слов'ян для грабежу, опівночі, переправившись через Істр⁴⁷⁰, неочікувано напав на Ардагаста⁴⁷¹. Ардагаст відчув небезпеку і, скочивши на неосідланого коня, ледве рятується. А ромеї, знищивши полчища слов'ян, спустошили землі Ардагаста і, захопивши полонених, багатьох⁴⁷² послали з Татімером у Візантію. Татімер же, безтурботно подорожуючи, віддаючись пияцтву та нестриманості,

поводився безтурботно. На третій день⁴⁷³ полчища слов'ян нападають на нього. Охоплений страхом Татімер, утікши, прибув у Візантію. Тим часом ромеї, які були з ним, зав'язавши запеклий бій зі слов'янами, чудесним чином здобувають перемогу над варварами і благополучно доставляють полон василевсу в Візантію⁴⁷⁴. Зраділий автократор разом з усім містом підносив Богу вдячні молитви.

Тим часом Пріск, осмілівши, просувався у внутрішні області слов'ян. [І ось тоді] один чоловік, гепід, прихильник християнської віри, перебіг на бік ромеїв і показав ромеям дорогу [в землі слов'ян]. [Ромеї] взяли гору над варварами. Гепід сказав також, що Мусукій, володар варварів, знаходиться за 30 парасангів⁴⁷⁵. Пріск завдяки зраді гепіда переправляється через річку і опівночі застає Мусукія до нестями п'яним, оскільки він справляв тризну за своїм братом. Схопивши його живцем, Пріск учинив побоїще серед варварів. Оволодівши великою здобиччю, [ромеї] віддалися пияцтву і насолодам. [У цей час] варвари, зібравшись, нападають на переможців. І була б їм жорстока відплата за недавню хоробрість, якби Гензон не прийшов на допомогу] з пішим військом ромеїв і не витримав би в жорстокому бою натиску варварів. А тих, кому була доручена його охорона, Пріск посадив на палі⁴⁷⁶. (270.21–271.27).

{593/594} *Theoph. Chronogr. 593/594*⁴⁷⁷. “(593/594). У цьому році⁴⁷⁸, після того, як Пріск знову прийшов до Істру і, пограбувавши племена слов'ян, відправив василевсу⁴⁷⁹ велику здобич, василевс послав до Пріска Татімера і наказав ромеям провести зиму на тому ж місці⁴⁸⁰. Дізнавшись про це, ромеї заперечували, що це неможливо через безліч варварів, [через те, що] країна ворожа і [через] нестерпний холод. Але Пріск вагомими доказами переконав їх перезимувати там і виконати наказ василевса”. (272.11–19).

{595} *Theoph. Chronogr. 594/595*⁴⁸¹. “(594/595). Василевс⁴⁸² звільняє Пріска з посади стратига і призначає стратигом війська ромеїв свого брата Петра. Але Пріск, піднявши війська до приходу Петра, переправляється через річку⁴⁸³. Почувши про переправу ромейського війська, каган дуже здивувався і послав до Пріска дізнатися про причину [переходу], а також отримати частину здобичі і таким чином [дозволити] переправитися через річку. Справа в тому, що його дуже обтяжували успіхи ромеїв. У зв'язку з цим Пріск направляє до кагана послом лікаря Феодора, прикрашеного розумом і винахідливістю, Феодор, бачачи, що каган загордився і відповідає хвалькувато, а каган хвалився, що він володар усіх народів⁴⁸⁴, – стримав варварську пиху старовинною історією...

Вислухавши це, каган посміхнувся і сказав, що дотримується миру, а на розсуд Пріска [залишає], якщо він захоче чимось зі здобичі вшанувати кагана⁴⁸⁵. Пріск віддав кагану полонених за переправу і, взявши всю здобич, у безпеці переправився через річку. Отримавши

це, каган дуже зрадив. Пріск повернувся в Візантію, а Петро прийняв командування військом”. (273.1–13, 27–274.4).

{Кін. VI ст.} **Maur. Strat. 9, 3 (1)**⁴⁸⁶. “(1). Зрозуміло, що можна безпечно вторгнутися на ворожу землю, розбивши попередньо ворога в битві, або дізнавшись, що у нього військо погане або побивши його непередбаченого. Це також можливо, коли ворог і численний, але у нього немає ні порядку⁴⁸⁷ ні ватажків⁴⁸⁸, як, наприклад, у Склавів, Антів⁴⁸⁹ та інших, одноплемінних з ними, у яких немає ні порядку⁴⁹⁰, ні влади⁴⁹¹”.

{Кін. VI ст.} **Maur. Strat. 11, 5 (1–30)**⁴⁹². “(1). Племена Склавів і Антів ведуть однаковий спосіб життя, у них одні звичаї, люблять свободу і не схильні ні до рабства, ні до покори, хоробрі, особливо в своїй землі, (2) [вони багаточисленні і] витривалі – легко переносять холод і спеку [і дощ], нестаток одягу і їжі. (3). До чужинців [які прибувають до них,] добрі й дружні, старанно піклуються про них і проводжають їх з одного місця в інше, куди побажають, здоровими і неушкодженими, так що якби чужинцеві було завдано шкоди в хатині того, хто повинен був про нього піклуватися, то на нього нападає сусід, цілком упевнений у тому, що, бажаючи помститися за іноземця, здійснює благочестиву справу⁴⁹³. (4). Взяті в полон у них не обертаються назавжди в рабство, як у інших народів, але перебувають у неволі тільки певний термін, а потім їм пропонується на вибір: або, заплативши викуп, повернутися на батьківщину, або залишатися у них вільними як друзі. (5). У них численні стада худоби і багато злаків, особливо жита і проса, які складаються в купи (Cimulus)⁴⁹⁴. (6). Жінки їх цнотливі і дуже люблять своїх чоловіків, так що в разі смерті останніх, вони шукають собі втіхи у власній смерті і добровільно вбивають самі себе, будучи не в змозі переносити вдівство⁴⁹⁵. (7). Селяться в лісах або біля річок, боліт і озер – взагалі в місцях важкодоступних. У своїх оселях влаштовують багато виходів на всякий випадок. (8). Усе необхідне ховають⁴⁹⁶ у землю⁴⁹⁷ і приховують усе зайве, (9) живуть як розбійники. Боротися з ворогом люблять у місцях важкодоступних⁴⁹⁸, тіснинах⁴⁹⁹ і взагалі в закритих⁵⁰⁰. Роблять часті й несподівані напади і засади вдень і вночі, вживають багато хитрощів різного роду і взагалі ніби дражнять ворога. (10). Вони особливо вміють переправлятися через річки. Тому що вони довше і краще, ніж інші люди вміють триматися на воді і часто деякі з них, перелякані несподіваним вторгненням у їх володіння, лягають на дно річки навзак і дихають, тримаючи в роті довгі, навмисне для цього просвердлені всередині очеретини, кінці яких виходять на поверхню води; і це можуть витримувати досить довго, так що абсолютно не можна здогадатися про їх присутність. І хто не знає цього, побачивши, як гойдається очерет, думає, що він росте у воді. А ті, хто знають, як розрізняти очерет по положенню або по виду, що він не справжній, то можуть або ним же проткнути їм горлянку, або вирвати, чим і змусити

виринути їх з води, бо без очерету вони не можуть довго залишатися в ній. (11). Кожен із них озброєний двома дротиками⁵⁰¹, а також міцними щитами, які важко переносяться з місця на місце; крім того вони вживають дерев'яні луки і стріли, напоєні дуже сильно діючою отрутою, якщо поранений ними не прийме протиотрути, або не обріже зараз же місце навколо рани, щоб отрута не поширювалася далі по всьому тілу, або не вживе інших засобів, відомих досвідченим лікарям. (12). В начальники нікого не вибирають⁵⁰² і вічно в сварці між собою. Строю не знають, не намагаються боротися разом чи виходити на рівну і відкриту місцевість, а якщо випадково і наважаться йти в бій, то наступають разом повільно, з криком, і якщо ворог відгукнеться на нього, то жваво повертають назад, а якщо ні, то прямо тікають, не намагаючись зовсім дружно помірятися з ворогом. Втім, вони намагаються займати ліси, що дуже підсилюють їх, бо прекрасно вміють битися в закритих місцях; (13) нерідко вони кидають здобич, ніби від страху і йдуть у ліси, а потім, раптово кидаючись звідти, завдають великої шкоди тим, хто підійде до здобичі. Вони намагаються робити це по-різному, виставляючи, наприклад, їстівні припаси, на які і ловиться ворог. (14). Абсолютно підступні й такі, що нелегко погоджуються на мирні договори, тому їх підкорити можна більше страхом⁵⁰³, ніж дарунками. Оскільки між ними панують різні думки, то вони або не погоджуються між собою, або ж якщо деякі й погодяться, то інші роблять їм наперекір, бо вони всі різної думки один про одного і ніхто з них не хоче послухати іншого.

...(17). ...За звичаєм Скіфів, одна частина війська повинна наводити мости, а інша битися⁵⁰⁴.

...(19). Все-таки вторгтися в їх землі краще взимку, коли вони не можуть добре сховатися за оголеними від листя деревами, коли сніг ускладнює їх біг, будинки їх погані, самі вони майже голі, а окрім того, й війську легше переходити через замерзлі річки.

...(30). Оскільки в них багато князів і вони між собою не в згоді, то вигідно деяких із них залучити на свій бік, або за допомогою обіцянок або багатими дарунками, особливо тих, які по сусідству з нами⁵⁰⁵ і мають зносини з іншими, щоб не з'єдналися всі разом і не попали під начальство одного⁵⁰⁶.

...(38). Володіння Склавів і Антів розташовані зараз же по річках і стикаються між собою, так що між ними немає чіткої межі. Внаслідок того, що вони покриті лісами, або болотами або місцями, порослими очеретом, то взагалі часто буває, що ті, хто здійснює експедиції проти них, негайно ж на кордоні їх володінь змушені зупинитися, тому що весь простір перед ними непрохідний і покритий густими лісами, в яких легко здалеку почути тих, хто йде походом, так що нападники змушені відступати. (39). Оскільки юнаки їх дуже майстерно володіють зброєю, і при слухній нагоді підкрадаються і раптово нападають, то ворог, що почав похід проти них, не може досить відчутно шкодити їм”.

{Кін. VI ст.} **Maur. Strat. 12, 20 (1)**⁵⁰⁷. “(1) Хто впевнений у тому, що боротися доведеться в густих лісах або на важкодоступній місцевості, або в тіснинах, особливо зі Склавами⁵⁰⁸ і Антами, тому треба заздалегідь [добре] підготуватися до цього, не брати багато кінноти, возів і обозів, а також важкого озброєння...”.

Князювання Пирогаста (?–597)

{Бл. 596} **Theophil. Simocat. Hist. 6, 11 (2–21)**⁵⁰⁹. “(2). ...А імператор змістив командувача і ватажком ромейських сил призначив свого брата на ім'я Петро. Пріск же нічого про це не знав. (3). І ось він, піднявши війська, переправляється через річку⁵¹⁰: воїни не змогли винести перебування у варварській країні – вони побоювалися, аби варвари, несподівано напавши, не забрали здобич. (4). А каган дуже здивувався, почувши про відступ ромейського війська. Потім він послав до Пріска вістових, бажаючи дізнатися причину повернення. Зі свого боку Пріск з усією можливою переконливістю обдурих кагана своїми поясненнями⁵¹¹. (5). На третій день Пріск був сповіщений, що каган збирається напасти на ромейські сили і що він наказав полчищам склавенів⁵¹² переправитися через Істр⁵¹³, бо був злий на те, що сталося, і обурювався, що ромейські сили настільки прославилися. (6). А Таргітій і знатні варвари переконували кагана припинити війну; вони говорили, що він несправедливо сердиться на ромейів⁵¹⁴.

(7). Пріск у своїй гордині відрядив до кагана посла на ім'я Феодор. За вдачею своєю він був спритний і вправний у досягненні мети, за ремеслом – лікар, а за манерою говорити – красномовний. Ось цей надто досвідчений⁵¹⁵ чоловік і з'явився до кагана. (8). Пишаючись своїми успіхами, варвар був сповнений великого чванства, він говорив, що він владика всякого народу⁵¹⁶ і що наскільки простягає своє око сонце, немає нікого, хто б зміг протистояти йому...

(Феодор повчальним прикладом спонукає кагана до скромності. Наприкінці каган говорить:)

...(17). “Я закінчую ворожнечу з Пріском, Феодоре. Нехай же і він стане мені хорошим другом. Хай не залишиться каган позбавленим частки у здобичі: він напав на мою землю, заподіяв зло моїм підданам. Нехай і плоди успіху будуть спільними”⁵¹⁷.

[Пріск переконує воїнів поділитися здобиччю з каганом].

(20). І ось ромейі віддали кагану полонених варварів, не допустивши його до поділу іншої здобичі, і [тим] вирішили суперечку. Каган же, зрадівши, що йому віддали варварів, забезпечив ромеям [вільний] прохід⁵¹⁸. (21). Таким чином, даром віддавши кагану 5 000 варварів, ромейі прибули в Дрізіперу⁵¹⁹. Стратиг поїхав у Візантію, а Маврікій, засуджуючи Пріска, звинувачував його в марній простодушності, оскільки той віддав варварам здобич”.

{596/597} *Theoph. Chronogr. 596/597*⁵²⁰. “(596/597). [Стратиг Петро отримує поранення на полюванні; імператор Мавркій, дізнавшись, що слов'яни прямують на Константинополь, засуджує Петра в своїх посланнях за бездіяльність; Петро відправляється в Нови; на вимогу Петра відпустити з ним у похід гарнізон міста жителі Нов відмовляють].

[Петро] посилає вперед на розвідку 1 000, [воїнів]⁵²¹. Вони нашттовхуються на болгар⁵²², числом у 1 000. Булгари, покладаючись на мир із каганом, ішли безтурботно, ромеї ж напали на них. Тоді булгари послали [до ромеїв] сім чоловіків, умовляючи не порушувати мир. Вислухавши їх, авангард сповіщає про це стратига. Але стратиг сказав: “Навіть якщо автократор прийде [сюди], я цього не прощу”. Коли ж відбулася битва, ромеї були примушені тікати. Але варвари не переслідували їх, з тим щоб, перемагаючи, не наразитися на небезпеку. А стратиг жорстоко висік таксіарха авангарду. Дізнавшись про цю [битву], каган направив послів до Петра, звинувачуючи [його] в [тому, що він] почав [війну], і в порушенні ромеями миру без належних причин. Але Петро, вдавшись до обману, стверджував, що не знає про напад і що віддасть захоплену здобич у подвійному розмірі. І ось варвари, отримавши у подвійному розмірі здобич, укладають мир. [Тим часом] Петро вирушає проти Пірагаста, екзарха славнів⁵²³, але варвари, вийшовши назустріч ромеям до берега річки⁵²⁴, заважали переправі. Ромеї, стріляючи з плотів із луків, відкинули їх, і коли вони були примушені тікати, Пірагаст був поранений у пах і помер. Переправившись, ромеї⁵²⁵ оволоділи великою здобиччю і повернулися додому. Війську, однак, загрожувала небезпека, тому що провідники заблукали, опинившись у безводних місцях. Просуваючись уночі, вони виявилися біля річки Ілівакій⁵²⁶. На другому ж березі річки були зарості, і варвари, сховавшись серед них, стріляли з луків у тих, хто черпав воду. Оскільки це було великим лихом для ромейських військ, вони почали тікати, переможені варварами. Почувши про це, Мавркій зняв Петра з посади] стратига і знову призначив стратигом Фракії Пріска”. (275.13–276.11).

{597} *Theophil. Simocat. Hist. 7, 2 (1) – 7, 7 (5)*⁵²⁷. “2 (1). Таким чином стратиг⁵²⁸, незважаючи на такі сумні події, знову заслужив прихильність війська. На четвертий день він дав знати імператору про заколот у військах. Потім, залишивши⁵²⁹ Одесс⁵³⁰, він перейшов в області, розташовані лівіше, і, прибувши в Маркіанополь⁵³¹, наказав 1 000 воїнів вирушити попереду війська.

(2). Вони нашттовхнулися на 600 склавенів, які везли велику здобич, захоплену у ромеїв. Ще недавно були спустошені⁵³² Залдапи⁵³³, Акіс⁵³⁴ і Скопіс⁵³⁵, і тепер вони знову гнали нещасних назад як здобич⁵³⁶. Здобич вони везли на величезній кількості возів.

(3). Коли варвари побачили ромеїв, які наближалися, а потім у свою чергу були ними помічені, вони негайно ж кинулися вбивати полонених. З бранців-чоловіків були вбиті всі, здатні носити зброю.

(4). Оскільки варвари не могли уникнути зіткнення, вони влаштували укріплення зі з'єднаних возів, у середині табору помістивши дітей і жінок⁵³⁷.

(5). Ромеї, наблизившись до гетів (так у давнину називали цих варварів)⁵³⁸, не наважувалися зійтися з ними в рукопашному бою: вони боялися дротиків⁵³⁹, які варвари з висоти свого укріплення метали в їх коней.

(6). Тоді начальник цього загону на ім'я Александр на рідній мові ромеїв⁵⁴⁰ наказав їм зійти з коней і зустріти військові небезпеки пішими лицем до лица.

(7). І ось вони, спішившись, підступили до укріплення, наносячи і відбиваючи удари списів.

(8). Таким чином, битва затягувалася для обох сторін, і тоді один ромей кинувся вперед, скочив на один віз, пов'язаний в одне ціле з укріпленням, яке охороняли варвари, а потім, ставши на нього, почав вражати мечем усіх, хто наближався.

(9). Тут варвари виявилися перед невблаганною бідою, ромеї з цього моменту почали руйнувати варварське укріплення. Зневірившись у порятунку, варвари вирізали частину полонених, що залишилися. Ромеї, зробивши переможний натиск, перебили варварів, які знаходилися в укріпленні, але з трудом і занадто пізно.

(10). На другий день переможці повідомили стратига про те, що трапилось. На п'ятий день стратиг прибув на це місце і, побачивши справи рук передового загону, віддячив йому дарами за подвиги...

(14). Петро, не витримавши докорів, що містилися в листі автократора, все ще жорстоко страждаючи від хвороби⁵⁴¹, знявся з табору і, змінивши чотири стоянки, прибув у місця знаходження слов'ян⁵⁴². (15). Але на десятий день автократор Маврікій відправив брату імператорське послання, [вимагаючи] залишитися у Фракії: бо Маврікій дізнався, що полчища склавенів готові напасти на Візантію⁵⁴³.

(16). Тому стратиг вирушив до фортеці Пісту⁵⁴⁴, потім прибув до Залдапе⁵⁴⁵. На другий день він пішов до міста Ятрус⁵⁴⁶ і, нарешті, минувши фортецю Латаркій⁵⁴⁷, розбив табір біля Нов⁵⁴⁸. (17). А місцеві жителі, почувши, що прибуде стратиг, вийшли з міста і, зустрівши його з великими почестями, просили Петра стати разом із ними учасником свята [на честь] мученика Лупа; а переддень свята мученика Лупа був саме в цей день⁵⁴⁹. (18). Стратиг відповідав, що не може залишатися на [цілий] день у цьому місці через поспішності свого походу. Але міщани, посиливши наполягання, невідступними благаннями змусили стратига взяти участь у святі. (19). Отже, Петро провів у містечку два дні; вирушивши звідти, він розбив табір біля Феодоруполя⁵⁵⁰ і наступного ж дня на світанку пішов до так званої Куріске⁵⁵¹.

3 (1). На третій день він розбив табір біля міста Асіма⁵⁵²...

4 (1). На четвертий день Петро надіслав 1 000 воїнів розвідати ворога. Вони натрапили на 10 сотень болгар⁵⁵³. (2). Оскільки між ромеями і каганом був мир, варвари рухалися безтурботно, ромеї ж відповідно до наказу стратига пустили в хід проти варварів дротики.

Булгари прислали парламентарів, відмовляючись від битви і переконуючи ромеїв не порушувати миру. (3). Екзарх загону переправив послів до стратига, що стояв за вісім миль⁵⁵⁴ від цього місця. Петро, відкинувши миротворчі доводи, звелів передовому загону піддати варварів мечу⁵⁵⁵.

...(6). ...Отже, варвари з'явилися до кагана і відкрили йому все, що сталося. Варвар відрядив до Петра послів, соромлячи його за порушення договору. (7). Але Петро розвіяв побоювання послів переконливими промовами, виправдовуючись тим, що він не знав про цю помилку. Отже, він схилив варвара до прихильності блискучими дарами і [відшкодуванням] збитку за рахунок трофеїв⁵⁵⁶.

(8). На четвертий день, опинившись біля річки, що [протікала] по сусідству⁵⁵⁷, [Петро] відібрав 20 осіб і послав їх, щоб вони переправилися через річку і розвідали пересування ворога. (9). Вони ж, перейшовши через річку, всі були захоплені. Ось яким чином відбулося це полонення. У тих, кого посилають у розвідку, заведено пересуватися завжди ночами, а спати при світлі дня. (10). Ці [воїни] брали участь напередодні в тривалому переході. Тіла їх були знесилені, і перед світанком вони розташувалися на відпочинок у найближчих заростях. (11). О третій годині, коли всі вони спали, не виставивши ніякої варти, біля заростей з'явилися варвари. Спішившись із коней⁵⁵⁸, склавени вирішили відпочити в тіні і дати постояти коням. (12). Так ромеї й були випадково виявлені. Взявши в полон цих нещасних, [вороги] піддали їх допиту, вивідуючи задуми ромеїв. І ось вони, зневірившись у порятунку, розповіли все.

(13). Пірагаст (Πηράγαστος)⁵⁵⁹, філарх тієї варварської орди⁵⁶⁰, з військовими силами розбив табір біля переправ через річку і замаскувався в лісах, немов якась забута в листі винограда⁵⁶¹.

5 (1). Стратиг же, брат автократора, наказує війську переправитися через річку, не рахуючись із можливістю того, що там виявляться вороги. Коли [перша] 1 000 перейшла річку, варвари її повністю знищили. (2). Дізнавшись про це, стратиг зробив так, щоб групи [воїнів] переправлялися не розсіяно, але всі разом, – адже, перетинаючи річку в малих кількостях, вони ставали безглуздою жертвою ворога. Коли ромейське військо було таким чином приведене в порядок, варвари вишикувалися на березі річки. (3). Ромеї ж стали засипати варварів списами з човнів. Ті не змогли встояти під хмарою стріл, що випускалися [по них], і залишили берег осиротілим.

(4). Тоді ж загинув і їх таксіарх⁵⁶², про якого вище було сказано, що його звали Пірагаст: уражений стрілою в бік, він помер, бо рана виявилася смертельною. Як тільки впав Пірагаст, вороги почали тікати, (5). ромеї стали господарями річкового берега. Потім вони примусили до втечі натовп варварів і вчинили велику різанину, але не могли довго продовжувати переслідування через відсутність коней і повернулися в табір.

(6). Наступного дня провідники, які вели військо, остаточно заблудилися⁵⁶³, так що воїнів охопила жага. Біди тривали. Не

перенісши відсутності води, ромеї тамували спрагу вином⁵⁶⁴. Нещастя тривали і на третій день. І все військо загинуло б, якби якийсь захоплений варвар не сказав, що всього в чотирьох парасангах знаходиться річка Ілівакія⁵⁶⁵. (7). Так ромеї до ранку досягли води. І ось одні, ставши навколішки, жадібно тягнуть її губами, інші черпають пригорщами, треті наповнюють із потоку посудини. (8). На другому березі річки був густий ліс. Там ховалися варвари. Велика напасть звалилася на ромеїв, бо варвари почали бити тих, хто брав воду. Так загинуло багато народу. (9). Доводилося вибирати: або відмовитися від води і розлучитися з життям від спраги, або разом із водою зачерпнути і смерть. Однак ромеї, спорудивши плоти, переправилися через річку, щоб наздогнати ворога. (10). Але коли воїни досягли протилежного берега, варвари всі разом накинулися на ромеїв і здолали їх. Переможені, ромеї кинулись тікати. Отже, оскільки Петро програв варварам війну, стратигом був призначений Пріск, а Петро, відчужений від командування, вирушив у Візантію⁵⁶⁶...

{598} 7 (1). З початком весни⁵⁶⁷ Пріск вирушив з Візантія. Потім, зібравши [бойові] сили в Астіці і порахувавши їх кількість, стратиг переконався, що дуже багато з ромеїв загинули. (2). Він хотів розкрити перед імператором Маврікієм прорахунки Петра, однак деякі радники переконали його приховати ці помилки. (3). Отже, на п'ятнадцятий день він розбив табір по той бік річки Істр, а ще через чотири дні стратиг прибув до Верхніх Нов⁵⁶⁸. Дізнавшись про це, каган відправив до Пріска послів, щоб дізнатися причину появи ромеїв. (4). Стратиг заявив, що ці місця гарні для полювання, придатні для верхової їзди та рясні водою. Каган заявив, що ромеї вступають на чужу землю, що Пріск переступає договір і негласно порушує мир. (5). Пріск сказав, що земля ця залишається ромейською, а варвар – що вона відібрана у ромеїв зброєю, відповідно до законів війни⁵⁶⁹. Коли каган уперся і став сперечатися щодо [приналежності] цих місць, Пріск, кажуть, назвав його втікачем зі Сходу⁵⁷⁰.

{597} *Theoph. Chronogr. 597*⁵⁷¹. "(597). У цьому році воєвода Пріск прибув до Фракії і, перерахувавши військо, знайшов, що велика кількість його загинула. Зібравши наявне військо, Пріск іде з ним до річки Істру в Нови. Каган, дізнавшись про це, відправив послів, запитуючи про причини навали. Пріск відповідав, нібито він вийшов на полювання. Не слід, – заперечував каган, – полювати в чужій землі. Але Пріск стверджував, що ця земля не чужа, навпаки, презирливо обізвав кагана втікачем зі сходу. Тоді варвар зруйнував стіну Сінгідона і напав на землю римлян. Дізнавшись про це Пріск переправляється на острів Істру, і на швидкохідних човнах пливе в Констанціолу до кагана, бажаючи з ним вести переговори. Каган прибув на берег річки, а Пріск говорив з кораблика. "Яка тобі, Пріск, справа, – говорив каган, – до землі моєї? Може ти хочеш обманом забрати її з моїх рук? Буде Бог судити між мною й імператором Маврікієм. Стягне з рук його кров воїнів римлян і воїнів моїх!" Пріск

відповідав: “Не одне місто римське зазіхав ти відняти у нас”. Каган заперечив: “Почекай трохи, побачиш і півсотні римських міст в рабстві у варварів”.

Пріск, прибувши по річці на суднах і приставши до Сінгідона, обложив місто, вигнав звідти болгар і почав будувати стіну. Каган послав гінців до Пріска і, закликаючи в свідки своїх неправдивих богів, складав на Пріска провину за події, що відбулися. З настанням зими обидва вороги розійшлися по своїх областях⁵⁷².

{599} *Theophil. Simocat. Hist. 7, 15 (12–14)*⁵⁷³. “(12). На другий день варвар уклав мир⁵⁷⁴ і почав збиратися додому. При цьому каган твердив буквально наступне: “Нехай Бог буде суддею між Маврікієм і каганом, між аварами і ромеями”. (13). Адже він звинувачував автократора в порушенні миру. І ці слова не були несправедливі: насправді ромеї, порушивши мир і розв’язавши війну, [самі] накликали вищеописані нещастя; (14). поганий початок завжди врешті-решт призводить до сумних результатів. Було домовлено, що Істр стане кордоном між ромеями і аварами⁵⁷⁵, але проти склавенів річку можна буде переходити⁵⁷⁶. Порівняно з [попереднім] договором данина була збільшена ще на 20 тисяч золотих. І на цьому була нарешті завершена війна аварів із ромеям”.

{599} *Theophil. Simocat. Hist. 8, 3 (13) – 8, 4 (9)*⁵⁷⁷. “(13). ...На двадцятий день варвар знову зібрав сили біля річки⁵⁷⁸. Тому і Пріск повернувся до річки Тіси. У цьому-то місці і сталася найбільша і славна битва. (14). У цей день варвари, розбиті, так би мовити, вщент, захлинулися в річкових потоках. Разом із ними загинув і великий загін склавенів. (15). Після поразки [багато] варварів були взяті в полон: захоплено аварів – 3 000, інших варварів – 4 000, та ще 2 200, склавенів – 8 000⁵⁷⁹. Отже, полонені були закуті в ланцюги, і стратиг послав варварів, які дісталися як здобич, у Томи⁵⁸⁰.

4 (1). Але ще до того, як те, що трапилося стало відомо автократору, каган відрядив до Маврікія послів, намагаючись отримати полонених назад. (2). Вражений погрозами варвара і спокушений його промовами, Маврікій письмово наказав Пріску віддати полонених кагану аварів⁵⁸¹. Таким чином, варвари з Том були повернуті кагану...

{600}(9). У 19-й рік правління автократора Маврікія у ромеїв з варварами не відбувалося нічого”.

Коментарій

¹ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm*

² З’явившись уперше в 480 як союзники Візантії, болгарі в кінці V – на поч. VI ст. спустошили північні прикордонні області імперії: в 493, 499 і 502 вони неодноразово вторгалися в Іллірію, Мезію і Фракію. Феофан плутає слов’ян із

гуннами або не називає їх власним ім'ям, але, розповідаючи про “булгар”, гуннів і аварів, має тут на увазі й слов'ян (можливо, перший фіксований напад слов'ян на Балкани відбувся в 502).

³ Не знали раніше про них.

⁴ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**

⁵ Основним джерелом Феофана став “Хронограф” Іоанна Малали (VI ст.) (*Mal. Chronogr. 402.3 – 403.3*), але Феофан змінює послідовність розповіді Малали. Малала повідомляє про захоплення Фракії, Скіфії, Мезії до Одисса і Анхіала в союзі з гуннами і болгарами, потім про похід стратилата Фракії Іпатія проти Віталіана, полонення Іпатія і його викуп, повернення Іпатія в Візантії (Константинополь), призначення стратилатом Фракії Кирила, битву Кирила з Віталіаном, відступ Віталіана, далі про облогу Віталіаном Одисса, вбивство Кирила і повторний похід Віталіана у Фракію і до Константинополя. Феофан поміщає повідомлення про захоплення в полон Іпатія роком раніше – А.М. 6005 (*Theoph. Chronogr. I, 157.11–19*), а про решту подій говорить як про один похід Віталіана. При компіляції Феофаном “Хронографа” Малали виникло протиріччя, викликане, ймовірно, використанням іншого джерела, паралельного Малалі: під А.М. 6005 Феофан говорить про полонення Іпатія, потім – про його участь у єрусалимських подіях, а під А.М. 6006 – про його викуп з полону, причому з подробицями, відсутніми у Малали. Ще одним джерелом “Хронографії” Феофана в цьому фрагменті було, мабуть, скорочення “Тричастинної історії” автора VI ст. Феодора Читця (*Theod. An. 145.20–31*; пор.: *149.28–31*), яка не визначена видавцем Феофана. Сумнівна й хронологія Феофана: Віктор, латинський компілятор “Історії” Феодора Читця, який працював над “Історією” в Константинополі після 565, датує битву Іпатія і Віталіана 510, а не 513–514.

⁶ Повстання командувача федератів полководця Віталіана у Фракії в 514–516. Гет/скіф за походженням, він боровся за права федератів і проти монофізитства. Двічі оточував Константинополь (514, 515), став магістром Фракії. Зрештою його флот був розбитий (516). Але він боровся з Константинополем до 518, коли був підступно убитий.

⁷ Мабуть мається на увазі Нижня Мезія.

⁸ Сучасне Помор'я.

⁹ Біля сучасної Варни.

¹⁰ *Стратилата* – полководця; слово могло означати командувача армією і підлеглих йому генералів, головнокомандувачів (у ранній період еквівалент *magister militum*), а також командувачів областю чи фемою.

¹¹ **Вестр. древн. істории. – 1949. – № 4. – С. 294.**

¹² Цитується твір німецького письменника і церковного діяча, єпископа Відня Алькіма Екдіція Авіта (бл. 460 – піс. 525) “Лист до Гормізда”.

¹³ Про поширення християнства в приєврейських провінціях – *Socr. Hist. Eccl. 4, 33*.

¹⁴ Скіфія виявилася причетною до релігійних подій. У той час через підтримку Константинополем монофізитства мала місце 34-річна “акакіанська схизма” (484–518) між ним і Римом. Зрештою на соборі в Константинополі в 518 за сприяння коміта Віталіана (470–518) як друга Риму відбулося примирення патріарха й папи. Після цього в 519 чотири скіфські ченці (Ахілл, Іоанн, Леонтій і Маврикій) з міста Томи в Малій Скіфії на чолі з Іоанном Максенцієм (скіфським єпископом за часів Юстиніана) за сприяння Віталіана прибули до Риму, де організували христологічні суперечки. Їх підтримав земляк Діонісій Малий (470–544), який склав для Заходу новий календарний стиль.

Тільки в 520 папа Гормізд (514–523) відправив ченців назад, хоча їх формула перемогла, незважаючи на загибель Віталіана. Боспорський єпископ

Іоанн підписався під відношенням Константинопольського собору до столичного патріарха Іоанна II Каппадокійця (518–520) про відновлення на священних скрижалях (діртыча) імені патріарха Македонія II (496–511), яке цей новий патріарх повелів згладити. У 526 у Константинополь уперше прибув папа Іоанн I (523–526), якого направив король Італії Теодоріх з метою припинення імператором Юстином I переслідування аріан. Через невдалі переговори папа після повернення був кинутий Теодоріхом до в'язниці, де й помер. У 536 папа Агапій (535–536) висвятив у Константинополі патріарха Міну (536–552) і невдовзі помер. У тому ж році боспорський єпископ Іоанн був присутній на соборі в Константинополі, що відбувся під головуванням патріарха Міни. Папою став ставленник Візантії Вігілій (537–555).

¹⁵ *Вестр. древн. исторіи. – 1949. – № 4. – С. 294.*

¹⁶ Цитуються вірші Алькіма Екдіція Авіта “В базиліці Мартіна, єпископа Думійського”.

¹⁷ Руг – представник народу, який оселився на Данувії. Дехто вважає ругів русами.

¹⁸ Шість народів, що мають відношення до України.

¹⁹ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 2.*

²⁰ Склавени (західні слов'яни) і анти (східні слов'яни) на рубежі V–VI століть просуваються з півночі на Приістрівську рівнину, переходять

Істр і вторгаються у Фракію. Після повстання Віталіана анти вже на постійно влаштувалися у візантійській провінції Мала Скіфія (нинішня Добруджа) (можливо вони ходили з ним на Константинополь). Під 517 Марцеллін Коміт (*Chronic.*) повідомляє про спустошення Македонії і Фессалії гетами, у яких вбачають слов'ян або різноплемінне військо за участі слов'ян.

До часів Юстина (518–527) відносять перше відоме вторгнення антив, про яке писав Прокопій: анти, які живуть поблизу склавенів, перейшовши річку Істр, з величезним військом вторглися в землю рومیїв. Антська навала була невдалою, на Істрі на якийсь час запанував мир. Тоді до антського союзу входила низка племен. V століття фактично можна назвати “століттям антив і склавенів”.

²¹ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 2–3.*

²² *Білі хорвати* – східнослов'янське плем'я, яке у VII–X ст. мешкало в районі Карпатських гір та у верхів'ях Дністра (тепер – Закарпатська, Івано-Франківська, південні частини Тернопільської та Львівської областей, Південна Польща). Про племена білих хорватів згадують арабський географ Аль-Масуді, імператор Константин Багрянородний (він називає їхні землі Велика або Біла Хорватія). “Білі” хорвати утворили союз племен, який під ударами аварів у VII ст. розпався і переважна частина хорватів переселилася з прикарпатських областей (Галичини) на Балкани, зайнявши землі між Дунаєм і Адриатикою (“червоні” хорвати Хорватії). Натомість “чорні” хорвати обжили території північної Моравії, північної Словаччини, східної Німеччини. Частина “білих” хорватів залишилася в Прикарпатті. У IX ст. білі хорвати входили до складу Велико-Моравської держави. Укріплені городища хорватів були на Львівщині: *Тустань* (с. Урич Сколівського району, IX ст.), *Турка* (IX ст.), *Сколе* (X ст.), можливо *Тухля*; в Івано-Франківській області: *Галич* (1 згадка в угорських хроніках – 898). У Медоборах (Тернопільська область, на правому березі р. Збруч) діяв Збручанський культовий центр, представлений містечками Гусятинського району: *Богит* (IX ст.), *Звенигород* (X ст.) і *Говда* (X ст.). Він був заснований у IX ст., а зруйнований у 988; від нього залишився лише Збруцький ідол бога Рода-

Діонісій Малий

Світовіда, знайдений у р. Збруч біля с. Липківці у 1848. Порубіжне розташування *Перемішля* спричинило те, що за нього деякий час боролися Київська Русь, Польща, Угорщина. Землі хорватів приєднав до Русі князь Володимир Святославович у 992. На думку деяких дослідників, білі хорвати, які заселяли район Карпатських гір, є давніми предками лемків. Останній раз білі хорвати згадуються під 993 у зв'язку з походом князя Володимира.

²³ *Полянами* – східнослов'янським плем'ям, якому належить найперша роль у процесі творення Руської держави (до IX ст. – Куябія) з центром у *Києві*, заснованим Києм (серед. VI ст.). Окрім давньоруських полян (“жителів поля”) відомі поляни польські, моравські, болгарські. Можливо всі вони вийшли з великого Антського (=Полянського) союзу племен, який територіально був розселений на Правобережжі, у зоні лісостепу між Дністром і Дніпром, Россю й Ірпінем, а згодом – до Тетерева (тепер – Київська область). Візантійські джерела називають цей слов'янський союз племен “антами”, самі ж анти, мабуть, називали себе “полянами”. Баварський географ згадує, що в них було 20 міст: *Білгород* (тепер с. Білгородка), *Василів* (тепер Васильків), *Вишгород*, *Витичів*, *Треполь* (тепер Трипілля) та ін. Археологія засвідчує, що до Полянського об'єднання (VI ст.) входили шість племінних груп: уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни і білі хорвати. Після розпаду Полянського союзу в результаті війн з аварами у VII ст. вони виступають на історичній арені самостійно. В останнє поляни згадуються в 944.

²⁴ *Древлянами* – східнослов'янським плем'ям (чи союз племен), яке у VI–X ст. жило на Поліссі по ріках Прип'ять, Горинь, Случ, Тетерів, Здвиж і до Дніпра. Назва племені походить від давньоруського слова “древо” і, очевидно, вказує на лісистий характер місцевості проживання. Древляни (древляни) займали територію сучасних Київської, Житомирської й Рівненської областей. Найбільшими містами були *Іскоростень* (тепер Коростень), *Житомир*, *Вручий* (тепер Овруч), *Малин* (заснований у 891?). Землі древлян становили окреме племінне князівство на чолі з князем. Займалися вони землеробством, бортництвом, скотарством, розвивали промисли і ремесла (ткацтво, гончарство тощо). У 884 київський князь Олег підкорив древлян і приєднав їхні землі до Русі. У 907 древляни в складі київського війська брали участь у поході на Візантію. Спроба київського князя Ігоря провести у 945 повторний збір данини призвела до повстання древлян і загибелі Ігоря. У 946 жінка Ігоря княгиня Ольга пішла війною на древлян, мабуть полонила їхнього князя Мала, зруйнувала Іскоростень, а землі древлян підпорядкувала Києву. Назва племені древлян останній раз зустрічається в літописі під 1136, де сповіщалося про те, що князь Ярополк передав їх землі Десятинній церкві.

Дехто з дослідників у східнослов'янській групі племен поруч із древлянами називає плем'я *житичів*, яке мешкало на берегах річки Тетерів і головним місто цього племені було місто *Житомир*.

²⁵ Перша згадка про Новгород у 859.

²⁶ *Сіверянами* – східнослов'янським плем'ям (від “сівер” – холод, “сіверко” – холодний північний вітер), яке населяло на Лівобережжі територію сучасних Полтавської, Сумської й Чернігівської (за Десною до р. Снов), частину Київської й Харківської областей. Жили сіверяни по Десні, Сейму, Сулі, Пслу, Ворсклі. У VI–X ст. у них виникають городища (пл. 3–7 га) як форпости проти хозар, поселення, могильники тощо. На сіверських землях відомо понад 150 городищ, із них понад 80 – на території Сумщини, що засвідчує густе заселення краю, хоча він і знаходився поряд зі степом. Можна виділити, зокрема, такі городища, як *Новотроїцьке* на р. Псел (біля с. Пристайлове, Лебединський район), *Битицьке* (Сумський район), *Токарівське* (біля с. Токарі, Сумський район), *Волинцевське*

поселення й могильник (Юр'ївська сільрада, Путивльський район), поселення на території Глухова, Путивля, Ромен, поховання біля сіл *Малі Будки* (Недригайлівський район) і *Константинів* (Кулешівська сільрада, Недригайлівський район), залишки могильника з урновими трупоспаленнями у *верхів'ї Сули* (Білопільський і Сумський райони) та ін. В цих місцях розкопані житла й могили, знайдені сільськогосподарські й ремісничі знаряддя, побутові речі, прикраси, кераміка, зброя, скарби тощо, які дають змогу судити про життя й заняття наших предків (орне землеробство, рибальство, мисливство, ремесла).

Баварський географ називає 90 міст у сіверян. Серед міст: *Чернігів*, *Любеч*, *Новгород-Сіверський* (X ст., 1 згадка – 1044) в Чернігівській області, *Переяслав* у Київській, *Воїнь* (X ст., 1 згадка в 1055), *Лтава* (тепер Полтава, X ст., 1 згадка в 1174) і *Лубни* (988) в Полтавській, *Донець* (тепер Харків, VIII ст., 1 згадка в 1185) у Харківській та ін. У VIII–IX ст. сіверяни платили данину хозарам. Під час війни князя Олега з хозарами у 884 частина земель сіверян увійшла до складу Київської Русі. В 911 сіверяни брали участь у поході Олега на Візантію. У 60-х роках X ст. після походу князя Святослава на Хозарський каганат сіверські землі повністю увійшли до складу Київської держави. Останній раз сіверяни згадуються в літописі під 1024.

²⁷ *Густинський літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old17/old17_08.htm*

²⁸ II ст.?

²⁹ Роксолани, які можливо з Пафлагонії прийшли в Подунав'я й Скіфію.

³⁰ Чехи – західнослов'янське плем'я.

³¹ Хорвати білі – східнослов'янське плем'я.

³² Поляни – східнослов'янське плем'я.

³³ Деревляни – східнослов'янське плем'я.

³⁴ Прип'яттю – притокою Дніпра.

³⁵ Двіною – Західною Двіною.

³⁶ Дреговичі – східнослов'янське плем'я, мешкало в Північній Україні й Білорусі.

³⁷ Полоті-ріці – на території сучасної Росії.

³⁸ Полочани – східнослов'янське плем'я, мешкало на теренах Білорусі.

³⁹ По Сейму – притоці Десни.

⁴⁰ Новгород – найімовірніше заснований варягами в IX ст.

⁴¹ *Гостомисл* – легендарний старійшина ільменських словен (пом. 860), з іменем якого в деяких пізніших списках літописів, підігнаних московськими літописцями під давні списки, пов'язується сказання про покликання Рюрика.

⁴² Свої князі були у полян, древлян. Потім слов'яни зміцніли і знову переходять Істр.

⁴³ Цитується твір “Густинський літопис” (поч. XVII ст.), який містить виклад історії України з часів Київської Русі до 1597 включно.

⁴⁴ *Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*

⁴⁵ 516/517. Джерело цього повідомлення “Хронографії” не виявлене.

⁴⁶ В VI–X ст. гуннами називали в основному болгар, болгарських оногурів, утігурів і кутрігурів, аварів. Термін “Романія” в значенні території Візантійської імперії з'являється у візантійських авторів з V ст., а на заході з XI ст.

⁴⁷ Савіри (сабіри), що жили, ймовірно, в Західному Сибірі, між Алтаєм і Уралом, були витіснені звідти аварами і переселилися на північ від Кавказу; в VI ст. савіри нападають на малоазійські провінції Візантії і беруть участь у візантійсько-перських війнах то на боці імперії, то на боці сасанідського Ірану.

⁴⁸ Дербентський прохід. Слов'яни в 517 проникли до Македонії, Епіру, Фессалії, Фермопільського проходу.

⁴⁹ *Прокопій из Кесарии. Война с готами. М. АН СССР. 1950. – с. 209–210.*

- ⁵⁰ Цитується твір Прокопія Кесарійського (бл. 500 – 560-і) “Війна з готами” (540-і – 544).
- ⁵¹ У 508.
- ⁵² Південна Скандінавія. За часів Юстина I (518–527) Боспор звільнився від влади гуннів.
- ⁵³ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ⁵⁴ Ця розповідь дійшла поряд із “Хронографією” Феофана, в “Хронографії” Малали (*Mal. Chronogr.*, 414.17 – 415.21) і “Пасхальній хроніці” VII ст. (*Chron. Pasch. I*, 615, 4–616.6). Фактологічна канва і послідовність викладу збігаються у всіх трьох пам’ятках. Звернення текстів Малали, “Пасхальної хроніки” і Феофана показує, що Феофан будував свою розповідь із залученням обох джерел, про що свідчать збіги (лексичні та фразеологічні) між Малалою і Феофаном, Феофаном і “Пасхальною хронікою”. Дата “Пасхальної хроніки” – 325-я Олімпіада, 15-й індікт, консульство Флавія Сіммаху і Флавія Боеція, тобто 522 р., збігається з датуванням Феофана (522 р.).
- ⁵⁵ Імператор Юстин I (518–527).
- ⁵⁶ Малала – Ζιλγύβι, “Пасхальна хроніка” – Ζιλγύβι, Іоанн Нікіусський – Ziligdes.
- ⁵⁷ В грецькому тексті ρηξ, в латинському перекладі – гех.
- ⁵⁸ Шах Ірану Кавад (488–531).
- ⁵⁹ У зверненні Юстина I до Кавада, за Іоанном Нікіусським, ідеться про те, що Зілігвін повинен був за угодою під час битви перейти на бік ромеїв. Складени заселяють землі на схід і північ від Карпат, включаючи верхів’я Вісли.
- ⁶⁰ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ⁶¹ У Феофана А. М. 6020, тобто 527/528; швидше 528, оскільки до цього йдеться про початок одноосібного правління Юстиніана I (527). Джерелом фрагменту став “Хронограф” Малали (*Mal. Chronogr.* 430.20 – 431.16). Феофан опускає характеристику Боарікс, повідомлення про те, що вона привела з собою двох синів, про дари Юстиніана I Боарікс і про страту Стіракса. На відміну від Малали, згадку про союз Візантії з гуннами у Феофана вміщено не на початку, а в кінці розповіді. Проте Феофан вносить уточнення в текст джерела: Стіракс і Глона – за Феофаном, царі “внутрішніх гуннів”, і в Персію вони йшли через землі Боарікс. Перше можна порівняти з позначенням гуннів Боарікс як “зовнішніх гуннів” у Іоанна Нікіусського (*Ioan Nic. – P. 390*). У цей час тривала іберійська (ірано-візантійська) війна (526–532). У 527 був відбитий напад антів на Візантію. Юстиніан збудував на Істрі 80 укріплень, зміцнив Сімболон. Херсонес був візантійським. Царем Боспору став Тіберій Юлій Діуптун.
- ⁶² В 528.
- ⁶³ Грецькі рукописи “Хронографії” Феофана дають читання Βωαρηξ ετ, Βωαριξ f, Βωαρηξ хz; латинський переклад – Voazer, що не підтверджується жодним грецьким списком. У Малали читання Βωα ρηγισσα, тобто “Цариця Боа” (*Mal. Chronogr.* 430.20–22, 431.8). Феофан не вживає імені в знахідному відмінку (Βωαρηγα?), що ускладнює відповідь на питання про написання імені в його “Хронографії”. Іоанн Нікіусський вказує на “варварське” походження імені – “жінка, яка називається на мові варварів Боарекс” (*Ioan Nic. – P. 390*). Останнє передбачає етимологію швидше тюркську, ніж середньоперську. Сучасник Малали Прокопій у географічному описі Кавказу говорить про річку Боас (Βωας ο λοταμος), що бере початок поблизу Цаннських гір (*Proc. Bell. Pers. II, 29, 14*), і нижче додає, що за течією цієї ріки живуть гунни, звані сабіри. Ця річка – одна з приток (або витоків?) Фазісу. Таким чином, ім’я цариці сабірів пов’язується з назвою річки, біля якої вони мешкали, і, може бути, походить від нього.

- ⁶⁴ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають тільки читання Βαλαχ, що відрізняється від Βλαχ (Блах/Влах) Малали (*Mal. Chronogr. 431.2*). Βαλαχ – тюркське ім’я з Βαλαq/Malaq.
- ⁶⁵ Слова “...іншого племені внутрішніх гуннів...” відсутні у Малали. Зіставлення з Іоанном Нікіуським дає змогу зробити висновок, що сабіри були “зовнішніми” гуннами, а Стіракс і Глона – “внутрішніми”. Грецький текст допускає й інше тлумачення: “внутрішні” гунни об’єднували кілька племен, одне з них представляла Боарікс, інше – Стіракс і Глона.
- ⁶⁶ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають ім’я без різночитань Στυραξ; у Малали – Τυραξ (*Mal. Chronogr. 431.11*). Стіракс – грецьке ім’я, відоме вже в Античності, похідне мабуть від грецького στυραξ – “спис”. Тюркська етимологія тут сумнівна. Можливо Малала (а слідом за ним і Феофан) змінив невідоме йому варварське ім’я на більш звичну для грецького уха форму.
- ⁶⁷ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають ім’я без різночитань Γλωνης; у Малали – Γλοη (*Mal. Chronogr. 431.13*). Мабуть, Феофан зберіг форму джерела (Малали), яка є грецьким варіантом перського імені і зустрічається також у Прокопія Кесарійського.
- ⁶⁸ Тобто Юстиніану I.
- ⁶⁹ У 529.
- ⁷⁰ Мабуть таврікські гунни чи оногури в районі Меотіди. Розповідь про гуннів Горди запозичена Феофаном у Малали (*Mal. Chronogr. 431.16 – 433.2*). Феофан опускає повідомлення Малали про заснування Боспора Гераклом Іспанським, про склад війська, посланого Юстиніаном на Боспор (“ромеї, або італійці, звані іспанцями”), обмін переплавлених в Боспорі гуннських ідолів на міліарісії, змову гуннських жерців, встановлення Юстиніаном посади коміта Понтійських проток, і ряд інших, менш суттєвих подробиць. Разом із тим Феофан вводить у розповідь подробиці, які відсутні у Малали: ромеї повинні охороняти Боспор від гуннів і стягувати з них данину, брат Горди причетний до його вбивства, гунни знищують у Боспорі не тільки стратіотів, але й трибуна Далмація. Відсутні в “Хронографії” Малали й імена Іоанна Скіфа, патрикія Руфіна, Годіли. Ймовірно, Феофан використав якесь допоміжне джерело, нині невідоме. Про замах Муагеріса на Горду пише Михайл Сирієць (XII ст.): Горда був скинутий своїм братом, військом і жерцями. Напис знайдений у Тамані під час будівельних робіт. В. В. Латишев приурочив його до подій після придушення повстання гуннів і захоплення ними Боспору (533). Ю. А. Кулаковський пов’язує напис із посольством готів до Юстиніана I для призначення їм нового єпископа (548).
- ⁷¹ Не просто прийняв при дворі, але прийняв від купелі, тобто був кумом при хрещенні. За Іоанном Нікіуським і Михайлом Сирійцем, Юстиніан I був хрещеним батьком Горди.
- ⁷² Візантійська армія складалася з двох частин: провінційного ополчення й імператорського війська. Останнє поділялося на 4 корпуси (тагми): 1) схола; 2) ексувітори; 3) вігла (аріфм); 4) гіканати. Друнг – військовий підрозділ (до X ст.), який складав $\frac{1}{3}$ турми.
- ⁷³ В IV ст. трибун командував схолою, але вже до 441 він стає комітом схоли; у підпорядкуванні доместика чисел (των νομικων), поряд із топотірітом і хартуларієм, перебували й трибуни, які відповідали комітам інших тагм.
- ⁷⁴ Сплав золота й срібла.
- ⁷⁵ Гунни знову захопили Боспор.
- ⁷⁶ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають читання Μουαγερην; Малала – Μουγελ (*Mal. Chronogr. 432.12*). Можливо, ім’я походить від угорського Mod’egi (Magyar?). За Іоанном Нікіуським, Муагеріс хрестився після Горди (*Ioan. Nic. – P. 390*).

- ⁷⁷ Екс-консул, почесний титул, який з'явився при імператорі Маркіані (450–457). Юстиніан I часто нагороджував ним своїх наближених.
- ⁷⁸ Один із вищих титулів візантійського табеля про ранги. Введений Константином I, не пов'язувався з обійманням посади й міг поєднуватися з іншими титулами.
- ⁷⁹ У Малали – готським (*Mal. Chronogr. 432.17*), у Іоанна Нікіусського – скіфським і готським.
- ⁸⁰ *Бадурія* – стратілата Фракії. Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають форми Βαδοῦριος та Βαουδαριος з латинським перекладом Baudarius, Vandarius (*Theoph. Chronogr. II, 141.13*), у Малали – Βαδοῦαριος (*Mal. Chronogr. 432.21*).
- ⁸¹ **Прокопій из Кесарии. Война с готами.** – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 294–295.
- ⁸² Ант. Мабуть, попередник Кия.
- ⁸³ 530/531.
- ⁸⁴ Магістр армії після Германа (505–550). Народився в 550. Розгромив антів.
- ⁸⁵ Візантійці об'єднували ці народи можливо через входження слов'ян у гуннський союз у серед. V в. Це були предки південних слов'ян (їм даровано Турріс).
- ⁸⁶ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс].** – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>
- ⁸⁷ Син короля гепідів, візантійський полководець. У 529–531, 532–535 магістр Ілліріка. Воював зі слов'янами й болгарами, у 532 придушив повстання “Ніка”. Загинув у 536 під Фессалонікою у війні з готами.
- ⁸⁸ Воєначальником.
- ⁸⁹ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс].** – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>
- ⁹⁰ Після того, як болгари розділилися на 5 частин (з 5-ма синами Кубрата) і стали нечисленні, з глибин Берзілії, першої Сарматії, вийшов великий народ хозар і став панувати до Понтійського моря.
- ⁹¹ Джерелом стала розповідь Малали про похід Мунда (*Mal. Chronogr. 451.10–15*). Однак Малала говорить не про болгар, а про гуннів і безліч інших варварів, про переправу гуннів через Істр і заслання полонених болгар до Вірменії і Лазіки, що наводить на думку про паралельне Малалі, на жаль, невідоме джерело, використане Феофаном. Між Малалою і Феофаном є розбіжності і в хронології. За Малалою, битва відбулася в консульство Деція. За правління Юстиніана I було тільки два консули Деції: Флавій Децій (Децітій) Молодший у 529 і Флавій Децій Павлин Молодший у 534. Можливо, розбіжність датувань викликана впливом іншого джерела на “Хронографію” Феофана.
- ⁹² З контексту ясно, що Феофан називає болгар гуннами.
- ⁹³ Тобто Юстиніан I.
- ⁹⁴ Йдеться про один із підрозділів імператорського війська – “числа”. Вони включалися до складу рядових воїнів.
- ⁹⁵ **Прокопій из Кесарии. Война с готами.** – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 156.
- ⁹⁶ Рима.
- ⁹⁷ **Прокопій из Кесарии. Война с готами.** – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 223–224.
- ⁹⁸ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс].** – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm
- ⁹⁹ Мабуть до весни 540, бо слідом за розповіддю про напад болгар, під тим же роком, вміщено повідомлення про вторгнення Хосрова I в Сирію і захоплення ним Антіохії навесні 540 (*СМН, IV, Р. 1. – Р. 602*; пор.: *История Византии, I. – С. 331 і наст.*). Оповідь побудована на відповідному фрагменті “Хронографії” Малали (*Mal. Chronogr. 437.19 – 438.20*) з істотними змінами: у Малали мова йде про гуннів, у Феофана – про болгар, за Малалою, після нападу настав мир, за

- Феофаном походи гуннів-болгар припинилися пізніше (*Chronogr.* 539/540). Можливо Малала під гуннами має на увазі болгар, бо Малала – автор VI ст. і в своїй “Хронографії” ніде прямо не називав болгар гуннами. Поряд із цим Малала застосовує до болгар інший архаїзований етнонім: про військо Ахілла сказано, що воно складалося з тих, кого “тоді називали мірмідонами, а тепер називають булгарами” (*Mal. Chron.* 97. 20–21).
- ¹⁰⁰ В грецькому тексті – ρήγες, на відміну від “Хронографії” Малали, де мова йде лише про “стратигів гуннів” (*Mal. Chronogr.* 437.19), хоча нижче Малала все ж називає їх ρήγες.
- ¹⁰¹ *Друнг* – до X ст. військовий підрозділ у візантійській армії, який складав 1/3 турми. У Малали друнг не згадується. Тут дефектне місце в рукописній традиції “Хронографії” Феофана. Два ранніх списки опускають καὶ δρουγγου, тобто просто “два царі з безліччю булгар...”. Два пізніх списки дають читання δρουγγυ. Решта списків зберігає варіант, введений видавцем у критичний текст “Хронографії”. Ймовірно, ближче всього до протографу латинський переклад Анастасія: *moti sunt Vulgarum duo reges, Vulger scilicet et Drogo* (з різночитанням *Velger* у одному списку; див. : *Theoph. Chronogr.* 11, 141.11–12), тобто “Напали два царі Вулгар, а саме Вулгер і Дрог, із безліччю”... На користь латинської традиції свідчить повторення нею помилки, загальної для всіх грецьких списків: замість Скіфії Малали в рукописах “Хронографії” Феофана стоїть Λυσίαν, а в латинському перекладі – *Lusiam*.
- ¹⁰² Баударій (про нього див. : *Chronogr., com.* 83) виступає тут як стратілат Скіфії, що не можна розуміти як просування по службі від стратига до стратілата. Джерело “Хронографії” Феофана – “Хронографія” Малали вживає синонімічно “стратілат” (*Mal. Chronogr.* 437.21, 438.1, 3,4), “стратиг” (*Mal. Chronogr.* 438.10), “екзарх” (*Mal. Chronogr.* 438.11) в застосуванні до Юстина, Баударія, Констанціола, Аскума і Годіли.
- ¹⁰³ Слова “Константин, Годіла і стратілат, який почув [про це]...” є в одному списку “Хронографії” Феофана. Щоправда, тут фігурує стратілат Констанціол, а не Константин (Констант у одному списку, Констанцій у Анастасія), як у Феофана.
- ¹⁰⁴ *Номізма* – золота візантійська монета, спадкоємиця римського соліда (=12 срібним міліарісіям; 72 номізми склали 1 літру/фунт). Спочатку містила бл. 24 каратів золота. Через червонуватий відтінок називалася іперпір. У Малали 10 тисяч номізм (*Mal. Chronogr.* 438.16). Від “номізми” походить “нумізmatика”.
- ¹⁰⁵ У грецькому тексті – ἰδιός (“свій”, “власний”), стосується мабуть Акума – гунна за походженням. Але, оскільки Акум серед болгар був у себе на батьківщині, можливо він був не просто гунном, а протоболгарином. У 540 слов’яни вперше підступили до Константинополя, випалили його околиці й передмістя.
- ¹⁰⁶ *Проконий из Кесарии. Война с готами.* – М. : *Изд-во АН СССР, 1950.* – С. 295–298.
- ¹⁰⁷ Після загибелі Хільбудія.
- ¹⁰⁸ Важливе повідомлення про грошовий обіг як засіб торгівлі у ранніх слов’ян.
- ¹⁰⁹ Свідчення наявності законодавства в ранніх слов’ян.
- ¹¹⁰ До союзу антів входили уличі, тиверці, бужани, дуліби, волиняни, білі хорвати.
- ¹¹¹ Протиставлення системи влади ранніх слов’ян Візантійській монархії і східним деспотіям-тираніям.
- ¹¹² Свідчення розвитку в ранніх слов’ян хліборобства і скотарства.
- ¹¹³ Тенденція до монотеїзму у ранніх слов’ян.
- ¹¹⁴ Сорочок.
- ¹¹⁵ В античній традиції збірна назва кочівників, а на цей час – у гуннів.
- ¹¹⁶ Можливо Турну-Магурела.

- ¹¹⁷ Союзники – незалежні; за воєнну допомогу вони отримували гроші, ними були лангобарди, гепіди, готи, кутрігури, таврійські готи, анти та ін.
- ¹¹⁸ Бл. 545 Юстиніан запропонував антам стати енспондами Візантії. В 545 був укладений союз із антами, за яким вони зобов'язалися не допускати військових вторгнень гуннів на територію імперії через свої Нижньоістрівські землі. Самі вони теж більше не нападали на ромеїв, їх ім'я зникає в 602. Натомість почалися вторгнення склавенів із середнього Істру. Почалася лазська (ірано-візантійська) війна (542–562).
- ¹¹⁹ *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 295.
- ¹²⁰ Бл. 545.
- ¹²¹ Фракію, 545.
- ¹²² Північно-германські племена, що мігрували в серед. III ст. Західні герули вторглися в Галлію, східні герули – в Грецію через Пропонтиду. Вони підкорилися Германаріху, з території біля Істру разом із готами здійснювали напади на імперію; пізніше підкорилися гуннам; після розпаду держави останніх створили своє королівство. До поч. VI ст. займали захід сучасної Словаччини.
- ¹²³ Ант.
- ¹²⁴ *Нарсес* – візантійський полководець (478–573), євнух. У 532 придушував повстання “Ніка”, в 535 придушив церковні безлади в Єгипті, в 538 брав участь у війні з остготами, воював зі слов'янами, на яких натравив герулів. У 551 одержав рішучу перемогу над готами в Італії, в 554 переміг франків, управляв Італією.
- ¹²⁵ *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 298.
- ¹²⁶ Лже-Хільбудія.
- ¹²⁷ *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 319–322.
- ¹²⁸ *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 337.
- ¹²⁹ 547–548, Іллірія, Далмація.
- ¹³⁰ Або Діррахіум (тепер Дуррес в Албанії).
- ¹³¹ *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 357–358.
- ¹³² Вахо (511–540).
- ¹³³ 511.
- ¹³⁴ Бодричів.
- ¹³⁵ Що вони й зробили.
- ¹³⁶ *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 364–366.
- ¹³⁷ Тепер Маріца.
- ¹³⁸ 548, Фракія.
- ¹³⁹ Більш численнішого.
- ¹⁴⁰ Фортеця на шляху з Сінгідунума в Константинополь (тепер Чорлу в Туреччині).
- ¹⁴¹ Ксанті, самий західний населений пункт Фракії в Егейському примор'ї.
- ¹⁴² *Прокопій из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 369–370, 372–374.
- ¹⁴³ Патрикій, відомий візантійський полководець у північній Африці й Азії, двоюрідний брат Юстиніана, в 550 змінив в Італії Велізарія.
- ¹⁴⁴ Софія.
- ¹⁴⁵ 549, Фракія.
- ¹⁴⁶ Ніш.
- ¹⁴⁷ Проти Тотіли-Бадуїла (512–552), короля остготів з 441, який воював із ромеями.
- ¹⁴⁸ Після смерті Германа став головнокомандувачем в Ілліріку (з 550).
- ¹⁴⁹ Спліт.

- 150 551.
- 151 “Обжора-марнотрат”.
- 152 Едірне.
- 153 Область між Адріаноподем і Філіппоподем-Пловдівом.
- 154 Оборонні стіни, зведені в 512 на ближніх підступах до Константинополя (за 50 км), від Деркоса на Понті до Сілімврії на Пропонтиді.
- 155 У 550–551 слов’яни вперше зазимували на Балканах.
- 156 *Прокопий из Кесарии. Война с готами.* – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 384–385.
- 157 Частина їх залишилася на Північному Кавказі. Предки осетинів.
- 158 Кочівники в Прикаспії.
- 159 На їх землі знаходилися Пітіунт-Піцунда і Севастополь-Сухумі.
- 160 Краснодарський край.
- 161 Дону.
- 162 Гунни-кочівники. У V ст. підкорені аварами.
- 163 Гуннами.
- 164 *Евазрий Схоластик. Церковная история.* – М.: Экон. обр-ние, 1997 <http://myriobiblion.byzantion.ru/ev5.htm>
- 165 *Прокопий из Кесарии. Война с готами.* – М. : АН СССР, 1950. – С. 459–460.
- 166 Слов’яни в 550–551 захопили фортецю Топер, ряд міст у Македонії і Фракії. Готи в Тавріці були в дружніх стосунках із утігурами (551). Готія (готи-тетраксіти) простягалася від Балаклави до Сурожа. Центр Готської єпархії в Дорі.
- 167 *Вестн. древн. истории.* – 1938. – № 4. – С. 307.
- 168 Цитується твір Прокопія Кесарійського “Таємна історія” (550-і).
- 169 *Вестн. древн. истории.* – 1938. – № 4. – С. 325.
- 170 Тисяч.
- 171 *Вестн. древн. истории.* – 1938. – № 4. – С. 336.
- 172 Юстиніан I. Можливо, його справжнє ім’я було Управда (*Димитрій Ростовський, святитель. Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четых-Миней свт. Димитрия Ростовского с дополнениями, объяснительными примечаниями и изображениями святых.* – Изд. Свято-Введенской Оптиной Пустыни, [1998]. – Ноябрь. – С. 409). Дехто вважає його слов’янином.
- 173 *Деяния Вселенских соборов. Т. 5. Собор Константинопольский 2-ой, Вселенский 5-ый [Электронный ресурс].* – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejaniya-vselskikh-soborov-tom5/1_8
- 174 **V Вселенський собор** (5.05. – 2.06.553) зібрав у Константинополі імператор Юстиніан I (527–565). На ньому було 175 отців (за іншими даними – 152 чи 165), з яких 150 грецьких і 25 – латинських (7 з Африки, 8 з Іллірії). Серед них – Аполлінарій Александрійський, Домнін Антіохійський, заступник патріарха ересалімського. Головував на соборі константинопольський патріарх Євтіхій (552–565, 577–582). В роботі V собору (553) брали найактивнішу участь скіфські ченці. Їх діяльність підтримували православні єпископи Сходу, а також папа римський Гормізд (+523). Більше того, ревність скіфських ченців за чистоту православ’я була настільки відома в ті часи, що їх за життя вважали сповідниками. Короткий віросповідний символ: “Єдинородний Сину і Слово Боже безсмертний Сутий...”, написаний цими ченцями, був люб’язно піднесений в дар імператору Юстиніану I (483–565) (*Карташев А. В. История Вселенских соборов.* – СПб. : Библиополис, 2002. – С. 325–328). Авторство символу-гімна згодом було приписане імператору Юстиніану, і з його іменем він увійшов до чину Божественної літургії. Собор прийняв 29 канонів. Його рішення були спрямовані проти Орігенового учення і проти Євагрія, що їх прокляли святі отці. Папа Вігілій (537–555) знаходився в Константинополі у 546/547–553, але не був

на соборі, на який направив послання. Не захотів головувати, підписав рішення через легатів і не погодився з ними. Був вигнаний і помер по дорозі в Рим.

¹⁷⁵ *Вестн. древн. историн.* – 1939. – № 4. – С. 250.

¹⁷⁶ Цитується твір Прокопія Кесарійського “Про споруди” (550-і).

¹⁷⁷ Справи Юстиніана.

¹⁷⁸ *Вестн. древн. историн.* – 1939. – № 4. – С. 261.

¹⁷⁹ За Істром.

¹⁸⁰ Тепер Пантелімон чи Меджидія.

¹⁸¹ *Вестн. древн. историн.* – 1939. – № 4. – С. 266.

¹⁸² В Криму Юстиніан звів Алустон і Горзувіти.

¹⁸³ *Հնդիակ Մամիկոնյան. Տարոնի պատմություն.* – Երևանի : խորհրդային գրող, 1989.

¹⁸⁴ Венедів?

¹⁸⁵ Вигнані?

¹⁸⁶ Вагарш II із парфянського роду Аршакідів чи Аршакуні (196/198 – 215). Мав столицею Вагаршапат.

¹⁸⁷ На схід від оз. Ван.

¹⁸⁸ Стратив за якусь провину.

¹⁸⁹ Кию.

¹⁹⁰ Хорив. *Хоривицею* в однаковій мірі можуть бути Замкова (Киселівка, Фролова) і Лиса (Горданська, Юрковиця) гори.

¹⁹¹ Місто.

¹⁹² Область.

¹⁹³ Полян.

¹⁹⁴ На Правобережжі, бо перебралися в Україну.

¹⁹⁵ Селище.

¹⁹⁶ Цитується “Історія Тарона” Ована Маміконяна, в якій відображена вірменська легенда про засновника Києва князя Кия. Твір приписується Зенобу Глаку

(VI ст.); вийшов у VII ст. разом з історією Іоанна (Ована) Маміконяна, написаною на прохання патріарха Нерсеса III (641–661). Оповідь, вставлена в канву давніх вірменських подій, яка чи не повністю збігається з київським переказом, відображеним пізніше в “Повісті минулих літ”: три брата – Куар (Кий), Мелтей чи Міле (Щек) і Хореан (Хорив) – засновують три міста в країні Полуні (Поляни), а через якийсь час брати створюють ще й місто на горі Керкей (Київ), де був простір для полювання і велика кількість трав і дерев, і ставлять там двох язичницьких ідолів. Історія не була відома руським літописцям, але на збіг обох переказів на початку XX ст. звернув увагу академік М. Я. Марр.

Семіс Анастасія I (аверс і реверс)

Отже, саме вірмени познайомилися зі слов'янським епічним сказанням про Кия, Щек і Хорива. Це могло статися в серед. VI ст., коли племена союзу антів виступали союзниками греків у боротьбі с варварами (про слов'ян повідомляли “Чудеса Димитрія Солунського”, Іоанн із Нікію). Могло це трапитися й на рубежі VI/VII ст., коли слов'яни зіткнулися з вірменами в епоху візантійського імператора Маврікія (582–602). Тоді слов'яни відвоювали в імперії Фракію і

понижзя Істру, а Візантія направила сюди вірменський корпус на чолі з Смбагом Багратуні.

Вірменський запис цінний тим, що він відсуває дату заснування Києва щонайменше до VII ст. н.е. (в радянські часи 1500-ліття Києва відсвяткували у 1982, але ця дата завищена десь на 70 років). При цьому розвідки Нестора про князя Кия цілком вписуються в світові події VI ст. Запрошення слов'янських (антських) князів з їх дружинами широко практикувалося імператором Юстиніаном I (527–565): саме тоді одні слов'янські племена нападали на імперію, а інші, союзні Візантії, її захищали.

Отже, історія Тарона записана в VII ст. Іоанном Маміконяном, настоятелем монастиря Сурб-Карапет (її укладання приписується й іншому автору – сирійському єпископу Зенобу Глаку, який жив у VI ст.). Д. С. Ліхачов вважав, що слов'янська легенда занесена на Кавказ слов'янськими загонами у складі хозарського війська в VII ст. Назву Самватац (верхня фортеця на краю землі) могли дати євреї з каганату.

Подальший розвиток кївська оповідь отримала на сторінках польських хронік. Ян Длугош, переказуючи ПВЛ, додає (*Dlugosz, 51*), що Щек і Хорив також обзавелися власними містами: *Szyekawycza* і *Korewycza* (*Jana Dlugosza Dziejow Polskich. – T. I. – Krakow, 1867*). Швидше за все, це результат банальної помилки при перекладі: Длугош, погано знав церковнослов'янську мову, прийняв “гори” за “міста”. Матей Стрийковський пішов далі (*Strykowski, 112*), ототожнив Вишгород із містом Хорива, а Любеч – із Либіддю (*Strykowski – Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. – T. I. – Warszawa, 1846*), причому в 3 розділі 11 книги говориться про 430 р. як рік заснування Києва.

Нарешті, в “Синописі” Інокентія Гізеля (22–23) уточнюється, що брати прийшли з Дикого Поля. Місто в той час складалося з княжого двору і терема.

Солід Юстиніана I (аверс і реверс)

Народна етимологія пояснює назву Києва тим, що його першими жителями були працівники-кияни, які обслуговували переправу через Дніпро. Переправа була дерев'яним настилом на стовпах (кях), вбитих у дно. Результати археологічних розкопок свідчать, що вже в VI–VII

ст. на правому березі Дніпра існували поселення, які деякими дослідниками інтерпретуються як міські. Були виявлені залишки укріплень, жител із піччю, ліпна кераміка VI–VIII століть, прясельце із зображенням тризуба, кістки риб і птахів, піч, візантійські монети імператорів Анастасія I (491–518) і Юстиніана I (527–565), амфори, численні ювелірні вироби тощо.

Цікаво, що літописне сказання не тільки зберігає в пізнаваному вигляді імена двох братів із вірменської легенди, але, поряд із цим, точно відтворює етапи будівельної діяльності вірменської трійці. Кий, Щек і Хорив також спочатку “сидять” кожен у своєму “граді”, а потім будують загальний “град” на честь старшого брата, Кия. Копіюються природні умови, серед яких виникає четверте, головне місто, і господарські заняття його мешканців – “ліс і бір великий” навколо Києва, де Кий, Щек і Хорив “бяху ловяща зверь”.

Вважається, що Кий був фундатором не тільки Києва, а ще з десятка поселень, які відомі під Києвом. Мелтей і Хореан – поляни, які заклали каміння своїх міст на полі. Після чого брати встановили на горі два ідоли. І на цьому моменті багато істориків задумуються – Вірменія прийняла християнство ще в IV ст., тобто ця легенда набагато давніша! Звісно між двома оповідями є й значні відмінності: у вірменській версії йдеться про три міста, а в українській – про два (Київ і Києвець) та інші. Але співпадають описи природи та місцевості.

Тісний зв'язок давньоруського Кия з Дунаєм (його походи на Царгород, заснування Київця на Дунаї). Візантійська пам'ятка VII ст. “Чудеса Димитрія Солунського” знає князя Кувера зі слов'янської області Срем (Сірмій) у Хорватії, куди він змушений був переселитися з Північного Прикарпаття. Будучи підданим аварського кагана, Кувер повстав проти аварів, завдав їм кілька поразок і спробував заснувати князівство на візантійських Балканах у районі Фессалоніки, але зазнав невдачі. Тільки на ділянці Дунаю між містами Велико-Тирново і Руса було кілька Києвів.

Городище Київ у Придніпров'ї знаходилося на Старокиївській (Замковій) горі (біля музею історії) й займало 2 га. Місцем поселення Кия була гора, ізольованою з усіх боків природними схилами висотою близько 70 м над рівнем Дніпра. Вона і без штучних укріплень була неприступною. Високі кручі з обривистими берегами, порізані річками Либідь, Почайна, Глибочиця, Киянка, стали готовими укріпленнями, які створила сама природа. На цих пагорбах і з'явився Київ. “Град Кия” був побудований за всіма правилами ранньосередньовічної оборонної архітектури. З трьох сторін Старокиївська гора мала круті схили, а з півдня городище було оточене високим земляним валом і ровом глибиною 4–5 м (води в ньому не було) і насипом, на якому височіло так зване столпіє – дерев'яна оборонна стіна.

Кам'яних споруд у Києві в ті часи не було. Скільки людей жило в укріпленому містечку, сказати важко; невідомо, яка була щільність населення, хоча, мабуть тут мешкало не менше 1 000 чол. Люди тримали худобу: корів, кіз, свиней, птицю. У кожного був свій двір із будинком, хлівом, можливо, городом та садом. Колодязів, імовірно, не було, вода залягала дуже глибоко (до 40 м). Тому швидше за все її носили або возили з Дніпра. Як адміністративно-політичний та культовий центр союзу, Київ стояв на перехресті шляхів. Перше розширення центральної частини міста відбулось після побудови укріплень на Старокиївській горі. Зросло воно у IX ст.

¹⁹⁷ *Велесова Книга [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.club/chapter.php/91/5/Velesova_Kniga.html*

¹⁹⁸ Цитується “Велесова книга” (також “Влес-Книга”) (IX ст.) – збірка священних текстів східнослов'янських волхвів. Текст містить опис історії, міфології та релігії багатьох європейських і азійських народів, передусім слов'янських племен “русів” з IX ст. до н.е. до IX ст. н.е. Кий, Щек і Хорив постають тут як реальні люди, знамениті серед свого племені. Дерев'яні дощечки, на яких зберігся текст, у часи революційних битв (1919), знайшов художник з армії Денікіна Федір Ізенбек (1890–1941) у розгромленій садибі Донець-Захаржевських-Задонських у с. Великий Бурлук (Харківщина). В Бельгії з ним познайомився історик-аматор Юрій Миролюбов (1892–1970), який у 1925–1939 реставрував дощечки. Але вони зникли під час Другої світової війни в 1940–1941. Радянські філологи й історики оголосили Велесову книгу підрубкою, а мову тексту – вигаданою дилетантами. Залізник вважає текст фальсифікацією, а Яременко – оригіналом. Це могла бути пізніша копія давнього твору.

¹⁹⁹ Дніпра.

²⁰⁰ Мабуть, описаний невдалий воєнний похід.

- ²⁰¹ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 4–6.*
- ²⁰² З антів.
- ²⁰³ Часи Юстиніана (527–565) чи Іраклія?; це, мабуть, Рус польських хронік.
- ²⁰⁴ Перша згадка. Заснування Києва сталося між 527–565. Може Кий і є Рус (легенда про прихід русів у 600?), який привів дружину русів (росів). Після 602 Антський союз під ударами аварів розпадається, з нього виділяються поляни, дуліби та ін.
- ²⁰⁵ З військом (*Нікон. літ.*)
- ²⁰⁶ Можливо до візантійського імператора Юстиніана I (527–565).
- ²⁰⁷ До Юстиніана I, де жив з ним у мирі й дружбі і, можливо, хрестився.
- ²⁰⁸ З воїнами ходив на болгар (*Нікон. літ.*).
- ²⁰⁹ Затівали війну.
- ²¹⁰ Через спротив місцевого населення, яке починало війни, не зміг там закріпитися.
- ²¹¹ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 6–8.*
- ²¹² В інших племен – свої княжіння.
- ²¹³ Словени.
- ²¹⁴ *Бужани* – одне зі східнослов'янських племен, яке впродовж VIII–X ст. проживало на території західноукраїнських земель. Назва племені – від назви ріки (чи Божа?). Зокрема, Баварський анонім цілком чітко і упевнено розрізняє волинян і бужан, і говорить про них, як про два цілком різні племені. Мешкали у басейні р. Західний Буг (тепер – територія півночі Львівської області). Археологами виявлені поселення бужан: *Семенки, Самчинці*. Той же Баварський географ свідчить, що на території бужан було 231 укріплене городище-замок. Головним містом був *Бузьк* (Бужеськ, Бужськ) на лівому березі Західного Бугу (нині м. Буськ – районний центр Львівської області). Інші міста – *Белз* (с. Куликів) тощо. Бужани в основному були хліборобами, займалися гончарством, ковальством та іншими ремеслами. В IX–X ст. їх землі були підкорені київськими князями. Після входження до складу Київської Русі у давніх писемних джерелах бужани більше не згадуються.
- ²¹⁵ *Волиняни* – східнослов'янське плем'я, відоме з кінця I – поч. II тис. на теренах Західної України в історичній області Волині (басейн середньої течії р. Західний Буг, верхів'я р. Прип'ять, до р. Горинь) та північно-східної Галичини. Мешкали волиняни на північ від бужан і займали територію сучасних Волинської, Львівської, північного заходу Рівненської областей. Арабські джерела свідчать, що волиняни були могутнім племенем, якому підкорялися інші племена. За повідомленням арабського географа Аль-Масуді (серед. XI ст.), волиняни у VII–VIII ст. створили ранньодержавне об'єднання Валінана на чолі з “царем” Маджаком. Баварський географ (870-і) нараховує на землях волинян 70 укріплених городищ (міст). Головним центром був *Володимир-Волинський*. У 981 київський князь Володимир Святославович підкорив населені волинянами Червенську і Перемишльську землі і вони увійшли до складу Русі. У період роздробленості на території розселення волинян виникло удільне Володимир-Волинське князівство, яке згодом увійшло до Галицько-Волинської держави.
- ²¹⁶ *Дуліби* – одне з найдавніших східнослов'янських племен, яке в VI–VII ст. стояло на чолі міжплемінного слов'янського союзу. Раніше дулібів, бужан і волинян вважали одним племенем, нині ж ряд вчених стверджує, що це різні племена-сусіди. Дуліби жили на південь від бужан у Верхній Наддністрянщині, верхів'ях Західного Бугу та над правими притоками верхньої Прип'яті між Карпатами й Волинню (тепер Львівська, північ Тернопільської і південь Рівненської областей). За часів Іраклія (610–641) на них нападали авари. Після поразки від аварів (562), які вторглися в Галичину з Нижнього Дунаю, союз занепав, частина дулібів переселилася в Паннонію. Останній раз дуліби згадуються в 907, коли вони брали участь у поході київського князя Олега на Константинополь.

Дулібський племінний союз розпався у Х ст. на окремі племена, так і не досягнувши своєї державної довершеності. Топонімічних назв “дуліби” досить багато в Україні: села Дуліби на р. Турія і на р. Стрий, о. Дуліби на лівому березі р. Прип’ять тощо. Бужани й волиняни (з Х ст.) – дулібські племена на Бузі.

- ²¹⁷ *Уличі* – східнослов’янське плем’я чи племінна група. В VI–X ст. мешкали на Правобережжі, у лісостеповому Подніпров’ї, від Росі до Чорного моря (територія сучасних Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської й Херсонської областей). Баварський географ зазначає, що у них було 318 міст. На березі Дніпра й правому березі р. Самар було головне місто уличів – *Пересічень* (1 згадка в 922; частково збереглося городище, тепер Дніпро). Це не може бути той *Пересічень*, який у переліку руських міст (“Воскресенський літопис”) згадується між містом Юр’євим на р. Рось та містом Василевим на р. Стугна. Думка про первинне місце розселення уличів (угличів) між Південним Бугом і Дністром, у місцевості, що здавна називалася Кутом (“углом”), а також у місцевості на берегах Чорного моря, яку пізніше тюрки назвали Буджаком, що теж означає “кут” і що звідси походить назва “уличі”, утворена з первісного “угличі”, наукою не підтверджується. У 885 уличі увійшли до складу Київської держави. У 940 воєвода Ігоря Свенельд примусив Пересічен платити данину. В Х ст. їх відтіснили печеніги на захід, уличі осіли між Бугом і Дністром (*Первая Новгородская летопись*), на території Вінницької, північних районів Хмельницької, Одеської й Миколаївської областей. В останнє згадуються в 942.
- ²¹⁸ *Тиверці* – східнослов’янське плем’я чи племінне об’єднання. Назва ймовірно походить від назви річки Тивр або ж від давньої назви ріки Дністер – Тірас. Тиверці жили у межиріччі рік Дністер, Прут, Дунай до Чорного моря (тепер територія Чернівецької, півдня Хмельницької й Одеської областей, Молдавії). Археологічні розкопки свідчать про їх давнє місто *Черна* (Чернівці?). Баварський географ згадує 148 міст у тиверців (що підтверджує археологія). Це були укріплені городища з високими земляними валами та глибокими ровами. Серед них – *Хотин* (VIII–IX ст., 1 згадка – 1002), *Екімеуць* (X ст.), *Алчедар* (з VI ст.), *Цареука*. Основними заняттями тиверців було землеробство, скотарство, бортництво, розвивалися промисли та ремесла. З II пол. X ст. на їх землі нападають кочові племена печенігів і половців. Для захисту тиверці вступають у союз із іншими слов’янськими племенами, змішуються з ними. Їх стосунки з полянами не можна назвати дружніми. У 863 з ними воювали Аскольд і Дір, у 885 – Олег. У 907 вони ходили з Олегом на Константинополь. Князь Ігор підкорив тиверців і їхніх сусідів уличів. У Х ст. увійшли до складу Київської держав. Остання згадка в 944.
- ²¹⁹ Були ще *лучани* в Галичині (їх згадує Константин Багрянородний), *черв’яни* як дулібські племена (у Баварського географа в I трет. VI ст. згадується 98 їхніх міст). Отже, літопис називає 15 східнослов’янських племен, ще 2 згадують іноземні джерела, 1 – перекази (всього 18). З них на історичних землях України мешкали 12 племен.
- ²²⁰ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 4.*
- ²²¹ Можливо в Приазов’я.
- ²²² Кий (після перебування на землях дунайських болгар).
- ²²³ Тільки тепер заснував?
- ²²⁴ Цитується Ніконівський літопис (XVI ст.), який разом із Новгородським літописом теж повідомляє про заснування Києва. Засновували місто всі брати, а назвали його на честь старшого.
- ²²⁵ *ПСРЛ. – Т. 2. III. Ипатьевская летопись. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – С. 234.*

- ²²⁶ *Узвіз Боричів* – одна з найдавніших вулиць Києва. Дорога, яка з'єднувала нижню, наддніпрянську, і нагірну частини міста, Поділ із Горою. Згадана у пам'ятці давньоруської літератури XII ст. “Слові о полку Ігоревім”. Деякий час була частиною Трьохсвятительської вулиці. У 1869 відокремлена від останньої та набула сучасної назви. Сьогодні пролягає від вулиці Боричів тік до Набережно-Хрещатицької вулиці.
- ²²⁷ *Щекавиця* – гора в Києві над Подолом (Олегівка). Має визначне історичне значення як для Києва, так і для всієї України: вже самим своїм легендарним минулим вона є священним символом національної української культури. Відразу за Подолом, огинаючи його з південного заходу, розміщувалися витягнуті в одну лінію три гори: південна найближча до літописної “Гори” (пізніше вона дістала назву Андріївської або Старокиївської) – Замкова гора (Киселівка, Фроловська); далі, на північний захід, – Щекавиця, а за нею, найвіддаленіша від Дніпра, – Хоревиця (Юрковиця, Йорданські висоти). Між цими чотирма горами розподілялися “гради” трьох героїв літописної оповіді. Щекавиця так вона називалася в епоху Мономаха, в XVIII ст. і тепер.
- ²²⁸ *Синопсис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>*
- ²²⁹ *Дике Поле* – історична назва степів між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Дніпра і Десни, які довго не заселялися осілими мешканцями через загрозу з боку кочівників.
- ²³⁰ Пор. у Густинському літописі: **“Розійшовся слов’янський народ в Сарматії і сів кожен на своєму місці... не маючи над собою спільного правителя чи князя, але тільки кожен над своїм родом владарював. Один князь був у Новгороді, інший – у древлянах, інший – у полянах, і ін.; але що за правителі, чи який устрій був тоді у них, невідомо, оскільки письма не мали. Коли ж почали мати письмо, звідси починають оповідати початок своїх властителів...”** (*Густинская летопись...* – С. 234). По тому йде оповідь про Кия, Щека і Хорива.
- ²³¹ Дата взята з писань М. Стрийковського (*Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi...* – С. 368; *Kronika Macieia Strykowskiego niegdyś w Królewcu drukowana teraz znowu z przydaniem historyi państwa Rosyjskiego przedrukowana // Zbiór dzieiowpisow Polskich we czterech tomach zawarty. – W Warszawie, 1766. – T. 2. – С. 352*). Коментуючи її походження Ю. Мицик пише: “На жаль, нам не вдалося встановити, з твору якого зарубіжного хроніста було запозичене це повідомлення М. Стрийковським. Не виключено, що воно має під собою певну реальну основу. Важливим є і той факт, що в другій половині XVI – XVII ст. вітчизняні й зарубіжні історіографи датували заснування Києва, як і сучасні дослідники, V ст. н.е.” (*Мицик Ю. А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвіпського // УІЖ. – 1982. – № 2. – С. 75*).
- У давніх пам’ятках можна знайти цілу низку різних дат заснування Києва. При цьому повідомлення новгородсько-псковських літописів (а через них – і московських) мають тенденцію до зменшення часу існування Києва на противагу продовженню функціонування Новгорода ледь не в старозавітні часи. Так, у Псковському II літописі дата заснування Києва – 6362 (854). (*Гіляров Ф. Предания русской начальной летописи...* – С. 65), в Архівському – 6360 (852) (*Там само.* – С. 65). Існують й інші терміни. В одній цитованій Ф. Гіляровим пам’ятці стоїть дата 334 рік (*Там само.* – С. 66), а в списку Новгородського літопису Є. В. Барсова, як і у М. Стрийковського – 430 рік (*Там само.* – С. 66).
- ²³² В оригіналі – посилання на Меховіта та Кромера. Повідомлення про тотожність граду Хорива і Вишгорода та заснування Любеча Либіддю взятє у М. Стрийковського. О. Рогов вважає, що повідомлення запозичені польським істориком з невідомого джерела. “Відповідності в літописах і польських

- хроніках ці особливості не знаходять. Найімовірніше, ці відомості запозичені з якихось усних розповідей, чутих Стрийковським, чи порівняно пізніх літературних пам'яток і є здогадами авторів цих пам'яток, якщо це тільки не здогади самого Стрийковського” (Рогов А. И. Русско-польские культурные связи... – С. 47).
- ²³³ Агафій Миринейский. *О царствовании Юстиниана*. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 75–76.
- ²³⁴ В Лазіці.
- ²³⁵ Полководець-ант на візантійській службі (християнин?).
- ²³⁶ Ант.
- ²³⁷ Агафій Миринейский. *О царствовании Юстиниана*. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 93.
- ²³⁸ На р. Фазіс біля м. Фазіс у Колхіді-Лазіці.
- ²³⁹ Центуріон.
- ²⁴⁰ Палубою.
- ²⁴¹ Агафій Миринейский. *О царствовании Юстиниана*. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 121–123.
- ²⁴² В Колхіді.
- ²⁴³ Християнин?
- ²⁴⁴ Міста місиміян в Іберії.
- ²⁴⁵ *Византийские историки*. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 321–322.
- ²⁴⁶ Цитується твір Менандра Протиктора (524–606) “Історія”.
- ²⁴⁷ З ханом Кандіком (552–558).
- ²⁴⁸ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frames1.htm**
- ²⁴⁹ До повідомлення про посольство аварів згадуються землетруси в Константинополі – 19 жовтня, а потім і 14 грудня 6-го індікта, тобто 19 жовтня, 14 грудня 557, а після – чума в столиці з лютого по липень, тобто в 558. Посли аварів прибули в столицю до лютого 558 (*Mal. Chronogr.* 489.11–12), але Малала на відміну від Феофана прямо називає аварів гуннами (про гуннів-аварів у Феофана див.: *Chronogr.* 625/626). Детальна розповідь Менандра Протиктора (VI ст.) про це посольство не містить паралелей до розповіді Феофана (*Men. Prot.*, 4.3–5.2). Менандр поміщає аварів (у оповіді про їх перше посольство в Константинополь у 558) десь поряд з аланами, в районі Північного Кавказу.
- ²⁵⁰ Джерело, з якого Феофан запозичив опис зовнішності аварів, невідомий, але одна риса цього етнічного портрета (довге, переплетене волосся) була добре знайома середньовічним авторам: її зазначають сучасники подій – візантійський історик Агафій (*Agath. Hist.* I, 3, 4), сирійський хроніст Іоанн Ефеський, латинський поет Корріпп (*Corrip. Laud. Just. min., Praef.* 4–5, III, 262–263).
- ²⁵¹ Мається на увазі Нижня Мезія.
- ²⁵² *Византийские историки*. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 319–320.
- ²⁵³ Кутрігури і авари.
- ²⁵⁴ Заберган, вождь кутрігурів (550–562). Його суперником був Санділх, вождь утігурів (551–558).
- ²⁵⁵ *Византийские историки*. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 323–324.
- ²⁵⁶ Савіри, як і зали, утігури і кутрігури, – народи гуннського племені (пор.: *уриков* 3 і *Proc. Bell. Pers.* II, 29, де сказано, що савіри були гунни і що вони жили за зіхами біля ріки Воаса – верхньої частини ріки Фазіс).
- ²⁵⁷ *Византийские историки*. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 324–325.
- ²⁵⁸ Антські – ті, які мають відношення до антів.
- ²⁵⁹ Кагану – Баяну, правителю аварів.
- ²⁶⁰ Війна з аварами в 560-і – 580-і.

- ²⁶¹ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :** http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm
- ²⁶² В “Хронографії” Малали (*Mal. Chronogr. 490.6*), використаній Феофаном, напад слов’ян датується 7-м індіктом, який припадає на 559. У викладі Малали Феофан вводить позитивну характеристику Калоподія, ім’я Вакха, топографічні подробиці (Анастасієва стіна, назви поселень Німфи, Хіту, Дріпія).
- ²⁶³ Мабуть гунни на захід від Меотиди і в районі Істру.
- ²⁶⁴ Полководець Юстиніана I, який невдало діяв в Африці і відкликаний імператором у Константинополь (*Theoph. Chronogr. I, 207.30 – 210.23*).
- ²⁶⁵ Кувікулярій (від лат. *subiculum*) – двірська посада на службі в імператорських покоях; її обіймали виключно євнухи.
- ²⁶⁶ Препозіт (від лат. *praepositus*) – високий чин у візантійській ієрархії, начальник дворцевих євнухів і довірена особа імператора.
- ²⁶⁷ Можливо цей Калоподій ідентичний спафарокувікулярію Калоподію – впливовій особі при дворі Юстиніана I, на яку скаржилися прасіни під час повстання “Ніка”. Судячи з посади, яку обіймав Калоподій, він був євнухом.
- ²⁶⁸ Споруджена бл. 512 імператором Анастасієм I (491–518) за 50 км від Константинополя, протяжністю бл. 75 км, від Пропонтиди (біля Сілімври) до Понту Евксинського (біля Деркоса). Називалася також Довгими стінами.
- ²⁶⁹ Селище за 15 км на захід від Константинополя, біля моря; можливо, сучасний Аїясмадересі.
- ²⁷⁰ Поселення в передмісті Константинополя, на шляху від стіни Анастасія.
- ²⁷¹ Мабуть це село розташовувалося по дорозі від Довгих стін до Константинополя. Судячи з контексту, навряд чи всі три селища знаходилися на одній прямій: слов’яни прорвалися, мабуть, у декількох місцях Анастасієвої стіни. Для того ж, щоб позначити область проникнення варварів, Феофану необхідно було намітити різні напрямки їх руху до Константинополя.
- ²⁷² Тобто в Константинополь.
- ²⁷³ Тобто Юстиніан I.
- ²⁷⁴ *Схола* – один із корпусів імператорського війська, до початку V ст. їх було 7; деякі склалися з іноземців. В обов’язки схоляріїв (воїнів схола) входила охорона вдень і вночі імператорського Великого палацу, де для них призначався спеціальний зал – трикліній схола; вони повинні були брати участь і в парадах.
- ²⁷⁵ Ківорії.
- ²⁷⁶ Загін гвардії.
- ²⁷⁷ Один із підрозділів візантійської армії, можливо, близький до схола; у VIII ст. протиктори зникають, ймовірно, зливаючись зі схоляріями.
- ²⁷⁸ Рада вищих посадових осіб при імператорі.
- ²⁷⁹ Стіни, побудовані за часів імператора Феодосія II (408–450) в 413–447, на відстані 1,5 км від стін Константина I, протяжністю трохи більше 5,5 км; за Прокопієм, відстань між стінами Феодосія і Анастасія дорівнювала двом дням шляху, за Ібн Хордадбехом – чотирьом дням. У Феодосієвій стіні було 10 воріт.
- ²⁸⁰ Візантійський полководець (500/505 – 565). У 530-х – 550-х воював із персами в Малій Азії, придушував повстання “Ніка”, здійснював численні походи проти вандалів в Африці, остготів в Італії, готів і слов’ян в районі Істру; його суперник – Нарсес.
- ²⁸¹ *Синклітікія* – власне член синкліту, але синкліт у вузькому сенсі слова (державна рада при імператорі) слід відрізняти від сукупності синклітіків взагалі – осіб сенатського рангу, які мали право бути прийнятими при дворі і брати участь у церемоніях і процесіях (були різні посади, що стосувалися синклітіків).
- ²⁸² Тобто військом варварів.

- ²⁸³ Декатон (дослівно “десяте”) – поселення за 10 миль (протяжність візантійської милі приблизно 1574,16 м) від Константинополя, на Via Egnatia, між Гевдемоном і Регіоном (тепер Кючукчекмеце); в ньому була церква святого Стратоніка – не плутати з аналогічною церквою в Регіон, приблизно за 3 милі від Декатона.
- ²⁸⁴ Фортеця у Фракії (тепер Чорлу).
- ²⁸⁵ Фракійське місто, давня назва Bergulae, перейменоване на честь імператора Аркадія (395–408); тепер Люлебургаз.
- ²⁸⁶ У Дрізіпері (біля сучасного Каріштірана) існувала базиліка, присвячена мученику Александру, відома також під назвою “Святий Александр Зупарський”.
- ²⁸⁷ Пасха в тому році припадала на 13 квітня.
- ²⁸⁸ Місто на Пропонтиді, поблизу Гераклеї (тепер Сілімври).
- ²⁸⁹ Можливо дослівно “корабель з двома кормами” (πρωμνη) або “двоярусний корабель” (*Chronogr.* – С. 179), або спарені (здвоєні) кораблі.
- ²⁹⁰ На відміну від ранніх куропалатів V ст., в обов’язки яких входив нагляд за матеріальним забезпеченням імператорського палацу, куропалат VI ст. (один, а не кілька, як раніше) – високий титул, не пов’язаний із виконанням будь-яких обов’язків, що впливають зі значення слова; іноді позначав наступника на троні і розумівся як еквівалент кесарю (наприклад, у випадку з Юстиніаном I, який призначив куропалатом племінника Юстина, згодом імператора Юстина II); з VI по X ст. титул давався тільки родичам імператора, причому не регулярно.
- ²⁹¹ *Византийские историки.* – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 326–327.
- ²⁹² Παλονία δευτέρα, Pannonia secunda – область між Савусом і Дравусом.
- ²⁹³ Баян, каган аварів (562–602). Його змінив син Баян II (602–617), далі його брат (617–630, ім’я невідоме). Столицею каганату був “хрінг” (укріплення) в районі Тімішоари.
- ²⁹⁴ Баян I у 562 разгромив антів, вийшов до гирла Істру, напав на дулібів на півночі.
- ²⁹⁵ *Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ²⁹⁶ До цього говориться про пожежу в Константинополі, яка відбулася 12 жовтня 10-го індікта, а 10-й індікт припадав на 562. Втім, можна дати більш точну дату: події викладаються Феофаном у хронологічній послідовності по місяцях (жовтень, листопад, лютий, березень), потім повідомлення про напад гуннів і далі травень, таким чином, напад гуннів датується березнем – травнем 562. Один зі списків дає варіант τὸ δ αὐτῶ μηνί – в тому ж місяці, тобто в березні.
- ²⁹⁷ Написання в рукописі не чітке, йдеться про місто з подібною назвою в Мезії.
- ²⁹⁸ Не зрозуміло, які гунни маються на увазі. Можливо ті, які в VI–VII ст. знаходилися на захід від Меотиди і в районі Істру.
- ²⁹⁹ Можливо треба перюкїда замість καὶ τῆν Περσίδα, тобто “місто і околиці”.
- ³⁰⁰ Анастасіуполь – місто у Фракії.
- ³⁰¹ *Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ³⁰² Тобто в червні 563.
- ³⁰³ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають тільки читання Ασκηλ, у Анастасія Ascelti regis із варіантом Ascelsti в списку P (*Theoph. Chronogr. II, 148.20*), ймовірно, внаслідок злитого прочитання грецького тексту Ασκηλτουρηγος (замість прийнятого в виданні К. де Боора поділу Ασκηλ του ρηγος), звідки латинське Asceltus.
- ³⁰⁴ Ерміхіони (Ερμηχιωνων). Мова йде або про керміхіонів (Κερμιχιωνες), перську назву тюрків, або про хіонів (χιωνων, χιωνες) – перське позначення алтайських кочових народів, що жили на північ від Оксуса (Сирдар’ї, на північно-східному кордоні з Персією чи навіть на схід від озера Балхаш; частина їх мігрувала на захід, у Європу).

³⁰⁵ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають читання βαρβαρων; пор.: barbarorum Анастасія (*Theoph. Chronogr. II, 148.20*). Можливо мається на увазі Αβαρων, тобто герміхіони – народ, що жив серед аварів (у східному Приазов’ї і на північ від Кавказу), з якими вони разом відкочували на Захід. Авари з’являються на арені світової історії в 555 як кочовий народ степів західного Казахстану, що під натиском давніх тюрків подався на захід. У 557 їх кочовища переносяться на західний берег Волги в степи Північного Кавказу, де вони вступають в альянс із аланами проти савірів і утігурів. Споріднене аварам плем’я *забендер* згадується у візантійських джерелах і, можливо, має відношення до виникнення міста Семендера в прикаспійському Дагестані. Євагрій (*Evagr. Eccl. Hist. 196.6–8. V, 1*) поміщає їх за (над) Кавказом. У 558 послы аварів уперше прибули в Константинополь до двору імператора Юстиніана з метою поселення в межах Візантії (*Men. Prot. 4.3–6*), проте в цьому їм було відмовлено, але був укладений союзний договір. Тим самим імперія залишила антів, які воювали згідно союзного договору проти “гуннів” для захисту кордонів імперії, на самоті. Авари тоді мешкали по сусідству з аланами на Північному Кавказі. Але потім їх політичний вектор змінюється, вони уклали політичний союз із кутрігурами, напали на антів, підкорили їх і послали кутрігурського правителя Забергана у булгаро-слов’янську армію, яка штурмувала стіни візантійської столиці.

У 565–566 авари, обігнувши з півночі Карпати (через Дулібію), здійснюють далекий грабіжницький рейд у Тюрингію і Галлію. Як повідомляє Григорій Турський, за допомогою чаклунства вони розгромили військо франків і полонили їхнього короля Сігіберта I. У 567 авари в союзі з лангобардами перемогли гепідів, яким надавала допомогу Візантія, і опанували долину Тіси. Рік по тому, після відходу лангобардів в Італію, авари на чолі зі своїм каганом Баяном I стали господарями всього регіону за Істром, який перетворився на основний осередок їх нападів на візантійські володіння. У 578, після звернення імператора Візантії Тіберія II, аварський каган Баян за допомогою імперського воєначальника Іоанна здійснив похід проти слов’ян. За даними Менандра, каган Баян переправив понад 60 тисяч вершників в обладунках і розгромив загоны слов’ян, основні збройні сили яких у цей час перебували в поході на Грецію. У 581 авари та імператор Тіберій II уклали мирний договір на умовах виплати данини аварам в обмін на ведення ними війни проти слов’ян.

³⁰⁶ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 356–357, 359.*

³⁰⁷ Далі почалися аварсько-візантійські війни (до 626); авари вторгаються зі слов’янами в імперію. Уже в 565 до складу Аварської держави увійшли області Савуса і Дравуса.

³⁰⁸ Можливо, тих дулібів, які жили в басейні верхів’я Західного Бугу; є також думка, що тут ідеться про дулібів, які частково переселилися звідти в Паннонію.

³⁰⁹ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7.*

³¹⁰ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 433–434.*

³¹¹ Баян.

³¹² Добрета? Вождь склавенів (бл. 567 – бл. 579).

³¹³ Даврїт воював із аварами. Баян напав на Даврїта, коли той ішов на імперію. Проте вже в 580 каган разом зі слов’янами атакував візантійське місто Сірміум і взяв його в 582.

³¹⁴ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 386.*

³¹⁵ Лангобардських.

³¹⁶ Баян із лангобардами переміг гепідів.

³¹⁷ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 388, 391.*

³¹⁸ Баян вимагає данини, погрожуючи наслати на імперію кутрігурів; він закріпився на середньому Істрі.

- ³¹⁹ *Евагрий Схоластик. Церковная история. – М.: Экон. обр-ние, 1997*
<http://myriobiblion.byzantion.ru/ev5.htm>
- ³²⁰ Юстин II, спадкоємець Юстиніана I.
- ³²¹ *Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 400.*
- ³²² *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>*
- ³²³ У Феофана А. М. 6064, тобто 571/572. Його джерелом стала “Історія” Феофілакта Сімокатти VII ст. (*Th. Sim. Hist. III, 9, 7–11*). За Сімокаттою, перси підкупили аланів, щоб ті вбили послів тюрків, які проходили через землі аланів. У цьому персів звинувачували ромеї. Сімокатта датує початок війни з персами сьомим роком правління Юстина II, тобто 572, що збігається з хронологією Феофана.
- ³²⁴ Слова “...яких ми зазвичай називаємо турками...” запозичені Феофаном з іншої книги “Історії” Сімокатти (*Th. Sim. Hist. I, 8, 5, пор.: III, 6, 9; IV, 6, 10*). Тюрки, згідно Феофану Візантійцю (VI ст.), мешкали на схід від Танаїса (*Theoph. Byz. Hist. 446.19–21*).
- ³²⁵ Юстин II (565–578). Мета посольства полягала в тому, щоб переконати Юстина II не вступати в союз із аварами (*Theoph. Byz. Yist. 446.21 – 447.7*).
- ³²⁶ Етніонім “алани” з’явився в західних джерелах при імператорі Тіберії (14–37) після їх першого проникнення в Передкавказзя. У IV ст., до моменту нашестя гуннів, алани жили не на захід, як припускали раніше, а на схід від Танаїсу. Але формування аланської матеріальної культури (зокрема, представленої аланськими катакомбними могильниками), мабуть, слід відносити до пізнішого часу – V ст. (*Кузнецов. Аланские племена. – С. 30*). Алани в VI ст. локалізуються на підставі відомостей про них у Прокопія Кесарійського. За Ю. А. Кулаковським, “з півдня алани межували зі сванетами (Σουνίται), із заходу – з племенем брухів (або врухів, Βρουχοι), які відділяли їх від авазгів, тобто абхазців, що займали Помор’я, зі сходу – з гуннами-савірами, які володіли східним кавказьким проходом” (*Кулаковский Ю. Аланы. – С. 140*), тобто Дербентом. Картографіюючи катакомбні могильники, В. А. Кузнецов приходить до висновку, що в основну територію аланів після V ст. входила вся центральна частина Північного Кавказу від верхівів Кубані на заході до річки Аргун на сході; що стосується поширення аланів далі на схід, то Кузнецов відсуває східний кордон до річки Сулак у Північному Дагестані, частину сармато-аланів поміщає в Південному Дагестані на кордоні з Кавказькою Албанією, приймаючи, в кінцевому рахунку, за східну межу Дербентський прохід (*Кузнецов В. Аланские племена. – С. 30; пор.: с. 34–35*). Вирішення питання про східний кордон аланських земель залежить від того, що розуміти під Каспійськими воротами Прокопія. Кулаковський бачить у них Дар’яльську ущелину (*Кулаковский Ю. Аланы. – С. 139*), з чим погоджується М. І. Артамонов (*Артамонов М. Очерки. – С. 123*). В. Ф. Міллер (*Миллер В. Этюды, III. – С. 44–45*), а слідом за ним і Кузнецов отожднюють Каспійські ворота Прокопія з Дербентом. Незалежно від трактування географії Прокопія не можна випускати з уваги свідчення цього візантійського історика, який писав про безліч племен у цих районах, у тому числі про аланів, абасгів, зіхів, гуннів-савірів (*Proc. Bell. Pers. II, 29, 15*).
- ³²⁷ *Літра* – грецька відповідність латинському *libra*. В VI/VII ст. літра важила бл. 322 г, у VII–IX ст. – бл. 320 г. Як грошова одиниця, літра містила 72 номізми.
- ³²⁸ Фортеці прикордонних між Візантією та Персією областей у районі Кавказу.
- ³²⁹ Феофан не уточнює, які це були племена, але в застосуванні до VI ст., мабуть, слід думати перш за все про кавказьких гуннів, зокрема гуннів-савірів.
- ³³⁰ Феофан, як це видно з грецької рукописної традиції і латинського перекладу, помилюся при передачі імені: у Феофілакта Сімокатти і Євагрія – Маркіан.

- ³³¹ **Феофан Исповедник. Хронография [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ³³² Повідомлення Феофана можна порівняти з оповіддю в “Церковній історії” Євагрія (VI ст.). У Євагрія вторгнення аварів згадується ретроспективно: перед захопленням ними Сірміума і проголошенням Тіберія кесарем Юстин II захворів і державою фактично управляв Тіберій, родом фракієць, якого Юстин II раніше направляв проти аварів, але Тіберій ледве не потрапив у полон, бо його воїни не могли винести навіть зовнішнього вигляду аварів (*Evag. Eccl. Hist. V, 11*).
- ³³³ Тобто Юстин II.
- ³³⁴ Екскувітів (ескувіти, або ексувітори) – однієї з частин імператорської палацової гвардії, організованої за часів Лева I (457–474). Вона підпорядковувалася коміту ескувіторів, аналогічно коміту схол – званню, наступному за топотірітом (заступником) командувача тагми схоляріїв (доместика схол); у тагмі схоляріїв було 30 комітів. На чолі ескувіторів стояв доместик.
- ³³⁵ Майбутній імператор Тіберій I Константин (578–582).
- ³³⁶ Тіберій був переможений, “бо ненавмисно був захоплений варварами”, і відступив (*Chronogr. – С. 189*).
- ³³⁷ Візантійське війське зазнало ряду поразок від аварів на північному заході Балканського півострова. В результаті бл. 574 імперія змушена була укласти мирний договір з аварським каганом, віддавши йому частину Сремської області і виплативши данину.
- ³³⁸ **Упоминання о славянах в “Стратегиконе” Маврікія. Отривок из анонимного военного трактата [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slav-ist.hut2.ru/strategikon.htm>**
- ³³⁹ Цитується твір імператора Маврікія “Стратегікон”.
- ³⁴⁰ **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 433–434.**
- ³⁴¹ Σκλαβίνος – так зазвичай називають слов’ян давні автори (Прокопій, Менандр).
- ³⁴² 578–582.
- ³⁴³ На човнах.
- ³⁴⁴ Через Давріта.
- ³⁴⁵ Походи аваро-слов’янських бойових загонів були продовжені. Особливо потужні вторгнення в глибину Імперії мали місце в 577–578 і в 581.
- ³⁴⁶ **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 458–461.**
- ³⁴⁷ Савуса.
- ³⁴⁸ Сірміум (Sirmium) – на Савусі, Сінгідунум (Singidunum) – при впадінні Савуса в Істр.
- ³⁴⁹ У 576 і в 577 вторгнення аварів і слов’ян. Широке освоєння слов’янами земель Греції почалося в 578–581, коли мали місце два потужні воєнні вторгнення аваро-слов’ян. У 578 вони напали на Фракію і Грецію.
- ³⁵⁰ **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 461–463.**
- ³⁵¹ **Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вестн. древн. истории. – 1941. – № 1. – С. 252.**
- ³⁵² Цитується твір Іоанна Ефеського (бл. 506–507) “Церковна історія”.
- ³⁵³ Юстин II (565–578).
- ³⁵⁴ Тіберій II (578–582).
- ³⁵⁵ 581.
- ³⁵⁶ Автор знає антів як “підкуплених” ромеями, щоб ті напали “на [...] слов’ян”.
- ³⁵⁷ **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 432.**
- ³⁵⁸ Слов’яни перейшли Істр, спустошили Фракію, Македонію, Фессалію.
- ³⁵⁹ **Византийские историки. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 466–467.**
- ³⁶⁰ Три роки. Баяну допомагали підвладні слов’яни.

³⁶¹ Менаандр Протиктор написав твір після 582. Він оповідає про спустошення Антії аварами. Великі вторгнення аварів мали місце в 582, 584, 585 і 586–589. У 584 відбувся перший напад слов'ян на Фессалоніку. В 591 багато слов'ян переправилися через Істр, пройшли Фракію, Македонію, Елладу до Пелопоннеса. Вони розселилися в Фракії, спустошеній за 300 років (230-і – 570-і), і селилися до самої столиці. У 582/583 авари взяли Сінгідунум. Влітку 587 каган переправив 60 тис. своїх через Саву в Іллірію. У 593 авари захопили Далмацію. В 599 вони облягали Томіс, у 600 заселяють Норік.

³⁶² **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**

³⁶³ Під цим же роком Феофан поміщає повідомлення про проголошення Маврікія іпатом у 2-й індикт, який припадає на 584. Відомості про похід слов'ян почерпнуті Феофаном з “Історії” Феофілакта Сімокатти (*Th. Sim. Hist. I, 7,1–6*). Феофан значно скорочує оповідь Сімокатти: за Феофілактом, експедиція проходить у кілька етапів – спочатку Коментіол перемагає слов'ян (Ардагаста не згадано) біля річки Єргінія у Фракії, потім, наприкінці літа, зустрічається з Ардагастом біля Адріанополя, де проводить ніч, наступного дня відступає до фортеці Ансін і там вступає в бій, і лише після цього Коментіол виганяє слов'ян із Астіки (області між Адріанополем і Філіппополем). Хоча Феофан і змінює послідовність викладу Сімокатти (Феофілакт спочатку розповідає про війну зі слов'янами, а потім – про проголошення Маврікія іпатом і похід Філіппіка в Персію), він усе ж точно передає хронологію свого джерела: за Сімокаттою, Маврікій проголошений іпатом на другий рік свого правління, тобто в 584, а наступного року, тобто в 585, Філіппік, призначений стратигом сходу, вирушає в Персію. Датування війни зі слов'янами Сімокатта не дає, але він каже, що вона почалася незабаром після переговорів Маврікія з аварами, а самі переговори відбулися після захоплення аварами Сірміума, яким вони оволоділи незадовго до вступу Маврікія на престол у 582. Таким чином, слідуючи за Сімокаттою, переговори можна датувати 582–583, а напад слов'ян – 583/584, як це й у Феофана. Грецька традиція дає форму *χαγανος*/хаган на відміну від *qaγan*/каган. Тюркська ієрархія виглядала наступним чином: бек – глава племені, хан – глава федерації племен, каган (хаган) – глава імперії, великої федерації племен; якщо титул хан зберігався постійно в тюркських діалектах, то каган (хаган) засвідчений лише в давньотюркській, а в середньотюркській замінюється на каган (хакан) – зворотне запозичення з перської; титул, етимологія якого спірна, ймовірно, запозичений тюрками від їх попередників по пануванню в степах руан-руан. Західні автори (Павло Диякон) як паралель кагану дають *geh* (*Paul. Diac. Hist. Lang. IV, 37*).

³⁶⁴ Тут – ополченням. Діми – візантійські циркові партії.

³⁶⁵ Воеводою.

³⁶⁶ Полководець імператора Маврікія, який брав участь у війнах імперії з аварами, слов'янами і персам; був убитий узурпатором Фокою.

³⁶⁷ Місто в південно-східній Фракії (тепер Одрін), назване на честь імператора Адріана (117–138). В V–VI ст. входило до провінції Гемімонт, розташовувалося на економічно і стратегічно важливому шляху, що перетинав Балканський півострів (сучасна траса Белград – Константинополь) біля злиття річок Геброс (тепер Маріца) і Тунджа.

³⁶⁸ **Свод древнейших письменных известий о славянах. – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – С. 14–15.**

³⁶⁹ Цитуються твори Феофілакта Сімокатти (бл. 580 – 641) “Історія” (630) і Феофана Сповідника “Хронографія”.

³⁷⁰ Авари уклали з Візантією мир і не хотіли відкрито його порушувати.

- ³⁷¹ Неоднозначні відносини аварів з нижньоістрівськими слов'янами, які постають в "Історії" то як піддані, то як союзники, то як вороги кагана (або: одні як піддані, а інші як союзники). Це дієслово мало показати формальну незалежність слов'ян, яка не давала можливості ромеям звинувачувати в чому-небудь кагана.
- ³⁷² В дійсності слов'яни лише досягли Довгих стін, але не подолали їх.
- ³⁷³ Про Коментіола, цілком ймовірно, оповідає напис, що датується 589/590 і знайдений в Іспанії. Там він названий *magister militum Spaniae*, прославляється якось невідома його перемога над "ворогами-варварами". Можна припустити, що сім'я Коментіола походила з Адріанополя. Автор повідомляє (I.4.7), що незадовго до слов'янського нападу Коментіол, перебуваючи в званні скрівона, був відправлений з посольством до кагана аварів; там його закували в ланцюги, і він ледве уникнув смерті (I.6.1–3). Після перемоги над слов'янами почалася його кар'єра полководця. Коментіол загинув у Константинополі в 602 як прихильник Маврікія (VIII. 13.2).
- ³⁷⁴ Командування – воно було вручене Коментіолу саме в цей критичний момент.
- ³⁷⁵ Мається на увазі не провінція Фракія, а однойменний діоцез, який охоплював усю східну половину Балкан.
- ³⁷⁶ *Ергінія* – тепер Ергене, ліва притока Гебросу (тепер Маріца). Річка протікала поряд із Довгими стінами.
- ³⁷⁷ Коментіол був відпущений імператором після аудієнції.
- ³⁷⁸ Посада *magister militum per Thracias*, тобто командувач фракійською армією.
- ³⁷⁹ Титул *magister militum praesentalis* давався вищим воєнним сановникам.
- ³⁸⁰ Наприкінці літа.
- ³⁸¹ *Адріанополь* – тепер Едірне.
- ³⁸² Ім'я слов'янського вождя Ардагаста чітко ділиться на дві частини. Друга його половина зводиться до загальнослов'янського *gostь* "гість" з нім. *gast*, але перша викликає суперечки. Якщо погодитися з тим, що ліквідна метатеза мала місце ще на стадії праслов'янської мови, тоді корінь "Арда" цілком можна вважати видозміненим "рада/о", а все ім'я – звучить як "Радогость". За повідомленнями Адама Бременського і Гельмольда, так називали головного бога поморських слов'ян. Схоже ім'я *Ἀρδαγαστηνός* зустрічається в одному візантійському житті XI ст. (*Vita Lazari*, 554). Мусокій (*Musokios*, Маджак) – спадкоємець Келагаста і Мезаміра (ант?). Був у дружніх стосунках із антським князем Ардагастом (жив 545–602?). Після Ардагаста (*Ἀρνταγαστ*, Радогост) – син Ардагаст II? Брати Келагаст і Мезамір правили разом.
- ³⁸³ Ардагаст за наказом Баяна ходив на Константинополь.
- ³⁸⁴ Ансін ототожнюється з фортецею *Παυστῆρον*, яка згадується Прокопієм (*De aed. IV, 11*) у списку фортець провінції Фракія. Більш точної локалізації немає.
- ³⁸⁵ Після того, як Астіка була очищена від слов'ян улітку 585, ромеї вирили довгий рів біля Адріанополя, про який повідомляє Михайло Сирієць (X.21). Тому-то наступного, 586 року, слов'яни рушили на південь, до Пелопоннесу (V, 29). Початок правління Маврікія – час найбільших успіхів слов'ян у VI ст. У 586–587 слов'яни часто нападали на Фессалоніку. Небезпечній семиденній облозі з боку аваро-слов'янського війська Фессалоніка піддалася в 586. Варвари прискореним маршем прибули з-за Істру і з лівобережжя Савуса. Фессалоніка і на цей раз витримала облогу, і каган після невдачі повернувся в свої землі, а підвладним йому слов'янам повелів спустошити Македонію і Грецію. Значні маси слов'ян у цей час осіли на цих землях і досягли Пелопоннесу. У ті ж роки слов'яни нападали на області Північної Італії.
- ³⁸⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия.* – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 78–79.

- ³⁸⁷ Цитується твір Ібрахіма ібн Якуба аль-Ісраїлі ат-Туртуші з Тортоси (X ст.) “Книга шляхів і країн”.
- ³⁸⁸ Середземного.
- ³⁸⁹ Слов’янами.
- ³⁹⁰ Вождь антів Мусокій (560–580-і) чи Маджак. Маджак (X ст.?) – вождь валінана (аль-Масуді) – Мусокій?
- ³⁹¹ Влініана, волиняни-дуліби на Бузі.
- ³⁹² Розділилися.
- ³⁹³ *Свод древнейших письменных известий о славянах. – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – С. 15.*
- ³⁹⁴ *Гети* – фракійські племена, які фігурують у джерелах, починаючи з Геродота. Вони мешкали між Істром і Гемом (Балканський хребет). Зазвичай цим архаїчним етнонімом ранньовізантійські автори називали готів (тут – слов’ян).
- ³⁹⁵ Ситуація подана станом на 588. Про багато подій, перерахованих далі істориком, повідомляє також і Феофан, хоча про слов’янський напад Феофан не пише.
- ³⁹⁶ *Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>*
- ³⁹⁷ Шах Ірана Ормізд IV (579–590). На початку оповіді про події року говориться про війну Візантії з лангобардами в 6-му індикті, тобто, мабуть, у 588. Джерелом фрагмента є “Історія” Сімокатти (*Th. Sim. Hist. III, 6,7–9*). У Феофілакта події викладаються не в хронологічній послідовності: після оповіді про похід у Сванію вміщено повідомлення про смерть Хосрова I (579 рік) і воцаріння Ормізда (*III, 16, 7*), а потім про призначення Варама стратигом, хоча як стратиг він діє вже в оповіді про експедицію на Кавказ. Феофан відступає від хронології джерела: Феофілакт датує похід на Сванію восьмим роком правління Маврікія, тобто 589, у той час як Феофан з’єднує в одне війну з лангобардами в 588 та історію повалення Ормізда в 590. Розмір данини, що стягувалася персами з “турків” (тюрків), переданий точно.
- ³⁹⁸ Гунни.
- ³⁹⁹ Феофан відступає від тексту джерела: за Сімокаттою, одні радили Хосрову тікати до тюрків, інші – рятуватися в Кавказьких або Атропатенських (тобто в південному, іранському, Азербайджані) горах. Феофілакт, на відміну від Феофана, не пов’язує прямо Кавказ і землі тюрків.
- ⁴⁰⁰ *Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm*
- ⁴⁰¹ Розповідь про тюрків запозичена у Феофілакта Сімокатти (*Th. Sim. Hist. V, 10, 10–15*), причому без істотних змін. Сімокатта використовує архаїзовану етноніміку: тюрки в нього названі “східними скіфами”.
- ⁴⁰² Чи голод.
- ⁴⁰³ *Евагрий Схоластик. Церковная история. – М.: Экон. обр-ние, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://myriobiblion.byzantion.ru/ev5.htm>*
- ⁴⁰⁴ Герман – візантійський полководець, дукс Фінікії Ліванської в 80-х рр. VI ст. Під час заколоту візантійської східної армії в 588 проти імператора Маврікія і головнокомандувача Пріска, Герман був проти своєї волі обраний стратигом і проголошений імператором. Перси вирішили скористатися заколотом і вторглися в візантійську Месопотамію, однак Герман з тисячею воїнів зумів відбити їх напад поблизу Константини. Потім, у ході бойових дій проти персів, Герман завдав їм нищівної поразки біля Мартірополя. Головнокомандувач перського війська загинув, а інші полководці і три тисячі воїнів потрапили в полон до візантійців. Герман відіслав імператору Маврікію значну частину здобичі й перські прапори. У 589 заколот припинився, воїни прийняли

новопризначеного імператором Маврікієм стратига, а Герман зі своїми помічниками був викликаний до Константинополя на суд. Розібравшись у справі, Маврікій не тільки не покарав Германа за мимовільну узурпацію влади, а й нагородив за вірність імперії. У 589 слов'яни досягли Пелопоннеса.

⁴⁰⁵ *Свод древнейших письменных известий о славянах.* – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – С. 16–17.

⁴⁰⁶ Події цього візантійського походу на аварів прив'язані істориком до дев'ятого року правління Маврікія, яке тривало з 14 серпня 590 по 13 серпня 591. Похід почався після сонячного затемнення, яке відзначене 4 жовтня 590 і 19 березня 592. Маврікій у жовтні 590 побував у Анхіалі, щоб оцінити нанесений аварами збиток. Про це ж розповідає і Феофан (*Theoph.* 268. 3–4). Є докладна розповідь про військову експедицію в околицях Довгих стін, що мала місце в 596 або навіть у 598 і описана автором в іншому місці (*VII.15.7*). Згадка дев'ятого року правління Маврікія не могла з'явитися випадково, водночас ніяких великих військових операцій у Європі до закінчення перських воєн (осінь 591) не було.

⁴⁰⁷ Ромеї йшли на аварів.

⁴⁰⁸ Про цих людей від самого початку було сказано, що вони – слов'яни “родом”, але тепер ще уточнюється, що таку ж назву носить і їх плем'я.

⁴⁰⁹ Західним океаном вважалася Атлантика (*V, 160*), але в даному випадку мається на увазі Балтійське море (*III, 323*). Швидше за все, мова йде про слов'ян, які осіли в II пол. VI ст. між гирлами Ельби і Одера, але про яких саме – сказати важко.

⁴¹⁰ Каган направив послів не спеціально до слов'ян, але і до правителів інших народів, що населяли район. Сама по собі подібна дипломатична активність аварів не дивна: в 601 вони уклали союз із франками і лангобардами (*Paul. Diac. IV.20.24*). Численні скарби візантійських монет цієї епохи, знайдені в пониззі Одера, можуть свідчити про те, що каган дійсно роздавав подарунки місцевим князям із сум візантійської данини.

⁴¹¹ Феофан, який опирався на Феофілакта, говорить про 18 (а не 15) місяців шляху.

⁴¹² Інформація про відсутність у слов'ян заліза не підтверджується археологією. Весь пасаж витриманий у дусі ідеалізації: варварам приписується простодушність і незіпсованість цивілізацією. Оскільки слов'яни, мовляв, швидко прибули від Океану, тобто ніби від кордонів світу, природно їх наділили рисами міфічних гіперборців. Ліра на противагу бойовій трубі символізує мирне життя. Насправді вони знали залізо.

⁴¹³ Слов'яне хотіли сказати, що через відсутність війни не мають стимулу для розвитку мистецтв.

⁴¹⁴ Майже тими ж словами характеризує слов'ян Прокопій (*Proc. Bel. Goth III, 14.27*). Обидва автори відштовхуються при цьому від існуючого у їх читача стереотипного уявлення про неподобство варвара-кочівника.

⁴¹⁵ *Іраклії* – давньої Гераклеї (тепер Ереґлі) на березі Пропонтиди. Візантійська армія залишила це місто за кілька днів до цього, а зустріч зі слов'янами сталася, мабуть, за 14 км на північ від нього, біля міста Тзурул (тепер Чорлу) (*III, 323*). Маврікій прямував на Анхіал (*V, 16.1; VI.3.5*), але йшов до нього не прямою дорогою вздовж моря, а Адріанопольським трактом і потім, імовірно, якимось другорядним шляхом. У 90-х роках VI ст. цим маршрутом користувалися постійно. Можливо слов'янські послы знали, де шукати імператора. Маврікій відіслав їх у бік, протилежний тому, який був би їм потрібен для повернення додому, – може бути, сам хотів їх використати з дипломатичною метою.

У 591 закінчилася візантійсько-перська війна, і Маврікій енергійно діяв по захисту своїх земель на Балканах. Битви з аварами і слов'янами велися з перемінним успіхом. У 593 аварські правителі порушили мир із Візантією, обложивши Сінгідунум і вторгшись у Сремську область. Одночасно безліч

слов'ян проникла в Мезію і досягла узбережжя Пропонтиди. У відповідь Маврікій направив великий військовий загін під керівництвом Пріска на північ від Істра, в землі слов'ян і аварів. У 597 така ж військова експедиція була повторена. Однак слов'яни незалежно від аварів продовжували свій натиск на південь. У 597 вони брали в облогу Фессалоніку, у 599, розбивши візантійський загін при Янтрі, напали на землі Фракії.

⁴¹⁶ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**

⁴¹⁷ Дату можна уточнити: Маврікій виступає в похід на початку весни, тоді ж відбувається і сонячне затемнення – 30 березень 591; похід був нетривалим, тому зустріч зі слов'янами припадає, очевидно, на весну 591. Звістку про слов'ян почерпнуто Феофаном з “Історії” Сімокатти (*Th. Sim. Hist. VI, 2, 10–16*). Скорочуючи розповідь Сімокатти, Феофан нічого не говорить про причини появи слов'ян у Візантії, в той час як Феофілакт розповідає, що слов'яни прийняли дари аварів, але, відмовившись від союзу з ними, направили кагану у відповідь посольство, якому той спробував перешкодити повернутися на батьківщину, порушивши посольський звичай.

⁴¹⁸ Гуслі.

⁴¹⁹ Список *g* опускає *δ*утиков, тобто просто “біля океану”.

⁴²⁰ За Сімокаттою, 15 місяців (*Th. Sim. Hist. VI, 2, 13*).

⁴²¹ Неправда.

⁴²² Місто в Фракії (тепер Монастір) на *Via Egnatia*; в V–VI ст. входило до провінції II Македонія.

⁴²³ **Свод древнейших письменных известий о славянах. – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – С. 18.**

⁴²⁴ Автор викладає події в такій послідовності: повернення Маврікія з-під Анхіала (VI.3.5), прибуття франкських послів (VI.3.6–8), нарешті, претензії кагана і війна. Можливо історик тут змішав дві події: посольство, яке прибуло в 590 або 592, але не від Теодоріха, а від меровінгського короля Хільдеберта II, і посольство від справжнього Теодоріха II, який вступив на престол у кінці весни – на початку літа 596, чий посланці прибули лише в 602. Таким чином, мова насправді йде про посольство Хільдеберта (III, 325–326), але це не дуже допомагає при датуванні війни з аварами. Автор зображує анхіальський похід і війну як події, що слідували безпосередньо одна за одною. Восени 591, після закінчення війни з персами до Європи зі східного фронту прибуло візантійське військо.

⁴²⁵ Тут маються на увазі вже паннонські слов'яни, які знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні аварів.

⁴²⁶ Йдеться про так звані “моноксіли”, човни-“однодеревки”, в спорудженні яких слов'яни були дуже вправні. Це могли бути як човни, видовбані в цілісному стовбурі, так і набійні човни, для яких ця колода служило лише кілем.

⁴²⁷ **Свод древнейших письменных известий о славянах. – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – С. 18–19.**

⁴²⁸ *Сінгідон* (Сінгідунум) – тепер Белград. Місто було захоплене аварами в 583 (I.4.1–3), повернуте візантійцям за умовами мирного договору 584.

⁴²⁹ Під дариками тут маються на увазі візантійські золоті монети (соліди).

⁴³⁰ Парасанг – перська міра довжини. Різні античні автори оцінювали її по-різному, але в середньому вона дорівнювала 5,5 км. Судячи з деяких викладок автора (див.: V.16,4; VIII.10.1), він оцінював парасанг у 4,7 км. Табір кагана був розбитий так, щоб перебувати між містами Сінгідунум і Сірміум.

⁴³¹ *Сірміума* – тепер Сремска-Мітровиця (Сербія). Місто було захоплене аварами в 581/582.

- ⁴³² Саон – тепер Сава. У 581/582 полонені візантійці збудували для аварів два мости через річку. Один із них тоді ж був зруйнований, можливо, не існував і другий.
- ⁴³³ Слов'янське.
- ⁴³⁴ Ймовірно слов'яни, які залучалися лише до будівельних робіт, не брали участі в подальшій військовій кампанії аварів. Можливо, згадана далі у автора облога Дрізіпери є насправді облогою Фессалоніки, причому та сама, яка описана в “Чудесах святого Димитрія”.
- ⁴³⁵ *Свод древнейших письменных известий о славянах. – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – С. 20–27.*
- ⁴³⁶ Ромеї потерпіли поразку від аварів у 593. Командувач Пріск був оточений у фортеці Тзурул. Імператор хитрощами зумів викликати у кагана побоювання, що візантійський флот нападе на його володіння, і тим змусив його відступити.
- ⁴³⁷ Пріск діяв у Фракії в 593–595.
- ⁴³⁸ Далі відбулася зустріч армії Пріска з аварськими послами, які дорікали ромеям у порушенні договору.
- ⁴³⁹ “Війна проти слов'ян” і “війна з гетами” – це синоніми. Опис автором досить двозначний: якщо Пріск був зустрінутий послами в Доростолі (VI.6.5–6), у тих не могло бути ніяких сумнівів, проти кого передбачалася війна: там, на північ від Істру, жили одні слов'яни. Проте посол Кох у своїй промові протестував начебто проти нападу на аварів (VI.6.7–12). Відповідь Пріска, як здається, зовсім заспокоїла послів: більше про них не чуто. Каган вважав за потрібне підкреслювати сюзеренітет над слов'янами перед лицем візантійців, сам він при цьому не співчував слов'янам.
- ⁴⁴⁰ Маврікій наказав Пріску стерегти переправу (VI.6.2), але той від початку розглядав своє завдання як наступальне.
- ⁴⁴¹ Те саме розповідав про слов'ян Маврікій (*Strat. XI. 12*).
- ⁴⁴² Ардагаст був не тільки вождем племені або союзу племен, а й мав у своєму підпорядкуванні деяку постійну територію, “підвладну країну”. У зв'язку з цим особливо сумнівним видається, щоб він отримував від аварів безпосередні вказівки, коли воювати з імперією. Швидше за все, дакійські слов'яни здійснювали напади за власною ініціативою і лише при потуранні кагана.
- ⁴⁴³ Обурення війська через поділ здобичі. Промова Пріска, яка заспокоїла воїнів.
- ⁴⁴⁴ Багато дослідників вважають Татімера слов'янином, який перейшов на візантійську службу: в імперській армії служило багато слов'ян (*Agath. III.21.6; IV.20.4*).
- ⁴⁴⁵ У Феофана йдеться про “третій день” (*Theoph. 271.7*). Від того, хто з істориків правий, залежить визначення місця, де Татімер зіткнувся зі слов'янами. Уїтбі вважає, що ті підстерігали візантійців на балканських перевалах (V, 170). З контексту ясно, що згадані слов'яни не мали відношення до Ардагаста. Мабуть, це були племена, що жили осіло на Балканах: вже в середині VI ст. район на південь від Доростола не перебував під повним візантійським контролем (пор.: *Proc. De aed. IV.7*). Слов'янська кераміка VI ст. виявлена, наприклад, у Попіні, неподалік від Доростола, і в інших місцях.
- ⁴⁴⁶ Розвідники були вислані на другий день після поразки слов'ян, але з тексту можна зробити висновок, що протягом дня противник так і не був виявлений.
- ⁴⁴⁷ *Александр* – невідомий за іншими джерелами візантійський командир.
- ⁴⁴⁸ Річка Глівакія в інших джерелах не згадується. Діодор одного разу каже про річку Helis. Можливо, в обох випадках мається на увазі сучасна Яломіца (*Mih. 128*).
- ⁴⁴⁹ *Гепіди* – східногерманська народність. Королівство гепідів на Середньому Істрі було розгромлене аварами і лангобардами в 567. В Аварському каганаті гепіди займали підлегле становище. За даними розкопок можна припустити, що вони були бідні і не мали права носити зброю. Проте на периферії аварської держави,

- наприклад, у Семиградді, до рубежа VI–VII ст. простежуються і більш незалежні і заможні гепідські поселення. Розсіяними групами гепіди жили по всьому північному березі Істру.
- 450 Християнство (переважно аріанського спрямування) було досить поширене серед германських племен за Істом.
- 451 Слов'яни показували, що страждання їм ніпочім.
- 452 У Феофана ім'я дане в формі Μουσοκιος (*Theoph.* 271), у Анастасія – в формі Musacius (*Anast. Bibl.* 167). Етимологія імені неясна (може Majak?).
- 453 “Ріксами” названі слов'янські правителі і у Маврікія (*Strat.* XI.4.30). Зазвичай візантійські терміни для опису варварських реалій досить розпливчасті і не дозволяють окреслити коло функцій того чи іншого начальника. Титул “рікс” означав главу воєнно-територіального союзу.
- 454 Відстань в 30 парасангів дорівнює приблизно 140 км, але цілком довірятися цим викладкам не можна, бо автор нерідко плутається в архаїзмах і називає парасангами звичайні римські милі. Феофан у цьому місці також говорить про 30 миль. Мабуть, ставка Мусокія перебувала на північ від Яломіци, між Карпатами і р. Сірет. Можливо Пріск рухався не на північ, а на захід, у район Преспи.
- 455 Між воєнно-територіальними союзами Арбогаста і Мусокія існувала якась угода про взаємодопомогу, яка базувалася на усвідомленні етнічної солідарності.
- 456 Річку Паспірій, ніде більше не згадувану, ототожнюють із Сіретом або з Бузеу.
- 457 Мабуть, автор дещо скоротив виклад свого джерела, бо дещо раніше (*VI.9.6*) можна дізнатися, що Пріск ще не переправився навіть через Яломіцу, а тепер він уже знаходиться поблизу Паспірія, більш ніж за 50 км північніше.
- 458 Гепід під виглядом жарту викладає свої справжні наміри.
- 459 В історії з гепідом видно яскраве свідчення мовної ситуації і етнічної самосвідомості в епоху Великого переселення народів. Аварська мова була однаково уживана і серед германців, і серед слов'ян. Взагалі питання мови в цей час не мало принципового значення, перехід великих груп населення на чужу мову – звичайне явище в цю епоху. Так, для згадуваного тут гепіда рідною була готська, але, живучи серед слов'ян, він висловлювався на їх мові, з Пріском же, мабуть, говорив на його мові; а щодо аварської, то вона була “лінгва франка” району біля Істру. У такій ситуації не слід переоцінювати те, що саме гепід зрадив слов'ян: лінгвістична або племінна самосвідомість у ту епоху було розвинена набагато менше почуття політичної або конфесійної приналежності.
- 460 *Покарав їх смертю за сон* – “їх, сплячих, піддав смертній страті”.
- 461 Візантійці захопили у Мусокія здобич.
- 462 У слов'ян був звичай поминального бенкету.
- 463 Терміном “скулка” широко користується і Маврікія для позначення варті. Це було германське запозичення в латинь, названу тут “рідною мовою ромеїв”, яка дійсно була головною мовою в істрівській армії.
- 464 Той факт, що візантійці, отримавши перемогу, негайно відступили, а слов'яни, потерпівши поразку, відразу ж зібралися з силами, показує, що густота слов'янського населення на півночі зростала і в районі Бузеу була вже досить великою. Це підтверджують археологічні дані.
- 465 Наказ відповідав загальній стратегічній ідеї Маврікія, викладеній ним у “Стратегіконі” (XI.4.82 та ін.): вести бойові дії проти слов'ян зручніше, коли дерева стоять без листя, річки замерзли, а сніг видає сліди.
- 466 **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- 467 Оповідь Сімокатти, на якій побудований виклад у “Хронографії” Феофана (*Th. Sim. Hist.* VI, 6,2–9,15), допомагає уточнити дату і маршрут походу. Згідно

Сімокатті, Маврікій послав Пріска на Істр на початку літа (тобто літа 593); в середині літа військо зібралося в Гераклеї; на сьомий день після прибуття в Гераклею там були влаштовані учення війська; потім Пріск направився до Дрізіпере, де провів 15 днів, а звідти пішов у Доростол; біля Доростола Пріск з'являється в кінці літа 593.

⁴⁶⁸ Фракійське місто.

⁴⁶⁹ Сімокатта називає ім'я глави цього посольства: Кох. Феофан опускає розлогу промову Коха, звернену до Пріска, в якій, зокрема, говориться, що недавно Пріск укладав мир між аварами і ромеями.

⁴⁷⁰ Біля Доростола-Дрістра.

⁴⁷¹ Пріск, якщо слідувати Сімокатті, переправився через Істр на дванадцятий день (*Th. Sim. Hist. VI, 7, 1*), мабуть, після приїзду в Доростол.

⁴⁷² Анастасій перекладає *praedam soriosam captam* (*Theoph. Chron. II, 167.7*), тобто “захоплену велику здобич”, що відповідало б грецькому *αἰχμαλωσίας τε κρατησαντες πολλης*. Після розгрому Ардагаста у війську почалися заворушення через поділ трофеїв; Пріск заспокоїв ромеїв (*Th. Sim. Hist. VI, 7,6–16*).

⁴⁷³ За Сімокаттою, на шостий день, мабуть, після перемоги над Ардагастом.

⁴⁷⁴ За Сімокаттою, у битві зі слов'янами загін Татімера захопив у полон 50 слов'ян.

⁴⁷⁵ 30 000 кроків. У ранньовізантійський період (особливо, коли мова йшла про Балкани) користувалися римською милею (1480 м); для приблизних обчислень Е. Шільбах пропонує вважати візантійську милю рівною 1574,16 м. Таким чином, Мусокій, якщо вірити Феофану, знаходився приблизно за 48 км. Проте в джерелі “Хронографії” вживаються не милі, а парасангі (*Th. Sim. Hist. VI, 9, 1*), тим самим змінюється і відстань. У парасангі 4 милі, його довжина 6296,64 м (або 5920 м?), тобто, за Сімокаттою, до Мусокія було бл. 180 км. Швидше за все парасанг Феофілакта – данина античній традиції, а не реальна відстань. Не відомо, через яку річку переправився Пріск, щоб напасти на слов'ян. У всякому разі, це не Істр, бо через нього візантійське військо вже перейшло. Маршрут Пріска за Істр відновлюється за Сімокаттою: на другий день (не сказано, після чого, але, можливо, після битви з Ардагастом) Пріск переправився через річку Ілівакій і з'єднався з таксіархом Александром; Александр перейшов через сусідню річку (назва не згадується), зіткнувся зі слов'янами і переслідував їх; у гонитві за слов'янами ромеї потрапили в болото, з якого їм допоміг вибратися гепід; за його порадою Пріск направив гепіда до Мусокія за човнами, нібито для переправи уцілілих воїнів Ардагаста; Мусокій дав одностеревки для перевозу через річку Паспірій; ромеї, захопивши човни, переправилися і опівночі напали на Мусокія (*Th. Sim. Hist. VI, 8,9–9,11*). Отже, Пріск заглибився в землі слов'ян за Паспірієм на 30 “миль”/парасангів).

⁴⁷⁶ Візантійці спустошили володіння Ардагаста й Мусокія.

⁴⁷⁷ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**

⁴⁷⁸ Джерелом послужила “Історія” Сімокатти (*Th. Sim. Hist. VI, 10, 1–3*), але на відміну від Феофана Сімокатта не говорить про те, що це був другий похід Пріска до Істру.

⁴⁷⁹ Тобто імператор Маврікій (582–602).

⁴⁸⁰ Повідомлення про наказ імператора зимувати за Істром у Сімокатти йде за звісткою про перемогу над Мусокієм, тобто Пріск ще не переправлявся назад за Паспірій.

⁴⁸¹ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**

⁴⁸² Імператор Маврікій. Феофан передає оповідь Сімокатти з суттєвими змінами.

⁴⁸³ Тут через Істр на склавенів.

- 484 У грецькому тексті – εθνός, вживалося у візантійський час, як правило, щодо “варварських” народів, які не прийняли християнства.
- 485 За Сімокаттою (*Th. Sim. Hist. VI, 11, 18–20*), Пріск ледве умовив воїнів поділитися з каганом здобиччю; ромеї віддали аварам 5 тис. полонених. Слова “...а на розсуд Пріска [надає], якщо він захоче чимось зі здобичі вшанувати кагана” відсутні в перекладі Анастасія (*Theoph. Chronogr. II, 168.25–28*).
- 486 **Маврикий. Тактика и стратегия. Кн. 9 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/sources/mauricius/book-9.html>**
- 487 Строю.
- 488 Єдиного начальника.
- 489 Антів – східних слов’ян.
- 490 Того ж строю.
- 491 Не люблять підкорятися.
- 492 **Маврикий. Тактика и стратегия. – Кн. 11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/sources/mauricius/book-11.html>**
- 493 Скирти.
- 494 Священний обов’язок.
- 495 Імператор Лев Філософ наводить це місце дослівно, взявши його у Маврікія, хоча багато слов’ян на той час уже прийняли християнство.
- 496 Закопують.
- 497 Римляни возили з собою залізні щупи, щоб відшукувати закопані припаси.
- 498 Лісистих.
- 499 Вузьких
- 500 Обривистих.
- 501 Списами.
- 502 Анархія.
- 503 Силою.
- 504 Тобто прикривати наведення мостів.
- 505 Біля кордону.
- 506 Щоб не постала монархія.
- 507 **Маврикий. Тактика и стратегия. – Кн. 12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/sources/mauricius/book-12.html>**
- 508 Особисто бачили слов’ян Лев VI, Іоанн Ефеський, Михаїл Сирієць, писали про них Ібн Руст і Пселл (*Свод. – 1991. – 369–375*). Маврікій, візантійський імператор (582–602), автор “Стратегікона”, дозволяє нападати на ворожу землю, якщо вороги небоєздатні, непередготовлені. У Псевдо-Кесарія, автора “Відповідей на запитання” (серед. VI ст.), склаєнів протиставлено “фісонітам, що звалися також “данувіями”, тобто, “данайцями”, в яких вбачали антів. Про їхнє значення для Візантії промовляють епітети, вживані в титулатурі її імператорів. Означення Antikos (лат. Anticus, “Антський”) вживалося близько 80 років (з 23.XI.533 по 1.V.612) Юстиніаном I, Юстином II, Тіверієм, Маврікієм та ін. у такій структурі: “Імператор... Аламанський Готський Франкський Германський Антський Аланський Вандальський Африканський”, але в ній немає епітета “Склаєнівський”, хоч “sclavus” у Римській імперії став означати “раб”.
- 509 **Феофилакт Симокатта. История. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 28–29.**
- 510 Можна припустити, що Пріск був зміщений саме за непокору наказу, але у автора причина і наслідок переставлені місцями.
- 511 Зазвичай каган цікавився причиною появи візантійських військ (VI.6.6–14; VII.7.3), а не їх відходом. Швидше за все, обман полягав у тому, щоб приховати від аварів багату здобич після перемоги над Мусокієм.
- 512 Мабуть дакійські, а не паннонські.

- ⁵¹³ Не зовсім зрозуміло, про яких слов'ян ідеться: з одного боку, каган міг віддавати прямі накази лише паннонським слов'янам, з іншого ж боку, тільки дакійські слов'яни могли встигнути перехопити візантійську армію, форсувати Істр у районі Доростола, тобто дуже далеко від володінь аварів. Може бути, тут, як і раніше (1.7.1), автор перебільшує залежність дакійських слов'ян від аварів: вони могли переправитися навздогін за ромеями і за власною ініціативою, лише при співчутті кагана.
- ⁵¹⁴ Звідси випливає, що правові підстави аваро-слов'янських відносин викликали розбіжності навіть у самій аварській верхівці; Таргітій, можливо, не особисте ім'я, а титул, який присвоювався другій особі в каганаті.
- ⁵¹⁵ Використання лікарів для дипломатичних переговорів було звичайною практикою в Візантії, а те, що Феодор дійсно був помітною фігурою в той час, підтверджується адресованими йому листами Григорія (див.: V, 176).
- ⁵¹⁶ Можна з рівними підставами розуміти *ἔθνος αλαντς* або як “всього племені”, або як “будь-якого племені” (*Pontanus. 264*). У першому варіанті думка кагана полягала б у тому, що слов'яни як народ утворюють щось ціле і що аварськими підданими є тим самим не тільки паннонські, але й дакійські слов'яни. У другому варіанті перед нами звичайна похвальба: кагану підкориться будь-який народ.
- ⁵¹⁷ Парадоксальність відносин кагана з дакійськими слов'янами: з одного боку, він наполягає на тому, що вони його піддані (*υπηκοοί*), а істрівське лівобережжя – його земля; а з іншого боку, сприймає здобич як здобич, а не як своє майно.
- ⁵¹⁸ *Забезпечив ... [вільний] прохід* – *ἄφραυ εἰδῶν τὰς διαβάσεις*; за мирним договором до каганату відходили і деякі території на тому березі Істру; *διαβάσεις* може стосуватися тільки переправи через Істр, але оскільки ромеї його вже форсували (VI. 11.3), найбільш вірогідним здається переклад: “пробачив ромеям [давню] переправу [на північний берег]” (V, 178). Майже напевне дорогу візантійцям перекрили ті самі слов'яни, про переправу яких через Істр повідомляв автор трохи вище (VI. 11.5). У цьому випадку звільнення слов'янських полонених могло бути їх вимогою.
- ⁵¹⁹ *Дрізінера* – тепер Буюк-Караштиран (Туреччина), між Люлебургасом і Чорлу. Військо прибуло сюди восени 593.
- ⁵²⁰ **Феофан Ісповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ⁵²¹ В оповіді про події цього року використана “Історія” Сімокатти (*Th. Sim. Hist. VII, 3, 1–5, 10*). Феофан значно скоротив оповідь Сімокатти, спотворюючи при цьому зміст оригіналу. Згідно Сімокатті, Петро вирушив від Асіма (фортеця в Нижній Мезії) у Нови (місто поблизу Асіма, на березі Істру); Феофан же при компіляції переніс події, що відбулися в Асімі, у Нови (*Theoph. Chronogr. I, 274.31 – 275.13*). Феофілакт не говорить про те, що Петро повернув аварам здобич у подвійному розмірі, але лише про багаті дари (*Th. Sim. Hist. VII, 4, 7*).
- ⁵²² Ймовірно, маються на увазі підвладні аварам болгари, які нерідко брали участь у їх походах на Візантію, інакше важко пояснити, чому болгари “поклалися на мир із каганом”. Судячи з топонімів, які є у Сімокатти, дія розгорталася в Нижній Мезії і, мабуть, за Істром. Михаїл Сирієць, проте, повідомляє, що імператор Мавркії поселив болгар, які прийшли до нього, як федератів у Верхній і Нижній Мезії, а також у Дакії, проте пізніше (в 602) вони вчинили напад на Фракію. За Сімокаттою, болгар було 110 (*Th. Sim. Hist. VII, 4, 1*).
- ⁵²³ На південь від Істру.
- ⁵²⁴ За Сімокаттою, Петро посилає шпигунів переправитися через сусідню (сусідню з Істром?) річку (без назви), щоб дізнатися про просування ворога, але їх схопили слов'яни, які, дізнавшись про плани Петра, влаштувають на переправах засідку.
- ⁵²⁵ Передовий загін.

- ⁵²⁶ Тепер Яломіца. Шлях до Ілівакію ромеям показав якийсь варвар. Грецькі списки “Хронографії” дають форми Ηλβακια, Ιλβακια, Ιλβακιο.
- ⁵²⁷ **Феофилакт Симокатта. История.** – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 30–37.
- ⁵²⁸ Петро.
- ⁵²⁹ Бунт у війську. Новий командувач Петро заспокоює воїнів.
- ⁵³⁰ *Οδίσσος* – тепер Варна (Болгарія). Можливо Маврікій змусив Пріска перервати кампанію, оскільки той вів її досить успішно, і Петро прийняв у нього командування військом.
- ⁵³¹ *Μαρκιανουπολη* – тепер Девня.
- ⁵³² Слов’янами.
- ⁵³³ Фортеця Залдапа (*Ζαλδαπαά*) часто фігурує в джерелах (*Proc. De aed. IV.11; Hier. Synecd. 637.7; Theoph. 257*) і у Симокатти (*I.8.10; Π.10.10; VII.2.16*), проте локалізувати її можна лише приблизно: 1) місто знаходилося в порубіжжі між Нижньою Мезією (куди його поміщає Прокопій) і Малою Скіфією (куди воно відноситься згідно Іероклу); 2) його треба шукати біля Троянового Трофею (тепер Адамклісі) або в Нижній Мезії, на захід від Одессоса (тепер Варна в Болгарії).
- ⁵³⁴ Фортеця Акіс (*Ἀκουες/Ad aquas* (“Біля джерел”) знаходилася в сучасному Гамізграді (Сербія). Вона згадується автором вище (*I.8.10*). Але це надто далеко від Залдапи. Можливо було якесь інше однойменне містечко – наприклад, *Aquae Calidae* (“Гарячі джерела”) біля Анхіала чи сучасний Відровград поблизу Неготіна в Сербії.
- ⁵³⁵ Фортеця Скопіс (*Σκόπις, Σκουπιον*), яка згадується Прокопієм на околиці Сердіки (тепер Софія) – *De aed. IV.4*. Можливо, це сучасний Іхтіман. Але така локалізація знову занадто далеко веде від Залдапи. Інший пункт із назвою Скупи фігурує у Іерокла; він локалізується в сучасному Злокучане біля Скоп’є (*Hier. Synecd. 655,7*). Зрозуміло, що загін в 600 чоловік не міг грабувати на настільки великій території. Не виключено, що були якась інші, невідомі Скупи на сході Нижньої Мезії, але не менш імовірно інше припущення: автор вставив в своє розповідь про конкретну сутичку якийсь знайдений у джерелі перелік, що відноситься до іншого, більш узагальненого і розгорнутого опису слов’янських нападів (*5, 180*), – у цьому випадку згадані міста, настільки далеко розташовані одне від одного, ніби маркують масштаби руйнування. Можливо фортеця знаходилася в нижній Мезії в районі Маркіанополя.
- ⁵³⁶ *Γναλι... назад як здобич* – *αυθις ελαφραυωγουον*. Під *αυθις* слід розуміти місця помешкання цих слов’ян: мабуть, Південну Добруджу.
- ⁵³⁷ Приїом “вагенбурга” широко застосовувався в епоху Великого переселення (*Proc. Bel. Goth. III.8.25–28; IV.11.17–19*), тому не обов’язково слов’яни запозичили його в аварів.
- ⁵³⁸ Слов’яни.
- ⁵³⁹ Списів.
- ⁵⁴⁰ Це була латинь, яка залишалася в кінці VI ст. мовою воєнних команд.
- ⁵⁴¹ Петро отримав травму під час полювання.
- ⁵⁴² Які саме місця має на увазі автор, можна лише здогадуватися. Можливо, це були області Добруджі, між Істром і Понтом Евксинським (*III, 336*). Можлива і більш складна реконструкція: “місця знаходження слов’ян” – це Лівобережжя Істру, армія Петра переправилася туди, але незабаром отримала наказ повернутися (*V, 181*).
- ⁵⁴³ Мається на увазі Візантії як архаїзована назва Константинополя.
- ⁵⁴⁴ Фортеця Пістон (*Πιστον*) невідома, але широко засвідчена схожа назва *Pristis* або *Sexagintarista* (*Εξανταπριστα*) – *Proc. De aed. IV. 11, c. 148–2; Not. Dignit. XL. 14; Raven. Anon. IV.7.2*. Цей пункт локалізується в районі сучасної Руси.

- ⁵⁴⁵ Як би не визначати напрямок початкового походу Петра, ясно, що до часу отримання нового наказу він перебував ближче до Залдапи, ніж до Прісти. Чи означає це, що з Прісти він вирушив назад до Залдапи? Уїтбі вважає саме так (V, 182). Звичайно, теоретично не можна виключити, що небезпека переходу слов'ян через Істр виникла то там, то тут і згідно з цим пересувалася то туди, то сюди і армія Петра. Але, по-перше, з Залдапи не можна жодним чином дістатися до Ятруса наступного дня, з Прісти ж це було можливо; по-друге, подальше просування війська, що описується автором в одній і тій же манері, яка не виявляє жодних метань і відбувається строго в західному напрямку. Все стане на свої місця, якщо припустити, що автор погано знав географію Балкан і переставив тут дві назви: Петро почав похід проти слов'ян із Залдапи, а коли отримав новий наказ, то в Залдапу ж і повернувся, а вже звідти вирушив у Прісту. Автор скорочує виклад джерела: якщо подальше просування війська відображено з найменшими подробицями, то про шлях від Залдапи – ні слова; але ж на цій відстані в півтори сотні кілометрів була безліч укріплених міст, де армія напевно зупинялася (Аппіара, Трансмаріска, Кандідіана, Доростол та ін.).
- ⁵⁴⁶ *Ятрус* – тепер Кривина на р. Ятрус. Від Прісти до Ятруса – бл. 60 км.
- ⁵⁴⁷ Топонім Латаркіов з інших джерел невідомий. За наявними відомостями, між Прістою і Ятрусом знаходилися дві фортеці: Секедеба і Трімаміум. Археологічно тут також не зафіксовано будь-яких неідентифікованих руїн. Ніхто досі не висловив ніяких припущень про місцезнаходження Латаркія. Можна висунути дві гіпотези: 1) автор тут користувався двома джерелами, оповідав про одні й ті ж події, але в одному місто було назване Іатров, як у Прокопія (*Proc. De aed. IV.7.6*), а у другому – Латров, як в інших джерелах (*Latris – Not. dignit. XL. 13*; *Latro – Miller. 505*; *Latron – Raven. Anon. IV. 7.2*). Зменшувальна форма такого топоніма була б Латракіов, що в результаті метатези з легкістю могло перетворитися в Латаркіов; 2) назву Латракіов або Іатракіов носило якесь із передмість головного Ятруса.
- ⁵⁴⁸ Нови знаходилися в районі сучасного Свіштова. Існували ще Верхні Нови.
- ⁵⁴⁹ Свято св. Лупа відзначалося 23 серпня. Св. Лупп був покровителем солдатів істрівської армії і тому дата його свята запам'яталася старим ветеранам, від яких автор міг чути розповіді про описувані події.
- ⁵⁵⁰ *Феодоруполь* – місто, відоме завдяки Прокопію (*De aed. IV.7.5*). Його точна локалізація непроста, воно знаходилося десь поблизу сучасного Свіштова.
- ⁵⁵¹ *Куріске* – перекручена назва Секуріски. Це укріплене місце часто згадується в джерелах і локалізується або біля сучасного Нікополя, або в Черквіце.
- ⁵⁵² Місто Асім (*Asamatum – CIL III. 992*; *Ansamo – Not. Dignit. XL. 17*; *Ansamon – Raven. Anon. IV.7.8*) частіше локалізують в сучасному Муселієво, рідше – ближче до гирла Осіма, в Осімско-Кале. Відстань від нього до Секуріски настільки мала (кілька кілометрів), що незрозуміло, на що військо витратило три дні; мабуть, ці райони вже вважалися небезпечними, і рухатися доводилося з дотриманням вимог безпеки.
- Петро намагався приєднати гарнізон міста до своєї армії. Міщани були проти, посилаючись на указ імператора Юстина I (518–527), що дарував їм право на захист. Можливо, право мати гарнізон було дароване місту для захисту від тюрків, але не виключено, що і проти слов'ян (антів): відомо, що принаймні один раз за Юстина I анти нападали на Фракію, за свідченням Прокопія Кесарійського. Асім було потужною фортецею і в 447 вчинило стійкий опір гуннам (*Prisc. Fr. 9.9, 39–53*). Після сварки з єпископом і міщанами Петро безславно пішов геть.
- ⁵⁵³ Булгари – кочовий народ тюркського походження. Разом зі спорідненими їм племенами кутрігурів та утігурів вони потрапили під владу аварів і разом з ними

пересунулися в Паннонію. Саме тут встановилося їх сусідство зі слов'янами, яке підготувало ґрунт для майбутньої інтеграція двох етносів у єдиному болгарському народові.

⁵⁵⁴ Римська миля складала 1,48 км.

⁵⁵⁵ Ромеї терплять поразку від болгар.

⁵⁵⁶ Де відбулася ця зустріч, сказати важко. Більшість учених локалізують її десь на захід від Асіма, на тій римській дорозі, по якій військо йшло і до цього. Але тоді виходило б, що за умовами миру, про які нагадували болгар, візантійці відмовилися від усього Ілліріка. Це неймовірно, бо наступного року візантійці сміливо відстоювали непорушність своїх прав навіть на землі за 400 км вище за течією Істра (пор.: VII.7.5). Можливо тут чергова плутанина, що виникає від невмілого скорочення автором свого джерела: історик не згадав, що Петро переправився на північний берег Істра (V, 183). Якщо погодитися з цією гіпотезою, то стають більш зрозумілі і впевнений тон у претензіях кагана, і незграбні виправдання Петра. Легко добудовується і опущений автором фрагмент оповіді: за 40 км на захід від Асіма знаходився Паластол (давній Палатіол) – одна з двох головних візантійських переправ через Істр. Вирушивши з Асіма, Петро міг досягти цієї переправи якраз за чотири дні. Як би там не було, абсолютно ясно наступне: 1) помилка, на яку посилається Петро, полягала в тому, що він нібито прийняв болгар за слов'ян; 2) трофеї, якими він обіцяв відшкодувати збиток, – це здобич, яку візантійці розраховували захопити у слов'ян; 3) болгар, на відміну від слов'ян, сприймалися каганом як “свої”.

⁵⁵⁷ Якщо беззастережно дотримуватися тексту, то доведеться вважати річку Істром, бо все подальше явно відбувається за Істром. Якщо ж прийняти міркування, що розповідь про переправу через Істр опущена, то цю річку треба вважати одним із численних лівих притоків Істру, наприклад Алутою (тепер Олт). На користь другої гіпотези свідчить весь дух розповіді: 1) оповідаючи про Істр, Сімокатта майже завжди називає його Іотрос, дуже рідко – Іотрос *ποταμος* (VII.7.3; VIII.1.11), а просто *ποταμος* лише в тих випадках, коли ім'я було названо тільки що. В даному випадку назва річки не фігурує зовсім, і це означає, що автор її не знає; 2) весь наступний опис мало нагадує переправу через Істр, як вона представлена у Маврікія (*Strat.* XI.4.17–23); 3) форсування Істру вимагало грандіозних приготувань (VI.3.9; 7.1; VIII.2.3–8; 5.10–11; 6.7). Отже, можна майже напевне стверджувати, що опис переправи війська через Істр було опущено Феофілактом, і, починаючи з VII.4.1, мова йде про Лівобережжя.

⁵⁵⁸ Основу бойового строю слов'ян складала піхота (*Proc. Bel. Goth.* III, 14.25), але дане свідчення говорить і про застосування кінноти.

⁵⁵⁹ Ватіканський рукопис дає написання Πειραγαστος (нижче – Πειρογαστος), у змісті – Πραγαστος, у Феофана – Πηραγαστος, у Анастасія – Peragastus. Всі ці варіанти початкової голосної виголошувалися у візантійську епоху однаково. Слов'янське ім'я звучало як Pirogostь, і до нього було додано грецізуюче закінчення *os*. Корінь *pir-* “пір” також цілком прозорий.

⁵⁶⁰ Термін *φύλαρχος* передбачає племінного вождя, але словом *πληθους* позначається швидше військо, ніж народ, тому висновків про статус Пірогаста зробити не вдається. Філархом названий Пірогаст і в змісті. Слов'яни, які осіли на цій конкретній ділянці істрівського Лівобережжя, дуже рано почали турбувати візантійців своїми нападами. Ось що пише Прокопій щодо фортець Паластол (тепер Байкал, східніше гирла Іскір) і Сіківіди (тепер Челей на північному березі): “Вони були зруйновані часом, а імператор Юстиніан, відбудувавши їх, приборкав набіги тамтешніх варварів” (*Proc. De aed.* IV.6.35). Хто ці варвари, Прокопій не розкриває, але більш ніж імовірно, що це були слов'яни. Візантійці

- в серед. VI ст. вважали ділянку істрівського кордону від гирла Лома до гирла Іскіра такою, що знаходиться під великою загрозою.
- ⁵⁶¹ Аллюзія на Арістофана (*Aristoph. Batrach. 92*).
- ⁵⁶² Тут Пірогаст названий уже таксіархом, тобто війсьним командиром. Тактика, застосована в даному випадку ромеями, відповідає рекомендаціям Маврікія по форсуванню рік на виду у противника (*Strat. XII B.21*).
- ⁵⁶³ Роль провідників часто брали на себе ромеї, які довго жили серед слов'ян як бранці, а потім перебігали на бік ромеїв ("рефугії"). Маврікій ставиться до них насторожено і попереджає, що вони можуть виявитися шпигунами слов'ян (*Strat. XI.4.31*).
- ⁵⁶⁴ Маврікій строго застерігає, щоб у солдатських фляжках була саме вода, а не вино, особливо в літню пору (*Strat. XII.B.23; VII.A.710*). Для армії Петра міг бути принципово інший маршрут: військо недалеко відійшло від Залдапи (*Mih. 137*), а через Істр переправилося біля Доростола. Тоді безводний марш у бік Ілівакії прокреслюють від сучасної Келераші до сучасної Слобозії (*Mih. 140*). У цій теорії один сильний бік: переконливе пояснення раптової появи Ілівакії. І все ж правильна послідовність міст (*VII.2.16–3.1*) не залишає сумнівів, що військо йшло далеко на захід від Доростола.
- ⁵⁶⁵ 4 парасанги = бл. 18,5 км. Ілівакія ототожнюється з Яломіцею. Значить, Петро пройшов увесь зворотний шлях лівим берегом Істра, зробивши грандіозний марш через території, заселені ворожими слов'янськими племенами. Значущість цієї кампанії була, можливо, знижена в тому недобррозумілому щодо Петра джерелі, яким користувався автор. Неясні часові рамки походу. І все ж важко припустити, щоб ромеї рухалися з провідниками по рівнинній місцевості на своїй власній території – і, незважаючи на це, втрачали орієнтацію.
- ⁵⁶⁶ Мабуть невдалий досвід цієї експедиції був врахований при написанні "Стратегікона". Маврікій, даючи пораду напасти на слов'ян лише в зимовий час, посилається на деякі неназвані "сумні приклади" (*Strat. XI.4.31*).
- ⁵⁶⁷ Далі описуються події 595.
- ⁵⁶⁸ Верхні Нови, тобто ті, які лежали вище за течією, ніж інші Нови, згадані в *VII.2.16*, знаходилися в гирлі р. Чезаве. Візантійська армія рухалася від Адріанополя по дорозі Сінгідунум – Константинополь, яка виводила до Істру біля Вімінакіума (тепер Костолац). Можна вважати, що ромеї переправилися через річку тут і північним берегом рушили на схід, у бік Нов. Не виключено також, що Пріск звернув із сінгідунумського тракту в Наїссусі (тепер Ніш) і попрямував другорядною дорогою на Ратіарію (тепер Арчар). Далі Пріск повинен був би форсувати Істр на схід від Залізних воріт і йти на захід до Нов. Наведена цифра – 15 переходів – нереальна: за такий час не можна дійти від Астїки до Істру жодним із цих двох шляхів; мабуть, Сімокатта і тут скоротив свій оригінал. Друга з наведених ним цифр цілком реалістична: за 4 переходи справді можна було б дійти від Вімінакіума до Нов. Але тут постає нова складність: Верхні Нови лежали на правому березі Істру, а військо, якщо дотримуватися логіки тексту, йшло лівим. Можливо, слід допустити, що Сімокатта щось викинув, від чого маршрут війська постав у спотвореному вигляді. Можливо автор називав Істром не тільки Нижній Дунай, але і його притоку Маргус (тепер Морава), що була фактично західною частиною імперії.
- ⁵⁶⁹ За логікою автора, переговори велися на землях на північ від Істру, що не належали імперії вже з 271. Юридично Візантія і в VI ст. не відмовлялася від претензій на ці території. З тексту начебто випливає, що саме авари відняли ці землі у ромеїв, але це можна було сказати тільки щодо правобережних територій. Бути може, район Верхніх Нов належав ще до ареалу слов'янського розселення

- (V, 193), що і надавало двозначність усій ситуації. А можливо, переговори проходили не на Істрі, а на Маргусі.
- ⁵⁷⁰ Про Пірогаста пишуть також Феофан і антипапа Анастасій Бібліотекар (810–879), автор “Хронографії”.
- ⁵⁷¹ **Феофан Исповедник. Хронография [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>**
- ⁵⁷² В 597 слов’яни не змогли взяти Фессалоніку (Пріск був за Істром).
- ⁵⁷³ **Феофілакт Симокатта. История. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 39.**
- ⁵⁷⁴ Мир був укладений влітку 598 (після зриття аварами стін Сінгідунума в 595, поразки ромеїв на р. Янтра в квітні 597 й загибелі 7 синів кагана в 598).
- ⁵⁷⁵ Візантія відмовлялася від римської концепції кордону як часової межі на шляху перманентної експансії. Авари по той бік “межі” визнавалися повноправним контрагентом, а межа – вперше двобічною. Автор визнає (VII. 15.13), що ромеї почали війну (в 595) несправедливо, тож можна зробити висновок, що й попередній договір з аварами 584 забороняв ромеям переходити Істр на захід від Залізних воріт.
- ⁵⁷⁶ Це право можна розуміти двояко – і як взаємне для аварів і ромеїв, і як одностороннє – тільки для ромеїв. Новий договір теоретично не міняв зобов’язань сторін; візантійці, мабуть, і раніше не мали права втручатися в аварські володіння на північ від Істру, проте на їх рейди проти дакійських слов’ян авари дивилися крізь пальці. У новому договорі ця двозначність була усунена: не торкаючись складного питання про статус слов’ян, сторони досягли практичної домовленості, що війна проти них не зачіпає суверенітету жодної зі сторін.
- ⁵⁷⁷ **Феофілакт Симокатта. История. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 41.**
- ⁵⁷⁸ Ромеї перейшли Істр біля Вімінакіума, розгромлені аварами в 583 і 4 рази розгромили аварів, які відійшли до р. Тіфасас (тепер Тіміш) на північний захід; побили гепідів.
- ⁵⁷⁹ Є два рахунки полонених. Один – Сімокатти, який збігається з даними Фотія, інший – Феофана: “3000 аварів, 800 слов’ян, гепідів – 3200, варварів – 2000” (Theoph. 282). Мабуть, цифра 8 000 правильніша (слов’яни становили “великий загін”), і тут у Феофана помилка, але в підрахунку “інших варварів” ці джерела можуть спиратися на різні дані. Одна з двох груп безіменних у Сімокатти варварів – гепіди. Інша група – мабуть, булгари, герули, савіри. Всі етнічні контингенти стояли в одному строю з аварами, слов’яни ж виступали окремо, як союзники. Серед полонених слов’яни склали 46 відсотків.
- ⁵⁸⁰ Мабуть, полонені були послані на кораблях униз по Істру, а звідти морем до Томіса. Це було найбільш безпечно, оскільки візантійський контроль над північно-балканськими провінціями був дуже умовний.
- ⁵⁸¹ Каган дбав про 3 000 аварських полонених, тоді як доля інших його не турбувала – він не сприймав їх як “своїх”. Ромеї повернули одних аварських полонених з підступним розрахунком посварити аварів з підлеглими їм племенами. Слов’яни й авари підійшли до Константинополя, але через епідемію чуми підписали мир.

Розділ 3

VII – IX століття

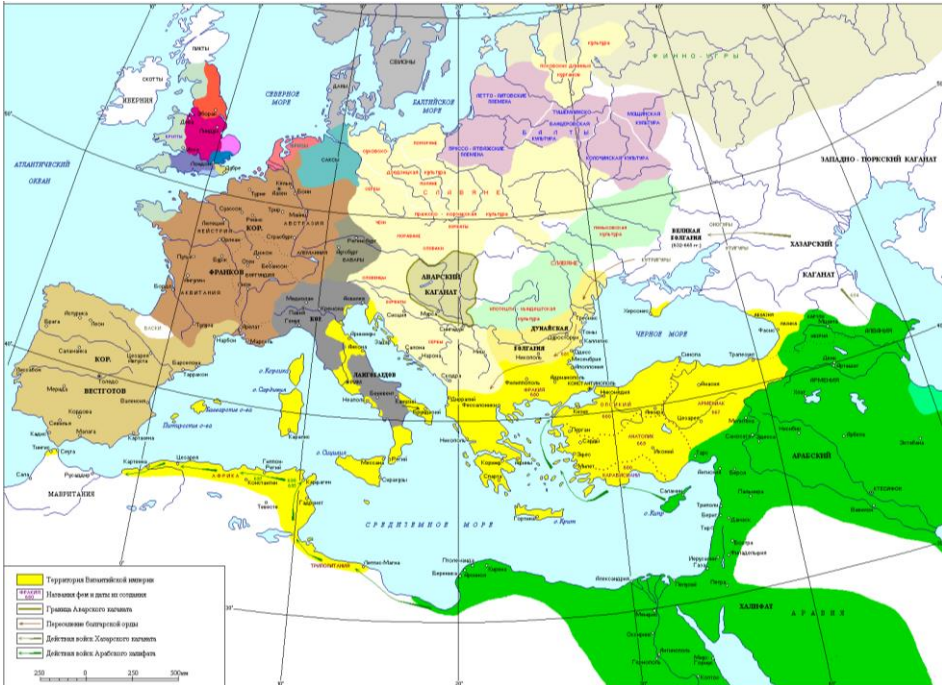

*“Почнемо ж нині повість цю смутну
Про порохом повиту давнину,
Про ті часи, далекі й незабутні,
Коли діди, прославлені в віках,
Виходили на свій великий шлях,
За покоління дбаючи майбутні”¹.*

3.2. VII століття

Текст

{601} *Theoph. Chronogr. 601²*. “(601). Каган, знову зібравши війська, пішов до Істру; вступивши в бій, варвари були розбиті і потонули в глибинах ріки, з ними загинуло багато слов’ян³”.

Європа в I пол. VII ст. Мапа

{602} *Theophil. Simocat. Hist. 8, 5 (8–13)⁴*. “5 (8). З настанням літа⁵ до автократора Маврікія надійшла звістка, що каган навмисне відтягує війну⁶, щоб, коли ромейське військо буде розпущене, разом напасти на околиці Візантія. (9). І ось він наказує стратигу покинути Адріанополь і наказує йому переправитися через Істр. (10). Петро почав готувати похід проти військ Склавінії⁷ і написав Воносу (це був знаменитий чоловік, один із охоронців імператора; ця посада зазвичай іменується в народі “скрівон”⁸). (11). Справа в тому, що він у цей час повинен був підкорятися стратигу Петру. У листі містилася вимога доставити ромейські плавучі засоби, щоб військо могло переправитися. (12). Іпостратигом бойових сил Петро призначив Гудуїна. І ось Гудуїн, перейшовши річку, знищив вістрям меча полчища ворогів і, повівши багато полонених, здобув велику славу.

Ромеї прагнули повернутися через річку геть, але Гудуїн поки перешкоджав їм у цьому. (13). Зі свого боку, каган, дізнавшись про ромейські напади, відправив Апсіха з військами, щоб знищити плем'я антів⁹, яке було союзником ромеїв¹⁰.

6 (1). Коли це відбувалося, полчища аварів відклалися і поспішно перейшли на бік автократора. Каган захвилювався, коли почув цю звістку. Його охопив страх; він благав їх і придумував безліч способів, щоб повернути назад сили, що відклалися¹¹.

(2). Коли настала осіння пора¹², автократор Маврікій почав наполягати, щоб Петро затримав ромейські сили на час зими в областях слов'ян. Серед ромеїв цей наказ імператора викликав зневіру: по-перше, через здобич, по-друге, через поганий стан коней¹³, нарешті, через те, що полчища варварів, немов хвилі, покривають усю землю по той бік Істру; оскільки стратиг наполягав на виконанні імператорського наказу, у військах спалахнув великий бунт¹⁴. (3). А Маврікій безперервно слав Петру листи, наполягаючи, щоб ромеї виконали це [розпорядження]. Ромеї ж були впертими у своїй рішучій відмові. Тому вони з маршу¹⁵ переправилися через річку. Коли це сталося, вони прибули в Паластол¹⁶; душі їх були сп'янілі найбільшим гнівом... (7). ... На другий день війська знялися з табору і, минувши Асім – а це фортеця, – прибули в Куріску, звідки збиралися [знову] переправитися до становища варварів¹⁷. Справа в тому, що вони дещо стримали свою пиху. (8). І ось у ці дні вони почали споряджати понтони. Але поки вони цим займалися, пішли проливні дощі, а потім ударив мороз. Через це військо знову збунтувалося, не бажаючи переправлятися через річку... (10). А автократор у листі наполягав, щоб Петро, переправивши війська через річку, вступив на варварську землю і щоб ромеї там добували їжу для війська і тим самим дали скарбниці перепочинок у постачанні їх...”.

{602} *Theoph. Chronogr. 602*¹⁸. “(602). [Василевс] почув¹⁹, що біля Катаракт²⁰ зібралися полчища варварів під проводом Апсіха²¹. Петро послав до Апсіха посла [для переговорів] про мир. Але Апсіх вирішив захопити у ромеїв Катаракти, [у той час, як] каган вирушив на Констанціолу²². [Тоді] ромеї повернулися до Фракії і прибули до Адріанополя. Василевс, дізнавшись, що каган спрямовується проти Візантія, пише Петру, [щоб він] повернувся до Істру, і посилає скрібона Боноса з флотом для переправи війська. Петро, пославши іпостратіга²³ Гудуїна за Істр, захопив велику здобич. Дізнавшись про це, каган послав Апсіха з військом знищити плем'я антів²⁴ як союзників ромеїв. Після того як це сталося, частина варварів²⁵ перейшла до ромеїв²⁶”. (284.8–21).

Князювання Маджака (I пол. VII ст.)

{до 610/641} *ал-Масуді. Murudj al-djahab. 34*²⁷. “Із²⁸ цих племен одне мало колись у давнину владу [над ними], його царя звали

Маджак²⁹, а саме плем'я називалося *Валінана*³⁰. Цьому племені в давнину підкорялися всі інші слов'янські племена, бо [верховна] влада була у нього й інші царі йому корилися. Потім іде слов'янське плем'я Астабрана³¹, якого цар у даний час називається Саклаїх; ще плем'я, зване *Дулаба*³², цар же їх називається Вандж-Слава³³...

Ми вже вище розповіли про царя, якому корилися за старих часів, інші царі їх, тобто Маджака, царя Валінани, чиє плем'я є одне з корінних племен слов'янських, воно шанується між їх племенами і мало перевагу між ними. Згодом же пішов розбрат між їхніми племенами, порядок їх був порушений, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя...”.

{615} *Isid. Hisp. Chron. VII, 105*³⁴. “(105)³⁵. Ішов уже п'ятий рік правління Іраклія. На початку його слов'яни (Sclavi) відняли у римлян Грецію, перси – Сирію і Єгипет і дуже багато провінцій. В Іспанії теж Сісебут, вождь готів, узяв кілька міст, що були під римською владою, а іудеїв, що були у його королівстві, схилив до християнської віри”.

{623} *Chron. misc.*³⁶. “В 934 р.³⁷ напали слов'яни³⁸ на Крит та інші острови, і там були захоплені блаженні³⁹ з Кеннешре⁴⁰, з яких було вбито близько 20 мужів⁴¹.”

{624} *Theoph. Chronogr. 624*⁴². “(624). Василевс⁴³ поспішив у землі гуннів⁴⁴ і в їх тіснини⁴⁵ гористими, непрохідними місцями⁴⁶”. (310.19–20).

{626} *Chron. Pasch. 395–396*⁴⁷. “¹⁴⁸ ось вночі наступного дня свята, зовсім уже на світанку, їх⁴⁹ човни-однодеревки не змогли обдурити нашу варту і переправитися до персів, і були потоплені. Всі слов'яни, які перебували на однодеревках, були скинуті в море або перебиті.

І вірмени вийшли з-за Влахернської стіни і підпалили притвор храму св. Миколая, що знаходився там. Слов'яни, які втекли з однодеревок, думаючи, судячи з пожежі, що це зробили авари, які стояли табором біля моря, прийшли сюди і тут були перебиті. Ті ж деякі слов'яни, які врятувалися від потоплення, вийшли в тому місці, де стояв безбожний каган, і, за його наказом, були вирізані. Потім з ласки Божої і заступництва Володарки нашої Богородиці в короткий момент часу він отримав від моря важкий удар. Наші витягли на берег усі однодеревки, а проклятий каган повернувся в свій табір і наказав відвести від стін усі військові машини, які він збудував, знищити огорожі, які він тут спорудив, і зруйнувати всі вежі; вночі ж каган спалив свій укріплений табір і всі військові пристосування, знявши попередньо з таранів шкіри, які він прибрав.

Дехто розповідає, що слов'яни, побачивши, що відбувається, залишили табір, пішли і тим змусили проклятого кагана слідувати за собою”.

{626} *Theoph. Chronogr. 626*⁵⁰. “В цьому році перський цар Хозрой організував нове військо, набравши іноземців, громадян, рабів та всякого роду набрид, і віддав їх під керівництво Саїта, приєднавши до нього 9 000 чол., що залишилися з армії Сарвара; їх він назвав носіями золотих списів. Це нове військо він послав проти імператора...”.

{626} *Theoph. Chronogr. 625/626*⁵¹. “(625/626). [Хосров]⁵² послав Сарвароса⁵³ з іншим його військом⁵⁴ на Константинополь, для того щоб він уклав союз⁵⁵ західних гуннів, яких називають аварами⁵⁶, з булгарами⁵⁷, славами⁵⁸ і гепідами⁵⁹, і щоб вони виступили проти міста і взяли його в облогу. Дізнавшись про це, василевс розділив своє військо на три частини: одних він послав охороняти місто, іншим, передавши їх своєму братові Феодору⁶⁰, наказав воювати з Саїном⁶¹, третю ж частину Іраклій узяв сам і вирушив до Лазіки. Перебуваючи там, він закликав до союзу східних турків, яких називають хозарами⁶².”

Солід Іраклія

...Тим часом Сарварос напав на Халкідон⁶³, і авари⁶⁴, наблизившись до міста з Фракії, хотіли захопити його. Вони направили проти Константинополя безліч облогових споруд, а на довбані човни⁶⁵ – повантажили з Істра⁶⁶ – незліченні полчища⁶⁷ і заповнили всю затоку Золотий ріг⁶⁸. Десять днів облягали вони місто з суші і з моря, але завдяки Божій допомозі, могутності і заступництву непорочної діви Богоматері зазнали поразки. Втративши на землі і на морі багато війська, з великим ганьбою повернулися вони в свої межі. А Сарварос, облягаючи Халкідон, не відступив⁶⁹, але зазимував тут же, грабуючи і руйнуючи області та міста на протилежному березі”.
(315.7–16.26–316.27).

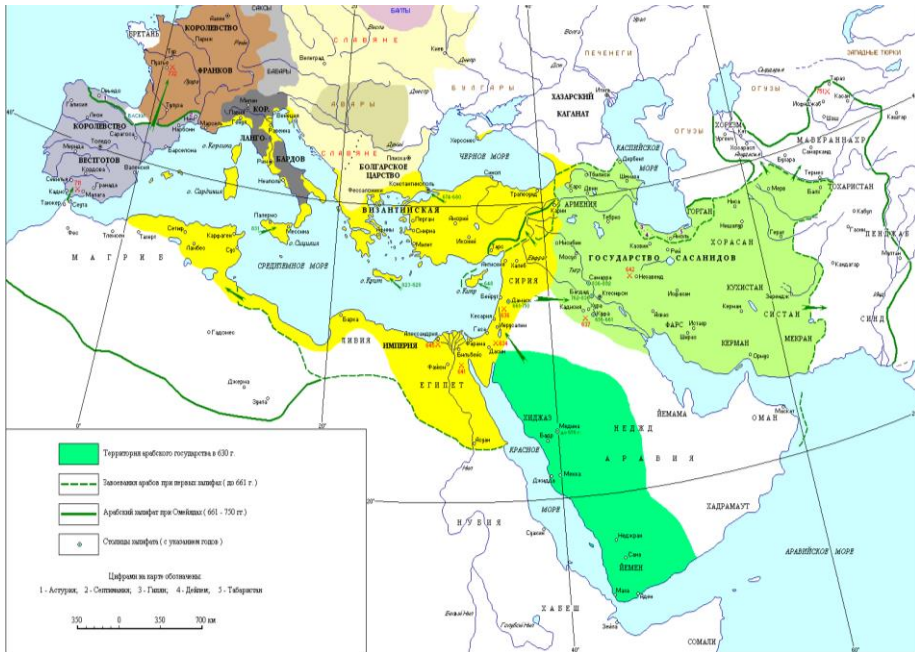
{7.08.626} *ПМЛТ*⁰. “У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили”⁷¹.

{627}ПМЛ⁷². “А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов’янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов’янську землю. Бо ці угри з’явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хозроя, цесаря перського”.

Князювання Києвичів (серед. VII ст. – 882)

{серед. VII ст.}ПМЛ⁷³. “Коли ж слов’янський народ⁷⁴, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві, і були насильники слов’ян”.

{654/655?}Sax. orbis chron. 2, 121⁷⁵. “(121). [Початок правління римського імператора Константа⁷⁶]. Він був єретиком і вбив свого брата⁷⁷. Він схопив папу Мартіна і відправив його в заслання на Русь⁷⁸, де той помер мучеником⁷⁹. Після нього папою став Євгеній⁸⁰, а після – Віталіан⁸¹”.

Середземномор'я в II пол. VII ст. Мапа

{655}Theoph. Chronogr. 658/659⁸². “(658/659). У цьому ж році⁸³ був засланий Мартін, найсвятіший папа Риму, який відважно боровся за істину, став сповідником і помер у кліматах сходу⁸⁴”. (347.21–23).

{655–662}Theoph. Chronogr. 629/630⁸⁵. (629/630). “Констант⁸⁶, дізнавшись про це⁸⁷, переповнився лютістю; доставивши в

Константинополь святого Мартіна⁸⁸ і Максима⁸⁹, він піддав їх тортурам, а потім заслав у Херсон⁹⁰ і клімати⁹¹". (332, 2–4).

{655} *Martinus RP. Ep. 16*⁹². "Повідомляємо⁹³ споріднену милість Вашу⁹⁴, брате і пане, що після того, як ми вирушили від [місця], що називається Ієрон⁹⁵, із Константинополя, пливучи у святу п'яту ферію Трапези Господньої⁹⁶, ми проминули Фарос⁹⁷ і, проходячи повз різні місця, в травневі іди⁹⁸ прибули у Херсон⁹⁹. Отже, [листо]ноша¹⁰⁰, який вручає Вам цей лист, через 30 днів після нас прибув у Херсон із області Візантія¹⁰¹. І зраділи ми його приходу, вважаючи, що кошти, надіслані нам із Італії, які з його приїздом повинні були полегшити нашу долю, знаходяться вже на цій землі. Але коли запитали, то дізналися у нього, що нічого він не привіз сюди з Італії, і здивувався я і навіть за те прославив Бога, що він, як йому відомо, розподіляє нещастя наші; особливо оскільки голод і скрута в цій землі такі, що хліб у ній тільки згадується за назвою, проте його зовсім не бачать¹⁰². Тому, якщо нам не пришлють утримання з цієї країни або з області Понта¹⁰³, жити тут ми зовсім не зможемо. Бо дух бадьорій, плоть же немічна, як ти і сам знаєш. Адже в цій країні неможливо ні за яку ціну знайти в забезпечення собі хоча б помірною прожитку. Тому, якщо, як сказано, сюди будуть надіслані звідти хліб і вино або оливкова олія і всяке таке інше, поквапся, як можна швидше, переслати все це нам¹⁰⁴. Бо я вважаю, що не зробив нічого такого поганого тамтешнім священнослужителям, а також тим [людям], котрі перебувають у тій церкві¹⁰⁵, щоб вони до такої міри знехтували веління Господа: адже головне, що коли апостол писав філіпійцям, дякуючи їм за те, що і раз, і два вони надсилали на нужду йому в Фессалоніку¹⁰⁶, то додав: "Я одержав усе і маю з достатком" (Філ. 4, 18)¹⁰⁷. Якщо вже чужинців там, тобто в Римі, так підкріплює Святий Петро¹⁰⁸, то що ж говорити про нас, які є його власними рабами¹⁰⁹, котрі служили йому, в будь-якому разі, до цих пір і перебувають у подібному вигнанні і [дещицею] скорботи? Я все ж довів до відома Вашу милість про деякі речі, які повинні бути там куплені; і прошу, щоб звичайним чином, як сам розумієш, ти б подбав про їх придбання і відправку нам¹¹⁰ заради багатьох наших потреб і численних недуг".

{655} *Martinus RP. Ep. 17*¹¹¹. "Маємо єдине бажання: завжди втішати своїми посланнями Вашу милість і рятувати Вас¹¹² від хвилювання, яке Ви [відчуваєте] через нас: разом із Вами ж і всіх священнослужителів¹¹³ і братів наших, котрі, заради Господа, мають про нас піклування. Ось і зараз пишу Вам про те, що обмежує нас. Кажу правду, в ім'я Христа, Бога нашого. Бо, будучи віддалені від усякої земної суєти і звільнені від наших гріхів, нині ми позбавлені й самого життя¹¹⁴. Адже ті, хто мешкає в цій області, всі є язичниками, і язичницькі звичаї сприйняли ті, що відомі як такі, що живуть тут¹¹⁵; вони не мають абсолютно ніякої людяності, якою природа людей навіть серед самих варварів постійно виявляє у співчутті, що нерідко

[проявляється] ними. Адже знає Бог, що коли б не з суденець, які приходять із меж Романії, як її називають ті, що тут живуть, іменуючи, таким чином, країну греків Понтійською землею...¹¹⁶. Так ось, ні разу не зміг би я купити хліба, що походить із цієї країни, хоч на треміссій¹¹⁷, так само, як і інших продуктів будь-якого роду, якби, повторюю, не з суденець, котрі зрідка заходять сюди, щоб піти з вантажем солі¹¹⁸. Так ми могли купувати три або чотири модія¹¹⁹ за номісму аж до нинішнього місяця вересня. Але до сих пір ми не змогли купити [зерна] з нового врожаю інакше, ніж за номісму чотири модії¹²⁰. Справді, здивований я був і я дивуюсь донині черствості і жорстокості всіх, котрі колись перебували в моєму підпорядкуванні, і друзів моїх, і близьких, бо вони начисто забули про моє нещастя, і, як я розумію, не бажають знати, є я на землі чи немає мене. Набагато ж більше дивуюся тим, котрі перебувають у церкві Святого апостола Петра, бо вони піклуються про тіло і про плоть свою настільки більше, ніж про нашу до них любов, що кинули нас без піклування. Принаймні – щодо тілесної потреби і щоденного забезпечення... Ну навіть якщо церква Святого Петра не має золота, то хліба ж і вина та інших необхідних припасів вона, по милості Божій, не позбавлена, щоб не подбати хоча б про помірне харчування¹²¹. Яке, ти думаєш, ми представимо свідчення перед судом Христа про всіх людей, які звинувачували нас і втратили розум, котрі створені з однієї й тієї ж грудки праху?¹²². Що за жах звалився на людей, примусивши їх не виконувати веління Бога, або страх, там де і немає страху? Або поширюють на нас гоніння духи зла? Або я виявив себе ворогом усілякого благополуччя церкви і її противником? Істинно, нехай Бог, який бажає усім врятуватися і прийти до розуміння істини за посередництва Святого Петра, затвердить серця їх у православної вірі і зміцнить проти будь-якої еретичної і ворожої нашої церкві особистості¹²³; збереже непохитними, особливо ж пастиря¹²⁴, який нині виявляється на чолі її, щоб ніде не спіткнувшись, не відхилившись і не покинувши того, що вони письмово засвідчили перед обличчям Бога і його святих ангелів¹²⁵, [усі] вони, аж до будь-кого [самого з них] нікчемного, разом із моєю приниженістю отримали б корону справедливої віри православної з рук Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа! Про тлінне ж це тіло моє подбає і сам Господь, як завгодно буде йому розпорядитися, і в безперервних муках, і в незначній утісі. Бо Господь близько, і чого ж я турбуюся? Звичайно, я надіюсь на його милосердя в тому, що не забариться завершити мій шлях, який він накреслив. Хай живуть у Господі [всі] Ваші і всі, хто з любові до Бога співчуває моїм путам¹²⁶. Хай захистить Вас Всевишній Бог потужною рукою від будь-якого покарання і врятує у царстві своєму¹²⁷! "

{657/658} *Theoph. Chronogr. 657/658*¹²⁸. "(657/658). У цьому році василевс здійснив похід у країну слов'ян¹²⁹, багатьох узяв у полон і підкорив своїй владі".

{668} *Theoph. Chronogr. 668*¹³⁰. “(668). ...Візантіїці¹³¹ зненавиділи [Константа] і найбільше за те, що він безчесно привів до Константинополя святішого папу Риму Мартіна і вислав його в клімати Херсона...”. (351, 16–19).

{680–681} *Theoph. Chronogr. 679/680*¹³². “(679/680). У цьому році¹³³ народ булгар напав на Фракію. Але раніше слід розповісти про давність унногундурів¹³⁴, булгар і котрагів¹³⁵. У північних, протилежних частинах Евксинського Понту¹³⁶, біля озера, званого Меотідою¹³⁷, в яке впадає найбільша річка, що стікає від океану по землі сарматів і зветься Атель¹³⁸, у яку¹³⁹ впадає річка, звана Танаїс¹⁴⁰, що сама витікає від Івірійських воріт¹⁴¹, що в Кавказьких горах, а від злиття Танаїса і Ателя вище вже названого Меотідського озера, коли Атель розділяється, тече річка, звана Куфіс¹⁴², і впадає в край Понтійського моря неподалік від Некропіл¹⁴³ біля мису, званого Бараняча морда¹⁴⁴. А від уже названого озера тече як річка море¹⁴⁵ і впадає в море Евксинського Понту через землі Боспору Кіммерійського¹⁴⁶; в цій річці ловиться [риба], звана мурзулі¹⁴⁷, і їй подібна; в [землях], які прилягають до східних частин озера, у Фанагорії¹⁴⁸, і євреїв, які живуть там¹⁴⁹, мешкає безліч народів; від самого ж озера і до річки, званої Куфіс¹⁵⁰, де ловиться булгарська риба ксістон¹⁵¹, простягається давня Велика Булгарія¹⁵² і живуть співплемінні булгарам котраги. За часів Константина Західного¹⁵³ помер властитель¹⁵⁴ згаданої Булгарії Котраг Кроват¹⁵⁵. Він залишив п'ять синів, заповівши їм ні в якому разі не відокремлюватися один від одного і жити разом, так, щоб вони панували над усім і не потрапляли в рабство до іншого народу. Але через недовгий час після його смерті, розділилися п'ять його синів і віддалилися один від одного кожен з підвладним йому народом¹⁵⁶. Перший же син [Кравата], на ім'я Батбаян¹⁵⁷, зберігаючи заповіт батька свого, залишався на землі предків дотепер¹⁵⁸. А другий його брат, на ім'я Котраг¹⁵⁹, перейшовши річку Танаїс, оселився навпроти першого брата¹⁶⁰. Четвертий же і п'ятий, переправившись через річку Істр, звану також Дунай, один – залишався у підпорядкуванні, разом із своїм військом, у кагана аварів у Паннонії Аварській¹⁶¹, а інший – досягнувши Пентаполя¹⁶², що біля Равенни, потрапив під владу імперії християн¹⁶³. Нарешті, третій із них, на ім'я Аспарух¹⁶⁴, переправившись через Дніпро і Дністер і дійшовши до Огла¹⁶⁵ – річки на північ від Дунаю, оселився між першими і останнім¹⁶⁶, розсудивши, що місце це звідусіль укріплене і неприступне: спереду болотисте, з інших же боків оточене, як вінцем, річками, воно дозволяло народу, ослабленому розділом, відпочити від нападів ворогів¹⁶⁷. Так ось, після того як вони розділилися таким чином на п'ять частин і стали нечисленні, з глибин Берзілії, першої Сарматії¹⁶⁸, вийшов великий народ хозар і став панувати на всій землі по той бік¹⁶⁹ аж до Понтійського моря¹⁷⁰. [Цей народ], зробивши своїм данником першого брата, Батбаяна, властителя¹⁷¹ першої Булгарії, отримує з нього данину у дотепер¹⁷². Василевс Константин¹⁷³, дізнавшись про те, що

несподівано плем'я мерзенне і нечисте оселилося за Дунаєм на Оглі¹⁷⁴ і здійснює набіги на [селища], прилеглі до Дунаю, розоряє їх, тобто землі, якими тепер¹⁷⁵ володіють вони і якими тоді¹⁷⁶ володіли християни¹⁷⁷, і був дуже стурбований. Він наказав усім фемам¹⁷⁸ переправлятися у Фракію¹⁷⁹. Спорядивши флот, Константин відправився по землі і по морю проти них, намагаючись війною вигнати варварів. З одного боку, на суші, [яка прилягала] до так званого Оглу і Дунаю, він вишикував у бойовому порядку піше військо, а з іншого – наказав кораблям стати на якір неподалік від берега¹⁸⁰. Булгари, побачивши військо, зібране в повному бойовому порядку, втративши надію на порятунок, біжать в описане вище укріплення і вживають заходів до захисту; протягом трьох-чотирьох днів вони не наважувалися вийти з цього укріплення, але, оскільки і ромеї не вступали в бій через болота, які простягаються перед ними, мерзенне плем'я, помітивши млявість ромеїв, підбадьорилося. Коли ж василевс, страждаючи від подагри¹⁸¹, був змушений повернутися з п'ятьма дромонами¹⁸² і своєю свитою в Месемврію¹⁸³, щоб за звичаєм приймати ванни, він залишив стратігів¹⁸⁴ і військо, наказавши їм викликати болгар на бій і виманювати їх із укріплення, зав'язати з ними бій, якщо трапиться, що вони вийдуть, якщо ж ні, то обложити і стерегти їх у фортеці. Але кіннота, розпустивши слух, що василевс утік, охоплений страхом, сама тікала, хоча ніхто її і не переслідував. Булгари, побачивши це, почали переслідувати ромеїв. Багатьох вони згубили мечем, а багатьох поранили. Переслідуючи ромеїв до Дунаю і переправившись через нього¹⁸⁵, [булгари] дійшли до так званої Варни, неподалік від Одісса¹⁸⁶ і тутешнього материка. Вони побачили місцевість, добре укріплену: ззаду – рікою Дунаєм, спереду і з боків – ущелинами¹⁸⁷ і Понтійським морем. Підкоривши з племен славнів, що мешкали там, так звані сім родів¹⁸⁸, северів¹⁸⁹, булгари розселилися від початку ущелини Берегава¹⁹⁰ до східних областей¹⁹¹, а на півдні і на заході до Аварії¹⁹², інші сім родів¹⁹³, які платили їм данину¹⁹⁴. Поширившись у цих [місцях], вони загордилися, почали нападати на фортеці і поселення, що знаходяться під владою ромейського держави, і захоплювати їх¹⁹⁵. Тоді василевс був змушений укласти з ними мир¹⁹⁶, погодившись, на сором ромеїв, виплачувати їм щорічну данину через безліч гріхів. Дивно було чути і близьким і далеким [народом], що той, хто зробив собі всіх данниками і на сході, і на заході, і на півночі, і на півдні, зазнав поразки від цього мерзотного і новоявленого племені. Але [василевс], увірувавши, що сталося це з християнами по промислу Божому, розсудив по-євангельському і уклав мир". (356.18–359.26).

{680–681} **Act. Concil. Oecum. 6**¹⁹⁷. "(6)¹⁹⁸. Константу наслідував син його Константин, на прізвисько Погонат, найревніший прихильник православної віри. Бажаючи знищити ніби спадкову пляму, яка лежала на його будинку, він увійшов у зносини спочатку з Домном, папою римським, потім з його наступником Агафоном щодо скликання

в Константинополі Вселенського собору під головуванням папських легатів.

...Таким чином, в 27-ий рік правління імператора Флавія Константина Августа, в 13-ий рік його консульства, в 7-ий день листопадових ід, у залі палацу, що називалася Трулло, в присутності імператора і придворних чинів, усі присутні єпископи почали свої засідання, направивши всі свої зусилля на утвердження непохитного правила віри”.

...Давид, смиренний диякон найсвятішої церкви в Боспорі і такий, що займав місце найшанованішого мого єпископа Андрія, підписав”.

Raven. Anon. Cosmogr. 1 (12)¹⁹⁹. “(12). В шостій годині ночі знаходиться країна скіфів, звідки вийшов рід склавінів; але й ітілі²⁰⁰, і хімаби²⁰¹ також вийшли з них”.

Солід Юстиніана II (аверс і реверс)

{691–692} **Act. Concil. Oecum. 5/6**²⁰². “(5/6)²⁰³. “Вітальне слово отців, які зібралися в Константинополі в імператорському палаці Труллі, до найблагочестивішого імператора Юстиніана²⁰⁴.”

...Георгій, негідний (єпископ) Херсона Дорантського, визначивши, підписав”.

{695} **Theoph. Chronogr. 695**²⁰⁵. “(695). З настанням дня²⁰⁶ Юстиніана²⁰⁷ вивели на іподром і, відрізавши йому ніс і язик, вислали в Херсон”²⁰⁸. (369.24–26).

{700} **Raven. Anon. Cosmogr. 4 (4–11)**²⁰⁹. “(4)²¹⁰. Далі, біля океану, [по сусідству з вищеназваною країною амазонок], знаходиться країна, яка називається [країною] роксоланів, свариків і савроматів.

...В восьмій годині ночі знаходиться країна роксоланів.

(5). Далі перед областю роксоланів знаходяться наступні країни...

(11). Біля Північного океану називається також країна сарматів, яка межує з вищеназваними роксоланами”.

Коментар

¹ Склярєнко С. *Святослав : роман*. – К. : Дніпро, 1987. – С. 20.

² *Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>

³ У 601 візантійська армія перемогла аварів і слов'ян на Дунаї і на Тісі.

⁴ *Феофілакт Симокатта. Історія*. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 42–43.

⁵ У 602 ромеї, опираючись на аварів, нанесли поразку частині антів на їх землі. Але закріпити перемогу імперії не вдалося. У тому ж 602 в армії спалахнув солдатський бунт. Ситуація різко змінилася після вступу на престол Фоки (602), який убив Маврікія. У Візантії розпочалася смута, яка зачепила і гарнізони придунайських фортець. В результаті Дунай перестав бути кордоном імперії, і слов'яни отримали змогу безперешкодно заселяти Балканський півострів.

⁶ У 601 ромеї й авари стояли на Дунаї без війни. Формально з аварами був мир. Річниця правління Маврікія припадала на 14 серпня.

⁷ Перший випадок вживання терміна “с(к)лавін”. Мабуть, у серед. VI ст. цього поняття ще не існувало, і його виникнення свідчить, що Лівобережжя Дунаю сприймалося як слов'янська територія. Згодом цим терміном почали позначати протодержавне утворення і на території імперії. У відповідь на загрозу з боку аварів ромеї організували експедицію проти слов'ян. Очевидно, авари і незалежні від них дакійські слов'яни планували спільний напад на імперію, а ромеї вирішили нанести упереджувальний удар по одному з союзників, не порушуючи в той же час договору 598.

⁸ *Скривони* – елітний загін імператорської гвардії. Виконував спеціальні доручення.

⁹ Анти займали територію від Добруджі на півдні до притоків Дніпра на півночі і Олта на заході. Проти яких саме антів спрямовувався удар аварів, невідомо. Але вкрай малоімовірно, щоб анти були дійсно знищені: за археологічними даними, антські поселення існували і в VII ст. Можливо армія Апсіха взагалі не досягла антської землі на півночі. Мабуть, військо Апсіха рухалося правим берегом Дунаю і напало на поселення на південь від річки. Цікава згадка про антів у одній середньовічній єврейській глоссі: “Бербери, анти (Anatiim) та інші племена – що я їм зробив?!”. Не виключено, що тут маються на увазі якісь варварські напади, під час яких постраждали єврейські громади Північної Африки і Балкан. Остання згадка про антів у 602. У VII ст. вони поділилися на полян, сіверян (*Сумщина*), древлян, уличів, тиверців, білих хорватів. Фігурки антів виявлені в скарбі в с. Мартинівка на Черкащині (VI ст.).

¹⁰ У 601 укладений союз аварів із франками і лангобардами. Анти були союзниками Візантії з 545. Цей союз залишався в силі до 612, коли епітет “Антський” в останній раз зустрічається в титулі імператора Іраклія. За повідомленням Михаїла Сирійця, анти в 587 напали на слов'ян за намовою Візантії. Це не означає, що всі анти були в союзі з імперією: той факт, що Маврікій (*XI.4; XII.B.20*) і “Воєнний Анонім” говорять про слов'ян і антів як про супротивників, свідчить, що якась частина антів залишалася ворогом ромеїв. У відповідь на ромейську експедицію проти слов'ян Апсіх вирушив проти антів: каган діяв як Маврікій, балансує на межі війни, але не наважуючись першим порушити договір. Ромеї, скориставшись правом переходити Дунай проти слов'ян, напали

- на аварських союзників, але й каган використав своє право переходити Дунай, щоб атакувати союзників імперії.
- ¹¹ Іноді вважають, що від аварів відклалися слов'яни, які служили в їх війську, але це не так сильно стурбувало б кагана, як відхід аварів.
- ¹² Мається на увазі осінь 602.
- ¹³ Ще одна причина бунту (VIII.6.10) – бажання імператора дати перепочинок казни в забезпеченні війська, тобто не видавати платню. Про це ж як про причину обурення армії прямо писав Іоанн Нікіусський (*Ioan. Nic. 102, 10–11*).
- ¹⁴ Наступні коливання в поведінці армії обумовлені якимось обсяжками імператора.
- ¹⁵ Не зупиняючись.
- ¹⁶ *Паластол* – місто біля переправи через Дунай (у гирлі р. Іскір). Петро вів бойові дії в тих же слов'янських областях, що і в 594, коли за бездарне командування його було усунуто.
- ¹⁷ Армія рухалася маршрутом, зворотним тому, який поданий у оповіді про 594. Зазвичай у Секурісці ніяких переправ не провадилося, але командири явно поспішали форсувати Дунай до початку осінніх дощів. Переправлялися через річку в основному біля Відіна.
- ¹⁸ **Феофан Ісповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ¹⁹ Згадуваний вище шлюб сина Мавркія Феодосія датується листопадом 5-го індікту, а смерть єпископа Мелітіни Доміціана – 11 січня, що вказує на 602. Феофан опускає важливі подробиці, наявні в “Історії” Феофілокта Сімокатти, на якій побудовано виклад у “Хронографії” (*Th. Sim. Hist. VIII, 5, 5–6, 1*). Петро прибув спочатку в Паластол, де і провів літо, а з початком осені вирушив у Дарданію; Мавркіій дізнався про рішення аварів воювати з ромеями в кінці літа.
- ²⁰ Водоспадів. Сучасні Залізні ворота на Дунаї, де він проривається через Карпати. Кораблі тут піднімали вгору по річці тільки волоком, заволодівши яким авари перегороджували ромейському флоту шлях у середній Дунай.
- ²¹ Аpsix названий стратигом. Можливо мається на увазі етимологія Aψix=Absiy, де Absiy (чи Av-siy) розуміється як прикметник від іменника av зі значенням “полювання”. Якщо до Avsiy додати qan, вийде: “хан, який любить полювання”.
- ²² Константинополь.
- ²³ *Иностранц* – ще в IX ст. головнокомандувач військами феми (за умови, коли титул стратига носив сам імператор); мабуть, із VII ст. термін означав і заступника стратига.
- ²⁴ Етимологія етноніму “анти” (Αντων) спірна. М. Фасмер бачить у ньому іранську відповідність давньоіндійському antya – “той, що знаходиться на краю, в кінці”, від anta – “кінець”; етноніми з аналогічним значенням – германське плем'я маркоманів і українці (*Altheim F. Geschichte, I. – S. 94*). Визначаючи цю етимологію найбільш вірогідною з усіх існуючих, Ф. П. Філін все ж дає нову: автор вважає, що етнонім тюркського (аварського) походження (тюрк. ant – “клятва”, монг. anda, and – “побратим”); на думку Ф. Філіна, слов'яни, переможені аварами, були приведені ними до клятви племінних вождів на союзницьку вірність (*Филин Ф. Заметка. – С. 268 і наст.*; там же огляд інших точок зору). Щоправда, Йордан пише про антів під 375, коли аварів у Європі ще не було. Ф. Альтхайм допускає поширення антів (або їх частини) у кінці VI ст. на захід до середньої течії Дунаю (*Altheim F. Geschichte, I. – S. 72*). З цього моменту етнонім зникає з візантійських джерел, що Ф. Філін пояснює, виходячи із запропонованої ним етимології, розпадом аваро-слов'янського союзу, а отже, й зникненням терміну, що означає “союз” (*Филин Ф. Заметка. – С. 268 і наст.*).
- ²⁵ Можливо “перевізників” (*Theoph. Chronogr. – P. 215*; пор.: Мишулин. *Отрывки. – С. 276*).

У VII ст. завоювання Візантії проводиться особливо інтенсивно; слов'янські загони йдуть на південь, доходячи до Стародавньої Спарти. Після того, як авари збиралися вкрай винищити дунайських антів, можливо, що їм і вдалося ізолювати їх від Візантії, тим більше, що аварам на поч. VII ст. були підпорядковані і болгари. Авари відтіснили антів, які здавна володіли морським узбережжям, від Візантії, і тим самим змусили їх здійснювати морські походи. Незабаром з'являються флотилії слов'янських моноксилів (однодеревок) у Мармуровому морі, Геллеспонті, Егейському морі. Слов'яни з моря оточують Царгород, нападають на береги Малої Азії, на Епір, Ахайю.

²⁶ У 610 флот слов'ян три дні з моря й суші облягав Фессалоніку. Вторгнення у Фракію аварів і слов'ян, які досягали стін Царгорода, засвідчені пам'ятками писемності під 611, 618, 622. Облога столиці Візантії у 626 за участі слов'ян, щоправда, завершилася невдачею. Це був останній великий напад на Царгород аваро-слов'янського війська. Імперія, відбивши удари персів, тепер могла відстоювати свої балканські володіння. Однак розселення слов'ян на Балканському півострові зупинити було вже неможливо.

²⁷ *Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870. – С. 135.*

²⁸ Цитується твір Абу-ль-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Мас'уді (бл. 896 – бл. 956) “Murudj al-djhab wa ma'adin al-dhawahir” (“Золоті копальні і розсипи самоцвітів”).

²⁹ X ст.? Дехто ототожнює його з Мусокієм, князем волинян і дулібів, на якого в VII ст. напали авари. При Іраклії авари побили дулібів. Маджак згадується у єврейського купця з Тортоси Ібрагіма ібн Йа'куба ібн Йа'куба ал-Ізраїле ал ат-Туртузі (до 912/913 – після 966) під ім'ям *Maha*. Союз дулібів (волиняни, лучани, черв'яни, бужани) постав після розпаду Антського союзу.

³⁰ Волиняни.

³¹ Стодоряни.

³² Дуліби.

³³ *Вадж-Слава* – ближче не відомий.

³⁴ *S. Isidori, Hispalensis episcopi. Chronicon // Patrologiae cursus completes. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – T. 83. – Parisiis, 1862. – P. 1056.*

³⁵ Цитується твір Ісидора Севільського “Хроніка”.

³⁶ *Сообщение о славянах из сирийского “Смешанного хроникона” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.adfontes.veles.lv/arab_slav/mixed_chronicon/mixed.htm*

³⁷ Цитується твір “Хронікон змішаний”.

Йдеться про події 623 н.е. Автор використовує так звану “селевкідську еру”, початок якої припадає на 1 жовтня 312 до н.е. Її авторство приписується яковіту (монофізиту) Фомі Пресвітеру, який жив у I пол. VII ст.

³⁸ Флот.

³⁹ Термін “блаженні” (beati) у сирийських авторів зазвичай означає кліриків і ченців.

⁴⁰ *Кеннешре* – місто і монастир у Сирії на р. Євфрат (грец. Халкіс).

⁴¹ Взяли здобич.

⁴² *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm*

⁴³ Імператор Іраклій (610–641), за походженням каппадокійський вірменин (народився в 575), син відомого полководця, екзарха Африки Іраклія. Ще в 591 за допомогу Хосрову II (591–628) перси після війни (572–591) передали грекам більшу частину Вірменії. За часів Іраклія відбулася остання війна Візантії з Іраном (602–628). Під натиском персів, які в 611 завоювали Сирію і Єгипет, а також Вірменію, і в 617 ствердилися у Халкедоні, та через загрозу аварів, які в

619 досягли околиць Константинополя, Іраклій повинен був відмовитися від більшої частини іспанських володінь і купити у аварів мир (620), після чого вступив у переговори з болгарами, які розселилися між Дністром і Дунаєм, щоб знайти в них протывагу аварам. Він погодився і на поселення хорватів і сербів між узбережжям Далмації і західними Балканами. Іраклій розумів, що імперії не варто витрачати сили на боротьбу зі слов'янами, і слід відмовитися від боротьби за області, зайняті ними, доки не зупинять головного ворога – Персію.

З 620 почався наступ рومیїв. Іраклій – перший з імператорів, який особисто очолював армію. З 622 він зумів у ряді походів відбити нашествия персів і відкинути їх. Імператор вирушив з Кавказької Албанії в Персію навесні 624 (*Theoph. Chronogr. I, 309.4*). Тим часом слов'яни вторгаються в Фракію, Македонію, Грецію. У 624–628 відбувалися бої в Вірменії (незважаючи на новий напад аварів у 626 на Константинополь, що закінчився для них поразкою). У 628 Іраклій здобув перемоги в Месопотамії. За мирним договором сторони повернулися до кордонів 602. У 632–641 араби зайняли весь схід, потім двічі облягали Константинополь (674–678, 717–718).

Паралеллю до повідомлень Феофана може служити “Коротка історія” (*Nic. Brev.*) константинопольського патріарха Никифора (806–815), який використав той же, що і Феофан, невідомий нам твір.

⁴⁴ Питання про те, хто мається на увазі під гуннами в даному випадку, спірне. Імператор не переходив Кавказький хребет. Етнонім “гунни”, так само як і “скіфи”, широко застосовувався візантійськими письменниками аж до XV ст., зазвичай як архаїзм. У VI–X ст. гуннами називали в основному болгар, болгарських оногурів, утігурів і кутрігурів, аварів (*S. 233–235*), але в VII ст. їх не було на Кавказі. Тим часом Феофан (слідом за Феофілактом Сімокаттою) застосовує етнонім “гунни” до тюрків (*Theoph. Chronogr. I, 245.14–15*; пор.: *Th. Sim. Hist. I, 8, 5* і *Theoph. Chronogr. 572*), причому ця згадка гуннів – остання перед аналізованим фрагментом. Змішування гуннів із тюрками сходить, можливо, до іранської традиції: за словами Сімокати, у персів прийнято називати східних гуннів тюрками (*Th. Sim. Hist. III, 6, 9*, пор. про найменування гуннів тюрками/турками в північно-східному Ірані – *Aitheim F. Geschichte, I. – S. 85*). Не виключено, що і тут Феофан мав на увазі тюрків, до союзу з якими Іраклій прагнув (див.: *Theoph. Chronogr. 625/626*). Необов'язково тлумачити вираз $\epsilon\rho\iota\ \tau\eta\nu\ \tau\omega\nu\ \Theta\upsilon\nu\nu\omega\nu\ \chi\omega\rho\alpha\nu$ в суто етнонімічному сенсі, як землю якоїсь гуннської народності. Феофан знав, що на Кавказі, на північ від Кавказу та в східному Приазов'ї жили гунни (*Theoph. Chronogr. 516/517, 572, 588*).

⁴⁵ Тут, мабуть, слід мати на увазі гірські проходи, ущелини, через які Іраклій збирався пройти або в яких він хотів сховатися від переслідування персів.

⁴⁶ У Лазіці, області на східному узбережжі Чорного моря, стародавній Колхіді.

⁴⁷ [Мишулін А. В.]. *Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вест. древн. истории. – 1941. – № 1. – С. 230–280.*

⁴⁸ Цитується твір “Пасхальна хроніка” (VII ст.).

⁴⁹ Слов'ян.

⁵⁰ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>*

⁵¹ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frames1.htm*

⁵² Шах Ірану Хосров II Парвез (590–628). У Феофана А. М. 6117, тобто 625/626.

⁵³ Шахрвараз (Сарварос у Феофана) – перський воєначальник.

⁵⁴ Хосров озброїв дві армії: одну – під командуванням Шахіна (Саїна у Феофана), іншу – під проводом Шахрвараза. Військо Шахіна, на допомогу якому Хосров дав 50 тис. воїнів з армії Шахрвараза, повинне було перешкодити діям Іраклія в

- Лазіці, в той час як Шахрвараз отримав наказ вступити в переговори з аварами, болгарами, слов'янами і гепідами (*Theoph. Chronogr. I, 315.7–10*).
- ⁵⁵ Війна Візантії з персами почалася вже в 622; мета Хосрова зрозуміла (відвернути Іраклія від військових дій в Ірані), як зрозумілі і відповідні заходи візантійського імператора (поділ війська ромеїв і пошуки союзу з тюрками). Останні (переговори з тюрками) виявилися досить дієвими: дізнавшись про них, Хосров направив послання Шахрваразу з наказом повернутися на батьківщину (див.: *Nic. Brev. 622 an.*). Перси діяли пасивно, оскільки основне завдання війська Шахрвараза полягало, ймовірно, в тому, щоб перешкодити надісланій Іраклієм армії надати допомогу Константинополю.
- ⁵⁶ Ототожнення аварів з гуннами характерне не тільки для візантійських авторів (Феофан, Сімокатта, Малала), але і для західних, зокрема Павла Диякона (*Paul. Diac. Hist. Lang. I, 27; II, 10; IV, 11, 26, 37; Hist. Rom. XVII, 23*).
- ⁵⁷ Участь болгар в облозі Константинополя в 626 згадується також Георгієм Пісідіою (*Georg. Pisid. BA 197*).
- ⁵⁸ Тут у Феофана форма Σκλαβοϋς. Грецький етнонім походить від slovene, звідки грецьке Σλαβηνοϋ, але ця форма швидко перейшла в Σκλαβηνοϋ, оскільки поєднання звуків σλ для грецької мови чуже. Поряд із останньою формою вживалася і більш рідкісна Σθλαβηνοϋ. Коли Σκλαβηνοϋ стали вважати прикметником, етнонім придбав форму Σκλαβοϋ, яка зустрічається вже у Малали, в “Пасхальній хроніці”, у Георгія Пісиди, поряд зі Σκλαβηνοϋ, потім у Феофана і в “Чудесах св. Димитрія Солунського” (*Голубцов. О термине “склавины”. – С. 47 і наст.*). Слов'яни в цей час займали Далмацію, Верхню і Нижню Мізію, Дакію, Дарданію і частину Македонії (*Στρατων. Βυζαντιων. – Т. I. – Σ. 294–296; Dvornik. The Slavs. – P. 42*). Питання про становище слов'ян в аварському війську складне. С. Станоевич, базуючись на повідомленнях Феофана та Никифора (див.: *Nic. Brev. 626 an.*), приходить до висновку, що мова йде про вільних слов'ян, союзників персів і аварів, які йшли на своїх човнах з нижньої течії Дунаю Чорним морем до Константинополя (*Станоєвић, Візантја, II. – С. 24*). Слов'яни, які брали участь у цій війні, були підпорядковані аварам і вся влада перебувала в руках аварського кагана (*Grafenauer. Nekaj vprašani. – S. 78–79*). Слова Никифора про симмахії (*Nic. Brev. 18.7*) Станоевич розуміє як вільне слов'яно-аварське союзництво. Відносини між аварами і підвладними їм народами на той час загострилися, про що свідчить повстання слов'ян Богемії і Моравії в 622. Як би там не було, за Феофаном, Шахрвараз повинен був об'єднати аварів з іншими народами (болгари, слов'яни і гепіди), але чи була необхідність в об'єднанні аварів зі слов'янами, якщо останні перебували в безумовному підпорядкуванні у перших? Слов'яни склали велику частину сухопутного (пішого) війська і флоту, авари – кавалерії.
- ⁵⁹ Участь гепідів в облозі згадується тільки Феофаном. В одному з західних джерел гепіди зустрічаються ще в II пол. IX ст. (*Kos. Conversio. – S. 132; пор.: Grafenauer. Nekaj vprašani. – S. 118; ВПНЖ, I. – С. 220, n. 5*). Гунни, про яких Пісίδα говорить в описі облоги Константинополя в 626, ототожнюються А. Пертузіо з гепідами Феофана (*Giorgio di Pisidia. Poemi. – P. 214*).
- ⁶⁰ Феодор носил титул куропалата, який давався родичам імператора. В 628, після укладення миру з персами, Іраклій направив його звільняти зайняті персами візантійські міста (*Theoph. Chronogr. I, 327.19–24*).
- ⁶¹ Шахін (Саїн у Феофана) – один із полководців Хосрова. В 626 він потерпів поразку від армії ромеїв під командуванням Феодора. Помер у тому ж році.
- ⁶² Подібно Феофану, турками (тюрками) називає хазар і патріарх Никифор (*Brev. 622, 628–629*). В оповіді про ці події Никифор пише, що Іраклій послав дари володарю тюрків, а той обіцяв укласти з ним союз (бл. 622). На чолі цього

посольства, за Мовсесом Каганкатваці, стояв якийсь Андрій (*Каганкатваці. Історія. – С. 109*). Згідно М. І. Артамонову, Іраклій уклав союз із Західно-тюркютським каганатом, але основну силу каганату в Європі склали хозари; власне тюркютів, мабуть, було небагато, чим і пояснюється той факт, що візантійські й вірменські джерела називають союзниками Візантії хозар; причину того, що візантійські історики часто називають хозар східними турками, Артамонов убачає в популярності хозар як підданих тюркютського каганату (*Артамонов. Історія. – С. 155 і наст.; пор.: Moravcsik. Zur Geschichte. – S. 87 и. Ант. 2*). Дербентські укріплення були побудовані в II пол. VI в. сасанідським Іраном для захисту від нападів тюрків.

- ⁶³ Місто на малоазійському березі Босфору, напроти Константинополя (тепер Кадикьой).
- ⁶⁴ Авари підступили до Довгих стін 29 червня 626. Основні, сучасні події, джерела – “Пасхальна хроніка”, написана незабаром після 628, та історична поема Георгія Пісиди “Аварська війна”. В облозі столиці брали участь і перси. Після 626 Аварський каганат практично зникає з візантійського горизонту (*Stratos. Avar's attac k. – P. 376*), хоча невідомий автор доби Льва V Вірменина (813–820) згадує аварів, які брали участь на боці болгар у візантійсько-болгарській війні 811 (*Gregoire. Un nouveau fragment. – P. 423 et n. 3*).
- ⁶⁵ Тобто на човни-однодеревки, кожен із яких вмщував до п'яти чоловік.
- ⁶⁶ За Никифором, слов'яни підійшли до столиці від гирла річки Барбісс (див.: *Nic. Brev. 626 an.*). Ймовірно, слов'яни йшли за таким маршрутом: на човнах-однодеревках від гирла Дунаю вони пливли Чорним морем, а потім човни були пронесені частково по суші, через Фракію до затоки Золотий ріг, звідки вони і підступили до міста. Як повідомляє Кедрін (XI ст.), велика частина цього флоту була захоплена бурею в Чорному морі і загинула на зворотному шляху (*Cedr. – Skyl. Compend. I, 729.16–18*). Йдеться про “незліченну кількість човнів”, спущених з Дунаю до Константинополя, що відповідає читанню одного зі списків “Хронографії”, який опускає εἰς перед скаφη, і аналогічного фрагменту у Кедріна (*Cedr. – Skyl. Compend. I, 728.17–18*). За часів імператора Іраклія (610–641), як повідомляє Ісідор, уже вся Греція була окупована слов'янами.
- ⁶⁷ Слов'яни. Можливо поряд зі слов'янами нижньої течії Дунаю (територія, підвладна аварам) екіпажі однодеревок склалися з гепідів і болгар.
- ⁶⁸ Довжина Кератської затоки – бл. 11 км, ширина – в середньому бл. 400 м.
- ⁶⁹ Шахрвараз разом із військом залишив місто Халкедон і вирушив у Сирію після поразки слов'ян на морі, тобто 10 серпня 626.
- ⁷⁰ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7.*
- ⁷¹ Раніше. Відомості про походи і розселення болгар, угрів та обрив (аварів) літописець запозичив із “Хроніки” Амартола. 7 серпня 626 обри та союзники персів ледве не взяли штурмом Константинополь, але Іраклія тоді там не було.
- ⁷² *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7.*
- ⁷³ *Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – С. 6.*
- ⁷⁴ В 642 слов'янська флотилія здійснила морський похід у Південну Італію і на ряд островів Грецького Архіпелагу.
- ⁷⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. — М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ.– С. 327.*
- ⁷⁶ Константин II Погонат (641–668).
- ⁷⁷ У 660 – молодшого брата Феодосія, який підтримував монофелітство.
- ⁷⁸ Засланий у Херсон (Херсонес, тепер Севастополь).
- ⁷⁹ Папа боровся з монофелітством.
- ⁸⁰ I, 654–657, обраний за часів Мартіна, засланоного в Херсонес.
- ⁸¹ У 657–672.

⁸² **Феофан Исповедник. Хронография [Електронний ресурс]. – Режим доступу :**
http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frames1.htm

⁸³ Землетрус у Палестині і Сирії, про який ідеться перед повідомленням про заслання Мартіна, датується у Феофана місяцем Дайс 2-го індікту. Дайс відповідає аттичному антестеріону (кінець лютого – початок березня) або таргеліону (кінець травня – початок червня); і те, й інше припадає на 659, 2-й індікт припадає також на 659. Можливо, і заслання Мартіна, за Феофаном, відбулося в цьому році. Повторення повідомлення про Мартіна в “Хронографії” викликане швидше за все використанням двох незалежних джерел, які відрізнялися одне від одного не тільки хронологією, але й змістом: у першому випадку Мартіна доставляють у Константинополь і засилають разом із Максимом Сповідником, причому вказується місце заслання (Херсон), у другому – розповідається лише про папу Мартіна, а оповідь про “страту” Максима і його учнів поміщена вище під А. М. 6149, тобто 657/658. Датування Феофана помилкові: Мартін був засланий у 655, а Максим покараний у 662 (див.: *Theoph. Chronogr., com. 240*).

⁸⁴ Один зі списків “Хронографії” Феофана дає різночитання: *της ανατολης ητοι εν Χερσώνι εκεισε τελευτησας*, тобто в кліматах “сходу чи в Херсоні, що там помер”.

⁸⁵ **Феофан Исповедник. Хронография [Електронний ресурс]. – Режим доступу :**
http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frames1.htm

⁸⁶ Імператор Констант II (641–668). У Феофана А. М. 6121, тобто 629/630. Під цим роком Феофан, порушуючи хронологічну послідовність викладу, розповідає про події майже чотирьох десятиліть: від виникнення ересі монофелітів до її засудження і смерті Константа II. А. Праудфут допускає використання Феофаном життя Максима Сповідника і східних (сирійських) джерел, хоча і не підтверджує свого припущення (*Proudfoot. Sources. – P. 384 sq.*).

⁸⁷ Тобто про скликання в Римі Латеранського (в папському палаці) собору, що засудив монофелітство. Собор був скликаний у жовтні 649. Феофан датує його дев’ятим роком правління Константа і 8-м індіктом (*Theoph. Chronogr. I, 332.1–2*), що не зовсім точно: дев’ятий рік правління Константа припадає на 649, а 8-й індікт – на 650.

⁸⁸ Папа римський (07.649 – 09.655). Потім він був викликаний у Константинополь.

⁸⁹ Максим Сповідник – візантійський богослов, тісно пов’язаний із західною церквою; народився бл. 580 у знатній константинопольській сім’ї; в перші роки правління імператора Іраклія був його секретарем, але вже в 613/614 поступив у монастир; з 632 перебував у Александрії і, мабуть, у Карфагені; противник монофелітів. Максим (після численних соборів в Африці) домігся в 649 осуду ересі на Латеранському соборі в Римі; у 653 був викликаний до Константинополя, а в 655 вже засланий у місто Віза (Східна Фракія); в 662 Максим знову з’явився в Константинополі перед собором, був підданий покаранню (йому вирвали язик і відрубали праву руку) і засланий у Лазіку, де він і помер 13 серпня 662 (*Altaner – Stuiber. Patrologie. – S. 521*). За словами Феофана, місцем заслання Максима, як і папи римського Мартіна, був Херсон, що невірно; хроніст не знає і про місце другого заслання Максима Сповідника.

⁹⁰ Максим був засланий у Лазіку, де й помер у 662.

⁹¹ Південний Крим (фема Херсонес) називали також “кліматами” (*Philippson. Das byzantinische Reich. – S. 122*).

⁹² **Мартин Исповедник. Письмо 16/1** <http://www.st-martin.ru/holy/zhitiya-svyatyh/rimskij-papa-martin-1-i-ego-pisma-iz-kryma/pismo-16/>

⁹³ Цитується лист № 16 римського папи Мартіна I (649–654).

Два невеликі листи, відправлені Мартіном у 655 з Херсона в Крим, де він перебував у вигнанні, своїм друзям у Константинополь (останній перед смертю), належать до числа найважливіших джерел з історії візантійського Криму.

Відомості про економіку регіону, про торгівлю і ціни, про віросповідний стан Херсона в серед. VII ст., що повідомляються в них, унікальні. Листи мають також чимале значення для дослідження історії релігійної та політичної боротьби в імперії в роки правління Константа II (641–668). Нарешті, вони необхідні для відтворення життєвого шляху і характеристики особистості самого папи Мартіна I – одного з найбільш значних церковно-політичних діячів VII ст.

Мартін I народився в Тудері (Умбрія). Він отримав гарну освіту і вступив до кліру Римської церкви. Зайняв папський престол 5.07.649. Став на чолі Римської церкви в епоху, коли панівною релігійною доктриною в Східній імперії було монофелітство, а папський Рим грав роль оплоту православної ортодоксії. Першою великою політичною акцією нового римського понтифіка стало скликання церковного собору з метою засудження монофелітства. Латеранський собор, який відбувся у вересні 649, прокляв засновників монофелітства і його діючих лідерів (в тому числі константинопольського патріарха монофеліта Павла II, 641–653) і засудив прийнятий у 648 імператорський едикт “Екфесіс”, заборонив полеміку про наявність єдиної волі у Христа.

Равеннський екзарх Олімпій, направлений до Італії імператором Константом II з тим, щоб перешкодити проведенню собору і заарештувати папу Мартіна I, не зміг виконати цих задумів і, переконавшись у марності надій на успіх, вступив у союз з папою, потім збунтувався проти імперії. Протягом майже чотирьох років (649–653) Олімпій і Мартін самостійно правили в Італії, не підкоряючись Константинополю ні в політичному, ні в церковному відношенні.

Цей безпрецедентний період незалежності Візантійської Італії від Візантії завершився в 653 загибеллю Олімпія під час епідемії, що охопила його армію в ході війни з сарацинами. У ситуації, що склалася, Мартін I не зміг протидіяти вступу в Рим з військом нового равеннського екзарха Феодора Калліопі (15.06.653), який отримав від імператора завдання привести Італію до покірності. Незабаром папа Мартін I був заарештований Калліопією і висланий у Грецію, де в голоді й нестатках, змучений недугами (подагра й дизентерія), провів в ув'язненні близько року (більшу частину часу – на о. Наксос).

17 вересня 654 він був привезений до Константинополя, де 19 грудня в імператорському синкліті під головуванням сакелларія Вукелеона відбувся суд над римським понтифіком. Мартін I у богословському і психологічному плані був готовий до дискусії про монофелітство, проте його судили не як єретика, а як політичного злочинця, який зрадив імператору. Він був засуджений до смертної кари, підданий відповідній принизливій процедурі на константинопольському іподромі і кинутий у в'язницю в очікуванні смерті, але через кілька днів помилуваний за клопотанням патріарха Павла. Провівши у в'язниці ще кілька місяців, він після нелюдського поводження був відправлений 25 березня 655 на заслання в Тавріку, в м. Херсон, куди прибув 15 травня. Тут він провів 124 дні, писав листи, і помер 16 вересня 655.

Протягом усього свого понтифікату Мартін I виявляв непохитну послідовність у відстоюванні ортодоксальних християнських поглядів, був тісно пов'язаний з найбільш відомими вождями візантійського православ'я (Максимом Сповідником, Стефаном із Дори та ін.), демонстрував неабияку мужність у боротьбі з офіційним Константинополем. Будучи заарештований, він ні на йоту не відступив від своїх принципів ні під час допитів, ні на суді, ні на іподромі, ні в ув'язненні, ні на засланні. Все це створило йому величезний авторитет в ортодоксальному середовищі як на Заході, так і на Сході. Усюди, де перебував заарештований папа, місцеві непримиренні антимонофеліти вишукували можливість встановити з ним у контакт. Відомості про його поведінку в полоні, його листи, протоколи допитів відразу ж ставали відомі

широкому колу християн, поширювалися і переписувалися. Можна припустити, що, крім двох збережених листів, папа відправив із Херсона принаймні ще одне послання: в мартирії вказується, що Мартін писав із Криму про свої негаразди, причому "...не тільки про страждання тілесні, а й про утиски з боку місцевих жителів і правителів... мабуть, за вказівкою правлячих у Візантії". Однак у листах, що дійшли до нас, папа не висловлює подібних припущень і не скаржиться на утиски влади.

В останні місяці життя, перебуваючи в Криму, Мартін постійно хворів (його мучила подагра, а можливо, і дизентерія, якою він заразився ще на кораблі по дорозі з Італії до Греції). Він був виснажений і змучений півторарічним ув'язненням. Однак до самої своєї смерті залишався ворогом монофелітства і зберігав повну переконаність у правильності своєї політичної лінії, про що свідчить останній лист, написаний за кілька днів до смерті.

Згідно з даними письмових джерел, папа був похований у "некрополі святих", "у прекрасному будинку (церкві – *I. M.*) Діви Марії, званої Влахернською, за стінами, на відстані стадія (210 м – *I. M.*) від благословенного міста Херсона". Надалі ці відомості про місце поховання Мартіна I переходять у грецькі синаксарії.

У 1902 К. К. Косцюшко-Валюжинич виявив і досліджував храм, розташований серед християнського некрополя на південь від міських стін Херсонеса, який служив усипальницею християнських діячів. Він вирізнявся чудовим декором, і його мозаїчна підлога, що є блискучим твором мистецтва, була переміщена у дворик перед головною будівлею Херсонеського державного музею-заповідника і виставлена там для огляду. Дослідники, які вивчали замський храм Херсонеса, одноставно пов'язують його з папою Мартіном I.

Взагалі ж, безсумнівно, що вже незабаром після смерті папи його пам'ять у Херсоні була оточена великим шануванням. У "Житті св. Елігія", написаному в VII ст. якимось Авдемом, ідеться про "усипальницю великого мужа, яка як на Сході посилено відвідується, так і Заходом не піддається забуттю". Папа Григорій II у листі до імператора Лева III Ісавра відзначав, що до мавзолею блаженного Мартіна "стікається Боспор і вся Північ і мешканці Півночі" з тим, щоб зцілитися від хвороб. Ще в 1598 кардинал Бароній повідомляв про розмову з одним католиком, який постійно проживав на Сході і розповів, що "і до цього дня вшановується пам'ять св. папи Мартіна греками, і великі натовпи народу збираються до його могили, щоб отримати благодать лікування". Існує, проте, версія, згідно з якою прах папи Мартіна I був вивезений з Херсона в Рим, і його мощі до цього дня зберігаються в спеціально освяченій на його честь церкві Св. Мартіна на Пагорбах (*S. Martino ai Monti*). У Криму культ Мартіна як одного з "таврійських чудотворців" знову активізувався після падіння Кримського ханства. У 1868 в Інкерманській кіновії (печерному монастирі) був освячений престол на честь св. Мартіна в стародавньому храмі, видовбаному в стіні, що зберігся до наших днів. День "Св. Мартіна, єпископа римського, мученика Інкерманського" відзначається 14.04. (за ст. ст.).

⁹⁴ Адресат листа – один із константинопольських однодумців папи Мартіна I. Папа, після прибуття в Херсон, "через кілька днів написав лист у Візантію комусь для нього найдорожчому" (*col. 860*). Можливо, що прихильники папи Мартіна I в столиці приховували ім'я його кореспондента з конспіративних міркувань. Наказовий тон, який час від часу проривається в листах Мартіна I з Херсона (обидва вони, звичайно, адресовані одній і тій самій людині), наводить на думку, що папа мав право давати доручення адресату: останній, найімовірніше, належав до його пастви. Він вільно володів латинською мовою, оскільки не тільки читав листи папи, який знає по-грецьки, а й сам писав по-латині. В Константинополі

він грав роль посередника між Мартіном I і римською курією: передбачалося, що саме він, перебуваючи в столиці імперії, буде отримувати все, що надсилалося для Мартіна I з Італії, і переправляти далі, до Криму; він же повинен був пересилати з Криму прохання і побажання папи Мартіна.

Виходячи з усього цього, можна бачити в одержувачеві листів одного зі співробітників папського представництва (“апокрисіаріата”) в Константинополі. Мабуть, він належав до числа тих священнослужителів-латинян, які не проявили відкритої нелояльності до релігійної політики уряду, а тому не піддався репресіям і зберіг можливість користуватися традиційними дипломатичними каналами для пересилання кореспонденції, речей і грошей між Константинополем і Римом. Відомо, що Мартін I до обрання на папський престол сам був римським апокрисіарієм у столиці Візантії, і в апараті папського представництва могли зберегтися не тільки колишні його підлеглі, а й особисто віддані йому люди (*Le Liber Pontificalis. Texte, intr. et comm. par L. Duchesne. – P., 1886. – T. I–II. – P. 336.*)

⁹⁵ Іерон – містечко на березі протоки Босфор. У візантійській метонимасії, відомій з ряду пізніх списків XIV–XVIII ст., існують дві Пропонтиди. Одна знаходиться навпроти Авідоса; інша ж – навпроти Іерона і Псамматія (*Hieroclis Synecdemus / rec. A. Burckhardt. – Lpz., 1893. – P. 62.*). Іерон, мабуть, розташовувався в найвужчому місці Босфору, і цей прохід також іноді називався Іерон. Поряд із Авідосом Іерон був одним із двох пунктів у протоці Босфор, де стягувалися мита з кораблів, що пропливали (*Theoph. Cosmogr. Rec. C. de Boor. – Vol. I. – Lpz., 1883. – P. 475.*). Тут знаходилася резиденція “коміта чорноморського гирла” (*Ioannis Malalae Chronographia / ed. L. Dindorfii. – Bonnae, 1831. – P. 432.*). У новий час Іерон почав називатися Анадолу-Каваку (*Васильевский В. Г. Русско-византийские исследования. – СПб., 1893. – Вып. II. Жития Св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. – С. CXLI.*)

⁹⁶ Ферії (Feriae) – у давньоримському календарі офіційні святкові дні, присвячені різним богам. Трапеза Господня (Coenum Domini) – Таємна Вечеря. Вона припадала на Страсний четвер, тобто на п'ятий день “Великої седмиці” – тижня Великого Посту перед Великоднем. У 655 Великдень припадав на 29 березня за старим (юліанським) стилем, відповідно Страсний четвер – на 26 березня.

⁹⁷ Фарос – так називався маяк недалеко від Константинополя, про який повідомляє “Продовжувач Феофана” (*Theoph. Cont. Ioannes Cameniata. Symeon Magister. Geor. Mon. / rec. I. Bekker. – Bonnae, 1838. – P. 19.*). Можливо Мартін I говорить тут про інший, херсонеський Фарос, відомий із “Хронографії” Феофана. В оповіді про втечу засланця імператора Юстиніана II з Криму Феофан повідомляє: “Юстиніан пройшов маяк Херсона” (*Theoph. Cosmogr. – P. 373.*). Цей маяк, найімовірніше, знаходився на нинішньому Маяковому мису – крайній точці суші поблизу херсонеського порту, яка видавалася в море. У цьому випадку, справді, виходить, що корабель, який віз у вигнання папу, минув Фарос у кінці, а не на початку шляху. Хоча можливо папа говорить у своєму листі про константинопольський маяк.

⁹⁸ Іди – в давньоримському календарі один із серединних днів місяця, які приблизно відповідали повному місяцю. У березні, травні, липні та жовтні іди припадали на 15-е число, в інших місяцях – на 13-е. Таким чином, у тексті згадується 15-е травня. Папа називає тут день свого приїзду в Херсон, і в тексті слід ставити кому перед поєднанням “Idibus Majis”. Виходить “і 15-го травня прибули в Херсон”. Відомо, що 26 березня корабель, на борту якого перебував папа Мартін, минув Фарос поблизу Константинополя. Швидше за все, це сталося в день від'їзду зі столиці. Взагалі, резонно думати, що папа називає дні відліття з Константинополя і прибуття на місце, а не випадковий день, коли корабель

минув Фарос. Отже, Мартін I перебував у дорозі з 26 березня по 15 травня 655, тобто протягом 50 днів.

⁹⁹ Текст листа не дозволяє однозначно вирішити питання про те, яким шляхом прибув у Херсон корабель із папою Мартіном на борту. Можливі два варіанти: шлях уздовж берегів Фракії до гирла Дунаю і далі, вздовж північного берега Чорного моря, в Херсон, а також шлях уздовж Малоазійського узбережжя до мису Карамбе (Керемпе) на захід від Сінопа, тут – переправа через Понт до мису Кріу Метапон (тепер Сарич або Баранячий Лоб) і коротка подорож уздовж кримського берега на захід до Херсону.

Обидва маршрути були добре освоєні мореплавцями. Північнопонтійський варіант фігурує в ряді периплів і загальних географічних праць, як в епоху Античності, так і в Раннє Середньовіччя (у Псевдо-Скіллака, Псевдо-Арріана, у Равеннського Аноніма і т.п.). Що стосується шляху до Криму навропростець – через море від мису Карамбе, то ще Страбон вказував, що це найбільш коротка відстань між чорноморськими берегами (*Strab. II.5, 5, 22; VII.4, 3*). Саме тут мореплавці перетинали Понт у давнину. Даний маршрут зафіксований в ітінерарії III ст. н.е., накресленому на солдатському щиті з Дура-Европос, згаданий у Менадра Протиктора. Він систематично використовувався в епоху класичного Середньовіччя візантійськими та італійськими мореплавцями. Мабуть папу везли в Херсон саме цим шляхом).

Плавання і в тому, і в іншому випадку було пов'язане з відомими небезпеками, особливо в зимову пору року. Сильні морські течії і холодні штормові вітри дуже ускладнювали переправу через Понт. Велика кількість мілин і річкових наносів, а також суворі зимові холоди робили майже неможливим для деяких видів кораблів у добу Античності й Середньовіччя плавання між дельтою Дунаю та Херсонесом. Подорож Мартіна I припадала на весняні місяці (березень – травень), коли характерні для зими труднощі відчувалися в меншій мірі. І все ж саме несприятливими погодними умовами, швидше за все, можна пояснити надзвичайну тривалість переїзду папи Мартіна I з Константинополя в Херсон. Тривалість морського шляху від Константинополя до Кафи (Феодосії) для кінця XIV ст. складала 13 днів (з коливаннями від 10 до 68 днів); до Тани (в гирлі Дону) – 16 днів (з коливаннями від 14 до 79 днів).

Шлях до Херсона мав би займати 10–11 днів. Маючи на увазі конспіративний характер висилки Мартіна I зі столиці, слід припустити, що його транспортували на одному зі звичайних торговельних суден, що належать до класу тихохідних, так званих “круглих” кораблів. Але корабель прийшов би в Херсон швидше, якби не мав тривалих стоянок (у торгових портах Малої Азії або в бухтах північного берега Понту). З іншого боку, затримку в дорозі можна пояснити і тим, що Мартіна I навмисне везли в Херсон неприродно довго, щоб його прихильники остаточно втратили уявлення про його місцезнаходження. У цьому випадку судно, найімовірніше, рухалося вздовж майже безлюдного північного узбережжя Чорного моря.

Херсонську кафедру до VII ст. обіймав архієпископ. Очевидно, що в цей час до єпархії входила і область Дора, населена готами: у кінці VII ст. єпископ Херсона підписував постанови Трулльського собору (692) як єпископ Херсона Дорантського (*ἐπίσκοπος Χερσῶος τῆς Δόραντος*). У нотіції Псевдо-Спіфанія Херсонська єпархія значиться як автокефальна архієпископія і стоїть на 24-му місці. За нею йде архієпископія Боспора. У наступних нотіціях Херсонська єпархія завжди була вищою за рангом за інші кримські єпархії, займаючи від 17 до 25 місця. І якщо інші кримські єпархії (Боспорська, Сугдейская, Готська, Фулльська) у ранніх нотіціях слідували безпосередньо за Херсонською, а в більш

пізній час перемістилися за списком нижче до 3–5 десятка, то Херсонська продовжувала зберігати своє досить високе становище.

¹⁰⁰ У тексті сказано дослівно “носій тих”, а не “носій листів”. Але зрозуміло, що мається на увазі “тих листів” (*harum epistolarum*), чому і перекладається “листоноша”. Тут має місце одна з численних стилістичних похибок, що зустрічаються в останніх листах папи Мартіна, що можна пояснити як його нездужанням, так і невисокою професійною культурою писаря, якому папа диктував свої послання.

¹⁰¹ Візантій, тобто Константинополь. Посланець прибув зі столиці у Херсон через 30 днів після приїзду сюди папи Мартіна I. Якщо допустити, що владі вдалося приховати від соратників Мартіна місце його заслання, то лише в день прибуття папи до Криму хтось із місцевих (або спеціально сюди надісланих) ортодоксів міг направити в Константинополь звістку про його появу. Ця звістка була отримана в столиці приблизно через 15 днів, і ще через 15 днів папа отримав у Херсоні листа від “когось для нього найдорожчого”.

¹⁰² Хоча в заяві Мартіна I про те, хліб у Херсоні нібито “зовсім не бачать”, присутнє риторичне перебільшення, наступні конкретні звістки про ціни на хлібному ринку, безсумнівно, не вигадані і вказують на крайній дефіцит хліба в місті. Можливо, це явище пов'язане з навалою хозар, які порушили традиційні торговельні зв'язки Херсона з землеробськими районами південно-західної Таврики, і кочівниками причорноморських степів. Проте перебування папи Мартіна I в Херсоні відноситься до 655, а гегемонія хозар у Криму встановлюється тільки бл. 70-х років VII ст. У 50-ті роки тільки що (мабуть, в 651) утворився Хозарський каганат, який вступив у боротьбу з протоболгарським каганатом Велика Булгарія у Північному Причорномор'ї, завдав йому поразки і змусив протоболгар частково підкоритися хозарам, частково переселитися в Нижнє Подунав'я. Ці події, що радикально змінили політичну ситуацію в найближчих до Криму степах, справді мали утруднити, якщо не ліквідувати, торговельні контакти херсонітів із кочівниками причорноморських степів, але навряд чи вплинули на взаємини з населенням південно-західного Криму. Тому вони могли погіршити продовольчу кризу в місті, але не були її причиною.

Аграрною базою Херсона з часів Античності були родючі долини південно-західного нагір'я Таврики. Але економічний потенціал цього невеликого регіону був недостатній для задоволення потреб великого міста, і Херсон потребував привізного хліба. Відомо, що в 364 майбутній узурпатор Прокопій переховувався від влади в Херсонесі, де, за свідченням Амміана Марцелліна, “потерпав від голоду в диких місцях і був позбавлений людського суспільства”. Хліб у Херсоні був дуже дорогим, і не випадково візантійський уряд змушений був звільняти херсонітів від всіх державних податків, розуміючи, що наявність у руках жителів міста дзвінкої монети є неодмінною умовою їх існування.

У VI ст. внаслідок політичної стабілізації в Північному і Південному Причорномор'ї економічне становище Херсона виглядало відносно міцним. Про це свідчить інтенсивне фортечне і храмове будівництво, особливо характерне для епохи Юстиніана I (527–565). З часу Зенона (474–491) Херсон карбував власну монету (*Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. – Л., 1983. – С. 17*). Але коли з 30-х років VII ст. внутрішні області Малої Азії стали ареною військових дій Візантії і арабів, що істотно вплинуло і на соціально-економічну ситуацію в містах понтійського узбережжя, торговельні контакти Херсона з південним берегом Понта, мабуть, ослабли. У той же час у VI–VIII ст. спостерігалися підйом економічного життя сільських поселень південно-західної Тавриди, швидкий розвиток сільських ремесел, внаслідок чого

населення сіл стало в основному задовольняти свої потреби в ремісничих виробках за рахунок власного виробництва і не проявляло особливого попиту на продукцію херсонських майстерень. Хоча, як показують новітні дослідження, херсонське гончарне ремесло в так звані “темні століття” зберігало товарний характер, в основному його продукція розпродавалася в місті. Це, звичайно, не виключало окремих спорадичних випадків продажу херсонської кераміки в довколишніх селах (про її знахідки в могильнику: *Пятьшева П. В. Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе // Экспедиции Государственного исторического музея. – М., 1969. – С. 151*). Природно, що чим менше виробів херсонського ремесла знаходило збут у сільській окрузі, тим менше продуктів сільського господарства вона поставляла в Херсонес.

При характеристиці цих явищ не можна скидати з рахунків і факт занепаду економіки міста в роки соціально-економічних колізій, відповідних переходу від античного етапу розвитку до феодального. Теза О. І. Романчука про те, що для Херсона цей занепад не характерний (*Романчук А. И. К вопросу о положении Херсонеса в “темные века” // АДСВ. – 1972. – № 8. – С. 42–55*), навряд чи може бути прийнята без застережень. По-перше, безперечно, що Херсон був включений у єдину торгово-ремісничу систему Східного Середземномор'я і, як центр транзитної торгівлі, він залежав від стану всієї системи абсолютно безпосередньо. Тому її занепад і трансформація повинні були неминуче позначитися на його економічному становищі. По-друге, незаперечні два факти історії Херсона в VII–VIII ст.: припинення монетного карбування і відмова від зведення великих будівель, у тому числі церков. І те й інше – ознаки занепаду міського господарства. Слід взяти до уваги і те, що в пізньоантичний і ранньосередньовічний періоди відбувалася деяка переорієнтація економіки міста. У VI–VII ст. закидалися земельні ділянки міщан у західній частині Гераклеїського півострова, які використовувалися для виробництва зерна і городніх культур. Одночасно збільшилася кількість землі для випасу худоби (*Стржелецкий С. Ф. Клер Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. – Симферополь, 1961. – № 6. – С. 189*). В результаті такої перебудови господарства хлібний дефіцит міг загострюватися ще сильніше, навіть за умов нормального забезпечення міста іншими продуктами.

Тим часом у ці роки продовольче становище Херсона в цілому залишало бажати кращого. В культурних відкладеннях періоду VII–VIII ст. зросла кількість кісток і луски дрібної риби (в основному хамси), раковин їстівних равликів, устриць, мідій, що свідчить про погіршення харчового раціону жителів і про продовольчі труднощі.

З усім цим комплексом обставин і пов'язані ламентатії папи Мартіна, в яких відбулися дійсні економічні труднощі, що мали місце в Херсоні в середині VII ст. О. І. Романчук зазначає, що враження папи Мартіна I від нестачі хліба було посилене тим, що він прибув у місто в травні, а писав свій перший лист у червні, тобто тоді, коли ще не дозрів хліб нового врожаю (*Романчук А. И. Херсонес VI–I пол. IX в. – С. 5*). Проте і в наступному листі, написаному в вересні 655, Мартін повідомляв про крайню дорожнечу хліба, в тому числі з тільки що зібраного врожаю. Безсумнівно, багато відомостей Мартіна I можна пояснити і суб'єктивними обставинами. Нарікання на дорожнечу можуть пояснюватися, наприклад, тим, що хворий папа-засланець, який не знав грецької мови, напевно не сам купував хліб, слуги ж і охоронці могли його обманувати; місцеві жителі, можливо, відмовлялися продавати хліб політичному вигнанцеві, побоюючись неприємностей, а якщо і продавали, то за спекулятивними цінами і т.д. Але слідувати подібним версіями, повністю знецінюючи джерело, можна лише при наявності безпосередніх документальних свідчень на їх користь. Оскільки таких

- свідчень немає, тут і далі робляться спроби пояснити висловлювання папи Мартіна, виходячи з об'єктивного стану справ у Херсоні в VII ст.
- ¹⁰³ Поєднання “a partibus Ponti” знаходить пояснення в наступному листі у фразі “parties, vedelicet, Graecorum Ponticas partes vocantes”. Можливо під час місячного перебування в Херсоні Мартін I був свідком надсилання сюди продуктів харчування з Малої Азії. Оскільки в містах понтійського узбережжя у папи було чимало однодумців, він вважав за можливе через свого контрагента в Константинополі просити їх про допомогу.
- ¹⁰⁴ Ця фраза є ключем до тлумачення терміна “expensae”, який зустрічається кількома рядками вище (“expensae missae nobis ab Italia”). Його можна було б перекласти як “гроші”, але, як видно, папа Мартін очікує надсилання з Італії в першу чергу не грошей, а продуктів харчування. Тому при перекладі віддано перевагу поняттю “кошти” (“кошти, надіслані нам з Італії”). У наступному листі папа підкреслює, що грошей, на відміну від продуктів, він і не вимагає: “*Ну навіть якщо церква Святого Петра не має золота, то хліба, і вина, й інших необхідних припасів вона, за милістю Божою, не позбавлена, щоб не подбати хоча б про помірне харчування*”.
- ¹⁰⁵ Йдеться про Римську церкву. Словом “священнослужителям” перекладається термін “sanctis”, що дослівно означає “святий”. Але контекст дозволяє вважати, що тут ідеться про священнослужителів, оскільки, звичайно, не святі “знехтували веління Господа”. Подібне слововживання властиве Мартину I.
- ¹⁰⁶ Тут алюзія на відповідне місце з послання апостола Павла до філіппійців: “Ви й до Фессалоніки і раз, і два прислали мені на потреби” (Флп. 4, 16).
- ¹⁰⁷ В латинському тексті Біблії і відповідно в листі Мартіна I сказано дещо інакше: “Habeo autem omnio et abundo” (“*Маю, проте, все з достатком*”). Посилання, яке дається Ж. Мінем, неточне. Правильно було б: Флп. 4, 18 (Biblia Sacra. Vulgatae editionis Sixti V et Clementis VIII jussu recognita atque edita. – S. 1. – 1849).
- ¹⁰⁸ Ідея про те, що римська єпископія не залишає своїми милостями жодного стражденного, була близька папі Мартину I і складала предмет його гордощів. Під час свого допиту в тюрмі Custodia Diomedis у Константинополі, розповідаючи, як прийняли в Римі скинутого патріарха Пірра, він із викликом заявив: “*Ви, пане мій, напевно, не знаєте Римську церкву? Тоді скажу вам, що якщо який-небудь нещасний чоловік приходять до неї за їжею, то все, що потрібне, надається йому; і нікого не відитовхне Святий Петро, не наділивши своїми дарами...*” (Commemoratio... – Col. 859). Тому в Криму папі довелося пережити важке розчарування.
- ¹⁰⁹ “Propter servum eius summus” – тут обігрується папський титул “servus servorum Dei”, прийнятий у римській курії з часів Григорія I Великого (590–604).
- ¹¹⁰ З контексту, мабуть, витікає, що “comparari debent illic” (“повинні бути куплені там”) означає “повинні бути куплені в Римі”. В такому випадку це є додаткове свідчення на користь того, що адресат належав до числа папських апокрисаріїв; і хоча сам він перебував у Константинополі, купувати все, що потрібно, в Римі для нього було звичайною справою.
- ¹¹¹ *Мартин Исповедник. Письмо 17/2 <http://www.st-martin.ru/holy/zhitya-svyatyh/rimskij-papa-martin-1-i-ego-pisma-iz-kryma/pismo-17/>*
- ¹¹² Цитується лист № 17 папи Мартіна I (пом. 655).
Зміст листа XVII засвідчує, що він адресований тій самій особі, що і попередній лист XVI. У виданнях І. Мансі і Ж. Міня лист XVII називається “Ejusdem argumenti cum superiore” (“З того ж приводу, що і наведене вище”).
- ¹¹³ Мартін, можливо, вітає в складі своїх однодумців кліриків і мирян.
- ¹¹⁴ У тексті листа “... et ipsa vita saguimus”. Можливо, папа хотів сказати, що його тодішнє існування не можна назвати життям. Але можна припустити і дослівне

тлумачення: лист написано папою за кілька днів до смерті; можливо, відчуваючи її наближення, він говорить про себе, як про вже померлого.

¹¹⁵ Християнство проникає в Херсон не пізніше рубежу III–IV ст. Тож саме з IV ст. в поховальних склепах виявляють кам'яні і металеві хрести (*Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечения из отчета о раскопках Херсонеса в 1902 г. // ИАК. – 1904. – Вып. 9. – С. 29*). Аналізуючи написи на кераміці III – початку IV ст., Е. І. Соломоник переконливо визначила як християнські ті посудини, які мають графіті “Милостивий до мене Бог”. Серед них – кілька херсонеських.

Християнство як панівне сповідання затверджується в Херсоні при імператорові Константині I, який у 325 направив сюди єпископа Капітона з загоном в 500 воїнів (*Латышев В. Жития св. епископов Херсонских. Исследования и тексты // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. – СПб., 1906. – Вып. 3. – С. 58–76; Страдание святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капитона и иных с ними // ИАК. – 1907. – Вып. 23. – С. 108–112*). Проте тут, на далекій околиці імперії, нова релігія ще дуже довго була не в змозі витіснити язичництво. У IV ст. християнська громада була порівняно невеликою. Християнські надгробки в Херсоні датуються часом не раніше кінця IV – початку V ст. Мабуть язичницькі храми в Херсоні були остаточно закриті не раніше V чи VI століття.

І тим не менше, хоча “херсаки”, за словами Єпіфанія, ще в IX ст. були “тугі на віру” (*Epiphanius monachi et presbyteri. De vit. S. Andr. // PG. – 1864. – 120*), грецьке населення міста на момент заслання папи Мартіна, звичайно ж, було християнським. Очевидно, що в вустах Мартіна I “ті, хто мешкає тут” – це міщани Херсонеса, ромеї. Вони (*Латышев В. Жития св. епископов Херсонских. Исследования и тексты // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. – СПб., 1906. – Вып. 3. – С. 58–76; Страдание святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капитона и иных с ними // ИАК. – 1907. – Вып. 23. – С. 108–112*) – християни, хоча і сприйняли від варварів жорстокість їх звичаїв. Язичники – це “ті, хто мешкає в цій області”, тобто за межами міста. Мова, зокрема, може йти про кримських готів. Їх присутність в околицях Херсона в VII ст. не викликає сумнівів, – тут можна послатися хоча б на свідчення “Житія Іоанна Готського” про повстання кримських готів проти влади хозар ще в 787. Частина готів була християнізована з часів Ульфїли. Проте ця християнізація була, безумовно, дуже поверхневою, і багато готів залишалися язичниками, як, мабуть, і представники інших етносів.

Іноді в число варварів-язичників, яких можна було зустріти в околицях Херсонеса, включають хозар. Тюркюти-хозари ще в 580 з'явилися в Криму і провели військову демонстрацію поблизу Херсона. Якась їх частина, у вигляді напівосілих родових груп, могла залишатися в Криму до середини VII ст.

В XX ст. І. А. Баранов досліджував у Криму ряд археологічних пам'яток VII–VIII ст., що відносяться до Салтівської культури. Він пов'язував їх із приходом до Криму тюрко-болгар, племінний союз яких був розгромлений у середині VII ст. Хозарським каганатом. У рік перебування в Херсоні папи Мартіна I ці тюрко-болгари вже могли з'явитися поблизу Херсона.

Можливо, в листі Мартіна I маються на увазі і алани, які також жили в Криму. Вони були відомі на Боспорі з III ст. н.е., а згодом частково приєдналися до гуннського племінного союзу. Алани були язичниками ще в XIII в. – див. так зване “Аланське послання” єпископа Феодора (*PG 140. – 1865; Епископа Феодора “Аланское послание”/ изд. Ю. А. Кулаковский // ЗООИД. – 1898. – Т. XXI. – С. 11–27*).

У прилеглих до Херсону районах гірського Криму зберігалось древнє скіфо-сарматське населення, про що свідчать дані антропологічних досліджень

(Соколова К. Ф. *Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма // История и археология средневекового Крыма.* – М., 1958. – С. 70). Названі й інші місцеві племена будували поблизу Херсона невеликі фортеці як опорні пункти для їх грабіжницьких вилазок. Такі укріплення згадуються в “*Nuronnesticum*” і названі там “*castra gentium*” – “фортеці інородців” (PL 129. – Col. 862 seqq.).

Перераховані етноси, а також залишки найдавнішого населення Криму (таври) утворювали ту варварську, в основному язичницьку, периферію візантійського Херсона, про яку писав папа Мартін I. Своєрідна експансія християнства у внутрішньому Криму почалася лише в 30-х роках VIII ст. згідно А. Л. Якобсону, у зв'язку з втечею в Крим ченців-іконошанувальників, які рятувалися від переслідувань іконоборців (Якобсон А. Л. *Средневековый Крым...* – С. 32, наст.). Цю точку зору відкидають у ряді наукових виступів А. Г. Герцен і Ю. М. Магаричьов. На VIII–IX ст. припадає виникнення ряду місцевих монастирів, в тому числі так званих печерних – Інкерман, Чилтер, Шулдан, початок активного храмового будівництва в міських центрах, наприклад на Мангупі (Веймарн Е. Е., Лобода И. И., Пиоро И. С., Чорев М. Я. *Археологические исследования столицы княжества Феодоро // Феодальная Таврика...* – С. 134). У VIII–IX ст. у поселеннях Криму, в тому числі на південному заході, стали переважаючими плитові поховання, що пов'язано з поширенням тут християнства (Махнева О. А. *О плитовых могильниках средневекового Крыма // Археологические исследования средневекового Крыма.* – Киев, 1968. – С. 167). У VIII ст., за повідомленням папи Григорія II (715–731), серед варварів Криму поширився культ св. Мартіна (PL 89. – Col. 520). Але, кажучи про язичників в області Херсона за 70 років до цього, папа Мартін не грішив проти істини. Інша річ, що його твердження, нібито херсоніти сприйняли жорстокість звичаїв язичників, носить чисто емоційний характер. Можна згадати, що писав про кримських готів Прокопій Кесарійський: “... гостинні вони більше за всіх людей” (Procop. De aed. III.7 // Procopii Caesariensis Opera Omnia. – Lipsiae. 1916. – Т. III. – Р. 2). Сам папа Мартін відзначає, втім, що навіть варварам властива людяність, якої позбавлені жителі Херсона.

¹¹⁶ Коментоване повідомлення папи Мартіна прийнято використовувати як ілюстрацію тези про наявність торгових зв'язків Херсона з Малою Азією (Якобсон А. Л. *Раннесредневековый Херсонес...* – С. 37). Зазвичай його зіставляють із відомим свідченням Константина Порфирородного про ввезення в Херсон хліба та інших продуктів із малоазійських фем – Амінси, Вукелларіїв, Пафлагонії, Арменіаку (Const. Porph. De adm. imp. 53. Пор.: Шестаков С. П. *Очерки по истории Херсонеса.* – С. 30).

Слід, проте, зазначити, що папа Мартін I протиставляє одну одній Романію і “землю греків, іменовану Понтійською”. У попередньому листі він просив прислати йому прожиток “із цієї країни або з області Понта”. Оскільки “ця країна” – Константинополь, то область Понта, безсумнівно, Понтійське узбережжя Малої Азії. Отже, “земля греків, іменована Понтійською”, – це південний берег Чорного моря, населений понтійськими греками. Тому “Романія” тут – “земля ромеїв”, Константинополь і прилеглі до нього території, але не Мала Азія. Традиція неточного тлумачення цього уривка йде від зауваження В. Г. Васильєвського про те, що протилежні Криму азіатські провінції Візантійської імперії зазвичай називаються Романією (Васильєвский В. Г. *Житие Иоанна Готского // Труды.* – СПб., 1912. – Т. II. – Вып. 2. – С. 423), з посиланням на папу Мартіна I і Константина Порфирородного. Але у Мартіна, як видно, північне узбережжя Малої Азії назване інакше: “Понтійськими землями”. У Константина ж, судячи з усього, слово “Романія” вжито у

загальному значенні, як назва основних, корінних областей імперії, населених ромеями (в конкретному випадку – малоазійських), на відміну від віддаленого і напівварварського Херсона. “Називаючи себе “ромеями”, візантійці називали свою державу “Романією”. Так називали Візантію і її сучасники на Заході (Romania) і на Сході (Рум) (*Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века / подг. текста, введ., пер. и комм. Г. Г. Литаврина. – М., 1972. – С. 369*). Слід нагадати, що в більш пізній час термін “Romania alta” позначав територію Македонії і Фракії з Константинополем (*Thiriet F. La Romanie venetienne au Moyen Age. – P., 1959. – P. 4*; див. також: *Zeiller J. L'apparition du mot Romania chez les ecrivains latins // Revue des Etudes latines. – 1929. – VII. – P 194–198*). Іноді Романією просто називали Фракію (пор.: *Romania: pars Graeciae alias Thracise dicta // Ferrarius Alexandrinus. Lexicon Geographicum. – Patavii, 1674*).

Отже, папа Мартін I повідомляє про прихід кораблів за сіллю не з Малої Азії, а з інших областей імперії, що, можливо, побічно свідчить про ослаблення торгових зв'язків між Малою Азією і Херсоном.

¹¹⁷ *Тремисій* – візантійська золота монета, що дорівнювала 1/3 номісми.

¹¹⁸ Соляний промисел був традиційним для Херсона. На існування озера за 15 стадій від оборонних стін Херсонеса, звідки добувалася сіль, вказував ще Страбон (VII.4.7). В. І. Кадеєв з'ясував, що в околицях міста в античну епоху було щонайменше 12 соляних озер. З деяких місцеві жителі добували сіль аж до XIX ст. включно (*Кадеєв В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I–II веках н.э. – Харьков, 1970. – С. 21*). Втім, у X ст. н.е. херсоніти мали соляні розробки на північному Чорноморському узбережжі, за межами Криму. Константин Порфирородний повідомляє: “Від річки Дніпра до Херсона 300 миль, а в проміжку – болота і бухти, в яких херсоніти добувають сіль” (*Const. Porph. De adm. Imp. 42*). У такій ситуації населення гірських і степових районів Криму, як осіле, так і кочове, забезпечувало свої потреби в солі за рахунок вивезення її з Херсона (*Романчук А. И. Херсонес VI – первой половины IX в. – С. 18*). З повідомлення папи Мартіна можна дізнатися, що Херсон вивозив сіль і морем, у бік Босфору.

¹¹⁹ Дане свідчення показове ще в одному відношенні. У першому своєму листі, написаному в липні, папа в розпачі пише про повну неможливість купити продукти в Херсоні. У другому, вересневому, йдеться про купівлю хліба з суден. Справа тут не тільки в тому, що папа Мартін освоївся в Херсоні за кілька місяців перебування в Криму. На кримських соляних озерах максимальна кількість солі випадала влітку, а видобуток починався в липні-серпні. Відповідно і судна за сіллю починали приходити сюди не раніше серпня. Тільки тут Мартін отримав можливість купувати хліб у моряків. Його зауваження, ніби суденця приходять за сіллю рідко, пояснюється тим, що лист написаний на початку “сезону обміну”. У розпал сезону і продовольче становище в Херсоні могло помітно покращитися.

В епоху папи Мартіна I Херсон, можливо, вивозив не тільки сіль, а й солону рибу. На території Херсонеса археологами відкрито близько 100 рибозасолювальних ванн античного і візантійського часу загальним об'ємом 2000 м³. Хоча не всі вони функціонували одночасно, все ж немає сумнівів, що їх потужність значно перевищувала місцеві потреби, і частина риби вивозилася. Втім, до VI–VII ст. масштаби розвитку цього промислу помітно скоротилися. До недавнього часу не були відомі цистерни для засолювання, закладені пізніше V ст. н. е., а значна частина старих у цей час була засипана і не функціонувала. Археологами виявлені декілька цистерн середньовізантійського часу в портовому районі Херсона (одна з них прямо належить до VII ст. (*Романчук А. И. К вопросу о положении Херсона в “темные века”.* – С. 46) Це свідчить, що

херсоніти продовжували засолюють морську рибу, хоча і не в такій кількості, як раніше. Тож і її експорт скоротився.

¹²⁰ Модій – римсько-візантійська міра об'єму. Римський модій = 8,7 літра. Малий римсько-візантійський модій зерна складав 6 кг 528 г (*Манандян А. Я. Римско-византийские хлебные меры // ВВ. – 1949. – № 2. – С. 67–71*). Мартін I мав на увазі модій, що застосовувався на території імперії при зборі податків. Його об'єм – 11,389 літра (*Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – Munchen, 1970. – S. 99*). 3–4 модії=34–35 літрам.

¹²¹ Ціна хліба в 3–4 модії за номісму, про яку повідомляв Мартін I, виключно висока. У 604 в Римі за 1 солід (номісму) давали 30 модіїв пшениці (*LP. – T. I. – P. 315*). У добу пізньої Римської імперії Валентініаном III була встановлена єдина державна ціна на хліб: 40 модіїв за солід. При остготях в Італії давали за солід 60 модіїв зерна (*Serge A. Circolazione monetaria e prezzi nel mondo antico ed in particolare in Egitto. – Roma, 1922. – P. 82*). У V–VIII ст. у Візантії ціни на пшеницю коливалися в межах від $\frac{1}{20}$ до $\frac{1}{8}$ номісми за артабу (1 артаба = 29,11 л). Отже, в Херсоні ціна “дешевого” хліба нового врожаю в 5–17 разів перевищувала звичайні ціни на хліб в імперії.

Про багатство римської церкви Мартін I говорить із повною підставою. Папські патримонії вже до початку VII ст. були в більшості областей Італії (Лаціум, Тусція, Кампанія, Піцен, Лігурія, Самніум, Емілія, Коттійські Альпи, Апулія, Калабрія, Луканія, Бруттіум, Сицилія, Сардинія), в Істрії, в Іллірії, в Галлії, на Корсиці. Тільки в Сицилії римській кафедрі належало бл. 400 маєтків (*Spearing E. Patrimony of the Roman Church in the Time of Gregory the Great. – Cambridge, 1918. – P. 6–18*). У VII ст. церковне землеволодіння, що мало міцні позиції у Візантійській Італії, поширюється в Італії Лангобардській (*Дворецкая И. А. Образование церковного землевладения в Лангобардском королевстве. VII–VIII вв. // Проблемы экономического и политического развития стран Европы в средние века и античную эпоху // УЗ МГПИ ім. В. І. Леніна. – 1969. – № 294. – С. 165–168*). Римська церква широко практикувала благодійність, і її керівництво не раз заявляло, що патримоній існує “для бідних” – “res pauperum”, за словами папи Геласія (492–496) (*PL 59. – Col. 155*). $\frac{1}{4}$ всіх доходів церкви повинна була щорічно йти на благодійні цілі. Особи, які одержували від церкви щорічний прожиток, іменувалися “matricularii”, оскільки їх імена вносилися в спеціальні матрикули. Римська курія мала також широку мережу спеціалізованих благодійних установ – дияконій і притулків. Римська кафедра не надавала допомоги засланому папі Мартіну не через нестачу грошей і продуктів, а з побоювання викликати невдоволення Константинополя.

¹²² Пор.: *Бут. 2, 7*.

¹²³ Фраза, яка свідчить про сміливість папи Мартіна, містить натяк на патріарха Пірра (638–641, 654), а можливо, і на імператора Константа II (641–648).

¹²⁴ Мартін I згадує про свого наступника. Перебуваючи в Константинополі, Мартін не знав про обрання в Римі нового папи Євгенія (654–657). Ймовірно, про це йому повідомив хтось із його кореспондентів у листі до Херсона. Як реальний політик, Мартін I розумів, що не зможе керувати церквою з Херсона, і спокійно сприйняв обрання нового понтифіка. Побажання залишатися “непохитним”, звернене до папи Євгенія, було висловлено дуже своєчасно. Уже в наступному, 656 константинопольський патріарх Петро (654–666) направив у Рим синодальне послання (synodicum) зі сповіданням віри, в якому було повністю обійдене питання про єдину волю в Ісуса Христа. Боязкий папа Євгеній готовий був прийняти послання, але римські священнослужителі та мешканці міста зустріли його при вході в базиліку Діви Марії ad Praesepere і не давали служити месу, поки він не пообіцяв публічно, що відкине synodicum. Таким чином, менш ніж через

- рік, після того як Мартін продиктував у Криму свій останній лист, його побажання справдилося (*LP. – Т. I. – Р. 341*).
- ¹²⁵ Маються на увазі рішення Латеранського собору 649, які засуджували монофелітство.
- ¹²⁶ Це місце В. Пайтц зрозумів як звернення до монастирської братії і зробив висновок, що адресат є ченцем (*Peitz W. M. Op. cit. – S. 457*).
- ¹²⁷ Через декілька днів після відправки даного листа папи Мартіна I не стало. Він прожив у Херсоні з 15 травня по 16 вересня 655, тобто 124 дні.
- ¹²⁸ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>**
- ¹²⁹ За Дунай.
- ¹³⁰ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ¹³¹ Тобто жителі Візантія (Константинополя). У Феофана А. М. 6160, тобто 668/669, точніше вересень 668, коли був убитий Констант II. Тут ретроспективна згадка Мартіна. У 669 готи в Криму підкорилися хозарам.
- ¹³² **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ¹³³ У Феофана А. М. 6171, тобто 679/680.
- ¹³⁴ Оногури (Ονογουνδοῦρον, дослівно “десять племен”) згадуються в давньотюркських написах і китайських джерелах. Спочатку вони мешкали у верхів'ях Яксарта, Ілі і Чу; надалі частина їх переселилася на захід від Азовського моря, а потім у провінції Дакія, Мезія і Фракія. Після розпаду гуннського союзу племен Аттіли оногури в 453 повернулися в Північне Причорномор'я, частина їх осіла на Північному Кавказі. За Хауссігу, оногури утворили пізні ядро протоболгар. Якщо оногури були союзом десяти різних племен, то болгари – назвою панівного роду, причому не тільки в оногурів, але і в огузів; існування десяти болгарських племен у Дунайській Болгарії до IX ст. засвідчено “Бертінськими анналами” (*Haussig. Exkurs. – S. 363 f., Anm. 340, 341*). Д. Ангелов говорить про уногундурів і оногурів як про споріднені протоболгарам, але різні народи (*Ангелов. Образуване. – С. 192–194*), слідуючи в цьому за А. Бурмовим (*Бурмов. Към въпроса за произхода. – С. 335 і наст.*). Ототожнення уногундурів і оногурів Моравчика (*Moravcsik. Zur Geschichte. – S. 73*) приймає М. І. Артамонов (*Артамонов. История. – С. 167*). Власне кажучи, етнонім “уногундури” зустрічається лише двічі (у зв'язку з оповіддю Феофана про переселення болгар і в оповіді Никифора про повстання Куврата проти аварів) і практично лише в одному джерелі: творі невідомого автора, який ліг в основу “Бревіарія” Никифора, і в “Хронографії” Феофана. Константином Багрянородним етнонім був запозичений, судячи з усього, у Феофана, “Хронографія” якого була йому добре відома (*Moravcsik. Byzantinoturcica, I. – S. 366*). Тож залишаються сумніви в тому, що мова в даному випадку йде про реальну народність (чи варіант етноніма), а не з вадами рукописної традиції і замість “уногундури” слід читати “оногури”.
- ¹³⁵ Грецьку форму Κωτραγοι Анастасій передає як Contragenses (*Theoph. Chronogr. II, 225.11*). Про родство котрагів і болгар пише також Никифор (див.: *Nic. Brev. 679/680 an.*). У V–VII ст. котраги жили в районі Азовського моря. Їх ототожнюють із кутрігурами (Κωτρίγοροι) – гуннською народністю, що теж жила біля Азовського моря і в VI ст. перебувала під владою аварів (*Marquart. Chronologie. – S. 79, 89; Ангелов. Образуване. – С. 194*). За Ю. А. Кулаковським, у роки правління Іраклія кутрігури об'єдналися зі своїми одноплемінниками утігурами під владою хана Куврата (*Кулаковский Ю. Аланы. – С. 142*).

- ¹³⁶Тобто Чорного моря. Ні один із компіляторів “Хронографії” Феофана не наводить географічного опису Північного Причорномор’я.
- ¹³⁷Тобто біля Азовського моря.
- ¹³⁸Атель (Ігиль) – стародавня назва Волги тюркського походження: тюрк. *Atil/Itil* (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II. – S. 78 f.*).
- ¹³⁹Атель.
- ¹⁴⁰*Танаїс* – давня назва Дону. У Феофана Танаїс – притока Волги, що бере свій початок не з Ріпейських (Уральських) гір, як у Птолемея, а від Іврійських воріт, у чому Ю. А. Кулаковський бачить відображення середньовічних географічних уявлень (*Кулаковский Ю. Свидетельства. – С. 377–378*). Останнє необов’язкове, бо традиція кавказьких витоків Танаїса засвідчена і в античних географів (Страбон приписує цю точку зору Феофану Мітіленському); вона простежується також у творах латинських авторів – у Павла Орозія (V ст.) і в “Равеннського аноніма” VII ст. (*Чичуров. Экскурс. – С. 73*). Погляд на Танаїс як на один із рукавів Ателя зрозумілий: Дон близько підходить до Волги, і середньовічний хроніст міг сприйняти його за відгалуження останньої (*Westberg. Записка. – С. 241*; пор.: *Чичуров. Экскурс. – С. 73–74*).
- ¹⁴¹*Іврійські ворота* – як правило, Аланський (Дар-і-алан) прохід, Дар’ял.
- ¹⁴²*Куфіс* – давня назва Кубані. Питання про те, яку річку Феофан мав на увазі, складне. І. Маркварт вважав, не аргументуючи своєї думки, що мова йшла про Каму (*Marquart. Streifzüge. – S. 32, Anm. 1*). З огляду на складність оповіді про болгар (географічний опис і екскурс), побудованої на різнорідних джерелах, було б правильніше припустити, що Куфіс опису і Куфіс екскурсу – різні річки: у першому випадку мова йде якщо не про Буг, то про одну з річок басейну Бугу і Дніпра, згадуваного Константином Багрянородним, у другому – про Кубань; змішання Кубані і Бугу, очевидно, викликане впливом античної традиції, оскільки античні географи і Кубань, і Буг називали Гіпанісом (*Чичуров. Экскурс. – С. 74*). Мабуть, у джерелі опису згадувався Гіпаніс (Буг), ототожнений Феофаном з Гіпанісом – Кубанню, якщо Буг Куфісом не називався.
- ¹⁴³*Некропіли* – Керкінітська затока Чорного моря, між північно-західним узбережжям Кримського півострова і гирлом Дніпра (*Westberg. Fragmente. – S. 98 f.*). Ідентифікація Куфіса опису з Бугом (або річкою басейну Бугу і Дніпра) усуває протиріччя в локалізації Некропіл (якщо Куфіс – Кубань, то Некропіли доводиться перенести на схід до гирла Кубані). Але Феофан добре знав розташування Некропіл, судячи з розповіді про втечу Юстиніана II з Херсона і про зиму в Північному Причорномор’ї (див.: *Theoph. Chronogr. 704/705, 763 an.*).
- ¹⁴⁴Мис Крюв просолов – Бараняча морда. Болгарське видання візантійських джерел з історії Болгарії ототожнює цей мис із сучасним Таманським півостровом (*ГИБИ, III. – С. 261, бел. 8*), що невірно, оскільки він, згідно Феофану, знаходився недалеко від Некропіл. Крюв просолов – ймовірно, відоміший античний топонім Крюв метолов (Баранячий лоб) – мис на південному краї Кримського півострова, тобто якраз у районі Некропіл, неодноразово згадуваний Страбоном (*Strab. Geogr. 125, 399, 496, 545*; пор.: *Кулаковский Ю. Свидетельства. – С. 377*).
- ¹⁴⁵Акцентується увага на швидкості течії в протоці.
- ¹⁴⁶Сучасна Керченська протока.
- ¹⁴⁷Назва виду риби, мабуть, тюркського походження; цей тюркізм не врахований у виданні Д. Моравчика (*Moravcsik D. Byzantinoturcica, II. – S. 197*).
- ¹⁴⁸В. І. Оболенський – Ф. О. Терновський перекладають неточно: “за Фанагорією” (*Theoph. Chronogr. – P. 262*; пор.: *Мишулин. Отрывки. – С. 277*).
- ¹⁴⁹Один із рукописів опускає Εβραϊους; Ж. Гоар пропонує кон’юктури Κιμμεριους або Ιβηρους (кіммерійці або івіри). Втім, у поправці Гоара немає необхідності: євреї з’являються в Північному Причорномор’ї не пізніш I ст. н.е. (*Schürer.*

- Juden*. – S. 200), про що свідчать написи з Пантікапея, Горгіппії, Танаїса. Агіограф Єпіфаній (кінець VIII ст.) говорить у “Ходінні апостола Андрія” про євреїв у Синопі, Амисі, Амастриді (*Vit. S. Andr. – Col. 220A, 224B, 228C, 240C*).
- ¹⁵⁰ Тут: Кубань.
- ¹⁵¹ Протоболгарська назва виду риби, яку ловили в Кубані, відома за авторами VII–VIII ст., можливо, ідентична протоболгарському “берзіткон” (βερζιτικον), що зустрічається в джерелах X–XII ст. (*Брун. Следи речногo пути. – С. 146 і наст.; пор.: Moravcsik. Byzantinoturcica, II. – S. 212 f.*).
- ¹⁵² Сучасна історіографія не дає однозначної відповіді на питання про межі Великої Болгарії: одні дослідники (В. Златарській, Н. Я. Мерперт, А. П. Смірнов, М. І. Артамонов, Д. Оболенській, Д. Ангелів) проводять східний кордон Великої Болгарії по Кубані, а західну – по Дніпру, інші (К. П. Патканов, І. Маркварт, Д. Моравчик) – звужують сферу впливу протоболгарського племінного союзу до Східного Приазов’я. Остання локалізація уявляється найбільш правильною; в усякому разі, “Хронографія” Феофана і “Бревіарій” Никифора не дають підстав відсувати кордон Великої Болгарії за Дон (*Чичуров. Екскурс. – С. 68, 77–80*). А. Марік, спираючись на свідчення Великої редакції “Вірменської географії”, розташовує протоболгар на Кубані, на північ від прибережного міста Нікопсис, яке він отожднює з Нечепсухо (*Maricq. Notes. – P. 345*). А. Коллауц, цитуючи Захарія Ритора, пише про болгар за Дар’ялом (*Kollautz. Abasgen. – S. 22*). Що стосується назви Велика Болгарія, то до неї, мабуть, може бути застосоване спостереження О. Н. Трубачова, на думку якого позначення народів і країн із компонентом “Великий”, “Велика” (Велика Греція, Велика Скіфія та ін.) стосується області вторинної колонізації (*Трубачев А. Славянские этнонимы. – С. 51 і наст.*). За Михайлом Сирійцем, болгари (в час правління імператора Маврікія) прийшли до Танаїсу із внутрішніх областей Скіфії (*Altheim. Geschichte, I. – S. 90–91*). Ф. Альтхайм вважає, що протоболгари, подібно аварам або хозарам, прийшли з північно-східного Ірану. Ф. Альтхайм – Г. Хауссіг бачать в оногурах VI ст. протоболгар, які під натиском аварів у середині VI ст. залишили східні райони Кавказу і осіли в пониззі Кубані (*Altheim – Haussig. Hunnen. – S. 10 f.*). Отже, Велика Болгарія, незалежно від того, де локалізується прабатьківщина протоболгар, – місце вторинної колонізації.
- ¹⁵³ Оскільки мова йде про візантійського імператора, який правив (або помер) на заході, то в ньому слід бачити імператора Константа II (641–668), який оселився в Сицилії з наміром перенести столицю імперії в Рим (*Theoph. Chronogr. I, 348.4–6*) і був убитий у Сиракузах (*Theoph. Chronogr. 351.14–15*), а не Константина III (641) (*ГИБИ, III. – С. 261, бел. 13*) або Константина IV (668–685) (*ВШНЖ. – С. 224*). Константа називали також і Константином (*Brooks. Constantine Pogonatus. – P. 461–462; пор.: Ostrogorski. Konstantin Porfirogenit. – S. 116–123*).
- ¹⁵⁴ У Феофана *κυριος* відповідає *κυριος* у Никифора (*Nic. Brev. 679/680 an.*) і *dominus* у перекладі Анастасія (*Theoph. Chronogr. II, 225.30*). *Κυριος* – пан, звичайна форма звернення до візантійського імператора (*Dölger. Diplomantik. – S. 131*). Жоден із хроністів до Никифора і Феофана не вживав цього титулу в застосуванні до варварських правителів, якщо не брати до уваги одного фрагмента у Феофілакта Сімокатти, який називав так кагана аварів (*Th. Sim. Hist. 257.5–6*). Найбільш уживана формула в ставленні до іноземних володарів – *αρχων* (архонт), а до болгарських – *ο εκ θεου αρχων* (архонт від бога), що знаходило собі відповідність в *ο εκ θεου βασιλευς* (василевс від бога), як іменували візантійського імператора. Титул *ο εκ θεου αρχων* був офіційно визнаний за болгарськими ханами, на думку В. Бешевлієва, в 814, після укладення миру між Візантією і Омуртагом (814–831); до цього ж моменту офіційно визнаним титулом був *κυριος* (*Beševliev. Κυριος. – S. 294–295, 297 f.*).

- ¹⁵⁵ У Феофана форма Κροβατου/Κοβρατου, котру Анастасій передає як Crobatus, а Никифор – Κοβρατος (див.: *Nic. Brev. 679/680 an.*). Відомі спроби ототожнення Куврата з Кувером (фігурує в “Чудесах св. Димитрія Солунського”) – ватажком болгар, які перебували під владою аварів у VII ст. (*Успенский. История, I, с. 6,6.1; Нидерле. Древности. – С. 60; пор.: с. 143; Gregoire. L'origine. – P. 116 sq.; Lemerle. Migrations. – P. 299*). Ці спроби зустріли заперечення (*Maricq. Notes. – P. 337–355; Ostrogorsky. Geschichte. – S. 87, Anm. 3, 5*). Досліджуючи питання про датування другої редакції “Чудес св. Димитрія Солунського”, Ф. Баришич займався зіставленням Кувера і Куврата: Кувер і Куврат діяли на різних територіях (перший – у північному Банаті і південній Бачці, другий – на північ від нижнього Дунаю) і в різний час (Кувер – у 680–685, Куврат – за правління імператора Іраклія в I пол. VII ст.) (*Баришич. Чуда. – С. 131–136; пор.: С. 152*). Хронологія Куврата відновлюється гіпотетично за творами патріарха Никифора, Феофана, Іоанна Нікіусського і за “Іменником болгарських князів”. Датування, пропоновані О. Прицаком, внутрішньо суперечливі: заснування Великої Болгарії відноситься до 635, а початок правління Куврата – до 605; рік смерті Куврата Прицак обчислює, приймаючи свідчення “Іменника” про те, що Куврат правив 60 років, і починаючи рахунок з 605, тобто 665 (*Pritsak. Fürstenliste. – S. 35 f.*). Критикуючи хронологічні викладки Прицака, Ф. Альтхайм – Г. Хауссіг датують смерть Куврата часом між 663 і 668, коли Констант II був в Італії, посилаючись при цьому на аналізоване місце “Хронографії” Феофана (*Altheim – Haussig. Hunneh. – S. 12; Anm. 14; cf. S. 13*). Проте текст “Хронографії” не дає підстави для такого висновку: згідно Феофану, Куврат помер “за часів Константина Західного”, тобто між 641 і 668. Навіть кон’юктура Ф. Комбефіса (“Константин, який правив на заході”) не привносить у текст тимчасового значення: фраза залишається лише поширеним визначенням до “Константина” (а не обставиною часу, як тлумачать Альтхайм – Хауссіг), що підтверджується перекладом Анастасія – *temporibus autem Constantini, qui in Occidente regnavit* (*Theoph. Chronogr. II, 225.29–30*). В. Златарській датує смерть Куврата 642 роком (*Златарски В. История, I, 1. – С. 145, 164, 176*). Як би там не було, в 641 Куврат був ще живий: за словами Іоанна Нікіусського, болгарський хан грав не останню роль у змові імператриці Мартіни проти Константина III, сина Константина – старшого сина Іраклія від першого шлюбу (*Ioan Nic. – P. 460*).
- ¹⁵⁶ Д. Ангелов переконаний у легендарності оповіді Феофана про 5-х синів Кубрата (*Ангелов Д. Образуване. – С. 197, бел. 19*). На відміну від Ангелова А. Марик не прагне заперечувати достовірність оповіді Феофана, посилаючись на свідчення розширеної редакції “Вірменської географії” (*Maricq. Notes. – P. 346 sq.*).
- ¹⁵⁷ У грецьких рукописах “Хронографії” Феофана читання Βατβαλαν, Βατβαλαν, Βατβαλαν; у Анастасія – Βαθαλιας, в “Бревіарії” Никифора – Βαλανος (*Nic. Brev. 33.26*). Тюркське *baıyan* (“багатий”) вживалося як власне ім’я у тюркських ханів (*Doerfer. Elemente, II. – S. 259 f.*). Βατ Феофана, мабуть слід розуміти за аналогією з – βατ в імені Кроват, що Г. Хауссіг перекладає як “князь” (*Fürst*) (*Haussig. Exkurs. – S. 430*), тобто “князь Баян”. В. Златарській і Д. Ангелов ототожнюють Батбаяна з відомим за “Іменником болгарських князів” ханом Безмером (*Златарски. История, I, 1. – С. 164; пор.: Ангелов Д. Образуване. – С. 196*).
- ¹⁵⁸ “Дотепер” (μεχρι της δευρο) присутній уже в “Бревіарії” Никифора (*Nic. Brev. 33.27–28*), складеному, швидше за все, між 775 і 787 (*Alexander. Nicephorus. – P. 162*), а отже, ця формула була присутня в невідомому джерелі кінця VII–VIII ст., яке використали Феофан і Никифор незалежно один від одного. Д. Моравчик бачить в онограх, що згадуються *Notitia episcopatium* середини VIII ст., болгар Батбаяна, які залишилися на території Великої Болгарії (*Moravcsik. Byzantium. – P. 43 sq.*), що не суперечить зауваженню про хронологію подій. Матеріал

грунтових могильників Балкарії, що пов'язується з болгарськими городищами Кисловодського району, дозволяє В. О. Кузнецову говорити, хоча і обережно, про можливість переселення болгар після розпаду Великої Болгарії не тільки на Дунай і Волгу, а й на південь, до Кавказу (Кузнецов. *Аланские племена*. – С. 88), хоча це не відбилося в джерелах.

¹⁵⁹ Грецьке Κοτραγος Анастасій передає як Contragus (*Theoph. Chronogr. II, 226.6*). Д. Моравчик припускає, що ім'я утворене від етноніма Κοτραγοι (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II. – S. 165*).

¹⁶⁰ Тобто за Доном, у його пониззі.

¹⁶¹ Для Феофана (автора початку IX ст.) Паннонія Аварська – анахронізм, як вважає В. Златарській, який пояснюється загальним джерелом “Хронографії” і “Бревіарія” Никифора (*Златарски. Истoрия, I, I. – С. 148*). Втім, це необов'язково: по-перше, хроніст говорить про події 680, коли Паннонія ще залишалася під владою аварів, а по-друге, остаточно авари були розбиті лише при Карлі I (768–814). А. Коллауц обмежує територію, зайняту аварами, межиріччям Дунаю і Тіси; на схід від Тіси сиділи гепіди (*Kollautz. Abaria. – S. 4*). У написі Мадарського рельєфу, з точки зору В. Бешевлієва, згадується дядько болгарського хана Тервел (702–718), який ототожнюється дослідником із Кувером “Чудес св. Димитрія Солунського” і четвертим сином Куврата, котрий осів у Паннонії (*Beševliev. Les inscriptions. – P. 226 sq.*).

¹⁶² Пентаполь (Πενταπόλις – “п'ять міст”) – п'ять міст у районі Равенни в Італії: Анкона, Сенгалія, Фано, Пезаро і Ріміні (*Paul. Diac. Hist. Lang. II, 19*).

¹⁶³ Під імперією християн Феофан міг мати на увазі тільки Візантію. Д. Моравчик говорить про Равеннський екзархат як про місце розселення частини болгарських племен і про поширення на них влади імперії (*Moravcsik. Byzantinoturcica, I. – S. 108*). Ю. А. Кулаковський сумнівався в точності відомостей “Хронографії” про болгар в Італії (*Куликовський Ю. Свидетельства. – С. 378*). Примітно, що сучасник Феофана Павло Диякон, який добре знав Італію, говорячи про події VII ст., не згадував болгар у Пентаполі. Навпаки, Павло Диякон присвятив цілий параграф історії переселення болгар в район Беневента: під проводом вождя Альцека болгари прийшли в Італію до короля лангобардів Гримуальда (662–671), який відправив їх до свого сина Ромуальда в Беневент, де вони й осіли в Сепіні, Бовіані та Ізернії (*Paul. Diac. Hist. Lang. V, 29*). На жаль, Павло Диякон не повідомляв, звідки з'явилися болгари Альцека. Д. Ангелів бачить у них протоболгар, які втекли з Паннонії від утисків аварів (*Ангелов. Образуване. – С. 205*), хоча і не наводить аргументів на користь цього припущення. За В. Златарським, Альцек – п'ятий син Куврата (*Златарски. Истoрия, I, I. – С. 173*). Віднесення Равенни до сфери впливу імперії, про що пише і Никифор (див.: *Nic. Brev. 679/680 an.*), дає підставу для датування спільного для “Хронографії” і “Бревіарію” джерела: захоплена лангобардами, Равенна в 751 була остаточно втрачена для Візантії, тому екскурс про болгар, ймовірно, можна датувати серединою VIII ст.

¹⁶⁴ Більшість грецьких списків “Хронографії” Феофана дають форму Ασπαρουχ, рукописи групи у – Αλαρουχ, переклад Анастасія Asparuch (*Theoph. Chronogr. II, 226.12*), в “Іменнику болгарських князів” – Ісперіх, Есперіх; Д. Моравчик наводить етимологію імені з тюрксько-болгарського Esperûx/Ešberûx (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II. – S. 75 f.*). Ф. Альтхайм – Г. Хауссіг зводять імовірно до алтайського іšрагоз з іšрага і оq (“загін вершників”); ім'я Аспарух відоме на Кавказі і в більш ранній період за написом часу правління імператорів Веспасіана (69–79) – Адріана (117–138), знайденим у Мцхеті (Ασπαρουκς πιταξης), що пояснюється Альтхаймом – Хауссігом з давньотюркського İšraḡoq, тобто “той, чие плем'я (оq) – вершники” (*Altheim – Haussig. Hunnen. – S. 27, 49*

ф). Д. Немет схиляється до османо-тюркської етимології, згідно з якою ім'я Аспарух сходить до османо-тюркського *ispāri/āspāri/isbāri* – сокіл (*Неметъ. Происходитъ*. – С. 176–17). Хронологія Аспаруха гіпотетична: О. Прицак вважає 691 як рік смерті болгарського хана (*Pritsak. Fürstenliste*. – С. 50 f.); Альтхайм – Хауссиг відносять початок правління Аспаруха до часу між 663 і 668 (*Altheim – Haussig. Hunnen*. – С. 13), що викликано невірним тлумаченням тексту Феофана (див.: *Theoph. Chronogr., com.* 267), а 705 розцінюють як *terminus ante quem* його смерті; Моравчик зупиняється на датуванні правління Аспаруха 644–702 (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II*. – С. 75).

¹⁶⁵ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають такі форми топоніма: Ουκλον, Ουκλον. Трохи нижче (*Theoph. Chronogr. I, 358.13*) рукописні читання змінюються: Ουγκλον, Ολγον, Οχλον. В одному місці Анастасій перекладає Onglon (*Theoph. Chronogr. II, 226.13*), в інших – Hognlon (*Theoph. Chronogr. II, 226.24, 29*). Никифор, за виданням К. де Боора, вживає форму Ολγον (*Nic. Brev. 34.8*), хоча Лондонський список “Бревіарія”, не використаний де Боором, зберігає той же варіант, що і більшість рукописів “Хронографії”, – Ουγκλον (*London Manuscript*. – Р. 9). В питанні про походження топоніма єдиної думки немає. Деякі дослідники (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II*. – С. 213) розглядають його як тюркський. В. Типкова-Заїмова вважає, що тюркське ауїл передавалося в слов'янському як жгълъ, а у візантійських авторів – як ουγκλος; (*Тъпкова-Заимова. Българско селище*. – С. 445). Інші (див.: *Шафарик. Древности*. – С. 263; *Jireček. Geschichte*. – С. 129; *Miklosich. Personen und Ortsnamen*. – С. 223; *Дуйчев. Славяни и първобългари*. – С. 205–206; пор.: *Дуйчев. Рец. на London Manuscript*. – Р. 257) відстоюють слов'янське походження від старослов'янського жгълъ (кут). Н. Юргов і Н. Бенеску розуміли грецьке Ουλος як транскрипцію латинського *angulus* (*Diaconu. Localisation*. – Р. 326), що мало ймовірно. Більшість дослідників приймає читання Ουγκλος, на противагу видавцеві творів Феофана і Никифора К. де Боору, який зупинився на варіанті Ουλος. В. Златарській зауважує, що остання форма не дає підстави для ототожнення її з староболгарським жгълъ (*Златарски. История, I, 1*. – С. 180). Проте майже всі рукописи дають читання Ουγκλον, а кон'юктура де Боора базується на тексті Никифора без урахування Лондонського списку “Бревіарія”. Приймаючи етимологію Златарського, П. Діакону підкреслює, що Огλος називався так, згідно Никифору, “на їх (тобто болгар. – *I. M.*) мові” (*Diaconu. Localisation*. – Р. 327). Разом із тим Діакону залишилися невідомими різночитання Лондонського списку “Бревіарія”. Проблема локалізації Огла також не знайшла однозначного рішення. К. Шкорпіл бачив суперечність у повідомленнях Феофана і Никифора про місцезнаходження Огла: за Феофаном, Огл – район сучасного Галаца, а за Никифором, – місце поблизу сучасної Ісакчі (*Шкорпил. Материали*. – С. 165). Златарській розташовував Огл Феофана і Никифора в північно-східному куті сучасної Добруджі, на острові, який у античних географів називався Певка (*Златарски. История, I, 1*. – С. 184–185, 495–502; пор.: *Брун. Черноморье, I*. – С. 50). “Річки північніше Дунаю”, за Златарським – північні гирла Дунаю (*Златарски. История, I, 1*. – С. 180). Втім, Златарській обмовлюється: “нема сумніву, що частина орди ще залишалася в Бесарабії”. Ю. А. Кулаковський, прибічник слов'янського походження топоніма (Огл – це “слов'янське ім'я Кут”), говорить про Огл як про місцевість, розташовану на північ від пониззя Дунаю (*Кулаковский. История, III*. – С. 247). П. Мутафчиев порівнює Огл із Буджаком у сучасній Бесарабії (*Мутафчиев. История, I*. – С. 104–105; пор.: *Vănescu. Ουλος*. – Р. 436–439). Д. Моравчик висловлюється невизначено: Огл – місцевість між дельтою Дунаю і річками, що лежать на північ від нього (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II*. – С. 213). Діакону ототожнює Огл із Валахією (*Diaconu. Localisation*. – Р. 329 sq.).

- “Вірменська географія” повідомляє про те, що Аспарух поселився на острові Певка (*Maricq. Notes. – P. 343*), як античні географи називали дельту Дунаю (див.: *Strab. Geogr. 301, 305, 306*; пор.: *Кулаковський Ю. История, III. – С. 248, прим. 1*). Час появи Аспаруха в Оглі точно невідомий: Ф. Альтхайм – Г. Хауссиг вважають, що болгарський хан був у Добруджі вже бл. 675 (*Altheim – Haussig. Hunnen. – S. 11, Anm. 13*); Діакону, посилаючись на знахідки монет часу правління Константина IV на лівому березі Дунаю і на повідомлення Феофана про несподіваність (εξάλτινα) появи болгар біля Дунаю, пропонує іншу дату – 677–678 (*Diaconu. Localisation. – P. 325 sq.*).
- ¹⁶⁶ Деякі грецькі списки “Хронографії” Феофана дають читання βορειωτερου ... ποταμου річки на північ від Дунаю. В. І. Оболенський – Ф. О. Тернівський, які використали Боннське видання “Хронографії”, перекладають: “річки, що течуть на північ від Дунаю” (*Theoph. Chronogr. – P. 262*; пор.: *Мишулин. Отрывки. – С. 277*). Феофан вживає слово Ουλος із артиклем чоловічого роду, тобто має на увазі річку. Проте, як відомо, Огл – місцевість. Ця обставина наштовхнула В. Бешевлієва на думку про необхідність кон’єктури: дослідник запропонував перенести фразу βορειωτερου του Δανουβιου ποταμου, помістивши її між словами περασας і και, що означає – “переправившись через Дніпро і Дністер [річки на північ від Дунаю], дійшовши до Огла” (*Beševliev. Zur Chronographie. – S. 35*). Д. Моравчик визнав поправку Бешевлієва вдалою і прийняв у своєму виданні (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II. – S. 213*). Сумніви Бешевлієва, мабуть, були марними: тут має місце не вада рукописної традиції, як вважав болгарський історик, а помилка Феофана, який побачив (на відміну від Никифора) в Оглі річку (*Чичуров. Об одной конъектуре. – С. 12–16*).
- ¹⁶⁷ Швидше за все тут мається на увазі просування хозар по території, яка раніше належала болгарам (*Дуйчев. Обединението. – С. 70*).
- ¹⁶⁸ Грецькі списки “Хронографії” Феофана дають читання Βερζηλιας, Βερζηλιος, Βερζιλιος; К. де Боор виправляє в Βερζιλιας; у перекладі Анастасія – *Berziliae* (*Theoph. Chronogr. II, 226.19*), У Никифора – *Βερυλιας* (*Nic. Brev. 34.14*), в Лондонському списку “Бревіарія” – *Βερσιλιας* (*London Manuscript. – P. 9*). І. Маркварт пов’язував назву Берзілії з позначенням гуннської народності VI ст. βαρσηλτ – барсіли (*Marquart. Chronologie. – S. 87; Idem. Streifzüge. – S. 490*; пор.: *Nemeth. A honfoglalo. – P. 314*). За Михайлом Сирійцем, Берзілія була країною аланів (*Altheim. Geschichte, i. – S. 91*; те ж саме в німецькому перекладі звістки сирійського автора про завоювання хозарами Берзілії). М. І. Артамонов вважає Берзілію ідентичною сучасному Північному Дагестану (*Артамонов. История. – С. 130, 132*). Я. О. Федоров – Г. С. Федоров поширюють назву Берзілії, яка, на їхню думку, походить від імені одного з болгарських племен (барсілів – берсула), близьких хозарам, не тільки на Північний Дагестан, а й на весь північно-західний Прикаспій; кочовища цих племен у VI–VII ст. простягалися до Нижньої Волги, де у барсілів, до приходу туди хозар, були свої зимівники. У повідомленні Феофана Я. О. Федоров – Г. С. Федоров бачать зіставлення першої Сарматії, тобто північно-західного Прикаспію, включаючи степовий Дагестан, із болгаро-хозарською Берзілією, і локалізують цю область у степах Нижнього Терека і Сулака аж до північних відрогів передгірних хребтів, а не в районі сучасного Кайтака, як припускають деякі дослідники (*Федоров – Федоров. Южная граница. – С. 84*; пор.: *Заходер. Свод. – С. 128*). Локалізація Федорова – Федорова базується лише на “Хронографії” Феофана. Тим часом Никифор (*Nic. Brev. 34.14–15*) не ставить знака рівності між Берзілією і Сарматією (сарматами): плем’я хозарів, за Никифором, жило “поблизу сарматів” (πλησιον των Σαρματων)
- ¹⁶⁹ Тобто, по той бік Чорного моря, на європейському узбережжі.

- ¹⁷⁰ Переклад В. І. Оболенського – Ф. О. Тернівського – “заволодів усією Запонтійською Болгарією” (*Theoph. Chronogr.* – P. 263) – неточний.
- ¹⁷¹ У грецькому тексті – архонт, у Анастасія – *princeps* (*Theoph. Chronogr. II*, 226.21), у Никифора без титулу (див.: *Nic. Brev.* 679/680 an.).
- ¹⁷² У грецькому тексті формула $\mu\epsilon\chi\rho\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \nu\upsilon\nu$, яка відсутня в “Бревіарії” Никифора (див.: *Nic. Brev.* 679/680 an.). Можливо, вона належить Феофану (пор.: *Theoph. Chronogr.*, *com.* 270 – зауваження про формулу $\mu\epsilon\chi\rho\iota\ \tau\eta\varsigma\ \delta\epsilon\upsilon\rho\omicron$), хоча знову-таки її не можна розуміти дослівно (хозари не могли брати данину з болгар Батбаяна до поч. IX ст.). Мабуть, маються на увазі приазовські болгари взагалі.
- ¹⁷³ Імператор Константин IV (668–685).
- ¹⁷⁴ У В. І. Оболенського – Ф. О. Тернівського “на Ользі річці” (*Theoph. Chronogr.* – P. 263; пор.: *Мишулин. Отрывки.* – С. 277).
- ¹⁷⁵ І в цьому місці (так само як і нижче в *Theoph. Chronogr.*, *com.* 288) у Никифора немає хронологічних викладок (див.: *Nic. Brev.* 679/680 an.), він говорить лише про землі, які перебувають під владою ромеїв. Якщо розглядати слова Феофана як вказівку на його власний час (тобто на поч. IX ст.), що не виключається, то можна подумати про входження земель на північ від нижньої течії Дунаю до складу Першого Болгарського царства на початку IX ст.
- ¹⁷⁶ Тобто на момент болгарського нападу.
- ¹⁷⁷ Тобто візантійці.
- ¹⁷⁸ Спочатку термін “фема” (θῆμα) позначав велике військове з’єднання. Згідно Г. Острогорському, пізніше назва військової одиниці “фема” перейшла на територію, зайняту нею; фема як області, на які розпалася Візантійська імперія, прийшли на зміну старим провінціям. Втім, питання як про час виникнення фемного ладу, так і про походження самого терміна дискутується. Г. Острогорський приписує цю адміністративну реформу імператору Іраклію, простежуючи існування фем у Малій Азії з 622 р. (*Ostrogorsky G. Livre des Themes.* – P. 55). А. Пертузіо вважає, що про фема у військово-адміністративному сенсі можна говорити до 667–680 рр., а вживання Феофаном терміна щодо подій початку VII ст. – анахронізм (*Pertusi A. La formation.* – P. 18–19; *Const. Porph. De Them.* – P. 110). За І. Караяннопулосом, у VII ст. слово θῆμα зустрічається виключно в значенні військовий загін, а перехід до фем як військово-адміністративних одиниць відбувся в I трет. VIII ст. (*Karayannopoulos I. Themenordnung.* – S. 35 f). Е. Арвейлер обмежує діяльність Іраклія створенням військових підрозділів у Малій Азії, а трансформацію їх в адміністративні округи (цивільні та військові) відсуває на початок VIII ст. і пов’язує її із початком правління (в 717) Ісаврійської династії (*Ahrweiler E. Byzance.* – P. 21. – N. 1). Приймаючи точку зору Г. Острогорського, Е. Антоніадіс-Бібіку підкреслює, що Феофан вживав слово “фема” не тільки у його вторинному, термінологічному значенні, а і в первісному (“військовий загін”) (*Antoniadis-Bibicou E. Etudes.* – P. 48). На відміну від Г. Острогорського, який трактує термін у топографічному сенсі, Ф. Дельгер пропонує інше тлумачення, пов’язуючи походження технічного значення слова θῆμα зі стратіотськими списками (θῆσις = κωδῆξ, θῆματα, Festsetzungen), в які вносились рекрути, що було прийнято Караяннопулосом, Арвейлером, Пертузіо (*Toynbee. – Constantine.* – P. 232). З точкою зору про фему як анахронізм у Феофана полемізує Н. Ікономідіс (*Oikonomides. Mentions.* – P. 7). Проте остаточне вирішення питання про термінологію Феофана можливе лише після детального вивчення ставлення хроніста до термінології його джерел. Як би там не було, в даному випадку “фема” означає військовий загін.
- ¹⁷⁹ Очевидно, тут мається на увазі переправа всіх фем у Фракію.

- 180 Читання в грецьких списках “Хронографії” Феофана – *προσωρμησας* і *προσωρμησας* (досл. “посунувши”), що ближче до перекладу Анастасія – *naves adesse praescribens* (“наказавши кораблям бути поруч”) (*Theoph. Chronogr. II, 226.30*), відкинута К. де Боором. Візантійська армія переправилася через Дунай, а флот став на якір на північ від дельти Дунаю (*Ostrogorsky. Geschichte. – S. 105*). Втім, один із компіляторів “Хронографії” Феофана – Зонара – каже, що Константин IV ввів флот в Дунай (*Zonar. Epit. III, 227.2–3*). В. І. Оболенський – Ф. О. Тернівський перекладають так: “розташував піхоту між річками Ольгою і Дунаєм” (*Theoph. Chronogr. – P. 263*; пор.: *Мишулин. Отрывки. – С. 277*; *Чичуров. Об одной конъектуре. – С. 15*).
- 181 С. Ренсімен схильний, хоча і без достатніх на те підстав, вбачати в хворобі імператора лише привід для відмови від складного і небезпечного походу (*Runciman. History. – P. 27*), чого не робить Ю. А. Кулаковський.
- 182 У Никифора відсутня згадка про дромони. Термін “дромон” (*δρομων*) для позначення військового корабля з’являється у візантійський час (з V–VI ст.) і приходить на зміну античній трієрі; він походить від грец. *δρομος* (біг). Дромон – довгий, з високими бортами корабель, з одним або двома рядами веслярів і екіпажем до 200 осіб (*Ahrweiler. Byzance. – P. 410–414*; пор.: *Brehier. Institutions. – P. 407, 411 sq., 422*).
- 183 Сучасний Несебір. Зустрічається в джерелах до XI ст. (*Бешевлиев. Античная топонимия. – С. 347*; пор.: *Снегаров. Епархийски списъци. – С. 652–653*).
- 184 До оформлення фемного устрою стратиг – полководець взагалі, нерідко як синонім стратилата (див.: *Theoph. Chronogr., com. 49*), з виникненням фем стратиг став намісником феми, в руках якого була зосереджена воєнна, цивільна і судова влада феми (*Guilland. Institutions, I. – P. 9*; пор.: *Bury. System. – P. 39–41*).
- 185 Дослідники, які ототожнюють Огл із Буджаком, вважають, що Аспарух переправився через Дунай в Ісакчі, прибічники дунайської локалізації Огла говорять про переправу в районі Сілістри (*Diaconu. Localisation. – P. 332 sq.*).
- 186 *Одисса* – мілетської колонії на березі Чорного моря на північний схід від сучасної Варни. Назва Варна зустрічається в джерелах із VII ст.
- 187 Гірськими тісинами.
- 188 У більшості випадків лише детальний аналіз візантійських джерел дає змогу судити: маються на увазі слов’яни VII–IX ст. на території Болгарського царства – підвладні болгарам (севери, *Σεβεριες* або сіверяни і сім інших слов’янських племен) чи слов’яни за його межами – незалежні. Питання про слов’янські племена в Нижній Мезії, зокрема, про згадані Феофаном “сім родів”, викликає розбіжності до цього часу. Елта, що розуміється як безліч, дає можливість узгодити текст Феофана з повідомленням “Вірменської географії” про те, що “Фракія на схід від Далмації, поруч із Сарматією, має 5 невеликих і одну велику область, у якій живуть 25 слов’янських народів” (*Армянская география. – С. 21*). Никифор говорить про слов’ян взагалі, без розрізнення серед них северів/сіверян і “семи родів” (див.: *Nic. Brev. 679/680 an.*).
- 189 З приходом болгар севери перемістилися ближче до Дунаю, в Деліорман і район Шумена. Поділ болгарами слов’янських племен на дві групи (северів і “сім родів”), ймовірно, відображав неоднотипний характер відносин, що встановилися між слов’янами і болгарами. Севери, мабуть, залишалися незалежними, хоча і були розселені на території Болгарії Аспаруха: вони не платили данини, довгий час жили під владою свого князя – в оповіді про події 764/765 Феофан згадує архонта северів Славуна (*Theoph. Chronogr. I, 436.14–16*). Можливо плем’я северів при появі болгар на Дунаї зав’язало з ними союзницькі відносини і сприяло підкорення болгарами інших слов’янських племен і їх розселенню по півострову.

¹⁹⁰ Один із рукописів “Хронографії” Феофана дає читання Μερεγαβων, у Анастасія – Vereregaborum. Існує кілька локалізацій ущелини Берегава – з сучасною Чалкавашською (Рішською) ущелиною, з Веселинівською (Байрамдеренською) ущелиною, з найбільш відомою в Ранньому Середньовіччі ущелиною Врбишкіят. Можливо болгари, згідно Дуйчеву, переселили северів, що мешкали до цього часу на південь від проходу (ущелини) Берегава, до Чорного моря, хоча сумнівно, щоб таке велике плем’я, як севери, могло поміститися на невеликій території – на початку ущелини Берегава: вони займали всю область північних передгір’їв Балкан. Переселені до схід севери повинні були охороняти кордони Першого Болгарського царства з боку Візантії.

¹⁹¹ У берегових тіснинах.

¹⁹² Можливо західний кордон Болгарії часів Аспаруха доходив до річки Тімок або йшов по річці Іскір, далі по Врачанських горах на північ до ріки Огоста, по цій річці до с. Хайредін і далі до Дунаю, або починався від відрогів Старої Планини, на захід від річки Тімок (Феофан повідомляв про те, що західний кордон доходив до Аварії). Швидше за все Болгарія займала територію двох Мезій – Верхньої і Нижньої. Південна межа проходила по нижній течії річки Тіча (Камчія).

¹⁹³ Джерела нічого не говорять про воєнні зіткнення болгар зі слов’янами. Крім того, імперія платила щорічну данину Аспаруху.

¹⁹⁴ Укладення миру датується 679 чи 680.

¹⁹⁵ Помогли візантійців при Онглі.

¹⁹⁶ У 681.

¹⁹⁷ *Деяния Вселенских соборов. Т. 6. Святой Собор Вселенский 6-ой, Константинопольский 3-ий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselskikh-soborov-tom6#1>*

¹⁹⁸ **VI Вселенський собор** (7.11.680 – 16.09.681) зібрав у Константинополі імператор Константин IV (668–685). Відбулося 18 його засідань, на яких головували константинопольський патріарх Георгій I (679–686) і – через легатів – римський папа Агафон (678–681) (помер після закінченню собору). Наприкінці в роботі собору брали участь 174 отці. Були присутні, зокрема, Феофан Антіохійський, пресвітер і чернець Петро (місцєблюститель Александрійського престолу), апокрисіарій Феодор (місцєблюститель Єрусалимського престолу), єпископ ольвійський (?) Феодор та ін. Папа прислав 10 чоловік від Римської церкви (пресвітери Феодор із Равенни і Георгій, диякон Іоанн, 3 італійські єпископи – Абунданцій Патернський, Іоанн із Реджіо, Іоанн із Порта Римського, 4 грецькі ченці). Були прийняті рішення проти Сергія і Кіра, яких прокляли святі отці. Собор визнав Рим догматичним главою християнського світу.

¹⁹⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – Т. 1. Античные источники. – С. 275.*

²⁰⁰ Анти.

²⁰¹ Венеди.

²⁰² *Деяния Вселенских соборов. Т. 6. Святой Собор Вселенский 6-ой, Константинопольский 3-ий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselskikh-soborov-tom6/1_12_2*

²⁰³ **П’ято-шостий (Трулльський) собор** за участі 215 (чи 227) отців був скликаний імператором Юстиніаном II у 691–692 в Константинополі. На соборі були присутні Павло Константинопольський, Петро Александрійський, Анастасій Єрусалимський, Георгій Антіохійський та ін. Було прийнято 102 канони. У православ’ї собор вважається продовженням попереднього, на Заході не визнається.

²⁰⁴ Юстиніана II (685–695, 705–711).

²⁰⁵ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm*

²⁰⁶ Рік першого скинення Юстиніана II.

²⁰⁷ Вважається, що імператор Юстиніан II був глибоко релігійним: на монетах поряд із його іменем стояло *servus Christi*. Він був першим візантійським василевсом, який наказав розташовувати на аверсі монет зображення Христа. Проте оцінка цього імператора Феофаном різко негативна.

²⁰⁸ Він утік і оженився на Феодорі, дочці хозарського кагана. У них народився син Тіберій.

²⁰⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – Т. 1. Античные источники. – С. 275, 280.*

²¹⁰ Цитується твір Равеннського аноніма “Космографія” (бл. 700).

3.2. VIII століття

Текст

Князювання Києвичів (VI–IX ст.)

{704–705} **Theoph. Chronogr. 704/705¹**. “(704/705). Коли Юстиніан², який жив [у той час] у Херсоні, заявив, що знову збирається правити, тамтешні жителі, злякавшись небезпеки з боку імперії, вирішили або вбити його, або вислати василевсу³. А він, довідавшись [про це], зміг врятуватися втечею і, досягнувши Дараса⁴, зажадав побачення з каганом хозар⁵. Дізнавшись [про це], каган прийняв Юстиніана з великими почестями і віддав йому за жінку Феодору, свою кровну сестру⁶. Через деякий час Юстиніан, відпросившись у кагана, поїхав у Фанагорію і жив там із Феодорою. Почувши про це, Апсімар послав кагану [посла], обіцяючи йому безліч дарів, якщо він перешле йому живого Юстиніана, якщо ж ні, то хоча б його голову. Каган поступився такому проханню і послав Юстиніану охорону під приводом, як би його власні одноплемінники не влаштували⁷ проти нього змову, а сам] наказав Папацу⁸, який був у Фанагорії від його імені⁹ і Валгіцу¹⁰, архонту Боспору, вбити Юстиніана, як тільки їм дадуть знати. Але, оскільки через слугу кагана про це була повідомлена Феодора, [все] стало відомо і Юстиніану¹¹, він, закликавши згаданого Папаца для бесіди наодинці, задушив його струною; так само [Юстиніан вчинив] і з архонтом Валгіцем. [Потім] він негайно відсилає Феодору в Хозарію, а сам, таємно втікши з Фанагорії, прибув у Томи¹². Знайшовши там споряджену галіаду¹³, Юстиніан завантажився на неї і, пропливши повз Ассади¹⁴, дійшов до Символа¹⁵, недалеко від Херсона. Надіславши таємно в Херсон, він узяв із собою Барісбакура і його брата, а також Саліва і Стефана, Моропавла з Феофілом. Відпливши разом із ними, Юстиніан пройшов

маяк Херсона, потім проплив також Некропілі¹⁶, гирло Дніпра і Дністра, а коли піднялася буря, всі зневірилися в порятунку. Тоді Міак, слуга його, сказав: “Ось, пане, гинемо ми, так дай Богу обітницю в ім'я твого порятунку не карати нікого з твоїх ворогів, якщо Бог поверне тобі імперію”. Але в гніві відповідав йому Юстиніан: “Нехай потопить мене Бог на цьому місці, якщо я помилую кого-небудь із них”. Неушкодженим вийшов він із цієї бурі і увійшов у річку Дунай. [Слідом за цим] Юстиніан послав Стефана до Тервеля¹⁷, владики¹⁸ Булгарії, з тим щоб він дав йому допомогу для оволодіння імперією його предків, і обіцяв Тервелю безліч дарів і свою дочку за жінку. Той клятвено пообіцяв у всьому коритися і дати допомогу, прийняв Юстиніана¹⁹ з почестями і рушив весь²⁰ підвладний йому народ булгар і славнів²¹. Озброївшись, на наступний рік вони з'являються біля імператорського граду²²”. (372.26–374.8).

{706/707} **Theoph. Chronogr. 706/707**²³. “(706/707). [Юстиніан II повертає собі владу, відпускає з дарами Тервеля і переслідує своїх супротивників].

[Потім] Юстиніан послав флот, щоб привезти з Хозарії свою жінку, але багато кораблів затонули разом із людьми. Каган, почувши про це, пише йому: “О нерозумний, невже тобі було недостатньо двох або трьох кораблів, щоб забрати свою жінку і не погубити [при цьому] стільки людей? Чи ти вважаєш, що і її візьмеш у битві? Знай, у тебе народився син, пошли [за ними] і візьми їх”. Юстиніан, пославши кувікулярія²⁴ Феофілакта²⁵, привіз Феодору²⁶ і Тиверія, її сина, коронував їх, і вони запанували разом із ним”. (375.21–28).

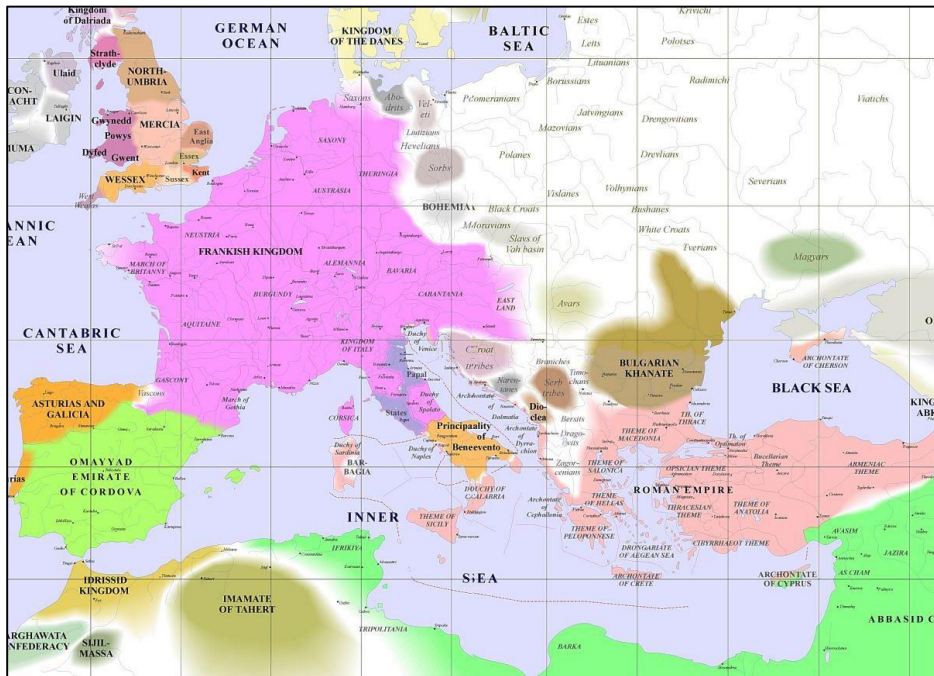
{717} **Theoph. Chronogr. 717**²⁷. “(717). У той час в Абасгії, Лазіці й Іверії панували сарацини²⁸. ... Через деякий час військо ромеїв і вірменів напало на Лазіку і обложило Археополь²⁹, але, почувши про навалу сарацинів, відступило. Від нього відділилося близько 200 чоловік, які з грабежами піднялися до областей Аспілії і Кавказьких [гір]. Коли ж сарацини захопили Лазіку, військо ромеїв і вірменів, кинувшись тікати, повернуло до Фазіса³⁰. А ті 200 чоловік залишилися в Кавказьких горах і віддавалися грабежам, зневірившись [у надії на порятунок]”. (391.5–395.2).

{711/712} **Theoph. Chronogr. 711/712**³¹ “(711/712). Юстиніан³² відправив до Херсона по злопам'ятству патрикія Мавра з патрикієм Стефаном, на прізвисько Асмікт³³. Пам'ятаючи про змову проти нього херсонітів, боспоріан та інших кліматів, він спорядив великий флот³⁴ на кошти жителів міста³⁵ – синклітиків, ремісників, дімотів³⁶ та інших посадових осіб – з усіляких кораблів: дромонів, трієр³⁷, скафів³⁸, що вміщують 10 000³⁹ галіад і навіть хеландіїв⁴⁰. Відіславши їх, василевс наказав винищити мечем усіх жителів у тих фортецях і нікого не залишати в живих. Юстиніан передав їм також спафарія Іллю⁴¹, якого повинні були поставити архонтом Херсона. Ромеї, прибувши в

Херсон, захопили фортецю, оскільки ніхто їм не протидівав, і знищили всіх⁴² мечем, крім підлітків, помилувавши їх як нерозумних і придатних до служіння, а Тудуна⁴³ – архонта Херсона, який був там від імені кагана, і Зоїла⁴⁴, першого⁴⁵ громадянина за родом і племенем⁴⁶, також і 40 інших знатних мужів, протевонів⁴⁷ Херсона, разом із сім'ями, зв'язаними відіслали василевсу”. (377.22–380.8).

{728/729} **Theoph. Chronogr. 728/729**⁴⁸. “(728/729). У цьому році⁴⁹ син кагана, владики Хозарії, вирушив у похід на Мідію⁵⁰ і Вірменію. Заставши в Вірменії Гараха, стратиґа арабів, він убив його разом із військом, що було при ньому. Розграбувавши країну вірменів і мідійців, він повернувся назад, нагнавши великого страху на арабів”. (407.5–9).

{729} **Theoph. Chronogr. 729/730**⁵¹. “(729/730). У цьому році⁵² Маслама⁵³ вирушив походом у землю в Туркію⁵⁴. Вони⁵⁵ зав'язали бій один з одним, і багато впали з обох сторін. Маслама, злякавшись, кинувся навтіки і повернув назад через гори Хозарії⁵⁶”. (407.11–14).

Європа в 700–850. Мана

{731/732} **Theoph. Chronogr. 731/732**⁵⁷. “(731/732). У цьому році⁵⁸ Маслама вирушив походом у Туркію⁵⁹, але, досягнувши Каспійських воріт, повернув назад, злякавшись”. (409.27–28).

{732} *ibn Haiyat. Ta'rih*.⁶⁰ “(114/732–733 р.)⁶¹. ...Марван⁶² виступив у 114 році і [просувався], доки не перейшов річку ар-Р.мм⁶³. Він убивав, забирав у полон і здійснював напади на ас-сакаліба⁶⁴”.

{732/733} *Theoph. Chronogr. 732/733*⁶⁵. “(732/733). У цьому році василевс Лев⁶⁶ оженив сина Константина⁶⁷ на дочці кагана, властителя скіфів⁶⁸, на вернув її в християнство і назвав Іриною⁶⁹. Вона ж, вивчивши Святе Письмо⁷⁰, відзначалась благочестям, осуджуючи їх безчестя⁷¹”. (409.30–410.3).

{737} *ibn Haiyat. Ta'rih*.⁷² “(119/737 р.). Цього року Марван ібн Мухаммад здійснив далекий похід з Армінія. Він проник через ворота аланів, потім вийшов з неї в країну ал-хозар і пройшов Баланджар і Самандар і дійшов до ал-Байди, в якій перебуває Какан. Какан утік [із міста]”.

{737} *al-Kufi. Kitab al-futuh*⁷³. “Після⁷⁴ цього⁷⁵ військо⁷⁶ виступило і невдовзі досягло міста ал-Байда⁷⁷, в якому перебував каган, цар ал-хозар. ...Каган почав тікати від Марвана⁷⁸ і невдовзі дістався до гір. Марвану і мусульманам у країні хозар сприяв успіх, і вони досягли навіть земель, розташованих за [країною] ал-Хозар. Потім вони здійснили напад на ас-сакаліба і на інші сусідні племена безбожників і захопили з них 20 тисяч сімей⁷⁹. Після цього вони пішли далі і невдовзі дісталися до ріки ас-сакаліба⁸⁰”.

{737} *al-Kufi. Kitab al-futuh*⁸¹. “Марван⁸² попрямував назад, у бік міста Дербент⁸³. У цей час із ним було 40 або більше тисяч безбожників⁸⁴. Марван поселив їх у місцевості поблизу річки, званої Самур⁸⁵, і на рівнинах, прилеглих до річки Кура⁸⁶”.

{737} *al-Beladorsi. Kitab futuh al-boldan*⁸⁷. “Напав⁸⁸ Марван на ас-сакаліба, які були в країні хозар, узяв із їх числа 20 тисяч сімей і переселив у Кахетію⁸⁹. А потім вони вбили свого володаря і втекли, але їх наздогнали⁹⁰ і перебили”.

{740-і} *al-Beladorsi. Kitab futuh al-boldan*⁹¹. “Салман⁹² (і Зійад⁹³ – із тих ас-сакаліба, яких відвідав Марван ібн Мухаммад в ас-Сугурі)⁹⁴”.

{750} *Theoph. Chronogr. 750*⁹⁵. “(750). 25 січня, того ж, 3-го, індікта⁹⁶ у василевса Константина⁹⁷ народився син від дочки кагана Хозарії⁹⁸, якого він назвав Левом⁹⁹”. (426.14–16).

{754–780} *Vit. Ioan. Goth.*¹⁰⁰. “Цей¹⁰¹ преподобний отець наш Іоанн був єпископом Готфії при імператорах Константині і Левові¹⁰², походячи з землі тавро-скіфів, що за морем [Понтом], яка підпорядкована країні Готфів, з торжища, званого [торжищем] Парфенітів, уроджений син Лева і Фотіни. А батько цього самого Лева

походив із так званого Вона, який розташований біля Полемона Понтійського, і в військовому окрузі Арменіак був кандофором. Цей преподобний Іоанн, посвячений з дитинства подібно Ієремії і Самуїлу, цілком був відданий Богу. Бо Фотіна, мати преподобного, зачала його тільки після того, як у молитві до Бога заради дарування їй плоду, [дала обітницю] привести його на служіння Господу. Народившись же і вирішивши, він дотримувався подвижницького способу життя майже з пелюшок, борючись словом і ділом у всілякій чесноті.

При імператорові ж Константині тодішній єпископ Готфії, залучений до скликаного тоді собору проти святих ікон, якого запитали про його думку і який підписав [соборні постанови], був поставлений¹⁰³ імператором митрополитом Іраклії Фракійської.

Тому православні [люди] Готфії, щоб не долучатися до нововведень беззаконного собору, але, знаходячись без пастиря, запропонували цього самого преподобного Іоанна [для вибору] на посаду пастиря¹⁰⁴. Він же, по-перше, вирушивши у Святий град¹⁰⁵ [і] обійшовши всяке святе місце і всі стежки Божі, повернувся назад після закінчення там третього року. Тоді тільки жителі Готфії послали його в Іверію¹⁰⁶, до кафолічного престолу. І там, висвячений у єпископи¹⁰⁷, він зберіг неушкодженими догмати загальної церкви і праву віру. З цього приводу він писав через Лонгіна, диякона свого, патріарху Єрусалимському, щоб скликати собор і послати йому визначення віри. Той так і зробив: він послав згаданому преподобному показові свідчення про святі ікони, чесні моці і посередництво святих, підбравши їх зі Старого і Нового Завітів і з усіх вибраних праць отців церкви.

Після смерті імператорів Константина і Лева, коли правили Ірина та її син¹⁰⁸, він¹⁰⁹ надіслав цей самий збірник Павлу, тодішньому найсвятішому патріарху, і, отримавши дозвіл від августи Ірини, прибув в імператорський град¹¹⁰ і, цілком відверто поговоривши з усіма про вшанування святих ікон у святій загальній церкві, знову повернувся до себе додому”.

{756}*al-Beladsori. Kitab futuh al-boldan*¹¹¹. “Потім після наступу 139/756–757 р.¹¹² (...) перемістив жителів Іссоса¹¹³, а вони – перси, ас-сакаліба, набатеї-назарей¹¹⁴. Мерван поселив їх тут і надав їм ділянки землі в місті взамін [колишніх] їхніх жител того ж розміру. А їх будинки розібрав, допоміг їм у будівництві і надав у борг ділянки й будинки”.

*Agap. Kitab al-unwan*¹¹⁵. “Шостий¹¹⁶ клімат відноситься до Масубутаміс¹¹⁷ із островів моря. Населення цього клімату бурджани, ас-сакаліба й інші народи... Мешканці цього клімату – супутники війни і кровопролиття, немає у них співчуття, і називаються вони тому ас-сакаліба. Їх піддають кастрації. Це народ, який не знайомий ні з літературними писаннями, ні з науками, ні з чим-небудь іншим...”.

{763} *Theoph. Chronogr. 763*¹¹⁸. “(763). В цьому ж році¹¹⁹ турки¹²⁰ вийшли з-за Каспійських воріт. Багатьох у Вірменії вони вбили, а багатьох взяли в полон і повернули назад”. (434.6–17).

{764/765} *Theoph. Chronogr. 764/765*¹²¹. “(764/765). У тому ж році¹²² турки знову вийшли до Каспійських воріт¹²³ і до Іверії. У війні з арабами¹²⁴ загинули з того й іншого боку багато. (435.20–22).

[Далі про експедицію проти слов'ян-северів у Болгарію, страту глави скамарів¹²⁵ Християна і похід Константина V в Болгарію]”.

{767} *Theoph. Chronogr. 756*¹²⁶. “(756). У тому ж році Паган, володар Болгарії, відправив посольство до василевса і просив з ним побачення. Він отримав від нього обіцянку особистої безпеки і прибув до нього з своїми боїладами. Василевс прийняв його в засіданні і в присутності Савіна докоряв їх за безлади їх, за ненависть до Савіна¹²⁷. Втім, по зовнішності мир був збережений. Але таємно василевс послав до Болгарії і звелів схопити Севера, правителя слов'янського, який раніше заподіяв багато лих у Фракії¹²⁸”.

{774} *Theoph. Chronogr. 774*¹²⁹. “(774). У цьому році, в місяці травні, 12-го індікта¹³⁰ Константин¹³¹ рушив флот із 2-х тисяч хеландіїв проти Булгарії, і сам, зійшовши на пурпурові хеландії¹³², вирушив до [гирла]¹³³ річки Дунай, залишивши стратегів кавалерійських фем за клісурами, з тим щоб вони могли проникнути в Булгарію, поки булгари будуть зайняті самим василевсом. (446.27–447.1).

[Далі про мирний договір з болгарами, другий / восьмий? похід на них і перемогу над ними Константина V]”.

{776} *Theoph. Chronogr. 775/776*¹³⁴. “(775/776). *[Похід арабів на Візантію]*”.

Василевс¹³⁵ висік бунтівників¹³⁶, остриг їх і вислав у Херсон і клімати під варту і для безпеки”. (450.31–451.2).

{787} *Act. Concil. Oecum. 7*¹³⁷. “В ім'я Господа і Владики, Ісуса Христа, істинного Бога нашого, за володарювання найблагочестивіших і христолюбивих государів наших, Константина і його матері Ірини, в восьмий рік їх консульства, в восьмий день жовтневих календ, одинадцятого індікціона, зібрався святий і Вселенський собор¹³⁸, скликаний, Божою милістю і за благочестивим велінням тих же богохранимих государів, у славній митрополії Нікейській¹³⁹, в області Віфінській. Зібралися:

...інок Кирило, який займав місце Микити, єпископа готського.

...Кирило, інок і представник Микити¹⁴⁰, єпископа готського, сказав також...

...Давид, смиренніший дякон святійшої Церкви Боспорської, замість Андрія, високоповажного єпископа свого, підписався”.

{787–791} **Vit. Ioan. Goth.**¹⁴¹. “А преподобний цей єпископ Іоанн після цього своїм власним народом був виданий архонтам¹⁴² хозар за те, що він разом із самим володарем Готфії, його архонтами і всім народом брав участь в повстанні¹⁴³, щоб їх країна не була підвладна згаданим хозарам. Бо каган, відправивши військо, захопив їх фортецю під назвою Дорос¹⁴⁴, розташувавши в ній гарнізон, який вигнав [потім] згаданий преподобний єпископ зі своїм народом і силою оволодів клісурами.

...Потім, бачачи, що архієрей виданий одним містечком¹⁴⁵, вони¹⁴⁶ перебігли до кагана, який пощадив володаря Готфії, 17 же рабів каган замучив невинними¹⁴⁷.

...Коли преподобний сидів у в'язниці Фулл¹⁴⁸, володар цих самих Фулл, прийшовши, кинув йому під ноги своє дитя, покрите від голови до ніг ранами, так що здавалося, не було на ньому людської подоби. Коли ж [Іоанн], осінивши його хресним знаменням і охрестивши, прийняв у свої обійми, то дитя негайно очистилося від ран.

Хтось інший, несправедливо докоряв преподобному, як ніби той був причиною того, що фортеця Готфії була передана кагану і деякі загинули несправедливо, серед закидів заніс свою ногу [в стремено], щоб сісти верхи на коня, [раптово] впав долілиць і сконав.

...І коли його учні були в ув'язненні, в якому і він був під охороною хозар, після того як він [сам] утік до Романії, були схоплені і постали перед каганом; підлягали страті по його¹⁴⁹ судженню, але по молитві преподобного були відпущені на свободу цілими і неушкодженими. Бо каган сказав, що вони не мають провини.

...Преподобний же, взятий під варту, втікши, зумів переправитися в Амастриду – христоролюбиве місто. І знаходячись там, на четвертому році, почувши про смерть кагана, промовив: “І я, браття, через сорок днів відходжу судитися з моїм переслідувачем перед ликом Судді й Бога!”.

І дійсно, на сороковий день, навчаючи Слова Божого і вселяючи всім [служити] до порятунку [душі], він віддав дух свій у руки Бога¹⁵⁰”.

Князювання Бравліна (кін. VIII – поч. IX ст.)

{Бл. 790/798} **Vit. Steph. Sur. 31**¹⁵¹. (31)¹⁵². “Коли після смерті святого¹⁵³ минуло небагато років, прийшло військо Великого Новгороду Руського (‘Рѡс’) ¹⁵⁴ і князь ¹⁵⁵ Бравлін ¹⁵⁶ [лайливий і сильний] і силою він полонив [багатьох] від Корсуня до Кесарія¹⁵⁷ і прийшов з багаточисленною силою [з великим насиллям] до Сурожа¹⁵⁸. [Билися вони люто між собою] і після 10 днів силою прийшов [з силами], і виламав залізні ворота¹⁵⁹, і ввійшов у місто, і, взявши свій меч, увійшов у Святу Софію¹⁶⁰, розбивши двері, і увійшов у те місце, де була труна святого. А на труні – царське вбрання¹⁶¹, перли і золото, і

дорогоцінне каміння, багато золотих панікадил¹⁶² [і посудин із золота] і пограбував усе. І в ту ж мить [судорожно] повернулося його обличчя назад¹⁶³, і він упав, виділяючи піну [з рота], і закричав: “Тут є великий [святий] чоловік. Він ударив мене по обличчю, і моє обличчя повернулося назад!”. І сказав він своїм боярам: “Поверніть назад те, що взяли”. І в ту ж мить вони повернули [все]. І хотіли князя підняти [з землі], але він вигукнув: “Не чіпайте мене, залиште лежати [тут]! Один святий старий чоловік хоче поламати мене; він придавив мене і [душить мене], і моя душа хоче вийти по примусу”. І говорив [їм]: “Швидше виведіть військо з міста, і нехай не візьмуть вони анічогісінько!”. І відпустили військо з міста, а він ще не встав. [До тих пір, доки знову не сказав князь боярам]: “І скільки взяли церковних посудин у Корсуні і в Керчі, [і ще повсюди], принесіть усе сюди і покладіть на труні [Стефана]”. І поклали вони їх і нічого не залишили [собі], але все повернули, [принесли все і поклали це на труну Стефана]. І сказав святий¹⁶⁵ [князю, знову охопленому жахом]: “Якщо не хрестишся в моїй церкві, то не вийдеш звідси”. І вигукнув князь: “Хай прийдуть священики і хрестять мене! Якщо я встану і обличчя моє повернеться назад, то прийму хрещення”. І прийшов архієпископ Філарет¹⁶⁶ і [інші] ієреї з ним, і помолившись [над князем], і хрестили його в ім'я Отця і Сина і Святого Духа. І повернулося його обличчя в попередній стан [знову]. І хрестилися всі, хто бачив його, [хрестилися ж і всі бояри, але ще шия його боліла]. Оскільки у князя все ще боліла шия, священики сказали йому: “Дай обітницю Богові, що накажеш повернути назад чоловіків і жінок, і дітей, яких ти взяв [бранцями] від Корсуня до Керчі”. І звелів своїм повернути, відпустив кожного з них іти додому, і, йдучи геть, дякували Богові й угоднику його [і вони пішли назад додому, восхваляючи Господа і його угодника]. Протягом тижня він не виходив із церкви, доки не пішов, давши святому великий дар і вшанувавши його місто і священиків, і народ. Почувши про це, інші ратники і не сміли нападати на нас. А якщо хто йшов війною, повертався осоромленим”.

Коментар

¹ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*

² У Феофана А. М. 6196, тобто 704/705. Паралельна “Хронографії” Феофана і “Бревіарію” Никифора оповідь про заслання Юстиніана II міститься в “Історії лангобардів” Павла Диякона (*Paul. Diac. Hist. Lang. VI, 31–32*).

³ Тобто імператору Тиверію III Апсімару (698–705), який до вступу на престол був друнгарієм морської феми Ківіреотів (*Theoph. Chronogr. I, 370.23–24*).

⁴ У списках міст, що дійшли в рукописах, починаючи з XIII ст., зустрічається *Δαρες* або *Δάρας* то *των Ταυρες*, тобто “Дарас, а нині – Таврес”, але мова в них іде не про кримський Дорос, як припускав А. А. Васильєв (*Васильев. Готы. – С. 324, прим. 4*), а про місто Дару, побудоване в Месопотамії імператором Анастасієм I на схід від Нісібіса (*Vasiliev. Goths. – P. 53. – N. 5*). На пізніших написах з’являється форма *Θεοδωρω* (*Кулаковский Ю. История, III. – С. 286*). Питання

- про походження назви залишається нез'ясованим до теперішнього часу. Відомі грецька, готська, кавказька і кельтська етимології. Ще не зібрані воедино всі згадки про Доріс (Мангуп у південно-західній Таврії) у візантійських джерелах.
- ⁵ Анонімна хроніка X ст. зберегла ім'я цього кагана: Ἰβουζήρος Γλαβανός (*Preger. Scriptores. I, 40.4*); друга частина імені, ймовірно, передає тюркське Yalbars, Jilbar(s) (*Dunlop. History. – P. 173. – N. 12*). Ту обставину, що Юстиніан II просив про зустріч із каганом, перебуваючи в Дарасі, Ю. А. Кулаковський розцінює як свідчення залежності кримських готів від хозар на початку VIII ст.; за Кулаковським, повалений імператор знав про хозарського намісника, що сидів у Дарасі (*Кулаковский Ю. История, III. – С. 286*). Власне кажучи, “Хронографія” не дає підстав для категоричних тверджень: Юстиніан II швидше за все шукав побачення з каганом за межами Дараса. Дослівне розуміння тексту Феофана означало б поширення влади на Кримську Готію Хозарського каганату. Останнє не підтверджується прямими свідченнями джерел. Готія була завойована хозарами лише наприкінці VIII ст. (*Васильев. Готы. – С. 186, 194–195, 199*; пор.: *Vasiliev. Goths. – P. 87, 91–92*). У церковному відношенні Дорос, мабуть, був підпорядкований Херсонській єпархії, якщо судити за підписом єпископа Георгія під актами V–VI Трульського собору 692 (*Васильев. Готы. – С. 189–191*), самостійна готська єпархія засвідчена вже в II пол. VIII ст.
- ⁶ Ю. Д. Бруцук помилково переносить ім'я кагана Івузіра Главана на його сестру.
- ⁷ Тобто, мова не йде про можливу змову неспівплемінників Юстиніана II, а тільки про підозру Юстиніана (*Theoph. Chronogr. – P. 274*).
- ⁸ Рукописні читання імені Παλατζιν, Παλατζιν, Παλατζιν, Πατζιν, яке Анастасій передає як Paratzin. Никифор імені не повідомляє, але говорить про етнічну приналежність Папаца, який, згідно з ним, був “одноплемінником” кагана і хозарином (див.: *Nic. Brev. 704/705 an.*). Фанагорія в цей час перебувала під владою хозарського кагана (*Кулаковский Ю. История, III. – С. 287*).
- ⁹ У грецькому тексті – ο εκ προσβλου, у Анастасія – in personae (*Theoph. Chronogr. II, 238.1*), що є грецьким осмисленням тюркської посади тудуна – намісника кагана (*Васильев. Готы. – С. 197*; пор.: *Vasiliev. Goths. – P. 85*).
- ¹⁰ Грецькі форми – Βαλγιτζην, Βαλγιτζειν, Βαλιτζην; у Анастасія – Balgitzin, в “Бревіарії” Никифора без імені, але Никифор пише про те, що Валгіц був архонтом “Скіфського Боспора” (див.: *Nic. Brev. 704/705 an.*), розуміючи під скіфами, ймовірно, хозар. Втім, це могло бути і старою (ще античною) географічною назвою, безвідносно до народу, що мешкав там у VII ст. Незважаючи на це, Дж. Бурі, посилаючись на Феофана, який, як і Никифор, називає Валгіца архонтом Боспора, поширює владу хозар на Боспор (*Bury. History. – P. 359*). Ю. А. Кулаковський також стверджує, що Боспор, подібно Фанагорії, був у цей час під владою кагана і мав хозарського намісника, тобто Валгіца (*Кулаковский Ю. История, III. – С. 287 і прим. 2*), хоча сам Феофан і не називає його тудуном; владу візантійського імператора Кулаковський вважає безсумнівною лише для Херсона. Термін αρχων сам по собі ще не дає підстав для висновку про незалежність Боспора від хозар: у Никифора він додається і до Валгіца, і до Папаца (*Васильев. Готы. – С. 195*; пор.: *Vasiliev. Goths. – P. 84*). Д. Моравчик бачить у Валгіці також хозарського намісника (*Moravcsik. Byzantinotur. II. – S. 86*). Компілюючи “Хронографію” Феофана, Кедрін підкреслює, що каган доручив своїм людям (τοις αυτου) убити Юстиніана II (*Cedr. – Skyl. Compend. I, 779.7*).
- ¹¹ На Юстиніана готувався замах, про який він дізнався.
- ¹² Списки “Хронографії” одноголосно дають читання Τομην, від чого відступає переклад Анастасія – in Men (*Theoph. Chronogr. II, 238.7*). У Никифора топонім у формі Τομιν (див.: *Nic. Brev. 704/705 an.*). Власне Томи (головне місто провінції

Скіфія) розташовувалися в районі сучасної Констанци на території Румунії, точніше за 3 км на північний схід від Констанци (*Honigmann. Syneked. 637.1*). Проте навряд чи тут маються на увазі Томи; такий маршрут Юстиніана (з Фанагорії – на західне узбережжя Чорного моря, а потім назад до Криму) є малоімовірним, оскільки Феофан описує події, що відбувалися в Криму, про експедицію на захід (до дельти Дунаю) говорить пізніше. Можливо це невідомий кримський топонім.

¹³ Галіада (αλας) – одна з назв рибальських суден (*Κοικουλες. Βιος. – Τ. V. – Σ. 340*).

¹⁴ І цей топонім, відсутній, між іншим, у “Бревіарії” Никифора, викликає сумніви: грецькі списки дають форми Ασσαδα, Ασαδα, Ασαδα, що Анастасій перекладає як *iuxta litora* (*Theoph. Chronogr. II, 238.8*), тобто “біля берега”. Можливо, і тут назву, якщо вона взагалі була, спотворено.

¹⁵ Ю. А. Кулаковський ототожнює Символ з Балаклавою (*Кулаковский Ю. История, III. – С. 287*; пор. з Символом у Страбона – *Strab. Geogr. 308, 309*).

¹⁶ Мертві ворота.

¹⁷ Раніше – розповідь про заслання Юстиніана II в Херсонес (704/705). Тервел – болгарський хан (бл. 700–721). Ймовірно, Юстиніан звертався за допомогою не тільки до Тервела. Одним із дядьків Тервела був Кувер, відомий за “Чудесами св. Димитрія Солунського” як хан паннонських болгар, з яким Юстиніан намагався, хоч і безуспішно, укласти союз. Повідомлення Феофана і Никифора про участь Тервела у відновленні на візантійському престолі Юстиніана розглядається як свідчення договору між Візантією і Болгарією. Договір все ж виявився неміцним: через рік після повернення до Константинополя Юстиніан II порушив мир з болгарами (*Theoph. Chronogr. I, 376.13–16*).

¹⁸ У грецькому тексті – κυρις, у Анастасія – dominus.

¹⁹ Коли Юстиніан послав Стефана до Тервеля, правителя Булгарії, щоб Тервель надав йому (Юстиніану) допомогу для оволодіння батьківською імперією, Юстиніан обіцяв Тервелю, що дасть йому багато дарів і віддасть дочку за жінку, а також клявся Тервелю у всьому підкорятися і допомагати. Через рік після повернення до Константинополя Юстиніан II порушив мир з болгарами.

²⁰ Згідно одному з фрагментів Мадарського напису, Тервель дав Юстиніану II 5 тисяч воїнів. Анонімна хроніка X – початку XI ст. повідомляє; що військо болгарського хана в цьому поході налічувало 15 тисяч чоловік. Ймовірно, Юстиніан II користувався підтримкою не тільки болгар, а й фракійського населення імперії.

²¹ До середини IX ст. візантійські автори відрізняють болгар від їх данників слов’ян (*Chronogr. I, 359.5–17, 374.5–8, 436.14–16; Nic. Brev. 76.22–30*). З поступовою слов’янізацією протоболгар етнонім “болгари” переходить на болгарських слов’ян.

²² Тобто Константинополя. Дора в 702 була підкорена хозарами. В VII чи VIII ст. Сурузька й сусідня Фулльська єпархії стали архієпископіями.

²³ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**

²⁴ Кувікулярій (від *cubiculum*) – палацова посада. В обов’язки кувікулярія входило служіння імператору й імператриці; кувікулярії складали безпосередню охорону імператора і ночували поруч з імператорською спальнею. Вони набиралися виключно з євнухів. З початку IX ст. кувікулярій стає палацовим титулом, не пов’язаним із виконанням певних обов’язків.

²⁵ Іноді ототожнюють Феофілакта з Салівом, який допомагав Юстиніану II повернути престол і пізніше був розбитий у битві з арабами. Можливо, Феофілакт був не простим кувікулярієм, а препозитом кувікуляріїв. Далі була війна Юстиніана з Херсонесом (дві експедиції в 711, причому перша –

- нетривала, восени 711), проголошення імператором Вардана-Філіппіка (711–713) як свідчення панування хозар у Криму.
- ²⁶ Дочка хозарського кагана, на якій Юстиніан II оженився в Хозарії, куди він утік із заслання в Крим. У 710–711 до нього з Риму в Константинополь приїздив папа Константин (708–715).
- ²⁷ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ²⁸ Один зі списків опускає попередню фразу, залишаючи лише слова καὶ Λαζικῶν καὶ Ἰβηριῶν. Якщо врахувати, що майже всі рукописи замість читання ката Αβασιῶν дають ката Αβασιῶν, то варіант одного списку, нічого не кажучи про панування сарацинів у Абасгії, змінює сенс контексту: συγκινησαι τους Αλανους ката Αβασιῶν, καὶ Λαζικῶν καὶ Ἰβηριῶν, тобто: “Підняти аланів проти Абасгії, Лазіки й Іверії”. Цей кодекс, незважаючи на свою старовину (він датується XI ст.), навряд чи відображає авторський текст або будь-яку іншу версію розповіді про кавказьке посольство. Здається, тут має місце помилка переписувача, палеографічно легко зрозуміла пропуском рядка між повторюваними словами Αβασιῶν – Αβασιῶν, тим більше що різночитання не підтверджується іншими списками “Хронографії” і латинським перекладом Анастасія (*Theoph. Chronogr. II, 252.6–7*). Пропозиція відсутня у В. І. Оболенського – Ф. О. Тернівського (*Theoph. Chronogr. – P. 286.*). М. Канар, аналізуючи фрагмент про аланів, пише про визнання лише Лазікою панування арабів за часів імператора Леонтія (695–698), абасги ж (як і Аpsілія), з точки зору Канари, “відклялися” (від імперії – *I. M.*). Сенс експедиції Льва III якраз і полягав у тому, щоб до походу імператора (Юстиніана II) в Лазіку спровокувати напад аланів на абасгів (*Canard. L’aventure. – P. 354*). Феофан говорить про владу арабів в Абасгії, Лазіці й Іверії.
- ²⁹ За Прокопієм, Археополь – місто на північ від течії Фазіса, найбільше й укріплене в Лазіці (*Proc. Bell. Pers. II, 29, 17–18*; пор.: *Canard. L’aventure. – P. 355. – N. 4*). Ю. А. Кулаковський ототожнює його з Даба Цвелі (Старе місто) біля витоків річки Дзеврулі (*Кулаковский Ю. История, III. – С. 322, прим. 2*).
- ³⁰ Тут: до річки Фазіса.
- ³¹ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm**
- ³² У Феофана А. М. 6203, тобто 711/712. У жовтні флот уже відплив з Херсона. Можливо, перша експедиція була нетривалою і припадала на осінь 711.
- ³³ К де Боор не був упевнений в тотожності цього Стефана Асмікта Стефану, відомому за оповіддю Феофана про втечу Юстиніана II з Херсона (*Theoph. Chronogr. II, 708, № 15–16*).
- ³⁴ Згідно “Бревіарію” Никифора, Юстиніан II направив у Херсон 100 тисяч воїнів.
- ³⁵ Тобто Константинополя.
- ³⁶ Дімоти – члени дімів (циркових партій), до яких належали лише постійні жителі столиці (*Janssens Les bleus. – P. 499–536*; пор.: *Дьяконов. Димы. – С. 155–157; Dagron. Capitale. – P. 353–364*; пор.: *Cameron-Factions. – P. 13, 16, 24, 32, 39, і особливо p. 117–119*).
- ³⁷ Власне античний термін для позначення воєнного корабля, який вживався, проте, і в середньовічній грецькій мові, хоча терміни “дромон” і “хеландій” замінили античні (*Ahrweiler Byzance. – P. 410*).
- ³⁸ Грецьке σκαφος – поняття родове, служило для позначення корабля взагалі, як великого, так і маленького човна; втім, кораблі торгового флоту називалися саме εμπορευτικα η πραγματευτικα σκαφη (*Κορκουλες. Βιος. – T. V. – Σ. 360*).
- ³⁹ Йдеться про водотонажність кораблів. Деякі списки дають читання μυριαχουρων (“ті, що вміщають десять тисяч”), введене видавцем “Хронографії” в критичний текст. Це слово добре відомо за античними авторами (наприклад, у застосуванні

до кораблів, що вміщали десять тисяч амфор). Решта рукописів “Хронографії” зберегла варіант $\mu\rho\rho\iota\omicron\beta\omicron\lambda\omicron\nu$, тобто “ті, що вміщають десять тисяч оболоів”, що також можливо, оскільки античний обол був не тільки грошовою одиницею, а й мірою об’єму, що дорівнювала $\frac{1}{6}$ драхми. Анастасій не перекладає цього, вставляючи замість $\mu\rho\rho\iota\alpha\gamma\omega\gamma\omicron\nu$ *chimaeras* (*Theoph. Chronogr. II, 241.17*).

⁴⁰ Хеландії (від $\epsilon\gamma\chi\epsilon\lambda\omicron\varsigma/\chi\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ – “вугор”, що підкреслює довгасту форму) – важкий військовий корабель. Термін з’явився у візантійський період і замінив собою $\sigma\tau\rho\alpha\tau\iota\omega\tau\eta\varsigma \nu\alpha\upsilon\varsigma$ і трієру античного часу. Судно містило 100 веслярів і 200 членів екіпажу. Хеландій, імовірно, тотожний дромону (*Ahrweiler. Byzance. – P. 410–413*; пор.: *Brehier. Institutions. – P. 417*).

⁴¹ Спафарій (от $\sigma\lambda\alpha\theta\eta$ – широкий меч) – воєнний титул восьмого рангу (*Guilland. Institutions, I. – P. 75*). Спафарія Іллю (згодом убивцю Юстиніана II) патріарх Никифор називає “доріфором” (списоносцем) Стефана Асмікта.

⁴² Феофан явно згушує фарби, оскільки нижче йдеться про опір херсонітів другій експедиції Юстиніана.

⁴³ Про місце тудуна в тюркській ієрархії див.: *Theoph. Chronogr., com. 218*. В обов’язки тудуна, становище якого було аналогічне становищу баскака Золотої Орди, входив контроль за управителями (*Doerfer. Elemente. II. – S. 397*). Титул “тудуна” прямо зставляється з формулою *o ek prosopou* (“від імені”), що підтверджує точку зору А. А. Васильєва про Валгіцу – тудуна Фанагорії. Анонімний грецький словник (*Etymologicum Magnum*) X ст. дає як паралель тудуну грец. $\tau\omicron\lambda\omicron\tau\eta\rho\eta\tau\eta\varsigma$, тобто “місцєблюститель”, “намісник” (*Et. Mag. 763.24*). Д. Моравчик зводить цю глоссу до “Хронографії” Феофана або “Бревіарію” Никифора (*Moravcsik. Byzantinoturcica, I. – S. 257*), хоча ні той, ні інший не називають тудуна топотірігом. Появу хозарського тудуна в Херсоні Васильєв пов’язував із втечею з міста Юстиніана II, його зверненням за допомогою до кагана і з загостренням після цього стосунків між Візантією і Хозарським каганатом (*Васильєв, Готы. – С. 196*; пор.: *Vasiliev. Goths. – P. 84*). В принципі цю думку поділяє Д. Данлоп, вважаючи, що інакше (тобто, якби тудун був у Херсоні за часів Юстиніана II) поваленому василевсу не довелося б шукати контактів із каганом з Дараса. Сенс експедиції Юстиніана II в Херсон Данлоп бачить у прагненні імператора зберегти свою владу над тими територіями, втрата яких загрожувала імперії і які виявилися в руках хозар, а не в покаранні херсонітів, що збиралися видати Юстиніана II Тіверію Апсімару, як про це пише Феофан (*Dunlop. History. – P. 174*). Не заперечуючи поширення хозарського впливу в Херсоні, слід підкреслити складність відносин між імперією і її північнопричорноморською периферією. Як би не були ослаблені позиції Візантії в Криму, Херсон все ж залишався місцем заслання неугодних Константинополю осіб, і в 695 туди вислали Юстиніана II. Реакція херсонітів на честолобні плани колишнього імператора передбачала знову-таки наявність певних зв’язків столиці з Херсоном, що диктували жителям кримського міста принаймні лояльність до правлячого імператора. Феофан зазначає вимушеність контактів херсонітів із каганом і пояснює її жорстокістю Юстиніана. Нарешті, новий імператор (Вардан-Філіппік) проголошується саме в Херсоні. Неоднозначна і роль хозар в уже згаданому фрагменті: з одного боку, каган приймає Юстиніана II, який утік із Херсона, і видає за нього свою сестру, з іншого – погоджується видати втікача і підтримує повсталого проти Юстиніана Вардана. Звичайно, в описі цих подій Феофаном не можна не помітити бажання хроніста, який різко негативно ставився до Юстиніана II, зобразити імператора головним і єдиним винуватцем того, що сталося. Однак це могло торкнутися лише деяких акцентів у оповіді (оцінок, характеристик), суть справи викладається так само, як і у Никифора, який поступається Феофану в різкості

- оцінок. У підсумку, мабуть, доводиться говорити не про конфлікт Херсона з імперією, але про ворожість херсонітів до одного з її імператорів.
- ⁴⁴ Ім'я передається в списках “Хронографії” без істотних різничань (варіюються тільки наголоси, і в одному рукописі замість *ι* стоїть *η*), у Анастасія – Zohelum (*Theoph. Chronogr. II, 241.26, 242.14, 21*). У візантійський час Зоїл – ім'я рідкісне: здається, лише один святий Зоїл побіжно згадується в переліку мучеників, які постраждали за часів Діоклетіана (*Delehaye. Saints de Thrace. – P. 192.30*); в 540–551 Зоїл – патріарх Александрії; Д. Моравчик передбачає хозарське походження херсонського Зоїла (*Moravcsik. Byzantinoturcica, II. – S. 132*).
- ⁴⁵ Протополіт (πρωτοπολιτης), primus civium у передачі Анастасія (*Theoph. Chronogr. II, 241.27*).
- ⁴⁶ У грецькому тексті – εκ σειράς, у латинському перекладі – ex linea. Цей же вислів вживається в “Хронографії” в застосуванні до роду болгарських ханів Вокіл.
- ⁴⁷ Протевон (Πρωτεύων) – дослівно “найперший”, як правило, в застосуванні до глави міста. Мабуть, протевон згадується в грецькому написі, знайденому в Криму, який Ю. А. Кулаковський пов'язує з призначення єпископа готам у 548. (*Кулаковский Ю. К. Объяснению надписи. – С. 195–196*). Константин Багрянородний повідомляє про те, що до імператора Феофіла (829–842) Херсоном керував протевон із “батьками міста”, причому Константин говорить про протевонів тільки в Херсоні (*Const. Porph. DAI 42.45–47*). Аналогічні відомості містяться і у “Продовжувача Феофана” (*Theoph. Cont. 123.16–18*). Термін довго утримувався в Криму і, очевидно, означав представників як міського, так і сільського самоврядування: в генуезькій грамоті 1381 йдеться про села на околиці Судака, кожне з яких було під керівництвом свого рporto/proto (*Брун. Черноморье, II. – С. 228*). Інститут протевона в Херсоні Л. Брей розглядає як продовження традицій муніципального управління елліністичного періоду; на початку VIII ст., поряд із хозарським тудуном, у місті діяла рада на чолі з муніципальним магістратом (так Брей трактує термін “протополіт”) Зоїлом (*Brehier. Institutions. – P. 209*). Проте еволюція форм міського самоврядування природно передбачає і зміну термінології, що не могло не відбитися на значенні слова “протевон”. Якщо в V ст. воно могло служити синонімом сенатору (*Dagron. Capitale. – P. 191*), то в VI ст. протевони грали керівну роль у міському самоврядуванні як представники муніципальної верхівки. За едиктом 24 червня 530 єпископів очолили в містах комісії з п'яти шляхетних громадян міста (quinque primatibus civitatis) з перевірки діяльності куратора, сітона (*Курбатов. Проблемы. – С. 197, 199*). Але протягом VII–VIII ст. термін, поряд із вузьким технічним значенням (перші громадяни куріали, перші в списку курії, тобто глави міського самоврядування), набув і широкого: він став застосовуватися для позначення всіх найбільш впливових осіб у місті, в тому числі і державних чиновників. Протевони VII–VIII ст. поєднували в собі державних службовців, військових і найперших у місті власників (*Курбатов. Проблемы. – С. 204*). На думку М. Я. Сюзюмова, протевони VIII ст. були найбільш впливовими і заможними громадянами міст, які здійснювали за дорученням і під контролем імператорської чиновницької адміністрації певні функції по керівництву населенням міста (або окремих його кварталів) при виконанні ними міських обов'язків (*Сюзюмов. Сюзюмов. О социальной сущности. – С. 76*). Отже, в Херсоні до початку VIII ст. було 67 протевонів.
- ⁴⁸ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm**
- ⁴⁹ 728/729.
- ⁵⁰ *Мідію* – античну назву Персії, але мова, зрозуміло, йде про землі, зайняті арабами.

- ⁵¹ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm
- ⁵² У Феофана А. М. 6221, тобто 729/730, але оскільки далі йде оповідь про собор 7 січня, тобто 730, то похід Маслами, мабуть, слід віднести до кінця 729.
- ⁵³ Арабський полководець. У 717 арабська армія під його командуванням облягала Константинополь.
- ⁵⁴ Маються на увазі хозари, а не тюрки на Північному Кавказі.
- ⁵⁵ Араби і хозари.
- ⁵⁶ Тобто Кавказ, але неясно, через який гірський прохід (Дар'ял чи Дербент) араби поверталися з Хозарії. Під час походу на хозар правитель Вірменії Мерван Ібн Мухаммед (призначений правителем Вірменії в 732/733) з одним загоном арабів “вступив у землю хозар з боку Аланських воріт” (тобто через Дар'яльську ущелину), а іншому наказав напасти “з боку Баб-у-ал-абуаба” (тобто Дербента).
- ⁵⁷ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm
- ⁵⁸ У Феофана А. М. 6223, тобто 731/732.
- ⁵⁹ Тобто в Хозарію.
- ⁶⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 42.*
- ⁶¹ Цитується твір Абу Амра ібн Халіфа ібн Хайята аль-Ляйси аль-Усфурі (777–854) “Та'ріх” (“Історія”).
- ⁶² Полководець Марван ібн Мухаммад Глухий. У 732–744 управляв Закавказзям. Згодом останній, 14-й, халіф з династії Омейядів Марван II (744–750).
- ⁶³ Невідома.
- ⁶⁴ Слов'ян. Він вибив хозарів із Закавказзя. В цьому поході із Закавказзя на хозарів Марван мав 40-тисячне військо. Це був похід у відповідь на вторгнення хозар у Закавказзя (Ардебіль, Азербайджан) через Дар'яльську ущелину в 730–731. Слов'яни на той час населяли і територію нинішньої Сумської області.
- ⁶⁵ **Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа :** http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm
- ⁶⁶ Лев III (717–741), ініціатор іконоборчої політики візантійських імператорів VIII–IX ст. Був еретиком, як і ряд наступних імператорів.
- ⁶⁷ Майбутній імператор Константин V Копронім (741–775).
- ⁶⁸ Тобто хозар.
- ⁶⁹ Її ім'я до хрещення було, мабуть, Чічак (Квітка), якщо вона і згадувана схоліастом Константином Багрянородного хозарська Августа – одна й та ж особа.
- ⁷⁰ Тут може матися на увазі не тільки грецький переклад Старого Завіту, але і його давньоєврейський оригінал; не виключається можливість вивчення давньоєврейської Іриною ще в Хозарії; натяк на це видно в тому, що Зонара називав Константина V “ні християнином, ні елліном, ні євреєм, але сукупністю [усілякого] нечестя”. Це дозволяє Данлопу говорити про поширення іудаїзму у хозар уже до часу шлюбу Константина V з Іриною. Втім, для такого тлумачення тексту “Хронографії” немає вагомих підстав. Що ж стосується звинувачень Зонари, то в них позначилося не знання Іриною староеврейської, а версія іудейського походження іконоборства (*Theoph. Chronogr. I, 401.29–402.9*).
- ⁷¹ Мається на увазі іконоборство Лева III і Константина V.
- ⁷² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 42.*
- ⁷³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 40.*
- ⁷⁴ Цитується твір Абу Мухаммада Ахмада Ібн а'сам ал-Куфі (пом. 926/927) “Кітаб ал-футух” (“Книга завоювань”).

⁷⁵ Огляду військ під Семендером.

⁷⁶ Мусульман. У 737 за халіфа Хішама (724–743), під час другої арабо-хозарської війни (722–741), арабський полководець із династії Омейядів Марван воював із Хозарією і здійснив знаменитий похід 120-тис. війська (разом із вірменами) з Вірменії через Сарматські (Дар'ял) й Каспійські (Дербент) ворота. Хозари пройшли через землі аланів, Баланджар (Махачкала?), Семендер (Кізляр?), взяли ставку кагана ал-Байду (західний Ітиль), далі розгромили кагана на Нижній Волзі. Той попросив миру, став васалом арабів і прийняв іслам (на три роки?). Потім Марван досягнув “Слов'янської річки” (очевидно, Дону), полонив 20 тис. осілих слов'янських сімей (район Саркела чи Білої Вежі?). В цілому араби пройшли до 1500 км. Назад Марван повертався через Дербент. Слов'ян поселили в Кахетії, розташованій поряд із Вірменією. Хозари програли цю війну і в 740 прийняли іудаїзм. Невдалі війни з арабами змусили їх у IX ст. переорієнтуватися на слов'ян.

⁷⁷ Ітиль.

⁷⁸ Похід 737.

⁷⁹ Всього араби полонили 40 тис. чол.

⁸⁰ Дон?

⁸¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 41.*

⁸² Після переможного походу, який завершився наверненням кагана в іслам.

⁸³ Захоплений арабами в 661. У 797 відбувся останній похід арабів у Закавказзя.

⁸⁴ Той, хто не прийняв єдинобожжя.

⁸⁵ В Дагестані й Азербайджані.

⁸⁶ А також у Кахетії.

⁸⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 37.*

⁸⁸ Цитується твір Абу-ль-Хасана Ахмада ібн Йахйя ібн Джабіра ібн Дауда аль-Балазурі (бл. 820 – 892) “Кітаб футух ал-булдан” (“Книга завоювань країн”).

⁸⁹ Чи по р. Самур у Дагестані і на р. Курі.

⁹⁰ Араби з Марваном.

⁹¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 36.*

⁹² Салман ібн Рабі'а ал Бахілі – арабський полководець, який брав активну участь в арабському завоюванні Закавказзя в VII ст. Загинув у 652/653.

⁹³ Зійад ібн Рабі'а ал Бахілі – арабський полководець, брат Салмана.

⁹⁴ Зона між володіннями Халіфату і Візантії в Закавказзі; на службі в мусульман Дербента руси могли приймати іслам.

⁹⁵ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm*

⁹⁶ 750 рік. Спочатку індікт (від лат. indictio) означав податкове обкладення, пізніше значення перейшло на рік, у якому це обкладання проводилося. Встановлення індікту в 5 років (п'ятирічний проміжок між роками податкового обкладення) приписують імператору Діоклетіану (284–305); п'ятнадцятирічний індікт був введений Константином I, причому точкою відліку був вересень 312; з IV ст. індікт вживається для датування імператорських грамот. Датування індіктом цивільних актів засноване в 537 Юстиніаном I; індікт міг позначати як власне період у 15 років, так і кожний рік цього періоду, в останньому випадку він давався в поєднанні з порядковим числом.

⁹⁷ Константина V.

⁹⁸ Тобто від Ірини.

⁹⁹ Майбутній імператор Лев IV (775–780), на прізвисько Хозарин.

- ¹⁰⁰ *Мозаричев Ю. М., Сазонов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма “хазарского периода”. – Симферополь : АнтиквА, 207. – С. 11–12.*
- ¹⁰¹ Цитується твір “Житіє Іоанна Готського” (XI–XII ст.), виданий Васильєвським В. Г. у 1878.
- ¹⁰² Константин V Копронім (741–775) і Лев VI Хозар (775–780).
- ¹⁰³ В нагороду за відступництво.
- ¹⁰⁴ У 754.
- ¹⁰⁵ В Єрусалим.
- ¹⁰⁶ У Грузію.
- ¹⁰⁷ У 758.
- ¹⁰⁸ Константин VI Сліпий (776–797) і його мати Ірина Афінянка (790–802).
- ¹⁰⁹ Іоанн Готський.
- ¹¹⁰ У 780 в Константинополь.
- ¹¹¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 36–37.*
- ¹¹² Халіф Абу-Джафар ал-Мансур (754–775).
- ¹¹³ Місто в долині р. Пірамос-Джейхан, Аму-Дар’я; в місто Масіса – Мопсуестію в Малій Азії.
- ¹¹⁴ Учасники арабо-візантійських воєн.
- ¹¹⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 97.*
- ¹¹⁶ Цитується твір Махбуба ібн Кустантіна аль-Манбіджі (Агапія Манбіджського) (пом. бл. 941/942) “Книга титулів”, де опис подій доводиться до 777.
- ¹¹⁷ Месопотамії.
- ¹¹⁸ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ¹¹⁹ У Феофана А. М. 6255, тобто 763/764, точніше осінь 763, оскільки нижче описуються суворі морози, які розпочалися в жовтні.
- ¹²⁰ Тобто хозари.
- ¹²¹ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ¹²² У Феофана А. М. 6256, тобто 764/765.
- ¹²³ Оскільки Каспійські ворота й Іверія згадуються в цьому фрагменті поруч, можна було б їх ототожнити з Аланським проходом (Дар’ялом). Втім, є інша можливість пояснити “сусідство” Каспійських воріт і Іверії: не виключено, що хозари напали на арабів одночасно з боку Дар’ялу і Дербента, подібно до того, як Марван Ібн Мухаммед вторгався одного разу в Хозарію.
- ¹²⁴ В перекладі Анастасія – cum Avaribus, тобто “з аварами” (*Theoph. Chronogr. II, 286.30*). Помилка виникла або в результаті перекладу, або витікає з грецького списку, використаного Анастасієм; у рукописній традиції “Хронографії” етноніми Аравеєс і Авареєс нерідко замінюють один одного.
- ¹²⁵ Повстанці.
- ¹²⁶ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>*
- ¹²⁷ Правив у 765–766.
- ¹²⁸ 5 похід.
- ¹²⁹ *Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frameset1.htm*
- ¹³⁰ У Феофана А. М. 6265, тобто 774, оскільки на нього припадає 12-й індікт.
- ¹³¹ Правив у 741–775.

- ¹³² 7-ий з 9-ти походів імператора на болгар. Хроніст говорить про імператорські хеландії, прикрашені пурпуром (червоні), які складали прерогативу візантійського василевса.
- ¹³³ Судячи з даного, фрагменту, в VIII ст. пониззя Дунаю (як на північ, так і на південь) входило до території Першого Болгарського царства.
- ¹³⁴ **Феофан Исповедник. Хронографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :** <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>
- ¹³⁵ Імператор Лев IV. У Феофана А. М. 6268, тобто 775/776, точніше 776, оскільки змова була розкрита в травні.
- ¹³⁶ Крім брата Лева IV, Никифора, Феофан не називає інших бунтівників, але називає їх спафаріями, страторами і царськими людьми (*Theoph. Chronogr. I, 450.25–26*).
- ¹³⁷ **Деяння Вселенських соборів. Т. 7. Святой собор Вселенский 7-ой, Никейский 2-ой Электронный ресурс]. – Режим доступу :** http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejaniya-vselenkikh-soborov-tom7/1_9
- ¹³⁸ **VII Вселенський собор** (24.09. – 23.10.787) у Нікеї за участі 350 (наприкінці – 368) святих отців (єпископів) зібрали імператор Константин VI (780–797) та його мати Ірина (797–802, з 780 регент). Відбулося 8 засідань собору, на якому головував патріарх константинопольський Тарасій (784–806). Папа Адріан I (772–795) направив своїх представників. Політган Александрійський, Феодор Антіохійський, Ілля Єрусалимський прислали пресвітерів Іоанна і Фому. Були прийняті 22 канони, останнє засідання відбулося в Константинополі. На соборі був і Стефан, єпископ Сузьський. У списку учасників VII Собору (787) є навіть єпископ “поруський”! Учасники собору прокляли тих, хто не поклонявся святим іконам, тобто засудили іконоборство (754–787, 815–843). “По сьомім же соборі Петро Гугнивий з іншими, прийшовши в Рим, і захопивши престол, і перекутивши віру, одкинувся од престолу єрусалимського, і александрійського, і Константинополя, і антіохійського. І збаламутили вони Італію всю, сіючи учення своє по-різному” (*Деяння Вселенських соборів : в 4 т. – Каз. : Казанская Духовная академия, 1996. Репр. с изд-ния 1908*). Це був останній собор, який визнають Західна й Східна Церкви разом. Зрештою, православні визнають рішення й наступних соборів, але не вважають їх Вселенськими, хоча вони де-факто були саме такими, наприклад, VIII Софійський собор (879–880).
- ¹³⁹ В храмі Св. Софії.
- ¹⁴⁰ Іоанна.
- ¹⁴¹ **Мозаричев Ю. М., Сазонов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма “хазарского периода”. – Симферополь : АнтиквА, 207. – С. 11–13.**
- ¹⁴² Старшинам.
- ¹⁴³ У 787 в Готії, яка була під владою хозар, спалахнуло народне повстання, підтримане світським правителем області. Іоанн був одним з ініціаторів змови і брав участь в ній, хоча й не проявляв надмірної активності.
- ¹⁴⁴ Столиця Готії, з якої був вигнаний хозарський гарнізон. Повсталі захопили гірські проходи, що вели в країну.
- ¹⁴⁵ Селищем.
- ¹⁴⁶ Його народ, старшини і володар.
- ¹⁴⁷ Див.: *Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980. – С. 62–65, 69.*
- ¹⁴⁸ Хозарський каган незабаром знову опанував містом. Місцеві жителі видали Іоанна хозарам. Каган зберіг йому життя і ув’язнив у Фуллах (центрі єпархії). Звідти Іоанн утік до Амастріди, на протилежному березі Чорного моря, де й помер. Тіло єпископа було перевезене на батьківщину і поховане в Парфенонському монастирі – нинішньому монастирі св. Георгія, поблизу

м. Фіолент, що біля Балаклави. За іншою версією, його тіло було перевезене в Партеніт і поховане на горі Аю-Даг, у храмі Святих ПершOVERXОВНИХ Апостолів Петра і Павла, який, за переказами, був зведений з ініціативи Іоанна.

¹⁴⁹ Кагана.

¹⁵⁰ Бл. 791/792. День пам'яті 26 червня (9 липня за н.ст.).

¹⁵¹ **Васильевский В. Г. Труды: в 4 т. / перевод с древнерусс. О. М. Рапова. – СПб. : Изд. Имп. АН, 1915. – Т. 3. Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греческие тексты с переводом. Славяно-русский текст. – С. 95–96; Мозаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. – Симферополь : АнтикВА, 2009. – С. 51–52.**

¹⁵² Цитується “Житіє Стефана Сурозького” (бл. XIV ст.). Існує розширена версія давньоруською мовою і коротка – лише грецькою.

¹⁵³ Архієпископ сурозький Стефан (700 – кін. VIII ст.) – святий. Народився в Каппадокії, був ревним у вірі і благочестивим. Коли в Сурожі (Сугдея, тепер Судак у Криму) помер місцевий єпископ, сурозці просили константинопольського патріарха Германа I (715–730) дати їм нового єпископа. Патріарх направив 35-річного Стефана, який понад 35 років обіймав посаду. У цей час імператор Лев Ісавр (717–741) розпочав гоніння на іконошанувальників і, переслідуючи їх в усій своїй імперії, надіслав своє повеління і в Сурож. Святий Стефан, відстоюючи правдивість, вирушив захищатися особисто перед імператором. Він сміливо викрив його з усім собором іконоборців, стерпів муки і був кинутий у царгородську темницю. Після смерті Лева Ісавра (741), яку передбачив Стефан, клопотанням імператриці Ірини, жінки нового імператора Константина Копроніма (741–775), яка була дочкою керченського правителя і чула про чесноти і чудеса святого Стефана ще в своїй вітчизні, він був випущений із в'язниці і знову повернувся на свій престол. У 787 відзначений як учасник VII Вселенського (II Нікейського) собору. Третім першопрестольником Сурозьким був Філарет, якого святий Стефан, що прорік свій близький відхід до Бога, поставив замість себе архієпископом, вибравши його зі своїх кліриків. Після смерті Стефана його мощі зберігалися на вівтарі храму Св. Софії в Сурожі.

Відомі дві редакції “Житія Стефана Сурозького” – короткий виклад грецькою і докладна редакція давньоруською мовою. “Житіє Стефана Сурозького” складене в XV ст. на основі грецького джерела, хоча в лаконічній грецькій версії розповідь про посмертні чудеса і напад Бравліна відсутні.

Бравлін, князь (правив до 805?), бл. 790/798, в правління Феоділа, захопив частину Криму, а потім у храмі Софії міста Сурожа (Сугдея) прийняв християнство. Це був перший похід росів на Візантію. Бл. 800 в каганаті тривала громадянська війна і Бравлін втрутився в неї, напавши на хозарські володіння в Криму. У цей час хозарським намісником (тарханом) Керчі, поблизу якої знаходилася Чорна Вода, був Юрій. В. Г. Васильєвський вважав, що свідчення житія Константина Філософа про спустошення кримського узбережжя уграми (850-і) стосується русів. У житті згадується дочка “керченського царя Феодора” і “корсунська цариця” Анна. У вірменській версії “Житія Стефана Сурозького” сказано, що за святого заступалася дочка керченського правителя Вірхора Ірина, видана заміж за Константина V Копроніма. Отже, роси хрестилися за 70–75 років до Фотієвого хрещення.

Є незалежна від руської вірменська редакція житія (надрукована в 1930). Там князя звать “Проліс” або “Правліс”, а ім'я народу або міста, з котрого він прийшов, не названі (там взагалі назви народів мало де озвучені).

Вірменська версія уточнює і доповнює інформацію слов'янського варіанту: *“І було святому років 35, коли висвячений у єпископи, і займав крісло єпископське 35 років. І коли зібралися священники в церкві поховати святого, якийсь чоловік на ім'я Єфрем, позбавлений світла очей на довгі роки, прийшовши, упав до ніг святого і поцілував лице [його], і враз відкрилися очі, і побачив світло, прославляючи Бога і святих його. Коли побачили [це] люди, захоплено прославили Бога і по заслугах поховали святий прах; і поклали під надгробок, із псалмами і молитвами во славу Бога, Який прославляє тих, хто прославляє себе. Через часи якийсь Проліс, зі злого й невірною народу, прийшовши з військом, зруйнував Керч і країну його, і вирушив звідти в Шрсон (Херсон – І. М.) і зруйнував той, і взяв у полон чоловіків і жінок, і дітей, і інших мечу піддав. Звідти прийшов з військом у Сухту і як чинив в інших гаварах, так вчинив і в цьому гаварі, бо кров безвинних змішав із землею; взявши місто Сухту, і ввійшовши в церкву святого Степанноса, викрав увесь посуд церкви, золоте і срібне начиння і поважний одяг. І коли взяв [викрадене], щоб роздати війську своєму, тоді віднялися руки, і обличчя закам'яніло, і не міг рухатися, а трясся всім тілом, і страшно стало всьому війську. І повернувшись, поклали все начиння церкви на своє [колишнє] місце, і після виправилася [його] особа і все тіло. І увірвав у Бога [Проліс] і отримав хрещення в ім'я Святої Трійці. І пішла слава чудес по всьому світу, і надалі ніхто не наважувався заволодити вченням церкви святого архієпископа Степанноса”* (Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. *Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени.* – Симферополь, 2009. – С. 64–66).

У “Житії” Бравліна названо “новгородським князем”. Проте дослідники зазначають, що “Новгород” – дуже розповсюджена у період розселення слов'ян назва міст. Історичні документи не дають підстав для ототожнення Новгородів Бравліна з Великим Новгородом, який тоді ще не існував (заснований бл. 859). Українські історики (М. Грушевський та ін.) вважають Бравліна київським князем (з династії Києвичів), бо роси не могли прийти з іншого міста.

Автор “Житія святого Стефана Сурожського” повідомляє, що в 790/798 Бравлін (пом. 818?) з дружиною здійснив з Києва успішний морський похід проти візантійських колоній на південному березі Криму, де захопив і пограбував Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак), Феодосію, Корчев (Керч), можливо був у Тмутаракані. Він закріпив за собою південний берег Криму від Севастополя до Керчі включно. 10 днів вітрильно-гребний флот Бравліна облягає Сурож і взяв його штурмом за допомогою піших воїв, які підійшли до Сурожа морським берегом (*Велесова книга*).

Таким чином, за допомогою військового флоту давні руси-українці ще у VIII ст. утвердилися на берегах Чорного моря. У цей час значним портом у гирлі Дніпра стали Олешки (тепер Цюрупинськ), а Дніпро вже тоді був важливим торговим шляхом, безпеку якого забезпечував княжий флот.

¹⁵⁴ На думку вітчизняних дослідників – з Києва.

¹⁵⁵ Архонт.

¹⁵⁶ Бл. 798 Бравлін (745–818), князь русів (790–810?), який Дніпром (з Києва) здійснив великий успішний морський похід проти візантійських колоній на південному березі Криму і закріпив за собою його південне узбережжя.

¹⁵⁷ Корча/Керча.

¹⁵⁸ Грецька Сугдея (тепер Судак).

¹⁵⁹ В XI ст. їх ремонтував страгиг Херсона.

¹⁶⁰ Церкву Сурожа.

161 Одіяння.

162 Лампади.

163 Приступ.

164 Душить мене.

165 Видіння.

166 Єпископ Сурожа, спадкоємець Стефана, згадується в листі Феодора Студита архимандриту Готії.

3.3. ІХ століття

Текст

Князювання Києвичів (VII–IX ст.)

{Поч. IX ст.} **ПМЛ**. “Були ж обри² тілом великі, а умом горді, і потребив їх Бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: “Погинули вони, як обри”, – бо нема їхнього ні племені, ні потомства”.

Європа в 814. Мапа

{813} *Vit. Athan. de Aeg*³. “Ця⁴ гідна вихваляння і однойменна безсмертн жінка⁵, яка стала в своєму добродесному житті вірною і доброду рободо небесного Владики, походила від благочестивих і благородних батьків, – Микити та Марії⁶; вони жили на острові Егіне⁷, де і народилася дівчина, що стала згодом обраною посудиною Святого Духа. Ще в семирічному віці вона швидко навчилася читанню Псалтиря і, вирізняючись любов’ю до книг, особливо старанно займалася читанням Святого Письма.

Одного разу, під час роботи за ткацьким верстатом, вона побачила блискучу зірку, яка, спускаючись до неї зверху, дійшла до її грудей, і, освятивши її всю, зникла. Від цього часу дівчина просвітилася душею: зненавидівши мирську суєту, вона вирішила піти в монастир. Але батьки чинили сильний опір благому наміру своєї дочки і примусили її, всупереч бажанню, вийти заміж⁸. У шлюбі вона прожила лише 16 днів, після чого несподівано овдовіла: раптово на ту країну напали дикі маври⁹, так що чоловік Афанасії повинен був іти на війну, де і був, за незвіданим Промислом Божим, убитий¹⁰. Овдовівши, Афанасія знову вирішила піти в монастир, але, перш ніж вона встигла виконати своє бажання, вийшов указ імператора¹¹, який вимагав, щоб дівчата та молоді вдови вступали в шлюб із його воїнами. За наполягання її батьків Афанасія вдруге вийшла заміж”.

Князювання “кагана” (830-і)

{Бл. 830} *[Ignat.]. Vit. Georg. de Amastr., 43–44*¹². “(43). Було¹³ нашестя варварів¹⁴, Рос (βαρβαρων τῶν Ῥως) – народу, як усі знають, у вищій мірі жорстокого й немилосердного, котрий не має в собі жодного сліду людяності. Подібні до звіра своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, виявляючи свою кровожерливість уже одним своїм виглядом, ні в чому іншому, що властиво людям, не знаходячи такого задоволення, як у смертовбивстві, вони – цей згубний і діями, і іменем народ, – розпочавши спустошення від Пропонтиди¹⁵ і відвідавши інше узбережжя, досяг, нарешті, і вітчизни святого¹⁶, вирубаючи нещадно всіляку статть і всілякий вік, не жаліючи старих, не залишаючи без уваги немовлят, але проти всіх однаково озброюючи смертовбивчу руку і поспішаючи всюди пронести загибель, скільки на це в них було сили. Храми руйнуються, святині осквернюються: на їх місці ставляться [нечестиві]¹⁷ вівтарі, беззаконні узливання і жертви, те давнє таврікське побиття чужинців у них відновлене – убивство дівчат, чоловіків і жінок. І не було нікого, хто б допоміг, нікого, готового протистояти. Лукам, джерелам, деревам учиняється поклоніння. Верховний промисел допускає це, можливо, для того, щоб примножилося беззаконня, що, як ми знаємо з Писання, багато разів відчував Ізраїль.

(44). Пастир добрий не був наявний тілом, а духом був з Богом і, в незабгненних судах його читаючи, як посвячений, лицем до лица, зволикав заступництвом і відкладав допомогу. Але нарешті він не зміг

знехтувати, і ось він і тут чудодіє не менше, ніж в інших випадках. Коли варвари увійшли в храм і побачили гробницю, вони уявили, що тут скарб, як і дійсно це був скарб. Кинувшись, щоб розкопати його, вони раптом відчували себе розслабленими в руках, розслабленими в ногах і, пов'язані невидимими путами, залишаючись абсолютно нерухомими, жалюгідними, будучи сповнені подиву і страху і нічого іншого не маючи сили зробити, як тільки стогнати”.

{Бл. 830}*[Ignat. Vit. Georg. de Amastr., 45*¹⁸. “(45). [Воєвода їх¹⁹], побачивши таке чудо, сповнився страхом і дивом і, привівши якогось [міщанина], взятого в неволю, запитав у нього, що воно значить і яким чином сталося таке з воїнами. Той відповів: “Це сила Бога, що з неіснування привів усе це до існування, що чинить усе зі своєї волі, якому ніхто не може протистояти, ані цар, ані володар (τύραννο), ані князь, ані варвар, кого б ти не назвав, ані цілий народ. З його волі царі царюють і владики володіють землею”. Варвар сказав: “Що ж, хіба ми щоденно не чинимо жертв богам, влаштовуючи вівтарі й узливання?”. “Але то, чоловіче, неправдиві боги, яким ви жертвуєте, і не з таких жертв тішаться Бог; нічого йому не потрібно, бо усім він володіє”. Сказав той: “А є якась інша жертва, яку любить Бог ваш? І як той, хто потребує такої жертви, може вважатися таким, що нічого не потребує?”. *[Далі християнин оповідає про правого Бога й радить для спокутування святотатства умилостивити Бога за допомогою християн, а саме – відпустити полонених, надати повагу храму, принести елею і воску для умилостивлення Бога під час служби]*”.

{Бл. 830}*[Ignat. Vit. Georg. de Amastr., 46*²⁰. “(46). Вражений [усім] цим, варвар²¹ обіцяв зробити все [те] якомога швидше. Давши волю і свободу християнам, він доручив їм і клопотання перед Богом і перед святим. І ось влаштовується щедре запалення світильників, і всеношна служба, і співи псалмів; варвари звільняються від божественного гніву²², влаштовується деяке примирення і угода їх із християнами, і вони вже більше не ображали святині, не зневажали божественних вівтарів, уже не відбирали більше нечестивими руками святих скарбів, уже не оскверняли храми кров'ю. Однієї труни виявилось достатньо для того, щоб викрити безумство варварів, припинити смертоубивство, зупинити звірство, звести [людей], більш лютих, ніж вовки, до лагідності вівців і змусити тих, хто поклонявся гаям і лукам, поважати Божі храми”.

{839}*Ann. Bert.*²³ “У²⁴ рік від Втілення Господнього 839-ий. ...Прибули також і грецькі посли, направлені імператором Феофілом, а саме халкідонський²⁵ митрополит Феодосій та спафарій²⁶ Феофан, які, поряд із дарами, гідними імператора, доставили послання; імператор з почестями прийняв їх у 15-й день червневих календ²⁷ в Інгельхаймі²⁸. Їх посольство мало на меті підтвердження мирного

договору і вічної дружби, і любові між обома імператорами, а також їх підданими. Крім того, з подякою і радістю в Господі він²⁹ повідомляв про перемоги, здобуті ним з небесною допомогою у війні проти зовнішніх ворогів³⁰, і пропонував імператору і всім його підданим, проявивши дружнє ставлення, піднести за це подяку Подавачу всіх перемог. З ними³¹ він надіслав ще якихось [людей], які стверджували, що вони, тобто народ їх, називаються роси (Rhos)³² і що король (rex) їх, іменованій хаканом (chacanus)³³, направив їх до нього, як вони запевняли, заради дружби³⁴. У згаданому посланні він³⁵ просив, щоб за милістю імператора і з його допомогою вони отримали можливість через його імперію безпечно повернутися³⁶, оскільки шлях, яким вони прибули до нього в Константинополь, пролягав по землях варварських і в своїй надзвичайній дикості виключно лютих народів³⁷, і він не бажав, щоб вони поверталися цим шляхом, щоб не піддалися при нагоді якійсь небезпеці. Ретельно дослідивши [мету] їх прибуття, імператор³⁸ дізнався, що вони з народу свеїв (sueones)³⁹, і, визнавши їх швидше розвідниками і в тій країні, і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тих пір, доки не вдасться достеменно з'ясувати, чи з'явилися вони з чесними намірами, чи ні. Про це він через згаданих послів, а також через [власне] послання не забарився повідомити Феофіла, так само як і про те, що з любові до нього прийняв їх ласкаво і що, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх, надавши можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то з нашими послами відправить їх перед очі його, щоб той сам вирішив, як із ними слід вчинити”.

Князювання Діра (840 – 860/882?)

{840-і} *al-Ja'qubi. Tar'ih*.⁴⁰ “Буга⁴¹ Старший⁴² ... вирушив проти⁴³, воював з ними, але ті розгромили його і змусили тікати. Відступивши від них, він почав переслідувати тих, кому дарував помилування [раніше]. Деякі⁴⁴ заховалися і написали володарям Рума⁴⁵, ал-хозар і володарю ас-сакаліба⁴⁶. Зібрались вони з великою армією. [Буга] повідомив про це аль-Мутаваккілу⁴⁷ і він призначив правити країною⁴⁸ Мухаммада ібн Халіда ібн Йазіда ібн Мазйада аш-Шайбані⁴⁹. З його прибуттям повсталі заспокоїлися і він дарував їм помилування”.

{842} *Гусл*⁵⁰. Оповідать же і це: у рік 6350 (842), коли став православний цар Михаїл із матір'ю своєю Феодорою, після батька свого Феофіла, у той час ходила Русь на Греків, про нього ж літописці Грецькі Куропалат і Кедрін, але не знаємо, хто князь чи старійшина був тоді в Русі, думаю, що Аскольд і Дір. У цей рік у ляхів обраний був на княжіння Пяст⁵¹.

{843/844} *al-Ja'qubi. Kitab al-boldan*⁵². “На захід⁵³ від міста, яке називається Джазіра⁵⁴, [є] місто, що називається Севілья, на березі великої річки. І в цю річку Кордови увійшли маджуси⁵⁵, яких називають

русами⁵⁶, в році 229/843-44, і грабували, і палили, і вбивали (...). Це Андалусія, на заході, на морі, яке починається в морі ал-Хозар⁵⁷".

{I пол. IX ст.} *Ibn Haukal. Kitab al-masalik wa'l-mamalik*⁵⁸. "(...) Відомі⁵⁹ статті доходу в Андалусії – раби з [числа] дівчат і юнаків, обернених у рабство в [країні] франків і Галісії, слуги ас-сакаліба і всі, хто є на землі з ас-сакаліба-євнухів. Адже хто прибуває в Андалусію, тих неподалік каструють, і чинять так з ними торговці-їудеї.

(...) Ас-сакаліба – рід з нащадків Яфета, країна їх – великий прямокутник. У воїнів Хорасана, з боку булгар, з ними зв'язок⁶⁰. Але коли їх відводять у полон⁶¹ там, їх чоловіча гідність ще зберігається, не відбиваючись на їх здоров'ї.

А країна ас-сакаліба довга, широка⁶².

(...) Часто заходять в деякі населені [області] Андалусії кораблі русійа, тюрків-печенігів і різного народу з числа ас-сакаліба і булгар⁶³, і лютують в її областях, але часто і йдуть, зазнавши невдачі".

{Бл. 845} *ал-Мас'уді. Murudj al-djahab*⁶⁴. "Ас-сакаліба⁶⁵ з нащадків Мадая, сина Яфета, сина Нуха; до нього відносяться всі племена ас-сакаліба і до нього примикають у своїх родовах. Це є думка багатьох людей обізнаних, що займаються цим предметом. Оселі їх на півночі⁶⁶, звідки простягаються на захід. Вони складають різні племена, між якими бувають війни, і вони мають царів. Деякі з них сповідують християнську віру по яковітському толку⁶⁷, деякі ж не мають писання, не підкоряються законам; вони язичники і нічого не знають про закони".

{Бл. 845} *ал-Мас'уді. Murudj al-djahab*⁶⁸. "(...) Ми згадували при [описі] гір ал-хозар і Кавказ, що в країні ал-хозар [знаходяться] люди з [числа] ас-сакаліба і ар-рус⁶⁹, і вони спалюють себе на вогні. Це плем'я ас-сакаліба й інші з них примикають до сходу і [простягаються] на захід. Перший із царів ас-сакаліба – ад-Дір⁷⁰. Він має великі міста й численні [населені] землі. Купці-мусульмани направляються в його столицю з [різними] товарами".

{бл. 845} *ал-Мас'уді. Murudj al-djahab*⁷¹. "Біля цього царя⁷² з царів ас-сакаліба живе цар ал-Олванг⁷³, що має міста і великі області, багато війська і військових припасів; він воює з Румом, Іфранджем⁷⁴, Нукабардом і з іншими народами, але війни ці нерішучі".

{Серед. IX ст.} *al Fraganus. Kitab al-harakat* ⁹⁵. "(9). Сьомий⁷⁶ клімат ... пересікає море Рума⁷⁷, йде в країну бурджан⁷⁸ і ас-сакаліба і примикає до Західного моря".

{852} *ПМЛ. У рік 6360 [852]*⁷⁹. "(852). Коли почав Михайло царствувати, стала називатися [наша земля] – Руська земля. А про

се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь⁸⁰ на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому⁸¹”.

{858}ПМЛ. У рік 6366 [858]⁸². “(858). Михайло-цесар з військом вирушив берегом і морем на болгар. Болгари ж, побачивши, [що] не могли вони стати насупроти, просили охрестити їх [і дали згоду] покортися грекам. Цесар, отож, охрестив князя їхнього [Бориса] і бояр усіх, і мир учинив з болгарами⁸³”

Хозари

{859}ПМЛ. У рік 6367 [859]⁸⁴. “(859). Варяги, приходячи із замор’я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в’ятичів; брали вони по білій вивірці⁸⁵ – стільки від диму⁸⁶”.

Князювання Аскольда
(860? – 882)

{II пол. IX ст.}ПМЛ⁸⁷. “Коли ж поляни жили особно по горах [київських], то була тут путь із варягів у греки, а із греків [у варяги]: по Дніпру, а у верхів’ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. ...[Можна] від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь... А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це звать Руським”.

{860}НПЛ. У рік 6362 [854]⁸⁸. “(854)⁸⁹. І після цих же братів⁹⁰ два ... назвалися князями, одному ім’я Аскольд, а іншому Дір; і почали князувати в Києві і володіти Полянми, і воювали з Деревлянами й Уличами⁹¹”.

{860}Іоакл. F (30)⁹². “(30). ...Аскольд ... зібравши воїв, спочатку повоював хозар, потім пішов у лодях до Царграда, але буря розбила на морі кораблі його, і повернувся посол⁹³ у Царград до царя”.

Аскольд і Дір

{860}НікЛ. В рік 6374⁹⁴. “(6374). Ходили Аскольд і Дір на греків”.

{860}Phot. Hom. 3 (1–7)⁹⁵. “(1). Що це?⁹⁶ Що це за гнітючий і тяжкий удар і гнів? Звідки звалилася на нас ця страшна гроза гіперборейська⁹⁷? ...Звідки скинутий цей суцільний варварський град, що ... самих людей тіла плачівно переламає, і жорстоко губить увесь рід [людський]? Звідки або чому вилився на нас цей каламутний відстій – щоб не сказати сильніше – таких і стількох бід? Хіба не через гріхи наші все це спостигло нас⁹⁸?

...Через це шум битви на землі і велике руйнування⁹⁹; ...ось іде народ від країни північної, немов кидаючись на інший Єрусалим, і народ великий піднімається¹⁰⁰ від країв землі; тримають у руках лук і спис; вони жорстокі і немилосердні, голос їх шумить як море. Ми почули звістку про нього – точніше, побачили скопище їх, – і руки у нас опустилися, скорбота охопила нас, муки, як жінку при пологах... Не виходьте в поле і не ходіть дорогою, меч ворогів, жах з усіх боків¹⁰¹.

...Тепер ви плачете... І мене ледь не поглинула скорбота, перервавши мою мову. ...І я плачу разом із вами... Не бачу я нині користі від тих, хто плаче: адже коли на наших очах ворожі мечі потопають у крові наших співвітчизників, ми ж, бачачи, що потрібно прийти на допомогу, в розгубленості не наважуємося зробити це і проливаємо сльози – яке втішення приносить це нещасним¹⁰²? Кров, що ринула з розчленованих тіл, потекла б більшими річками, ніж сльози, що виділяються з очей наших; але, в той час, як скверна гріхів не очищується потоками крові, що витікають звідти, невже зможуть змити її струмені з очей?

Не тепер слід би плакати, возлюблені, але від початку ненавидіти гріх; не тепер горювати, але віддавна уникати насолод, які спричинили нам це горе. ...Не тепер належить плакати... не тепер роздавати багатство... не тепер ходити на всеношні служби і вдаватися до молебнів, бити себе в груди і глибоко стогнати, знімати руки і ставати на коліна, жалібно плакати і скорботно дивитися, коли на нас спрямовані витончені жала смерті, а раніше належало робити це, раніше чинити добрі справи, раніше розкаюватися у справах злих.

...Бо що ж, скорботний тепер, ти не утримувався раніше від непомірного сміху, непристойних пісень і сценічних забав¹⁰³? Що ж ти, тепер пониклий поглядом, раніше зсував брови і надував щоки, показуючи вигляд, властивий тирану? Що ж, милостивий до тих, кого ображають, і такий, що хвалився співчуттям, сам, як чума, [раніше] раптово нападав на першого зустрічного? Одним словом, що ж, нині приносячи користь усім і вся, ти раніше ні з ким не вів себе стримано?

(2). ...Тому вилилася на нас лють Його і повстав Він на гріхи наші, і повернув лице Своє проти нас¹⁰⁴. Горе мені ... що умовляння мої не були почуті, що я бачу, як хмара варварів зволожує кров'ю місто наше, яке засохло від гріхів. Горе мені, що я дожив до цього

нещастя, що ми стали посміховиськом для сусідів наших, наругою й соромом для тих, що оточують нас¹⁰⁵, що несподівана навала варварів¹⁰⁶ не дала часу чуткам сповістити про неї, щоб можна було придумати що-небудь для безпеки¹⁰⁷, але одночасно ми і побачили, і почули, і постраждали (καί τὸ πέπονθέναι), хоча нападники і відокремлені були [від нас] стількома країнами і народоначальствами, судноплавними ріками і морями без пристаней¹⁰⁸. Горе мені, що я бачу, як народ жорстокий і дикий¹⁰⁹ оточує місто і розкрадає міські передмістя, все знищує, все губить, ниви, житла, пасовища, стада, жінок, дітей, старих, юнаків, усіх вражає мечем, нікого не жаліючи, нічого не шкодуючи; загальна загибель! Він, як саранча на жнива і як цвіль на виноград, або краще, як спека або тифон, або повінь, або, не знаю, як назвати, напав на нашу країну і знищив цілі покоління жителів. Догоджаю тим, хто став жертвою вбивчої і варварської руки, тому що, померши раніше, вони позбулися відчуття нещастя, які спіткали нас несподівано...

(3). Де тепер василевс христілюбивий¹¹⁰? Де воїнство? Де зброя, машини, військові ради і припаси? Чи не інших варварів напад¹¹¹ віддалив і привернув до себе все це? Василевс переносить тривалу працю за межами [імперії]¹¹², разом із ним вирушило переносити працю і військо; а нас виснажує очевидна загибель і смерть, одних уже спіткала, а до інших наближається. Цей скіфський і грубий, і варварський народ¹¹³, ніби виліз¹¹⁴ із самих предмість міста (ἐξ αὐτῶν τῶν τῆς πόλεως ἐξερπίσαν προπυλαίων), подібно дикому звірові спустошує околиці його¹¹⁵. Хто ж буде воювати за нас? Хто зможе протистояти ворогам?

Усього ми позбавлені, зовсім безсилі¹¹⁶. Які крики можуть співрозмірно оплакати ці нещастя? Які сльози можуть відповідати величі бід, що охопили нас? Прийди до мене найплачевніший із пророків¹¹⁷, і ... оплач зі мною той Єрусалим, який ще не взятий і не позбавлений влади, але вже близький до того, щоб бути взятим і мабуть (τοῖς ὀρωμένοις), приголомшений, оплач зі мною це царственне місто, ще не полонене, але вже таке, що віддало в полон надію спасіння.

...О царственне місто, які біди стовпилися навколо тебе! І рідних дітей твоїх, і чудові передмістя столиці поглинають безодні моря (λαγόνες θαλάσσης) і вуста вогню і меча¹¹⁸, розподіляючи їх між собою за звичаєм варварів. О блага надія багатьох, яка гроза бід і яка безпліч жахів, оточивши тебе

Аббасидський срібний дирхем.
Найпоширеніша обігова монета в Східній Європі та Скандинавії

навколо, принизили твою гучну славу! О місто, що панує майже над усім всесвітом, яке військо, – ненавчене військовому мистецтву¹¹⁹ і сформоване з рабів¹²⁰, – глумиться над тобою, ніби над рабом! ...О василевс міст царственних, який багато [міст] позбавляв від небезпеки своїм сприянням і багато [міст], які схиляли коліна, захищав зброєю, а тепер сам приречений на знищення і позбавлений захисників!..

(4). Але доки ці ридання? Доки нарікання? Доки плач? Хто почує і як *ураження припинилося*¹²¹? Хто буде заступником, хто заволає за нас! ...Але, якщо хочете знати, я боюся, що ваш плач – короткочасний, ваша милостиня – швидкозникаюча, розсудливість – швидкоплинна, братолюбство – тільки доти, доки поєднує вас небезпека від ворогів, які оточили вас, – це загальна біда, смирення і доброзичливість – тільки доти, доки загрожує полон, утримання від зверхності і приборкання гніву і вживання язика на духовні піснеспіви, а не на сороміцькі промови, – тільки доти, доки крики ворогів лунають в ушах ваших, узливання і всеношні пильнування, пости і зітхання – тільки доти, доки смерть від меча перед вами.

(5). Ось що бентежить і хвилює мене набагато більше зброї варварів; ось чого я боюся. ...Мене лякає і засмучує те, що ми, коли майорить поразка, тоді й схиляємося до виправлення, і коли загрожують біди, тоді й беремося за добрі справи. Тому і немає тепер ні Мойсея, ні Авраама. ...Не кричіть і не галасуйте; краще було б спокійно дякувати [Богові] за те, чого ми ще не зазнали, а не кричати несамовито, не жахатися страждань, які слід терпіти тим, хто жив несправедливо тоді, коли рясними потоками текли до нас життєві блага, але намагатися тікати від великої безлічі бід, що вже висять над самою головою.

(6). Але зупиніть ваші сльози, перестаньте плакати; будьте бадьорими стражами; з відвагою кажу вам: я стану порукою за ваше спасіння; кажу це, покладаючись на ваші обітниці, а не на свої справи, – на ваші завіряння, а не на свої слова. Я ручаюся за ваше спасіння, якщо ви самі твердо дотримаєтеся своїх обітниць; я – за відвернення бід, якщо ви – за тверде покаяння, я – за віддалення ворогів, якщо ви – за віддалення від пристрастей...

(7). Отже, настав час, возлюблені, звернутися до Матері Слова, єдиної нашої надії і пристанища. Заволаємо до неї, закликаючи про допомогу (πρωτόμμενοι): “Порятуй град Свій, як Ти вмієш, Володарко!” Поставимо Її посередницею до Сина Її і Бога нашого і зробимо свідком і запорукою нами умовленого, Ту, Яка передає прохання наші, і виливає людинолюбство від Народженого Нею, і розсіює хмару ворожу, і запалює нам промінь порятунку. Її клопотаннями будемо позбавлені нинішнього гніву, позбавлені і майбутнього і невідворотного засудження у Христі Ісусі, Господі нашім, Якому належить уся слава, і хвала, і поклоніння, разом із Отцем, і Святим Духом, нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь!”

{860} *Phot. Hom. 4 (1–7)*¹²². “(1)¹²³. Я впевнений, що всі усвідомили, як ті, хто здатен осягати ставлення Бога до людей, так і ті, хто не вміє розуміти долі Божої, взагалі всі ви, я думаю, усвідомили і зрозуміли, що небезпека, яка тяжіла над нами, і грізне нашестя народу спіткали нас не від чогось іншого, як від гніву і обурення Господа Вседержителя. ...Таким чином і над нами тепер вибухнула біда, що трапилася, як явне викриття наших прогрішень. Справді, вона зовсім не схожа на інші напади варварів, але і несподіваність нападу¹²⁴, і надзвичайна швидкість його, і нелюдськість варварського племені, і жорстокість дій і лютість вдачі [його] доводять, що цей удар, як блискавка, посланий був з неба¹²⁵. ...Чим дивніша і жахливіша, і несподіваніша навала народу, що нахлинув, тим більше викривається надмірність [наших] прогрішень; і з іншого боку, чим він неіменитіший, незначніший і невідоміший до навали на нас¹²⁶, тим більша падає на нас тяжкість посоромлення і більший зводиться пам'ятник безчестя і тяжкішого болю завдають удари цього бича. ...Ті, для кого колись одна чутка про ромеїв¹²⁷ (Ρωμαίων φήμη) здавалася грізною, підняли зброю супроти самої їх держави і заплескали руками, шаленіючи в надії взяти царственне місто, як пташине гніздо¹²⁸. Вони пограбували його околиці і спустошили передмістя, жорстоко вчинили з захопленими і сміливо розташувалися навколо всього цього [міста], показавши таку відвагу і гордовитість від вашого недбальства, що жителі не сміли й дивитися на них прямими і небоязкими очима, але від чого їм би слід набагато мужніше битися з ворогами, від того самого слабли і падали: убивство їхніх єдиноплеменників варварами мало б викликати справедливий гнів і вимагати нанесення такої ж відплати з ґрунтовними надіями [на успіх], а вони, зняковівши і злякавшись, розгубилися, сприйнявши страждання полонених як власний полон, тоді як від тих, хто врятувався, мала б бути помста за тих, хто зазнав нещастя. Бо як тільки раптовий страх проник всередину серця і ця пристрасть перетворилася на рану, то із сердешної виразки, немов би з якого джерела і начала, потік страху розлився по всьому тілу, і всі ті, на кого були покладені воєнні рішення, виявилися з розслабленими членами. Таким чином ми і зробилися іграшкою варварського племені і уявили його загрозу невідворотною і намір непосоромлюваним, і напад невідпорним. Бо де гнів Божий, там і нещастя (τὸ ἀτυχεῖν), і коли Він відвертається, тоді і руйнування легко відбувається, і кого Він піддасть покаранню, той робиться зручною здобиччю нападників, і коли не Господь береже місто, даремно пильнує сторожа¹²⁹.

(2). Народ неіменитий, народ, який не вважають [ні за що]¹³⁰ (ἀνάρηθρον), народ, що поставляється нарівні з рабами, невідомий, але такий, що отримав ім'я з часу походу проти нас¹³¹, незначний, але такий, що набув значущості, принижений і бідний, але такий, що досяг блискучої висоти і незліченного багатства¹³², народ, який живе десь далеко від нас, варварський, такий, що кочує¹³³, має нахабство [як] зброю, несподіваний, непомічений, без воєначальників¹³⁴, так грізно і так швидко нахлинув на наші межі, як морська хвиля, і винищив тих,

хто живе на цій землі, як дикий звір¹³⁵ [випищує] траву чи очерет, чи жнива, – о яка біда, послана нам від Бога! – не шкодуючи ні людини, ні худоби, не реагуючи на неміч жінок, не жаліючи ніжності дітей, не поважаючи сивини старших, не пом'якшуючись нічим, від чого зазвичай пом'якшуються люди, які навіть дійшли до властивості звірів, але (ἀλλὰ διὰ πασης...) всілякий вік і стать вражаючи мечем. Можна було бачити, як немовлята, що відторгаються від персів, які позбавляються молока і самого життя і готовою труною для них були, – на жаль! – ті скелі, об які їх розбивали¹³⁶, а матері жалісно плакали і їх заколювали разом із трепетними немовлятами, яких розривали перед смертю; шкода було чути, ще жалісніше було дивитися і набагато краще мовчати, ніж говорити про це [варварство], яке заслужене більше тими, хто здійснював його, ніж тими, хто потерпів. Ця лютість поширювалася не тільки на людський рід, але жорстоко умиротворяла і всіх безсловесних тварин: волів і коней, птахів та інших [тварин], які тільки траплялися; лежав віл і біля нього людина, дитина і кінь отримували загальну могилу, жінки і птахи забарвлювали кров'ю один одного. Все було наповнене мертвими тілами; в ріках вода перетворювалася на кров; джерела і водойми одні не можна було розпізнати через те, що вони були завалені мертвими тілами, від інших залишалися абсолютно неясні сліди попереднього вигляду, тому що кинуте в них наповнювало решту їх частин; мертві тіла загноїли ниви, стіснили дороги; гаї здичавіли і зробилися непрохідними більше від цих [трупів], ніж від паростків і запустіння; печери наповнилися ними; гори і пагорби, лощини і яри аніскільки не відрізнялися від міських кладовищ. Таких страждань було сповнене це руйнування; так зараза цієї війни, яку несе на крилах гріхів [наших], пролітала всюди, гублячи все, що зустрічалося!

(3). ...О, як усе тоді розладналося, і місто ледве, так сказати, не було підняте на спис! Коли легко було взяти його, а жителям неможливо захищати, то очевидно від волі ворогів залежало – постраждати йому або не постраждати; якщо ж спасіння міста було в руках ворогів і збереження його залежало від їхньої великодушності, то, на мою думку, не краще за інше, або, точніше сказати, набагато гірше було місту не здаватися, ніж швидко здатися; бо в останньому випадку нетривалість страждання, можливо, залишила б невідомою причину нешвидкого полону, а в першому – з плином часу підноситься людинолюбство (φιλανθρωπία) ворогів – оскільки місто не взяте їхньою милістю (τῆ ἐκείνων οὐτῶ συγκατενεχθείσης εὐσπλαγχνία) – і поєднане зі стражданням безслав'я від цієї великодушності [ворогів] посилює болісне почуття полону¹³⁷.

Чи пам'ятаєте ви той трепіт і ті сльози і ридання, яким тоді віддавалося все місто у крайньому відчаї? Чи пам'ятаєте ту похмуру і страшну ніч, коли життя всіх нас готове було закотитися разом із заходом сонця і світ нашого буття поглинався глибоким мороком смерті? Чи пам'ятаєте той нестерпно-сумний час, коли припливли до нас варварські кораблі¹³⁸, які дихали чимось лютим, диким і

вбивчим, – коли море тихо і спокійно разстило свій хребет, забезпечуючи їм приємне і жадане плавання, а на нас піднімаючи люті хвилі лайки, – коли вони проходили перед містом, несучи і виставляючи плавців, які підняли мечі і немовби погрожували місту смертю від меча, – коли будь-яка надія людська залишила [тутешніх] людей і місто трималося надією на єдиний притулок у Бога, – коли трепіт і морок охопили уми і слух відкривався тільки для однієї звістки: “варвари вже перелізли через стіни і місто вже взяте ворогами¹³⁹”? ... Воістину тоді був плач, і стогін, і горе¹⁴⁰; тоді кожен ставав безпристрасним суддею гріхів своїх...

(4). Коли ж ... ми поставили совість (τὸν λοῦσιμόν) невблаганним суддею гріхів своїх і викриті [неу] визнали обвинувальне рішення супроти вас справедливим (τὴν ἐλαττομένην ὡς νικῶσαν ἐφ' ἑαυτοῦς), коли благали Бога узливаннями і піснеспівами, коли з журбою в серці каялися, коли, здіймаючи руки до Бога на всю ніч, просили у Нього помилювання, поклавши на Нього всі свої надії, тоді позбулися нещастя, тоді сподобилися усунення бід, що оточували нас, тоді ми побачили розсіювання грози і побачили відступ гніву Господнього від нас; бо ми побачили ворогів наших, які віддалялися, і місто, якому загрожувало розкрадання, врятованим від розорення.

Тоді... Коли ж? Коли ми, залишившись без усілякого захисту і не маючи допомоги від людей, надихалися надіями на Матір Слова і Бога нашого, Її просили вблагати Сина і умилостивити за гріхи [наші], Її відвагу¹⁴¹ закликали як спасіння, до Її покрову вдавалися як до стіни непорушної, благаючи Її розтрошити зухвалість варварів, упокорити гордість [їх], захистити зневірений народ, поборотися за власну Її паству. Її вбрання¹⁴² (περιβολὴν εἰς ἀναστολήν) для відбиття тих, хто облягав, і захисту обложених носило зі мною¹⁴³ все місто і старанно ми підносили моління і здійснювали узливання; від того за невимовним людинолюбством, при Материнському відважному клопотанні, і Бог схилився, і гнів [Його] відступив, і помилював Господь спадок свій. Воістину ця Пречесна риза (στολή) є вбрання Матері Божої; вона навколо обтікала стіни, і вороги незбагненним чином показували тил; вона захищала місто, і огорожа (χαράκωμα) ворогів руйнувалася немовби за даним знаком; вона огортала його, і вороги оголялися від тієї надії, якою окрилялись. Бо як тільки ця непорочна риза була обнесена по стіні, варвари почали знімати облогу міста, а ми позбулися очікуваного полону і сподобилися несподіваного спасіння¹⁴⁴. ...Ненавмисно було нашестя ворогів, несподівано відбулося і віддалення їх...

(5). ...Не будемо ж ми самі, возлюблені, винуватцями таких бід, і не забудемо тих обітниць, які ми дали Богу, коли бачили страшну грозу, що стояла перед лицем нашим. Ви знаєте, ви звичайно знаєте, усвідомлюючи кожен у власній совісті, як у той час інший, хто зробив що-небудь несправедливе, обіцяв Богові більше не робити цього, інший, хто оскверняв тіло своє блудом, возненавидівши цю пристрасть, добровільно висловлював обітниця цнотливості, а той,

хто віддавався пияцтву, перестав пиячити і обіцяв надалі жити тверезо; інший, хто відзначався жорстоким і нелюдським серцем, весь проникся милосердям, просячи собі милості від Бога у воздаянні (εἰς ἀρραβῶνα) за своє милосердя до ближніх, а той, хто заздрих друзям і шкодив співгромадянам, був катом рабів і тираном вільних, віддаючись сльозам і риданням, приборкував свій лютий характер і змінювався. Можна було бачити пихатих смиренними і сластолюбців такими, що постилися; у тих, хто проводив життя у сміхотворстві і забавах, щоки зрошувалися потоками сліз; а ті, що віддавалися пристрасті зажерливості, ділилися з бідними, почавши презирати неміч грошолюбства; коротко кажучи: [всі], вбачаючи власні слабкості, з великим старанням утримувалися від них і виправлялися, і кожен із тих, хто проводив життя в безпечності та розсіяності, руками і ногами, і всіма силами обіцяли бути прикладом чесноти, запевняли і клялися, що в подальшому вони щиросердечно і неухильно йтимуть шляхом обіцяного. ...При цьому в тих наших обітницях ми представляли Матір Слова і Бога нашого запорукою перед Ним, внаслідок чого і отримана милість, яка позбавила нас полону; ними очистивши і обробивши серця свої, ми зібрали плоди покаяння; через це поліпшивши звичаї свої, ми позбулися бід...

(6). ...Тому, якщо хто відступає від добра і чеснот, то неодмінно позбавляється і Божої допомоги, а якщо прикрашає життя своє добрими справами і захищає себе чеснотами, як бронєю, то має своєю союзницею проти ворогів непереборну допомогу [Божу].

...(7). Але оскільки ми позбулися грози і уникнули меча, і згубник пройшов мимо нас¹⁴⁵, прикритих і огорожених ризою Матері Слова, то всі взагалі заспіваємо разом із Нею народженому з Неї Христу Богу нашому вдячні пісні, усілякий дім, який уникнув меча, усілякий вік, жінки, діти, юнаки і старі. Бо ті, кому загрожувала загальна загибель, повинні і пісню загальну присвячувати і підносити Богу і Його Матері. ...Скажімо це Діві, але не збрешімо, щоб нам не розчаруватися в нашій благій надії і не втратити очікуваного, щоб, позбувшись безодні і хвиль, і бурі життєвого зла, нам досягти пристані нашого спасіння і сподобитися небесної слави, благодаттю і людинолюбством Христа істинного Бога нашого, Якому належить усяка слава, честь і поклоніння, разом із Отцем і Святим Духом, єдиносутній і живоначальній Трійці, нині і повсякчас і на віки. Амінь”.

{860} *Nicol. I Pont. Rom. Ep. 86 ad Mich. imp.*¹⁴⁶. “(86)¹⁴⁷. Що лютують люди? Що поганого зробили ми¹⁴⁸? Вже точно ми не вторгалися на Крит, не спустошували Сицилію, не захоплювали незліченні грецькі провінції¹⁴⁹; нарешті, не спалювали, убивши безліч людей, церкви святих і передмістя Константинополя, що примикає майже до самих стін його¹⁵⁰. Але все ж немає ніякої відплати тим, хто суть язичники, хто іншої віри, хто вороги Христові, хто невпинно ворогує зі служителями істини¹⁵¹”.

{860}**Georg. Nicomed. Hom. 7**¹⁵². “(7).¹⁵³ Бачиш – на тебе покладається вся надія народу, що носить ім'я Сина Твого. Дай же їй обернутися на благо силою Своєю! Нема йому іншого притулку серед жаків, що тіснять, крім Твого непідвладного облогам¹⁵⁴ союзництва. З тобою пов'язали свої сподівання правителі¹⁵⁵ його, Тебе виставляють вперед замість всякої зброї, тобою зодягаються як щитом і панцирем, Тобою оточуються як вінцем похвали¹⁵⁶, тебе зробили оплотом свого царства, тобі вручили скіпетр влади. Так встань же в великій могутності перед лицем народу і розсій ворогів Сина Твого – щоб ми, позбувшись їх¹⁵⁷ безбожного скаженства¹⁵⁸, аплодували в радості і тріумфі і, возвеличуючи всеславне і прелюб'язніше ім'я Твоє, вклонилися Отцю і Сину і Святому Духу, бо їй¹⁵⁹ належить слава, сила, честь і поклоніння на віки вічні. Амінь”.

{860}**Nicet. Paph. Vit. Ignat. 21. 14–19**¹⁶⁰. “Трапилася¹⁶¹ зі святим мужем¹⁶² й інша біда. Бо у цей час¹⁶³ найкровожерливіший скіфський народ¹⁶⁴, так званий Рос, через Евксинський Понт підступивши до Протоки¹⁶⁵ і пограбувавши всі маєтки і монастирі, напали до того ж і на сусідні з Візантієм¹⁶⁶ острови, забираючи все начиння й гроші, а захоплених у полон людей усіх убиваючи. Напавши серед інших з варварським запалом і люттю на монастирі патріарха¹⁶⁷, вони викрали все знайдене майно і, схопивши 22 чоловіки з найближчої челяді, порубали їх усіх сокирами на одному з трохантірів¹⁶⁸ корабля.

...Бо посеред острова Платі¹⁶⁹ стоїть храм Сорока мучеників [Севастійських], а йому належить дзвіниця Богоматері. Її престол недавно перекинули на землю роси, які спустошували острів, Ігнатій же заново відновив його¹⁷⁰”.

{860}**Georg. Ham. Cont. Vit.**¹⁷¹. “Василевс¹⁷² же вирушив у похід на агарян, залишивши в місті для його охорони Ооріфу¹⁷³, колишнього іпарха¹⁷⁴, який, коли імператор, нічого не зробивши з того, про що дбав і що мав на думці¹⁷⁵, виявився уже біля Мавропотама¹⁷⁶, дав йому знати про нашестя безбожних росів¹⁷⁷. І василевс був відвернений від наміченого походу і тієї [мети], заради якої він вирушив [у похід], і не вчинив нічого імператорського і гідного. Роси ж, встигнувши опинитися всередині Іерона¹⁷⁸, вчинили велике побиття християн і проливали невинну кров. Було ж у них 200 суден, які оточили місто і вселили великий страх тим, хто знаходився у ньому¹⁷⁹. Василевс же, прибувши, ледь зміг переправитися¹⁸⁰. І вирушили вони з патріархом Фотієм у Влахернський храм Божої Матері і там закликали до милості і співчуття Божество. Потім, винісши зі співом гімнів святих омофорій¹⁸¹ Богородиці, вони занурили його краєм у море; і хоча стояв штиль, відразу ж почалися пориви вітру; і на спокійному морі хвилі стали нагромаджуватися одна на одну, і судна безбожних росів були розбиті, так що лише деякі unikнули небезпеки¹⁸²”.

{860} *Theoph. Cont. Chronogr. 4 (33)*¹⁸³. “(33). А¹⁸⁴ потім землям ромеїв причиняв зло напад росів: цей скіфський народ дикий і грубий, взявся піддавати вогню сам Понт¹⁸⁵, зовсім уже не гостинний, і обступати саме місто, в той час як Михаїл¹⁸⁶ вирушив у похід на ісмаїлітів. Втім, вони, прийнявши тоді на себе гнів Божий¹⁸⁷ – бо умилостивив Божество Фотій, який стояв біля керма церкви, – вирушили геть; невдовзі ж в імператорське місто прибуло їх посольство, яке благало зробити їх співпричетними Божественному хрещенню, що й трапилось”¹⁸⁸.

{860} *Ioan. Diac. Chron. Venet.*¹⁸⁹. “В той¹⁹⁰ же час народ норманів (Normannorum gentes) на 360 кораблях¹⁹¹ насмілився наблизитися до міста Константинополя (Constantinopolitana urbs). Проте оскільки ніяким чином не мали вони сил нанести збитків неприступному місту¹⁹², вчинивши жорстоку війну у передмісті, немилосердно вбили багатьох тамтешніх жителів, і так згаданий народ з тріумфом повернувся геть”.

{860} *Synax. Eccl. Const., 25 Jun. (1)*¹⁹³. “(1). І навала сарацинів і рун¹⁹⁴ (Ρουν), і узливання у Влахернах”.

{860} *ПМЛ. У рік 6374 [866]*¹⁹⁵. “(866)¹⁹⁶. Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік [правління] Михайла-цесаря. А цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки¹⁹⁷, епарх¹⁹⁸ [Орифа] послав йому вість, що русь іде на Цесароград. І вернувся цесар¹⁹⁹. А ці, [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої богородиці зі співами винісши, у море вмочили [її] полу. Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх [так], що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося”.

{860} *Ioan. Scyl. Rev. Hist. 18*²⁰⁰. “(18)²⁰¹. А внутрішню частину Евксинського [Понту] і все його узбережжя²⁰² спустошував нападами народ росів (роси ж – скіфський народ, що живе поблизу північного Тавра, дикий і лютий²⁰³) і самому імператорському [граду]²⁰⁴ загрожував жажливою небезпекою. Через деякий час, випробувавши Божественний гнів, вони повернулися додому²⁰⁵, а в імператорський [град] прибуває їх посольство, благаючи про співпричетність до Божественного хрещення, що й сталося”²⁰⁶.

*Zon. Epit. Hist. 5*²⁰⁷. “(5)²⁰⁸. А скіфський народ росів, який із числа народів, що живуть навколо Тавра, за допомогою флоту здійснював

напади на область Евксинського Понту²⁰⁹ і почав думати про напад на саму Візантію²¹⁰. Але намір це здійснити їм виявилось не під силу, бо завадив цьому вишній промисел, який влаштував так, що вони поза волею відступили, не тільки нічого не досягнувши, але і випробувавши на собі гнів Божий”.

{860} *Anecd. Bruhel. 45*²¹¹. “(45)²¹². Михаїл, син Феофіла – 4 роки²¹³ [правив] з матір'ю своєю Феодорою, 10 років один, рік і 4 місяці²¹⁴ з Василієм. За його правління 18 числа червня місяця, 8 [індикта]²¹⁵, в 6368 році²¹⁶, на 5-му році його правління²¹⁷ прийшли роси з 200 кораблями²¹⁸, які клопотаннями Всеславної Богородиці були християнами підкорені, розгромно переможені і знищені²¹⁹”.

{860} *Andr. Dand. Chron. Venet.*²²⁰. “В²²¹ ті часи племена норманів на 360 кораблях підступили до Константинополя; і ось вони нападають на передмістя, багатьох убивають і зі славою відходять...”.

{860} *НікЛ*²²². “І тоді прийшли з Києва руські князі Аскольд і Дір на Царград, за царювання Михаїла царя і матері його Феодори, яка проповідувала поклоніння святим іконам, у перший тиждень посту²²³, і багато вбивств учинили. Цар же Михаїл і Фотій патріарх молитву сотворили в церкві святої Богородиці [у] Влахернах. ... Також винесли зі співом ризу святої Богородиці і край її в морі омочили, і відразу ж піднялася буря велика, і лодії безбожної Русі до берега прибила, і всі побиті були²²⁴”.

{860} *НікЛ. В рік 6374*²²⁵. “(6374). ... До цесарів Михаїла й Василія, які пішли воювати з агарянами і дійшли до Чорної ріки, епарх надіслав [звістку, повідомляючи], що Русь іде на Царград з більше, ніж 200 кораблів. Вони ж повернулися і ледве увійшли в місто, і з патріархом Фотієм прийшли до церкви святої Богородиці у Влахернах, і винесли ризу пречистої Богородиці з плачем²²⁶ і зі сльозами багатьма, і край її в морі вмочили. Було тоді море дуже тихе, та ледве вмочили ризу, як здійнялася велика буря, і розбила багато кораблів і потопила безбожну Русь”²²⁷.

{860–863} *Narrat. de Rus. conv.*²²⁸. “Був²²⁹ тоді облаштовувачем держави ромеїв Василій із Македонії²³⁰; він ... відправив двох мужів, Кирила й Афанасія²³¹, також сповнених чесноти й воістину найученіших і найрозумніших; і були вони не тільки досвідчені в Божественному Писанні, але й прекрасно навчені у предметах світських, як про те прекрасно свідчать письмена, що походять від них. Вони, вирушивши туди, стали всіх навчати і хрестити і приводити до християнського благочестя. Бачачи ж цей народ абсолютно варварським і недорікуватим, не знали згадані найученіші мужі, як навчити їх 24 грецьким літерам, щоб знову ніколи не відхилилися вони

від благочестя. Тому й написали і дали їм 35 літер письмен ... росів, які і тепер усі вони вчать і прекрасно знають благочестя”.

{861}**Нікл. В рік 6375**²³². “(6375). Повернулися Аскольд і Дір з малою дружиною, і був у Києві плач великий”.

{861}**НПЛ. У рік 6371**²³³. “(6371). ...Одного звали Аскольдом, а другого Діром. І князували в Києві і володіли полянами. І були раті з *Древлянами* і з *Уличами*”²³⁴.

{861}**Тел. У рік 6371**²³⁵. “(6371)²³⁶. Аскольд же і Дір ... воювали з *Древлянами* і з *Угличами*”.

{862}**ПМЛ. У рік 6370 [862]**²³⁷. “(862). ...І вибралися троє братів із родами своїми²³⁸... І прийшли вони спершу до словен, і поставили город *Ладогоу*. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на *Білім озері*, а третій, Трувор, – в [городі] *Ізборську*”²³⁹.

{863}**Черноризец Храбър. О писменехъ (I–III)**²⁴⁰. “(I)²⁴¹. Адже раніше слов’яни, коли були язичниками, не мали письмен, але [читали] і ворожили за допомогою черт і резів²⁴².

(II). Коли ж хрестилися, то намагалися записувати слов’янську мову римськими і грецькими письменами, без порядку²⁴³. Але як можна добре написати грецькими буквами: “Бог” або “живот”, або «**С҃҃ЛО**», або “църки” або “чааніє”, або “широта”, або «**ЇДЬ**» чи «**ЖД**», або “юність”, або «**АЗЫК**» й інші подібні цим [слова]²⁴⁴? І так було багато років.

(III). Потім же Бог людинолюбець, який править усім і не залишає і людського роду без знання, але всіх приводить до пізнання і порятунку, помилював рід слов’янський і послав їм святого Константина Філософа, названого [в постригу] Кирилом, чоловіка праведного й істинного. І створив [він] для них тридцять письмен і вісім, одні за зразком грецьких письмен, інші ж відповідно до слов’янської мови”.

{863}**Синопис**²⁴⁵. “Вдруге хрестилася Русь року від Різдва Христового 863, в царство царя грецького Михайла, патріархом [же] Константинопольським був Фотій. Від них же за проханням князів слов’янських Святополка, Ростислава й Коцела, прислані були слов’янам учителі Віри Христової, Мефодій та Кирило, сини мужа знатного на ім’я Лев із Солуні. А ті за Даром Духа Святого, переклали грецькі книги слов’янською мовою: Святу Євангелію, Апостол та інші [книги]²⁴⁶”.

{863–864}**Гусл**²⁴⁷. “...Як охрещена була земля Болгарська, в рік 6371 [863]²⁴⁸, інші слов’яни без письма пробували”.

{863/864}**Нікл. У рік 6372**²⁴⁹. “(6372). Аскольдів син був убитий болгарами”²⁵⁰.

{864}**ПМЛ. У рік 6370 [862]**²⁵¹. “(862). ...А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом.

І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам свої волості²⁵², звелівши їм городи ставити: тому – Полоцьк²⁵³, тому – Ростов²⁵⁴, другому – Білоозеро²⁵⁵”.

{865}**ПМЛ. У рік 6377 [869]**²⁵⁶. “(869). Охрещена²⁵⁷ була вся земля Болгарська”.

{865}**Нікл. У рік 6373**²⁵⁸. “(6373). Того ж року народився в Рюрика син²⁵⁹ і дали йому ім'я Ігор. Того ж року воювали Аскольд і Дір з *полочанами*²⁶⁰ і багато зла вчинили”.

{866}**Гусл**²⁶¹. “По тому ж, у рік 6374 [866], зібралися князі – Ростислав Словенський²⁶², Святополк Муравський²⁶³, Коцел Болгарський²⁶⁴ – і послали до царя Михаїла і Фотія-патріарх [вчителя й грамоти просили]...”.

{867}**Phot. Ep. ad Orient.**²⁶⁵. “...Багато²⁶⁶ народів²⁶⁷, знехтувавши колишню мерзенність, навчені були оспівувати²⁶⁸ разом із нами загального для всіх Творця і Будівничого...”

Але навіть і варварський, і христоненависницький народ болгар схилився до такого смирення і богорозуміння, що, відійшовши від бісівських батьківських оргій і відставши від помилок язичницького²⁶⁹ марновірства, понад сподівання привитий²⁷⁰ був до християнської віри²⁷¹.

...Бо так, вигнавши нечестя і затвердивши благочестя, плекаємо ми добрі надії повернути новооглашений у Христа і недавно просвітлений сонм болгар до переданої їм віри²⁷².

Бо не тільки цей народ²⁷³ змінив колишнє нечестя на віру у Христа²⁷⁴, а й навіть сам став для багатьох багаторазово знаменитий²⁷⁵ і такий, що всіх залишає позаду в лютості і кровожерливості, той самий так званий [народ] Рос²⁷⁶, – ті самі, хто, поневоливши тих, що [жили] навколо них і від того надмірно загордившись²⁷⁷, підняли руки на саму Ромейську державу²⁷⁸! Але, проте, нині й вони змінили еллінське і безбожне вчення, у якому перебували раніше, на чисте і непідробне християнське віросповідання, самі себе залюбки²⁷⁹ звівши на становище підлеглих²⁸⁰ і гостинних²⁸¹ замість недавнього грабежу і великої відваги проти нас. І при цьому настільки запалило їх пристрасне прагнення і порив до віри – знову вигукує Павло: “Благословен Бог на

віки!”²⁸², що прийняли вони у себе єпископа²⁸³ і пастиря²⁸⁴ і з великим завзяттям і старанням прилучаються до християнських обрядів²⁸⁵.

Отже, в той час, як вони за милості людинолюбного Бога, який бажає, щоб усі люди врятувалися і досягли пізнання істини²⁸⁶, залишають свої старі вірування і змінюють їх на чисту християнську віру; і якби сподвигли і ваше братство²⁸⁷, і старанно послужити разом з нами у викоріненні і випалюванні бур’янистої порослі, впевнені ми у Господові Ісусові Христі, істинному Богові нашому, що ще більше примножиться стадо Його і виповниться сказане: Усі самі будуть знати Мене, від малого до великого²⁸⁸, і по всій землі пройшло слово апостольських учень, і до краю всесвіту їхні слова²⁸⁹”.

{867} *al-Marvazi. Taba’yi al-hayavan*²⁹⁰. “Трапилось²⁹¹ в них так, що прийняли вони²⁹² християнство в 300/912–13 р. А коли стали християнами, притупила віра їх мечі, закрилися перед ними двері здобичі, і принесло їм [це] шкоду і крах”.

{867} *’Awfi. Jawami ul hikáayát*²⁹³. “[Так²⁹⁴ було до тих пір,] доки вони²⁹⁵ не стали християнами в 300/912–13 р.; прийнявши християнство, вони вклали ті мечі в піхви. Оскільки вони не знали іншого способу добувати собі їжу, а колишній був [тепер] для них закритий, то їх справи погіршилися, і жити їм стало важко”.

{874} *Const. Porph. Vit. Imp. Bas. 97*²⁹⁶. “(97)²⁹⁷. Проте й народ росів, найбільш нездоланний і безбожний, він²⁹⁸, схиливши до угоди щедрими піднесеннями золота, срібла і шовкових шат і уклавши з ними мирний договір, переконав долучитися до рятівного хрещення і умовив прийняти рукопокладення патріархом Ігнатієм [архі]єпископа. Той, з’явившись у країну згаданого [народу], був після такого діяння схильно прийнятий народом. Одного разу архонт²⁹⁹ цього племені зібрав підданих на сходку³⁰⁰ і сів [попереду] зі своїми старійшинами, котрі найбільше за багаторічною звичкою були піддані забобонам, і почав міркувати з ними про споконвічну³⁰¹ віру і християнську. І покликали туди ієрея, який щойно прибув до них, і запитали його, що він проповідує і чому збирається наставляти їх. А той, простягаючи [священну книгу божественного] Євангелія, сповістив їм про деякі чудеса Спасителя нашого і Бога і привів їм приклади чудодійства Божого зі старозавітних історій. На це роси тут же відповіли: “Якщо самі не побачимо чого-небудь подібного, а особливо такого, як ти кажеш, [сталосся] трьом юнакам в [огненній] печі³⁰², то не повіримо тобі й не будемо слухати твоїх казань”. А він, вірячи в істину Того, Хто прорік: “І коли чого попросите в ім’я Моє, я те зроблю”³⁰³ і “Хто вірує в Мене, діла, які творю Я, і він створить, і більше цих створить”, коли треба цьому здійснитися не задля хвастощів, а заради спасіння душі, сказав їм: “Хоча і не можна спокушати Господа Бога³⁰⁴, але все ж, якщо від душі вирішили ви звернутися до Бога, просіть, що хочете, і Бог сповна зробить усе заради віри вашої, хоча самі ми жалюгідні і

нікчемні”. І попросили вони кинути в розкладене ними багаття саму книгу віри християнської, тобто Божественне і Святе Євангеліє, і якщо воно залишиться неушкодженим і необпаленим, то звернуться вони до Бога, ним проголошуваного. Після цих слів підняв ієрей очі і руки до Бога і виголосив: “Прослав ім’я твоє³⁰⁵, Ісусе Христе, Бог наш, і тепер в очах усього цього народу”, – і тут же метнув у полум’я багаття книгу святого Євангелія. Минуло чимало часу і, коли згасло полум’я, знайшли святий свиток неушкодженим і недоторканим, таким, що ніякого зла і шкоди від вогню не потерпів, так що навіть китиці на кільцях мотузки, яка його зв’язувала, не попсувалися і не змінилися. Бачачи це і будучи приголомшені величчю чуда, варвари без вагань приступили до хрещення”³⁰⁶.

{874} *Ioan. Scyl. Rev. Hist. 42–43*³⁰⁷. “(42)³⁰⁸. І уклавши договір з росами, він³⁰⁹ добився того, що стали вони співпричетні рятівному хрещенню; направлений був до них і архієрей³¹⁰.

(43). Гідне розповіді і те чудо, яке було скоєне направленим туди архієреєм. Бо сам архонт, ще охоплений марновірством, і вельможі³¹¹ його, і весь народ, розмірковуючи про нещодавню їхню релігію і про віру християн, закликають архієрея, який щойно прибув до них, і якого архонт почав розпитувати: що він проповідує і чого сподівається навчати їх? І коли той, простягаючи книгу Євангелія, розповів про чудеса, скоєні Богом під час Його земного життя, сказали люди росів: “Якщо і ми не побачимо чогось подібного, а особливо такого, що, кажеш ти, сталося з трьома отроками в печі, то взагалі не повіримо тобі³¹²”. Той же, вірячи правдивому слову Того, Хто сказав: “І коли чого попросите у Отця в ім’я Моє, те зроблю”³¹³, і “Хто вірує в Мене, діла, які творю Я, і він створить, і більше цих створить”³¹⁴, сказав їм: “Хоча і не можна спокушати Господа Бога, все ж, якщо щиро зважилися ви звернутися до Бога, просіть, що хочете, і Бог зробить це сповна заради віри вашої, хоча самі ми нікчемні й негідні”. Вони негайно попросили кинути в розпалене ними багаття том Божественного Євангелія, і якщо збережеться він неушкодженим, то і вони звернуться до Бога, ним проголошуваного. Так і вирішили; і після того, як ієрей, здійнявши очі і руки до Бога, прорік: “Прослав святе ім’я Твоє, Ісусе Христе, Боже наш, в очах народу цього!” – книга Святого Євангелія була кинута в піч. Коли через тривалий час піч прогоріла, з’ясували, що Святий том залишився недоторканим і неушкодженим, не зазнавши жодної шкоди від вогню. Побачивши це і здивувавшись величчю чуда, варвари без вагань почали переходити³¹⁵ до хрещення”.

{874} *Zon. Epit. Hist. 27*³¹⁶. “(27). І уклавши договір із народом росів, він³¹⁷ зробив так, щоб прийшли вони до пізнання таїнств, прийнятих у нас. Бо до них, які погодилася хреститися, самодержцем був посланий архієрей. Вони ж, збираючись перейти від своєї релігії до нашої, почали зволікати і коливатися і сказали архієрею: “Поки не побачимо якогось чуда, яких безліч, як ти сам учиш, скоєних Христом,

не погодимося прийняти твоє вчення”. І той сказав: “Просіть, чого хочете”; і вони сказали: “Нехай та книга, яка вчить про Христа, буде кинута в вогонь; і якщо залишиться неушкодженою, то для нас це буде доказом, що істинно Бог є той, про кого ти проповідуєш”. Єпископ³¹⁸ погодився зробити це; розпалили багаття; звів архієрей руки і очі до неба, кажучи: “Прослав, Христе Боже, ім'я Твоє!”; поклали в багаття Святе Євангеліє, а воно, лежачи в полум'ї, залишилося неушкодженим. Варвари були вражені, повірили проповіді і поспішили до Божественного хрещення”.

{874} *Mich. Glyc. Chron.*³¹⁹. “Роси³²⁰ ж при цьому імператорові³²¹ прийшли до істинної віри.

Тоді ж приймають вони³²² і архієрея: після того, як трапилось Боже знамення: бо Боже Євангеліє кидається в вогонь, але не згорає”.

{874} *Ephr. Mon. Imp. et part. rec.*³²³.

І³²⁴ Рос, народ, охоплений заблудженням, призводить до Христа благочестиво він. Бо архієрець жертв істинних, що посланий до них, всіх переконує звернутись до Христа Євангелієм, чудесами Божими: вони ж їм чудо показати вимагають, чудесних справ Христових в доказ. І ось Божественний том слів євангельських з молитвою в палаюче багаття поміщається, але не спалений вогнем всепожираючим. І, приголомшені, вони до Господа схиляються, приймаючи дар хрещення”.

{874} *Chron. Minor. 2–3*³²⁵. “(2)³²⁶. В правління Михаїла і Феодори болгари прийшли до богопізнання.

(3). В правління Василія Македонянина увірували рос[и]³²⁷; коли вже домовилися з василевсом, [вони] почали, проте, вимагати знамення. Василевс направив туди архієрея; вони сказали кинути Євангеліє в багаття. Великі чудеса твої, Христе! – було розпалене багаття; василевс³²⁸, здійнявши руки і очі до неба, сказав: “Прослав ім'я Твоє, Христос Бог!”. Покладено було в багаття Святе Євангеліє, але, довго пробувши в полум'ї, залишилося неушкодженим; варвари ж, бачачи [це], здивувалися, після чого й охрестилися всі”.

{Бл. 874} *Cod. Paris. Gr.2303, 5*³²⁹. “(5). В період правління Василія Македонянина, в 6390³³⁰ році, був хрещений народ Рос

{874} *Narrat. de Rus. conv.*³³¹. “Деякі говорять і ось про яке диво, що сталося там³³². Ще будучи під владою забобонів, сам архонт, вельможі його і весь народ, розмірковуючи про нещодавню їх релігію і про віру християн, викликають щойно прибулого до них архієрея,

якого архонт запитав, що він у них проповідує і чому має намір навчати. І коли той, простягаючи книгу Євангелія, розповів про деякі дива, скоєні Богом під час земного життя Його, народ росів сказав: “Якщо і ми не побачимо чогось подібного, а особливо того, що, кажеш ти, сталося з трьома отроками в печі, взагалі не станемо вірити тобі”. Той же, вірячи правдивим словам того, хто промовив: *чого попросите [у Отця] в ім'я Моє, отримаєте, і хто вірує в Мене, діла, які творю Я, і він створить, і більше цих створить*, сказав їм: “Хоч і не можна спокушати Господа Бога, все ж, якщо від душі зважилися ви звернутися до Бога, просіть, що хочете, і Бог зробить це сповна заради віри вашої, хоча сами ми нікчемні й негідні”. Вони ж негайно попросив кинути в розпалене ними багаття книгу Божественного Євангелія, і якщо вона збережеться неушкоджена, то і вони звернуться до Бога, їм проголошуваного. Так і вирішили; і коли ієрей, здійнявши руки й очі до Бога, прорік: “Прослав Святе ім'я Твоє, Ісусе Христе, Боже наш, на очах у всього народу!” – і книга Святого Євангелія була кинута в піч. Коли через досить часу піч прогоріла, а потім і зовсім згасла, виявили, що Святий том залишився недоторканим і неушкодженим, не зазнавши жодної шкоди від вогню. Побачивши це і здивувавшись величі дива, варвари без коливання почали переходити до хрещення і, очистившись розумом, прославили Господа Спасителя, якому слава і сила нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь”.

{874} *Нікл. У рік 6382*³³³. “(874). Роди ж, які називалися Руси, вони ж кумани³³⁴, що мешкали над Понтом Евксинським, і почали полонити країну Римлянську й хотіли піти на Константинополь³³⁵; але заборонив їм вищий промисел, до того ж і приявився їм гнів Божий, і тоді повернулися попусту князі їхні Аскольд і Дір. Василій же багато воював з агарянами і маніхеями. Вчинив він і мирне влаштування з представниками Руси і схилив їх до християнства, і обіцяли хреститися, і просили архієрея, і послав до них цар³³⁶. І не налаштовані хреститися, і поки що похмурі, і сказали архієрею: “Якщо не побачимо дивовижного знамення від тебе, не захочемо бути християнами”. Архієрей же мовив: “Просіть, чого хочете”. Вони ж сказали: “Хочемо, нехай ввергнеться в вогонь святе євангеліє, яке учить Христових слівес; і якщо не згорить, будемо християнами, і коли навчиш нас, збережемо це і не відступимо”. І сказав архієрей: “Якщо просите, буде вам”. Звелів [він] розпалити великий вогонь, і здійняв свої руки до неба і сказав: “Христе, Боже, прослав Ім'я Своє!” І поклав святе Євангеліє в вогонь і перебувало тривалий час у ньому, і не доторкнувся вогонь до нього. Руси, які бачили це, дивувалися сили Христа, і всі хрестилися”.

{874} *Гусл. У рік 886*³³⁷. “(886). Прийшов в Русь митрополит Михаїл, посланий від Василія Македонянина, царя Грецького, і

патріарха Фотія, який, переконуючи Русь, кинув Євангеліє в вогонь, і не згоріло, і цим чудом налякав Русь, і багато хто хрестився”.

{874}**Синопис**³³⁸. “Втретє хрестилися рóсси року від Різдва Христового 886³³⁹ в царство грецького царя Василя Македона, той же патріарх Фотій ще живим був. Від них же присланий був задля хрещення рóссів, якими володів князь Олег³⁴⁰, Михаїл митрополит. Той, прийшовши до рóссів, був спонуканий ними перш сотворити якесь чудо. А він питав у них: якого чуда вимагають? Вони ж говорять: “Книга Євангеліє, що учить Віри Христової, хай буде вкинута в вогонь, і якщо не згорить – за тим дізнаємося, що великим є Бог, котрого проповідуєш”. Тоді митрополит звелів вогонь великий посеред міста розпалити, і Святу Євангелію у вогонь поклав, і здійнявши руки до неба, молився Господу Богу. І коли дрова всі прогоріли й вогонь згас, знайшлася Євангелія вся ціла і зовсім вогнем не була пошкоджена. Таке чудо бачивши, увірували в Христа і хрестилися³⁴¹”.

{874}**Quam ut Ros Christ.**³⁴². “у³⁴³ часи правління Василя Македонянина відправили серби, звані також хорватами, послів, щоб і вони, отже, виявилися б підпорядковані імператору³⁴⁴, так само, як і болгари³⁴⁵, і охристиянилися і зовсім навернулися³⁴⁶; і багато євреїв стали християнами в 7-й і 8-й році Василя³⁴⁷ завдяки дарам, які він вручив їм і спонукав їх до благочестя. Але і роси охристиянилися, як свідчить Багрянородний, що після того, як вони здружилися з Василієм і уклали договір, був посланий і архієпископ від патріарха Ігнатія, щоб огласити і наставити їх у християнську віру за звичаєм. Отже, цей єпископ почав навчати їх Божественному Євангелію і серед інших розповів їм про диво про трьох отроків, які не згоріли, але залишилися цілими і неушкодженими всередині полум'я печі. Тоді топарх³⁴⁸ звернувся до єпископа перед архонтами³⁴⁹ і сказав йому: “Якщо не створиш і сам якогось дива з тих, про які ти говориш і розповідає твоє Євангеліє, ми зовсім не віримо тобі”. Архієрей пообіцяв, сподіваючись на правдивість слів Спасителя, який прорік: *чого попросите [у Отця] в ім'я Моє, отримаєте, і хто вірує в Мене, діла, які творю Я, і він створить, і більше цих створить. ...* І ось попросили роси одностайно, щоб кинув він всередину розпаленого полум'я вогню своє Євангеліє, і якщо не згорить, то вони повірять, якщо ж згорить – спалять і самого єпископа. Підніс тоді архієрей руки свої до неба і сказав: “З'яви владу Свою, Ісусе Христе, Боже наш, і освяти ім'я Своє на навернення цього народу!” – і кинув Євангеліє у вогонь; і – о диво! – залишалось воно неушкодженим, поки не згас вогонь, не зазнавши жодної шкоди, неушкоджене і ціле; побачивши таке чудо, весь народ росів здивувався і миттєво кинувся до святого хрещення. Цю історію розповідає і Зонара, називаючи їх “росіки”³⁵⁰, яких Кедрін іменує “роси” (οί Ρώς), а Никифор “рустїни”, інші ж називають їх “роксоланами”³⁵¹.

{870-i} *Geogr. Bavar. Descript. civitat. et region*³⁵². "...Бушани³⁵³ (Busani)³⁵⁴ мають 231 місто. ...Шеббіроси (Sebbirozi)³⁵⁵ мають 90 міст. Унліси (Unlizi)³⁵⁶ – багаточисельний народ, 318 міст. ...Аттороси (Attorozi)³⁵⁷ мають 148 [міст], народ найлютіший. ...Лендіси (Lendizi)³⁵⁸ мають 98 міст. ...Церівани (Zerivani)³⁵⁹ – це королівство, (rerum) настільки велике, що від нього пішли всі слов'янські народи, і ведуть, за їх словами, [від нього свій] початок. ...Велунцани (Velunzani)³⁶⁰ – 70 міст. ...Русь (Ruzzi). Форщдерен ліуди (Forsderer Liudi)³⁶¹. Ополіни (Orolini)³⁶², – 20 міст³⁶³".

{875} *Іоакл. 6375 [867]*³⁶⁴. "(867). Аскольд³⁶⁵ пішов на печенігів і багатьох із них побив. Ходив же і на кривичів, і тих переміг"³⁶⁶.

{875} *Нікл. У рік 6375*³⁶⁷. "(6375). Побили багато печенігів Аскольд і Дір³⁶⁸. Того ж року втекли від Рюрика з Новгороду в Київ багато новгородських мужів³⁶⁹".

{879} *ibn Isfandiyar. Hist. Tabar.*³⁷⁰. "...В³⁷¹ часи Хасана [ібн] Зайда Аліда³⁷² ... ар-рус прибули в Абаскун і вели війну, а Хасан ібн Зайд надіслав війська і всіх їх перебив".

{881–882} *ibn Khordadbeh. Kitab al-masalik wa'l-mamalik*³⁷³. "Владика³⁷⁴ ас-сакаліба – к.нан³⁷⁵.

...Від Джурджана³⁷⁶ до Хамліджа³⁷⁷, він же – на кінці ріки, яка тече з країни ас-сакаліба і впадає в море Джурджана, [так ось] по цьому морю, якщо хороший вітер, 8 днів шляху. А міста Хозар – Хамлідж, Баланджар³⁷⁸ і ал-Байда³⁷⁹.

...Що стосується купців ар-рус, а вони – різновидність ас-сакаліба, то вони везуть хутра бобра, хутра чорних лисиць і мечі³⁸⁰ з окремих [земель] ас-сакаліба до моря Румійського³⁸¹, і бере у них десятину володар Рума³⁸². А то йдуть по Та?[нісу], рекен ас-сакаліба, входять у Хамлідж, місто ал-хозар, і бере з них десятину їх володар. Потім вирушають до моря Джурджана і виходять на будь-якому його березі, який уподобали, а окружність цього моря – 500 ферсахів. Іноді везуть свої товари з Джурджана на верблюдах до Багдада, і перекладають їм слуги[євнухи] ас-сакаліба, і кажуть вони, що вони – християни³⁸³, і платять джиз'ю³⁸⁴".

{882} *ПМЛ. У рік 6390 [882]*³⁸⁵. "(882). Вирушив Олег³⁸⁶ [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів³⁸⁷. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ³⁸⁸, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв город] Любеч³⁸⁹ і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських³⁹⁰, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав

[посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: “Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас³⁹¹”.

Аскольд же й Дір прийшли³⁹². І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви обá не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”.

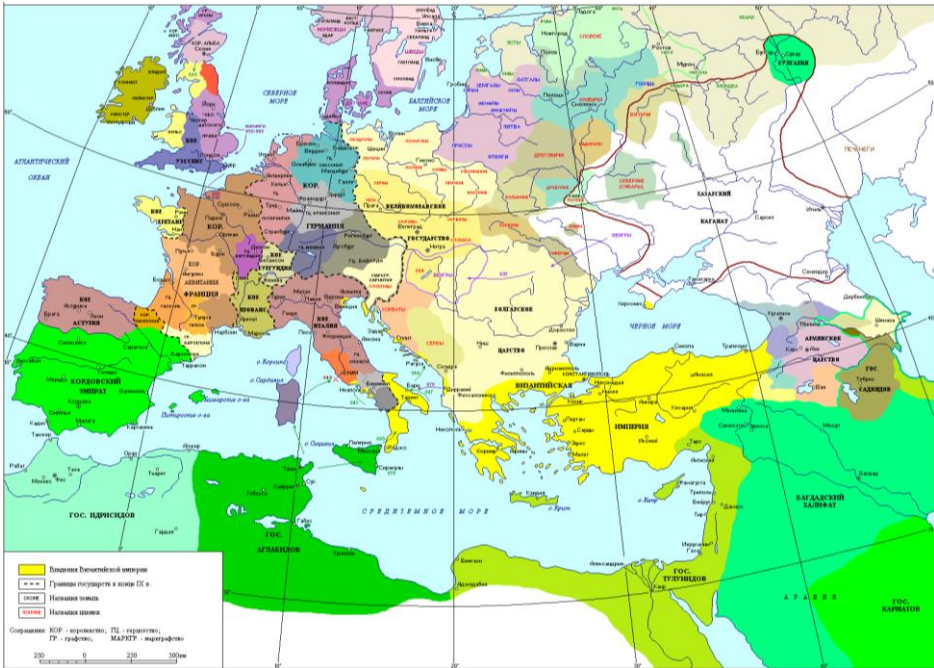
І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься [урочище] Угорське і де ото нині Ольмин двір³⁹³. На тій могилі поставив [боярин] Ольма³⁹⁴ церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила – за святою Ріною³⁹⁵.

І сів Олег, князюючи, в Києві...”³⁹⁶.

Князювання Олега (882–912)

{882}ГусЛ³⁹⁷. “Цей Олег почав міста ставити...”³⁹⁸.

{883}ПМЛ. У рік 6391 [883]³⁹⁹. “(883). Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці”⁴⁰⁰.

Європа в II пол. IX ст. Мапа

{884}ПМЛ. У рік 6392 [884]⁴⁰¹. “(884). Пішов Олег на сіверян⁴⁰², і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: “Я їм противник, і вам нічого давати”⁴⁰³.

{885}ПМЛ. У рік 6393 [885]⁴⁰⁴. “(885). Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: “Кому ви данину даєте?” Вони ж сказали: “Хозарам”. І мовив їм Олег: “Не давайте хозарам, а мені давайте”. І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з улицами й тиверцями мав рать”⁴⁰⁵.

{880-i} *ibn Rosteh. Kitab al-a'lak an-nafisa*⁴⁰⁶. “Між⁴⁰⁷ країною печенізькою і країною ас-сакаліба 10 днів [шляху]. ...Ідеш до неї⁴⁰⁸ степами, по бездоріжжю, через джерела вод і густі ліси, поки не прийдеш до їхньої країни. Країна ас-сакаліба – рівнинна і лісиста, і вони живуть у ній. У них немає ні виноградників, ні ріллі. Є у них подоба великих діжок, зроблених із дерева, і в них вулик для бджіл і меду. ...З однієї великої діжки виходить 10 глечиків [меду]. Вони – народ, який пасе свиней, як овець.

Коли хтось із них помирає, його спалюють на вогні, а їх жінки, якщо хтось помер, раять собі ножем руки і обличчя. На другий день після спалення цього померлого вони йдуть до нього, беруть попіл із цього місця, кладуть його в глиняний посуд і ставлять на пагорб. Коли минає рік після того, як він помер, вони беруть 20 великих діжок меду, менш або більш того, і направляються до того пагорба, збираються родичі померлого, там їдять і п'ють, потім розходяться. Якщо померлий мав трьох жінок, і одна з них стверджує, що була його улюбленою, то встановлює вона поблизу померлого два дерев'яних стовпи, зміцнюють їх у землі, потім кладуть на їх вершину інший [стовп], підвішують у центрі мотузку, один кінець якої прив'язують до шиї, і вона стає на підставку. Коли вона це зробить, підставку вибивають із-під неї і вона залишається повішеною, поки не задихнеться і не помре. Коли ж помре, то її кидають у вогонь і спалюють. Всі вони – шанувальники вогню⁴⁰⁹.

Сіють вони найбільше просо⁴¹⁰. Коли настає термін жнив, набирають вони у ківш зерно проса, піднімають його до неба і кажуть: “О, Господи, ти, який даєш нам їжу, дай її нам у достатку!”⁴¹¹.

У них є різні види лютнів, гуслів⁴¹² і сопілок. Довжина їх сопілок – 2 лікті; на їх лютнях 8 струн. Напої у них із меду. Вони радіють під час спалювання померлого, вважаючи, що радіють заради милосердя їх Бога над ними. У них немає в'ючних коней, крім невеликого [числа], і немає верхових коней, крім як у високопоставленої особи. Їхня зброя – дротики, щити і списи⁴¹³, а іншого у них немає.

Їх глава⁴¹⁴ коронується, і вони підкоряються йому і діють за його розпорядженням. Його місцеперебування – в середині країни ас-сакаліба. ...У цього владики є верхові тварини, а їжа у нього ніяка інша, крім як видоєне з них молоко. У нього є хороші дорогоцінні кольчуги. Місто, в якому він живе, називається Дж.рваб⁴¹⁵, три дні на місяць там буває торг, там продають і купують.

В їхній країні холод настільки сильний, що [кожна] людина викопує собі подобу ями під землею, потім робить над нею гостроверхий дах із дерева, як на храмі, потім покриває цей [дах] землею. В цей льох приходять людина з сім'єю і приносять дрова і каміння. Потім розводить вогонь і розпалює камінь на вогні до червоного. Коли камінь розжариться сильно, його обливають водою, так що поширюється пар і нагрівається житло до такої міри, що знімають одяг. У такому житлі залишаються вони до весни.

Правитель щорічно об'їжджає їх⁴¹⁶. І якщо у когось із них є дочка, то цар відбирає собі по одній із її суконь щорічно. А якщо син, то також бере по одній із його суконь. Якщо у когось немає ні сина, ні дочки, то відбирає собі сукні жінки або наложниці. Якщо [цар] зловить у своїй країні злодія, то наказує задушити його або віддати під нагляд одного з правителів у віддаленій частині країни.

...Що стосується ар-рус...⁴¹⁷ ...варто тільки людині ступити ногою на землю, як вона трясеться через велику кількість у ній вологи. У них є цар, званий хакан-рус⁴¹⁸. Вони нападають на ас-сакаліба⁴¹⁹, підпливають до них на кораблях, висаджуються і забирають їх в полон, везуть у Хозаран⁴²⁰ і Булкар⁴²¹ і там продають. У них немає ріллі, а живуть вони лише тим⁴²², що привозять із землі ас-сакаліба. Коли у них народжується син, то [рус] дарує новонародженому оголений меч, кладе його перед ним і каже: "Я не залишу тобі в спадок ніякого майна⁴²³, і немає у тебе нічого, крім того, що придбаєш цим мечем".

Немає у них ні нерухомого майна, ні сіл, ні ріллі. Єдине їхнє заняття – торгівля соболями, білками, й іншим хутром, яке вони продають бажаним. Отримують вони плату грошима і зав'язують у свої пояси. Вони охайні в одязі. Чоловіки їх носять золоті браслети. З рабами поводяться добре, піклуються про їхній одяг, тому що торгують [ними]. У них багато міст і живуть вони привільно. Гостям надають шану, і з чужинцями, які шукають заступництва, поводяться добре, як і з тими, хто часто буває у них, не дозволяючи нікому зі своїх кривдити або утискати таких людей. Якщо ж хто образить або переслідуватиме чужинця, то допомагають йому і захищають його. Мечі у них сулейманові⁴²⁴. Якщо який-небудь їх рід піднімається [проти кого-небудь], то вступають вони всі. І немає між ними [тоді] ворожнечі, але виступають одностайно проти ворога, поки його не переможуть. Якщо ж один порушить справу проти іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким вони і сперечаються. Якщо обидві сторони виявляються незадоволеними вироком [царя], то за його наказом справа вирішується на мечох: чий меч гостріший, той і перемагає. На цей поєдинок приходять озброєні родичі [обох сторін], стають в [ряд]. Потім суперники вступають у бій, і хто переможе, той і вважається таким, що виграв справу.

Є у них знахарі, з яких одні повелюють царем, як ніби-то вони їх⁴²⁵ начальники. Трапляється, що вони наказують принести жертву Творцю їх тим, що вони побажають: жінками, чоловіками, кіньми. І

якщо знахарі наказують, то не сповнити їх накази ніяк неможливо. Взявши людину або тварину, знахар накидає їй на шию петлю, вішає жертву на колоду і чекає, поки вона не задихнеться, і каже, що це – жертва Богові⁴²⁶.

Вони хоробрі й мужні, і якщо нападають на інший народ, то не відстають, поки не знищать його повністю. Переможених винищують а[бо] перетворюють на рабів. Вони високого зросту, ставні й сміливі при нападах. Але на коні сміливості не виявляють і всі свої напади і походи здійснюють на кораблях.

[Ар-рус] носять широкі шаровари⁴²⁷, на кожні з яких [іде] по 100 ліктів матерії. Одягаючи такі шаровари, збирають їх у складку біля колін, до яких потім і прив'язують. Ніхто з них не випорожнюється наодинці, але обов'язково в супроводі трьох його товаришів, які й оберігають його. Всі вони постійно носять мечі, бо мало довіряють один одному, а підступність між ними справа звичайна. Якщо комусь із них вдається придбати хоч трохи майна, то рідний брат або товариш його негайно почне йому заздрити і намагатися його вбити й пограбувати.

Коли у них помирає хтось із знатних⁴²⁸, вони викопують могилу у вигляді великого будинку, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту ж землю одяг і золоті браслети, які він носив. Потім опускають туди безліч їстівних припасів, посудини з напоями⁴²⁹ і чеканну монету. Нарешті, в могилу кладуть⁴³⁰ живу улюблену жінку покійника. Після цього отвір могил закладають, а жінка вмирає в ув'язненні”.

{880-і} **Gardizi. Zain al-ahdar**⁴³¹. “А країна⁴³² ас-сакаліба рівнинна... Вони шанують бика... Вони носять верхній одяг і одягають шапки. ...І якщо зустрінуться один з одним один на один, убивають. ...Вони грають при спалюванні мертвого на струнних інструментах і кажуть: “Ми веселимося, бо милість Божа зійшла на нього”. ...Одяг їх – сорочка і високі чоботи. Взуття їх подібне довгим табарістанським чоботям, які носять жінки Табарістану. Засоби існування у них не дуже рясні. ...Глава їх носить корону...”

У них є звичай будувати фортеці. Кілька людей об'єднуються, щоб будувати укріплення... Взимку здебільшого вони знаходяться в замках і фортецях, а влітку в лісах. У них багато рабів⁴³³. Якщо схоплять злодія, забирають його майно, а його самого потім відсилають на околицю країни і там карають. Між ними поширені перелюбства; і якщо жінка полюбить чоловіка, то зближується з ним. Коли він бере собі жінку, якщо вона виявиться незайманою, то робить її жінкою, якщо ж ні, то продає і каже: “Якби в тобі була користь, то зберегла б себе”. Якщо ж ставши жінкою, віддається перелюбству, то [чоловік] вбиває її, не приймаючи вибачень.

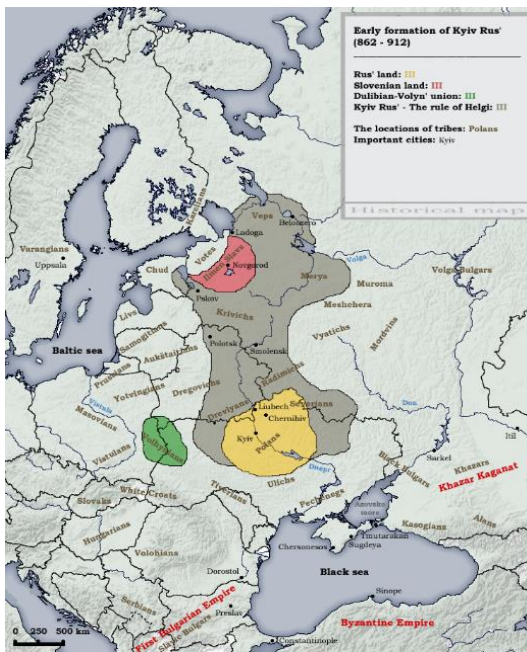
...Що ж стосується ар-рус...

...І немає в них звичаю, щоб хтось ображав чужоземця. А якщо образить, то половина майна його віддається потерпілому. Одяг людей ар-рус і ас-сакаліба з льону.

...Цар їх стягує з торгівлі $\frac{1}{10}$ частину. Завжди 100–200 з них ходять до ас-сакаліба і насильно беруть з них на своє утримання, доки там знаходяться. І там [у них] знаходиться багато людей з ас-сакаліба, які служать⁴³⁴ їм⁴³⁵, доки не позбудуться залежності⁴³⁶”

{894}ПМЛ. У рік 6410 [902]⁴³⁷. “(902). Леон⁴³⁸, цесар [грецький], найнявши угрів проти болгар, і угри, напавши, всю землю Болгарську розоряли. Симеон же, [князь болгарський], довідавшись [про це], повернув на угрів. Угри насупроти пішли і перемогли болгар, так що Симеон ледве в [город] Дерестер утік”⁴³⁹.

{895}ПМЛ⁴⁴⁰. “Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, – але опісля, за [часів] Олега”⁴⁴¹.

Київська Русь за часів Олега. Мапа

{895}Bele *Regis Notarius. Gesta Hungarorum 8–9*⁴⁴². “(8)⁴⁴³.

Прибувши у землю рутенів⁴⁴⁴, вони⁴⁴⁵ дійшли до Києва, і не зустрівши опору, перетнули Дніпро та ввійшли в Київ. Вони хотіли захопити князівство рутенів. Дізнавшись про це, рутенські князі дуже злякалися, тому що вони знали, що дьюла⁴⁴⁶ Альмош, син Вгека⁴⁴⁷, походив із роду короля Аттіли, якому їх пращури щорічно платили данину. Тим не менше, київський князь і бояри зібралися й стали радитися й вирішили дати бій дьюлі Альмошу, бо

краще померти в бою ніж втратити свої володіння й коритися князю Альмошу. Після того князь Київський відрядив послів до половців⁴⁴⁸, його добрих друзів, просити сімох половецьких князів про допомогу. Потому, сім половецьких князів, які звалися Ед, Едум, Бунгер, Усад, батько Урсура, Боюта й Кеетль, батько Олуптулма, з численною кінною дружиною швидко виступили проти князя Альмоша заради дружби з київським князем. І київський князь виступив проти нього і разом з половцями та своєю дружиною пішов у наступ на князя Альмоша. Але князь Альмош, якому допомагав Святий Дух, був одягнений до бою, його бойові лави рівні, а сам він верхи на коні їздив уздовж дружини, підбадьорюючи воїв, і коли наступ розпочався, він став перед своєю дружиною й сказав: “О, скіфи⁴⁴⁹, ви мої побратими

по зброї й найхоробріші мужі, пригадайте початок нашого походу, коли ви казали, що землю, на якій ви житимете, ви захопите зброєю й війною. Тож не хвилюйтеся через лави рутенів і половців, вони ж бо як наші собаки. Хіба не тремтить собака, коли чує голос хазяїна? Бо сила не в кількості, в силі духу. Хіба ви не знаєте, як стверджує філософ, що один лев здатний розігнати стадо оленів? Скажу коротко: хто може вистояти проти воїнів-скіфів? Хіба не скіфи змусили тікати Дарія, царя персів, що він у великому страху й соромі тікав у Персію і втратив 80 тис. чоловік? Хіба не скіфи розбили Кіра, царя Персії, і 330 тис. персів? Хіба не скіфи змусили ганебно тікати Александра Великого, сина царя Філіппа й цариці Олімпади, який завоював багато країн? Тож давайте бити сильно й хоробро тих, що як наші собаки, й боятися їх не менше, ніж зграю мух”. Почувши ці слова, вої князя Альмоша підбадьорилися, затрубили з усіх боків в бойові роги і дві лави зійшлися. Вороги билися нещадно, полягло багато рутенів і половців.

Названі рутенські й половецькі князі, бачачи, що вони програють, почали тікати до Києва, рятуючи своє життя. Князь Альмош і його дружина погнали рутенів і половці до стін Києва, а воїни Альмоша проламували голени половецькі голови як стиглі гарбузи. Сховавшись за мурами, й бачачи скіфську звитягу, рутенські й половецькі князі сиділи не висовуючись.

(9). Здобувши перемогу, князь Альмош і його дружина завоювали всі землі рутенів і, пограбувавши їхній скарб, почали на другий тиждень брати Київ. Коли вони поприставляли драбини до стін міста, рутенські й половецькі князі страшно злякалися, побачивши хоробрість скіфів. Коли вони зрозуміли, що їм не відбитися, київський князь та інші князі рутенські й половецькі, що там були, відрядили до князя Альмоша і його воєвод послів просити про мир. Коли послі передали князю Альмошу, що їх правителі просять не виганяти їх із їхніх домів, князь Альмош, порадившись зі своїми воєводами, відповів послам, що князі та їх бояри повинні віддати своїх синів як бранців і кожного року сплачувати данину в розмірі 10 тис. марок на додачу до їжі, одягу та інших необхідних речей. Рутенські князі, хоча й проти волі, все сплатили князю Альмошу, але сказали, що їм варто йти на захід за Хавас⁴⁵⁰, у ліси у землі Паннонії, де раніше правив король Аттіла, і розказали, що земля Паннонії надзвичайно гарна. Вони сказали, що там течуть найчистіші ріки Дунай і Тіса, та інші файні річки, в яких багато риби. На тих землях живуть слов'яни, булгари та валахи, а також римські пастухи (pastores Romanorum), бо після смерті Аттіли римляни проголосили землі Паннонії пасовищем, тож у Паннонії паслися їхні стада. І правда, добре назвали Паннонію пасовищем римлян, бо римляни там об'їдають багатства Угорщини⁴⁵¹.

{895}ПМЛ. У рік 6406 [898]⁴⁵². “(898)⁴⁵³. Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське⁴⁵⁴. І, прийшовши до Дніпра, стали

вежами⁴⁵⁵, бо ходили вони так, як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими⁴⁵⁶, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля [ця] Угорською. І стали воювати угри проти греків, і захопили вони землю Фракійську і Македонську, аж до [города] Солуня, і стали воювати проти моравів і проти чехів.

Був же один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю і яких захопили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких нині звуть русь. Сим же моравам найперше було створено письмена, які й дістали назву – азбука слов'янська; ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських.

Бо коли слов'яни [вже] жили охрещеними, то князі їхні – Ростислав, і Святополк, і Коцел – послали [послів] до цесаря Михайла⁴⁵⁷, кажучи: “Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолкував святії книги. Не розумієм бо ми ні грецької мови, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші – інак, тому-то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть”.

Це почувши, Михайло-цесар скликав філософів усіх і переказав їм усі речі слов'янських князів. І мовили філософи: “Єсть муж у Солуні, на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську, – і вчені два сини в нього, і філософи”. Це почувши, цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: “Пошли до нас негайно обох синів своїх, Мефодія і Константина”.

Це почувши, Лев негайно послав їх. І прийшли вони оба до цесаря, і сказав їм цесар: “Осе прислала до мене Слов'янська земля, просячи учителя собі, який би міг витолкувати їм святії книги. Бо сього вони хочуть”. І умовлені вони були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю до Ростислава, і Святополка, і Коцела.

Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич Божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх⁴⁵⁸, і інші книги.

Деякі тоді почали хулити слов'янські письмена, кажучи: “Не належить бо нікотрому народові мати свою азбуку, окрім євреїв, і греків, і латин, – згідно з Пілатовим написом, що його він на хресті Господньому написав”⁴⁵⁹.

Коли ж почув це папа римський [Адріан], він осудив тих, що ропчуть на слов'янські письмена, кажучи: “Нехай сповниться слово Писання, що “восхвалять бога всі народи”⁴⁶⁰, і друге: “Возглаголять усі мовами різними [про] велич божу, оскільки бо дав їм святий дух говорити”⁴⁶¹. А якщо хто хулить слов'янську грамоту – хай будуть вони відлучені од церкви, допоки виправляться. Бо вони – вовки, а не вівці, так що треба за ділами впізнати їх і берегтися їх. Ви ж, чада, божого

послухайте учення і не відкиньте повчання церковного, як ото поучив вас Мефодій, учитель ваш”.

Константин тим часом вернувся назад і пішов навчати болгарський народ, а Мефодій зостався в Моравії. Після цього ж князь Коцел поставив Мефодія за єпископа в Паннонії, на місці святого апостола Андроніка, одного з сімдесяти учеників святого апостол; Павла⁴⁶². А Мефодій посадив двох попів, гарних скорописців, і повністю переклав усі книги [Святого письма] з грецької мови слов'янською за шість місяців, почавши з березня місяця [і] до двадцять і шостого дня жовтня місяця. Закінчивши ж, воздав він достойну хвалу і славу Богові, який дав таку благодать єпископові Мефодію, наступнику Андроніковому, тому що учителем слов'янського народу є Андронік-апостол”.

{895}**Bele Regis Notarius. Gesta Hungarorum 13**⁴⁶³. “(13). Потім, почувши це, дьюла⁴⁶⁴ Альмош і його дружина дуже зраділи, і поїхали до фортеці Унг⁴⁶⁵, щоб захопити її. І коли вони розташувалися табором навколо мурів⁴⁶⁶ фортеці, тоді володар цієї фортеці Лаборцій, як на їх мові називався князь, вислизнувши, поспішив до⁴⁶⁷ фортеці Землум⁴⁶⁸. Воїни дьюла, пустившись навздогін, біля якоїсь річки⁴⁶⁹ схопили його і повісили на тому ж місці, і від того ту річку назвали за його іменем Лаборцій⁴⁷⁰. Тоді дьюла Альмош і його люди, увійшовши в фортецю Унг, принесли великі жертви безсмертним богам і бенкетували упродовж чотирьох днів. А на четвертий день, провівши нараду і прийнявши присягу від усіх своїх людей, дьюла Альмош іще за свого життя призначив свого сина Арпада, дьюлою і керівником, і був він названий Арпадом, правителем Угрів, і від Унга (Hungru) всіх його воїнів називали уграми мовою іноземних держав, і це ім'я до сих пір зберігається в усьому світі”.

{896}**Regin. Chron.**⁴⁷¹. “У рік⁴⁷² від Утілення Господнього 889-й⁴⁷³. [У зв'язку з переселенням угрів у Середнє Подунав'я зі “Скіфії” йде опис останньої, запозичений з Юстина і Павла Диякона]. Ось із яких місць, із власної країни, названий народ⁴⁷⁴ був вигнаний сусідніми йому племенами, які зветься печенігами (Pecinaci), тому що вони перевершували [угрів] і чисельністю й хоробрістю, а батьківщина [їх], як я вважаю, виявилася недостатня для проживання [такої] надзвичайної безлічі. [Угри переходять у Паннонію]”⁴⁷⁵.

{896}**Ott. Fris. Chron. 6 (10)**⁴⁷⁶. “(10). У цей час народ угрів (Ungari)⁴⁷⁷, вийшовши зі Скіфії (Scythia), прогнаний печенігами (Pecenati), витіснив авар (Avari) і став жити в Паннонії (Pannonia). Тоді він, як кажуть, був настільки лютий, настільки звіроподібний, що, харчуючись сирим м'ясом, пив навіть людську кров. Щоб це не здалося кому-небудь неймовірним, нехай знає, що печеніги (Pecenati) і ті, які зветься половцями (Falones), до цього дня харчуються сирим м'ясом нечистих [тварин], як, наприклад, кониною, кошатиною. А в

умінні метати стріли дуже сильні, маючи звичку наносити ними шкоду, навіть повернувшись спиною”⁴⁷⁸.

{896}**Sim. Kez. 25**⁴⁷⁹. “(25)⁴⁸⁰. Отже, в правління Оттона Шваба (Otto Svevus)⁴⁸¹ в Німеччині і Італії, Людовіка (Lodowicus)⁴⁸², сина Лотаря (Lotaris), у Франції, а в Греції Антоніна Суворого (Antoninus Durus)⁴⁸³, сина Феодора (Theodorus), в рік від Втілення⁴⁸⁴ Христового 872-й⁴⁸⁵ гунни (Hunni), чи угорці (Hungari), знову увійшовши в Паннонію, пройшли королівства бесси (Bessi)⁴⁸⁶, білих половців (Albi Comani)⁴⁸⁷ і місто Київ і потім зупинились на річці Уж (Hung), де заснували фортецю⁴⁸⁸. Саме на цій річці народами Заходу вони й були прозвані угорцями (Hungari). І оскільки потім вони заснували ще 6 фортець, то деякий час ще залишалися в тому краї⁴⁸⁹.

[(26). Угорці⁴⁹⁰, розділившись на 7 загонів, кожний під командуванням окремого ватажка, переправляються через Дунай в районі Пешта].

(27). Із трьох ватажків багатшим і родовитішим за [інших] був Арпад (Arpad), син Альмоша (Almus), сина Елада (Elad)⁴⁹¹, сина Угера (Vger) з роду Турул (Turul)⁴⁹². Саме цей Арпад зі своїм родом першим проник через Руські Альпи (Ruthenorum Alpes)⁴⁹³ і першим розбив свій табір на річці Уж, бо його роду, раніше за інші скіфські племена, засвоюється та гідність за перевагою, що в наступі він – перед військом, а при відступі – йде останнім”⁴⁹⁴.

{896}**Ott. Fris. Chron.**⁴⁹⁵. “У цей час народ угрів (Ungari), вийшовши зі Скіфії (Scythia), прогнаний печенігами (Pezenati), витіснив авар (Avari)⁴⁹⁶ і почав жити в Паннонії (Pannonia)”.

Коментар

¹ Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7.

² Обри – авари.

³ Дмитрій Ростовский. *Житие преподобной матери нашей Афанасии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://simvol-veri.ru/xp/jitie-prepodobnoie-materi-nasheie-afanasii.html>*

⁴ Передається зміст твору “Житіє свт. Афанасії Егінської” у викладі Дмитрія Ростовського (Данила Туптала) (1651–1709), який опирався на давні джерела.

⁵ Афанасія Егінська (кін. VIII ст. – 850), з грец. Αθανασία – безсмертна.

⁶ За іншими даними – Марини чи Ірини. Батьки Афанасії були християнами.

⁷ Острів поблизу Аттики в Греції.

⁸ У 16 років.

⁹ Тобто араби. Поданий у тексті “Життя” етнонім варварів “Maurousioi” одні вважають означенням маврських (арабських, берберських) піратів, інші – росів.

¹⁰ На полі. У популярній літературі цей напад датується 813.

¹¹ Михайла II Травла (Недорікуватого) (820–829). Едикт про заміжжя вдів за іноземних християн був виданий за часів правління Михайла з сином Феофілом бл. 828. Або напад на острів відбувся пізніше, або між першим і другим шлюбом Афанасії пройшло 15 років. День її пам’яті 12.04. /25.04 (н.ст.), у католицизмі – 14.08. (в день смерті).

- ¹² *Василевский В. Г. Русско-византийские исследования. – Вып. 2. Житие свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. – СПб. : Тип. бр. Пантелеевых, 1893. – С. 64.*
- ¹³ Цитується “Житіє свв. Георгія Амастрідського”. Воно збереглося в єдиному рукописі Х ст. (*Paris. gr. 1452. Fol. 57r–75r*), який є частиною грецької Мінеї на лютий. Георгій Амастрідський (750/760–802/807) став єпископом, мабуть, після смерті єпископа Григорія (можливо племінника Георгія), чий підпис стоїть в актах VII Вселенського Собору (бл. 790). В Амастріді під покровительством Георгія провів 4 роки свт. Іоанн Готський, який утік від хозар. Георгій також очолив урочисту процесію по відправленню мощей свт. Іоанна в Тавріку, де того поховано. Георгій помер 3 березня в правління імператора Никифора I (802–811). Автором житія можливо був відомий агіограф Ігнатій Диякон (770/780 – після 845). Бл. 830 Амастріду в Пафлагонії захопила Русь. Нападники пограбували місто. В церкві руси спробували відкрити труну свт. Георгія в пошуках скарбів, але не змогли цього зробити. У воїнів відняло руки й ноги. Роси залишили місто. Анна захворіла при Чорній воді. Від Корсуня до Керчі 250 км.
- ¹⁴ Описується 2-й похід русів на Візантію між 825/842.
- ¹⁵ До Сінопа.
- ¹⁶ Георгія.
- ¹⁷ Язичницькі.
- ¹⁸ *Грушевський М. Житіє Георгія Амастридського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m-hrushevsky.name/uk/History/1895/VyjimkyZZherel/7ZhytijeGeorgija>*
- ¹⁹ М. Грушевський вважає, що його могли звати Олегом.
- ²⁰ *Василевский В. Г. Русско-византийские исследования. – Вып. 2. Житие свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. – СПб. : Тип. бр. Пантелеевых, 1893. – С. 64.*
- ²¹ Вождь росів.
- ²² До них повернулася здатність рухатись.
- ²³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 18–21.*
- ²⁴ Цитується твір “Бергінські аннали” (IX ст.), в яких описуються події за 830–882.
- ²⁵ *Халкідонський* – з міста Халкідон на північно-східному, малоазійському узбережжі Пропонтиди. Константинопольський патріархат поділявся на митрополії й єпархії.
- ²⁶ *Спафарій* – титул середнього рангу, одного з 18 почесних титулів у чиновницькій ієрархії Візантії.
- ²⁷ 18 травня.
- ²⁸ Імператорська резиденція на лівому березі Середнього Рейну, поблизу Майнца.
- ²⁹ Згаданий візантійський імператор Феофіл (829–842), послідовний прибічник іконоборства на константинопольському престолі (іконоборство тривало до 842).
- ³⁰ Насправді влітку 838 імператор Феофіл потерпів ряд значних поразок від багдадського (аббасідського) халіфа ал-Мустасіма (833–842).
- ³¹ Послами.
- ³² *Рос* – так вони самі себе називали. Можливо роси їздили в 839 в Константинополь, щоб укласти договір, який мав закріпити результати нападу на Амастріду на поч. 830-х. В листі Феофіла вони називалися грецькою мовою Ῥός (латинізований варіант – *Rhos*).
- ³³ *Хаканом* – каганом, тюркським титулом верховного правителя, який вживався князем Русі в період боротьби з хозарами (IX ст.) і навіть у X ст. В кінці 830-х відбулося перекочування угрів на Дніпровське лівобережжя (Леведію, на північ

- від Азовського моря) під час посольства Русі, прийнятого в 839 при дворі Людовіка Благочестивого.
- ³⁴ Посольство прибуло з Середнього Подніпров'я, з Києва, очевидно через землі кочівників (угрів?). У I пол. IX ст. роси/руси були вже активним суб'єктом політики в Причорномор'ї, на Середньому Дунаї, Близькому Сході.
- ³⁵ Феофіл I.
- ³⁶ Можливо вони мали повертатися з Баварської східної марки до Києва сухопутним шляхом або по Балтійському морю і річках.
- ³⁷ Можливо угрів, які на той час уже з'явилися в Подонні.
- ³⁸ Людовік I Благочестивий (814–840).
- ³⁹ *Свейв* – одного з двох (поряд з йотами чи готами, гаутами) племенних союзів, що мешкали в місцевості в Скандинавії зі столицею в Упсалі. Тобто, у складі посольства, мабуть, були варяги. Подальша доля посольства невідома.
- ⁴⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 39.*
- ⁴¹ Цитується твір Абу-ль-Аббаса Ахмада ібн Ісхака аль-Аббасі аль-Якубі (пом. 897/905) “Та’ріх” (“Історія”).
- ⁴² Намісник закавказької провінції Армінія в 847–861.
- ⁴³ Народу ас-санарійя в Північній Кахетії.
- ⁴⁴ Вірмени.
- ⁴⁵ Візантії.
- ⁴⁶ Діру?
- ⁴⁷ Халіф у 847–861.
- ⁴⁸ Армінією.
- ⁴⁹ Правитель Армінії в 845–849.
- ⁵⁰ *Густинская летопись // ПСРЛ. – Т. III. Ипатьевская летопись. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – с. 235.*
- ⁵¹ 843 р.
- ⁵² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 38.*
- ⁵³ Цитується твір Абу-ль-Аббаса Ахмада ібн Ісхака аль-Аббасі аль-Якубі (пом. 897/905) “Кітаб ал-булдан” (“Книга країн”).
- ⁵⁴ Альхесірас. Автор був у цьому іспанському порту і захоплювався його зручністю.
- ⁵⁵ Язичники.
- ⁵⁶ З варягами на західному узбережжі Франції й Іспанії.
- ⁵⁷ Чорне.
- ⁵⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 88–90, 93–94.*
- ⁵⁹ Цитується твір Абу-л-Касіма ібн-Хаукаля ан-Нісібі (X ст.) “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів і країн”) (X ст.).
- ⁶⁰ Загони воїнів-газі з Хорасана і Хорезма займалися розбоєм на торгових шляхах, захоплювали бранців для продажу в рабство в мусульманських країни.
- ⁶¹ Слов'ян відводили в полон до мусульман в Азію.
- ⁶² Еліту східних слов'ян називали русами; інші племена слов'ян, які платили данину київському князю, арабо-мусульманські географи іменували “ас-сакаліба”.
- ⁶³ Нападали з печенігами і булгарами, в союзі з норманами.
- ⁶⁴ *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). – СПб. : Тип. Импер. АН, 1870. – С. 135.*
- ⁶⁵ Слов'яни.
- ⁶⁶ Дослівно: під Козерогом.
- ⁶⁷ Несторіани.

⁶⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 117.*

⁶⁹ Руси.

⁷⁰ Дір (...833–839...?). Можливо, Дір правив перед Аскольдом. До часів правління Діра деякі вчені відносять інформацію про будівництво хозарської фортеці Саркел на Дону (833), що може бути свідченням загрози з боку Києва, про посольство “народу Рос” і його “кагана” до Ингельгайма і Константинополя (“Бертінські аннали”, під 838–839), про звернення вірменських “опозиціонерів” до “володаря слов’ян” (50-і роки IX сторіччя), повідомлення ібн-Хордадбеха про “купців ар-Рус” (не пізніше 70-х років IX ст. Інші царі ас-сакаліба – ал-Ф.р.н.дж, ат-Турк.

⁷¹ *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). – СПб. : Тип. Импер. АН, 1870. – С. 137.*

⁷² Діра.

⁷³ Аванджа, Аскольд, Олег?

⁷⁴ Франки.

⁷⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 20.*

⁷⁶ Цитується твір Абу-ль-Аббаса Ахмада ібн Мухаммада ібн Касіра аль-Фергані (798–861) “Кітаб аль-харакат ас-самавія ва джавіма” “ілім ан-нуджум” (“Книга про небесні рухи і зведення науки про зірки”).

⁷⁷ Середземне й Мармурове моря.

⁷⁸ Болгар.

⁷⁹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 11.*

⁸⁰ Проблема походження терміну “Русь” багатогранна, існує низка концепцій (норманська, скандинавська, антинорманська, руська, слов’янська, іранська, кельтська тощо) з цього приводу. Всі вони варті уваги доти, доки до них не долучаються московські ідеологи, які чи не завжди прагнуть пов’язати зі своєю державністю безпідставно присвоєний московітами термін “Русь”. З’ясування питання ускладнюється обмеженістю джерел VIII–X ст., особливо тих, які походять із Русі.

Скандинавська версія назви прийнята зарубіжними і рядом радянських дослідників, у першу чергу лінгвістів, а також істориків та археологів. Слово “русь” розглядається тут як етнонім і пов’язується зі скандинавським коренем *ro-* через фінське *Ruotsi*. Воно означає судно, греблю, шхери. Надійних підтверджень версія не має.

Московська етимологія кореня “рус” пропонується С. Роспондом (*Rospond S. Miscellanea onomastica Rossica. – III. Несколько замечаний о названии “Русь” // Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы. – М., 1979. – С. 43–47; Rospond S. Pochodzenie. – S. 35–50*). Повністю відволікаючись від гідроніма Рось, він називає дві можливі вихідні загальнослов’янської основи: 1) *rud-sa/rus-* “русаявий” і 2) *ru-/ry-* “плисти, текти” (укр. *русло*, польс. *runo*, *ruszyc*). Початковим утворенням від однієї з цих основ Роспонд вважає гідронім Рус(с)а (і назву міста Стара Руса), з якого нібито розвинувся етнонім “русь”. Версія не підкріплюється історичними документами.

Готська етимологія (Куник А. А. *Примечания к кн.: Дорн Б. Каспий, о походах древних русских на Табаристан // Зап. имп. Академии наук. – 1875. – Т. 26. – Кн. 1. – С. 54–55, 430–436; Шмурло Е. Восьмой археологический съезд (9–24 января 1890 г. Будилович А. С. К вопросу о происхождении слова “Русь”. Доклад на VIII археологическом съезде в Москве 1890 г. // ЖМНП. – 1980. – № 5. – С. 25–29*) не отримала поширення, хоча здійснюються спроби її відродження з метою обґрунтування готської теорії утворення Київської Русі.

Слову “русь” (на основі німецького кореня *hro?s*) намагаються надати значення “слава”, “славний”, “переможний”.

Балтійська етимологія опирається в основному на пізні і вторинні джерела та історичні висновки загального характеру. Найбільш докладно вона була викладена С. А. Гедеоном (*Гедеонов С. А. Варяги и Русь. – СПб., 1876. – Ч. 1–2*), а згодом коротко повторена А. Г. Кузьминым (*Кузьмин А. Г. “Варяги” и “Русь” на Балтийском море // Вопр. истории. – 1970. – № 10. – С. 28–55*) без суттєвої додаткової аргументації. Гедеонов наголосив на існуванні в західноєвропейських джерелах (переважно від XII–XIII ст.) етнонімів і хоронімів близького до слова “русь” звучання: *Rut(h)eni* (*Rut(h)enia*), *Rugi* (*Rugia*), а також назва о. Рюген. Основою для виведення слова “русь” із них було часте вживання назв *Rut(h)enia* і *Rugia* для позначення Русі, а також слов’янського населення о. Рюген – “ран” (*Трухачев Н. С. Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР, 1980 г. – М., 1982. – С. 159–175*). Але все це мало місце в пізніші часи.

Співставлення різночасових і різного походження хоронімів і етнонімів із загальним першим складом *ru-* (*Rutheni, Rugi, Ruzzi, Russi*), запропоноване ще в 1840-их, досі не знайшло переконливого обґрунтування хоча б відносно його правомірності як такого. Так, етнонім і етнонімічний хоронім *Rut(h)eni* і *Rut(h)enia* засвідчені в античних джерелах з I ст. до н.е. як позначення одного з кельтських племен, що населяли Аквітанію. Його використання в джерелах XI–XIII ст. свідчить не про його актуальність у цей час, а про характерну для середньовічної географії орієнтацію на античну хорографічну традицію, що вела до ототожнення найменувань, близькозвучних сучасному автору, і античних, які втратили історичний зміст: *Dacia* і *Dania*, *Galatia* і Галицька Русь (*Чекин Л. С. Традиционные и новые сведения в западноевропейской географии XII–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР, 1985 г. – М., 1986. – С. 157–163*). Прихильники гіпотези не аргументували можливість чергування *rug-/rus-*.

Гіпотеза Я. Отрембського примикає до “прибалтійського” напрямку й непереконливо пов’язує назву “русь” із гідронімом Русса, який має, за неаргументованим припущенням, “балтійське” походження (*Otrebski J. Rusь // Lingua rozniensis. – 1960. – Т. 8. – S. 219–227*).

Кельтська етимологія назви спирається на кельтський субстратний етнонім *Rut(h)eni* (*Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов // Вопр. истории. – 1974. – № 11. – С. 54–83*). Перша серйозна спроба дати лінгвістичне та історичне пояснення цієї етимології міститься в статті Прицака (*Pritsak O. The Origin of the Name rus/rus' // Turco-Tatar Past. Soviet Present. Studies Presented to Alexandre Bennigsen. – P., 1986. – P. 45–65*). Вказуючи, що форма *Ruzzi* з’являється в I пол. IX ст. у латинських пам’ятках Каролінгської імперії (Баварський географ, грамота Людовіка Німецького Нідеральтайхському монастирю), він вважає, що ці форми виникли з кореня *Rut-/Rut-en* в результаті другого верхньонімецького пересування приголосних і пов’язує його з кельтським етнонімом *Rut(h)eni*, що зберігся в античних джерелах I ст. до н.е. Проте, вочевидь корені *Rut-* і “*rus-*” не мають відношення один до одного.

Індоарійська етимологія висунута О. М. Трубачовим в результаті досліджень індоєвропейських мов періоду, безпосередньо наступного за розпадом індоіранської мовної спільноти (*Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкознания. – 1977. – № 6. – С. 13–29*). Трубачов вважає, що слово “русь” – відображення регіональної традиції назви Північного Причорномор’я

“Білою, Світлою стороною”. Ця традиція, на думку автора, ще дослов’янська і дотюркська, і тому він зводить слово “русь” до місцевого безсуфіксного варіанту давньоіндійського *rukṣa-*, допускаючи як гіпотезу специфічну індоарійську асиміляцію *russ-*. Версія нічим не підтверджується.

Українська етимологія слова “русь” поширилася серед радянських, вітчизняних і деяких зарубіжних істориків і археологів (Тихомиров М. Н. *Происхождение*. – С. 60–80; Рыбаков Б. А. *Древние русы*. – С. 23–104; Толочко П. П. *Древняя Русь*. – Киев, 1986. – С. 31; пор. гіпотезу В.А. Бріма про незалежне походження коренів “рос” і “рус-“: Брим В. А. *Путь из варяг в греки // Изв. АН СССР. – VII сер. Отд-ние обществ, наук. – Л., 1931. – № 2. – С. 201–247*). Тут слово “русь” розуміється як етнонім і зіставляється з низкою топонімів та етнонімів, які частиною засвідчені, починаючи з I тис. до н.е., античними і візантійськими авторами в Північному Причорномор’ї, частиною збереглися в топоніміці до теперішнього часу в Середньому Подніпров’ї.

В концепції, по-перше, встановлюється відповідність із етно- та топонімічною основою, мабуть, іранського походження (Абаев В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. – Л., 1973. – Т. II. – С. 435–437) *ruks / goxs* – “світлий” (варіанти: рокс-, рас, ракс-, ракш-, рокш-, рош- і префіксовані аорс-, аракс-, арсі-), ареал якої в V ст. до н.е. – V/VI ст. н.е. охоплював Середню Азію, Північний Кавказ і Північне Причорномор’я (Толстов С. П. *Из предьстории*. – С. 39–59; Vernadsky G. *The Origin*. – P. 167–179). По-друге, передбачається тотожність назви “русь” і гідроніма Рось (права притока Дніпра), по якій проходив кордон Русі з кочівниками, з похідними назвами приток Роська та Росава і топонімами Поросся, м Родня та ін. (Трубачев О. Н. *Названия рек правобережной Украины*. – М., 1968. – С. 237, 262).

Б. О. Рыбаков на основі даних Псевдо-Захарія про “народ рос” вважав, що в Середньому Подніпров’ї, в тому числі і в басейні р. Рось, у VI–VII ст. розвивалася особлива культура, яка отримала назву “старовини русів” (Рыбаков Б. А. *Древние русы*. – С. 23–104; Рыбаков Б. А. *Киевская Русь*. – С. 67–90; Седов В. В. *Анты // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. – М., 1987. – С. 16–22). І, власне, це є найбільш правдоподібна версія.

⁸¹ Про це написано в анонімному продовженні “Хроніки” Амартола; з інших джерел також відомо, що напад русів на Константинополь стався між 18–25 червня 860 (облога міста тривала до місяця). Дату походу в літописі вираховано за александрійським літочисленням (де від створення світу рахували 5500 років, а не 5508; 6360–5500=860). Михайло III П’яниця, син Феофіла і онук Михайла II Травла, зійшов на трон у 842 дитиною, а самостійним імператором став у 856.

⁸² *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 11.*

⁸³ Відомості про похід греків на Болгарію взято з продовження “Хроніки” Амартола, але там немає дати; при хрещенні Борис отримав ім’я Михайло.

⁸⁴ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 11.*

⁸⁵ Зимовий горностай.

⁸⁶ Данину хозарам платили також уличі, тиверці, кривичі, радимичі; в цьому році варягів вигнали, а запросили знову в 861.

⁸⁷ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 3.*

⁸⁸ *ПСРЛ. – Т. 3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 106.*

⁸⁹ Цитується Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів (XIII–XIV ст.).

⁹⁰ Кия.

⁹¹ За Новгородським першим літописом Аскольд (860–882) і Дір не пов'язані з Рюриком і згадуються в Києві як правителі у 860, в рік походу Русі на Константинополь, тобто до запрошення Рюрика в Новгород (це ж саме за Никонівським літописом). Часом же виходить, що в Києві вони сіли після походу на Константинополь. У творі польського історика XV ст. Яна Длугоша Аскольд і Дір постають як полянські князі, нащадки Кия (*Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 1–2. – Warszawa, 1964. – P. 121*).

Аскольд, на думку М. М. Брайчевського, був наступником брата Діра і прямим нащадком Кия (династія Києвичів). Можливо Аскольд – син і згодом співправитель Діра. Задля посилення свого політичного реноме він прийняв титул кагана, який дорівнював імператорському. Отже Русь стала врівень із Хозарією і Візантією – найсильнішими державами того часу. Саме з ім'ям Аскольда пов'язана перша спроба хрещення Русі в 860. На думку Брайчевського, в 864 або 865 київські дружинники досягали міста Абесгун в Ісфагані (вже у 852–853 руське військо на прохання санарійців – жителів Кахетії або Східної Грузії – брало участь у відбитті арабського наступу в Закавказзі), здійснили 4 походи на Царгород (860, 863, 866, 874), в результаті чого уклали вигідні мирні угоди.

⁹² *Лесной С. Иоанниковская летопись и ее значение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://alexfl.ru/vechnoe/vechnoe_mist11.html*

⁹³ Русів. Отже, поляни у 860 звільнилися від виплати данини хозарам.

⁹⁴ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 9.*

⁹⁵ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 31–39.*

⁹⁶ Цитується твір Фотія “Третя гомілія” (06.860). Серед праць Фотія (820–896) збереглися три твори, які є першими достовірно датованими грецькими текстами, де згадується про русів (під іменем росів): а) Дві гомілії (проповіді, промови, бесіди), виголошені Фотієм з кафедри собору Святої Софії в Константинополі перед міщанами під час нападу флоту русів на столицю Візантії влітку 860 (перша “Святішого Фотія, архієпископа Константинопольського, перша гомілія” на нашестя росів” – у хвилину смертельної небезпеки написана в 860 в момент облоги небезпеки під час навали “північних варварів”, роси представлені лише у назві; друга – під час загальної радості при їх відступі). Особливе значення цих гомілій як джерел полягає в тому, що вони є свідченням очевидця і адресовані безпосереднім свідкам того, що сталося. б) Третій документ – “Окружне послання” патріарха Фотія Східним Патріаршим престолом, присвячене скликанню Собору в Константинополі (867), де Фотій згадує про добровільне хрещенні “росів”, які ще недавно завдали стільки лих християнам.

⁹⁷ Гіперборейцями в добу Античності називалися легендарні жителі крайньої Півночі. Цим Фотій хоче показати, що йому відомо, звідки прийшли нападники, яких він іменує “росами” тільки в назві гомілії.

⁹⁸ Сприйняття нападів варварів як Божої кари за насилля християн над своїми ближніми було поширене у ті часи у масовій свідомості.

⁹⁹ Іер. 50, 22.

¹⁰⁰ Цей вислів передає враження від висадки десанту ворога безпосередньо біля стін міста.

¹⁰¹ Іер. 6, 22–25.

¹⁰² На фоні миролюбної політики Феодори Фотій докоряє міщанам за їх боягузство, проявлене при відсутності імператора й Варди.

- 103 У Константинополі великою популярністю користувалися міми. Імператор Михайл прославився пристрастю до жартів і розіграшів.
- 104 Єз. 15, 7.
- 105 Пс. 78, 4.
- 106 Звістка про напад прийшла надто пізно (і херсонесці не повідомили).
- 107 Не скористалися ефективним засобом зустрічі ворога біля вузького входу в Босфор.
- 108 Фотій непогано обізнаний про ті області, звідки прибули нападники.
- 109 Такими епітетами візантійці характеризували варварів.
- 110 Одна з коротких формул титулу візантійського імператора.
- 111 Після обміну полоненими у травні 860 відновилися ворожі дії Візантії з халіфатом Аббасидів.
- 112 Мавропотама (“Чорна ріка”) знаходилася, мабуть, у Каппадокії, за 500 км від столиці (тиждень кінного руху).
- 113 Вказівка на нападників як на слов’ян (а не вікінгів).
- 114 Яскравий образ нападників, що з’явилися раптово.
- 115 Пс. 79, 14.
- 116 Імператорський флот або був відсутній у столиці, або перебував у запущеному стані. Зовнішніх союзників у Константинополя не було.
- 117 Ієремія.
- 118 Багатьох мешканців Константинополя напад росів застигнув на приміських віллах, де вони й постраждали.
- 119 За словами автора, у росів не було чіткого керівництва, вони діяли хаотично.
- 120 Автор наголошує на примітивності зброї нападників, що не відповідає істині.
- 121 Чис. 16, 48.
- 122 *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год: проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 56–65.*
- 123 Цитується 4-а гомілія Фотія, проголошена 4.8.860, через півтора місяця після нападу 360-ти суден росів (18.06.860), невдовзі після їх відходу у кінці липня. Русь пограбувала, обложила Константинополь, а про бурю автор не згадує. Очевидно Візантія відкупилася контрибуцією і даниною, тож роси зняли облогу, але, за угодою 860, вони у 867 прийняли хрещення (так написано і в Акафісті Божої Матері). Назва росів фігурує тільки в назві твору.
- 124 Несподіваність нападу підкреслюється і в попередній гомілії. Система оповіщення на Чорному морі від якихось “ворогів, що посилювалися” (з 830-х), тільки налагоджувалася.
- 125 Перше зіткнення з жорстокими північними варварами справило гнітюче враження на ромеїв.
- 126 Натяк на вірогідні контакти нападників з імперією до цього нападу.
- 127 Воєнне керівництво Візантії було ніби в паралічі.
- 128 Пор.: Іс. 10, 14.
- 129 Пс. 126, 1.
- 130 Мається на увазі народ, з яким не рахуються цивілізовані країни.
- 131 Мається на увазі народ незначний, неіменитий з погляду християн.
- 132 Напад був вдалий, роси відступили, обтяжені великою здобиччю.
- 133 Мається на увазі або полюддя або розширення росами зони свого впливу.
- 134 У росів, на відміну від ромеїв, не було, на думку автора, ні дисципліни, ні воєнного мистецтва.
- 135 Пс. 79, 14.
- 136 Про вбивство слов’янами немовлят говорить і Псевдо-Кесарій (*Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1994. – Т. 1. – С. 254*). У язичницькі часи воно практикувалося у багатьох народів (Пс. 136, 9).

- 137 Роси сподівалися побільше виторгувати від обложених.
- 138 Число прибулих лодій (а не однодеревок) росів – 200–360. На кожній могло бути 40–100 чоловік – скільки ж на візантійських хеландіях.
- 139 Візантіїці вважали за можливе взяття міста росами, які вчинили нічний штурм з боку моря.
- 140 Єз. 2, 10.
- 141 Слова Богородиці.
- 142 Покров Пресвятої Богородиці.
- 143 Про присутність імператора Фотій не говорить.
- 144 Роси відступили несподівано – Фотій не пише ні про бурю, ні про розгром варварів. Можливо вони були стурбовані саме збереженням здобичі.
- 145 Вих. 12, 23.
- 146 *Nicolaus I Pontifex Romanus. Epistolae et decreta // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – T. 119. – Parisiis, 1852. – Col. 954.*
- 147 Цитується лист папи (з 858) Миколая I Великого (800–867) до імператора Михаїла III (09.865).
- 148 Від імені західних християн папа наголошує, що не вони є ворогами Сходу.
- 149 Мова йде про напади арабів на візантійські володіння в I пол. IX ст.
- 150 Натяк на розгром росами передмість Константинополя.
- 151 Автор сумує, що варвари не понесли покарання за їх жорстокі напади.
- 152 *Georgius Nicomedijsis Metropolitae. Orationes // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 100. – Parisiis, 1865. – Col. 1456.*
- 153 Цитується твір митрополита Георгія Нікомедійського (II пол. IX ст.) “Гомілія на свято введення в храм Пресвятої Богородиці” (21.11.860).
- 154 Константинополя.
- 155 Михаїл III і його дядько, куропалат Варда (цезар у 863–866).
- 156 Мається на увазі носіння риз Богородиці навколо стін Константинополя, довжина яких сягала 17 км.
- 157 Росів.
- 158 Можливо роси на той час усе ще грабували околиці Нікомедії.
- 159 Святій Трійці.
- 160 *Nicetas Paphlagonis. Vita S. Ignatii archiepiscopi Constantinopolitani // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1862. – T. 105. – Col. 516–517.*
- 161 Цитується твір Микити Давида Пафлагонського (X ст.) “Житіє патріарха Ігнатія”.
- 162 Патріархом Ігнатієм (847–858, 867–877). Як суперник Фотія, він був засланий на о. Теревінф (один із п’яти Принцевих островів), де пережив нашість росів у 860.
- 163 Червень 860.
- 164 Ігнатієм. У “Похвалі св. Іакінфу Амастрідському” він писав про росів.
- 165 Босфор.
- 166 Константинополем.
- 167 Ігнатій заснував декілька монастирів на островах Принцевого архіпелагу в Пропонтиді – Платі, Ятросі, Теревінфі.
- 168 Частина корми біля рульових весел.
- 169 Один із п’яти Принцевих островів.
- 170 У травні – серпні 861.
- 171 *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год: проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 114–115.*
- 172 Цитується твір продовжувача Георгія Амартола Ченця “Життєпис останніх імператорів” (948–963) про події 842–948.
- 173 Миколай Ооріфа – візантійський воєначальник і флотоводець.

- 174 Спархом. Очевидно він поєднував дві посади.
- 175 Автор легенько критикує недалекогоглядного імператора.
- 176 Чорної ріки.
- 177 В одній із редакцій твору керівниками експедиції росів названі Аскольд і Дір.
- 178 Мис на Босфорі при вході до протоки з Чорного моря, поблизу сучасного Анадолі-Кавак. Колись там знаходився античний храм, споруджений, за переказами, аргонавтами, який приваблював безліч паломників. У 941 патрикій Феофан розгромив у цьому місці флот київського князя Ігоря.
- 179 Така ж кількість у “Брюссельській хроніці”, а в “Хроніці венетів” Іоанна Диякона – 360. Візантія на той час мала декілька сот суден.
- 180 Натомість Фотій у 4-ій гомілії не говорить про повернення в столицю імператора. Можливо він прибув сюди після відходу основних сил росів, окремі загони яких ще продовжували грабувати візантійське узбережжя.
- 181 Накидка, яка покривала голову й плечі.
- 182 Можливо чуда й не було, а флот росів постраждав від стихійного лиха (без битви).
- 183 *Anonimi continatio Theophanis libris IV, Constantini Porphyrogeniti imp. jussu scripta // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 109. – Col. 209, 212.*
- 184 Цитується твір Продовжувача Феофана “Хронографія” (X ст.).
- 185 Роси грабували узбережжя Візантії.
- 186 Михайл III П’яниця (842–867). Помер у 867.
- 187 Буря.
- 188 Автор “Продовжувач Феофана” натякає, що напад Русі на Константинополь закінчився візантійською перемогою, досягнутою в 860 за клопотанням Божої Матері. Це переконання продиктувало наступну інтерпретацію: “*Чудеса благоговіння вони бачили під стінами столиці імперії і від горя у катастрофі, яка спіткала їх, Русь направила послів до Фотія і попросила його надіслати єпископа в свою землю*”. В тексті цього немає. Похід закінчився перемогою русів.
- 189 *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 151.*
- 190 Цитується твір Іоанна Диякона (+1018) “Венеціанська хроніка” (поч. XI ст.).
- 191 Візантіїці називали 200 суден (можливо йдеться про похід 863, а в ПМЛ оповідається про похід 866).
- 192 Руси штурмували Константинополь, спустошили його околиці. При цьому джерела називають якогось князя без імені (Дір? Чи у Діра був син?).
- 193 *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi; adiectis synaxariis selectis / opera et studio Hypolyti Delehaye. Bruxellis, Apud Socios Bollandianos, 1902. – Col. 769, not.*
- 194 Спотворена назва народу “рос”, який напав на Константинополь у 860.
- 195 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 13.*
- 196 ПМЛ написана 1110–1118, літописна версія списана з хроніки Симеона Логофета (II пол. X ст.). Чудо додано в обох творах. Буря нібито розкидала 200 кораблів росів і вони повернулися, після чого був плач в Русі. Про бурю згадують Симеон Логофет, Лев Граматик, “Продовжувач Амартола”, Феодосій Мелітенський.
- 197 Мавропотам у Каппадокії, за 500 км від столиці.
- 198 Правитель Константинополя.
- 199 Таємно, без війська.
- 200 *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 132.*
- 201 Цитується твір Іоанна Скілиці (XI – поч. XII ст.) “Огляд історії”.
- 202 Можливо малися на увазі напади у минулому росів на узбережжя Чорного моря.
- 203 Такі епітети щодо росів вживали й інші автори.

- ²⁰⁴ Епітет Константинополя.
- ²⁰⁵ Скорочено передана інформація з інших джерел.
- ²⁰⁶ “Друге (після Андрієвого) хрещення” відбулося бл. 866/867.
- ²⁰⁷ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 135.*
- ²⁰⁸ Цитується твір Іоанна Зонари (1074–1130) “Скорочення історій”.
- ²⁰⁹ Слідом за “Продовжувачем Феофана” та Іоанном Скілицею Іоанн Зонара говорить про дрібні напади росів на узбережжя Чорного моря до 860.
- ²¹⁰ Урочиста назва Константинополя в XI–XII ст.
- ²¹¹ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 156.*
- ²¹² Цитується твір “Брюссельська хроніка” (XIII–XIV ст.).
- ²¹³ Насправді 14.
- ²¹⁴ Василій коронований 26.05.866, Михаїл убитий 24.09.867.
- ²¹⁵ VIII індікт з 1 вересня 859 по 31 серпня 860.
- ²¹⁶ 6368 константинопольської ери = 860 н.е.
- ²¹⁷ Самостійного правління (з середини березня 856).
- ²¹⁸ За іншими джерелами – 860. Найкращі умови плавання по Чорному морю – в червні і липні. Плавання від Києва до Константинополя на торгових суднах, більш повільних, ніж військові, тривало 6 тижнів.
- ²¹⁹ Роси не програли битви. Хоча природна стихія могла мати місце.
- ²²⁰ *Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. – Cambridge (Massachusetts) : The Mediaeval Academy of America, 1946. – P. 30.*
- ²²¹ Цитується твір дожа Андрея Дандоло (бл. 1310 – 1354) “Хронікон венетів” (після 1339).
- ²²² *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 7.*
- ²²³ Напали 18.06.860. Повернулися в кінці липня (буря вигадана?).
- ²²⁴ Літопис написаний у XVI ст. (з додаванням опису чуда). Далі йде мова про вигнання варягів з Новгороду в 860 і їх запрошення в 862.
- ²²⁵ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 9.*
- ²²⁶ І співом.
- ²²⁷ Про те ж саме друга версія. Отже, у 860 відбувся перший вдалий похід росів на Царгород.
- ²²⁸ *Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematribus et de Administrando imperio // Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae. – Paris, 1711. – Т. 2. – P. 114–114.*
- ²²⁹ Цитується анонімний твір “Сказання про хрещення руси” (серед. XVст.), надрукований А. Бандурі.
- ²³⁰ Автор “Сказання” помилково відносить поїздку Кирила й Мефодія до часів Василя I Македонянина (867–886). Вона відбулася за часів Михаїла (842–867).
- ²³¹ Мефодій-Михаїл (815/820 – 885), брат Кирила-Константина (827–869). У 860 ці брати-просвітителі були направлені з місіонерською метою до двору хозарського кагана. Згідно з житієм Кирила, посольство стало відповіддю на прохання кагана, що обіцяв, якщо його переконають, прийняти християнство.
- По дорозі в Хозарію брати в січні 861 зупинилися в Корсуні Таврійському, який на той час був частиною Візантійської імперії. Готуючись до полеміки, Константин вивчив єврейську мову, самаритянське письмо, а поряд із ними “руське” письмо і мову (дехто вважає, що в житті описка і замість “руські”

письмена слід читати “сурські”, тобто сирійські – арамейські; зважаючи на поширення вчення Церкви Сходу в Хозарії слов’яни Хозарії могли використовувати сирійське письмо; як би там не було, це не могла бути окрема давньоруська мова, яка в ті часи ще не виділилася з загальнослов’янської, фессалонікійський діалект якої брати знали з дитинства).

У Херсонесі брати знайшли мощі папи Климента, засланою в Херсонес і там утопленого в 101 (мощі були знайдені на напівзатопленому островці, як вважають, у нинішній Козачій бухті Севастополя). При цьому саме віднайдення відбувалося за участі високопоставлених представників константинопольського духовенства і місцевого херсонеського єпископа Георгія II. Пізніше брати взяли мощі Климента з собою у Велику Моравію, а у 867 – до Риму. Константин-Кирило відіграв провідну роль у цій події, яку згодом сам описав у “Слові про набуття мощей Климента, папи Римського”, що дійшло у слов’янському перекладі. Є. В. Уханова вважає, що як віднайдення мощей, так і наступне перенесення їх Константином-Кирилом до Риму були не тільки актами благочестя, але й політичними актами константинопольського двору, спрямованими на примирення Константинополя з римським престолом у два моменти, коли це здавалося можливим: при обранні патріархом Фотія (до його відомого розриву з папою Миколаєм) і після усунення Фотія новим імператором Василієм Македонянином.

Диспут Константина з мусульманським імамом і єврейським рабином, що відбувся в присутності кагана в його ставці, згідно з “Житієм” скінчився перемогою Константина, однак каган віру не змінив. Арабські джерела і “Лист Йосифа” дають іншу картину: переможцем диспуту був визнаний рабин, який зіткнув Константина з імамом і, почекавши, коли вони дискредитують один одного перед каганом у взаємній суперечці, потім довів кагану переваги єврейської віри.

При поверненні з Хозарії, як свідчить сучасний Кирилу його життєпис, святий припинив забобонне вшанування жителями Фулл (єпархіальний центр у Криму) одного великого дуба. Згодом Фулльська єпархія була приєднана до Суразької. У 862 Кирило і Мефодій повернулися в Константинополь.

Улітку 863 брати на запрошення князя Ростислава переселилися до Моравії, щоб проповідувати християнство. Там у 863 вони й створили слов’янську азбуку. В 864 відбулося хрещення Болгарії. Діяльність братів описана в “Житті Кирила” (X/XV ст.) і “Житті Мефодія” (XII ст.).

²³² ПСРЛ. – Т. 9. VIII. *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 9.*

²³³ ПСРЛ. – Т. 3. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 106.*

²³⁴ В Києві Аскольд і Дір назвалися князями і почали воювати з древліанами і уличами – цей текст передує покликанню варягів.

²³⁵ ПСРЛ. – Т. 15. *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью / под ред. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Леонида Демиса, 1863. – С. 31.*

²³⁶ Цитується твір “Тверський літопис” (XVI ст.).

²³⁷ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 12.*

²³⁸ Запрошені в 861. Їх запросили словени, меря й кривичі (спочатку варягів вигнали, а потім запросили, бо серед місцевого люду панував безлад).

²³⁹ Біля Пскова.

²⁴⁰ *Черноризец Храбр. О письменах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://drevlit.ru/docs/chehia/IX/Slav_pis/text3.php*

- ²⁴¹ Цитується твір Чорноризця Храбра з Болгарії (IX–X ст.) “Про письмена”. У різних списках назва пам’ятки дається по-різному: “Чорноризця Храбра відповіді про письменах”, “Сказання, як склав святий Кирило слов’янам письмена” та ін. Проте ці варіанти явно є спробами наступних переписувачів дати пам’ятці назву, яка б більш повно і точно розкривала її зміст. Про первісність саме найбільш короткої назви говорить і та обставина, що саме вона наводиться в найстарішому списку пам’ятки – Лаврентіївському 1348. На думку одних дослідників, “Хоробрий” – особисте ім’я, інші вважають його псевдонімом. Можливо він був послідовником Константина і Мефодія.
- ²⁴² “Черти” і “рези”, ймовірно, були якимось різновидами піктографічно-гаммового і рахункового письма, відомого також у інших народів на ранніх етапах їх розвитку. Можливо, відображення “черт” і “резів” слід бачити в різних знаках, виявлених на кераміці та будівельних спорудах на території Першого Болгарського царства.
- ²⁴³ Храбр має на увазі, що ці письмена використовували з I пол. IX ст., не пристосувавши їх до особливостей слов’янської мови. “Римські письмена” – латинський алфавіт.
- ²⁴⁴ Сенс фрази в тому, що в грецькому алфавіті відсутні літери для передачі особливих, специфічних для слов’янської мови звуків.
- ²⁴⁵ **Синопис Київський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>**
- ²⁴⁶ Можливо, до Аскольдового хрещення Русі якимось чином була дотична діяльність св. Кирила. В Густинському літописі зберігся фрагмент (ПСРЛ. – Т. 2. III. – С. 237), у якому, оповідаючи про складення слов’янської грамоти, автор зазначає: “Про те літописці різні оповідають, [що] не знають хто й коли, і в який час винайшов грамоту Слов’янську. Деякі кажуть, що ще святий Ієронім, котрий був родом слов’янин, бувши премудрим у писаннях і люблячи свій народ слов’янський, не бажаючи, аби вони в безумстві перебували, винайшов їм літери і грамоти їхньою мовою склав. Інші ж інакше кажуть (тут на полях посилання на Мартіна Бельського та Гваньїні – І. М.). Але найдостовірнішим є сказане преподобним отцем нашим Нестором, літописцем Руським, що коли хрещена була земля Болгарська в рік 6371 (863), інші без писання жили. Потім же року 6374 (866) зібралися князі Ростислав Словенський, Святополк Муравський, Коцел Болгарський...” (далі йде відомий з “Повісті минулих літ” опис запровадження слов’янської грамоти). Звичайно, даний текст міг бути написаний і на основі нині існуючого тексту “Повісті минулих літ”. Проте, цей казус усе ж заслуговує на увагу. Не виключено також, що саме в авторській редакції “Повісті минулих літ” містилася інформація, яка надихнула Дмитрія на те, аби пов’язати хозарську місію св. Константина з хрещенням Русі.
- У світлі усього вищевказаного вже не виглядає такою однозначною помилкою і повідомлення т.зв. “Хіландарського списку” розширеного житія св. Константина (Бодянский О. М. Кирилл и Мефодий. Собрание памятников, до деятельности святых первоучителей и просветителей славянских племен относящихся // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – 1873. – Кн. I. – С. 498), де моравський князь Святослав названий також Туровським князем. Тут знаходимо й приписку, зроблену переписувачем: “Роські князі послів шлють, аби віру примножити”.
- ²⁴⁷ ПСРЛ. – Т. III. *Ипатьевская летопись.* – СПб : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – С. 237.
- ²⁴⁸ Після війни з Візантією й вторгнення Варди. Цар хрестився в 863, народ – у 864–865.

- ²⁴⁹ ПСРЛ. – Т. 9. VIII. *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 9.
- ²⁵⁰ За Татішевим, у Ніконівському й Іоакимівському літописах містяться не відомі з інших джерел дані про події, що мали місце за часів Аскольда й Діра.
- ²⁵¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком.* – К. : Дніпро, 1989. – С. 12.
- ²⁵² Повстання Вадима в 864. Згідно ПМЛ, у цей рік від Рюрика пішли Аскольд і Дір.
- ²⁵³ Де мешкали полочани.
- ²⁵⁴ Ростов – біля пізнішого Ярославля, тепер за Московією.
- ²⁵⁵ Там, де жили весь, а мурома мешкала в районі Мурома.
- ²⁵⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком.* – К. : Дніпро, 1989. – С. 13.
- ²⁵⁷ Повністю. Хрестив єпископ (від Фотія). Потім Аскольд вимагає вищого статусу ієрарха, тому в 874 хрещення відбулося по новому.
- ²⁵⁸ ПСРЛ. – Т. 9. VIII. *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 9.
- ²⁵⁹ У 864 Рюрик оженився на Єфанді, сестрі сина конунга Олега, що був у нього на службі. Бл. 875 народився Ігор. Вбивство Вадима у деяких літописах віднесене до 865.
- ²⁶⁰ Де Рюрик посадив своїх намісників (тобто варяги просунулися сюди до 882). Брати, протистоячи Рюрику, здійснювали походи на північ.
- ²⁶¹ ПСРЛ. – Т. III. *Ипатьевская летопись.* – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – С. 237.
- ²⁶² Ростислав Словенський – мабуть, моравський князь Ростислав (846–870).
- ²⁶³ Святополк Муравський – князь Святополк I (870–894)
- ²⁶⁴ Коцел Болгарський – блатенський князь, який наслідував своєму батькові в 861.
- ²⁶⁵ *Фотий, патриарх Константинопольский. Окруженное послание к восточным архиерейским престолом, а именно – к Александрийскому и прочая, в коем речь идет об отрешении некоторых глав и о том, что не следует говорить об исхождении Св. Духа “от Отца и Сына”, но только “от Отца”* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/acts/09/3/867_foty.htm
- ²⁶⁶ Цитується окружене послання Фотія (866/867). Звертає на себе увагу, що Фотій описує звернення народів до християнства саме як “навчення язиків”; у цьому можна бачити відображення політики терпимості щодо перекладів священних текстів на національні мови (втім, саме слово мова (lingua) вже в біблійних текстах отримує значення “народ”, що збереглося в старослов’янській мові і в старофранцузькій “langue d’oc”.

Використання національної мови допускалося ще за Іоанна Златоуста (398–404) у готській церкві Константинополя (*Theodor. Hist. Eccl. V, 30*). В епоху Фотія така практика отримала офіційне схвалення. Не кажучи вже про діяльність слов’янських просвітителів свв. Кирила і Мефодія, слід зазначити дозвіл, даний імператором Василієм I (867–886) грузинському князю на вживання в богослужінні місцевої мови. При цьому греки, в тому числі сам Фотій, не втрачали нагоди виділити особливе значення їх власної мови як богообраної мови Євангелій і божественної літургії (див.: *Пападопуло-Керамевса. Малыя творения Фотия.* – С. 233–234), хоча й не доходили до крайнощів сформульованої на франкфуртському соборі (794) відомої концепції “трьох священних мов”, на яких тільки й допускалося читання біблійних текстів – старослов’янської, грецької й латинської (“тримовна ересь”), і якої, після деяких коливань у IX ст. (див.: *Успенский. История, II.* – С. 108–140], згодом твердо дотримувалися католики.

²⁶⁷ Послання (енцикліка) датується I пол. 867 (*Hergenrother, I. – С. 642–48; Dvornik. Schism. – С. 117–118; Grumel. Regestes – С. 481*); його відносили також до кінця 866 (*Успенский. История, II. – С. 76*). Список є листом Фотія до Михаїла I, патріарха александрійського (859/860–871/872); слова “та інше” стосуються його титулу. В підпорядкуванні Александрійської церкви було до 100 єпископів.

Хрещення Аскольда (867) засвідчив Фотій, повідомляючи, що Русь “прийняла пастиря”, тобто єпископа. Константин Багрянородний, Скіліца, Зонара та Михаїл Гліка писали про архієпископа. У “Василіках” – церковному статуті імператора Лева VI (886–912), що містить списки кафедр Константинопольського патріархату, та аналогічний реєстр, який уклали за часів Константина Багрянородного (912–959), є свідчення про існування Київської єпархії. У першому списку під номером 61, у другому – під номером 60. 1-й єпископ – Михаїл, далі – Левон? (за часів Василя, діда Константина). Кирило взимку 861 бачив у Херсонесі руські Євангеліє і Псалтир. Про запровадження християнства за часів Аскольда свідчить життєпис Константина Багрянородного, Хроніки Зонари й Михаїла Гліка, Густинський літопис, Київський Синопис і твори арабських письменників – Ібн-Хордадбега, ал-Масуді та ін.

²⁶⁸ Собор, на який Фотій запрошував надіслати представників, відбувся в Константинополі, ймовірно, влітку 867 (*Россейкин. Правление. – С. 407, 416*); в присутності імператорів і посланців східних патріархів на ньому був анафематствуваний і скинутий папа Миколай I – за порушення Символу віри і обрядів і за домагання на втручання в справи Східної Церкви (*Mansi. XVI. – Col. 5; 256; PG 105. – Col. 256*). Вже 24 вересня 867 в результаті вбивства Михаїла III автократом став Василій I, який скинув і заслав Фотія, постаравшись знищити все, що нагадувало б про його успіхи в боротьбі з Римом.

²⁶⁹ “Еллінською” називалася будь-яка політеїстична релігія.

²⁷⁰ Про те, що навернення болгар у християнство коштувало Фотію багатьох зусиль, він говорить і в своєму посланні князю Борису-Михаїлу (865).

²⁷¹ Хрещення болгар відбулося у 864/865.

²⁷² Фотій використовує вельми рідкісне слово з дослівним значенням “бути щепленим до іншої рослини”. Далі він розвиває “садівничу” метафору своєї місіонерської діяльності.

²⁷³ Дунайські болгари.

²⁷⁴ Далі йде важливе місце для давньоукраїнської історії.

²⁷⁵ Ці слова, цілком імовірно, відображають численні чутки, які були викликані в столиці недавнім несподіваним моторошним нападом росів.

²⁷⁶ Тут Фотій уперше прямо в тексті називає ім'я народу, який напав на Константинополь (у гоміліях воно наведене лише в назві). Можливо, що під час навали 860 в Константинополі згадували відоме біблійне пророцтво (*Єз. 39, 1*), де в грецькому тексті фігурує “князь Рос” (пор.: *Leon. Diac. IX, 6*). Сам Фотій ні разу не посилається на це місце в Єзекіїля, хоча воно прекрасно підходило для теми його гомілій: адже мова там іде про допущений Богом напад полчищ північного народу, який зазнав поразки після того, як Господь прийшов на допомогу своєму народові. Тому навряд чи можна погодитися з тими, хто вважає, що даний пасаж є натяком на те, що нападники якраз і є легендарним біблійним “Рос” (*Сюзюмов. О происхождении. – С. 121–123*). Цим намагалися пояснити і саму форму грецького імені “руси” (що не відмінюється, з наголошенням через омегу, як і в Біблії) (див.: *Брим. Происхождение; Сюзюмов. О происхождении; Соловьев. Имя*). Хоча саме ім'я (лат. Rhos передає грец. Ρος) засвідчене Бергінськими анналами під 839 (*MGH Scr., I, 434*), задовго до згаданих подій (як і Rusii у Ліутпранда).

²⁷⁷ Очевидно, Фотію було добре відомо про військове і політичне посилення Русі. Про це йдеться і в хроніці Псевдо-Симеона: “*Руси ж, що носять також ім'я дромітів, які поширилися як відгомін тих, хто скористався за наказом якоїсь слави звичаю (?) і тримав їх зверху, прозвалися від якогось могутнього Роса*” (Ps.-Sym. (CB), 707).

²⁷⁸ Похід 866.

²⁷⁹ З часу відомої облоги Константинополя Руссю в 860 не пройшло ще й семи років. У візантійській дипломатичній термінології слово “любов” означало “договір про дружбу і взаємодопомогу” (Малингуди. *Связи // ВВ. – 56 (1995). – 85*); в русько-візантійських договорах X ст. “сотворити любов” означало “укласти договір”.

²⁸⁰ Це означає не стільки тих, хто зобов'язаний платити данину (“піддані”), скільки тих, хто демонструє послух, що надає певний відтінок добровільності (Фуکید так називає союзників Афін). Прийняття християнства традиційно розглядалася в Візантії як формальне входження в число “підданих” імперії (Литаврин. *Болгария и Византия. – 256–263; Obolensky. The Principles. – 56–58*).

²⁸¹ “Гостинні” (“заступники гостей”) у добу Античності означали свого роду “дипломатичних представників” – громадян полісу, які захищали інтереси формально безправних іноземців. Можливо, Фотій має на увазі якийсь торговий договір із Руссю, де обговорювалися права купців (“гостей”) і гарантії їх недоторканності.

²⁸² 2 Кор. 1, 3; Еф. 1, 3.

²⁸³ Відправка єпископа повинна була означати заснування нової Руської єпархії в Києві (де, за ПМЛ, у той час сиділи Аскольд і Дір). Якби мова йшла про Причорноморський регіон, більш логічним уявлялося б доручення турбот про хрещення Русі місцевим пастирям – тому ж Антонію Боспорському, який на той час розгорнув активну місіонерську діяльність (Phot. Ep. (Teub.), ep. 97).

В “Життєписі Василя” йдеться про архієпископа, поставленого Ігнатієм в часи правління Василя I (ThC. V, 97 // PG 109. – Col. 359). Отже, або його царственний автор, онук Василя Константин VII Багрянородний (912–959), прагне приписати одному своєму дідові (співправителю Михаїла з травня 866) укладення миру з Руссю, або (що ймовірніше) самі переговори проходили в кілька стадій. Якщо Фотій каже про добровільне смирення раніше грізних варварів, то Василю доводиться домагатися миру за допомогою багатих дарів. У одному пізньому джерелі хрещення Русі за часів Василя віднесено до 881/882 (Schreiner. BK II, 605).

²⁸⁴ Русь стала потужною єпархією (митрополією) Константинопольської церкви.

²⁸⁵ 1 Тим. 2, 4.

²⁸⁶ Договір із росами і відправка до них єпископа могли статися в 866/867. Прийняття християнства Руссю безпосередньо пов'язане тут із укладенням договору, причому ініціатива цілком приписана самим новонаверненим. Утім є малоімовірним, що подібний захід міг здійснитися без попередньої місіонерської роботи: цілком можливо, що цю роботу проводили численні грецькі бранці русів; вони ж могли роз'яснити і сенс катастрофи походу 866: всемогутній Господь християн покарав язичників. З огляду на те, наскільки чутливі до військових поразок прибічники культів, заснованих на поклонінні божествам війни, прагнення Русі (чи її частини) до нової віри стає зрозумілим.

У Лева VI в інвентаризації православних єпархій Русь позначено в 61-му рядку. У списку, складеному під час правління Константина VII, Русь проходить по 60-й позиції.

В руських джерелах нічого не говориться про хрещення в часи Аскольда і Діра, тому російські історики (починаючи зі священника О. В. Горського, 1812–

1875) висунули тезу про те, що слова Фотія стосуються, мабуть, не Київської, а якоїсь “іншої” Русі (хоча ніякої іншої Русі ніколи не існувало!). Голубінський вважав цю Русь “Тмутараканською”, Васильєвський відносив її до таврійських готів; до них приєднувався Россейкін (*Правление*. – 483), який бачив у цій Русі частину росів, що залишила Київ і осіла в Причорномор’ї. До хрещення “Тмутараканської Русі” відносить слова Фотія і Вернадський (*Древняя Русь*. – 348; 355; 365). О. Никон (Лисенко) висунув думку про те, що хрещена Фотієм Русь нібито знаходилася в Приазов’ї і в районі Нижнього Дону (*Лысенко. “Фотиево” крещение*. – 34).

Ще однією тенденцією в історичній науці став пошук зв’язку хрещення, про яке говорить Фотій, із Хозарською місією св. Константина-Кирила. Ще в давній західнослов’янській традиції (у Стрийковського) хрещення Русі приписувалося посланцеві Кирила Навроку; в XIX ст. прямо поєднали ці дві події. Так, В. І. Ламанський “направив” Кирила прямо в Київ, ототожнивши його з тим єпископом, про якого згадує Фотій (*Житіє*, 38). Ф. І. Успенський вважав, що Фотій опирався лише на донесення Кирила про успішну проповідь у Північному Причорномор’ї під час хозарської місії (серед “Фульського коліна”, тобто в Криму) (*Історія*, II, 33). Найбільш аргументовано видається та точка зору, згідно з якою як напад 860, так і хрещення при Фотії та Ігнатії відносять до тієї Русі, яка контролювала дніпровський водний шлях (див.: *Рапов. Русская церковь*. – 87–98). Бо іншої Русі просто не існувало!

Руси надіслали послів до греків з повідомленням, що хочуть хреститися. Фотій направив до них єпископа, руси його прийняли, і все це трапилося в Києві.

²⁸⁷ Прикінцева частина збереженого списку адресована безпосередньо патріарху александрійському Михаїлу I.

²⁸⁸ Іер. 31, 34.

²⁸⁹ Пс. 18, 5; Рим. 10, 18.

²⁹⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия*. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. *Вост. источ.* – С. 60–61.

²⁹¹ Цитується твір Шарафа аз-Замана Тахіра ал-Марвазі (1056/1057 – 1124/1125) “Таба’ї ал-хайаван” (“Природа тварин”), який опирається на працю ал-Біруні.

²⁹² Русі.

²⁹³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия*. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 2. *Визант. источ.* – С. 62.

²⁹⁴ Цитується твір Садіда ад Діна Мухаммеда Ауфі (1171–1242) “Збрання оповідань і світоч переказів”.

²⁹⁵ Русі, які демонстрували первісну войовничість.

²⁹⁶ *Constantinus Porphyrogenus. De vita et rebus gestis avi sui Basilii Macedonis // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – Т. 109. – Col. 359.*

²⁹⁷ Цитується твір Константина Багрянородного (905–959) “Житіє імператора Василя”.

²⁹⁸ Імператор Василій, після походу русів у 874.

²⁹⁹ Князь.

³⁰⁰ Народні збори.

³⁰¹ Власну.

³⁰² Дан. 3, 13 і наст.

³⁰³ Іоан. 14, 14.

³⁰⁴ Втор. 6, 16.

³⁰⁵ Іоан. 12, 28.

³⁰⁶ Похід 860. Аскольду не сподобалося, що після першого хрещення у 866/867 його вважали підданим імперії, тому він вимагав дарів та вищого рангу ієрарха. Все

це він і отримав – Ігнатій послав архієпископа, щоб “по-новому” хрестити русів у 874; Аскольд звів на Подолі біля Дніпра церкву св. Іллі, де нинішній храм. Прийняття нової віри послабило позиції київських князів, чим скористався Олег.

Уперше інформація про правителя росів походить з “історичної майстерні” імператора Константина VII Багрянородного чи, точніше, від одного з анонімних авторів, які працювали у цьому “історичному гуртку”. У написаному наприкінці 940-х життєписі імператора Василя I так зване “перше хрещення” росів у 867 оповите цікавими, проте цілковито вигаданими подробицями, які радше є гаданим місіонерським текстом, аніж оповіддю по гарячих слідах, як це часто безпідставно вважається в літературі.

Василій I уклав із русами мирний договір у 874 (*Const. Porph. – P. XCXII*)

За словами Константина VII, автора біографії його діда, Василя Македонського, саме останній переконав Русь відмовитися від свого язичництва. Константин VII пов’язує навернення з *Фотієм* та *Василієм*, а не його попередником *Михайлом III* і патріархом Ігнатієм. Константин розповідає, як візантійці отримали від Русі багаті дари, в тому числі вироби з золота, срібла і коштовні тканини. Він також повторює традиційну історію, що язичники були вражені дивом: книга Євангелія, кинута архієпископом у піч, не згоріла.

³⁰⁷ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 132–133.*

³⁰⁸ Іоанн Скіліца (кін. XI – поч. XII ст.) повторив оповідь Константина Багрянородного. Його працю, а також праці Георгія Синкелла (кін. VIII – поч. IX ст.) й Феофана (760–818) використав для компілятивного твору Георгій Кедрін (кін. XI – поч. XII ст.). У Кедріна зазначено: “*Руси, народ скіфський, що мешкає біля Північного Тавру, лютий та ненаситний... випробувавши гнів Божий* (після нападу на Константинополь – *I. M.*), *у країну свою повернувся. Потім прислав у Царгород посольство, просили сподобити їх [тайнства] святого хрещення, яке і отримали*”. Про Аскольдове хрещення писав і Зонара.

³⁰⁹ Василій I Македонянин (867–886) і патріарх Фотій.

³¹⁰ В інших документах іде мова про архієпископа чи царя.

³¹¹ В інших документах фігурують старці.

³¹² Запозичено з більш ранніх документів.

³¹³ Іоан. 14, 14.

³¹⁴ Іоан. 14, 12.

³¹⁵ Приймали хрещення. Володимир повернув християнству статус офіційної релігії.

³¹⁶ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 135–136.*

³¹⁷ Василій.

³¹⁸ Захарія Копистенський називає архієрея митрополитом Михайлом. У інших джерелах він названий архієпископом.

³¹⁹ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 137.*

³²⁰ Цитується твір Михаїла Гліки (XII ст.) “Хроніка”.

³²¹ Василієві.

³²² Роси.

³²³ *Ephraem Monah. Imperatorum et patriarhorum rectnsus / ed. S. Bekker. – Bonnae, 1840. – P. 259–260.*

³²⁴ Цитується віршована “Хроніка” ченця Єфрема з Енію (Фракія) (XIV ст.), яка описує історію імператорів від Цезаря до середини XIII ст. і константинопольських патріархів до II чверті XIV ст.

³²⁵ *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – С. 139–140.*

- ³²⁶ Цитується “Мала хроніка” з рукопису Іверського монастиря на Афоні (XIV–XVI ст.).
- ³²⁷ Вживається відмінювана форма назви “роси”.
- ³²⁸ Іерей.
- ³²⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников / под редакцией Е. А. Мельниковой. – М. : Логос, 2003. – С. 107.*
- ³³⁰ 882 рік. Інші джерела говорять про 874.
- ³³¹ *Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematribus et de Administrando imperio // Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae. – Paris, 1711. – Т. 2. – Р. 116.*
- ³³² Починаючи звідси – майже дослівне цитування “Хроніки” Іоанна Скіліци.
- ³³³ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 13.*
- ³³⁴ Дикий народ.
- ³³⁵ 874. З Болгарії направив?
- ³³⁶ При Ігнатії, 867–877. Запозичено в Скіліци чи Зонари. Майже ідентичний текст знаходимо в “Хронографі 1512 року”.
- ³³⁷ *ПСРЛ. – Т. 2. III. Ипатьевская летопись. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – С. 239.*
- ³³⁸ *Синописис Київський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>*
- ³³⁹ Насправді у 874, коли була здійснена спроба невдалого походу росів на Царгород (можливо русько-угорського війська на інші землі імперії). Досягнута візантійсько-руська угода. З Никонівського літопису відомо ще про два походи Аскольда на Візантію. “...Море було спокійне, та тут раптом здійнялася буря з вітром, і великі хвилі розкидали кораблі язичників-русів, і прибило їх до берега і переламало так, що небагатьом із них пощастило уникнути цієї біди й повернутись додому...”. Повернулася додому лише мала частина дружини, і в Києві “був плач великий”.
- ³⁴⁰ Швидше це було за часів Аскольда (пасинка жінки Рюрика Єфанди?). Мається на увазі хрещення 874 (за Ніконовським літописом, хрестилися Аскольд і Дір).
- ³⁴¹ Основа даного сюжету має грецьке походження. Він уперше з’являється у писаннях Константина Багрянородного, звідки перейшов до “Продовження Феофана” (Бибиков М. В. *Византийские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 104–105*) текстів Кедріна та Зонари. Увійшов він і до писань М. Стрийковського (пор.: *Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi... – С. 133*), посилення на якого (як і на Кромера та Зонару) вставлене й до “Синописиса”. Наразі, у М. Стрийковського наведене чудо описане дуже коротко, і не могло бути в даному випадку джерелом. Посилання свідчить про існування паралельних сюжетів.
- На літописне походження оповіді в агіографічному тексті та в “Синописисі” вказує наведена дата – 866. В Густинському літописі дійсно під 866 повідомляється про цю подію дуже коротко і з посиланнями на Куропалатеса, Баронія та Кромера (*Густинская летопись... – С. 239*). Отже, очевидно, як Лев Кревза, так і автор Густинського літопису взяли цей фрагмент зі свого літописного джерела, в якому, можливо, ще не було проставлене посилання на твори зарубіжних істориків (оскільки Л. Кревза їх не наводить).
- ³⁴² *Papoulidis C. The Baptism of the Russians in the Iviron Codices 1317 and 1319 of the 18th Century // Balcan Studies. – 1981. – Vol. 22. – P. 80–81.*
- ³⁴³ Цитується анонімний твір “Сказання про те, як роси стали християнами” (XVIII ст.).

- ³⁴⁴ Після успішних дій візантійського флоту проти арабських піратів у Далмації місцеві “скіфи” (хорвати, серби та інші племена) повернулися під владу імперії і прийняли від Василя священників.
- ³⁴⁵ Василій I зміцнив позиції християнства в Болгарії, направивши туди архієпископа.
- ³⁴⁶ Василій I не воював із болгарами, вони хрестилися в 864.
- ³⁴⁷ В одній сицилійській хроніці хрещення євреїв віднесене до 874.
- ³⁴⁸ Найменування правителя росів.
- ³⁴⁹ В інших джерелах вони названі “старцями” або “вельможами”.
- ³⁵⁰ Такий етнонім (Рѡсѡкоі) у Зонари відсутній, але при описі війн Святослава на Балканах зустрічається термін Рѡсѡкос (“руський”). У Никифора теж відсутній термін рустіни.
- ³⁵¹ Різні автори по різному називали наших предків: оі Рѡс або Рѡс (*Фотій, Зонара, Єфрем*), оі Рѡсоі (*Гліка, “Сказання”*), оі Рѡсоі (*Іверські рукописи, “Продовжувач Никифора”*).
- ³⁵² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 27–30.*
- ³⁵³ Цитується твір Баварського географа (II пол. IX ст.).
- ³⁵⁴ *Бушани* – плем’я бужан у верхів’ях Західного Бугу.
- ³⁵⁵ *Шеббіроси* – сіверяни.
- ³⁵⁶ *Унліси* – плем’я уличів.
- ³⁵⁷ *Аттороси* – тиверці.
- ³⁵⁸ *Лендіси* – плем’я лучан на західній Волині (територія сучасних південно-східної частини Волинської й центру Рівненської областей). Можливо регіональна назва дулібів. Їх головним містом був *Лучеськ* (тепер Луцьк). Інші населені пункти – замок *Дубно* (X ст.) в Рівненській області тощо. Баварський географ зазначає, що в лучан було 98 міст. Бл. 950 лучан згадує Константин Багрянородний.
- ³⁵⁹ *Черівани* – східнослов’янське плем’я *черв’ян*, яке раніше було в складі Дулібського союзу. Можливо це регіональна назва дулібів. У IX–X ст. вони мешкали в районі Червенських міст по Бугу, на території сучасних західних частин Волинської та Львівської областей, південно-східної Польщі. Центром удільного князівства було місто *Червен* на лівому березі р. Гучви (нині – городище біля с. Чермно Тишовецької гміни Замойського воєводства у Польщі). Важливе місто – *Перемішль* (тепер – м. Пшемисль у Польщі) на правому березі р. Сян. Розкопки виявили фундаменти круглої каплиці-ротонди і княжого палацу IX–X ст., поставлені за галицьким зразком із тесаного каменя. Були й інші Червенські міста (II пол. I тис.): *Волин* (тепер с. Гоудек Надбужний, за 20 км від Володимира-Волинського), *Сутейськ* (тепер с. Сонсядка) на р. Пор та інші. Червенські міста виникли в ході формування об’єднання на чолі з дулібами. Бл. 870-х їх згадує Баварський географ. На поч. X ст. червенські міста мали тісний зв’язок із Київською Руссю, але у III чверті X ст. місцева племінна верхівка потрапила в залежність від Чехії. Червенські міста переходили від поляків до Русі, потім до Володимир-Волинського, Галицько-Волинського князівств.
- ³⁶⁰ *Велунціани* – плем’я волинян.
- ³⁶¹ *Форцдерен ліуди* – “лісові люди”, древліяни.
- ³⁶² *Ополіни* – поляни.
- ³⁶³ Т.ч., завершено перелік 18 східнослов’янських племен: білі хорвати, поляни, деревляни, житичі, сіверяни, бужани, волиняни, дуліби, уличі, тиверці, черв’яни, лучани, дреговичі, полочани, кривичі, радимичі, в’ятичі, словени. З них перші 12 мешкали на теренах України, 3 наступних – у Білорусі, 3 останніх – в Росії.
- ³⁶⁴ *Татищев В. История Российская: в 3 т. – М. : АСТ, 2003. – Т. 2. – С. 13.*
- ³⁶⁵ Цитується Іоакимівський літопис.

- ³⁶⁶ Там були Рюрикові намісники. Це перша згадка про зіткнення Русі з печенігами (867, на думку інших, подія відбулася у 875), які з'явилися в Придніпров'ї після невдалого походу Аскольда й Діра на Константинополь. У Ніконівському літописі теж говориться про сутичку з печенігами, а про війну з кривичами – ні. Бл. 880 у печенігів хан Госта. Печеніги завдали удару по хозарах, васали яких угри дійшли до Карпат і Дунаю.
- ³⁶⁷ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 9.*
- ³⁶⁸ Перемога.
- ³⁶⁹ Знатъ. Там була боротьба за владу з 864, коли Рюрик убив Вадима Хороброго, чи мова йде про похід у 875. Деякі дослідники датують ці події 867 роком.
- ³⁷⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 164–165.*
- ³⁷¹ Цитується твір перського історика Ібн-Ісфандійара (XII – поч. XIII ст.) “Таг’іh-е-Табарістан” (“Історія Табарістана”) (1216–1217).
- ³⁷² Правитель Табарістану (864–883) в Південному Прикаспії.
Ібн-ель-Хасан розповів, що за часів Аскольда і Діра посилилася експансія русів у Волзько-Каспійському і Чорноморському напрямках. Після 862 руси здійснили рейд до південних берегів Каспійського моря і взяли в облогу місто Абесгун чи Абаскун (на о. Ашшур-Ада) в Астрабаській затоці, в яку впадає р. Горган (сьогодні туди можна дістатися з порту Бендер-Торкремен), що було на той час найбільшим портом на південно-східному узбережжі Каспійського моря. Причиною рейду на Абесгун, якщо тільки він не був чисто піратським нападом, можливо, стала діяльність дейлемітів (горців Табарістану), які в 872 дестабілізували торгівлю, захопивши низку міст, включаючи Джурджан і Рей, де у русів були факторії. Лише в останній, сьомій, битві, війська володаря Табарістану абу-Зейда завдали русам поразки і змусили їх повернутися додому. У 879 помер Рюрик, князем у Новгороді став Олег.
- ³⁷³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 25, 29–31.*
- ³⁷⁴ Цитується твір Абу-ль-Касіма Убайдаллаха ібн Абдаллаха ібн-Хордадбега (820 – 912/913) “Кітаб-ал-масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів і держав”) (885).
- ³⁷⁵ Кназ, князь.
- ³⁷⁶ Каспійське море.
- ³⁷⁷ Східна частина Ітиля.
- ³⁷⁸ На північ від Дербента.
- ³⁷⁹ “Біла” частина Ітилю чи Семендер (Саркел?).
- ³⁸⁰ Від франків ішли на схід.
- ³⁸¹ Середземному.
- ³⁸² Константинополя.
- ³⁸³ Хрещення було бл. 866/867.
- ³⁸⁴ Чи платили б більший подушний податок, якби не були християнами?
- ³⁸⁵ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 13.*
- ³⁸⁶ Helgu?
- ³⁸⁷ На 300-х кораблів.
- ³⁸⁸ Південніше кривичів. Це вже територія Держави Аскольда.
- ³⁸⁹ Любеч – місто сіверян у Чернігівській області (1-а згадка про місто).
- ³⁹⁰ Не основним руслом, непомітно, не до бухти на Подолі, а нижче.
- ³⁹¹ За Ніконівським літописом, вони представилися купцями-уграми, які просили допомоги, тобто обманули князів, а значить, не могли бути їхньою ріднею.
- ³⁹² З малою дружиною.

- ³⁹³ Стоянка Альмоша? Там, де причалив Олег, нині Лавра. У тому місці до часів Володимира збиралися християни, пізніше там був храм св. Миколая, зруйнований, за Іоакимівським літописом, Святославом.
- ³⁹⁴ Угр Альмош (між 882–890), за містом.
- ³⁹⁵ Церквою, біля Боричевого узвозу; Дір похований за пізнішим храмом Св. Ірини, в районі Володимирської вулиці, поблизі Софійського собору.
- ³⁹⁶ За Іоакимівським літописом, Олег був шурином Рюрика, за якого видав сестру Єфанду. Взявши Київ, Олег приєднав і військо Аскольда, дружинники якого присягнули йому, як колись Аскольду. Захоплення Києва стало політичним і релігійним переворотом (хоча Русь була сильніша за Новгород). Справа Аскольда була перервана на тривалий час. Почалася язичницька реакція. Деякі племена (древляни, радимичі, сіверяни, уличі, тиверці) відокремилися від Києва.
- ³⁹⁷ *ПСРЛ. – Т. 2. III. Іпатъевская летопись. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – С. 239.*
- ³⁹⁸ Згідно Новгородського літопису, Олег брав данину від словенів, кривичів, мері.
- ³⁹⁹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 13.*
- ⁴⁰⁰ Хозар і угрів як сильних сусідів він поки що не чіпав.
- ⁴⁰¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 13–14.*
- ⁴⁰² Тепер це територія Сумщини.
- ⁴⁰³ Сіверяни звільнилися від хозар (884). Походи князів Олега, Ігоря, Святослава й Володимира здійснювалися через територію сучасної Сумської області, населеної на той час сіверянами. За місцевою легендою, яку записав священник Микола Трипольський, бл. 884 дружинник-рус київських князів Аскольда й Діра – Житомир – відмовився служити Олегу, сховався в лісах і оселився на високій скелі при злитті річок Кам'янки й Тетерева, чим започаткував місто *Житомир* (1-а згадка про місто). Згодом над глибоким – бл. 30 м – урвищем над Кам'янкою на нинішній Замковій горі збудували дерев'яний замок.
- ⁴⁰⁴ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 14.*
- ⁴⁰⁵ І в'ятичам установив данину, меншу за данину хозарів. Останні мовчали, бо воювали на Кавказі і в степу з уграми і печенігами. Радимичі звільнилися від влади хозар у 885.
- ⁴⁰⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 44–50.*
- ⁴⁰⁷ Цитується твір Абу Алі Ахмада ібн Умара Ібн Русте (IX – I трет. X ст.) “Кітаб ал А'лак ан-нафіса” (“Книга дорогих цінностей”, “Книга дорожніх намист”) (903–913/925).
- ⁴⁰⁸ Країною слов'ян.
- ⁴⁰⁹ ПМЛ згадує про кремацію в радимичів, в'ятичів, сіверян, кривичів.
- ⁴¹⁰ Рису немає.
- ⁴¹¹ І в подальшому.
- ⁴¹² Тамбурів.
- ⁴¹³ І стріли.
- ⁴¹⁴ Якийсь цар Свйт? Ним можна було б вважати Святополка Моравського (870–894), але мова йде про Русь.
- ⁴¹⁵ Вочевидь Київ.
- ⁴¹⁶ Полюддя русів, яких названо тут слов'янами, вже тоді включало Смоленськ, куди сягали простори держави Аскольда.
- ⁴¹⁷ Не народ, а дружина в русів.
- ⁴¹⁸ Для порівняння з хозарами. Традицію вживання титулу “каган” продовжував у XI ст. Іларіон, звертаючись до Великого князя Володимира і Великого князя Ярослава Мудрого. Князь прийняв титул кагана, що був рівним імператорському.

- 419 Тут мабуть мова йде про південних слов'ян (болгар) чи західних слов'ян (південних поляків).
- 420 Ітиль.
- 421 Булгар.
- 422 Хлібом.
- 423 Ні золота, ні срібла, ні худоби.
- 424 Франкської роботи.
- 425 Русів.
- 426 Згідно указу царя, і всі мовчать.
- 427 Як козаки.
- 428 Або вбивають його.
- 429 І для омовіння.
- 430 Саджають.
- 431 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 57–59.*
- 432 Цитується твір перського історика Абу Са'їда Абд аль-Хай ібн аз-Заххака ібн Махмуда Гардізі (XI ст.) “Зайн аль-ахбар” (“Краса розповідей”).
- 433 Полонених.
- 434 Як раби.
- 435 Русам.
- 436 Рабства.
- 437 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 16.*
- 438 В Статуті Лева Філософа (Мудрого) (886–912). Суразька єпархія управлялася архієпископом.
- 439 Напад печенігів на угрів був спровокований болгарами, які в 894–896 боролися проти візантійсько-угрівської коаліції. У 894 угри під керівництвом Альмоша, вступивши в союз із візантійським імператором Левом VI Мудрим, вторглися в Болгарію, але в 895 були розбиті в битві на Південному Бузі болгарським царем Симеоном I та його союзниками печенігами (можливо Альмош загинув або був принесений у жертву), що змусило їх покинути Причорномор'я і мігрувати в район Угорщини. Цей похід очолив уже син Альмоша, Арпад (бл. 845/895–907).
В 896 угри на чолі з Арпадом і Курсаном поселилися в Трансільванії, звідки рушили на захід, оволоділи Паннонією і згодом зайняли землі нинішньої східної Австрії і південної Словачії. Після смерті Курсана Арпад правив сам. Наступними главами союзу племен угрів стали сини Арпада Жольт (Золтан) (907–947) і Файс чи Вап (947–952), потім онук Такшонь (952–972). Ателькуза існувала декілька десятиліть. Печеніги (від Пецинака, сина Тогарми – збройно завоювали землю). Білі хорвати мешкали в Прикарпатті та Буковині, вже в VIII ст. мали тут поселення. Спочатку вони підкорилися уграм, а в 907 ходили в похід із Олегом.
- 440 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7.*
- 441 Можливо, тих дулібів, які жили в басейні верхів'я Західного Бугу; є така думка, що тут ідеться про дулібів, які частково переселилися звідти в Паннонію.
- 442 *The Gesta Hungarorum of Anonymus. The Anonymus Notary of King Bella a translation by Martyn Rady <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>*
- 443 Цитується твір “Діяння угрів” (бл. 1280/1285). Автор “Діянь”, історично відомий як Анонім, запевняє, що намагається надати історично обґрунтовану хроніку ранньої історії Угорщини на відміну від казок менестрелів чи неосвічених селянок, але насправді об'єктивно його хроніку назвати важко. Це швидше “топонімічний роман”, покликаний пояснити географічні назви прив'язкою до вигаданих подій чи людей. Хоча йому вдається правильно назвати імена ранніх правителів угрів та деяких перших племінних вождів, він розказує про перемогу

угрів над слов'янськими та румунськими правителями, три імені яких більше ніде окрім цього документу не задокументовано. А також пише про битви з половцями (які прийшли в Європу лише в кінці XI ст.) і, ще більш неймовірно, з римлянами. Його опис політичної ситуації на північ від Дунаю наприкінці IX ст. також не підтверджується жодним документом.

⁴⁴⁴ *Рутенів* – так у добу Середньовіччя на Заході називали русів.

⁴⁴⁵ Угри.

⁴⁴⁶ Вождь, князь-воєвода.

⁴⁴⁷ Ідьєка.

⁴⁴⁸ *Половців* – насправді в ті часи в південноукраїнських степах кочували печеніги.

⁴⁴⁹ Скіфами античні й середньовічні автори часто називали все населення Східної Європи.

⁴⁵⁰ Карпати.

⁴⁵¹ Угри нібито переправилися на правий берег Дніпра на плотах. Київський князь (не названий по імені) виступив проти них зі своїми степовими союзниками (“половцями”), але був розбитий у битві і сховався за міськими стінами. На другий тиждень облоги угри пішли на приступ. Місто не було взяте, але почалися мирні переговори, в результаті яких руси виплатили уграм 10 тис. марок і ті покинули київські землі.

⁴⁵² *The Gesta Hungarorum of Anonymus. The Anonymus Notary of King Bella a translation by Martyn Rady <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>*

⁴⁵³ Насправді бл. 896.

⁴⁵⁴ Урочище Угорське, нині Аскольдова могила.

⁴⁵⁵ Кочовими житлами на колесах. Чорні угри літопису вийшли з прабатьківщини, бл. 895 минули Київ, перевалили через Карпати і в 896 з'явилися в басейні середнього Дунаю.

⁴⁵⁶ У 896.

⁴⁵⁷ Посольство в Константинополь до імператора Михаїла III було виряджене від одного Ростислава, моравського князя; на початку йде не зовсім точна розповідь про слов'янські письмена, далі автор спирається на “Житіє Мефодія”.

⁴⁵⁸ Октоїх чи Осмогласник – богослужбова книга, що містить літургійні співи, які виконують на вісім “гласів” чи розспівів.

⁴⁵⁹ Згідно з Євангелієм, напис над розіп'ятим Христом “Ісус Назорей, цар іудейський” було зроблено на хресті за наказом Пілата єврейською, грецькою і латинською мовами.

⁴⁶⁰ Пс. 85, 9.

⁴⁶¹ Діян. 2, 4.

⁴⁶² У 870.

⁴⁶³ *The Gesta Hungarorum of Anonymus. The Anonymus Notary of King Bella a translation by Martyn Rady <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>*

⁴⁶⁴ Князь.

⁴⁶⁵ *Гунг* – Ужгород, Закарпатська область (1-а згадка про місто).

⁴⁶⁶ Штурм тривав 4 дні?

⁴⁶⁷ Своєї.

⁴⁶⁸ *Земплін* – можливо, Земплен, розташований на захід від Унга і Мункача (або сучасне Михайловце біля Требішова в Східній Словачії).

⁴⁶⁹ Тепер Східна Словачія.

⁴⁷⁰ Лаборець (з 875), васал Симеона чи Святополка.

⁴⁷¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 45.*

⁴⁷² Цитується твір Продовжувача Регінона Прюмського “Хроніка” (поч. X ст. і після 973).

⁴⁷³ Різдва.

⁴⁷⁴ Угрів.

⁴⁷⁵ У 890-х печеніги зазнали поразки від гузів/огузів і хозар та змушені були тікати. Вони прорвалися через хозарські терени і в 889 переселились через Волгу до північно-причорноморських степів включно до гирла Дунаю, витіснивши звідти (з Ателькузи) інші племена на захід від Дніпра, зокрема напали на численних угрів, котрі кочували між р. Доном та р. Дніпро. У 892 печеніги перейшли з Південного Правобережжя України та осіли на нинішніх українських землях аж до Дунаю.

⁴⁷⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 138 – 139.*

⁴⁷⁷ Цитується твір Оттона Фрайзінгенського (1112–бл. 1158) “Хроніка” (“Історія про два гради”).

⁴⁷⁸ Бл. 901 угри заснували в Закарпатті біля західного підніжжя Чорної гори, на правому березі Тиси, прикордонний пост, пізніший *Виноградів*; натомість *Мукачівський замок* на 70-метровій горі належав Русі, стратегічним пунктом якої був також *Хустський замок*.

⁴⁷⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 348–350.*

⁴⁸⁰ Цитується твір Шімона Кезаї (XII ст.) “Діяння угрів” (бл. 1280/1285).

⁴⁸¹ Вигаданий.

⁴⁸² Людовік II, син франкського короля Лотаря I, правив в Італії (855–875).

⁴⁸³ Вигаданий.

⁴⁸⁴ Різдва.

⁴⁸⁵ Насправді в 888.

⁴⁸⁶ Можливо, печенігів.

⁴⁸⁷ Можливо, білих хорватів.

⁴⁸⁸ Ужгород (Ungvar). Насправді він заснований бл. 872.

⁴⁸⁹ Семиграддя.

⁴⁹⁰ Угри жили спочатку поблизу Уральських гір (Magna Hungaria), потім – у Леведії, на північ від Азовського й Чорного морів, у степу. Далі вони перебралися Ателькузу (між Дніпром, Південним Бугом, Дністром, Прутом, Сіретом).

⁴⁹¹ VIII–IX ст.

⁴⁹² Міфічний птах.

⁴⁹³ Карпати.

⁴⁹⁴ За китайськими літописами, угри в III ст. мали державу Уї-Бенго в районі Омська. Потім до V ст. вони осіли в Башкирстані на Уралі (Magna Hungaria, басейн нинішньої течії Нижньої Ками). Згодом *чорні угри* у VIII ст. пішли на південь, а в серед. IX ст. – в Леведію (на північ від Меотіди, між Доном і Дніпром, названа за іменем прохозарського ватажка IX ст. Леведія, який помер у 855). У 811 угри перебували в союзницьких відносинах із правителем Першого Болгарського царства Крумом проти імператора Візантії Никифора. У X ст. Ібн Руста писав, що “*хозари захистили себе від нападів угрів та інших народів*”. До серед. IX ст. угри кочували за Волгою. У 860–861 угри напали на конвой св. Кирила, але зіткнення закінчилася мирно. Св. Кирило їхав у каганат через Херсонес, який був захоплений хозарами. Вперше угри з’явилися на Дунаї в 862 як союзники князя Великої Моравії Ростислава, проти якого об’єдналися король східних франків Людовік II Німецький і болгарський князь Борис I. У 880 угри досягли Карпат. У 881 вони як союзники князя Святополка, наступника Ростислава, дійшли до Відня на Дунаї; проте основна частина угрів продовжувала кочувати в степах Північного Причорномор’я.

В 889 вони під натиском печенігів залишили Леведію і відійшли у Ателькузу (межірччя Дніпра й Пруту). Там сформувалася конфедерація 7 племен угрів (*ньск, медьсер, кюрт-дьярмат, тар'ян, ено, кир, кеси*), які раніше жили під владою хозарів, до якої приєдналося ще одне в складі трьох хозарських родів кабарів (*каварів*), яке відокремилася від хозарів. У 892, згідно Фульдських анналів, Курсан (убитий франками в 904) разом із Арнульфом Карінтійським напав на Велику Моравію (включала в себе території сучасних Угорщини, Словачії, Чехії, а також Малу Польщу, частину Західної України й історичної області Сілезія). Арнульф віддав йому всі завойовані в Моравії землі. Курсан також окупував землі Південної Угорщини, що належали Болгарському царству. У 894 угри вторглися в Паннонію в союзі з королем Святоплуком I із Моравії. Симеон I у 894 переміг візантійців під Адріаноподем. Лев подачками переконав угрів напасти на Болгарію. Візантійський флот переправив угрів через Дунай, вони розгромили болгар у трьох битвах (на Дунаї, Сілістрі і Преславі). Симеона, який вирушив проти них (894), угри загнали в Дрістр (Сілістрію). Тоді Симеон примирився з візантійцями і зосередився на війні з уграми. Він уклав договір з печенігами. На угрів болгари напали з півдня й побили їх на Південному Бузі в 895. Скориставшись тим, що угри-язичники вирушили в похід, на їх стійбища в Ателькузі зі сходу, з Задніпровських степів, напали печеніги, які перебили всіх жінок, дітей і старих угрів. Повернувшись із походу, угри знайшли свою землю спустошеною, а пасовища – зайняті ворогом. Побачивши, що їм не справитися з печенігами, вони в 895 при Альмоші (855–895), спадкоємцеві Леведія, перекочували під Київ (Аскольдова могила). Угри нібито побили русів – ті сховалися в Києві, але не змогли його захопити. Взявши здобич і харчі (*Gesta Hungarorum*), вони пішли на захід через Гали (був Галич?), де їх вітав місцевий князь, розгромили Хорватію і вступили у Закарпаття (895). Там був переможений і вбитий ужгородський князь Лаборець (875–892/5). У 896 на чолі з Арпадом (895–907), який до 904 ділив владу з Курсаном, угри вступили в Паннонію (переселення тривало 7 років). У кінці IX ст. на землі угрів на Правобережжі прийшли печеніги.

В угрів була потужна 20-тисячна кіннота. У 899 вони напали на Північну Італію, де розгромили короля Беренгарія, у 900 – на Баварію, у 901 – на Італію й Каринтію, у 902 – на Північну Моравію (Велика Моравія на той час уже не існувала, у 904 – на Північну Італію, у 906 – на Фрісландію, у 907 – на Саксонію. У 922 вони доходили до Піренеїв, а в 942 – до Кордовського халіфату. В цілому в X ст. угри здійснили 45 рейдів у Європу й Візантію (37 успішних, 8 невдалих). Невдалими були походи в 901, 913, 933, 941/943, 948, 951, 955 (коли німці розгромили їх на р. Лех) і в 970 (під Адріаноподем). Вони захоплювали в полон дівчат, які народжували їм дітей. На рабів обертали русів, огузів, яких продавали у Візантії. Самих угрів брали у найманці. Потім угри осіли. На початку XI ст. Симеон ще перемагав візантійців, що дало змогу Олегу піти на Константинополь.

⁴⁹⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 238.*

⁴⁹⁶ На той час авари були розгромлені Карлом Великим. У 899 перші напади угрів на сусідні країни (Німеччина, Галлія, Італія). Вони викликали жах своєю жорстокістю.

Розділ 4

Х – початок XI століття

*“Рушили вої на Царів город,
Цар ся дивує, хто то воює,
Ромеї ходять, все раду радять:
Що тому князю за дари дати?”¹.*

4.1. X століття

Текст

Князювання Олега (882–912)

{901/903} *ibn al-Fakih. Kitab al-boldar*². "...У³ ас-сакаліба⁴ – хрести⁵, [але] дяка Аллахові за іслам!

...Що ж стосується купців ас-сакаліба, то вони везуть шкурки лисиць і зайців з околиць [земель] ас-сакаліба і приходять до моря Румійського⁶, і стягує з них десятину володар Рума⁷. Потім прибувають по морю в Самкарш⁸ іудеїв, потім переходять до ас-сакаліба; або йдуть від моря Ас-сакаліба⁹ в цю річку, яка називається річкою ас-

Європа в I пол. X ст. Мапа

Сакаліба¹⁰, доки не досягнуть протоки ал-Хозар¹¹, і бере з них десятину володар ал-хозар. Потім ідуть до моря Хорасанського¹²".

{903}ПМЛ. У рік 6411 [903]¹³. “(903). Коли Ігор виріс, він ходив [у походи] вслід за Олегом, і [кожен] слухався його. І привели йому жону із Плескова¹⁴, на ім'я Ольгу”.

Сазонов В. К. (1789–1870). Перша зустріч князя Ігоря з Ольгою. Третьяковська галерея

{904/906}Raff. morib. cart.¹⁵ Слов'яни¹⁶ ж, що відправляються від русі (de Rugis)¹⁷ або від чехів (de Voemaris)¹⁸, якщо розташуються для торгівлі в якому-небудь місці на березі Дунаю (Danubius) або в якому-небудь місці біля річки Родль (in Rotalariis)¹⁹ або в Рідмарху (in Reodariis)²⁰, з кожного в'юка (sogma)²¹ воску [вносять] дві міри (massiola)²² вартістю в один скоти (scoti)²³ кожна; з вантажу одного носія – одну міру тієї ж вартості; якщо ж побажають продати рабів (servi)²⁴ або коней²⁵, за кожну рабиню (ancilla) [мито] одна тремісса (tremissa)²⁶, стільки ж – за жеребця, за раба – одна сайга (saiga)²⁷, стільки ж за кобилу²⁸. Баварам же і слов'янам з цієї країни, які купують і продають тут, платити нічого не потрібно”.

{Поч. X ст.}ПМЛ²⁹. “А се – інші народи³⁰, які данину дають Русі: [заволоцька] чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб³¹. ...На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері – меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, сидить окремий народ – мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ. ...Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях”.

{907}ПМЛ. У рік 6415 [907]³². “(907). Пішов Олег на греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців³³, котрі є пособниками. Ці всі називалися “Велика Скіфія”. І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом 2 000³⁴.

І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд³⁵ і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города³⁶.

Реріх М. К. (1874–1947). Заморські гості (1901).
Третьяковська галерея

Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, виславши [послів] до Олега: “Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш”. І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоялися греки, і сказали: “Не Олег се, а святий Дмитрій, посланий на нас Богом”.

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на 2 000 кораблів: по 12 гривень³⁷ на чоловіка, а в кораблі було по 40 мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоб не пустошив він Грецької землі³⁸.

...А потім давати углади³⁹ на руські городи – спершу на Київ, а тоді й на Чернігів⁴⁰, і на Переяславль⁴¹, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, – бо по тих городах сиділи князі⁴², під Олегом суцці.

...І згодилися греки, і сказали обидва цесарі і боярство все: “Якщо прийдуть руси не для торгу – хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] святого Мами...⁴³”.

...Отож, цесар Леон⁴⁴ з Александром⁴⁵ мир⁴⁶ оба вчинили з

Бруні Ф. А. (1799–1875). Олег прибиває щит свій до воріт Царграда (1839). Гравюра

Олегом⁴⁷, згодившись на данину і присягнувши межі собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир.

...І повісив [Олег] щита свого на [Золотих] воротах, знаменуючи побіду, і пішов од Цесарограда⁴⁸.

{907–912} *Ps.-Sym. Chron. 707.3–6*⁴⁹. “Роси⁵⁰, або ще дроміти, отримали своє ім'я від якогось могутнього Роса⁵¹ після того, як їм вдалося уникнути наслідків того, що звіщали про них оракули, завдяки якомусь застереженню або божественному осяянню того, хто панував над ними. Дромітами вони називалися тому, що могли швидко рухатися⁵²”.

{909} *ibn Isfandiyar. Tar'ih-e-Tabar.*⁵³ “У цьому році⁵⁴ в морі⁵⁵ з'явилися 16 кораблів, які належали ар-рус⁵⁶. ...Вони зруйнували і розграбували Абаскун і узбережжя моря в тій стороні, багатьох мусульман убили і пограбували. Абу-л-Заргам Ахмад ібн аль Касім, [який] був правителем Сарі⁵⁷, написав про це Абу-л-Аббасу⁵⁸, а він надіслав допомогу. [Тим часом] ар-рус висадились у Анджілі, який у наш час називається Кале⁵⁹, він⁶⁰ вночі атакував їх, багатьох убив, взяв у полон і відправив в округи Табарістану.

{910} Наступного року⁶¹ ар-рус прибули великою кількістю⁶², підпалили Сарі і округи Пянджах ал-хозара⁶³, полонили людей і поспішно віддалилися в море. Дійшовши до Чашм-руда⁶⁴ в Дейлемані⁶⁵, частина їх вийшла на берег⁶⁶, а частина залишилась в морі. Гілі⁶⁷ вночі прийшли на берег моря, спалили кораблі і вбили тих, хто знаходився на березі; інші, хто перебував у морі, втекли. Оскільки цар шірваншах⁶⁸ отримав про це звістку, він наказав влаштувати в морі засідку і зрештою ні одного з них не залишив живим і настільки часті появи ар-рус у цій країні були призупинені”.

{909–910} *Amuli. Tar'ih-e-Ruyan.*⁶⁹. “Тоді⁷⁰ натовп ар-рус з'явився з моря на кораблях і вчинив спустошення в Табарістані⁷¹. Рід Самана⁷² всіх їх винищив”.

{909–910} *Mar'ashi. Tar'ih-e-Tabar.*⁷³. “У той час⁷⁴ натовп ар-рус, який сидів на кораблях, висадився з моря і вчинив спустошення в Табарістані. Рід Самана доклав зусиль для їх винищення і повністю той народ знищив”.

{911} *ПМЛ. У рік 6420 [912]*⁷⁵. “(912)⁷⁶. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи:

“(…) Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по Божій вірі і дружбі, суть такі:

(…) Якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він імущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

(…) Якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, та якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно.

(…) Якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християн русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно.

(…) Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурю, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову.

(…) Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих [нехай] продають по 20 золотих⁷⁷, і хай прибудуть вони в Греки.

(…) Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-

небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються.

(...) Якщо злочинець [не] повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

(...) На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми. [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного Бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од Бога сутому, яко Божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і за свідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий [день]⁷⁸, а в індикт⁷⁹ п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420”.

Цесар же Леон⁸⁰, вшанувавши послів руських дарами – золотом,

Бруні Ф. А. Смерть Олега (1839). Гравюра

і паволоками, і фофудіями, – приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні – вінець, і гвоздіє, і багрянцю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свою

землю з честю великою⁸¹”.

...Змія вжалила його⁸² в ногу.

І з того розболівшись, він помер⁸³. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли його, і погребли його на горі, що зветься Щековицею⁸⁴”.

Князювання Ігоря (912–945)

{912}ПМЛ. У рік 6421 [913]⁸⁵. “(913)⁸⁶. Почав княжити Ігор після Олега.

{6.06.913}У сей же час почав цесарствувати [в Греках] Костянтин, син Леонтів, зять Романів.

А деревляни заперлися [в городі Іскоростені⁸⁷] від Ігоря після Олегової смерті”.

{912–913}*al-Mas'udi. Murudj al-djhab*⁸⁸. “Близько 300/912–13 року прийшли по морю до Андалузії кораблі, на них – якісь люди, і напали на її узбережжя. Жителі Андалузії думали, що це були манжуси⁸⁹, які приходять в це море кожні 200 років, ним прибувають вони до їхньої країни через протоку, що витікає з моря Океан, але не через ту протоку, на якій стоїть мідний маяк⁹⁰. Я ж думаю, а Аллах краще знає, що ця протока з'єднується з [морями] Понт і Меотис, і цей народ – ар-рус, про який ми вже згадували, бо ніхто, крім них, не ходить по цьому морю, що з'єднується з морем Океан⁹¹”.

{913–914}*al-Mas'udi. Murudj al-djhab*⁹².

“Помилялися люди і вважали, що море ал-Хозар з'єднується з морем Майути⁹³. А я не бачив серед купців і судновласників, які входили в країну ал-хозар, нікого [з тих, хто ходив] по морю ал-Хозар в країну ар-рус і болгар, хто б стверджував, що з морем ал-Хозар з'єднується [якесь] море з цих морів, або з'єднується з ним що-небудь з його вод або проток, крім річки ал-хозар. Ми згадаємо про це при нашій розповіді про гору Кавказ, місто Дербент⁹⁴ і державу ал-хозар, і як увійшли ар-рус на кораблях у море ал-Хозар, а це сталося після 300/912–13 року⁹⁵”.

Походи князя Ігоря. Мапа

{913–914}*al-Mas'udi. Murudj al-djhab*⁹⁶. “Ар-рус – численні народи, що мають окремі види. ...Вони найчисленніші... Після 300/912–13 року⁹⁷ прибуло близько 500 кораблів, у кожному кораблі – 100 чоловік⁹⁸. Увійшли в затоку⁹⁹ моря Бунтус¹⁰⁰, з'єднану з морем ал-Хозар¹⁰¹. Там – люди, призначені царем ал-хозар, із сильним озброєнням, чинять опір тим, хто йде з цього моря, і тим, хто йде від тієї сторони суші, відгалуження якої від моря ал-Хозар примикає до моря Понт. Це тому, що кочові ат-турк¹⁰² – огузи¹⁰³ приходять до цієї суші і зимують там. Іноді замерзає вода, що з'єднує річку ал-хозар із затокою моря Бунтус, переходять по ній огузи на своїх конях, а це – велика вода, яка не провалюється під ними [через те, що стає] твердою, як камінь. І так переходили ат-турк у країну ал-хозар. Іноді

виходив до них цар ал-хозар, якщо не могли ті, хто там був з його людей поставлений, відбити їх, і перешкоджав їм переправитися з цього льоду. Влітку ж немає [тут] шляху ат-турк для переправи.

Коли ж прибули кораблі ар-рус до людей ал-хозар¹⁰⁴, поставленим на початку протоки, то вони надіслали до людей [ал-хозар] прохання, щоб їм пройти по його країні, спуститися в його річку, увійти в річку ал-хозар¹⁰⁵ і дійти до моря ал-Хозар, яке [і є] море Гірканії, Табарістану та інших земель іноземців¹⁰⁶, як ми згадували, з тим, щоб надати йому¹⁰⁷ половину того, що захоплять у людей там, біля того моря. Він дозволив їм це, і [ар-рус] увійшли в протоку і досягли гирла річки, стали підніматися по цьому відгалуженню води, доки не увійшли в річку ал-хозар, і спустилися по ній у місто Атіл, а це річка велика, пройшли повз нього¹⁰⁸, дійшли до гирла річки, де вона впадає в море ал-Хозар. А від того місця до міста Атіл ця річка велика і води її рясні. Розсипалися кораблі ар-рус по цьому морю, здійснювали напади на Гілян, Дейл, країну Табарістан і Абаскун, а він – на березі Гірканії, і на країну нафти, і на [області] поблизу Азербайджану. Від округу Ардебіль з Азербайджану до цього моря – 3 дні шляху. І проливали ар-рус кров і давали собі повну свободу щодо жінок і дітей, захоплювали майно, здійснювали напади і палили. І волали люди навколо цього моря, що не знали в колишні часи ворога, [який] вторгся б до них у [це море]. Дійсно, ходили по ньому судна купців і рибалок.

Була в них битва з Гілянм і Дейлемом, і з воєначальником Ібн Абу-с-Саджем¹⁰⁹. Перейшли на “берег нафти” в державі Шірван,

Область у Прикаспійському регіоні, яка була метою нападів русів. Мапа

відомий як Баку. А ховалися ар-рус при поверненні з берегів моря на островах, що знаходилися біля [“бегега”] нафти”, за милю от нього. Правителем Шірвана був Алі ал-Хайсам¹¹⁰. Підготувались люди і поплили в човнах і на кораблях, [призначених] для торгівлі, і підійшли до тих островів. [Напали] на них ар-рус, і мусульмани були вбиті і потоплені. Залишались ар-рус

багато місяців на цьому морі, як ми описали; не було можливості ні в кого з народів пройти цим морем до них. Люди були напоготові через них¹¹¹, адже море населяють навколо [різні] народи.

Коли ар-рус захопили здобич і їм набридло бути на ньому¹¹², вони вирушили до гирла річки ал-хозар і до місця її впадіння, пославши до царя ал-хозар [вісників], понесли йому багатства і здобич так, як і було домовлено з ними¹¹³. У царя ал-хозар немає кораблів і немає людей, звичних до них, і якби таке було, то мусульманам [були б] від цього великі біди. Дізналися про їх злодіяння ал-арсїя¹¹⁴ і ті, хто і в їх¹¹⁵ царстві з мусульман, і сказали цареві: “[Ти] – друг наш і цього народу, а вони напали на країну наших братів-мусульман, проливали кров, полонили жінок і дітей”. Не міг їм завадити¹¹⁶, але надіслав до ар-рус [людей] і повідомив їх про те, що мусульмани вирішили воювати з ними. Зібрали мусульмани військо, вийшли шукати їх, хто спустилися по воді. А коли розташувалися один напроти одного, відійшли ар-рус від суден. А було мусульман 15 000, на конях, зі зброєю. Були з мусульманами деякі християни, з [числа] тих, хто живе в місті Атіл. Продовжувалася битва між ними 3 дні, і за допомогою Аллаха мусульмани здобули перемогу над ними, піддали їх мечу, а інші були вбиті і втоплені. Врятувалося їх близько 5 000, і попливли [вони] на суднах до тієї сторони, яка межує з землею буртасів; залишили свої судна і рушили сушею, але деякі з них були вбиті народом буртасів, а деякі – в країні булгар, у мусульман, вони вбили їх. Чисельність тих, хто потрапив до них, з тих, кого вбили мусульмани на берегах річки ал-хозар, складала близько 30 000. І не відновлювали ар-рус із того часу того, що ми описали”.

al-Biruni. Kitab at-tafhim¹¹⁷. “Що стосується¹¹⁸ сьомого ікліма¹¹⁹, то в ньому мало оброблених земель. У його східній частині знаходяться тільки лісові хащі й гори¹²⁰ басджірт¹²¹, область баджнак¹²², [клімат проходить] через місто Сувар¹²³ і Булгар¹²⁴, і землі ар-рус, ас-сакаліба, бурджан¹²⁵ [і маджгарїя¹²⁶] і закінчуються в Оточуючому морі¹²⁷”.

al-Biruni. Al-Kanun al-Mas'udi¹²⁸. “Море¹²⁹ Бунтус Вірменський не [ґрунтовно] зване там ал-Хозар. Навколо нього [мешкають] вірмени, племена ат-турк, ар-рус і ас-сакаліба”.

al-Bakri. Kitab al-masalik wa'l-mamalik¹³⁰. “Це море¹³¹ – море Ніташ¹³², і це море – море народів ат-турк, бурджан, ар-рус та інших”.

al-Bakri. Kitab al-masalik wa'l-mamalik¹³³. “Стикаються з цими¹³⁴ ар-рус, а їх – багато видів, і вони народ ... корабельний, сила на морі, спускаються часто в нього... І цей народ – маджуси¹³⁵...”.

{поч. X ст.} ***al-Bakri. Kitab al-masalik wa'l-mamalik***¹³⁶. “Що стосується ар-рус... А царя їх називають хакан¹³⁷ ар-рус ... Вони нападають на ас-сакаліба на кораблях. А бурджан¹³⁸ підкоряються ар-рус і укладають з ними договір. І немає у ар-рус ріплі, і немає іншого виду видобутку, крім видобутого мечем. І говорилося: їх три види: вид

їх, в якому живе їх цар, – [їх] місто Куйаба¹³⁹, і він найближчий до бурджан, і вони найближчі ар-рус до бурджан. А вид їх інший називається С.лава¹⁴⁰, а вид третій називається Арсаніа¹⁴¹, а цар їх перебуває в Арса, а купці їх не досягають Куйаби. А що стосується Арса, то не розповідають, щоб хто-небудь входить у неї, оскільки вони вбивають кожного, хто увійде до них з чужинців¹⁴²”.

Печеніги

{914}ПМЛ. У рік 6422 [914]¹⁴³. “(914). Пішов Ігор на деревлян¹⁴⁴ і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової”.

{915}ПМЛ. У рік 6423 [915]¹⁴⁵. “(915). Уперше прийшли печеніги¹⁴⁶ на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю”.

{920}ПМЛ. У рік 6428 [920]¹⁴⁷. “(920). Поставлено Романа цесарем у Греках. Ігор же воював проти печенігів”.

{920}НПЛ. У рік 6430 [922]¹⁴⁸. “(922). Ігор же сів у Києві княжити, і воював з древлянами й уличами. І був у нього воєвода Свенельд; і підкорив він уличів, наклавши на них данину, і дали [її] Свенельду. І не дав єдиний град, що називався Пересічен¹⁴⁹, і стояв біля нього три роки, і ледве взяв. І сиділи уличі по Дніпру вниз, і потім прийшли [на землі] між Бугом і Дністром, і сіли там. І дали данину древлянську Свенельду, і мав по чорній куні від диму”.

{922}ibn Fadlan. Ar-Risale¹⁵⁰. “(90). На цареві “ас-сакаліба”¹⁵¹ [лежить] данина, яку він платить царю ал-хозар; від кожного будинку в його державі – шкура соболя. Якщо прибуде корабель із країни ал-хозар у країну “ас-сакаліба”¹⁵², то цар виїде верхи і перерахує те, що в ньому [є], і візьме з усього цього десятку частину. А якщо прибудуть у [Булгарію] ар-рус¹⁵³ або якісь інші [люди] з інших племен¹⁵⁴ з рабами, то цар¹⁵⁵, справді ж, вибирає для себе з кожного десятка голів одну голову.

...(92). ...Я бачив ар-рус, коли вони прибули у своїх торгових справах і розташувалися біля річки Атил. Я не бачив [людей] з більш досконалими тілами, ніж вони. Вони подібні пальмам, біляві, розовощокі, білошкірі. Вони не носять ні курток¹⁵⁶, ні хафтанів¹⁵⁷, але у них чоловік носить кісу¹⁵⁸, якою він охоплює один бік, причому одна з рук виходить з неї назовні. І при кожному з них є сокира¹⁵⁹, меч і ніж¹⁶⁰, [причому] з усім цим він [ніколи] не розлучається. Мечі їх плоскі,

борозняні¹⁶¹, франкські¹⁶². І від краю нігтів когось із них¹⁶³ до його шиї [наявне] зібрання дерев¹⁶⁴, зображень¹⁶⁵ тощо¹⁶⁶.

(93). А що стосується їх жінок, то на [кожній з] її грудей прикріплена коробочка¹⁶⁷, або з заліза, або зі срібла, або з міді, або з золота, або з дерева відповідно до розмірів [грошових] коштів їхніх чоловіків. І у кожної коробочки – кільце, біля якого ніж, також прикріплений на грудях. На шиях у них намисто¹⁶⁸ з золота і срібла, так що коли чоловік володіє 10 тисячами дірхеми¹⁶⁹, то він справляє своїй жінці один [ряд] намиста, а якщо володіє 20 тисячами, то справляє їй два [ряди] намиста, і таким чином кожні 10 тисяч, які він додає до них¹⁷⁰, додають [ряд] намиста його жінці, так що на шиї якоїсь із них буває багато [рядів] намиста¹⁷¹.

(95). Самою чудовою прикрасою [вважається] у них¹⁷² зелене намисто з тієї кераміки, яка буває на кораблях¹⁷³. Вони докладають [до його придбання] виняткові зусилля, купують одну таку намистину за дірхем і нанизують [їх] як намисто для своїх жінок.

(96). Дірхеми ар-рус – сіра білка без шерсті, хвоста, передніх і задніх лап і голови, [а також] соболі. Якщо чогось бракує, то від цього шкурка стає бракованою [монетою]. З їх допомогою вони чинять мінові угоди, і звідти їх не можна вивезти, так що їх віддають за товар; вагів там не мають, а тільки стандартні бруски металу. Вони здійснюють купівлю-продаж за допомогою мірної чашки¹⁷⁴.

(97). ...Вони припливають зі своєї країни і причалюють¹⁷⁵ свої кораблі на Атилі, – а це велика річка, – і будують на її березі великі будинки з дерева.

І збирається [їх] у одному [такому] будинку 10 і 20, – менше або більше. У кожного [з них] лава, на якій він сидить, і з ними [сидять] дівчата-красуні для купців.

...(99). І як тільки їх кораблі припливають до цієї пристані, негайно виходить кожен із них, [несучи] з собою хліб, м'ясо, цибулю, молоко і набіз¹⁷⁶, щоб підійти до довгої увіткнутої [в землю] колоди, у якої [є] обличчя, схоже на обличчя людини, а навколо неї маленькі зображення, а позаду цих зображень – довгі колоди, увіткнуті в землю. Отже, він підходить до великого зображення і поклоняється йому, потім каже йому: "О, мій Господе, я приїхав із далекого краю, і зі мною дівчат стільки-то і стільки-то голів і соболів стільки-то і стільки-то шкур", – поки не назве все, що прибуло з ним з його товарів¹⁷⁷ – "і я прийшов до тебе¹⁷⁸ з цим даром", – потім [він] залишає те, що мав із собою, перед [цією] колодою, – "отже, я роблю, щоб ти надав мені купця, що має численні динари і дірхеми, щоб він купував у мене відповідно до того, що я побажаю, і не перечив би мені ні в чому, що я говорю". Потім він іде.

І ось, якщо продаж для нього буде важкий і перебування його затягується, то він знову прийде з другим і третім подарунком, і якщо [для нього] буде важко добитися того, чого він хоче, він понесе і кожному з маленьких зображень подарунок, висловить їм клопотання і скаже: "Ці – жінки нашого Господа, дочки його і сини його". Отже, він

не перестає звертатися з проханням то до одного зображення, то до іншого, просити їх, шукати у них заступництва і принижено кланятися перед ними. Іноді ж продаж піде для нього легко і він продасть. Тоді він каже: “Господь мій задовольнив мою потребу¹⁷⁹, і мені слід винагородити його”. І ось він бере деяке число вівців або¹⁸⁰ рогатої худоби, вбиває їх¹⁸¹, роздає частину м’яса¹⁸², а те, що залишилося, несе і залишає між¹⁸³ тією великою колодою і маленькими, що стоять навколо неї, і вішає голови рогатої худоби або овець на це встромлене [позаду] в землю дерево . Коли ж настане ніч, придуть собаки і з’їдять усе це. І каже той, хто це зробив: “Господь мій уже став задоволений мною і з’їв мій дарунок”.

(100). Якщо хто-небудь із них захворів, то вони розіб’ють для нього палатку¹⁸⁴ осторонь від себе, залишать його в ній, покладуть разом із ним деяку кількість хліба і води і не наближаються до нього і не говорять з ним, особливо якщо він бідняк або невільник, але якщо це особа, яка має юрбу родичів і слуг, то люди відвідують його в усі ці дні і запитують про нього. Отже, якщо він одужає і встане, то повернеться до них, а якщо він помре, то вони його спалять. Якщо ж він був невільник, вони залишать його в його становищі, [так що] його їдять собаки і хижі птахи.

(101). Якщо вони зловлять злодія або грабіжника¹⁸⁵, то вони поведуть його до довгого¹⁸⁶ товстого дерева, прив’яжуть йому на шию міцну мотузку і підвісять його на ньому назавжди, доки той не розпадеться на шматки від вітрів і дощів.

(102). Мені не раз говорили, що вони роблять зі своїми ватажками¹⁸⁷ при [їх] смерті справи, з яких найменша – спалення, так що мені весь час дуже хотілося познайомитися з цим, доки не дійшла до мене [звістка] про смерть одного видатного мужа з їх числа¹⁸⁸. Отже, вони поклали його в його могилі і покрили її над ним настилем¹⁸⁹ на 10 днів, доки не закінчать крій його одягу і його пошиття.

(103). А саме: якщо [це] бідний чоловік¹⁹⁰ із їх числа, то роблять маленький корабель¹⁹¹, кладуть його в нього і спалюють його [корабель]. Що ж стосується багатого, то збирають те, що у нього є, і ділять це на три третини, причому [одна] третина – для його сім’ї¹⁹², [одна] третина на те, щоб на неї скроїти для нього одяг, і [одна] третина, щоб на неї приготувати набіз, який вони п’ють до дня, коли його дівчина вб’є сама себе¹⁹³ і буде спалена разом зі своїм паном¹⁹⁴.

...(105). І ось, коли помер той чоловік, про якого я згадав раніше, то сказали його дівчатам: “Хто помре разом із ним?” І сказала одна з них: “Я”. Отже, її доручили двом дівчатам, щоб вони охороняли її і були з нею, куди б вона не пішла...

...(106). Коли ж настав день, в який повинні були спалити його і дівчину, я прибув до річки, на якій [знаходився] його корабель, – і ось його вже витягнуто [на берег] і для нього поставлені чотири устої з дерева хаданга¹⁹⁵ і з іншого дерева [халанджа]¹⁹⁶, і навколо них¹⁹⁷ поставлено також щось на зразок великих помостів з дерева. Потім [корабель] був протягнутий, поки не був поміщений на цю дерев’яну

споруду¹⁹⁸. І вони почали його охороняти, ходити взад і вперед і говорити мовою¹⁹⁹, для мене незрозумілою. А він²⁰⁰ був ще в своїй могилі, [оскільки] вони [ще] не виймали його.

В середину цього корабля вони встановлюють курінь із дерева і покривають цей намет різного роду “кумачами”²⁰¹. Потім вони принесли лаву²⁰², помістили її на кораблі, покрили її стьобаними матрацами²⁰³ і візантійською парчею, і подушки з візантійської парчі.

...(107). Коли ж вони прибули до його могили, вони видалили землю з дерева [настилу], видалили дерево і витягли його в покривалі²⁰⁴, в якому він помер. І я побачив, що він уже почорнів від холоду цієї країни. Ще раніше вони помістили з ним у могилі набіз, [якийсь] плід і лютню²⁰⁵. Тепер вони вийняли все це. І ось він не завонявся, і в ньому нічого не змінилося, крім його кольору. Тоді вони наділи на нього²⁰⁶ шаровари²⁰⁷, гетри²⁰⁸, чоботи, куртку, парчевий хафтан із гудзиками з золота, наділи йому на голову шапку з парчі, соболину, і понесли його, поки не внесли його в намет, який знаходився на кораблі, посадили його на стьобаний матрац²⁰⁹, підперли його подушками і принесли набіз, плід²¹⁰, різного роду квіти і ароматичні рослини і поклали це разом із ним. І принесли хліба, м'яса і цибулі і залишили це перед ним²¹¹. І принесли собаку, розсікли її навпіл і кинули²¹² її в корабель. Потім принесли всю його зброю і поклали її поруч із ним. Потім взяли двох коней і ганяли їх до тих пір, поки вони не спітніли. Потім розсікли їх мечами²¹³ і кинули їх м'ясо в корабель. Потім привели двох корів, також розсікли їх і кинули їх у нього. Потім доставили півня і курку, вбили їх²¹⁴ і залишили²¹⁵ в ньому.

...(108). Збирається багато чоловіків і жінок, грають на сазах, і кожен з родичів померлого ставить намет²¹⁶ на деякій відстані від його намету. ...І таким же чином, в міру того, як вона проходить до кінця [всі] намети, також [всі] інші з нею поєднуються [статеву].

(109). Коли ж вони цю справу закінчать, то, розділивши собаку навпіл, кидають його всередину корабля, а також відрізвавши голову півневі, кидають [його і його голову] справа і зліва від корабля²¹⁷.

(110). Коли ж прийшов час заходу сонця²¹⁸, в п'ятницю, привели дівчину до чогось, зробленого ними ще раніше на зразок обв'язки воріт²¹⁹. Вона поставила обидві свої ноги на долоні мужів, піднялася над цією обв'язкою [дивлячись поверх неї вниз] і сказала [якісь] слова на своїй мові, після чого її опустили. Потім підняли її вдруге, причому вона зробила ту ж дію, [що] і вперше. Потім її опустили і підняли втретє, причому вона зробила ту ж дію, що і в попередні два рази. Потім подали їй курку – вона відрізала їй голову і закинула [голову]. Вони [ж] узяли цю курку й кинули її в корабель. Я ж запитав у перекладача щодо її дій, а він відповів: “Вона сказала вперше, коли її підняли: “Ось я бачу мого батька й мою матір”, – і сказала удруге: “Ось всі мої померлі родичі, сидять”, – і сказала втретє: “Ось я бачу мого пана, що сидить у саду, а сад красивий, зелений, і з ним мужі й отроки, і ось він кличе мене, – так ведіть же мене до нього”²²⁰.

...(111). І ось вони пройшли з нею в напрямку до корабля. І вона зняла два браслети, що були на ній, і віддала їх обидва тій жінці-старій, званій ангелом смерті²²¹, яка її уб'є.

...(113). ...Поклали її²²² поряд з її паном. Двоє схопили обидві її ноги, двоє обидві її руки, прийшла стара, звана ангелом смерті, наклала їй на ший мотузку з кінцями, що розходилися, і дала її двом [мужам], щоб вони її тягнули, і приступила [до справи], тримаючи [у руці] величезний кинджал з широким лезом. І ось почала вона встромляти його між її ребрами й виймати його, в той час як обидва [мужі] душили її мотузкою, поки вона не померла.

...(114). Потім з'явився²²³ найближчий родич²²⁴ померлого, взяв палицю і запалив її біля вогню²²⁵. Потім він пішов, задкуючи, – потилицею до корабля, а обличчям до людей, [тримаючи] в одній руці запалену палицю... щоб запалити складене дерево, [яке було] під кораблем²²⁶. Потім з'явилися люди з деревом [для розпалювання] і дровами²²⁷. У кожного з них була палиця, кінець якої він запалив. Потім [він] кидає її в це [складене під кораблем] дерево²²⁸. І охоплює вогонь дрова, потім корабель, потім курінь, і чоловіка, і дівчину, і все, що в ньому [знаходиться]. Потім подув вітер, великий, страхітливий²²⁹, і посилося полум'я вогню і розгорілося його палання. Був поряд зі мною якийсь чоловік із ар-рус. І ось я почув, що він розмовляє з перекладачем, який був зі мною²³⁰. Я запитав його про те, що він йому сказав. Він сказав: “Справді ж, він говорить: “Ви, араби²³¹, дурні”. Я ж запитав його про це. Він сказав: “Дійсно, ви берете найулюбленішого вами з людей і найбільш шановного вами і кидаєте його прах, і їдять його²³² комахи²³³ і черв'яки, а ми спалюємо його, не втигнеш оком змигнути, так що він негайно і в ту ж мить входить до раю²³⁴”. Потім він засміявся неприродним сміхом. Я ж запитав [його] про це, а він сказав: “З любові²³⁵ Господа його²³⁶ до нього, [ось] він послав вітер, так що він²³⁷ візьме його протягом години²³⁸”. І справді, не минуло й години, як корабель, і дрова²³⁹, і дівчина, і пан перетворилися на попіл, потім на [дрібний] попіл.

(115). Потім вони спорудили на місці цього корабля, який вони [колись] витягли з річки, щось на кшталт круглого пагорба і поставили в середині нього великий стовбур²⁴⁰ маданга²⁴¹, написали на ньому ім'я [цього] чоловіка та ім'я царя ар-рус і віддалилися.

(116). ...Один зі звичаїв царя ар-рус той, що разом із ним в його дуже високому замку²⁴² постійно перебувають 400 чоловіків із числа богатирів²⁴³, його сподвижників, причому надійні люди з їх числа, що перебувають у нього²⁴⁴, вмирають при його смерті і бувають убиті через нього²⁴⁵. З кожним із них [є] дівчина... Ці 400 [мужів] сидять, а вночі сплять біля підніжжя його ложа. А ложе його величезне і інкрустоване дорогоцінними самоцвітами²⁴⁶. І з ним сидять на цьому ложі 40 дівчат²⁴⁷ для його ліжка. ...А якщо він захоче поїхати верхи, то він підведе свого коня до ложа таким чином, що сяде з нього верхи на коня, а якщо [він захоче] зійти [з коня], то підведе свого коня настільки [близько], щоб зійти зі свого коня на нього²⁴⁸. ...У нього є заступник²⁴⁹,

який командує військом, нападає на ворогів і замінює його у його підлеглих²⁵⁰.

...(118). У випадку, якщо між двома особами виникне сварка і суперечка, і їх цар не в змозі досягти примирення, він виносить рішення, щоб вони билися один з одним мечами, і той, хто виявиться переможцем, на його боці й правда.

Семирадський Г. І. (1843–1902). Похорон вождя русів (1883).
Історичний музей (Москва)

...(128). Хозари і їх цар – усі іудеї, а “ас-сакаліба” і всі, хто по сусідству з ними, [перебувають] у нього в покірності, і він звертається до них, як до таких, що перебувають у рабстві, і вони слухають його з покірністю”.

Ihwan as-safa 'wa hullan al-wafa²⁵¹. “6-ий клімат²⁵² ... іде через південь моря ас-Сакаліба²⁵³ ...

Клімат 7-ий... іде... через південь моря ас-Сакаліба”.

{Бл.930}***al-Istakhri. Kitab al-masalik wa'l-mamalik***²⁵⁴. “Земля²⁵⁵ ас-сакаліба широка, довжиною близько 2 місяців [шляху]. ...Ар-рус – народ в країні булгар, між ними і ас-сакаліба. ...Вони²⁵⁶ знаходяться між морем ал-Хозар, царством ас-Сарір²⁵⁷, ар-рус і огузами.

...Ар-рус три види. [Один] вид їх – найближчий до Булгару, і цар їх розташовується в місті, під назвою Куйаба²⁵⁸, а він – більше, ніж Булгар. А вид їх найвіддаленіший називається Салавія²⁵⁹. А вид їх [третій] називається Арсанія, і цар їх розташовується в Арса²⁶⁰. Люди досягають для торгівлі Куйаби. Що ж стосується Арса, то не згадують, щоб хто-небудь входив у неї з чужинців, бо вони вбивають кожного, хто ступить на їх землю з іноземців. І ось спускаються по воді для

торгівлі і не повідомляють нічого про свої справи, і не дозволяють нікому супроводжувати їх, і не входять до їхньої країни²⁶¹. Привозять з Арса чорних соболів і олово²⁶².

...Ар-рус – народ, [який] спалює своїх померлих, і спалює разом із майном близьких для їх блага. Частина їх голить підборіддя, а частина закручує [бороди] подібно кінським гривам. Одяг їх – короткі куртки, а одяг ал-хозар, болгар і печенігів – довгі куртки. Ці ар-рус торгують із ал-хозар, торгують із Рум і Великим Булгаром.

...Від Булгара до Куйаби – близько 20 переходів²⁶³”.

{X ст.} **Hudud al-'Alam**²⁶⁴. “Про країну²⁶⁵ ас-сакаліба²⁶⁶. На схід від неї – внутрішні бурджан²⁶⁷ деякі з ар-рус, на захід – частина Грузинського²⁶⁸ моря і частина Рума²⁶⁹. ...Це велика країна і в ній дуже багато дерев, що ростуть близько одне від одного. І вони живуть між цими деревами. І у них немає інших посівів, крім проса, і немає винограду, але дуже багато меду, з якого вони виготовляють вино і тому подібні напої. Судини для вина робляться у них з дерева, і трапляється, що одна людина щорічно робить до 100 таких судин. Вони мають стада свиней, так як ми стада баранів. Мертвого спалюють. Якщо у них помирає людина, то його жінка, якщо любить його, вбиває себе. Вони носять високі чоботи і сорочки до кісточок. Усі вони вогнепоклонники. У них є струнні інструменти, невідомі мусульманам, на яких вони грають. Їхня зброя – щити, дротики та списи. Цар (*ладшах*) їх зветься Смутсвіт²⁷⁰, і їжа їх царя молоко. Взимку вони живуть у хатинах і в землянках. У них багато замків і фортець. Одяг їх здебільшого з льону. Вони вважають своїм обов'язком по релігії служіння царю.

...Країна [ар-рус]. ...На захід – ас-сакаліба... Це велика країна... Вони воюють з усіма невірними, що оточують їх. І виходять переможцями. Царя їх звать хакан ар-рус. Країна їх рясніє всіма життєвими благами. Серед них є група моровват²⁷¹. Знахарі²⁷² у них в пошані. Щорічно вони платять $\frac{1}{10}$ видобутку і торгового прибутку правителю. Серед них є група ас-сакаліба, яка їм служить. Вони шують *шаровари* приблизно з 100 гязів полотна, які надягають і загортають вище коліна. Вони шують шапки з шерсті з полотном, що звисає з потилиці. Мертвого спалюють з усім, що йому належало з одягу та прикрас. З ними²⁷³ кладуть в могилу їжу і питво...

Куйа.а²⁷⁴ – місто ар-рус, найближче до мусульман, приємне місце і резиденція царя. З них вивозять різні хутра та цінні мечі. Славія²⁷⁵ – приємне місто, і з нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною болгар. Артаб²⁷⁶ – місто..., звідки вивозять дуже цінні клинки для мечів і мечі, які можна зігнути удвічі, але, як тільки відводиться рука, вони набирають колишньої форми.

...Слово про область бурджан²⁷⁷ внутрішніх. ...З усіма ар-рус у них війна; з усіма навколишніми областями вони ведуть торгівлю”.

{Бл. 930} *al-Marvazi. Taba'yi al-hayawan*²⁷⁸. “Вони²⁷⁹ багаточисленні; розповідають, що засоби, необхідні для життя, і придбання прибутків [вони здобувають] мечем. Якщо у них помирає чоловік, який має дочок і синів, він віддає свої статки дочці, а сином виділяє меч і каже, що [, мовляв], батько твій здобув майно мечем, [так] наслідуй йому і чини, як він²⁸⁰”.

{930-ї} *'Awfi*²⁸¹. “Вони²⁸² постійно займаються розбоєм і знають тільки один засіб здобувати собі їжу – меч. Якщо хто-небудь із них помре і після нього залишаться син і дочка, то все майно віддають дочці, а синові не дають нічого, крім одного меча і кажуть йому: “Твій батько здобув собі майно мечем”.

{X ст.} *ibn-Ayac*²⁸³. “Опис²⁸⁴ країни ар-рус. Вони великий народ... Країна їх межує з ас-сакаліба. ...І привозять від них жовту мідь в Індію і Китай. Є у них цар, що сидить на золотому троні. Оточують його 40 невільниць із золотими і срібними кадилами в руках і обкурюють його запашними парами. Народ цієї землі²⁸⁵ світлокожий, русявий, високого зросту.

...Країна ар-рус. Це велика і велика земля, і в ній багато міст. Між одним містом і іншим велика відстань. У ній великий народ із язичників. І немає у них закону...”.

{X ст.} *al-Mas'udi. Murudj al-djahanb*²⁸⁶. “За словами тих астрономів, хто був творцем таблиць, і інших попередників, море бурджан²⁸⁷, ар-рус, баджні, баджнак²⁸⁸, баджгурдів²⁸⁹, а вони [є] трьома видами ат-турк²⁹⁰, це – море Бунтус²⁹¹. Погану славу [заслужили] ці народи (...)”.

{Серед. X ст.} *al-Mas'udi. Murudj al-djahanb*²⁹². “Що стосується [тих, хто живе] в країні²⁹³ з ідолопоклонників, то види їх – ас-сакаліба і ар-рус. Вони [живуть] в одній із двох сторін цього міста²⁹⁴; вони спалюють своїх померлих, свою худобу, начиння і наряд. Якщо помирає чоловік, спалюється разом з ним його жінка, а вона – жива. А якщо помре жінка, чоловіка не спалюють. Якщо помре нежонатий, [то його] женять після смерті. Жінки хочуть спалення собі, щоб увійти в рай, на їхню думку (...)”.

{Серед. X ст.} *al-Mas'udi. Murudj al-djahanb*²⁹⁵. “(...) В [столиці ал-хозар²⁹⁶] сім суддів. Два з них – для мусульман; два – для ал-хозар, судять законом Тори; два – для тих, хто [є] в них²⁹⁷ із християн, судять законом євангелія; а один з них²⁹⁸ – для ас-сакаліба, ар-рус та інших ідолопоклонників, судять язичницьким законом, а це – право розуму (...)”²⁹⁹”.

{Серед. Х ст.} *al-Mas'udi. Murudj al-djahan*.³⁰⁰. “Ар-рус і ас-сакаліба, про яких ми згадали, що вони – ідопоклонники, вони [є] військом царя³⁰¹ і його слугами”.

{Серед. Х ст.} *al-Mas'udi. Murudj al-djahan*.³⁰². “У верхів'ях річки ал-Хозар [є] гирло, що з'єднується з протокою з моря Бунтус³⁰³, а воно – море ар-Рус; немає на ньому нікого іншого, а вони [живуть] на одному з його берегів. Вони – великий народ, не підкоряються ні царю, ні закону. Їх купці ходять до царя булгар. У ар-рус, в їхній землі, [є] срібний рудник³⁰⁴, подібний срібному руднику, який знаходиться на горі Банжгір, в землі Хорасана”.

{Серед. Х ст.} *al-Mas'udi. Murudj al-djahan*.³⁰⁵. “Захід: землі франків, лангобардів, Андалусії, Галісії, Гасконії, ас-сакаліба і ар-рус, причому більша частина цих [народів] заселяє Північ, між сходом і заходом...”.

{Серед. Х ст.} *al-Mas'udi. Kitab at-tanbih*.³⁰⁶. “Четверте³⁰⁷ море – Бунтус³⁰⁸, це море бурджан³⁰⁹, ар-рус та інших народів, які простягаються з півночі...”

З великих річок, що впадають у це море, відома велика річка, яка називається Таніс³¹⁰. Початок її – з півночі, і на ній багато поселень ас-сакаліба й інших народів, що живуть на півночі. Інші великі річки – такі, як Дунай і Морава, а це ім'я її також і на ас-сакаліба. Вона³¹¹ – велика річка, ширина її близько 3 миль, вона позаду Константинополя, на день [шляху]. Проти неї – земля німців і мораван, із ас-сакаліба, і жило на ній багато бурджан³¹², коли вони прийняли християнство”.

{Серед. Х ст.} *al-Mas'udi. Kitab at-tanbih*.³¹³. “Шоста переправа³¹⁴ відома під назвою Абідос, це – гирло протоки, яка втікає у море Єгипту і Сирії, а початок її³¹⁵ – з моря Майутіс³¹⁶, званого морем ал-Хозар. Ширина її³¹⁷ на початку – близько 10 миль, і там [стоїть] місто, що належить Рум³¹⁸, відоме під ім'ям Мусанна³¹⁹, перешкоджає проходу в це море суден, – ал Куз.кана³²⁰ та інших видів ар-рус. Румійа називають їх “русійа”, що означає “червоні”³²¹. Вступили багато з них у наш час в союз з Рум, як вступили вірмени, бурджан³²², а вони – вид ас-сакаліба, баджнак³²³ з [числа] ат-турк³²⁴. Наповнили ними багато фортець, які примикали до сирійського кордону, і повернули їх проти бурджан та інших народів, ворожих їм³²⁵ і держав, що оточують їх”.

{940} *НПЛ. У рік 6448*³²⁶. “(6448). В [цей] рік погодилися уличі на данину Ігорю, і Пересічен узятий був. В цей же рік дана данина від них Свенельду³²⁷”.

{941} *ПМЛ. У рік 6449 [941]*³²⁸. “(941). Пішов Ігор на Греків³²⁹. І хоча послали болгари вість цесареві [Роману], що йдуть руси на

Цесароград 10 тисяч суден³³⁰, – вони і прийшли, і припливли, і стали пустошити Віфінську землю³³¹. І грабували вони по [узбережжі] Понту до [города] Іраклії і до Пафлагонської землі, і всю землю Нікомідійську пограбували, і [обабіч затоки] Суд усе попалили. А їх, [греків], полоненими³³² взявши, – тих розтинали, а других же, ставлячи як мішені, стрілами розстрілювали. А скільки ратників [грецьких] схоплювали, [то], руки назад зв'язавши, цвяхи залізні посеред голів вбивали їм. Багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна немало [по] обох сторонах [Босфору] взяли, і монастирі ж і села всі вогневі оддали.

Потім же, коли прийшли війська зі сходу, – Панфір-доместик³³³ із чотирма десятками тисяч, і [Варда] Фока-патрикій з македонянами, і Феодор [Спонгарій] – стратилат³³⁴ із фракійцями, а з ними також і сановники боярські, – обійшли вони русів довкола. І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межі ними обома була люта, [і] заледве одоліли греки. Руси ж повернулися до дружини своєї під вечір і на ніч, сівши в човни, утекли. Але Феофан, [сановник Романа], зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську [і] намагалися [подали] відбresti. І таким чином рештки [їх] вернулися до себе³³⁵.

Ті ж, які прибули в землю свою, розповідали кожен своїм про те, що сталося, і про вогонь із човнів. “Таке, як ото блискавка, що на небесах, – казали вони, – греки мають у себе, і, її пускаючи, палили вони нас. І через се не подолали ми їх”.

Ігор же, прийшовши, став збирати численних воїв. І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них”.

Похід Ігоря в 941. Радзивілівський літопис (кін. XV ст.). Ілюстрація

{941} *Theoph. Contin. Chron.*³³⁶. “11 червня чотирнадцятого індікта³³⁷ на 10 000 суден припливли до Константинополя роси, яких називають також дромітами, походять же вони з племені франків. Проти них з усіма дромонами і трієрами, які тільки опинилися в місті, був відправлений патрикій. Він спорядив і привів у порядок флот, зміцнив себе по́стом і сльозами і приготувався битися з росами. Коли роси наблизилися і підійшли до Фаросу (Фаросом називається спорудження, на якому горить вогонь, що вказує шлях тим, хто йде

вночі), патрикій, який розташувався біля входу в Евксинський понт (він названий "гостинним" по протилежності, бо був раніше ворожим для гостей через постійні напади тамтешніх розбійників; їх, проте, як розповідають, знищив Геракл, і мандрівники, які отримали безпеку, перейменували понт на "гостинний"), несподівано напав на них на Ієроні, що отримав таку назву через святилище, споруджене аргонавтами під час походу. Патрикій, який першим вийшов на своєму дромоні, розсіяв стрій кораблів росів, безліч їх спалив вогнем, інших же змусив тікати. Інші дромони і трієри, що вийшли слідом за ним, довершили розгром, багато кораблів потопили разом із командою, багатьох убили, а ще більше взяли живими. Уцілілі попливли до східного берега, до Сгоре³³⁸. І посланий був тоді по суші їм навперейми зі стратигів патрикій Варда Фока з вершниками і добірними воїнами. Роси направили було у Віфінію неабиякий загін, щоб запастися харчами і всім необхідним, але Варда Фока цей загін наздогнав, розбив ущент, змусив утікати і вбив його воїнів. Прийшов туди на чолі всього східного війська і розумний domestik схол Іоанн Куркуас, який, з'являючись то там, то тут, чимало вбив ворогів, які відірвалися від своїх, і відступили роси в страхові перед його натиском, не наважуючись більше залишати свої судна і здійснювати вилазки. Багато злодіянь скоїли роси до підходу ромейського війська: спалили узбережжя Стена³³⁹. А з полонених одних розпинали на хресті, інших убивали в землю, третіх ставили як мішені і розстрілювали з луків.

Полоненим же священницького стану вони зв'язали за спиною руки і заганяли їм у голову залізні цвяхи. Чимало вони спалили і святих храмів. Однак насувалася зима, у росів закінчувалося продовольство, вони боялися наступаючого війська domestika схол Куркуаса, його розуму і кмітливості, не менш побоювалися і морських битв і майстерних маневрів патрикія Феофана і тому вирішили повернутися додому. Намагаючись пройти непомітно для флоту, вони у вересні п'ятнадцятого індікта вночі пустилися в плавання до фракійського берега, але були зустрінуті згаданим патрикієм Феофаном і не зуміли сховатися від його невсипучої і доблесної душі. Негайно ж зав'язується другий бій. І безліч кораблів пустив на дно, і багатьох росів убив згаданий чоловік. Лише небагатьом вдалося врятуватися на своїх судах, підійти до узбережжя Кіли і втекти з настанням ночі. Патрикій же Феофан, який повернувся з перемогою і великими трофеями, був прийнятий з честю і пишністю і шанований саном паракімомена".

{941} **Chron. Minor**³⁴⁰. "У 14-й індікт, у червні 6449 [року] сталося нашестя на Місто³⁴¹ 10 000 кораблів роського флоту³⁴², в правління Романа Старого, який володарював із Константином – сином Льва, сина Василія Македонянина".

{941} *Sigeb. Gembl. Chron. 936*³⁴³. “(936). Igor (Inger), король Русі (Russi), дізнавшись, що військо греків повели проти сарацинів³⁴⁴ і розсіяли для захисту островів, з’явився з тисячею або того більше кораблів для захоплення Константинополя, настільки задалегідь упевнений в успіхові, що наказав не вбивати греків, а брати в полон. Імператор Роман³⁴⁵ з небагатьма мужньо виступив проти них, спалив майже всіх – [лише] небагато втекли – разом із кораблями, метаючи на всі боки грецький вогонь, а всім бранцям наказав відрубати голову”.

{941} *Frut./Ekk. Chron.*³⁴⁶. “В літо Господнє 937-е. [Повідомлення про похід князя Ігоря на Константинополь]”.

{941} *Ann. Sax. У рік Г[осподній] 938-ий*³⁴⁷. “(938)³⁴⁸. [Звістка про напад київського князя Ігоря на Константинополь]”³⁴⁹.

{941} *Liudpr. Antapod. 5 (15)*³⁵⁰. “(15)³⁵¹. Ближче до півночі мешкає якийсь народ, котрий греки (Greci) за зовнішнім виглядом називають руссю (Rusii), ρουσιος³⁵², ми ж за місцезнаходженням іменуємо норманами. Адже німецькою (Teutonum) мовою nord означає північ, а man – людина; ось тому північних людей і можна назвати норманами. Королем (rex) цього народу був [хтось] на ім’я Ігор (Inger), який зібрав тисячу і навіть більше кораблів³⁵³, з’явився до Константинополя. Імператор Роман (Romanos)³⁵⁴, почувши про це, карався роздумами, бо весь його флот був направлений проти сарацинів (Saraceni) і на захист островів. Після того, як він провів чимало безсонних ночей у роздумах, а Ігор спустошував усе узбережжя, Роману повідомили, що у нього є тільки 15 напіврозламаних хеландій (chelandia)³⁵⁵, кинутих їх власниками внаслідок старості. Дізнавшись про це, він звелів прикликати до себе τους καλαφatas – калафатів (calafatae), тобто корабельних теслярів, і сказав їм: “Поспішайте і без зволікання підготуйте хеландії, що залишилися, а вогнеметні машини³⁵⁶ поставте не тільки на носі, а й на кормі, а понад те – навіть по бортах”. Коли хеландії за його наказом були таким чином підготовлені, він посадив на них найбільш досвідчених мужів і наказав їм вирушити проти короля Ігоря. Нарешті, вони прибули. Побачивши, що вони розташувалися на морі, Ігор наказав своєму війську не вбивати їх, а взяти живими. І тоді милосердний і жалісливий Господь, який побажав не тільки захистити тих, хто шанує Його, поклоняється і молиться йому, але й дарувати їм перемогу, [зробив так, що] море стало спокійним і вільним від вітрів – інакше грекам було б незручно стріляти вогнем. Отже, розташувавшись посеред [флоту] руси (Rusi), вони почали метати навколо себе вогонь. Побачивши таке, русь тут же стала кидатися з кораблів у море, вважаючи за краще потонути в хвилях, ніж згоріти в полум’ї. Інші, обтяжені панцирями йі шоломами, йшли на дно, і їх більше не бачили, деякі ж, хто тримався на плаву, згорали навіть

посеред хвиль. У той день не вцілів ніхто, крім тих, хто врятувався втечею на берег. Однак кораблі русі, будучи невеликими, відійшли на міліну, чого не могли зробити грецькі хеландії через свою глибоку осадку. Після цього Ігор у великому сум'ятті пішов геть; переможні ж греки, радіючи, повернулися в Константинополь, ведучи з собою безліч [полонених], що залишилися в живих, яких Роман велів усіх обезголовити в присутності мого вітчима, посла короля Хуго³⁵⁷”

{941} **Leon. Diac. Hist. 6 (10)**³⁵⁸. “(10)³⁵⁹. Сподіваюсь, ти не забудь про поразку твого батька Інгора, який, знехтувавши договірну клятву, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах суден, а до Кіммерійському Боспору прибув чи не з десятком човнів, сам ставши вісником своєї біді”.

{942} **НПЛ. У рік 6450 [942]**³⁶⁰. “(942). Видана данина древлянська тому самому Свенельду”.

{942} **ПМЛ. У рік 6450 [942]**³⁶¹. “(942). У сей ще рік³⁶² родився Святослав у Ігоря”.

{943/4–945} **Cambridge ep.**³⁶³. “[Також і] в дні царя Йосифа, мого пана, йому підмогою... коли було гоніння [на іудеїв] у дні злодія Романа³⁶⁴. [І коли стала відомою ця] справ[а] моему панові, він знищив безліч необрізаних. А Роман лиходій [послав також] великі дари Х-л-гу³⁶⁵, царю Русі, і підбурих його на [власну] біду. І прийшов він уночі до міста С-до-м-рау³⁶⁶ і взяв його злодійським способом³⁶⁷, тому що не було там начальника³⁶⁸, раб-Хашмоная. І стало це відомо Бу-ш-ці³⁶⁹, тобто вельмишановному Песаху, і пішов він у гніві на міста Романа і побив чоловіків і жінок. І він узяв три міста, крім величезної кількості передмість. І звідти він пішов на [місто] Шуршун³⁷⁰... і воював проти нього... І вони вийшли з країни як черв'яки³⁷¹... Ізраїлі, і впало з них 90 осіб... Але він змусив їх платити данину. І врятував ... [від] руки Русів і [вразив] усіх з них, хто опинився [там], [і умертвив ме]чем. І звідти він пішов війною на Х-л-гу і воював... місяців і Бог підпорядкував його Песаху. І знайшов він... здобич, яку той захопив з С-м-к-рау. І каже він: “Роман підбив мене на це”. І сказав йому Песах: “Якщо так, то йди на Романа і воюй з ним, як ти воював зі мною, і я відступлю від тебе. А інакше я тут помру, або [ж] буду жити до тих пір, поки не помщуся за себе”. І пішов той проти волі і воював проти Кустантіни на морі 4 місяці³⁷². І впали там богатирі його, тому що македонці подужали [його] вогнем. І втік він, і посоромився повернутися в свою країну, а пішов морем до Персії³⁷³, і впав там він і весь стан його³⁷⁴. Тоді стали Руси підпорядковані владі хозар³⁷⁵”.

{944} **ПМЛ. У рік 6452 [944]**³⁷⁶. “(944). Ігор зібрав багато воїв – варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він

найняв³⁷⁷, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе.

Коли почули це корсунці, вони послали [гінців] до Романа, кажучи: “Тут ідуть руси, покрили вже море кораблями, без числа кораблів”. Так само й болгари послали вість, кажучи: “Ідуть руси, і печенігів вони найняли собі”.

Це почувши, цесар послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: “Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини”. Так само й печенігам послали вони паволок і золота багато.

Ігор же, дійшовши [до] Дунаю, скликав дружину, і став радитися, і повідав їм річ цесареву. Сказала тоді дружина Ігорева: “Да якщо так говорить цесар, то чого нам більше од сього хотіти – не бившись, узяти золото, і сєребро, і паволоки? Бо хто відає, хто подолає – чи ми, чи вони? Чи з морем хто в згоді? Се ж не по землі ми ходимо, а по глибині морській, і спільна смерть усім”. І послухав їх Ігор, і повелів печенігам пустошити Болгарську землю. А сам, узавши в греків золото і паволоки на всіх воїв, він вернувся назад і прийшов до Києва, до себе”.

{944}ПМЛ. У рік 6453 [945]³⁷⁸. “(945)³⁷⁹. Прислав Роман, і Костянтин, і Стефан Ігоря послів налагодити колишній мир³⁸⁰. Ігор тоді, поговоривши з ними про мир, послав мужів своїх до Романа Роман же зібрав бояр і сановників. І привели руських послів, і повеліли [їм] говорити, і [стали] писати речі обох [сторін] на хартію: “Згідно з другою угодою, що відбулася при цесареві Романові, і Стефанові, христорюбивих владиках, ми, од народу руського послали й купці, Івор, посол Ігоря, великого князя руського, й інші послі: Вуєфаст – Святослава, сина Ігоревого, Іскусев – Ольги-княгині, Слуди – Ігоря, племінника Ігоревого³⁸¹, Уліб³⁸² – Володиславів³⁸³, Каніцар – Предславин³⁸⁴; Шигоберн – Сфандри, жони Улібової, Прастен – Турдів, Лібіар – Фостів, Грім – Сфірків, Прастен – Януна³⁸⁵, племінника Ігоревого...³⁸⁶ послані Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми Руської землі, і ними заповідано [нам] обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнечолюбцем-дияволом, який ненавидить добро, [і] утвердити дружбу межі Греками і Руссю³⁸⁷.”

І великий наш князь Ігор, і бояри його, і всі люди руські послали нас до Романа, і Стефана, і Костянтина, великих цесарів грецьких, учинити дружбу з самими цесарями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на всі літа, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть. [А] якщо намислить [хто] із країни Руської розладнати цю дружбу, то [ті], скільки їх прийняло хрещення, хай дістануть відплату од бога вседержителя – осудження їх на погибель і в сей вік, і в будучий, а [ті], скільки їх не охрещено є, хай не мають помочі від бога, ані від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, і хай посічені будуть мечами

своїми, і хай [погинуть] од стріл і од іншого оружжя свого, і хай будуть вони рабами і в сей вік, і в будучий.

...А якщо втече челядин³⁸⁸ від русів, коли вони прийдуть у країну цесарства нашого, і од [церкви] святого Мами, [де вони живуть], то якщо він буде знайдений, – нехай вони візьмуть його; а якщо не знайдеться, – нехай поклянуться наші руси-християни за своєю вірою, а нехристияни по закону своєму, [що він утік], і тоді беруть од нас, [греків], ціну свою, як це вже встановлено давніше: дві паволоки за челядина.

...А скільки полонених християн, підвладних наших, приведуть руси сюди, [в греки, то] якщо буде [це] юнак чи дівчина добра, хай дадуть [греки] десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він, [полоняник], є середнього віку, – хай дасть [покупець] вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина, – нехай дасть п'ять золотих. Якщо ж виявляться руси в рабстві у греків, [то], коли вони полоняниками, – хай викупувають їх руси по десять золотих якщо ж його, [русина, раніш] купить гречин [і поклянеться про це] перед хрестом, [то] належить йому взяти [ту] ціну, скільки він і дав за нього.

...А якщо уб'є християнин русина чи русин християнина, – і хай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] хай уб'ють його.

...Ми ж договір сей викпали на двох хартіях, і одна хартія є у цесарства нашого і на ній єсть хрест і імена наші написані, а на другій [імена свої написали] послали ваші і купці ваші. А відходячи з послом цесарства нашого, хай вони допровадять їх до великого князя руського Ігоря і до людей його, і ті, приймаючи хартію [нашу, хай] поклянуться додержувати вірність [тому], про що ми домовились і написали на хартії сій, на якій написані суть імена наші.

Ми ж, [руси], скільки нас охрестилося, клялися [своєю] церквою святого Іллі в соборній церкві [цесароградській Софії] і присягальним чесним хрестом, і хартією сею додержувати ж усього, що є написано на ній, і не переступати з того анічого; а якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи нехрещений, – хай не має він од Бога помочі, і хай буде він рабом у сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям. А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі³⁸⁹ свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано Ігорем, і всіма боярами, і всіма людьми, і землею Руською в наступні літа і завжди. Якщо ж хто із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, переступить се, що написано на хартії сій, – йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят Богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву...”

І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І покпали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі, що є над ручаєм³⁹⁰ кінець Пасинчої

бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами³⁹¹”.

{944–945} *ibn Miskawaihi. Kitab tadjarib al-umam*³⁹². “332/943–944³⁹³. В цьому році³⁹⁴ вийшло військо народу, відомого під іменем ар-русійа, до Азербайджану, направилося в Барда’а³⁹⁵, оволоділо ним і забрало в полон його населення³⁹⁶”.

Пояснення звісток про ар-русійа і того, що було за їхньою справою.

Цей народ великий, вони кремезної статури, у них велика сила. Не знають вони відступу, і жоден з них не кине тяти, поки не вб’є, чи не буде убитий сам. Кожен з них носить зброю і прикріплює до себе більшу частину ремісничих виробів, [що складаються] з сокири, пилки, молота та іншого. Б’ються вони [за допомогою] списа і щита, носять меч і підвішують до себе палицю (?) і зброю на зразок кинджала. Б’ються пішими, особливо ті, які прибули.

І так припливли морем, яке примикає до їхньої країни, перетнули його до великої річки, відомої під ім’ям Кура; несе вона [води] з гір Вірменії та Азербайджану і впадає в це море; це річка Барда’а, яку порівнюють із Тігром. Коли прибули вони³⁹⁷ до Кури, попрямували до них намісник Марзбан³⁹⁸ і правитель міста Барда’а, і було з ними 300 осіб дейлемітів³⁹⁹, а з ними приблизно стільки ж бідняків і курдів. Підняв він народ, і вийшло з ним добровольців близько 5 тисяч для війни з тими⁴⁰⁰. Напали на них, не знаючи їх сили, і вважали, що вони побіжать шляхом вірмен і візантійців. А коли вишикувалися в ряд воїни, то не минуло й години, як кинулися ар-русійа жадливою атакою, розбили військо і взяли в полон добровольців і все військо, крім дейлемітів. Вони встояли ще годину і були знищені всі, крім тих, хто був верхи на коні. Переслідували [ар-русійа] тих, хто тікав до міста, і бігли всі, хто мав [якісь] засоби пересування, [хоча б] верблюда; [всі] військові і цивільні. Покинули вони місто, оселилися в ньому ар-русійа і заволоділи ним⁴⁰¹”.

Повідомив мені Абу-л-Аббас ібн Нудар і група [тих, з ким це сталося], що народ поспішив до міста, зібрався в ньому і [ар-русійа] заспокоїли людей і сказали їм: “Немає суперечки між нами і вами щодо віри. Що стосується нас, то ми шукаємо влади. Для нас [треба], щоб була хороша [ваша] поведінка, а вам треба бути покірними”⁴⁰²”.

Прийшли загони з усіх боків, вийшли ар-русійа і розбили їх. Народ Барда’а вийшов з ними. Коли [ар-русійа] атакували, то мусульмани, вимовляючи слова: “Аллах акбар”, – побивали їх камінням. Ар-русійа звернулися до них⁴⁰³ з тим, щоб стримували себе і не ставали між султаном і ними. Погодився народ розсудливий зі знаті, а що стосується більшості черні і простолюдинів, то були вони нестримані, показували, що у них було на душі, і заважали їм⁴⁰⁴, коли нападали на них сподвижники султана. Тяглося так до тих пір, поки не зробили їм⁴⁰⁵ оголошення про те, щоб не залишався в місті жоден житель, і призначили їм 3 дні [терміну з часу] свого оголошення⁴⁰⁶”.

Вийшов кожен, у кого був кінь, щоб відвести себе, жінку і дітей, і бігли⁴⁰⁷. Настав 4-ий день, але [залишилася] більшість мешканців. Наклали ар-русїя на них свої мечі⁴⁰⁸, вбили багато народу, не злічити, скільки, і захопили в полон після різанини близько 10 тисяч чоловіків і хлопчиків⁴⁰⁹, з жонами, і жінок, і дочок. Помістили жінок і дітей у внутрішній фортеці міста, а це – шахрістан⁴¹⁰ людей, і стали жити в ній, розташували в ній військовий табір і укріпилися. Потім зібрали чоловіків у соборній мечеті, замкнули її ворота і сказали їм: “Викупуйте себе”.

...Але не погодилися з нею⁴¹¹ інші. Убили їх усіх і розграбували майно їх сімей⁴¹².

...Піддали їх мечу і вбили всіх без винятку, крім якоїсь малої кількості [людей], а вони пішли по вузькому каналу, течія якого [вела] до соборної мечеті, і крім тих, хто викупився скарбами, які були при собі. ...Зібралася у них⁴¹³ з міста велика [безліч] усього; була колосальною його кількість і величезною його вага. Заволоділи [ар-русїя] жінками і юнаками, чинили розпусту з тими й іншими і перетворили їх на рабів.

Коли нещастя стало величезним, і мусульмани почули в країні про новини, то зібралися на підмогу. Зібрав Марзбан ібн Мухаммад своє військо і сповістив людей, і прийшли до нього добровольці з усіх боків. Пішов він з 30 000 чоловік, і не поборов ар-русїя всім цим числом і не міг він справити на них враження. Ішов вранці до них [на бій], приходив увечері і повертався від них розбитим. Продовжувалася війна між ними таким чином багато днів, і завжди терпіли поразку мусульмани⁴¹⁴. Коли [таке] становище знесило мусульман і побачив Марзбан таку картину, [то вдався] до хитрощів і обману. Збіглося [з його планом] те, що ар-русїя, коли досягли Мараги⁴¹⁵, захопилися фруктами, а там безліч їх сортів, і захворіли. Почалася у них епідемія, оскільки в їхній країні сильний холод, не росте в ній [фруктове] дерево, а привозять до них трохи фруктів з країн, віддалених від них⁴¹⁶.

...Показались ар-русїя і їх глава – верхи на ослі. ...Убили ... 700 чоловік і серед них – їх главу⁴¹⁷. Решта досягли фортеці, в якій вони перебували в місті і [в яку] привезли багато їжі і величезні запаси, доставляли полонених і багатства...

...Тим часом, як Марзбан боровся з ними, і він не придумав жодної хитрості, крім засідки, тоді прийшла до нього звістка про вступ Абу Абдаллаха ал Хусейна ібн Са'їда ібн Хамдана⁴¹⁸ в Азербайджан, і про те, що вони в Саламасі⁴¹⁹, і про з'єднання його з Джа'фаром ібн Шакувійа ал-Курді на чолі хадаянітів. Залишив [Марзбан] для того, щоб очолити боротьбу з ар-русїя одного зі своїх воєначальників, [на чолі] 500 дейлемітів, 1 500 вершників з курдів і 2 000 добровольців...⁴²⁰.

...Коли зменшилася їх⁴²¹ чисельність, вийшли вони вночі з фортеці, в якій перебували, і несли на своїх плечах усе, що могли. З майна, коштовностей, чудовою одягу, і спалили те, що залишилося⁴²².

І вели жінок, юнаків та дівчат⁴²³, скільки хотіли. Подалися до Кури, а [там] були наготові кораблі, на яких вони вийшли зі своєї країни, на них – моряки і 300 чоловік ар-русійа. Поділилися з ними частиною своєї здобичі і поїхали від них, і віддалилися⁴²⁴. Позбавив Аллах мусульман від усіх їхніх вчинків.

Чув я від тих, хто був свідком [нападу] цих ар-русійа, дивовижні розповіді про їх хоробрість і про невелику увагу їх до тих мусульманам, що збиралися проти них. Одна з цих чуток була відома

в області, і я чув не від одного, як 5 чоловік ар-русійа зібралися в саду Барда'а. Серед них був юнак, безбородий і світлий обличчям, син одного з їхніх глав і з ними – жінки з полонянок.

Коли мусульманам стала відома ця новина, вони оточили сад. Зібралось багато дейлемітів та інших для бою з цими п'ятьма чоловіками, і намагалися здобути у них полоненого. Але не було можливості його взяти, тому що не здавався жоден з них, і неможливо було вбити їх, доки вони не вбили

Лебедев К. В. (1852–1916). Князь Ігор збирає данину з дrevлян у 945 (“Полюддя”)

мусульман у багато разів більше, ніж було їх самих. І був той безбородий серед тих, хто залишився. Коли він зрозумів, що його візьмуть у полон, то він вліз на дерево, [яке було] поруч з ним, і не припиняв ранити себе кинджалом, що був з ним, у ті частини тіла, [поранення яких смертельне,] доки не впав за смертью”.

{944–945} *al-Marvazi. Taba'yi al-hayavan*⁴²⁵. “Вони⁴²⁶ – люди сильні, могутні, віддаляються пішими до віддалених місць для розбою, і йдуть також на кораблях у море ал-Хазар, захоплюють кораблі і забирають багатство, і вирушають в ал-Кустантінійа⁴²⁷, в море Бунтус і канал [, що тече] в нього⁴²⁸. У колишні часи ходили одного разу в море ал-Хазар і оволоділи Берда'а на [якийсь] час. Їх мужність і доблесть відомі [тим, що] один із них відповідає декільком з усього народу. Якби були у них верхові тварини і вершники, то посиленими б біди через них у людей”.

{944–945} *Maqdisi. Kitab*⁴²⁹. “Вони⁴³⁰ володіли Берда’а [протягом] року⁴³¹ і здійснювали гріхи над мусульманами, ганьбили їх жінок, чого не робив раніше ніхто з людей язичництва. І убив їх великий і всемогутній Аллах за допомогою холери⁴³² і меча.

...Ас-сакаліба більше, ніж ар-рус, і вони рясніші багатством. Серед них – сонцепоклонники й ідолопоклонники, і серед них [є] такі, які нічому не поклоняються (...). Що стосується Візантії, то на схід від неї і на північ від неї [знаходяться] тюрки, ал-хозар і ар-рус”.

{940-і} *’Awfi*⁴³³. “Вони⁴³⁴ здійснюють походи на віддалені землі, постійно мандрують по морю на суднах, нападають на кожне зустрічне судно і грабують його. Могутністю вони перевершують усі народи, от тільки немає в них коней; якби були в них коні, то вони запанували б над багатьма народами”.

{945} *ПМЛ. У рік 6453 [945]*⁴³⁵. “(945). ...Древляни, вийшовши наспроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря⁴³⁶ і дружину його, бо їх було мало.

...І сказали деревляни: “Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала⁴³⁷ і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото схочем”. І послали деревляни ліпших мужів своїх, числом 20, у човні до Ольги, і пристали вони під Боричевим [узвозом] у човні, бо тоді вода текла біля Гори київської, і на Подоллі не сиділи люди, а на Горі.

Город же Київ був [тут], де є нині двір Гордятин і Никифорів, і двір княжий був у городі, де є нині двір Воротиславів і Чюдинів, а перевісище було поза городом; поза городом був і двір теремний другий, де є двір domestikів⁴³⁸, – за святою Богородицею над горою, – саме тут був терем кам’яний⁴³⁹”.

Бруні Ф. Страта князя Ігоря. Малюнок

{945} *Leon. Diac. Hist. 6 (10)*⁴⁴⁰. “(10). Не нагадаю я вже про його⁴⁴¹ [подальшу] жалюгідну долю, коли, вирушивши в похід на германців⁴⁴², він був полонений тими, прив’язаний до стовбурів дерев і розірваний надвоє”.

Князювання Ольги (945–962)

{945} *ПМЛ. У рік 6453 [945]*⁴⁴³. “(945). І принесли їх на двір до Ольги, і, нісши їх, [так] і вкинули з човном у яму. І, приникнувши [до ями], Ольга мовила їм: “Чи добра вам честь?” Вони ж сказали: “Гірша

нам смерть, ніж Ігореві”. І повеліла вона засипати їх живими, і засипали їх⁴⁴⁴.

...І послала вона⁴⁴⁵ [послів] до деревлян, кажучи так: “Се вже йду я до вас...”. ...Коли ж деревляни прийшли, звеліла Ольга приготувати мийню, кажучи [їм] так: “Помившись, приходіте до мене”. Вони, [слуги], тоді розпалили мийню, і ввійшли деревляни [туди], і стали митися. І заперли мийню за ними, і повеліла [Ольга] запалити її од дверей, і тут згоріли вони всі⁴⁴⁶.

...І як упились деревляни, звеліла вона отрокам своїм пити за них, а сама відійшла звідити і потім наказала отрокам сікти їх. І посікли їх п’ять тисяч. А Ольга вернулася до Києва і спорядила воїв на рештки їх⁴⁴⁷”

{946} *ПМЛ. У рік 6454 [946]*⁴⁴⁸. “(946)⁴⁴⁹. Ольга з сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим⁴⁵⁰. І сказав [воевода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: “Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем”.

І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися в городах своїх⁴⁵¹.

...І стояла Ольга літо ціле, і не могла вона взяти города.

...А як узяла вона город, то спалила його⁴⁵². І старійшин же города спалила, а інших людей – тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх залишила платити данину.

І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли Києву, а третя – Вишгороду⁴⁵³, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устами і уроки⁴⁵⁴”.

{947} *ПМЛ. У рік 6455 [947]*⁴⁵⁵. “(947). ...Пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости⁴⁵⁶ і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки⁴⁵⁷. І ловища її є по всій землі, і знаки [її], і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі⁴⁵⁸ й до сьогодні”.

{950} *Const. Porph. De adm. imp. 1–2*⁴⁵⁹. “(1). *Про пачінакітіє*⁴⁶⁰: *наскільки корисні вони.*

Я вважаю завжди дуже корисним для василевса ромеїв бажати миру з народом пачінакітів, укладати з ними дружні угоди і договори, посилати звідси до них щороку апокрісарія⁴⁶¹ з належними і відповідними дарами для народу і забирати звідти омірів, тобто заручників, і апокрісарія, які прибудуть в богохранимий цей град⁴⁶² разом із виконавцем цієї справи⁴⁶³ і скористаються царськими благодіяннями і милостями, в усьому гідними правлячого василевса.

Оскільки цей народ пачінакітів сусідить із областю⁴⁶⁴ Херсона⁴⁶⁵, то вони, не будучи дружньо налаштовані до нас, можуть виступати проти Херсона, здійснювати на нього напади і спустошувати і сам Херсон, і так звані Клімати⁴⁶⁶.

(2). *Про пачінакітів і росіє*⁴⁶⁷.

[Знай], що пачінакіти стали сусідніми і суміжними⁴⁶⁸ також росам, і частенько, коли у них немає миру один з одним, вони грабують Росію⁴⁶⁹, завдають їй значної шкоди і спричиняють збитки.

[Знай], що і роси стурбовані тим, щоб мати мир з пачінакітами. Адже вони купують⁴⁷⁰ у них корів, коней, вівців і від цього живуть легше і ситніше, оскільки жодної зі згаданих вище тварин в Росії не водилось⁴⁷¹. Але й супроти віддалених від їх меж ворогів⁴⁷² роси взагалі вирушати не можуть, якщо не знаходяться в мирі з пачінакітами, оскільки пачінакіти мають можливість – у той час, коли роси віддаляться від своїх [сімей], – напавши, все у них знищити і спустошити. Тому роси завжди виявляють особливу турботу, щоб не зазнати від них шкоди, бо сильний цей народ, залучати їх до союзу і отримувати від них допомогу, так щоб від їх ворожнечі позбавлятися і допомогою користуватися.

[Знай], що і в царственнім цім граді⁴⁷³ ромеїв, якщо роси не перебувають у мирі з пачінакітами, вони з'явитися не можуть, ні заради війни, ні заради торгівлі, бо, коли роси з човнами приходять до річкових порогів і не можуть проминути їх інакше, ніж витягнувши свої човни з річки і переправивши, несучи на плечах, нападають тоді на них люди цього народу пачінакітів і легко – не можуть же роси двом працям протистояти⁴⁷⁴ – перемагають і влаштовують різанину”.

{950} *Const. Porph. De adm. imp. 4*⁴⁷⁵. “(4). *Про пачінакітів, росіє і торкіє*⁴⁷⁶.

[Знай], що поки василевс ромеїв перебуває в мирі з пачінакітами⁴⁷⁷, ні роси, ні торки не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв за мир великих і надмірних грошей і речей, побоюючись, що василевс застосує силу цього народу проти них, коли вони виступлять на ромеїв. Пачінакіти, пов'язані дружбою з василевсом і спонукувані його грамотами⁴⁷⁸ і дарами, можуть легко нападати на землю росів і торків, відводити в рабство їхніх жінок і дітей і спустошувати їхню землю”⁴⁷⁹.

{950} *Const. Porph. De adm. imp. 9*⁴⁸⁰. “(9). *Про росіє, які вирушають з моноксілами*⁴⁸¹ з Росії в Константинополь.

[Щоб ви знали], що моноксіли, які приходять із зовнішньої Росії⁴⁸² в Константинополь, є⁴⁸³ одні з Немогарда⁴⁸⁴, в якому сидів⁴⁸⁵ Сфендослав⁴⁸⁶, син Інгора⁴⁸⁷, архонта Росії⁴⁸⁸, а інші з фортеці Мілінісі⁴⁸⁹, з Теліуци⁴⁹⁰, Чернігогі⁴⁹¹ і з Вусеграда⁴⁹². Отже, всі вони спускаються річкою Дніпро⁴⁹³ і сходяться у фортеці Кіовава⁴⁹⁴, що називається Самватас⁴⁹⁵. Слов'яни ж, їх пактіоти⁴⁹⁶, а саме: кривітеїни⁴⁹⁷, лендзаніни (Λενζανήνοι, Λενζενίνοι)⁴⁹⁸ та інші Славинії⁴⁹⁹ –

роблять у своїх горах⁵⁰⁰ моносіли під час зими і, спорядивши їх, з настанням весни, коли розтане лід, вводять у водоймища, що знаходяться по сусідству. Оскільки ці [водоймища] впадають у річку Дніпро, то і вони з тамтешніх [місць] входять у цю саму річку та вирушають у Кію. Їх витягують для [оснащення] і продають росам. Роси ж, купивши одні ці довбанки і розібравши свої старі моносіли, переносять із тих на ці весла, кочети⁵⁰¹ та інше оснащення... споряджають їх⁵⁰². І в червні місяці⁵⁰³, рухаючись по річці Дніпро, вони спускаються до Витичевої⁵⁰⁴, яка є фортецею-пактіотом росів, і, зібравшись там протягом двох-трьох днів, доки з'єднаються всі моносіли⁵⁰⁵, тоді вирушають у дорогу і спускаються названою річкою⁵⁰⁶ Дніпро⁵⁰⁷. Перш за все вони приходять до першого порогу⁵⁰⁸, званого *Ессулі*, що означає по-роськи і по-слов'янськи "Не спи". Поріг [цей] настільки ж вузький, як простір ціканістрія⁵⁰⁹, а посередині його є обривисті високі скелі, що стирчать на зразок острівців. Тому вода, що набігає і приливаєється до них, падаючи звідти вниз, видає гучний страшний гул. Зважаючи на це, роси не наважуються проходити між скелями, але, причаливши поблизу і висадивши людей на сушу, а інші речі залишивши в моносілах, потім голі, обмацуючи своїми ногами [дно, тягнуть їх], щоб не натрапити на якийсь камінь. Так вони роблять, одні біля носа, інші посередині, а треті біля корми, штовхаючи [її] жердинами, і дуже обережно вони минають цей перший поріг по вигину біля берега річки. Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши з суші інших, відпливають і приходять до іншого порога, що зветься по-роськи *Улворсі*, а по-слов'янськи *Островуніпрах*⁵¹⁰, що означає "Острівець порога"⁵¹¹. Він подібний до першого, тяжкий і важко доступний. І знову, висадивши людей, вони проводять моносіли, як і раніше. Подібним же чином минають вони і третій поріг, званий *Геландрі*, що по-слов'янськи означає "Шум порога"⁵¹², а потім так само – четвертий поріг, величезний, нарікають по-роськи *Аїфор*, по-слов'янськи ж *Неасит*⁵¹³, оскільки в камінні порога гніздяться пелікани⁵¹⁴. Отже, біля цього порога усі причалюють до суші носами вперед, з ними виходять призначені для несення варті мужі і віддаляються. Вони невсипно несуть варту через пачінакітів⁵¹⁵. А інші, взявши речі, які були у них у моносілах⁵¹⁶, проводять рабів⁵¹⁷ у ланцюгах по суші протягом шести миль⁵¹⁸, доки не минуть поріг. Потім також одні волоком, інші на плечах, переправивши свої моносіли на цей бік порога, зіштовхнувши їх у річку і внісши вантаж, входять самі і знову відпливають. Підійшовши ж до п'ятого порога, що зветься по-роськи *Варуфорос*, а по-слов'янськи *Вулніпрах*⁵¹⁹, бо він утворює велику заплаву⁵²⁰, і, переправивши знову закрутом річки свої моносіли, як на першому і на другому порозі, вони досягають шостого порога, званого по-роськи *Леанді*, а по-слов'янськи *Веручі*, що означає "Кипіння води"⁵²¹, і долають його подібним же чином. Від нього вони відпливають до сьомого порога, що зветься по-роськи *Струкун*, а по-слов'янськи *Напрезі*, що перекладається як "Малий поріг"⁵²². Потім досягають так званої переправи *Крарія*⁵²³, через яку

переправляються херсоніти, [йдучи] з Росії⁵²⁴, і пачінакіти⁵²⁵ на шляху до Херсону⁵²⁶. Ця переправа має ширину іпподрома⁵²⁷, а довжину, з низу до того [місця], де висуваються підводні скелі, – наскільки пролетить стріла того, хто пустив її звідси туди. Зважаючи на це, до цього місця спускаються пачінакіти і воюють проти росів⁵²⁸. Після того як пройдене це місце, вони досягають острова, званого Св. Григорій⁵²⁹. На цьому острові вони здійснюють свої жертвоприношення, оскільки там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, закріплюють вони і стріли навколо [дуба], а інші – шматочки хліба, м'ясо і що має кожен, як велить їх звичай. Кидають вони і жереб про півнів: або зарізати їх, або з'їсти, або відпустити їх живими⁵³⁰. Від цього острова роси не бояться пачінакіта⁵³¹, доки не опиняться в річці Селіна⁵³². Потім, просуваючись таким чином від [цього острова] днів чотири, вони плывуть, доки не досягають затоки річки, що є гирлом, у якому лежить острів Св. Еферія⁵³³. Коли вони досягають цього острова, то там відпочивають два-три дні. І знову вони переоснащують свої моносіли усім тим необхідним, чого їм бракує: вітрилами, щоглами, кормилами, які вони доставили [з собою]. Оскільки гирло цієї річки є, як сказано, затокою і простягається аж до моря, а в морі лежить острів Св. Еферія, звідти вони вирушають до річки Дністер і, знайшовши там притулок, знову там відпочивають. Коли ж настане сприятлива погода, відчаливши, вони приходять до річки, званої Аспрос⁵³⁴, і, таким же чином відпочивши і там, знову вирушають у дорогу і в Селіну приходять, в так званий рукав річки Дунай. Поки вони не проминуть річки Селіна, поруч із ними слідує пачінакіти. І якщо море, як це часто буває, викине моносіли на сушу, то всі [інші] причалюють, щоб разом протистояти пачінакітам. Від Селіни ж вони не бояться нікого, але, вступивши в землю Булгарії, входять в гирло Дунаю⁵³⁵. Від Дунаю вони прибувають у Конопу⁵³⁶, а від Конопи – в Констанцію⁵³⁷... до річки Варна⁵³⁸; від Варни ж приходять до річки Дічіна⁵³⁹. Все це стосується землі Булгарії⁵⁴⁰. Від Дічіни вони досягають області Месемврії⁵⁴¹ – тих місць, де завершується їх болісне і страшне, нестерпне і тяжке плавання. Зимовий ж і суворий спосіб життя тих самих росів такий. Коли настане листопад місяць, негайно їх архонти⁵⁴² виходять з усіма росами⁵⁴³ з Кіава і вирушають у полюддя, що іменується "кружлянням"⁵⁴⁴, а саме – в Славинії вервіа-нів⁵⁴⁵, другувітів⁵⁴⁶, криветеїнів⁵⁴⁷, севе-ріїв⁵⁴⁸ та інших слов'ян⁵⁴⁹, які є пактіотами росів⁵⁵⁰. Харчуючись⁵⁵¹ там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня⁵⁵², коли розтане лід на річці Дніпро, повертаються в Кіав. Потім так само, як було розказано, взявши свої моносіли, вони оснащують [їх] і вирушають у Романію⁵⁵³. [Знай], что узи⁵⁵⁴ можуть воювати з пачінакітами⁵⁵⁵".

{950} *Const. Porph. De adm. imp.* 37⁵⁵⁶. "(37). Про народ пачінакітів.

Щоб ви знали, що пачінакіти спочатку мали місце свого проживання на річці Атил, а також на річці Геїх⁵⁵⁷, будучи сусідами і

хозар, і так званих узів⁵⁵⁸. Однак 50 років тому⁵⁵⁹ згадані узи, вступивши в угоду з хозарами і пішовши війною на пачінакітів, здолали їх і вигнали з власної їх країни, і володіють нею аж до нинішнього часу так звані узи⁵⁶⁰. Пачінакіти ж, звернувшись до втечі, блукали, вишукуючи місце для свого поселення. Досягнувши землі, якою вони володіють і тепер⁵⁶¹, виявивши на ній турків, перемігши їх у війні і витіснивши, вони вигнали їх⁵⁶², оселилися тут і володіють цією країною, як сказано, аж до цього дня вже протягом 55 років⁵⁶³.

Хай буде відомо, що вся Пачінакія ділиться на 8 фем⁵⁶⁴, маючи стільки ж великих архонтів. А феми такі⁵⁶⁵: назва першої феми Іртім, другої – Цур, третьої – Гіла, четвертої – Кулпеї, п'ятої – Харавої, шостої – Талмат,

Реріх М. К. Збирають данину (1908)

сьомої – Хопон, восьмої – Цопон. За часів же, в які пачінакіти були вигнані зі своєї країни, вони мали архонтами в фемі Іртім *Ваїцу*, в Цуре – *Куела*, в Гілі – *Куркуте*, в Кулпеї – *Іпаоса*, в Харавої – *Каїдума*, в фемі Талмат – *Косту*, в Хопоні – *Гіаці*, а в фемі Цопон – *Батана*. Після смерті цих владу успадкували їх двоюрідні брати, бо у них утвердилися закони і давній звичай, згідно з якими вони не мали права передавати гідність дітям або своїм братам; достатньо було для тих, хто володіє ними і того, що вони правили упродовж життя. Після їхньої ж смерті належало обирати або їх двоюрідного брата, або синів двоюрідних братів, щоб гідність не залишалася постійно в одній гілці роду, але щоб честь успадковували і отримували також і родичі по боковій лінії. Зі стороннього ж роду ніхто не вторгається і не стає архонтом. 8 фем поділяються на 40 частин, і вони мають архонтів нижчого розряду.

Належить знати, що 4 роди пачінакітів, а саме: фема Куарцідур, фема Сірукалпеї, фема Вороталмат і фема Вулацопон, – розташовані по той бік річки Дніпра у напрямку до країв [відповідно] більш східних і північних⁵⁶⁶, навпаки Узії, Хазарін, Аланії, Херсона та інших Кліматів⁵⁶⁷. Решта ж 4 роди розташовуються по цей бік річки Дніпра, у напрямку до більш західних і північних країв, а саме: фема Гізіхопон межує з Булгарією, фема Нижньої Гіли межує з турками, фема Харавої межує з Росією, а фема Іавдіертім межує з підплатежними

країні Росії місцевостями, з ультінами⁵⁶⁸, дервленінами⁵⁶⁹, лензанінами⁵⁷⁰ та іншими слов'янами. Пачінакія віддалена від Узії і Хозарії на 5 днів шляху, від Аланії – на 6 днів, від Мордії⁵⁷¹ – на 10 днів, від Росії – на 1 день, від турків – на 4 дні, від Булгарії – на півдня⁵⁷², до Херсона вона дуже близька, а до Боспора ще ближче.

Щоб ви знали, що в той час, коли пачінакіти були вигнані зі своєї країни, деякі з них за власним бажанням і рішенням залишилися на місці, живуть разом із так званими узами і понині знаходяться серед них, маючи такі особливі ознаки (щоб відрізнитися від тих і щоб показати, ким вони були і як сталося, що вони відірвані від своїх): адже вбрання своє вони вкоротили до колін, а рукава обрізали від самих плечей, прагнучи цим ніби показати, що вони відрізані від своїх і від співплемінників⁵⁷³.

Належить знати, що по цей бік річки Дністра, в краю, зверненому до Булгарії, біля переправ через цю річку, є порожні фортеці: перша фортеця названа пачінакітами Аспрон, оскільки її каміння здається зовсім білими; друга фортеця Тунгати, третя фортеця Кракнакати, четверта фортеця Салмакати, п'ята фортеця Сакакати, шоста фортеця Гіеукати⁵⁷⁴. Посеред самих будівель давніх фортець виявляються деякі ознаки церков і хрести, висічені в піщанику, тому дехто зберігає переказ, що ромеї колись мали там поселення. Належить знати, що пачінакіти називаються також кангар, але не всі, а народ трьох фем: Іавдіїрті, Куарціцур і Хавуксінгіла, як більш мужні і благородні, ніж інші, бо це і означає прізвисько кангар⁵⁷⁵.

{957}ПМЛ. У рік 6463 [955]⁵⁷⁶. "(955). Вирушила Ольга в греки і прибула до Цесарограда⁵⁷⁷. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лица і вельми тямущу, здивувався

Хрещення Ольги в Царгороді.
Радзивілівський літопис. Мініатюра

цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: "Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами". Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: "Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні – то я не охрещуся". І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом]⁵⁷⁸.

Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську], і мовив їй: "Благословенна ти єси в руських князях, бо возлюбила ти світло, а тьму облишиш Благословлятимуть тебе сини руськії навіть в останньому покоління

нащадків твоїх”. І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чисто А вона, схиливши голову, стояла, слухаючи поучення, вбирала [його], як губка, і, поклонившись патріархові, говорила: “Молитвами твоїми, владико, хай убережена буду я од сіті вражої”. І було наречено її в хрещенні ім'ям Олена, як ото й колишню цесарицю, матір великого Костянтина. І благословив її патріарх, і відпустив її.

А по хрещенні призвав її цесар і сказав їй: “Я хочу взяти тебе за жону”. Вона тоді мовила: “Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону – ти ж сам знаєш”. І сказав цесар: “Перехитрила ти мене еси, Ольго”. І дав він їй дари многі – золото, і сrebro і паволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочкою своєю.

Вона ж, збираючись додому, прийшла до патріарха, благословення просячи для роду [свого], і сказала йому: “Люди мої погани і син мій, – хай би уберіг мене бог од усякого зла”. І мовив патріарх: “Чадо вірнее! Ти в Христа охрестилася еси і в Христа втілилася. І Христос убереже тебе, як ото уберіг Єноха в найдавніші покоління, потім Ноя в ковчезі, Авраама од Авімелеха, Лота од содомлян, Мойсея од фараона, Давида од Саула, трьох отроків⁵⁷⁹ од [смерті в] печі, Даниїла од звірів, – так і тебе він ізбавить од врага і сітей його”⁵⁸⁰. І благословив її патріарх, і пішла вона з миром у землю свою, і прибула до Києва”.

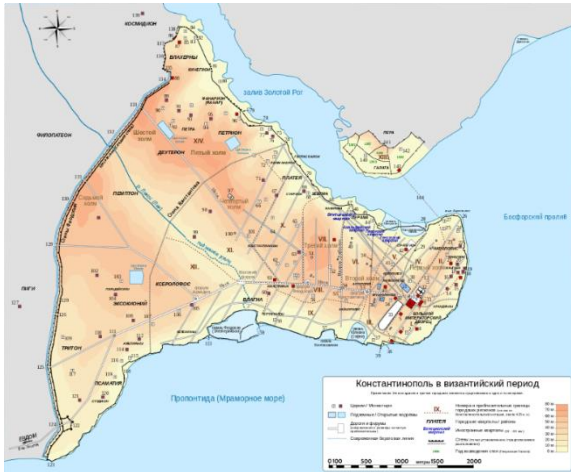
{957} **Const. Porph. De cerem. 2 (15)**⁵⁸¹. “(15). Другий прийом⁵⁸² – Ельги Рóсени⁵⁸³.

9-го вересня, в 4-ий день [тижня]⁵⁸⁴, відбувся прийом... з [нагоди] прибуття Ельги архонтиси⁵⁸⁵ Рóсії. Ця архонтіса увійшла з близькими, архонтісами-родичками і найбільш видними зі служниць⁵⁸⁶. Вона прямувала попереду всіх інших жінок, вони ж по порядку, одна за одною, слідували за нею. Зупинилася вона на місці, де логофет⁵⁸⁷ зазвичай задає питання⁵⁸⁸. За нею увійшли апокрісарії⁵⁸⁹ і купці архонтів Рóсії і зупинилися позаду біля завіс. Все подальше було скоєно відповідно⁵⁹⁰ з вищеописаним прийомом.

Вийшовши знову через Анадендрарій⁵⁹¹ і Триклін кандидатів⁵⁹², а також триклін, в якому стоїть камелавкій⁵⁹³ і в якому посвячують у сан магістра, вона пройшла через Онопод і Золоту руку, тобто портик Августія, і сіла там. Коли ж василевс⁵⁹⁴ звичайним порядком вступив у палац⁵⁹⁵, відбувся другий прийом наступним чином.

У Трикліні Юстиніана⁵⁹⁶ стояв поміст, прикрашений порфірними діонісій-ськими⁵⁹⁷ тканинами, а на ньому – великий трон василевса Феофіла, збоку ж – золоте царський крісло. За ним, позаду двох завіс, стояли два срібних органи двох партій⁵⁹⁸, бо їх труби⁵⁹⁹ знаходилися за завісами. Запрошена з Августія, архонтіса пройшла через Апсиду, Іподром і внутрішні переходи самого Августея⁶⁰⁰ і, прийшовши, сіла в Скілах⁶⁰¹. Деспіна⁶⁰² тим часом сіла на згаданий вище трон, а її невістка – в крісло. І [тоді] вступив весь Кувуклій⁶⁰³, і препозитом⁶⁰⁴ і

остіарієм⁶⁰⁵ були введені віли⁶⁰⁶: віла перша – зости, віла друга – магістріси⁶⁰⁷, віла третя – патрикіси⁶⁰⁸, віла четверта – протоспафаріси-офіціали⁶⁰⁹, віла п'ята – інші протоспафаріси⁶¹⁰, віла шоста – спафарокандидатіси⁶¹¹, віла сьома – спафаріси⁶¹², страторіси і кандидатіси⁶¹³.

Константинополь у візантійський період

Отже, лише після цього увійшла архонтіса, введена препозитом і двома остіаріями. Вона йшла попереду, а її родички-архонтіси⁶¹⁴ і найпомітніші з її служниць слідували за нею, як і раніше було згадано. Препозит задав їй питання ніби від імені августи⁶¹⁵, і, вийшовши, вона [знову] присіла в Скілах.

Деспіна⁶¹⁶ ж, вставши з трону, пройшла через Лавсіак і Тріпетон⁶¹⁷ і увійшла в Кенургій⁶¹⁸, а через нього в свій власний Кітон⁶¹⁹. Потім тим же самим шляхом архонтіса разом з її родичками і прислужницями вступила через [Триклін] Юстиніана, Лавсіак і Тріпетон у Кенургій і [тут] відпочила⁶²⁰.

Далі, коли василевс із августою і його порфірородними дітьми сіли, з Трикліна Кенургія була покликана архонтіса. Сівши за велінням василевса, вона розмовляла з ним, скільки побажала⁶²¹.

У той же самий день відбувся кліторій⁶²² в тому ж Трикліні Юстиніана. На згаданий вище трон сіли деспіна⁶²³ і невістка. Архонтіса ж стояла збоку⁶²⁴. Коли траpezит⁶²⁵ за звичайним чином увів архонтіс і вони зробили проскінесіс⁶²⁶, архонтіса, нахиливши трохи голову⁶²⁷, сіла до апокопту⁶²⁸ на тому ж місці, де стояла, разом із зостами⁶²⁹, за статутом⁶³⁰. Знай, що півчі, апостоліти⁶³¹ і агіософіти⁶³² були присутні на цьому кліторії, співаючи василікії⁶³³. Розігрувалися також і всілякі театральні ігрища⁶³⁴.

А в Хрісотрикліні⁶³⁵ [в той же час] відбувався інший кліторій⁶³⁶, де бенкетували всі послы архонтів Рóсії, люди і родичі архонтіси і купці. [Після обіду] отримали: анепсії⁶³⁷ її 30 міліарісіїв⁶³⁸, 8 її [наближених] людей – по 20 міліарісіїв, 20 послів – по 12 міліарісіїв, 43 купці – по 12 міліарісіїв, священник Григорій – 8 міліарісіїв, 2 перекладачі – по 12 міліарісіїв, люди Святослава – по 5 міліарісіїв, 6 людей [з почту] посла – по 3 міліарісії, перекладач архонтіси – 15 міліарісіїв.

Після того як василевс встав від обіду, відбувся⁶³⁹ десерт в Арістрії⁶⁴⁰, де стояв⁶⁴¹ малий золотий стіл, встановлений [зазвичай] у

Пентапірґії⁶⁴². На цьому столі і був сервіруваний десерт на прикрашених перлами⁶⁴³ і дорогоцінним камінням блюдах.

І сіли [тут] василевс, Роман – порфірородний василевс⁶⁴⁴, порфірородні їхні діти, невістка і архонтіса. Було вручено: архонтісі на золотому блюді, прикрашеному дорогоцінним камінням – 500 міліарсіїв, 6 її [наближеним] жінкам – по 20 міліарсіїв і 18 її служницям – по 8 міліарсіїв.

18 вересня, в неділю, відбувся кліторій у Хрисотрикліні. Василевс сидів [тут] із росами. І інший кліторій відбувався в Пентакувуклії св. Павла, де сиділи деспіна з порфірородними її дітьми, з невісткою і архонтісою. І було видано: архонтісі – 200 міліарсіїв, її анепсію – 20 міліарсіїв, священику Григорію – 8 міліарсіїв, 16 її [наближеним] жінкам – по 12 міліарсіїв, 18 її рабіням – по 6 міліарсіїв, 22 апокрісіаріям – по 12 міліарсіїв, 44 купцям – по 6 міліарсіїв, двом перекладачам – по 12 міліарсіїв⁶⁴⁵.

{957} *Cont. Regin. Chron. 957*⁶⁴⁶. “(959)⁶⁴⁷. ...[Єлена (Helena), королева Ругів (Rugi)] хрестилася в Константинополі (Constantinopolis) при імператорові константинопольському Романові⁶⁴⁸ ...”.

*Scyl. Rev. Hist. 336.89–90*⁶⁴⁹. “(89–90). І жінка руського архонта, який колись вирушив у плавання проти ромеїв, яку звали Ельга, коли помер її чоловік, прибула до Константинополя. Хрещена, вона відкрито зробила вибір на користь справжньої віри, і, удостоївшись великої честі завдяки цьому вибору, повернулася додому”.

{957} *Синопис*⁶⁵⁰. “Вчетверте хрестилася Русь року від Різдва Христового 955⁶⁵¹ за княжіння великої княгині Ольги, дружини Ігоревої, а баби святого Володимира, у святому Хрещенні названої Оленою: бо повернувшись похрещеною з Константинополя до Києва, багатьох в Рóссії хрестила.

Але всі ті чотири хрещення, що в були Рóссії, не укорінилися добре через часті війни та князів-поган, оскільки Ольга і сина свого Святослава навернути до Христової віри не змогла”.

Нестеров М. В. (1862–1942).
Св. Ольга, Київська княгиня
(1892)

{957}Якіє Мніх. Похв. Володимиру⁶⁵². “...Повернулася на землю Руську, в дім свій і до людей своїх з радістю великою, освітлена духом і тілом й несла знамення Чесного Хреста. І потім требища бісівські потрощила і почала жити для Ісуса Христа. ...Усіма добрими ділами освятила й милостинею прикрасилася. Нагих одягала, спраглих напувала, прочанам прихисток надавала. І злиденних, й удовиць, і сиріт – усіх милувала. Потрібне їм усе надавала зі смиренням і любов’ю серця”.

{957}ПМЛ. У рік 6463 [955]⁶⁵³. “(955). Ся ж Ольга прибула до Києва, як ото ми сказали, і прислав до неї цесар грецький [послів], мовлячи: “Многим одарив я тебе, і ти говорила мені: “Коли я повернуся в Русь, [то] многі дари пошлю тобі: челядь, і віск, і хутро, і воїв багато на поміч”. Ольга ж, відповідавши [цесареві], сказала послам: “Якщо ти, ото ж, так само постоїш у мене в Почайні⁶⁵⁴, як і я в Суду, – то тоді я тобі дам”. І відпустила вона послів, це сказавши”.

{957}ПМЛ. У рік 6463 [955]⁶⁵⁵. “(955). Жила ж Ольга [разом] із сином своїм Святославом, і повчала його мати охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав. А якщо хто хотів [своєю] волею охреститися – [Святослав і його дружина] не боронили, але глумилися з того. “Адже для невірющих віра християнська юродство єсть”⁶⁵⁶; “не знали бо [її], ані розуміли ті, які ходять у тьмі, і не відали вони слави господньої”⁶⁵⁷, “бо одебеліли серця їх, і ушима ж важко вони слухали, [а] очима [не хотіли] видіти”⁶⁵⁸. Сказав бо Соломон: “Діла нечестивих далекі від розуму”⁶⁵⁹, “хоча я, [премудрість], кликала вас, та ви не послушали, і простерла я слова [мої], а ви не розуміли, і одкидали ви мої поради, а моїх же докорів не слухали”, “зненавиділи бо ви премудрість і страху Господнього не прийняли, не хотіли ви слухати порад моїх і зневажали мої викриття”⁶⁶⁰.

Отак і Ольга часто [Святославові]⁶⁶¹ говорила: “Я, сину, Бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш Бога, то радуватися станеш”. Але він не слухав цього, кажучи: “Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміятись почне!” Вона тоді сказала йому: “Якщо ти охрестишся, – всі це саме вчинять”. Та він не послухав матері і додержував поганських звичаїв, не відаючи, [що] коли хто матері не слухає, – у біду впадає. Як ото сказано: “Якщо хто отця чи матері не слухає, – смертю хай умре”⁶⁶². Сей же [Святослав] після цього гнівався на матір, бо Соломон сказав: “Той, хто повчає злих, – наживе собі безчестя; викриваючи нечестивого, він опорочить себе, бо викриття нечестивих – це страждання їм, [обличителям]; не викривай злих, щоб не зненавиділи вони тебе”⁶⁶³. Та, проте, любила Ольга сина свого Святослава, мовлячи: “Нехай буде воля Божа. Якщо Бог захоче помилувати рід мій і землю Руськую хай покладе їм на серце звернутись до Бога, як ото і мені Бог дарував”.

І, це сказавши, молилась вона за сина і за людей у всі дні і ночі, вирощуючи сина свого до змужніння його і до повноліття його”⁶⁶⁴.

Al-Idrisi. Nyshat al-mushtak⁶⁶⁵. “Що⁶⁶⁶ стосується землі ар-Русійїа, то це велика країна, але міста [її] невеликі, а оброблені землі чергуються з необробленими; відстані між містами великі, а області ізольовані [одна від одної]”.

{959} **Cont. Regin. Chron. 959–960**⁶⁶⁷. “(959). [Король Оттон знову йде походом проти слов’ян]. Посли Єлени (Helena), королеви Ругів (Rugi), яка хрестилася в Константинополі при імператорі константинопольському Романові⁶⁶⁸, з’явившись до короля⁶⁶⁹, удавано, як з’ясувалося згодом, просили призначити їх народу єпископа і священників⁶⁷⁰. Того ж року розбитий паралічем херсфельдський (Heresfeldensis) абат Хаганон (Hagano).

{960}(960). Король відсвяткував Різдво Господнє⁶⁷¹ у Франкфурті (Franconofurd), де Лібуцій (Libutius) із монастиря святого Альбана⁶⁷² посвячується в єпископи для народу Ругів високоповажним архієпископом Адальдагом (Adaldagus)⁶⁷³”.

{959–960} **Ann. Sax.**⁶⁷⁴. “(...) В літо Г[осподнє] 959-е. [До німецького короля Оттона I прибуває посольство “королеви Русі Єлени” з проханням про єпископа; наступного року єпископом для Русі поставляється Лібуцій]”.

{959–962} **Ann. Magd.**⁶⁷⁵. “[...Про руське посольство до Оттона I, поставленні Лібуція єпископом для Русі, його смерті⁶⁷⁶, поставленні замість нього Адальберта, його відправленні на Русь і поверненні]”.

Sax. orbis chron. 157–158⁶⁷⁷. “(157). [Завдяки королю Оттону християнство поширилося у данів і слов’ян].

{959–962}(158). У цей час і Русь (de Ruzen) прислала до короля Оттона (koning Otto), щоб він направив до них проповідника. Він надіслав їм єпископа Адальберта (Adelbrecht)...”⁶⁷⁸.

{959–962} **Ann. Quedl. 960**⁶⁷⁹. “(960)⁶⁸⁰. До короля Оттона⁶⁸¹ з’явилися послы народу Русі (Russia), благаючи, щоб він послав когось зі своїх єпископів, який відкрив би їм шлях істини. Вони запевняли, що хочуть відмовитися від язичництва і прийняти ім’я і віру християн. І він погодився на їх прохання і послав до них єпископа Адальберта правої віри. Вони ж, як показав згодом результат справи, в усьому збрехали, так що навіть названий єпископ не уникнув смертельної небезпеки від їх підступів”.

{959–962} **Ann. Hild. 960**⁶⁸². “(960)⁶⁸³. До короля Оттона⁶⁸⁴ з’явилися послы Русі (Ruscia), благаючи, щоб він послав когось зі своїх єпископів, який відкрив би їм шлях істини. Вони запевняли, що хочуть

відмовитися від язичницьких звичаїв і прийняти християнську віру. І він погодився на їх прохання і послав до них єпископа Адальберта правої віри. Вони ж, як показав згодом результат справи, в усьому збрехали”⁶⁸⁵.

{959–962}*Ann. Alt. 960*⁶⁸⁶. “(960)⁶⁸⁷. До короля Оттона⁶⁸⁸ з’явилися послы народу Русі (Russia), благаючи, щоб він послав когось зі своїх єпископів, який відкрив би їм шлях істини. Вони запевняли, що хочуть відмовитися від язичницьких звичаїв і прийняти християнську віру. І він погодився на їх прохання і послав до них Адальберта правої віри. Вони ж, як показав згодом результат справи, в усьому збрехали, так що навіть згаданий єпископ ледве уникнув смертельної небезпеки від їх підступів”⁶⁸⁹.

{959–962}*Lamp. Ann. 960*⁶⁹⁰. “(960)⁶⁹¹. До короля Оттона⁶⁹² з’явилися послы Русі (Russia), благаючи, щоб він послав когось зі своїх єпископів, який відкрив би їм шлях істини. І він погодився на їх благання і послав до них єпископа Адальберта правої віри, який⁶⁹³ ледь уникнув їх рук”.

{959}*Theoph. Cont. Chron. 6 (8–15)*⁶⁹⁴. “(8). Тому і спонукуваний божественним завзяттям імператор Роман⁶⁹⁵ за порадою і розсудливістю паракімомена Йосифа зібрав звідусіль судна і військові кораблі і вирішив направити їх на Крит з рідким вогнем і добірним військом фракійців, македонців і славісіан⁶⁹⁶ на борту.

{960}...(10). Вислухавши такі слова, кесар уже не міг більше стримувати свого пориву, озброїв військо, сплатив йому платню, забезпечив магістра грошима і в липні п’ятого індікта відправив його в похід разом із кітонітом-вартовим Михаїлом. Суден, оснащених рідким вогнем, було 2 000, дромонів 1 000, кораблів, завантажених продовольством і військовим спорядженням, – 307. Доместик Никифор⁶⁹⁷, вийшовши з царственного міста, прибув у Фітели, подбавши про те, щоб весь флот тримався разом, і причалив туди. Мудрий воєначальник, він послав уперед швидкохідні галери з наказом провести розвідку і взяти “язика”. Вони вирушили, взяли полонених і доставили їх магістру. ...Дізнавшись, що відрізані від фортеці жителі втекли в ущелини, тіщини, долини, болота і гори, Никифор спорядив військо і кіннотників роських⁶⁹⁸, анатолійських воєначальників, а також фракійців і македонців відправив уперед, ну а сам розумний і мужній доместик влаштувався за Сакою. Завдяки розсудливості цього чоловіка всі відчували себе так, ніби знаходяться на рідній землі. А послані в погоню, прийшовши в місця, де критяни ховали свою худобу, тварин і майно і де розташувалися самі, все розграбували і повернулися з перемогою і радістю.

{961}...(15). Турки⁶⁹⁹ здійснили похід у Фракію, але патрикій Маріан Аргір, єдиновладний стратиг феми Македонії і катепан Заходу,

воював з ними, здобув перемогу, взяв багато полонених і з ганьбою прогнав їх у свою землю”.

{961} **Leon. Diac. Hist. 2 (2)**⁷⁰⁰. “(2). Сталося якось, що через Істр⁷⁰¹ переправилося скіфське військо (народ цей називають гуннами)⁷⁰², стратиг Лев⁷⁰³ не міг вступити з ними у відкритий бій – вороги вихвалялися незчисленністю своїх загонів, а військо, яке він привів із собою, було незначним і не здатним до бою, тому він вирішив не піддавати себе і своїх воїнів явній небезпеці, але напасти на скіфів приховано і здійснити щось мужнє і відважне, здобувши собі цим гучну славу. І ось, підкравшись непомітно лісом до гуннів, він із засідки оглянув їх розташування і точно підрахував число ворогів, потім пізно вночі, розділивши фалангу на три частини, підступив до скіфів, раптово напав на них і протягом короткого часу вчинив таку різанину, що лише небагатьом із величезного числа ворогів вдалося вислизнути”.

{961} **Theoph. Cont. Chron. 6 (16)**⁷⁰⁴. “(16). ...Імператор Роман, дізнавшись про потреби, труднощі і нестачі провіанту в війську, негайно за доброї поради паракімомена Йосифа направив йому продовольство. Наші трохи піднялися духом. Уже майже 18 місяців, а то і більше вели вони облогу, крітiani витратили запаси продовольства і гроші і, доведені до крайнощів, щодня перебігали до магістра; і ось доместик схол у березні шостого індікту за велінням усім керуючого Бога закликав військо до битви і підготував до бою загопи, щити, труби. Підготувавши все це, він наказав начальникам тагм і фем, вірменам, росам, слов'янам і фракійцям наступати на фортецю⁷⁰⁵. Одні тиснили, інші відтисняли, схопилися один з одним, метали каміння і стріли, а коли просунулися до стін і бійниць гелеполи⁷⁰⁶, напали на нахаб страх і жах. І після короткого бою наші взяли місто”.

{961} **Ioseph. Ep. ad Hasda**⁷⁰⁷. “Знай⁷⁰⁸ і зрозумій, що я живу біля гирла річки⁷⁰⁹, з допомогою Всемогутнього. Я охороняю гирлі річки і не пускаю русів, які припливають на кораблях, приходити морем, щоб іти на ісмаїльтян⁷¹⁰, і [так само] всіх ворогів [їх] на суші приходити до “Воріт”⁷¹¹. Я веду з ними війну. Якби я їх залишив у спокої на одну годину, вони знищили б усю країну ісмаїльтян до Багдада і до країни (...). Досюди [доходять] межі і влада моєї держави”⁷¹².

{961} **Cont. Regin. Chron. 961**⁷¹³. “(961). Король відсвяткував Різдво Господнє⁷¹⁴ в місті Регенсбурзі (Ragasbona)⁷¹⁵, де 14 лютого скінчив свої дні вюрцбургський (Wirziburgensis) єпископ Поппон (Porro), вельми улюблений королем; на єпископській кафедрі його змінив його близький родич [також] Поппон. Лібуцій, відправленню якого в минулому році завадила якась затримка⁷¹⁶), помер 15 лютого цього року. На посаді його змінив, за порадою і клопотанням

архієпископа Вільгельма (Willehelmus)⁷¹⁷, Адальберт (Adalbertus) з монастиря святого Максиміна⁷¹⁸, [який,] хоча і чекав від архієпископа кращого і нічим ніколи перед ним не провинився⁷¹⁹, повинен був вирушити на чужину⁷²⁰. З почестями призначивши його [єпископом] для народу ругів, найблагочестивіший король, за звичним своїм милосердям, забезпечив його всім, чого той потребував⁷²¹”.

{961} **Ann. Sax.**⁷²². “(...) В літо Г[осподнє] 961-е. [Лібуцій⁷²³ помирає і замість нього призначається Адальберт]”.

{962} **Cont. Regin. Chron. 962**⁷²⁴. “[962). У Римі 2 лютого папа Іоанн коронує Оттона імператорським вінком. Війна з Беренгаром]. Того ж літа Адальберт, призначений єпископом до ругів, повертається, не зумівши досягти успіху ні в чому з того, заради чого він був посланий, і переконавшись у марності своїх зусиль⁷²⁵. На зворотному шляху⁷²⁶ деякі з його [супутників] були вбиті, сам же він після великих прикroachів ледве врятувався⁷²⁷. [Адальберта], який прибув до короля⁷²⁸, зустрічають милостиво, а люб’язний Богові архієпископ Вільгельм на відшкодування стількох обтяжень далеких мандрів, влаштованих ним самим, надає йому своє майно і, ніби брат брата, оточує всілякими зручностями. На його захист [Вільгельм] навіть відправив листа імператору, повернення якого [Адальберту] наказують очікувати в палаці”.

{962} **Ann. Sax.**⁷²⁹. “(...) В літо Г[осподнє] 962-е. [Повернення єпископа Адальберта з Русі]”.

Князювання Святослава (962–972)

{964} **ПМЛ. У рік 6472 [964]**⁷³⁰. “(964). Коли князь Святослав виріс і змужнів⁷³¹, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий.

... І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в’ятичів⁷³², і сказав їм: “Кому ви данину даєте?” Вони ж одказали: “Хозарам. По шелягу⁷³³ од рала даєм”⁷³⁴.

{965} **ПМЛ. У рік 6473 [965]**⁷³⁵. (965). Рушив Святослав на Хозар⁷³⁶. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом [Іосифом]. І зступилися [війська] битися, і сталася битва межи ними⁷³⁷, [і] одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], і [город] Білу Вежу⁷³⁸ взяв. І ясів⁷³⁹ переміг він, і касогів⁷⁴⁰, і прийшов до Києва⁷⁴¹.

{966} **ПМЛ. У рік 6474 [966]**⁷⁴². (966). Переміг Святослав в’ятичів⁷⁴³ і данину на них наклав”.

{960-i} *ibn Ya'qub. Kitab al-masalik wa'l-mamalik*⁷⁴⁴. “Межують⁷⁴⁵ із Мешко⁷⁴⁶ на сході ар-рус і на півночі прусси⁷⁴⁷.”

А взагалі ас-сакаліба люди сміливі і рішучі, і якби вони не були розрізнені через численні відгалуження їх колін і розпорошеність їх племен, то не помірявся б із ними силами жоден народ у світі. У них у країні найбагатші житла і життєві припаси. Вони старанні в землеробстві і в добуванні собі прожитку і перевершують у цьому всі народи півночі. І доходять їх товари морем і сушею до ар-рус⁷⁴⁸ і до Константинополя. Найголовніші з народів півночі розмовляють мовою ас-сакаліба, тому що змішалися з ними, як, наприклад, племена німців, угрів, печенігів, ар-рус і ал-хозар. У всіх країнах півночі голод буває не від відсутності дощу і тривалої посухи, а від великої кількості дощів і довготривалої вогкості. У них посуха не вважається згубною, оскільки ніхто, кого вона вражає, її не боїться через вологість їх земель і від сильного їх холоду. Вони сіють дві пори року, влітку і навесні, і пожинають двоє жнив. Велика частина їх посівів складається з проса. Холод для них здоровий, хоча б він був дуже сильним, а спека для них згубна (...)”⁷⁴⁹.

{966} *Snorri Sturluson. Htimscribingla 6*⁷⁵⁰. “(6). “Сігурдом звали брата Астрід, сина Ейріка Бьодаскаллі. Він довгий час тоді перебував поза країною, і був на службі в Гардариці у конунга Вальдамара. Сігурд користувався там великою пошаною. Астрід захотіла поїхати туди до Сігурда, свого брата. Дав їй Хакон Старий хороших провідників і непогану провізію. Вирушила вона з якимись купцями. На той час вона пробула у Хакона Старого два роки⁷⁵¹. Олаву було тоді три роки⁷⁵². І коли вони попливли на схід у море, напали на них вікінги. Це були ейсти. Вони захопили і людей, і добро, і вбили деяких, а деяких поділили між собою як рабів”.

{966} *Isl. ann. 971*⁷⁵³. “(971)⁷⁵⁴. Олаф Трюггвасон взятий у полон в Ейстланді”⁷⁵⁵.

{966} *Ann. Sax.*⁷⁵⁶. “(...) В літо Г[осподне] 966-е. [Єпископ Русі Адальберт признача-ється абатом у Вайсенбургзі]”.

{966} *Regin. Cont. Chron. 966*⁷⁵⁷. “(966). Імператор відсвяткував Різдво Господне⁷⁵⁸ в Кельні (Colonia), де влаштував на свій розсуд справи Лотарінгського коро-лівства (Lothariense regnum). Помер Ерканберт (Ercanbertus), абат Вайсенбургського (Wisenburgensis) монастиря⁷⁵⁹, й імператор поставив на чолі монастиря обраного монахами Адальберта, [раніше] призначеного єпископом до ругів⁷⁶⁰”.

{966} *Leon. Diac. Hist. 4 (5–6)*⁷⁶¹. “(5). Якраз під час цих розваг до Никифора з'явилися послі місян⁷⁶². Вони заявили, що володар вимагає звичайної данини, за якою вони й були послані до василевса.

{967}...(6). Таким чином він⁷⁶³ вирішив не наражати на небезпеку

Походи князя Святослава. Мапа

своїх людей у непрохідних і небезпечних місцях. Тому він відкликав військо і повернувся в Візантію. Потім, звівши в гідність патрикія Калокіра⁷⁶⁴, чоловіка палкої вдачі і в усіх відношеннях гарячого, він відправив його до тавроскіфів, яких у просторіччі зазвичай називають росами, з наказом розподілити між ними вручене йому золото, кількістю близько 15 кентинаріїв⁷⁶⁵, і привести їх у Місію з тим, щоб вони захопили цю країну⁷⁶⁶.

Отже, Калокір поспішив до тавроскіфів...”.

{967} *Cosm. chron.*⁷⁶⁷. “(...) У церкві⁷⁶⁸ святого мученика Георгія було засновано спільноту черниць за статутом святого Бенедикта⁷⁶⁹ і під проводом дочки нашої абатиси Марії. Але не згідно обрядів, тобто секти, народу Болгарії (Bulgaria) або Русі (Ruzia), тобто слов'янською (Sclavonicus) мовою, але, більше наслідуючи апостоличні звичаї і правила...”.

{967/968} *Leon. Diac. Hist. 5 (1–2)*⁷⁷⁰. “(1). ...Патрикій Калокір⁷⁷¹ посланий до тавроскіфів за його⁷⁷² царським наказом, прибув у Скіфію⁷⁷³, зав'язав дружбу з катархонтом таврів⁷⁷⁴, спокусив його дарами і зачарував улесливими промовами... Калокір умовив його зібрати сильне військо і виступити проти місян⁷⁷⁵. ...[За це Калокір] обіцяв йому величезні, неймовірні багатства з царської скарбниці.

{літо 968}(2). Вислухавши слова Калокіра, Сфендослав (таким ім'ям він називався у таврів) не в змозі був стримати своїх устремлень; збуджений надією отримати багатство, бачачи себе уві сні володарем країни місян, він, будучи чоловіком гарячим і зухвалим, та до того ж відважним і діяльним, підняв на війну все молоде покоління таврів. Набравши, таким чином, військо, яке складалося, крім обозу, з 60 тисяч квітучих здоров'ям чоловіків, він разом із патрикієм Калокіром, з яким з'єднався узами побратимства, виступив проти місян⁷⁷⁶.

Дізнавшись, що [Сфендослав] підпливає до Істру і готується до висадки на берег, місяни зібрали і виставили проти нього фалангу в

30 тисяч озброєних чоловіків. Але таври стрімко вистрибнули з човнів, виставили вперед щити, оголили мечі і стали направо і наліво вражати місян. Ті не витримали першого ж натиску, почали тікати і ганебним чином замкнулися в безпечній фортеці своїй Дорістолі”.

{Літо 968}**ПМЛ. У рік 6475 [967]**⁷⁷⁷. “(967). Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він 80 городів по Дунаю, і сів, княжуючи, тут, у [городі] Переяславці⁷⁷⁸, [і] беручи данину з греків”.

{968}**Leon. Diac. Hist. 5 (3)**⁷⁷⁹. “(3). ...Никифор не сподівався більше домовитися з таврами і знав, що нелегко буде підпорядкувати своїй волі патрикія Калокіра, який остаточно ухилився від істинного шляху, вийшов з-під його влади і набув великого впливу на Сфендослава...”.

{968}**Thietm. Chron. 2, 22**⁷⁸⁰. “(22)⁷⁸¹. Імператор закликав до себе Ріхара (Richarius), третього абата магдебурзької (Magadaburgiensis) церкви⁷⁸², бо раніше її очолювали Аннон (Anno) і Отвін (Otwinus), на той час єпископи⁷⁸³ – бажаючи вшанувати його єпископською гідністю. Але, прочитавши якогось таємно доставленого йому листа, він передумав⁷⁸⁴ і 18 жовтня в літо від Втілення Господнього⁷⁸⁵ 970-е⁷⁸⁶ апостольською владою (auctoritas)⁷⁸⁷ звів на вершину архієпископства Адальберта (Atthelbertus) – трірського ченця, раніше, проте, призначеного єпископом Русі (Ruscia) і вигнаного звідти язичниками⁷⁸⁸, отця відомого і в усіх [відношеннях] випробуваного. Потім з великими почестями він відправив його в єпархію, наказавши всій саксонській знаті (principes) провести з ним⁷⁸⁹ найближче Різдво Господнє [Адальберт прибуває в Магдербург, де рукопокладає єпископів у новозаснованих підпорядкованих йому єпископствах – Мерзебурзькому, Майсенському і Цайцьському; під його начало переходять також уже існуючі єпархії в Хафельберзі, Бранденбурзі і Познані]”.

{968}**Ann. Sax.**⁷⁹⁰. “(...) В рік Г[осподній] 968-ий. [Оттон I призначає Адальберта, “раніше призначеного єпископом Русі”, магдебурзьким архієпископом]”.

{968}**Ann. Magd. 969–970**⁷⁹¹. “(969)⁷⁹². Найхристияннійший імператор Оттон (Otto), у рік свого королівства 30-ий⁷⁹³, а імператорства – 6-ий⁷⁹⁴, засновує Магдебурзьке (Magdeburgense) архієпископство, і там поставляється Адальберт (Adalbertus), перший єпископ, який, будучи спочатку посланий для проповіді на Русь (Rugi), ледве врятувався⁷⁹⁵.”

[Передісторія організації архієпископської⁷⁹⁶ кафедри у Магдебурзі. Равеннський синод 967 р. За велінням Папи Іоанна⁷⁹⁷ і імператора Оттона соборні рішення підписали:] Петро, архієпископ

святий Равеннської церкви, а також безліч інших єпископів Італії і Німеччини, імена яких на цій сторінці ми постаралися перерахувати. Хаттон, архієпископ Майнцький, був присутній і підписав. Хільдевард, Хальберштадтський єпископ, був присутній і підписав. Регінольд, єпископ Айхштеттської церкви. Адальберт, єпископ Русі, був присутній і підписав. *[Перераховується ще 11 імен. Імператор хотів призначити першим Магдебурзьким архієпископом Ріхара, абата Магдебурзького монастиря, але не зробив цього через якийсь таємно доставлений йому лист]*⁷⁹⁸. У той же час жив якийсь Адальберт, сім'я якого і заслуги були відомі і який колись був узятий з ченців обителі святого Максиміана в Трірі (Treveris), висвячений на єпископа і направлений для проповіді на Русь, про що ми вже частково говорили вище. Але грубий народ, лютий видом і неприборканий серцем, вигнав його зі своєї землі, знехтувавши [через благовісників] євангелієм миру, бо за промислом Божим йому належало доручити новонавернений народ у нашій землі.

{968}(970). Отже імператор поставив для служіння зазначеної церкви названого Адальберта⁷⁹⁹, [чоловіка], у всіх відношеннях гідного і випробуваного, взятого з Вайсенбургського абатства, яке той поки що очолював, і направив його зі своїм посланням для отримання паллія і затвердження від апостоличного престолу⁸⁰⁰.

{968}**Ott. I. Car. 366**⁸⁰¹. “(366). Будучи⁸⁰² переконані, що поширення віри Господньої служить на користь і зміцнення нашої держави, ми гаряче прагнемо сприяти⁸⁰³ йому всіма наявними засобами. Тому, маючи намір, як відомо всім милостям (vestrorum caritas), заснувати в місті Магдебурзі (Magdaburgensis civitas)⁸⁰⁴ архієпископський престол і, крім того, знаходячи даний час для звершення цього сприятливим, ми, за порадою високоповажного архієпископа Хаттона (Hatto) і єпископа Хільдеварда (Hildewardus)⁸⁰⁵, а також інших наших підданих, постановили обрати архієпископом і митрополитом усього слов'янського народу (Sclavorum gens) по той бік Ельби (Albia) і Залі (Sala), недавно наверненого до Бога або такого, що підлягає наверненню⁸⁰⁶, високоповажного чоловіка Адальберта (Adalbertus), колись призначеного і посланого єпископом і проповідником до ругів (Rugi),⁸⁰⁷ якого і направили в Рим для отримання паллія⁸⁰⁸ від пана папи. І щоб підкріпити і затвердити це обрання, направляємо його до ваших милостей в невпинному бажанні, щоб він, по обранню всіма вами як подачею голосу, так і підняттям рук, сів на своєму престолі⁸⁰⁹”.

{968/969}**Ibn Haukal. Kitab al-masalik wa'l-mamalik**⁸¹⁰. “Що⁸¹¹ стосується держави ісламу, то (...) на північ від неї – країна Рум і ті [народи], що примикають до неї з [числа] вірмен, аланів, [області] Арран [царства] Сарір, ал-хозар, русійа, булгар, ас-сакаліба, групи тюрків⁸¹²”.

...Земля ас-сакаліба широка, близько двох місяців [шляху]. Булгар – місто невелике, немає в ньому численних округів, і був відомий тим, що був портом для згаданих вище держав. І спустошили його русія⁸¹³, і напали на [міста] Хазаран⁸¹⁴, Самандар⁸¹⁵ і Ітиль в році 358/968–69⁸¹⁶, і вирушили відразу ж до країни Рума⁸¹⁷ і в Андалусію, і розділилися на дві групи⁸¹⁸. Русія – народ варварів, що живе в стороні булгар, між ними і ас-сакаліба, по річці Ітиль. Відірвалася частина тюрків від своєї країни, і розташувалася вона між хозарами і Румом. Називають їх печеніги. Не було їм місця на землі в колишні часи, і ось прийшли вони в неї⁸¹⁹ і завоювали її. І вони – “шип” русія і їх сила⁸²⁰, і вони⁸²¹ виходили раніше за свої [межі], до Андалусії, потім Барза’а⁸²².

(...) [Річка Ітиль] тече⁸²³ з країни русія”.

{968/969} *Ibn Haukal. Kitab al-masalik wa’l-mamalik*⁸²⁴. “(...) Переважає [в господарствах ал-хозар] рис і риба. Везуть від них віск, мед і хутра, але це везуть до них з боку русія і булгар, а також шкурки бобрів, які возять по [всьому] світу. ...Не припинялося так до року 358/968–69, бо руси [в цьому році] зруйнували Булгар і Хазаран.

(...) В Хозарії є область, у ній місто, зване Самандар, воно між нею⁸²⁵ і Дербентом. Були в ньому численні сади; кажуть, що включали вони близько 40 тисяч виноградників⁸²⁶. Я запитував про нього⁸²⁷ в Джурджані⁸²⁸ в 58 році⁸²⁹ у того, хто недавно [був] у ньому і сказав [той, кого я запитував]: “Там виноградник і сад [такий], що був милостинею для бідних, а якщо і залишилося там [що-небудь], то тільки лист на стеблі. Напали на них русія, і не залишилося в місті ні винограду, ні родзинок”. А населяли це місто мусульмани, групи прихильників [інших] релігій та ідолопоклонники, і пішли [всі] вони, але внаслідок достоїнств їх землі і гарного їхнього доходу, не минуло й трьох років, і стало, як було. Були в Самандарі мечеті, церкви і синагоги, і зробили свій напад ці⁸³⁰ на всіх, хто був на березі Ітилю, з числа ал-хозар, булгар і буртасів, і захопили їх. Шукали притулку жителі Ітилю на острові [поблизу] Дербента⁸³¹ і укріпилися на ньому, а частина їх – на острові Сійах-Кух⁸³², що живуть у страхіві.

(...) І не залишилося в це наш час ні болгар, ні буртасів, ні ал-хозар [через] народ русія, крім розкиданої неповної [частини цих народів], і [навіть] за нею нишпорив [народ русія]. Метою і надією тих, хто втік, було залишатися по сусідству зі своїми областями. І дійшло до мене, що більшість із них повернулися в Ітиль і Хазаран за підтримки Мухаммада ібн Ахмада аль-Азді, володаря Ширваншаха⁸³³, і сприяв він їм⁸³⁴ своїми воїнами і своїми людьми, а вони, сподіваючись, просили, щоб з ними уклали договір, а вони були б покірні їм за ділянку землі, на якій вони⁸³⁵ будуть жити”⁸³⁶.

{968/969} *al-Muqaddasi. Ahsan at taqasim*⁸³⁷. “...аль-Мамун⁸³⁸ напав на них⁸³⁹ із Джурджанії, а цар їх [тоді] навернувся в іслам.

...Військо з Рума, яке називають ар-рус, напало на них і заволоділо їх країною”⁸⁴⁰.

{Весна 969}**ПМЛ. У рік 6476 [968]**⁸⁴¹. (968). Прийшли печеніги вперше⁸⁴² на Руську землю. А Святослав був [тоді] в Переяславці, і заперлася Ольга з онуками своїми – Ярополком, і Олегом, і Володимиром⁸⁴³ – у городі Києві.

Іванов А. І. (1775–1848) Подвиг молодого киянина при облозі Києва печенігами в 968 році

...І затужили люди в городі, і сказали: “Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти і переказати: “Якщо ви не прийдете завтра під город, – ми здамося печенігам”. І сказав один хлопець: “Я можу перейти”. Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: “Коли можеш ти якось іти – іди”. Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: “Чи ніхто не бачив коня?”, – бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як наблизився він до ріки, [то], скинувши одягу з себе, скочив у Дніпро і побрів.

І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому нічого зробити.

...І послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: “Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?”

Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, [і] журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїв, і прогнав печенігів у поле, і було мирно”⁸⁴⁴.

{Літо 969}**ПМЛ. У рік 6477 [969] – 6478 [970]**⁸⁴⁵. (969). Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: “Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь”. І мовила йому мати: “Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш [іти] од мене?” – бо вона вже розболілася була. Сказала ж вона йому: “Погребши мене – іди, куди хочеш”.

І по трьох днях померла Ольга. І плакав за нею син її, і внуки її, і люди всі плачем великим, і, понісши, погребли її на [уготованому] місці. І заповіла була Ольга не творити тризни над собою, бо мала вона пресвітера, і той похоронив блаженну Ольгу...⁸⁴⁶

Акімов І. А. (1750–1814) Великий князь Святослав, який цілує матір і дітей своїх при поверненні з Дунаю в Київ (1773)

{969}ПМЛ. У рік 6478 [970]⁸⁴⁷. (970)⁸⁴⁸. Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: “Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі”. І сказав їм Святослав: “Аби хто до вас пішов!” І відмовився [йти до них] Ярополк⁸⁴⁹, і Олег⁸⁵⁰. І сказав Добриня⁸⁵¹: “Просіте Володимира”, – бо Володимир⁸⁵² був од Малуші, ключниці Ольжиної; [Малуша] ж була сестра Добринина, а отцем їм обом був Малко Любчанин, отож Добриня був вуєм Володимирові. І сказали новгородці Святославу: “Дай нам Володимира”.

І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм⁸⁵³, до Новгорода, а Святослав – до Переяславця⁸⁵⁴.

{969}НікЛ. В рік 6478⁸⁵⁵. “6478. Володимир же був від Малки, ключниці Ольжиної; Малка ж була сестра Добрині і був Добриня дядьком Володимирі; і було народження Володимира в Будутиній вісі⁸⁵⁶, туди в гніві відіслала її Ольга, село ж було її там, і, помираючи, дала його святій Богородиці”⁸⁵⁷.

Васнецов В. М. (1848–1926).
Добриня Микитович. Фрагмент
картини “Богатирі” (1898)

{08.969}ПМЛ. У рік 6479 [971]⁸⁵⁸.

“(971). Прийшов Святослав до Переяславця⁸⁵⁹, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: “Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!” А під вечір одолів Святослав [болгар] і взяв город списом, кажучи: “Се город мій!”⁸⁶⁰.

{969}Leon. *Diac. Hist. 6 (10)*⁸⁶¹.

“(10). Сфендослав дуже пишався своїми перемогами над місянами; він уже міцно заволодів їхньою країною і весь перейнявся варварським нахабством і пихою. Обійнятих жахом переляканих місян він убивав із вродженою жорстокістю: кажуть, що, з бою взявши Філіппополь⁸⁶², він із властивою йому нелюдською лютістю посадив на палю 20 тисяч жителів, які залишилися в місті⁸⁶³, і тим самим упокорив і приборкав усілякий опір і забезпечив покірність”.

{969}Leon. *Diac. Hist. 6 (11)*⁸⁶⁴. “(11). ...Імператор вирішив негайно з усім запалом готуватися до війни, щоб попередити нашестя [Сфендослава] і перегородити йому доступ до столиці. ...Потім він [наказав] магістрові Варді, прозваному Скліром, рідному братові покійної жінки його Марії, чоловікові заповзятливому і незвичайно хороброму, а також патрикію Петру ... зібрати військо і вирушити в довколишні і прикордонні з Місією землі. Вони отримали наказ провести там зиму⁸⁶⁵”.

{970}ПМЛ. У рік 6479 [971]⁸⁶⁶. “(971). ...І рушив Святослав на греків⁸⁶⁷, і вийшли вони супроти русі.

...І приготувались до бою руси і греки насупроти [них]. І зітнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до города [Цесарограда], і інші городи розбиваючи, які стоять пустими і до сьогоднішнього дня”.

{970}Ioan. *Geometr. Epigr. Bulg. Rom. in fauc.*⁸⁶⁸

“Я б швидше повірив, що сонце не встане сьогодні:
Місянин⁸⁶⁹ гору взяв над авсонієм⁸⁷⁰, лук над списом!
Немов би в рух прийшли і ліси, й дикі скелі,
Так, що боявся і лев вийти із лігва геть!

Ти, Фаетон, що ведеш під землею свою колісницю,
Цезаря стрінувши тіль, ось що йому передай:
Істру дістався римський вінець! Швидше до зброї!
Місянин гору взяв над авсонієм, лук над списом!”⁸⁷¹.

{970} **Leon. Diac. Hist. 6 (12–13)**⁸⁷². “(12). Дізнавшись про похід [romeїв], тавроскіфи відокремили від свого війська одну частину, приєднали до неї багато гуннів і місян і направили їх проти romeїв.

...Почувши цю звістку, [Варда] розділив фалангу на три частини і одній з них наказав слідувати прямо за ним у центрі, а двом іншим – сховатися збоку, в лісах, і вискочити з засідки, як тільки вони почують трубний звук, який закликає до бою. Віддавши ці розпорядження лохагам, він кинувся прямо на скіфів. Зав’язалася гаряча битва, вороже військо було значно більшим за чисельністю [від війська romeїв] – у них було більше 30 тисяч, а у магістра, рахуючи разом з тими, які розташувалися в засідці, не більше 10 тисяч⁸⁷³. Вже йшла битва, і з обох боків гинули найхоробріші воїни.

...(13). Оскільки [успіх] битви схилявся то на користь одного, то на користь іншого війська і мінливість щастя безперервно переходила з одного боку на інший. Варда наказав сурмити військової збір і часто бити в тампани. По цьому знаку піднялася захищена в засідці фаланга і кинулася на скіфів з тилу: охоплені страхом, вони стали схилятися до втечі. ...До пізнього вечора romeї переслідували їх і нещадно винищували. Кажуть, що в цій битві⁸⁷⁴ було вбито 55 romeїв, багато було поранено і ще більше впало коней, а скіфів загинуло більше 20 тисяч”⁸⁷⁵.

{970} **ПМЛ. У рік 6479 [971]**⁸⁷⁶. “(971). ...Він замалим не дійшов до Цесарограда.

І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: “Рід його візьме”. Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою⁸⁷⁷.

Побачивши ж, що мало дружини у нього, він сказав собі: “Ще, обманувши як-небудь, поб’ють вони дружину мою і мене”, – бо багато загинуло було в бою. І сказав він: “Піду я в Русь і приведу більше дружини”⁸⁷⁸.

{971} **Leon. Diac. Hist. 8 (1)**⁸⁷⁹. “(1). Як тільки ясна весна змінила похмуру зиму, імператор негайно підняв хресне знамено і став поспішати з походом проти тавроскіфів⁸⁸⁰.

...(2). Таким чином, кораблі досягли Істра. Тим часом імператор Іоанн виступив із Візантія і прибув з усім військом в Адріанополь”.

{971} **Leon. Diac. Hist. 8 (4)**⁸⁸¹. “(4). ...Коли вони всупереч усякому очікуванню пройшли небезпечні гірські місця⁸⁸², імператор, перервавши напружений марш, дав відпочинок усій піхоті і кінноті,

розташував військо на неприступному горбі, с одного боку якого протікала річка, що обіцяла надлишок води⁸⁸³.

Коли настав світанок наступного дня, він підняв військо, вишикував його в глибокі фаланги і, наказавши безперестанку сурмити військовий клич, стукати в кімвали і бити в тімпани, виступив на Преславу⁸⁸⁴.

Номізма Іоанна Цимісхія

{971} *Ioan. Scyl. Rev. Hist. 296.51–56*⁸⁸⁵.

“Сфангел⁸⁸⁶, який і очолював усе військо, що знаходилося в Преславі (він вважався серед скіфів другим після Свендослава), побоюючись, мабуть, уже за долю міста, замкнув ворота, убезпечивши їх

засувами, зійшов на стіну і вражав нападників ромеїв різними стрілами і камінням”⁸⁸⁷.

{23.04.971} *Leon. Diac. Hist. 8 (7–10)*⁸⁸⁸. “(7). Так протягом двох днів було завойоване і стало володінням ромеїв місто Преслава.

(8). ...По дорозі Іоанн узяв місто, зване Пліскурою⁸⁸⁹, Дінію⁸⁹⁰ і багато інших міст, які відкинули владу скіфів і переходили на бік ромеїв.

...(9). ...У той час, як імператор повільно просувався у напрямку до війська росів, від їх⁸⁹¹ фаланги відокремилосся кілька одержимих відчайдушною зухвалістю сміливців, які, влаштувавши засідку, зробили раптовий напад і вбили кількох воїнів із передового загону ромеїв.

...Тоді війська підійшли до простору, який лежить перед Дорістолом, який прийнято називати також Дрістрою⁸⁹². Тавроскіфи щільно зімкнули щити і списи. Надавши своїх лавам вигляду стіни, вони очікували противника на полі битви. Імператор вишикував проти них ромеїв, розташувавши одягнених у панцирі вершників по боках, а лучників і пращників позаду, і, наказавши їм безупинно стріляти, повів фалангу в бій⁸⁹³.

...(10). Воїни зійшлися врукопашну, зав’язалася запекла битва, і в перших сутичках обидві сторони довго боролися з однаковим успіхом⁸⁹⁴.

...Скіфи, не витримавши такого натиску, кинулися тікати і були відтіснені за стіни...”⁸⁹⁵.

{25.04.971} *Leon. Diac. Hist. 9 (1–2)*⁸⁹⁶. “(1). Укріпивши таким чином табір⁸⁹⁷, [Іоанн] наступного дня⁸⁹⁸ вишикував військо і рушив

його до [міської] стіни. Показучись із-за башт⁸⁹⁹, скіфи метали на ромейську фалангу стріли, каміння і все, що можна було випустити з металевих знарядь. [Ромеї] ж захищалися від скіфів, стріляючи знизу з луків і пращ. Бій не пішов далі цієї перестрілки, і ромеї повернулися в табір, щоб поїсти, а скіфи під кінець дня виїхали з міста верхом – вони вперше з'явилися тоді на конях. ...Ромейської списи вражали [скіфів], що не вмели керувати кіньми за допомогою поводів. Вони почали тікати і сховалися за стінами⁹⁰⁰.

(2). Тим часом теж вигулькнули вогненосні трієри і продовольчі судна ромеїв, що пливли по Істру. Побачивши їх ромеї невимовно зраділи, а скіфів охопив жах... Тому вони швидко зібрали свої човни і підвели їх до міського муру в тому місці, де протікає Істр, огинаючи одну зі сторін Дорістола⁹⁰¹.

{04–06.971}**Leon. Diac. Hist. 9 (2–3)**⁹⁰². “(2). ...Наступного дня⁹⁰³ тавроскіфи вийшли з міста і вишикувалися на рівнині, захищені кольчугами і щитами, які доходили до самих ніг⁹⁰⁴. Вийшли з табору і ромеї, також надійно прикриті обладунками. Обидві сторони хоробробилися, і було неясно, хто перемає. Але ось один із воїнів, вирвавшись із фаланги ромеїв, убив Сфенкеля (який шанувався у тавроскіфів третім після Сфендослава), доблесного, величезного зросту чоловіка, який відважно бився в цьому бою. Уражені його загибеллю, тавроскіфи почали крок за кроком відступати з рівнини, прямуючи до міста.

...(3). Ще продовжувались таким чином бої⁹⁰⁵, і результат подій залишався невизначеним”.

{19.07.971}**Leon. Diac. Hist. 9 (5)**⁹⁰⁶. “(5). Що ж стосується росів то вони вишикувалися і вийшли на рівнину⁹⁰⁷, прагнучи усіма силами підпалити військові машини ромеїв. ...Ці машини охороняв родич імператора, магістр Іоанн Куркуас. ...Магістр Іоанн став здобиччю варварського шаленства і поніс, таким чином, кару за [злочини], вчинені ним проти святих храмів...⁹⁰⁸”.

{19.07.971}**Leon. Diac. Hist. 9 (6)**⁹⁰⁹. “(6). Підбадьорені такою перемогою, роси вийшли наступного дня⁹¹⁰ з міста і вишикувалися до бою на відкритому місці. Ромеї також вишикувалися в глибоку фалангу і вирушили назустріч їм”.

{19.07.971}**Scyl. Rev. Hist. 304.85–91**⁹¹¹. “Настав липень місяць, і в двадцятій його день роси великою кількістю вийшли з міста, напали на ромеїв і почали битися. Підбадьорював їх і спонукав до битви якийсь знаменитий серед скіфів чоловік, на ім'я Ікмор, який після загибелі Сфангела користувався у них найбільшою повагою і був шанований усіма лише за свою доблесть, а не за знатність єдинокронних родичів або через прихильність”.

{19.07.971} **Leon. Diac. Hist. 9 (6)**⁹¹². “(6). Був між скіфами Ікмор, хоробрий чоловік гігантського росту, [перший] після Сфендослава ватажок війська, якого [скіфи] шанували за гідністю другим серед них. Оточений загonom наближених до нього вояків, він люто кинувся проти ромеїв і вразив багатьох з них. Побачивши це, один із охоронців імператора, син архієпа крітян Анемас, запалав доблестю духу, витягнув меч, який висів у нього на боці, проскакав на коні в різні боки і, пришпоривши його, кинувся на Ікмор, наздогнав його і вдарив [мечем] у шию – голова скіфа, відрубана разом із правою рукою, скотилася на землю. Як тільки [Ікмор] загинув, скіфи підняли крик, змішаний зі стогоном, а ромеї кинулися на них. Скіфи не витримали натиску противника; сильно пригнічені загибеллю свого ватажка, вони закинули щити за спину і почали відступати до міста, а ромеї переслідували їх і вбивали⁹¹³.”

І ось, коли настала ніч і засяяло повне коло місяця, скіфи вийшли на рівнину і почали підбирати своїх мерців⁹¹⁴. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали багато вогнищ і спалили⁹¹⁵, заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків і жінок⁹¹⁶. Вчинивши цю криваву жертву, вони задушили [кілька] грудних немовлят, а також птахів, топлячи їх у водах Істру. Кажуть, що скіфи вшановують таїнства еллінів, приносять за язичницьким обрядом жертви і роблять узливання за померлими, навчившись цьому чи то у своїх філософів Анахарсіса і Замолксіса, то чи у соратників Ахілла.

...Тавроскіфи і тепер ще мають звичай вирішувати суперечки вбивством і кровопролиттям. Про те, що цей народ безрозсудний, хоробрий, силою й могутній, [що] він здійснює напади на всі сусідні племена, стверджують багато хто; говорить про це і божественний Єзекїль такими словами: “Ось я наводжу на тебе Гога і Магога, князя Рос”.

{971} **Scyl. Rev. Hist. 301.88–92**⁹¹⁷. “Зібравшись всередині стін, розбиті варвари провели ніч, що настала, без сну і оплакували полеглих у битві дикими і жахливими криками, так що тим, хто чув їх, здавалося, що це звірине ревіння або завивання, але не плач і ридання людей”.

{971} **Scyl. Rev. Hist. 307.76–308.87**⁹¹⁸. “Бачачи, що скіфи б'ються з більшим запалом, ніж раніше, імператор був засмучений втратою часу і шкодував про ромеїв, що переносять страждання болісної війни; тому він задумав вирішити справу поєдинком. І ось він відправив до Сфендослава посольство, пропонуючи йому єдиноборство і кажучи, що належить вирішити справу смертю одного чоловіка, не вбиваючи і не виснажуючи сили народів: хто з них переможе, той і буде володарем усього. Але той не прийняв виклику і додав знущальні слова, що він, мовляв, краще ворога розуміє свою користь, а якщо імператор не бажає більше жити, то є десятки тисяч

інших шляхів до смерті; нехай він і обере, який захоче. Відповівши настільки гордовито, він із посиленим завзяттям готувався до бою”.

{21.07.971} **Leon. Diac. Hist. 9 (8–11)**⁹¹⁹. “(8). Наступного дня (йшов шостий день тижня, 24-ий – місяця липня)⁹²⁰ перед заходом сонця все військо тавроскіфів вийшло з міста⁹²¹; вони вирішили битися з усіх сил, вишикувавшись у потужну фалангу і виставивши вперед списи⁹²². Імператор зі свого боку вишикував ромеїв і вивів їх з укріплення”.

{21.07.971} **ПМЛ. У рік 6479 [971]**⁹²³. “(971). ...І коли побачили [це] руси, то убоялися вельми множества воїв. І мовив Святослав: “Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді [самі] подумайте про себе”. І сказали вої: “Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо”.

Семирадський Г. І. Тризна війська Святослава після битви під Доростолом (1884)

{21.07.971} **Leon. Diac. Hist. 9 (8–11)**⁹²⁴. “(8). Ось уже почалася битва, і скіфи з силою напали на ромеїв, пронизували їх списами, ранили стрілами коней і валили на землю вершників. ... Анемас же був оточений рядами скіфів, кінь його впав, убитий хмарою списів; він перебив багатьох з них, але загинув і сам – чоловік, якого ніхто з однолітків не міг перевершити військовими подвигами.

(9). ...Тоді імператор, який побачив, що фаланга ромеїв відступає, злякався, щоб вони, налякані небувалим нападом скіфів, не потрапили в крайню біду; він скликав наближених до себе воїнів, щосили стиснув спис і сам помчав на ворогів.

...(10). Пішовши за святим чоловіком⁹²⁵, ромеї вступили в бій з ворогами. Зав'язалася гаряча битва, і скіфи не витримали натиску кінної фаланги. Оточені магістром Вардою, на прізвисько Склір, який із безліччю воїнів пройшла повз них із тилу, вони почали тікати. Ромеї переслідували їх до самої стіни, і вони безславно гинули. Сам Сфендослав, поранений стрілами, втративши багато крові, ледь не потрапив у полон; його врятувало лише настання ночі. Кажуть, що в цій битві полягло 15 500 скіфів⁹²⁶, [на полі] підібрали 20 000 щитів і дуже багато мечів.

...Всю ніч провів Сфендослав у гніві й печалі, шкодуючи про загибель свого війська. Але бачачи, що нічого вже не можна зробити проти незламного всеозброєння [ромеїв], він вважав обов'язком розумного полководця не падати духом під вагою несприятливих обставин і докласти всіх зусиль для порятунку своїх воїнів. Тому він відрядив на світанку послів до імператора Іоанна та й став просити миру на наступних умовах. Тавроскіфи поступляться ромеям Дорістолом, звільнять полонених, підуть з Місії й повернуться на батьківщину, а ромеї дадуть їм можливість відплисти, не нападуть на них по дорозі з вогненосними кораблями [вони дуже боялися "мідійського вогню", який міг навіть і каміння обертати на попіл], а крім того, забезпечать їх продовольством і будуть вважати своїми друзями тих, кого будуть посилати з кримінальних справ у Візантії⁹²⁷, як було встановлено раніше.

(11). ...Імператор з радістю прийняв ці умови [росів], уклав з ними союз і угоду і дав їм хліба – по два медімни на кожного. Кажуть, що з 60-тисячного війська росів хліб отримали тільки 22 000 чоловік, які уникли смерті, а інші 38 000 загинули від зброї ромеїв⁹²⁸.

{07.971} *Scyl. Rev. Hist. 309.34–45*⁹²⁹. "Сфендослав, використавши всі засоби і в усьому потерпівши невдачу, не маючи вже ніякої надії, схилився до укладення договору. Він направив до імператора послів⁹³⁰, просячи застав вірності і прийняття в число союзників і друзів ромеїв, щоб йому з усіма своїми дозволено було піти неушкодженими додому, а скіфам, якщо побажають, – безпечно приходити в торгових справах. Імператор прийняв послів і погодився на все, про що просили, вимовивши відомий вислів, що звичай ромеїв полягає в тому, щоб перемагати ворогів більш благодійністю, ніж зброєю. Після укладення договору Сфендослав попросив [про особисту зустріч] і бесіду з імператором; той погодився, і обидва, зустрівшись і поговоривши, про що їм було потрібно, [потім] розлучилися".

{07.971} **Leon. Diac. Hist. 9 (11)**⁹³¹. “(11). З’явився і Сфендослав, що приплив по річці на скіфській лодії; він сидів на веслах і гріб разом із його наблизеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий⁹³², безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся⁹³³ – ознака знатності роду; міцна потилиця⁹³⁴, широкі груди і всі інші частини тіла цілком співмірні, але виглядав він похмурим і диким. В одне вухо в нього була просунута золота сережка; вона була прикрашена карбункулом⁹³⁵, обрамленим двома перлинами. Вбрання його було білим і відрізнялося від одягу його наблизених тільки чистотою. Сидячи в лодії на лаві для веслярів, він поговорив трохи з государем про умови миру і поїхав. Так закінчилася війна ромеїв зі скіфами”.

{07.971} **ПМЛ. У рік 6479 [971]**⁹³⁶. “(971). ...І стали говорити послы всі речі, – і став писець писати, – мовлячи так: “Згідно з другою угодою⁹³⁷, що відбулась при Святославі, великому князеві руському, і при Свенельді, писано при Феофілові-синкелі до Іоанна, прозваного Цімісхієм, cesаря грецького, в Дерестрі, місяця липня, індікта 14, у рік 6479⁹³⁸.

Лебедев К. В. Зустріч Святослава з візантійським імператором Цімісхієм на березі Дунаю

Я, Святослав, великий князь руський, як клявся, [так] і утверджую цим договором присягу свою, що хочу [разом] із русами, які підо мною, боярами та іншими [людьми], мати мир і справжню дружбу з кожним – і [з] великим cesарем грецьким, і з Василієм, і з Костянтином, і з [іншими] богонатхненними cesарями, і з усіма людьми вашими до кінця віку.

Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську.

А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним.

Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся будемо ми додержувати попереднього договору. Якщо ж ми не додержимо чого із сього і [зі] сказаного раніш, то я і [всі, хто] зі мною і підо мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, – в Перуна і в Волоса, бога скоту, – хай будемо ми золоті, як ото золото се⁹³⁹, і своїм оружжям хай ми посічені будемо, і хай ми ввремо. Ви й майте се за правду, що нині вчинив я вам і написав на хартії сій, а ми своїми печатями запечатали”.

{971}ПМЛ. У рік 6479 [971]⁹⁴⁰. “(971). Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів⁹⁴¹. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: “Обійди, княже, [іх] на конях, бо стоять печеніги в порогах”. Однак не послухав він його і рушив у човнах.

Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: “Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною”. Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі⁹⁴². І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав⁹⁴³”.

Чориков Б. А. (1802–1866).
Смерть Святослава (1836)

{972}ПМЛ. У рік 6479 [971]⁹⁴⁴. “(971). А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги⁹⁴⁵”.

{03.972}ПМЛ. У рік 6480 [972]⁹⁴⁶. “(972). Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава⁹⁴⁷, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка⁹⁴⁸. І було всіх літ княжіння Святославова двадцять і вісім⁹⁴⁹”.

Князювання Ярополка (972–978)

{972}ПМЛ. У рік 6481 [973]⁹⁵⁰. “(973)⁹⁵¹. Почав княжити [в Києві] Ярополк⁹⁵²”.

{972}Snorri Sturluson. Htimscribingla 7⁹⁵³. “(7). “Сігурд приїхав в Ейсланд за дорученням Вальдемара, конунга Хольмгарда, і повинен був зібрати там в країні податки для конунга. ...І коли він прийшов туди, там купив він обох хлопчиків, Олава і Торгісла, і взяв з собою в Хольмгард...⁹⁵⁴”.

{972}Isl. ann. 977⁹⁵⁵. “(977). Олаф Трюгвасон⁹⁵⁶ приїхав у Гардарики”.

{973}Lamp. Ann. 973⁹⁵⁷. “(973). Імператор Оттон Старший разом із Молодшим прибув у Кведлінбург⁹⁵⁸ і там 23 березня відсвяткував святу Пасху⁹⁵⁹. Туди ж прибули послы багатьох народів, а саме: римлян (Romani), греків (Greci), беневентинців (Beneventi), італійців (Itali), угорців (Ungarii), данів (Dani), слов'ян (Sclavi)⁹⁶⁰, болгар (Bulgarii) і руси (Rusci) з великими дарами⁹⁶¹”.

{975}ПМЛ. У рік 6483 [975]⁹⁶². “(977). Коли Свенельдич, на ймення Лют, вийшов якось із Києва лови діяти, гнав за звіром у лісі, узрів його Олег і спитав: “Хто се є?” І сказали йому: “Свенельдич”. І, напавши, убив його, бо й Олег діяв був лови⁹⁶³”.

{970-і}Adem. Caban. Chron. 3, 37⁹⁶⁴. “(37)⁹⁶⁵. Святий же Бруно⁹⁶⁶ навернув у віру область Угорщини (Ungria) [й] іншу, яка зветься Руссю (Russia)”.

{977}ПМЛ. У рік 6485 [977]⁹⁶⁷. “(977). Пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями своїми в город, що зветься Вручий⁹⁶⁸. А був міст через рів до воріт городських, і [люди], давлячи один одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей.”

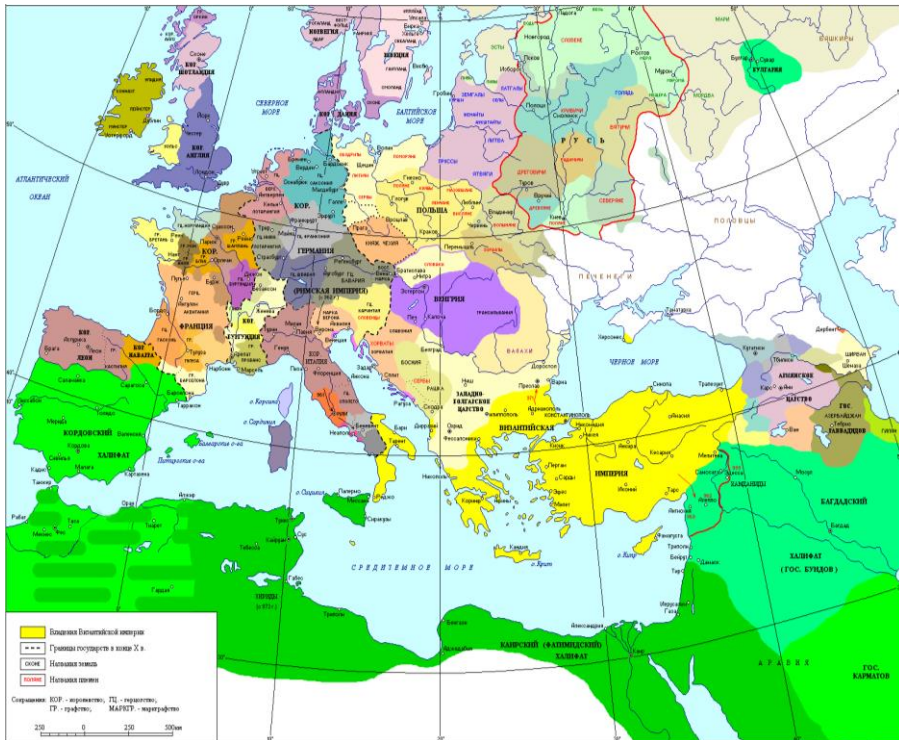
Шевченко Т. Г. (1814–1861) Смерть Олега, князя дrevлянського (1836). Туш

...І взяв волость його Ярополк⁹⁶⁹. А в Ярополка була жона грекиня, – [раніше] ж була вона черницею, та привів був її отець його Святослав і віддав її за Ярополка, бо гарна вона була з лица.

Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убоявшись, утік він за море⁹⁷⁰. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі⁹⁷¹”.

{977}НЛ. У рік 6487⁹⁷². “(6487). Того ж літа приходили послы до Ярополка з Риму від папи⁹⁷³”.

{970-і}Petr. Dam. Vit. b. Rom. 27⁹⁷⁴. “(27)⁹⁷⁵. [Боніфацій вирушив проповідувати Христа язичникам, але ті не бажають приймати його благовісткування, хоча і побоюються вбити його, пам'ятаючи, що після мученицької смерті св. Адальберта⁹⁷⁶ безліч чудес змусила народ слов'ян прийняти християнство]⁹⁷⁷. Коли ж високоповажний чоловік з'явився до короля Русі (Russi)⁹⁷⁸. І почав наполегливо і невідступно проповідувати, король, бачачи його в простому одязі,

Європа в II пол. X ст. Мапа

такого, що ходив босоніж, подумав, що святий чоловік вимовляє таке не заради віри, а скоріше, щоб зібрати гроші. Тому він пообіцяв, що найщедрішим чином наситить його бідність усіляким багатством, якщо той відмовиться від свого марнослів'я. Тоді Боніфацій негайно повернувся на заїжджий двір, одягнувся в належне найдорожче

єпископське вбрання і в такому вигляді знову постав у палаці перед королем. Король, бачачи його прикрашеним настільки дорогим одягом, сказав: “Тепер ми знаємо, що до лжевчення тебе спонукали не злидні і бідність, а незнання істини. Якщо хочеш есе ж, щоб твоїм словам повірили, нехай на невеликій відстані один від одного спорудять дві високі дровітні, і підпалять їх. А ти, коли вони розгоряться так, що обидва багаття зіллються в одне, пройди посередині. Якщо вогонь заподіє тобі хоч якоїсь шкоди, то ми спалимо тебе на цьому вогнищі дотла. Якщо ж – що неймовірно – ти виявишся неушкодженим, то всі ми повіримо в твого Бога без жодних заперечень”. Цей договір припав до душі і Боніфацію, і всім присутнім язичникам. Боніфацій, одягнувшись немов для урочистої літургії, спочатку зі святою водою і запаленою кадильницею з усіх боків обійшов багаття, а потім зробив крок у вируюче полум’я і вийшов зовсім неушкодженим, так що не видно було навіть жодної обгорілої волосини⁹⁷⁹.

Тоді король і всі інші, що були свідками цього видовища, натовпом кинулися до ніг блаженного чоловіка, зі сльозами просячи прощення і гаряче благаючи про хрещення. Потім до хрещення почала стікатися така кількість язичників, що святий чоловік вирушив до одного великого озера і хрестив народ в його рясних водах. Король же вирішив залишити королівство синові, щоб не розлучатися з Боніфацієм до кінця своїх днів. А брат короля, що жив разом із ним⁹⁸⁰, не хотів повірити, тому за відсутності Боніфація був убитий королем. Інший же брат⁹⁸¹, який жив уже окремо від короля, як тільки до нього прибув блаженний чоловік, не побажав слухати його слів, але, палаючи, на нього гнівом за навернення брата, негайно схопив його. Потім, побоюючись, як би король не вирвав Боніфація з його рук, якщо він залишить його в живих, він наказав обезголовити Боніфація на своїх очах і в присутності чималого натовпу. Проте тут же сам він осліп⁹⁸² і його з усіма колишніми там охопив такий правець, що ніхто не міг ні говорити, ні слухати, ні здійснювати будь-які людські дії, а всі стояли, завмерши нерухомо, ніби кам’яні. Король, дізнавшись про це, був у великому горі і задумав убити не тільки брата, але приректи мечу і всіх свідків цього злочину. Але коли він з’явився туди і побачив тіло мученика, яке все ще лежало на виду, а брата й інших – такими, що перебувають у заціпенінні без почуттів і без руху, він і всі його люди воліли спочатку помолитися за них – чи не поверне милосердний Господь їм втрачені почуття; а потім, якщо погодяться увірувати, то вина проститься їм і вони залишаться жити, якщо ж ні, то всі загинуть від мстивих мечів. Після довгої молитви як самого короля, так і інших християн, до заціпенілих не тільки повернулися почуття, але, крім того, зросла також рішучість здобути істинне спасіння. Вони негайно зі сльозами прийняли таїнство хрещення, а над тілом блаженнішого мученика спорудили церкву⁹⁸³”.

{978}НЛ. У рік 6487⁹⁸⁴. “(6487). Прийшов печенізький князь Ілдея, і бив чолом Ярополку на службу⁹⁸⁵; Ярополк же прийняв його і дав йому міста і владу, і був він в честі великий. Того ж літа приходили посли від Грецького царя до Ярополка і мали мир і любов з ним, і дали йому данину, як і батькові, і дідові його”.

Князювання Володимира (978–1015)

{978}ПМЛ. У рік 6488 [980]⁹⁸⁶. “(980)⁹⁸⁷. Прийшов Володимир з варягами до Новгороду⁹⁸⁸ і сказав посадникам Ярополковим: “Ідіте до брата мого і скажіте йому: “Володимир іде на тебе, готуйся насупроти, битися”.

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: “Хочу взяти дочку твою за жону”. Він тоді запитав дочку свою: “Чи хочеш ти за Володимира?” А вона сказала: “Не хочу я роззуги Володимира, а Ярополка хочу”. Рогволод же прийшов був із замор’я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові⁹⁸⁹; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогніди, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато – варягів, і словен, і чуді, і кривичів – і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка⁹⁹⁰.

І прийшов Володимир до Києва з воями многими⁹⁹¹. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воеводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі – межі Дорогожичем і Капичем, – і єсть рів [той] і до сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воеводи Ярополкового, [послів], обманливо мовлячи: “Посприяй мені! Якщо уб’ю я брата свого – буду мати тебе за отця свого і велику честь дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього”. І сказав Блуд до посланих Володимиром: “Я буду з тобою в приязні”.

...І мовив при цім Блуд Ярополкові: “Кияни посилають до Володимира, говорячи: “Іди на приступ до города з боєм. Ми видамо, – мовляв, – тобі Ярополка”. – Утікай із города”.

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши, заперся в городі Родні⁹⁹² на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ.

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому...

...І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка⁹⁹³, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому”.

{978}ПМЛ. У рік 6488 [980]⁹⁹⁴. “(980). Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня – лихий плід буває. Тому, що була раніш мати його черницею, а, по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

...І вибрав він із них⁹⁹⁵ мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда. І послав він поперед них послів, кажучи так цесареві [грецькому Василію]: “Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці, бо того вони натворять тобі в городі, що й тут, але розішли їх нарізно і сюди не пускай ні одного”.

...І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, – а голова його [була] срібна, а вус – золотий, – і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош⁹⁹⁶. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий Бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василія [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

Володимир же посадив Добриню, вую свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські яко Богу.

Був же Володимир переможений похиттю до жінок, [і] було йому приведено шість жон: Рогнідь⁹⁹⁷, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине⁹⁹⁸, і від неї родив 4 синів: Ізяслава⁹⁹⁹, Мстислава¹⁰⁰⁰, Ярослава¹⁰⁰¹, Всеволода¹⁰⁰², – і 2 дочок: [Передславу¹⁰⁰³ та Премиславу¹⁰⁰⁴]; від грекині¹⁰⁰⁵ [він родив] Святополка¹⁰⁰⁶; від чехині¹⁰⁰⁷ [Аллогії]¹⁰⁰⁸ – Вишеслава¹⁰⁰⁹, а від другої [чехині Малфріді]¹⁰¹⁰ – Святослава¹⁰¹¹ [і] Станіслава¹⁰¹²; від болгарині¹⁰¹³ – Бориса¹⁰¹⁴ і Гліба¹⁰¹⁵. І наложниць [було] в нього 300 у Вишгороді, 300 в Білгороді¹⁰¹⁶, а 200 – на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим¹⁰¹⁷.

Лосенко А. П. (1737–1773). Володимир і Рогнеда (1770)

І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх¹⁰¹⁸. Був бо він [такий] жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, 700 жон і наложниць 300, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов [вічне] спасіння¹⁰¹⁹”.

{980} **Snorri Sturluson. Htimscribingla 21**¹⁰²⁰. “(21). “Олаф Трюггвасон знаходився весь час в Гардариці і був у найвищій милості

Володимир іде в похід на вятичів. Мініатюра з Радзивілівського літопису

у конунга Вальдемара і любиймий княгиней¹⁰²¹. Конунг Вальдемар поставив його хевдінгом над тим військом, яке він відправив охороняти свою країну¹⁰²². У Олафа там було кілька боїв, і він уміло керував військом. Мав він і власний великий загін воїнів на свої кошти, ті, що конунг давав йому. Олаф був щедрий зі своїми людьми. Вони

його любили¹⁰²³”.

{981} **ІЛ. L (41)**¹⁰²⁴. “(41). Володимир же, маючи з Мещем¹⁰²⁵, князем Ляхів і Ленчан¹⁰²⁶, війну, і ще воєводи Володимирові двічі перемогли їх, то він не переставав воювати землі навіть до Горині. Заради цього Володимир іде сам, і при річці Вісі¹⁰²⁷ таки переміг, що Мещ усе воїнство загубив, сам ледве врятувався, а віддані йому мужі всі полонені були, і Володимир усі гради Лядські зайняв. Мещ же попросив миру у Володимира, віддавши йому п'ять міст¹⁰²⁸, Володимир же дав йому мир, і данину порічну на Ляхів наклав”.

{981} **ПМЛ. У рік 6489 [981]**¹⁰²⁹. “(981). Пішов Володимир до Ляхів¹⁰³⁰ і зайняв городи їх – Перемишль¹⁰³¹, Червен¹⁰³² та інші городи¹⁰³³, які є й до сьогодні під Руссю¹⁰³⁴

Сього ж року і вятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав”.

{981} **Odd Snorrason. Saga Olafs Tryggv. 9**¹⁰³⁵. “(9). Так кажуть мудрі й учені люди, що Олаф ніколи не приносив жертв ідолам і завжди ставився до них однаково. Але все ж у нього було в звичаї часто супроводжувати конунга в храм, проте він ніколи не входив всередину. Він завжди стояв зовні біля дверей. І одного разу конунг говорив з ним, і просив він його так не робити, “тому що може так

статися, що боги розгніваються на тебе і ти загубиш цвіт своєї молодості. Я б дуже хотів, щоб ти змирився перед ними, бо я боюся за тебе, що вони спрямують на тебе такий сильний гнів, якому себе піддаєш”. Він відповідав: “Ніколи я не злякаюся тих богів, що не мають ні слуху, ні зору, ні свідомості, і я можу зрозуміти, що у них немає ніякого розуму. І з того я можу зробити висновок, пане, яка їх природа, що ти мені уявляєшся щоразу з милим виразом, за винятком того часу, коли ти сам і приносиш жертви; і тоді ти мені завжди здаєшся нещасним, коли ти там. Із цього я роблю висновок, що ті боги, яким ти поклоняєшся, мабуть, правлять мороком”¹⁰³⁶.

{982}ПМЛ. У рік 6490 [982]¹⁰³⁷. “(982). Піднялися оружно в’ятичі. І пішов на них Володимир¹⁰³⁸, і переміг їх удруге¹⁰³⁹”.

{982}Snorri Sturluson. Htimscribingla 21¹⁰⁴⁰. “(21). І сталося так, що часто може трапитися, якщо чужинці досягають могутності або більшої слави, ніж люди в цій країні, що багато хто став заздрити тому, що він¹⁰⁴¹ був любимий конунгом і не менше княгиною¹⁰⁴². Говорили люди конунга, що він повинен остерігатися занадто підносити Олафа – “бо такий чоловік для тебе всього небезпечніший, якщо він захоче присвятити себе тому, щоб завдати шкоди Вам або Вашій державі, особливо оскільки він має такі фізичні й духовні досконалості і його так люблять. І не знаємо ми, про що вони з княгиною постійно розмовляють”.

Такий був звичай могутніх конунгів, що княгиня¹⁰⁴³ повинна була володіти половиною дружини і утримувати її на власні кошти і для цього збирати данину і податки, скільки було потрібно. Було так і в конунга Вальдемора, що княгиня володіла не меншою дружиною, ніж конунг; і вони постійно змагалися через родовитих людей. Кожен хотів роздобути їх собі. Ось сталося так, що конунг повірив таким словами, які говорилися йому, і став він дещо стриманим і дратівливим по відношенню до Олафа. А коли Олаф це помітив, то говорить він княгині про те, що хоче відправитися в Нордланд, і каже, що його родичі володіли там раніше державою, і йому здається найбільш імовірним, що він там найбільше досягне успіху. Княгиня бажає йому щасливої дороги, говорить, що він всюди буде вважатися шляхетним, де б він не знаходився”.

{983}ПМЛ. У рік 6491 [983]¹⁰⁴⁴. “(983). Пішов Володимир на ятвягів¹⁰⁴⁵ і взяв землю їх¹⁰⁴⁶”.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: “Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, – того заріжемо богам”.

А був варяг один [Тури], – двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, – і варяг той прийшов був із греків¹⁰⁴⁷ і потай держався віри християнської. І був у нього син [Іоанн], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб по

зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянный, і підбурих людей.

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: “Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам”. І сказав варяг: “Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п’ють, ні говорять, а зроблені вони руками з дерева, сокирою і ножем. А Бог один єсть, [той] що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам”.

Перов В. Г. (1834–1882). Перші християни в Києві (1880)

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях¹⁰⁴⁸ із сином своїм, [і] вони сказали йому: “Дай сина свого, ми оддамо його богам”. А він відповів: “Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви?” І зняли вони крик, і підрубали сіні під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили бо люди були тоді невігласами і паганамі”.

{984} *ПМЛ. У рік 6492 [984]*¹⁰⁴⁹. “(984). Пішов Володимир на радимичів¹⁰⁵⁰”.

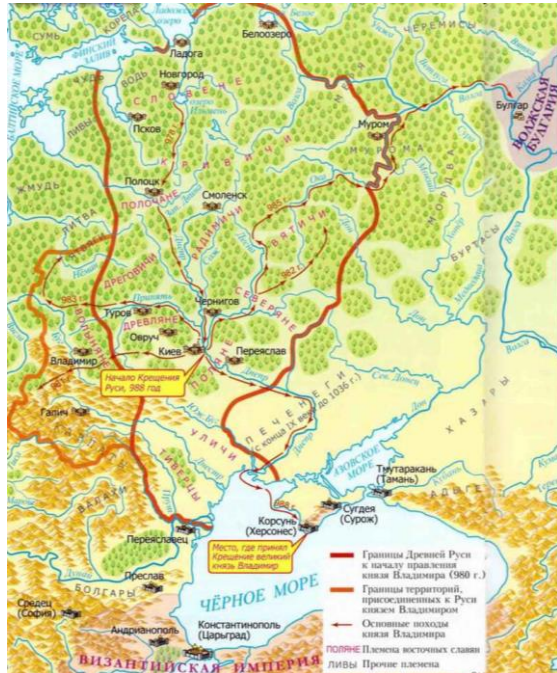
{985} *Odd Snorrason. Saga Olafs Tryggv. 13*¹⁰⁵¹. “(13). Після цього направив Олаф геть свої судна і на схід в Гардавельди¹⁰⁵². І прийняли конунг і княгиня його дуже добре¹⁰⁵³, і пробув він там зиму”.

{985}ПМЛ. У рік 6493 [985]¹⁰⁵⁴. “(985). Рушив Володимир на Болгар¹⁰⁵⁵ з Добринєю, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар¹⁰⁵⁶”.

{985}Якіє Мніх. Похв. Володимиру¹⁰⁵⁷. “...І на хозарів ходив, переміг і дань на них наклав¹⁰⁵⁸”.

{986}Isl. ann. 986¹⁰⁵⁹. “(986). Олаф Трюггвасон поїхав з Гардарики¹⁰⁶⁰”.

{986}Odd Snorrason. Saga Olafs Tryggv. 13¹⁰⁶¹. “(13). І було йому¹⁰⁶² на той час дивовижне видіння. Йому привидівся величезний камінь, і здавалося йому, що він підіймається по ньому високо вгору, поки він не досяг вершини. Йому здалося тоді, що він піднявся в небо вище хмар. І коли він підняв догори очі, ясно побачив він красиві місця і світлих людей, які жили в тих місцях. Там відчув він солодкий аромат і побачив всілякі красиві квіти, і йому здалося, що там більша пишність, ніж він міг припустити і висловити словами. Тоді почув він голос, який говорив з ним: “Слухай ти, готовий стати Божою людиною, оскільки ти ніколи не поклонявся богам і не служив їм. Швидше ганьбив¹⁰⁶³ ти їх, і тому примножаться твої вчинки для добрих справ і корисних; але все ж таки бракує тобі багато чого, щоб ти міг бути в цих місцях, або був гідний жити тут вічно, притому, що ти не знаєш свого Творця і тобі невідомо, хто є істинний Бог”. І коли він почув це, то надзвичайно злякався і сказав так: “Хто ти, пане, щоб я повірив у тебе?”. Голос відповідав: “Ідь ти в Гіркланд, і там тобі стане відоме ім'я Господа Бога твого. І якщо ти будеш слідувати його заповіді, то буде тобі вічне життя і блаженство. І коли ти увіруєш істинно, тоді ти звернеш багатьох інших від ересі до порятунку, оскільки Бог вибрав тебе для того, щоб звернути до нього багато народів”. І коли він почув це і побачив, то намірився він спуститися вниз з каменю. І коли він ішов униз, то побачив він страшні місця, повні вогню і мук, і при цьому почув він жалібний плач і різного роду страшні речі. І там здавалося йому, що він пізнає багатьох людей, які вірили в дерев'яних ідолів, – як друзів, так і правителів. І те розрізнув він, що ця мука чекає на конунга Вальдамара і княгиню. На нього це так сильно подіяло, що коли він

Походи князя Володимира. Мапа

прокинувся, був він весь у сльозах, і прокинувся він з великим страхом. Після цього звелів Олаф своєму війську збиратися в дорогу звідти. “І хочу я тепер пливати в Гіркланд”.

Так він і робить, і дме йому попутний вітер, і приплив він в Гіркланд¹⁰⁶⁴. І зустрів там славних проповідників і добре віруючих, які відкрили йому ім'я Господа Ісуса Христа. Навчився тепер він тієї віри, яка була йому раніше оголошена уві сні. Потім він зустрів одного чудового єпископа¹⁰⁶⁵ і просив його дати йому святе хрещення, якого він давно зажадав і яке дозволило б йому приєднатися до християн, і було потім йому дано *prima signatio*. І потім він просив єпископа вирушити з ним на Русь і проголосити там ім'я Боже язичницьким народам. Єпископ дав обіцянку, що приїде, якщо він поїде сам, оскільки тоді сам конунг буде менше противитися й інші знатні хьовдінги, але буде надавати йому допомогу, щоб успіх був досягнутий і Боже християнство стало сильніше”.

{986?} *al-Marvazi. Taba'yi al-hayavan*¹⁰⁶⁶. “Стало не вистачати їм¹⁰⁶⁷ засобів до життя, і захотіли вони [навернутися] в іслам, щоб можливими стали для них війна і боротьба і [щоб] повернутися до звичок, які були у них. Направили послів до правителя Хорезму, в кількості 4 чоловіки з [числа] наближених царя. У них [є] незалежний цар, [який] називає сам себе і титулується *буладмір*¹⁰⁶⁸, як називають царя ат-турк *хакан*, а царя булгар – *б.т.л.ту*¹⁰⁶³. Прибули послы їхні в Хорезм, виконали свою місію, [отримавши] роз'яснення від хорезмшаха, так що захотіли в іслам¹⁰⁷⁰. Послав до них [хорезмшах учителів], щоб навчити їх закону ісламу і навернути в іслам¹⁰⁷¹”.

{986?} *'Awfi. Djawami' al-hikayat*¹⁰⁷². “Тому вони¹⁰⁷³ відчували прихильність до релігії ісламу¹⁰⁷⁴ і стали мусульманами¹⁰⁷⁵; їх спонукало до цього бажання отримати право вести війну за віру. Вони відправили послів до хорезмшаха; послів було четверо, з родичів царя, який правив цілком самостійно і носив титул *буладміра*¹⁰⁷⁶, як туркестанський цар носив титул *хакана*, болгарський – титул *владаваца*. Коли послы прийшли до хорезмшаха¹⁰⁷⁷, він дуже зрадив їх бажанням прийняти іслам, вручив їм почесні подарунки та відправив одного з імамів, щоб навчити їх правилам ісламу. Після цього вони всі стали мусульманами¹⁰⁷⁸”.

{986} *Narrat. de Rus. conv.*¹⁰⁷⁹. “Отже, гідно і нам повідати і розповісти по порядку, як незліченний народ росів (οι Ρωσοι) пізнав справжнє благочестя і сподобився Божественної купелі і хрещення.

Правили згаданим народом незліченні століття архонтів багато і великих, яких прізвиська не варто нам перераховувати через незліченність імен їх; через багато років почав правити ними один архонт на ім'я Володимир¹⁰⁸⁰, найбільше видатний серед колишніх розумом і розсудливістю. І ось він, сидячи над ними, почав часто вельми дивуватися і вагатися, бачачи різноманіття їх благочестя по

вірі і поклонінню: бо одні приймали і шанували як найбільшу і найдавнішу релігію євреїв¹⁰⁸¹, інші прославляли перську¹⁰⁸² і перебували в ній, інші – сирійську¹⁰⁸³, а інші – агарянську¹⁰⁸⁴, і було серед них велике сум'яття і суперництво за свої переконання і віру¹⁰⁸⁵.

[Володимир вирішує обрати одну найкращу віру і відправляє послів до різних народів; ті, побувавши в Римі і Константинополі, висловлюються на користь православ'я].

Великий же їх архонт, як тільки точно дізнався від них істину, ніскільки не зволікаючи, але прямо в ту ж мить направляє до благочестивого імператора ромеїв у Константинополь і просить аріерея, щоб навчив і охрестив він тамтешній багаточисленний народ”.

{986}ПМЛ. У рік 6494 [986]¹⁰⁸⁶. “(986). Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: “Ти князь єси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету”. Володимир запитав – “Яка є віра ваша?” І вони сказали: “Ми віруємо в Бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похіть блудну. Дасть Магомет кожному по 70 жінок красивих, і вибере одну красиву, і складе красу всіх на [неї] одну, і та буде йому за жону. Тут же, сказав він, належить чинити всякий блуд. Якщо ж на сьому світі хто буде убогим, то [таким буде] й там. Якщо ж багатим він є тут, то [таким буде] й там”. І багато іншої облуди [вони говорили], що про неї й писати не можна сорома ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав [це все] з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття – особливо. Він сказав: “Русі веселість – пиття, ми не можемо без сього бути”.

А потім прийшли німці¹⁰⁸⁷ з Риму, говорячи: “Прийшли ми, послані папою”. І сказали вони йому: “Мовив тобі папа: “Земля твоя [така], як земля наша, а віра ваша не [така], як віра наша. Віра бо наша – світло. Ми поклоняємось Богові, який сотворив небо і землю, і зорі, і місяць, і всяке дихання, а боги ваші – дерево суть”. Володимир тоді запитав: “Яка є заповідь ваша?” І вони сказали: “Постити по змозі. “Якщо хто п'є чи їсть – усе во славу Божу”¹⁰⁸⁸, – мовив учитель наш апостол Павло”. Володимир же сказав німцям: “Ідіть назад, бо предки наші сього не прийняли”.

Коли почули це жиди хозарські, [то] прийшли вони, кажучи: “Чували ми, що приходили болгари і християни, навчаючи тебе кожен віри своєї. Християни ж вірують [у того], що його ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного бога Авраама, Ісаака, Іакова”. І запитав Володимир: “Який є закон ваш?” Вони ж сказали: “Обрізатися, і свинини не їсти, ні заячини, суботи додержувати”. Він тоді запитав: “То де єсть земля ваша?” І вони сказали: “В Єрусалимі”. Він же спитав: “А чи там вона єсть нині?” І вони сказали: “Розгнівався Бог на предків наших, і розточив нас по землях за гріхи наші, і оддана була земля наша

християнам”. Володимир тоді мовив: “То як ви інших учите, коли самі ви одкинуті Богом? Якби Бог любив вас, то не були б ви розкидані по чужих землях. Чи ви замишляєте, щоб і нам таке лихо прийняти?”

Еггінк І. Є. (1784–1867). Великий князь Володимир вибирає віру (1822)

А потім до Володимира греки прислали філософа [Кирила], говорячи так: “Чували ми, що приходили болгари, повчаючи тебе прийняти віру свою. Але їхня віра оскверняє небо і землю, бо вони прокляті суть більше од усіх людей, уподобившись Содому і Гоморрі, на яких ото напустив Бог каміння розжарене, і потопив їх, і потонули вони. Отак і сих жде день погибелі їх, коли прийде Бог судити на землю і погубити всіх, що чинять беззаконня і скверну діють. Ці ж підмивають зади свої, обливавшись водою, і в рот [її] вливають, і по бороді мажуть [нею], згадуючи Магомета. Так же й жінки їхні чинять таку саму скверну та інше, ще гірше: чоловічі [викиди] од злягання вони поїдають”.

Коли почув це Володимир, він плюнув на землю, сказавши: “Нечисте се діло”.

Сказав тоді філософ: “Чували ми й се, що приходили з Риму німці учити вас віри своєї, їхня ж віра мало од нашої різниться, хоча вони служать на опрісноках, сиріч облатках, але їх Бог не заповів, а повелів на хлібі служити. Він поучив апостолів, узявши хліб і сказавши: “Се єсть тіло мое, яке ламаю за вас”. Так само і чашу взявши, він сказав: “Се єсть кров моя Нового завіту”¹⁰⁸⁹. Сі ж цього не роблять, і не додержали вони правил віри”.

Сказав тоді Володимир: “Прийшли до мене жиди, мовлячи: “Німці і греки вірують [у того], що його ми розп’яли”. Філософ на це сказав: “Воістину ми в того віруємо, їхні бо пророки передрекли, що

родиться Бог, а інші – що його розіпнуть і погребуть, і що він на третій день воскресне і зійде на небеса. Вони ж тих пророків побивали, а других нищили. Коли ж збулося пророцтво їх – зійшов він на землю і, розп'яття прийнявши, воскрес і на небеса вознісся, – то сих же покаяння ждав він сорок і шість літ, і не покаялися вони. І послав він на них римлян, вони городи їхні розвили, а самих розточили по землях, і пробувають вони в рабстві [по різних] краях”.

Спитав тоді Володимир: “Для чого зійшов Бог на землю і страждання таке прийняв?” І, відповідаючи, сказав філософ: “Якщо хочеш ти, княже, послухати, то скажу я тобі з початку, для чого зійшов Бог на землю”. Володимир на це мовив: “Я послухати рад”.

І став філософ говорити так...¹⁰⁹⁰.

...І, це сказавши, показав він йому, [Володимирові], запону, на якій було написано судилище Господнє. Показував же він йому праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч – грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: “Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч”. Він тоді сказав: “Якщо ти хочеш праворуч стати, то охрестись”. І Володимир прийняв [це] до серця свого, сказавши: “Пожду ще трохи”, – бо хотів він розізнати про всі віри.

І Володимир, давши йому дари многі, відпустив [філософа] з честю великою”.

{987} **Odd Snorrason. Saga Olafs Tryggv. 13**¹⁰⁹¹. “(13). Потім поїхав Олаф геть і назад на Русь, і був він тепер, як і раніше, дуже добре прийнятий. Перебуває він тепер там деякий час. Він часто говорив конунгу і княгині, щоб вони вчинили згідно з тим, що їм личить. І набагато прекрасніша віра, коли віруєш в істинного Бога і творця свого, який зробив небо і землю, і все, що їх супроводжує. Він говорив також, настільки мало личить тим людям, які є могутніми, помилятися в такому великому мороці, щоб вірити в тих богів, які не можуть надати ніякої допомоги, і віддавати цьому весь час і сили. “Можете Ви також зрозуміти, завдяки Вашій мудрості, що істинне те, що ми проголошуємо. І я ніколи не перестану проповідувати Вам справжню віру і слово Боже, щоб Ви могли дати плоди для істинного Бога”. І хоча конунг довго пручався і говорив проти того, щоб залишити свою віру і тих ідолів, але все ж зрозумів він завдяки Божій милості, що багато відрізняло ту віру, яка була у нього, від тієї, яку проповідував Олаф. Тоді йому часто прекрасно нагадували, що все те було язичницькою помилкою і марновірством, з чим вони раніше мали справу, а християни вірять краще і прекрасніше”¹⁰⁹².

{987} **ПМЛ. У рік 6495 [987]**¹⁰⁹³. “(987). Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: “Осе приходили до мене болгари, кажучи: “Прийми закон наш”. Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони,

розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і чудно слухати їх. А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви владите? Що відповісте?”

І сказали бояри і старці: “Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богам”.

І була до впадоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: “Ідіте спершу в болгари, розізнайте про віру їхню і службу”.

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили брудні діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: “Ідіте ще в німці і роздивіться також, а звідти ідіте в греки”.

Вони ж прийшли в німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], кажучи так: “Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу Бога нашого”. І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архіерейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу Богові своєму. Вони ж, у зачудуванні будши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: “Ідіте в землю вашу”. І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зівзав князь бояр своїх і старців, [і] мовив Володимир: “Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було”. І сказав він їм: “Розкажіть перед дружиною”.

Вони тоді розказали: “Ходили ми спершу в болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, – не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне Бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу

спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганами] жити”.

Бояри ж, відповідавши, сказали: “Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей”. А Володимир, відповідавши, мовив: “То де ми хрещення приймемо?” І вони сказали: “Де тобі вгодно”¹⁰⁹⁴.

{987} *abu Shuja ar Rudhrawari. Dayl kitab tadjarib*¹⁰⁹⁵. “Розповідь¹⁰⁹⁶ про те, як Вардіс [Фока], син Лева¹⁰⁹⁷, зрадницьки вчинивши з Вардою [Скліром]¹⁰⁹⁸ і схопивши його, потім змінив своє ставлення до нього на краще і звільнив його”¹⁰⁹⁹.

{Осінь 987 – весна 988} *ПМЛ. У рік 6496 [988]*¹¹⁰⁰. “(988). Пішов Володимир з військом¹¹⁰¹ на *Корсунь*¹¹⁰², город грецький¹¹⁰³. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: “Якщо ви не здастесь, – буду стояти хоч три роки”.

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв”¹¹⁰⁴.

{987/988} *Ta'rih al-Bab al-Abvab*.¹¹⁰⁵. “[Емір Маймун¹¹⁰⁶ почав правити з рабі 366/листопад 976 р]¹¹⁰⁷. Він залишався в цитаделі¹¹⁰⁸, де зазвичай жив його батько, а потім був¹¹⁰⁹ виведений звідти і ув'язнений в “урядовій будівлі”¹¹¹⁰ (...). Емір Маймун залишався в урядовій будівлі як полонений, а вся влада була в руках раїсів¹¹¹¹. Емір таємно шукав допомоги проти раїсів у ар-рус¹¹¹², і в 377/987–988 р. вони прибули на 18 суднах¹¹¹³. Спочатку вони послали один корабель, щоб з'ясувати, чи дійсно емір бажає їх допомоги, і, коли ар-рус вивели еміра [з його ув'язнення], народ ал-Баба спільними зусиллями перебив їх до єдиного, а решта кораблів попливла в Маскат¹¹¹⁴ і розграбували його. Звідти вони пішли далі в Ширван¹¹¹⁵ і Муган¹¹¹⁶, і до Нахр аль-Атік¹¹¹⁷”.

{Весна – літо 988} *ПМЛ. У рік 6496 [988]*¹¹¹⁸. “(988). І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши¹¹¹⁹ на стрілі: “За тобою, зі сходу, є колодязі¹¹²⁰, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду”. Володимир же, це почувши [ї] глянувши на небо, сказав: “Якщо збудеться се – охрещусь”. І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город¹¹²¹, і дружина його. І послав Володимир [послів] до cesаря Василія і Костянтина, говорячи так:

“Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу¹¹²² [те], що й сьому вчинив”.

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: “Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш – не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе”.

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: “Скажіте обом цесарям так: “Я охрещусь, тому що раніше від сих днів испитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі”.

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: “Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе”. І сказав Володимир: “Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене”.

І послушали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: “Лучче б мені тут умерти”. І сказали їй брати: “Коли наверне як-небудь Бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам”. І ледве удвох присилували вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за Божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: “Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, – то не позбудешся сього”. І, це почувши, Володимир сказав: “Якщо буде се правда, – воістину велик Бог християнський”. І повелів він охрестити себе¹¹²³.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарицинями, огласивши¹¹²⁴ його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього – він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога, сказавши: “Тепер узнав я Бога істинного”. А коли побачила це дружина його, – многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред гóрода, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата – за олтарем.

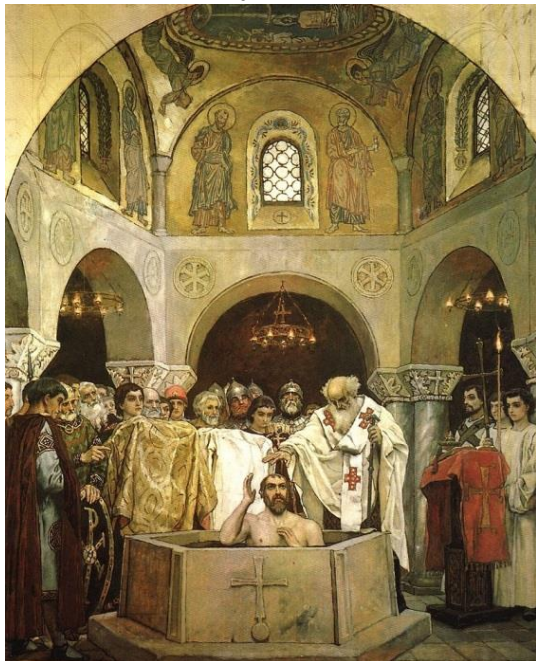
По схрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж – кажучи, [що] у Василеві¹¹²⁵, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так...”¹¹²⁶.

{988}ІЛ. L (42–43)¹¹²⁷. “(42). Після цього ж іде Володимир на Булгар, і перемігши їх, мир учинив, і прийняв хрещення сам і сини його, і всю землю Руську хрестив. (43). Цар же болгарський Симеон прислав іереїв учених і книг достатньо, і послав Володимир в Царград до царя і патріарха, просити митрополита, вони ж дуже зраділи, і прислали митрополита Михаїла, мужа досить ученого і богобоязного, болгарина, з ним чотири єпископи і багато іереїв демественників¹¹²⁸ від Слов’ян”.

{988}НікЛ. У рік 6496¹¹²⁹. “(6496). При цьому багато послів приходили¹¹³⁰ з Греків, від царів, з великою честю, і з дарами, і з любов’ю. Приходили послы з Риму від папи, і мощі святих принесли до Володимира. Тоді ж прийшов печенізький князь Метігай до Володимира, і увірував, хрестячись у [ім’я] Отця, і Сина, і Святого Духа”¹¹³¹.

{літо 988}ПМЛ. У рік 6496 [988]¹¹³². “(988). Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред гóрода, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва¹¹³³”.

Васнецов В. М. Хрещення князя Володимира (кін. 1880-х). Володимирський собор. Фреска

{988}Yahya al-Antaki. Tar’ih¹¹³⁴. “І стала¹¹³⁵ небезпечною справа його¹¹³⁶, і був нею стурбований цар Василій через сили його¹¹³⁷ військ і перемоги його над ним. І вичерпалося його багатство, і спонукала його потреба послати до царя ар-рус¹¹³⁸, – а вони його вороги, – щоб

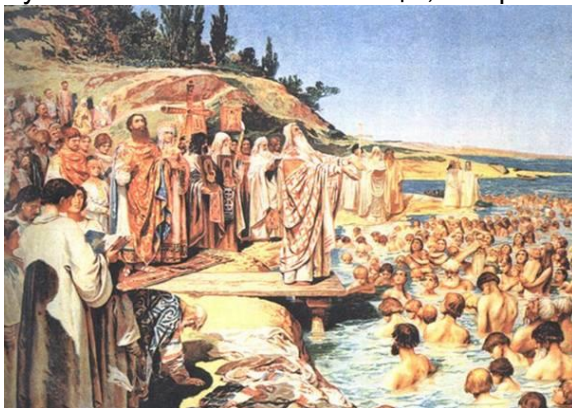
просити їх допомогти йому в цьому його стані. І погодився він на це. І уклали вони між собою його договір про свояцтво і оженився цар ар-рус на сестрі Василія, після того як він поставив йому умову, щоб він хрестився і весь народ його країни, а вони народ великий. І не зараховували себе ар-рус тоді ні до якого закону і не визнавали ніякої віри. І послав до нього цар Василій згодом митрополитів¹¹³⁹ і єпископів, і вони охрестили царя і всіх, кого обіймали його землі, і відправив до нього сестру свою, і вона збудувала багато церков у країні ар-рус. І коли було вирішено між ними справу про шлюб, прибули також війська ар-рус¹¹⁴⁰ і з'єдналися з військами греків, які були у царя Василія...”.

{988} *abu Shuja ar Rudhrawari. Dayl kitab tadjarib*¹¹⁴¹. “Вардіс [Фока]¹¹⁴², розлучившись [зі Скліром], розташувався поблизу Константинополя, оголошуючи війну Василію й Константину, румійським кайсарам¹¹⁴³. Загальний настрій був за нього; військо і населення приєдналися до нього. І залишилися обидва царі з малою кількістю людей всередині міста і його неприступних твердинь.

За допомогою якого прийому повернули обидва візантійські імператори спокій своєму становищу, що похитнулося.

Коли їх становище затряслося, вони вступили в переговори з кайсаром ар-рус і попросили у нього допомоги. На це він запропонував їм видати за нього заміж їх сестру. Вони обидва на це погодилися. Проте жінка відмовилася віддати себе тому, хто різниться з нею у вірі. Почалися про це переговори, які закінчилися вступом кайсара ар-рус в християнство. Тоді шлюб був укладений, і жінка була подарована йому¹¹⁴⁴. Він послав їм обом на допомогу безліч своєї дружини, причому всі були великі сили та відваги”.

{988} *Steph. Taron. Hist., 43*¹¹⁴⁵. “(43). Народ¹¹⁴⁶ рузів¹¹⁴⁷ ... їх було 6000 чоловік піхотинців, озброєних списами і щитами, яких

Лебедев К. В. Хрещення киян

просив цар Василій у царя рузів у той час, коли він видав сестру свою¹¹⁴⁸ заміж за останнього. – В цей же самий час рузи увірували в Христа¹¹⁴⁹”.

{988} *Helm. Slav. Chron. 1, 1*¹¹⁵⁰. “(1)¹¹⁵¹. Давно уже як увірувала Русь (Rucia). ...Але які вчителі привели її до віри, мені майже нічого не відомо, окрім того, що в

усіх своїх обрядах вони, схоже, більше наслідують грекам (Гресі), ніж

латинянам (Latini)¹¹⁵². Адже Руське море (Rucenum mare) найкоротшим шляхом приводить у Грецію”.

{988}ПМЛ. У рік 6496 [988]¹¹⁵³. “(988). І коли [Володимир] прибув¹¹⁵⁴, повелів він поскидати кумирів¹¹⁵⁵ – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив’язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей – хай одплату прийме від людей! “Велик ти єси, Господи, дивні діла твої!”¹¹⁵⁶. Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволявши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув. Його вітер на ринь, яку й до сьогодні зовуть Перунова ринь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з’явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде”. І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: “Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли”. А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, і а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

...Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він Бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: “Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, Господи, узнати тебе, істинного Бога, як ото узнали землі християнські, і утврди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, Господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його”.

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували”.

{988}Іоакл (43–44)¹¹⁵⁷. “(43). Митрополит же¹¹⁵⁸ за порадою Володимира посадив єпископів по градах у Ростові, Новгороді, Володимирі і Білгороді. (44). Ці ж, ідучи по землі з вельможами і воями

Володимировими, навчали люд і хрестили повсюди сотнями й тисячами, скільки де прилучилося, а ще люди невірні дуже з цього приводу сумували й ремствували, але суперечити через воїв не посміли”.

Кулаков О. Г. (нар. 1967). Ідоли (2000)

{988} **Синопис**¹¹⁵⁹. “Вп’яте остаточно і довершено хрестилися рѣсси, також із Константинополя, за князювання святого рівноапостольного князя Володимира, вся Рѣсїї самодержця, за царства грецьких царів Василя і Костянтина. Патріарший престол посідав Миколай Хризотерх, за свідченням рѣсїйського літописця Нестора преподобного¹¹⁶⁰ року від Різдва Христового 988, а за Стрийковським року від Різдва Христового 980”.

{988} **Синопис**¹¹⁶¹. “В той же час сам Михаїл, митрополит, всіх дванадцятаро синів Володимирових, яких [той] мав від різних дружин, разом у криниці чи джерелі охрестив. І з того часу джерело те над Дніпром, де сини Володимирові хрестилися, і по сьогодні Хрещатиком називається.

...По цьому Володимир послав по всіх градах і селищах усю свою Рѣсїйську державу хрестити, весь народ рѣсїйський. Для тих же, хто не хотів хреститися, як для супротивних Богу й собі, жорстоке покарання настановив”.

Стат. Володимира (1–2)¹¹⁶². “(1)¹¹⁶³. В ім’я Отця і Сина і Святого Духа. (2). Це є князь великий Володимир, наречений у святому хрещенні Василієм, син Святославів, онук Ігорів і блаженної княгині Ольги, який сприйняв святе хрещення від грецьких царів Костянтина і Василя і від Фотія¹¹⁶⁴ патріарха царгородського, взявши

першого митрополита Михаїла на Київ і на всю Русь, щоб хрестити всю землю Руську [святим хрещенням]”.

Синопис¹¹⁶⁵. “І так з того часу всі народи россійські – Білі і Чорні, Східні, Північні та ті, що на півдні лежать, Віру Святу Православну від греків прийняли, і Хрещенням Святим просвітилися, і укріпилися остаточно в християнстві, згідно звичаю й уставу грецького, під владою святішого Константинопольського патріарха

Бруні Ф. А. Прибуття в Київ єпископа (1839). Гравюра

Вселенського міцно й нерушимо перебувають від року Сотворіння Світу 6497, а від Різдва Христового 998, згідно свідчень усіх літописців Россійських і грецьких, і Стрийковського (в книзі 4 на листі 141)”.

{988}**Odd Snorrason. Saga Olafs Tryggv. 13**¹¹⁶⁶. “І завдяки плідним промовам княгині¹¹⁶⁷, які вона виголошувала з цього проводу за допомогою милостині Божої, погодився тоді конунг і все мужі його прийняти святе хрещення, і був там хрещений весь народ¹¹⁶⁸.

І коли це було зроблено, то зібрався Олаф в дорогу геть звідти, і пішла тоді велика слава про Олафа, де б він не з’являвся, і не тільки в Гардавельді, але й у всій північній частині світу. І тоді прийшла слава про Олафа на саму північ в Норег¹¹⁶⁹ і про чудові справи, які він здійснював кожен день¹¹⁷⁰.

{988}**Adem. Caban. Chron. 3, 37**¹¹⁷¹. “(37). ...На Русь прибув один грецький єпископ і навернув ту половину країни, яка ще залишалася відданою ідолам, і змусив їх прийняти грецький звичай роцнення бороди та ін.”¹¹⁷².

{988}**Іларіон. Слово про Зак. і Благ.**¹¹⁷³. “Хвалить же¹¹⁷⁴ похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, й Ефес¹¹⁷⁵, і Патм¹¹⁷⁶ – Іоанна Богословця¹¹⁷⁷, Індія – Фому, Єгипет – Марка. Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана¹¹⁷⁸ землі нашої Володимира, онука старого Ігоря¹¹⁷⁹, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються і

пам'ятаються ще й нині. Бо не в хударідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі. Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розумом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемілостиве око благого Бога, і возсіяв розум у серці його. ...І до Бога отак призволившись, людське єство скинув каган наш, а разом із зістарілими ризами людськими зняв із себе усе тлінне, струсив із себе порошок невір'я, увійшов у святую купіль і одродився од духу і води; в Христі охрестившись, у Христа одягнувся і вийшов із купелі, обілившись, сином ставши нетління, сином воскресіння, ім'я прийнявши вічно імените з роду в рід Василія, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі.

...Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру"¹¹⁸⁰.

{988/989}*Ta'rih al-Bab al-Abwab*.¹¹⁸¹. "В 378/988–989 р.¹¹⁸² емір Маймун відновив цитадель ал-Баба і укріпився в ній"¹¹⁸³.

{988/990}*Thietm. Chron. 7 (72)*¹¹⁸⁴. "(72). Продовжу розповідь і торкнуса несправедливості, вчиненої королем Русі Володимиром (rex Ruscorum Wlodemirus)¹¹⁸⁵. Він узяв жінку з Греції на ім'я Єлена¹¹⁸⁶ (Helena), раніше засватану за Оттона III, але підступним чином у нього захоплену¹¹⁸⁷. За її наполяганням він¹¹⁸⁸ прийняв святую християнську віру¹¹⁸⁹, яку добрими справами не прикрасив, бо був нестримним та жорстоким розпусником¹¹⁹⁰ і чинив великі насильства над слабкими данайцями¹¹⁹¹ (Danai)".

{989}*ПМЛ. У рік 6496 [988]*¹¹⁹². "(988). Володимир, отож, просвітився сам, і сини його, і земля його"¹¹⁹³. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові".

{989}*Psell. Chronogr. 13*¹¹⁹⁴. "(13). Цар Василій засуджував невдячних ромей, і оскільки незадовго перед тим з'явився до нього загін добірних тавроскіфських воїнів¹¹⁹⁵, затримав їх у себе, додав до них інших чужинців і послав проти ворожого війська¹¹⁹⁶. Ті застали ворогів зненацька, що готувалися не супротивника побивати, а вина попиту, багатьох убили, а решту розсіяли, і піднявся серед заколотників бунт проти самого Фоки"¹¹⁹⁷.

Zon. 3, 553.1–2¹¹⁹⁸. “(1–2)¹¹⁹⁹. Адже він¹²⁰⁰ закликав їх на допомогу у війні, зробивши архонта Володимира зятем завдяки своїй сестрі Анні”¹²⁰¹.

{989}**Yahya al-Antaki. Hist.**¹²⁰². “І вирушили всі¹²⁰³ разом на боротьбу з Вардою Фокою морем і сушею в Хрисополь. І перемогли вони Фоку, і заволодів цар Василій приморською областю, і захопив усі судна, які були в руках Фоки”.

{989}**abu Shuja ar Rudhrawari. Dayl kitab tadjarib**¹²⁰⁴. “Коли допомога прибула до Константинополя, вони переправилися через море на кораблях для зустрічі з Вардісом [Фокою]. Той, дивлячись на них, не надав їм значення і жартував над ними: як це вони так самовпевнені в своєму підприємстві! Ледве вони висадилися на берег і виявилися на одній землі з ворогом, як розгорівся між ними бій, і переможцями вийшли ар-рус. Вони¹²⁰⁵ вбили Вардіса [Фоку], і військо його розсіялось”¹²⁰⁶.

{989}**Leon. Diac. Hist. 10 (10)**¹²⁰⁷. “(10). І на інші найтяжчі біди вказував схід тоді зірки¹²⁰⁸, яка з’явилася, а також вогненні стовпи¹²⁰⁹, які налякали всіх і які стали видимі потім пізно вночі в північній частині неба; адже вони знаменували взяття тавроскіфами Херсона і завоювання місянями Веррі”¹²¹⁰.

{989/992}**ПМЛ. У рік 6496 [988]**¹²¹¹. “(988). І сказав Володимир: “Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва”. І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні”¹²¹². І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх”¹²¹³.

{989–990}**Ta’rih al-Bab al-Abwab.**¹²¹⁴. “В 379/989–990 р. в ал-Бабі розпочалися заворушення, викликані Мусою ат-Тузі, проповідником з Гіляна (...). Він зажадав у еміра¹²¹⁵ видати йому охоронців-ар-рус, щоб їм було запропоновано іслам або [на них чекатиме] смерть”¹²¹⁶. Оскільки емір відповів відмовою, почалися заворушення, і в 380/990 р емір укріпився в цитаделі проти проповідника. Тузі і народ ал-Баби облягали її 28 днів, і справи прийняли такий оборот, що емір був змушений просити проповідника гарантувати йому безпеку [з умовою], що він здасть йому цитадель, а сам зі своїми гуламами¹²¹⁷ піде в Табарістан, що і було дозволено”.

{990}**Dagome iudex**¹²¹⁸. “З одного боку¹²¹⁹ починається Довге море (Longum mare)¹²²⁰, кордон із Прусією (Pruzze) до місця (Iocum) під назвою Русь (Russe), а кордон Русі тягнеться до Кракова (Crassoa)¹²²¹...”

{990}НікЛ. У рік 6498¹²²². “(6498). Приходило безліч печенігів, і багато зла натворили християнам; Володимир же з багатьма воїнами йде проти них, і безліч убив і мало від них утекло. Почав ставити Володимир гради по Десні, по Виспрі, по Трубежу, по Сулі, по Стугні, і населяв їх словенами, тобто новгородцями, кривичами, тобто смоленцями, і чуддю, і в'ятичами; а сам воював з печенігами і перемагав їх”.

{990}НікЛ. У рік 6498¹²²³. “(6498). Того ж року іде Михаїл, митрополит Київський і всієї Руси¹²²⁴, в Новгород Великий з єпископами... шість єпископів на допомогу, і з Добринею, дядьком Володимировим, і з Анастасом; і ідоли звалили, і багатьох людей хрестили, і церкви воздвигли, і пресвітерів поставили по містах і селах. ...Того ж року прийшли від грецьких царів послы з любов'ю”¹²²⁵.

{991}ПМЛ. У рік 6499 [991]¹²²⁶. “(991). Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-корсунянину, і попів корсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, що взяв був у Корсуні, – ікони, і начиння церковне, і хрести¹²²⁷”.

{991}НЛ. У рік 6499¹²²⁸. “(6499). Того ж року прийшов печенізький князь Кучюг¹²²⁹, як називаються ізмаїльтяни, до Володимира, до Києва, і прийняв віру Грецьку і хрестився в [ім'я] Отця і Сина, і Святого Духа, і служив Володимирі чистим серцем і багато перемог над поганими показав, і любив його Володимир, і почитав дуже, також і митрополит, і всі князі, і бояри шанували і любили його.

Того ж року прийшли до Володимира послы з Риму від папи, з любов'ю і честю”

{992}ПМЛ. У рік 6500 [992]¹²³⁰. “(992). Володимир заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей”.

{992}ПМЛ. У рік 6501 [993]¹²³¹. “(993)¹²³² Пішов Володимир на Хорватіє¹²³³. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і вступив їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувалися ці [перейти] на ту сторону, а ті – на сю сторону.

І приїхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: “Ти випусти свого мужа, а я – свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не

будемо воювати три роки, якщо ж наш ударить вашим, то будемо воювати три роки”. І розійшлися вони урізнобіч.

...А на завтра прибули печеніги і стали гукати: “Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!” Володимир же повелів тої ночі надіти оружжя. І приступили тут вони одні до одних, і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів¹²³⁴, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розмірjавши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, і стали кріпко держати [один одного], і удавив він печеніжина в руках своїх до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погнали вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх. Володимир же, рад бувши, заклав город¹²³⁵ на броду тому і назвав його Переяславлем, бо [тут] перейняв славу отрок той. Володимир при цім великим мужем зробив його і отця його. А Володимир вернувся у Київ з побідю і славою великою¹²³⁶”.

{992} *Thietm. Chron. 4, 58*¹²³⁷. “(58). [Смерть 25 травня 992 р. польського короля Мешка I. Його син Болеслав I виганяє мачуху і братів¹²³⁸ і захоплює одноосібну владу; його жінки: перша – дочка маркграфа Рікдага¹²³⁹, друга – угорка, від якої у неї син Беспрім].

Третьою стала Емнільда (Emnildis), дочка шанованого сеньйора (senior) Добромира (Dobremirus)¹²⁴⁰. Тверда в Христі, вона схиляла непостійну душу свого чоловіка до всякого блага, не втомлюючись у спокутуванні гріхів їх обох невичерпною щедрістю милостині і утриманням. Вона народила двох синів: Мешка (Miseco) й іншого, якому батько назвав іменем свого улюбленого сеньйора¹²⁴¹, а також трьох доньок, з яких одна – абатиса, друга¹²⁴² вийшла заміж за графа Херманна (Hirimannus)¹²⁴³, третя – за сина короля Володимира (rex Wlodemirus)...¹²⁴⁴”.

{992} *Ann. Hild. 992*¹²⁴⁵. “(992). Король Оттон із сильним військом знову підійшов до Бранденбурга (Brenanburg); прибув до нього і баварський герцог (dux Baiariorum) Генріх, а також чеський князь (Boemariorum principes) Болеслав¹²⁴⁶ [з’явився] на допомогу королю з незчисленним військом. Болеслав же, син Мешка (Misacho), не маючи ніякої можливості особисто прийти до пана короля, оскільки йому загрожувала велика війна з Руссю (Rusciani)¹²⁴⁷, [виявив] йому достатньо вірності, приславши в розпорядження короля своїх воїнів¹²⁴⁸. Але пан король, довірившись добрим обіцянкам слов’ян (Sclavi) і не бажаючи діяти проти волі своїх князів, знову дарував їм мир і вирушив звідти на батьківщину, але вони, зазвичай, у всьому збрехали”.

{992} *Ann. Sax.*¹²⁴⁹. “В літо Г[осподне] 992-е. [Повідомлення про жінку і потомство польського князя Болеслава I, одна з дочок якого видана за “сина короля Русі Володимира”. Болеслав надсилає

домомогу німецькому імператору Оттону III під Бранденбург, але сам не приходить через “загрозу війни з Руссю”¹²⁵⁰.

{992} **Нікл. У рік 6500**¹²⁵¹. “(6500)¹²⁵². Того ж року послав Володимир на печенігів, і перемогли їх, і повернулися з перемогою і радістю до Володимира¹²⁵³.

Того ж року прийшли послы до Володимира від Болеслава Лядського. Того ж року преставився преосвященний Михаїл, митрополит Київський і всієї Руси, що провів міцне життя, і великий труд в ім'я Господа показав у новоохрещених людях, і віру православну, і всіх благорозумно повчав. І дуже за ним сумував і плакав Володимир...

Верещагін В. В. (1835–1909). Закладення Десятинної церкви в Києві в 989

Того ж року взяв Володимир у Блаженного патріарха ...

Константинопольського митрополита Києву і всієї Русі *Леонта*¹²⁵⁴, і була радість велика в людях.

...Того ж року в Києві Леонтом¹²⁵⁵, митрополитом всієї Руси, Новгороду Великому і Пскову поставлений був єпископ *Іоаким Корсунянин*¹²⁵⁶...

...Того ж року поставив Леонт, митрополит Київський і всієї Руси, Чернігову єпископа *Неофіта*¹²⁵⁷, а в Ростов поставив єпископа *Феодора*, а в Володимир *Стефана*¹²⁵⁸, а в Білгород *Микиту*, і по інших багатьох містах єпископів поставив¹²⁵⁹.

{995–996} **ПМЛ. У рік 6504 [996] – 6505 [997]**¹²⁶⁰. “(996). Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився Богу, говорячи: “Господи Боже! Поглянь із небес, і побач, одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув єси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного Бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії Богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його благаання ради пречистої богородиці”. А коли він помолився, то сказав так: “Осе даю церкві сій, святей Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десятю частину”. І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: “Якщо се одмінить хто, – хай буде проклят”. І дав він десятину Анастасові-курсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав багато добра¹²⁶¹.

Після цього ж¹²⁶² прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися вони, не зміг Володимир устояти проти [натиску їх]. Підбігши, став він під мостом і ледве укритися од противників¹²⁶³. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення Господнього в той день, коли сталась ця січа.

Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар¹²⁶⁴ меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої Богородиці. І тут знову він празник світлий справляв, скликаючи незчисленне множество народу¹²⁶⁵.

Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив¹²⁶⁶.

...Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своєї], і про порядки землі, і про війни. І

жив він із князями навколишніми у мирі – з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондроником чеським, і був мир межи ними і дружба.

І жив Володимир у страху Божому. І умножилися розбої, і казали єпископи Володимирові: “Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?” І він мовив: “Боюся гріха”. Вони ж сказали йому:

“Ти поставлений еси Богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням”. Володимир тоді, одкинувши віри¹²⁶⁷, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: “Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде”. І мовив Володимир: “То нехай так буде”. І жив Володимир за порядками діда і отця¹²⁶⁸.

{997}ПМЛ. У рік 6505 [997]¹²⁶⁹. “(997). Коли Володимир пішов до Новгороду по верхніх¹²⁷⁰ воїв проти печенігів, – бо рать велика була безперестану, – в той же час довідались печеніги, що князя нема, прийшли і стали навколо Білгорода. І не давали вони вийти з города, настав, отожд, голод великий у городі, і не можна [було] Володимирові допомогти [їм]. А не можна було піти йому через те, що іще не зібралися були до нього вої, печенігів же було многе-множество. І затягнулася облога у городі, і був голод великий, і вчинили вони віче в городі...¹²⁷¹.

Сребренник князя Володимира з тризубом. Одеський музей нумізматики

...Городяни тоді, пішовши, сказали печенігам: “Візьміть собі заложників наших, а вас чоловіка з десять ідіте в город, і ви побачите, що діється в городі нашому”.

...Вони ж, прийшовши, розказали все, що було. І зварили вони кисіль, і їли князі печенізькі, і здивувалися. І, забравши заложників своїх, а тих пустивши, знялися вони од города і до себе пішли”.

{998}**Нікл. У рік 6506**¹²⁷². “(6506). І ще дуже любив Володимир дружину, і з нею думав про божественну державу Руську, і про все земне влаштування; жив же в мирі і любові і з навколишніми країнами, і з королями, з Болеславом Лядським, і зі Стефаном Угорським, і з Андріхом Чешським¹²⁷³”.

{1000}**Steph. Taron. Hist. 43**¹¹⁷⁴. “(43). Направляючи далі свій шлях, цар¹¹⁷⁵ досяг гори Хав-тчітча і місто того ж імені¹¹⁷⁶, де він був зустрінутий Багаратом¹¹⁷⁷, царем ап’хазським¹¹⁷⁸ і батьком його Гургеном¹¹⁷⁹, царем іверійським. Василій, зробивши чудовий прийом ап’хазському царю, увів його в гідність куропалата, а батька його в магістри – і відпустив у їх землю.

У самий день від’їзду останнього в грецькому таборі сталася сильна сутичка через незначні причини. Князі і васали куропалата Давида¹¹⁸⁰, які прибули туди, стояли недалеко від грецького табору. З піхотного загону рузів¹¹⁸¹ якийсь воїн ніс сіно для свого коня. Підійшов до нього один з іверійців і відняв у нього сіно. Тоді прибіг до руза на допомогу інший руз. Іверієць покликав своїх, які прибігли, вбили першого руза. Тоді весь народ рузів, який був там, піднявся на бій: їх було 6000 чоловік... Всі князі і васали тайк’ські виступили проти них і були переможені. Тут загинули: великий князь князів, на ім’я Патріарх¹¹⁸², два сина Очопентре – Габріель і Іоаннес, Чортванел онук Абу-Харба і багато інших; бо гнів Божий тяжів над ними за їх зарозумілість”.

{1000}**Нікл. У рік 6508**¹²⁸³. “(6508). Того ж року прийшли послы від папи Римського¹²⁸⁴ і від королів Чеських і Угорських”.

Коментар

¹ Складенко С. *Святослав : роман*. – К. : Дніпро, 1987. – С. 293.

² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия*. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. *Вост. источ.* – С. 34–35.

³ Цитується твір Ібн аль-Факіха аль-Хамазані (IX–X ст.) “Kitab al-boldan” (“Книга країн”) (до 903).

⁴ Так араби називали слов’ян.

⁵ Слов’яни хрестилися з IV ст. і раніше. Мова йде, мабуть, про балканських слов’ян.

⁶ Середземного.

⁷ Візантії.

⁸ Гмутаракань.

⁹ Чорного.

- ¹⁰ Дон.
- ¹¹ Азовське море.
- ¹² Одна з тодішніх назв Каспію.
- ¹³ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 16.*
- ¹⁴ Часом його неправомірно ототожнюють із Псковом. Можливо, мова йде про події 913.
- ¹⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 33–34.*
- ¹⁶ Цитується твір “Раффельштеттенський митний статут” (904/906).
- ¹⁷ На Середньому Дунаї, де раніше мешкали руги.
- ¹⁸ Ішли через Київ – Червен – Краків – Прагу – Регенсбург.
- ¹⁹ Ліва притока Дунаю вище сучасного Лінца.
- ²⁰ Область на північному березі Дунаю, на схід від Родля.
- ²¹ Вантаж однієї в’ючної тварини.
- ²² 2,25 л.
- ²³ Грошова одиниця = 1,5 стандартного баварського динара = 1,7 г срібла; східнобаварський скоті = $\frac{1}{20}$ баварського соліда = давньоруській гривні срібла = 51 г срібла = 20 давньоруським скоті (пізніше отримав назву “ногати”).
- ²⁴ Челядь.
- ²⁵ Можливо придбаних у печенігів.
- ²⁶ Пізньоримська золота монета = $\frac{1}{3}$ золотого соліда = 1,5 г = $\frac{1}{3}$ Баварського рахункового соліда в 30 каролінгських денаріїв = 17 г срібла.
- ²⁷ Грошова одиниця Баварії = $\frac{1}{48}$ каролінгського фунта = 5 денаріям = 8,5 г срібла.
- ²⁸ Руси приходили в Європу по Дунаю зі сходу.
- ²⁹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 7.*
- ³⁰ Нижче йде перелік угро-фінських племен як предків сучасних росіян. Вже на цій підставі “слов’янська” версія походження росіян не може бути прийнята.
- ³¹ Вище в цьому ж літописі названі також угри і летьгола.
- ³² *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 16–19.*
- ³³ Це 5-й похід Русі на Візантію, про який ромені не зберегли згадок.
- ³⁴ В кожному кораблі було бл. 40 чол.; в цілому виходить 80 тис. чол. Кількість кораблів, можливо, перебільшена, є інша версія – 300 суден.
- ³⁵ Суд – затоку і бухту Константинополя, яку замикали, протягуючи ланцюг по морю між баштами, що стояли обабіч затоки.
- ³⁶ Стіни міста 15–40 м висотою і 6–7 м товщиною. Русі хотіли перетягти кораблі в затоку Золотий ріг, де менш потужні стіни і легше було штурмувати місто.
- ³⁷ 2,5 кг срібла.
- ³⁸ На всіх – 204 т срібла (досить фантастична сума!).
- ³⁹ Щорічна данина.
- ⁴⁰ Це перша згадка про Чернігів (907).
- ⁴¹ Це перша згадка про Переяслав-Хмельницький (Київська область) (907).
- ⁴² В Чернігові – князь Чорний.
- ⁴³ За Влахернськими воротами, поза містом Константинополем.
- ⁴⁴ Імператор Лев VI Філософ (886–912).
- ⁴⁵ Александр (879–913) – імператор, співправитель батька Василя і брата Лева, потім – одного брата Лева, потім – брата Лева й племінника Константина VII, потім – племінника Константина VII.
- ⁴⁶ Договір 907 р.
- ⁴⁷ Роси – грецька назва русів.
- ⁴⁸ Константинополя. Була підписана торгова угода.
- ⁴⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 2. Визант. источ. – С. 182.*

- ⁵⁰ Цитується твір Псевдо-Симеона (X ст.) “Хроніка”.
- ⁵¹ Міфічного предка.
- ⁵² Бігати.
- ⁵³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 164–165.*
- ⁵⁴ Восени 909.
- ⁵⁵ Каспійському.
- ⁵⁶ Можливо, на чолі з київським князем Олегом (похід відображений у билині київського циклу про похід Вольги Святославича на Індійське царство).
- ⁵⁷ Давня столиця Табарістану, області на південь від Каспійського моря між Гілянном на заході і Хорасаном на сході. Сарі перебувала в складі Арабського халіфату. При Саманідах (819–997), Сельджукідах (XI–XIII ст.) і монголах тут правили місцеві династії.
- ⁵⁸ Правитель Табарістану (902–907, 910) з династії Саманідів.
- ⁵⁹ Село на північ від Сарі, в околицях Муганського степу.
- ⁶⁰ Ахмад ібн ал Касім.
- ⁶¹ У 910.
- ⁶² Ще більше.
- ⁶³ На північ від Сарі.
- ⁶⁴ Річка Чешме-аб.
- ⁶⁵ Гірська місцевість у південному Прикаспії й Гіляні.
- ⁶⁶ І вторглася в Дейлем, на південь від Каспію.
- ⁶⁷ Гіляни.
- ⁶⁸ Можливо мається на увазі 2-й шірваншах Мухаммед I ібн Хайсам (881–912) або Хасан ібн Зайд ал-‘Алім, емір Шірвана (області в Азербайджані).
- ⁶⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 166.*
- ⁷⁰ Цитується твір Маулана Аулія Аллаха Амулі (XIV ст.) “Tar’ih-e-Ruyan” (“Історія Руйана”) (1362).
- ⁷¹ Руйан складав частину Табарістану.
- ⁷² Саманідські намісники правили в Табарістані в 900–913.
- ⁷³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 166.*
- ⁷⁴ Цитується твір Захіра ад-Діна Мар’аші (XV ст.) “Tar’ih-e-Tabaristan...” (“Історія Табарістана, Руйана і Мазандерана”) (II пол. XV ст.).
- ⁷⁵ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 20–22.*
- ⁷⁶ Насправді в 911.
- ⁷⁷ *Золотих* – солідів. Солід – золота римська, потім візантійська монета, основна монетна і лічильно-грошова одиниця імперії (4,55 г, $\frac{1}{72}$ фунта).
- ⁷⁸ 2.09.911.
- ⁷⁹ *Індикт* – літочислення у Візантії 15-річними періодами. Індикт розпочинався 1 вересня; його визначали, ділячи дату від “сотворіння світу” на 15; решта, включаючи число 15, і була індиктом.
- ⁸⁰ Імператорами тоді були Лев, Константин і Александр.
- ⁸¹ 19.07.912. У цей час фіксувалася поява комети, відомої згодом як комета Галлея.
- ⁸² Олега. Очевидно його не любили в Києві.
- ⁸³ Олег помер восени 912. Його поховали за містом, на г. Щекавиці над Подолом, напроти нинішнього Житнього критого ринку. Поряд була г. Хоревиця з фортецею Олега. Щекавицю й Хоревицю називали Лисою горою, інша Лиса гора знаходилася на південний захід від Видубичів, на правому березі р. Либідь.
- ⁸⁴ Князів як правило ховали на Старокиївській горі. Поділ з півдня й заходу обгинають гори: Старокиївська-Андріївська, Замкова-Киселівка-Флоровська,

Щекавиця, Хоревиця-Юрківська. В Росії поширені версії поховання Олега в Ладозі чи навіть у Швеції, що є нісенітницею.

⁸⁵ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 24.*

⁸⁶ Насправді осінь 912.

⁸⁷ Це перша згадка про *Іскоростень* (Житомирська область) (913).

⁸⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 112–113.*

⁸⁹ Нормани.

⁹⁰ Гібралтар.

⁹¹ Водний зв'язок Понту з Атлантикою.

⁹² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 112.*

⁹³ Меотіда, Азовське море.

⁹⁴ В Закавказзя (за “гору Кавказ”). Руси напали на Дербент.

⁹⁵ Можливо, Ігор ішов у цей похід через територію нинішньої Сумщини, далі – на Оку, Волгу і Каспій. Хоча маршрут міг бути й такий: Дніпро, Чорне й Азовське моря, Дон, Волга, Каспій. Цим шляхом руси йшли в похід у 944–945.

⁹⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 114–116.*

⁹⁷ В 913.

⁹⁸ Цифри перебільшені. За руськими літописами, на кожному судні було 40 чол. Обставини цієї масштабної експедиції відомі краще за інші з оповіді аль-Масуді, який отримав дані від місцевого населення. Похід очолював Ігор або Олег (загинув там?). Перші походи русів на Каспій були локальними, а цей похід став шоком для закавказців.

Похід відбувся незабаром після 300 року за мусульманським календарем (912/913). Історики, аналізуючи текст аль-Масуді, сходяться на даті походу в 913. Флот русів пройшов по Дніпру й Чорному морю, увійшов у Керченську протоку, яку контролювали хозари. Руси зв'язалися з їх царем Веніаміном (913/914), попросивши у нього дозволу пройти по Волзі в Каспійське море, і запропонували за це половину майбутньої здобичі. Цар погодився, оскільки напередодні, в 909/910, хозари в союзі з дагестанськими князями воювали з прикаспійськими державами Дербентом і Шірваном. Через Азовське морів й Дон руси переправилися на Волгу, звідки спустилися вниз до Каспійського моря. Проникнувши на Каспій, руси розділилися на загони і почали грабувати міста на південному узбережжі. Ударів зазнали Гілян, Дейл, Табарістан, Абаскун. Потім руси змістилися до західного узбережжя, напавши на Арран і Шірван.

Коли руси зупинилися на островах навпроти Атші-Багуан, нинішнього Баку, на них, зібравши місцевих жителів, організував напад цар Шірвану Алі ібн аль-Хайтам (? – 917/918). Нападники на човнах і купецьких суднах кинулися до островів, але руси вбили і потопили тисячі мусульман. Після цього руси багато місяців залишалися на островах, в оточенні навколишніх народів, що стежили за ними. Коли здійснювати напади стало важко, руси вирішили припинити похід і вирушили до дельти Волги (якби похід затягнувся, руси не змогли б повернутися додому, бо Волга замерзає взимку).

Прибувши в Ігиль, вони виконали умови договору і вручили хозарському царю його частку. Однак царська гвардія, що складалася з мусульман, зажадала помсти за одновірців. Цар не зміг їй перешкодити, але нібито встиг попередити русів про небезпеку. Ослаблене військо русів зійшлося на суші в битві з мусульманами, до яких приєдналися і місцеві християни. Місце битви точно не вказано, але можна припустити, що хозарська кіннота підстергла русів у місці волоку на Дон. Битва тривала три дні, після чого 5 тисяч русів подалися вгору

по Волзі. Кинувши кораблі, вони зійшли на берег у країні буртасів (Середнє Поволжя), де їх перебили буртаси і волзькі булгари. З того часу до 943 (час написання твору аль-Масуді) про напади русів на Каспій не було чутно.

⁹⁹ Меотиду.

¹⁰⁰ Понт.

¹⁰¹ Каспійське.

¹⁰² Тюрки.

¹⁰³ Торки руських літописів.

¹⁰⁴ Через волок.

¹⁰⁵ Ітіль, Волга.

¹⁰⁶ Немусульман.

¹⁰⁷ Хозарському кагану.

¹⁰⁸ Міста.

¹⁰⁹ Юсуф ібн Абу-с-Садж, намісник Азербайджану (909–918, 922–927).

¹¹⁰ 4-й шірваншах Алі ібн Хайсам (913–917).

¹¹¹ Русів.

¹¹² Море.

¹¹³ Хозарами.

¹¹⁴ Мусульманська гвардія при дворі хозарського кагана, можливо вихідці з Середньої Азії.

¹¹⁵ Хозар.

¹¹⁶ Каган хозар.

¹¹⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 122.*

¹¹⁸ Цитується твір Абу-Руйхана Мухаммада ібн Ахмад аль-Біруні (973–1048) “Кітаб ат-тафхім лі ава’ілі сіна’ат ат-танджім” (“Книга напоумлення початкам науки про зірки”).

¹¹⁹ Клімата, широтної зони.

¹²⁰ Урал.

¹²¹ Башкири, тюрки.

¹²² Печенігів.

¹²³ Біля с. Кузнечиха Спаського району в Татарстані на р. Утка.

¹²⁴ За 30 км південніше гирла Ками, за 6 км від Волги, тепер на дні водосховища.

¹²⁵ Булгар.

¹²⁶ Мад’яр.

¹²⁷ Океані.

¹²⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 123.*

¹²⁹ Цитується твір Абу-Руйхана Мухаммада ібн Ахмад аль-Біруні (973–1048) “Al-Kanun al-Mas’udi” (“Канон Мас’уда”).

¹³⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 123.*

¹³¹ Цитується твір Абу Убайда Абдаллаха ібн Абдул-Азіз аль-Бакрі (1014–1094) “Kitab al-masalik wa’l-mamalik” (“Книга шляхів і країн”).

¹³² Чорне.

¹³³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 126.*

¹³⁴ Булгарами.

¹³⁵ Язичники.

¹³⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 126.*

¹³⁷ Каган.

¹³⁸Булгари.

¹³⁹Київ. Про ці об'єднання повідомляли також аль Істахрі, ібн-Даста-Руст. Радянські історики витлумачували ці об'єднання так: Куявія (Куйаба) – Київська земля, Славія (Слава) – Новгородська, Артанія (Арсанія) – Чернігівська або Тмутараканська. Новітні дослідження, історичні джерела та логіка розвитку показують, що араби знали тільки близькі до них терени, з населенням яких контактували, і тому є підстави вважати: *Куявія* – це державне утворення на території Київської землі з центром у Києві, *Славія* – державне утворення на території Переяславської землі з центром у Переяславі, *Артанія* (можливо легендарна Оратта, тотожна регіону поширення Трипільської культури) – державне утворення уличів і тиверців з центром у місті Родені (від Рода?), яке тоді знаходилося на острові або ж Чернігівська земля. Існували й інші об'єднання слов'ян на теренах України: *Дулібія* (Волинь), *Хорватія* (Галичина).

¹⁴⁰Славій з центром у С.ла (Переяславі).

¹⁴¹Родені.

¹⁴²Звідти вивозили чорних соболів, бурих лисиць, свинець, ртуть. Араби поширювали загрозливі оповіді про русів, щоб відлякати конкурентів.

¹⁴³*Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 24.*

¹⁴⁴Центром землі повсталих був Іскоростень (Житомирська область).

¹⁴⁵*Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 24.*

¹⁴⁶З ними воював уже Аскольд у IX ст.

¹⁴⁷*Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 24.*

¹⁴⁸*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 109.*

¹⁴⁹Перша згадка про *Пересічен* (тепер Дніпро, при впадінні Самари в р. Дніпро на її лівому березі; заснований у IX ст.). Після цього улличі перейшли на захід, заснувавши в Бесарабії нову столицю з попередньою назвою. Проте мусили підкоритися Русі.

¹⁵⁰*Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Х., 1956. – С. 140–146, 148.*

¹⁵¹Цитується твір Ахмада ібн Фадлана ібн аль-‘Аббаса ібн Рашіда ібн Хаммада (X ст.) “*Kitab*” (“Книга”).

¹⁵²Слов'яни.

¹⁵³Ібн-Фадлан починає розповідь про русів відразу, без будь-яких пояснень, у той час як про огузів він вважає за потрібне надати уточнення: “Ми виїхали до племені тюрків, відомих під ім'ям гуззи”. Те ж саме про башкирів: “[Ми] потрапили в країну народу тюрків, званого башкири”. Про печенігів також сказано без пояснень: “Потім після цього ми прибули до печенігів”. Назва “руси” було добре відома його читачам, і народ цей, ймовірно, збуджував їх жвавий інтерес, бо незадовго до того, в 913, руси здійснили великий похід на південні береги Каспійського моря і про це багато оповідали. Термін “русь” вживається у збиральному значенні і йому присвячена велика література. Вузьке значення слів “русь” і “руський” відноситься тільки до Київської землі, широкіше – пізніше, в XII і XIII ст., у зв'язку з загальною децентралізацією Русі.

Б. Д. Греков у праці “Київська Русь” зазначає, що цей термін поширився саме з території полян. У кінці розділу “Перші звістки про Київ і початок Київської держави” він зазначає: “У 1947 з'явилася стаття М. М. Тіхомірова “Походження назв “Русь” і “Руська земля”, де автор переконливо доводить, що: 1) термін “Русь” має значення етнічне і територіальне і 2) з області полян він поширився на всю Київську державу, оскільки саме полянське місто Київ стало столицею цієї держави. “Варяги і словени (новгородці – *І. М.*), які осіли в ньому (Києві – *І. М.*), називаються Руссю тому, що вони почали жити в Києві”.

М. М. Тіхоміров так тлумачив текст “Повісті минулих літ”: “І сів Олег, князюючи в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”. І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю”. М. М. Тіхоміров підкріплює свою думку про поширення терміна “Русь” із середнього Подніпров’я на всю Київську державу аналогією з іншими слов’янськими народами: “Найбільш звичайним був, як відомо, – пише він, – порядок, коли “назва невеликого племені ставала назвою цілого народу, як, наприклад, чехів і поляків” (*Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1949. – С. 445; Греков Б. Д. Київська Русь. – К., 1951. – С. 436*). Надалі російські автори виробили нове “тлумачення” терміну “Русь”, неправомірно поширивши його й на московські землі.

¹⁵⁴ Стану людей.

¹⁵⁵ Булгарський.

¹⁵⁶ Ці “куртки” – короткий чоловічий одяг без рукавів (безрукавки). Ібн-Хаукаль писав про русів: “Одяг їх – маленькі куртки, в той час як одяг хазар і булгар – повні куртки”.

¹⁵⁷ Згаданий у Ібн-Фадлана “хафтан” – верхній широкий одяг, який охоплював усе тіло, з короткими рукавами. У знатного померлого руса хафтан “парчовий, з гудзиками з золота”. Простіші хафтани були, звичайно, і з більш дешевої тканини. Мервський хафтан був дорожчий; дешевий “джурджанським хафтан” був вартістю в 10 дирхемів. Хафтан одягався поверх куртки, що видно з порядку одягання мандрівниками вбрання при від’їзді з Джурджанії і з шат померлого руса. Всупереч твердженням Ібн-Фадлана, як видно з його ж подальшої розповіді, руси носили і куртки, і хафтани.

¹⁵⁸ *Кісу* – шматок вовняної тканини, в якій одягалися і яким покривали ліжко.

¹⁵⁹ Мається на увазі саме сокира, а не мотика або чекан (у даному місці – сокира бойова). Зіставивши дані Ібн-Міскавейха про бойову зброю русів із даними у Ібн-Фадлана, А. Ю. Якубовський (*Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 = 943/4 г. // Византийский временник. – Т. 24. – 1926. – С. 63–92*) звертає увагу на групу термінів, які сам же Ібн-Міскавейх називає “знаряддями ремісника”. Сюди відносяться перш за все сокира, пилка і молоток. Порівнюючи це з даним місцем у Ібн-Фадлана, А. Ю. Якубовський зауважує, що тут слово вжито “не в сенсі знаряддя, а зброї”. Однак надалі, за словами того ж Ібн-Фадлана, руси, кинувши якір на річці Атил, будують на її березі великі дерев’яні будинки. Отже, та сама сокира служила і зброєю, і знаряддям.

¹⁶⁰ *Ніж* – цим же словом позначений “ніж”, прикріплений на грудях у жінок русів. Далі в рукописі і в основних редакціях Якута йдеться, що жінка (“ангел смерті”) утикала в дівчину “кинджал із широким лезом”. Був також ніж, яким тодішні жителі відрізали собі шматки риби (порівняно великий ніж, яким ріжуть худобу). А. Ю. Якубовський зіставляє це слово зі “знаряддям, подібним кинджалу” у Ібн-Міскавейха. У персів це “короткий, вузький і прямиий кинджал”. В даному випадку слово означає невеликий ніж, яким можна відрізати шматок м’яса (в наш час – складаний ніж).

¹⁶¹ У словнику “Тадж-ул-’арус” зустрічаються слова: “Меч насічений, тобто борозенки на спинці його леца бувають то опуклими, то увігнутими”. Біруні в “Книзі зібрання відомостей про пізнання коштовностей” пише: “Мечі алмушаттаб ті, в яких проведені доріжки, на кшталт каналів. Іноді вони (доріжки – *І. М.*) опуклі (рельєфні – *І. М.*), іноді поглиблені”.

¹⁶² Тобто “як у франків”. Ібн-Фадлан писав до хрестових походів, коли цей термін ще не поширився на західноєвропейців взагалі, а вживався лише щодо франків. Так, ал-Масуді, описуючи народи Західної Європи, виділяє франків з інших європейських народів. У розділі “Про слов’ян”, де дається огляд народів, що жили в Центральній Європі по Ельбі і Рейну, він деталізує назва “франки” в двох

- варіантах: “франки” (у Франції) і “франконці” (жителі Франконського герцогства). Це повідомлення відноситься до 930-х років і запозичене ал-Масуді з розповіді іспано-арабського мандрівника. Вислів означає, що мечі були лише франкського зразка, а не франкські.
- 163 Русів.
- 164 Зображення дерев зеленого кольору.
- 165 Картинок.
- 166 Під “тощо” можна, мабуть, розуміти геометричний орнамент. Без сумніву, тут іде мова про розфарбовування тіла або татування.
- 167 Кожна коробочка має форму кружка, а з тексту випливає, що у кожній з них є кільце. Можливо, воно, охоплюючи коробочку, було засобом її прикріплення до грудей. Тому це місце можна розуміти і як “кільце”, і як “обруч” (шкаралупоподібна фібула).
- 168 Йдеться про металічні намиста, ймовірно, з монет (обруч-гривна або намисто з монет). Під “намистом” розуміється окрема нитка.
- 169 Золоту візантійську монету араби називали динаром, а сасанідську срібну драхму – дирхемом. За один динар у Мецці тоді давали 10 дирхемів.
- 170 Дирхемів.
- 171 Таких намист бувало до 10.
- 172 Русів.
- 173 Йдеться про торгівлю керамічними виробами, які привозили на кораблях для продажу. Продавалося і зелене намисто, яке дуже подобалося русам.
- 174 Це повідомлення Ібн-Фадлана про гроші русів. Він пише також про те, що руси їдять свиняче м’ясо, про їх будинки з дерева і вовни (?) і про їх лляні тканини.
- 175 До причалу.
- 176 Хмільний напій.
- 177 Сюди входять і рабині.
- 178 У Ібн-Фадлана промови руса пересипана ремарками автора.
- 179 Тут принцип дії: “Ти мені, я – тобі” (а не навпаки, як у східних християн).
- 180 Рус приносив у жертву будь-яких тварин, що в нього були, а не обов’язково одночасно і вівців, і рогату худобу.
- 181 Ібн-Фадлан говорить “убиває”, а не “заколює” – останнє було б мусульманським обрядом. Так огузи убивають овець биттям по голові, а Етреке дав послам овець, щоб вони закололи їх за мусульманським обрядом, у той час як сам він “убив” овець для званого бенкету. Те ж розрізнення зустрічається і в інших авторів. У Сулеймана Купця: “Китайці та індійці вбивають те, що вони хочуть з’їсти, і не заколюють його, але б’ють його по голові (по тімені – *I. M.*), поки воно не вмере”. Бузург ібн-Шахрійяр говорить, що індійці їдять “мертвечину”: “вони беруть вівцю або ж птицю і б’ють її, голову, доки вона не помре”.
- 182 Рус роздавав м’ясо друзям, родичам або влаштовував з ними спільну трапезу.
- 183 Здається, дрібні підношення, як хліб, м’ясо та інше, зручно було класти безпосередньо перед кожним зображенням, тут же значна кількість м’яса овець і рогатої худоби підносилася відразу всім ідолам і клалася між ними.
- 184 В даному місці, мабуть, мається на увазі намет, зроблений із гілок.
- 185 Маються на увазі порівняно дрібні злодії і грабіжники, що діяли в своєму середовищі. Грабіжники бджолиного меду, що вбивали господарів, називалися у Ібн-Фадлана “вороги”. Злодій у болгар прирівнювався до перелюбника або, вірніше, навпаки.
- 186 Тут “довге” дерево у значенні “високе” (береза?).
- 187 Керівниками, князями.
- 188 Мається на увазі один із ватажків русів.
- 189 Настил був плоский.

- 190 Ця майнова різниця стосується вільного населення (у печенігів: “вони ... бідняки”; у огузів бідняк і раб ставляться поряд, але розрізняються – “він був раб чи бідняк”).
- 191 У Ібн-Фадлана так називається великий човен.
- 192 Мається на увазі сім'я (вужче, ніж “домочадці”). Сім'я померлого пропонувала його хлопцям і дівчатам померти разом із ним. В даному місці мова йде тільки про жінок. Як би там не було, у А. Разі знаходимо таке уточнення: “Вони ділять його майно на три частини: одну частину для [його] дочок і жінок”.
- 193 Мається на увазі те, що дівчина погодилася на смерть добровільно.
- 194 Невільниць спалювали для їх же блага (жінка могла потрапити в рай тільки разом із чоловіком!). Тут були присутні родичі померлого чи раби.
- 195 Із хаданга (сосни) чи халанджа (берези).
- 196 Стовпи та інші підпорки для помосту були зроблені як із зазначеного тут сорту дерева, так і ще з якихось дерев.
- 197 Це стосується не судна, а підпорок. Навколо судна були дерев'яні зображення.
- 198 “Помости” були споруджені не на самому кораблі, а навколо нього, тобто нічого спільного з “палубою” не мали. Вони лежали на чотирьох головних підпорках і, ймовірно, на багатьох дрібних. Якщо головні підвалини були з хаданга, то інші стовпи могли бути з іншого дерева. Спочатку корабель був витягнений на берег, потім “протягнутий” і поміщений на дерев'яну споруду.
- 199 Тут маються на увазі якісь обрядові промови, ні до кого з присутніх не звернені.
- 200 Померлий.
- 201 Мається на увазі намет, а не юрта, оскільки ця споруда, зроблена, мабуть, цілком із дерева, не була житлом кочівницького типу. “Кумачі” – це добротна тканина, арабською й перською обов'язково позначалася як червона.
- 202 Тут слово, на противагу перинам і подушкам, означає “ліжко” (sengested) або “лавку для відпочинку”. У царя булгар “трон, покритий візантійською парчею”. У царя русів це вже цілий поміст. У русів-торговців це лавки, на яких вони сидять і лежать зі своїми дівчатами. Далі дівчину клали поруч із її померлим господарем. Під час убивства дівчини стара поклала її “спати біля її чоловіка”. Померлий тоді уже лежав на цьому ложі. У кріслі було б неможливо це зробити.
- 203 Ці речі підкладались під тіло померлого.
- 204 Мабуть померлий перед смертю хворів і його накрили простинею чи рядном.
- 205 Гельмольд дає цікаву примітку про звичай класти на поховальне багаття не тільки продукти харчування, але й “лютні або цітри”.
- 206 Померлого вождя.
- 207 *Шаровари* – перерахування одягу руса може бути частково співставлене з таким ж при описі від'їзду посольства з Джурджані.
- 208 Гетри – застібна суконна накладка типу короткої (на щиколотці) накладної халяви або рід теплий панчіх, що надягали поверх взуття. Спочатку їх робили з шкіри або з щільного матеріалу, пізніше з сукна.
- 209 Мова йде тільки про один стьобаний матрац, раніше ж ішлося про декілька.
- 210 Здається, це ті ж самі набіз і якийсь плід, які були покладені у могилу з померлим і потім вийняті разом із ним. Сюди ж була покладена і лютня.
- 211 Набіз, плід, пахучі рослини покладені біля померлого на лаві, а продукти залишені в особливому місці перед ним. Померлий був у сидячому положенні.
- 212 Тут “кинули”. А вислів про хліб, м'ясо та цибулю перекладається як “залишили”.
- 213 Коней розрубав на багато шматків і перетворив їх на “м'ясо”. Треба думати, що в цьому діянні брало участь декілька осіб.
- 214 У специфічному значенні цього “вбивства” на відміну від мусульманського “заколювання”. Надалі видно, що при жертвопринесенні голову і півневі, і курці все-таки двічі відрізають, а один раз, очевидно, відривають.

- ²¹⁵ Тобто “залишили” як їжу померлому, так само, як хліб, м’ясо і цибулю.
- ²¹⁶ Це були саме намети, а не юрти. Намет померлого стояв на кораблі, а ці – навколо нього, на землі. В кожному наметі був тільки один господар, куди почергово заходила дівчина. Тобто, тут мав місце груповий шлюб.
- ²¹⁷ Якщо розрізання навіл собаки і кидання її в корабель повторюються, то з жертвоприношенням півня інше: у даному випадку його приносять у жертву одного, без курки, а потім його шматки у корабель не кладуть, а кидають по обидва боки корабля. Здається, це нове жертвопринесення, пов’язане, з закінченням обряду відвідування дівчиною наметів родичів померлого. Дівчина приносить у жертву саме курку, а чоловіки у даному випадку – півня.
- ²¹⁸ Оскільки автор мусульманин, це можна перекласти і як “час вечірньої молитви”.
- ²¹⁹ Нагадує мегалітичні споруди з трьох каменів у вигляді воріт.
- ²²⁰ Так русам уявлявся рай.
- ²²¹ Старезна жінка, яка за віруваннями цієї групи людей є ангелом смерті. Ця стара – професіоналка своєї справи, яку запрошували для такого обряду, чому їй і присвоєно прізвисько “розпорядника смерті”.
- ²²² Це робить стара – “кладає цю жінку спати поруч із її чоловіком”.
- ²²³ Власне, “потім прибув”. Здається, раніше цей чоловік був відсутній. З подальшого видно, що він був роздягнений і йшов задом, можливо, для того, щоб померлий “не впізнав” його.
- ²²⁴ Дослівно “найближчий із людей”, причому мається на увазі найближчий родич. Багаття з померлим запалюють “два чоловіки з родичів померлого”. Це, очевидно, були люди, які продовжували подальше розпалювання. Отже, в похоронному обряді брали участь насамперед близьку родичі померлого.
- ²²⁵ Ідеться про попередньо розведене багаття. Звичайно, голим був не один зад, а весь чоловік. У такому вигляді він і йшов задом, щоб померлий не впізнав його і не надумав йому мстити. Для цього він закривав також іззаду вразливе місце.
- ²²⁶ Корабель ставили на чотирьох підвалинах і оточували його помостом. Не сказано, клали під нього дрова для розтоплення чи ні. Очевидно, що пізніше під кораблем були складені якісь уламки дерева. Їх розкладали тільки наприкінці, ймовірно, щоб не видати передчасно наміру спалити померлого і тим не викликати його гніву. Пізніше люди додавали ще нові уламки дерева для розпалювання, а разом з тим клали і “дрова”. Їх накладали стільки, що горіння величезного багаття викликало цілий вітер.
- ²²⁷ *Дровами* – тобто з разтопкою і деревом для багаття.
- ²²⁸ “Підпалювачів” було щонайменше два і вони теж були родичами померлого.
- ²²⁹ Сильний потік повітря виникав сам по собі при спалюванні великих мас дров. Наприклад, при спалюванні дуже великих куп гілок, що залишалися після рубки лісу, такий вітер набував характеру справжньої бурі. З цього видно, що під кінець, в результаті нового підкладання дров, розгорілося величезне багаття.
- ²³⁰ Постійного перекладача посольства, який знав тюркську мову і, мабуть, служив Ібн-Фадлану при його зносинах із царем булгар. Інший постійний перекладач був на службі у булгарського царя. При спостереженні обряду похорону руса Ібн-Фадлана також супроводжував перекладач. Додаючи – “з тим, що був зі мною” – він підкреслює, що це той самий, двічі згаданий перекладач (можливо штатний перекладач посольства).
- ²³¹ Вираз означає форму звернення. Оскільки рус звертався безпосередньо до самого перекладача “ви араби”, то перекладач можливо теж був араб. Проте звірення ряду місць показує, що місцеве населення називали всіх членів посольства “арабами”. Перекладач, який знав мову русів, мабуть не був місцевим чоловіком, а приїхав з посольством. Його разом з іншими могли найняти в Хорезмі.
- ²³² Прах.

²³³ Комаха, паразит.

²³⁴ Про цей “рай” в уявленні русів вище говорить дівчина.

²³⁵ Паралель в словах кожного з родичів померлого, які дівчина повинна була передати своєму панові: “я зробив це з любові до тебе” (“я здійснив право любові і дружби”).

²³⁶ Слово вживається тільки в релігійному сенсі.

²³⁷ Вітер.

²³⁸ Все попереднє міркування руса у А. Рази викладене ґрунтовніше: *“І якщо в цей час (тобто під час спалювання небіжчика – І. М.) з’явиться [такий] вітер, який, роздмухавши вогонь, розсіє попіл, то чоловік той – райський [житель]. Якщо ні, то [руси] не вважають цього померлого прийнятим у місці блаженства і вважають, що він із числа нещасливих”*. Барвистий склад і прагнення уникнути мусульманських назв раю наводять на думку, що має місце вільний переказ. Гардізі повідомляє, що киргизи спалюють себе, за їхніми ж словами, тому що вогонь, мовляв, найчистіший на світі, і все, що в нього потрапляє, очищається. Можливо, що це пояснення запозичене в іранців. Ще давні арабські письменники називали релігію народів Європи, в тому числі слов’ян і русів, які спалювали своїх небіжчиків, “релігією магів” чи вогнепоклонників. Мова йде не про звичай спалення, а пояснює його значення.

У своєму енциклопедичному творі “Троно кіпера” караїмський учений XII ст. Іегуда Гадасі, що жив у Матарсі (Тамані), розповідав про звичай спалення мертвих у народі, ім’я якого – “слов’яни”, а його країни – “Славія”: *“І така розповідь [про] релігію людей “зібі” (у А. Г. Гаркаві – “злаві” – І. М.), що вірують в три дерева в країні “Зібійя” (відповідно – “Злавійя” – І. М.), які говорять: – ці дерева посаджені “богом” за шість днів світобудови, так само як Мамрійські дуби, які з’явилися Авраамові. – І “богу” вони поклоняються і служать і все своє багатство залишають у “бога”. І коли хтось помре, спалюють його разом із його святковим одягом вогнем перед цими деревами. І беруть попіл цього мерця і кладуть у срібні й золоті посудини або в нову глиняну посудину і закопують цю посудину в коренях цих дерев, для того, щоб вона постала в печі померлих. І кажуть, що якщо ми залишимо мерця в могилі, [він] зачервіє і протухне [від гниття]. Ця наша дія краща за дії інших людей світу”*. У своїй розповіді Гадасі намагається надати біблійних рис місцевому язичницькому культу, згадуючи дуби Авраама і відносячи місцевий культ до біблійного божества, яке й називає зазвичай “га-шем”, тобто “ім’я”. В даному випадку це підтвердження того факту, що пояснення сенсу обряду спалення померлих, про яке чув Ібн-Фадлан, дійсно було в той час поширене серед народів Східної Європи.

²³⁹ Саме “дрова”, основа багаття, в той час як різне “дерево”, що служило для розпалювання, згоріло відразу ж.

²⁴⁰ Про поставлені сторч колоди сказано при описі місця моління руса – “довгі колоди, увіткнені в землю”. На них рус вішав голови жертвних тварин. Слід, проте, зауважити, що там ці колоди названі “довгими”, а тут – “великою”. Цей стовп міг бути й невисоким.

²⁴¹ Мабуть, сосна.

²⁴² Тут мова йде про дружинників, тому вірогідне значення “великий замок”, палац.

²⁴³ Дружинники.

²⁴⁴ Про те, що ці люди були на “вільній” службі в царя.

²⁴⁵ Піддають себе смерті за нього. Ці особливо віддані сподвижники царя так чи інакше кінчали самогубством при його смерті. Мабуть мова йде про воїнів, котрі гинули в бою, захищаючи царя. У книзі повідомлень про Індію, Індонезію та Китай басрійця Абу-Зейда, складеній бл. 916, є таке повідомлення про одного з

царів Індії: “І [цар] запрошує з [числа] своїх сподвижників 300 або 400 [людей] за їх власним вибором без примусу з боку царя”. При цьому цей цар їсть разом із цими особами ритуальне блюдо з рису, після чого “стає обов’язковим для кожного, хто поїв цього рису, [в разі] якщо цар помре або буде убитий, спалити самого себе на вогні, всім до останнього, в той же день, в який цар помер, не відступати від нього, так щоб не залишилося від них ніяких слідів”. Далі йде повідомлення про те, як саме це робиться. Обряд закінчується тим, що якийсь чоловік “підходить до вогню, стрибає в нього і перетворюється на попіл”.

Подібну ж розповідь знаходимо в “Книзі чудес Індії” Бузург ібн-Шахрїяра ар-Рамхурмузі, де наводиться індійський термін, що означає: “я обов’язково буду робити з самим собою те, що трапиться з тобою”. Такі люди, поївши рису разом із царем, відрубують свій мізинець і кладуть його перед ним. Після цього вони беруть участь у всьому житті царя, охороняють його, в битві знаходяться біля нього. “А якщо він помре, то вони вбивають самих себе”. Остання фраза дуже нагадує те, як Ібн-Фадлан говорить про дівчину. Сам Ібн-Фадлан був знайомий з цими розповідями про Індію.

Про спалення небіжчиків повідомляють арабські автори, про обряд жертвопринесення полонених у слов’ян – Длугош, Тітмар, Гельмольд. У візантійській літературі про масове жертвоприношення жінок на могилі померлого слов’янина повідомляють Маврїкій і Лев VI, також арабські автори, Тітмар і Боніфаций. Ритуальні задушення описують Ібн-Русте, Ібн аль-Хусаїн, Ібн-Фадлан, а вбивство слов’ян-немовлят – Псевдо-Кесарій.

- ²⁴⁶ Хоча це ложе і поставало як високий поміст, все ж у дослівному розумінні “під” ним важко було б вмістити таку кількість воїнів і дівчат.
- ²⁴⁷ Воїни царя вночі сплять біля підніжжя його ложа. Це “ложе” чи великий поміст був таким собі “троном” царя, на якому він сидів зі своїми 40 наложницями.
- ²⁴⁸ Ложе (лава для сидіння або лежання, трон), на якому знаходився цар, було великим помостом, з якого можна було сідати прямо на коня. Біля його підніжжя або навіть “під ним” розміщувалися 400 воїнів з їхніми дівчатами.
- ²⁴⁹ *Заступник* – тут у загальному значенні “халїф”. Так, у огузів – “заступник царя тюрк”, причому цим словом визначається відповідний тюркський термін “кюзеркін”. Той самий термін для позначення різних “заступників” у хозар.
- ²⁵⁰ *Підлеглих* – підвладного населення, з яким цар русів не мав ніякої справи.
- ²⁵¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 99–100.*
- ²⁵² Цитується твір “Іхван ас-сафа’ва хуллан ал-вафа” (“Чисті брати і вірні друзі”) (X ст.).
- ²⁵³ Зі сходу на захід.
- ²⁵⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 92, 85–86.*
- ²⁵⁵ Цитується твір Абу Ісхака аль-Фарїсі аль-Істахрї (849/850 – 934) “Кїтаб аль-масалїк ва-л-мамалїк” (“Книга шляхів і країн”) (930–933).
- ²⁵⁶ Хозари.
- ²⁵⁷ Держава в північному Дагестані.
- ²⁵⁸ *Куйаба* – Київ.
- ²⁵⁹ *Салавійа* – можливо Переяслав.
- ²⁶⁰ *Арсанїя* – можливо Родня (столиця – Арса), або Чернігів чи інше місто в Україні.
- ²⁶¹ Ці чутки розпускалися з міркувань конкуренції.
- ²⁶² З Балтики?
- ²⁶³ По 35 км в день.
- ²⁶⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 54–56.*

- 265 Цитується твір “Кітаб худуд ал-’алам мін ал-машрік іла-л-магріб” (“Книга про межі світу від сходу до заходу”) (бл. 982).
- 266 Західні?
- 267 Булгари.
- 268 Чорного.
- 269 Візантії.
- 270 Світ?
- 271 Дружинники, які здійснюють напади на сусідів.
- 272 Жерці.
- 273 Мертвими.
- 274 *Куйа.а* – більшість дослідників вважають, що це був Київ.
- 275 *Славія* – різні дослідники по-різному локалізують об’єкт, але з цього й інших арабських текстів видно, що мова йде про місто на теренах сучасної України. За тодішнім значенням це міг бути Переяслав або якийсь місто на Волині.
- 276 *Артаб* – дослідники локалізують його по-різному, але з арабських текстів видно, що мова йде про місто на теренах сучасної України. За тодішнім значенням це міг бути Родень, Чернігів або якийсь місто на захід від Києва.
- 277 Болгар.
- 278 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 60.*
- 279 Руси, ар-русійа.
- 280 Згадуваний далі острів русів – можливо територія між Києвом і Черніговом, у межиріччі Дніпра й Десни, а може тодішній острів у районі Родні (чи острів у дельті Кубані?). Про нього писали Ібн Русте, ал-Масуді, ібн Хаукаль, Марвазі.
- 281 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 62.*
- 282 Руси.
- 283 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 62–64.*
- 284 Цитується твір Мухаммада ібн-Ахмада ібн-Ійас аль-Ханафі (1448–1524) “Нашк ал-азхар фі гара’іб ал-актар” (“Аромат квітів з дивовижних округів”).
- 285 Руси.
- 286 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 110.*
- 287 Булгар.
- 288 Печенігів.
- 289 Башкирів.
- 290 Тюрків.
- 291 Чорне.
- 292 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 113.*
- 293 Хозар.
- 294 Ігіль.
- 295 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 113.*
- 296 Хозарів.
- 297 Хозар.
- 298 Суддів.
- 299 Релігійний дуалізм.
- 300 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 114.*
- 301 Хозар.

- ³⁰² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 114.*
- ³⁰³ Понт, насправді волок. Тут помітний вплив Ібн Хаукаля.
- ³⁰⁴ Про нього нічого не відомо.
- ³⁰⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 116–117.*
- ³⁰⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 116–117.*
- ³⁰⁷ Цитується твір Абуль-Хасана Алі Ібн аль Хусейна аль-Масуді (бл. 896 – бл. 956) “Kitab at-tanbih wa- 'l-ishraf” (“Книга вказівки і попередження”).
- ³⁰⁸ Понт.
- ³⁰⁹ Булгар.
- ³¹⁰ Танаїс.
- ³¹¹ Дунай.
- ³¹² Булгар.
- ³¹³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 118.*
- ³¹⁴ Через Дарданелли.
- ³¹⁵ Протоки.
- ³¹⁶ Азовське.
- ³¹⁷ Протоки.
- ³¹⁸ Напроти Константинополя.
- ³¹⁹ Візантії.
- ³²⁰ Спотворена назва одного з роду русів.
- ³²¹ Грец. ‘робсью – червоний, пурпуровий, багрянний.
- ³²² Булгари.
- ³²³ Печеніги.
- ³²⁴ Тюрків.
- ³²⁵ Візантійцям.
- ³²⁶ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 110.*
- ³²⁷ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 24–25.*
- ³²⁸ Воєводі Ігоря.
- ³²⁹ Розповідь про цей похід спирається на дані “Життя Василя Нового”, продовження “Хроніки” Амартола та на народні перекази. Це 6-й похід Русі на Візантію.
- ³³⁰ Див.: *Georg. Cont. – Продов. Г. Амартола. – Р. 1746; Істрін, 1920. – С. 567. – Т. 2.* Дату приходу під Константинополь русів джерела наводять різну – 10 червня, 18 червня (у продовженні “Хроніки” Амартола), 10 липня 941. Найчастіше беруть першу. Тоді 11.06 вони напали на місто, 15.09 попливли назад і потерпіли нову поразку.
- ³³¹ До Сінопа.
- ³³² Додано з продовження “Хроніки” Амартола.
- ³³³ Вересень 941. Доместик – тут командував східних військ Візантії.
- ³³⁴ Воєначальник.
- ³³⁵ Візантійські кораблі на чолі з патрикієм Феофаном зустріли Ігореву флотилію 8 червня біля входу в Босфор і застосували грецький вогонь – вибухову суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти на ін., що горіла й на воді. Її метали з труб-сифонів, укріплених у позолоченій пащі лева, що була встановлена на носі корабля. Ігор після цього зразу повернувся додому, а руси продовжували діяти. Їх загін висадився в районі Нікомедії і тільки в вересні був остаточно розгромлений армією Лева Фоки.

- ³³⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 2. Визант. источ. – С. 179–181.*
- ³³⁷ Индикт – літочислення 15-річними періодами. Див. про нього пояснення вище.
- ³³⁸ Місце на Віфінському узбережжі.
- ³³⁹ Тобто Босфору.
- ³⁴⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 2. Визант. источ. – С. 185.*
- ³⁴¹ Тобто Константинополь.
- ³⁴² Така ж кількість суден названа у Скіліці й Продовжувача Феофана. Точніша цифра в Ліутпранда – 1 тис. кораблів. Ця інформація представлена і в рукописі в Cod. Paris (gr. 2303) (II пол. XV ст.).
- ³⁴³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 156.*
- ³⁴⁴ Назва арабів, мусульман з VI ст. від грец. слова Σαρακηνοί, етимологія якого не з'ясована.
- ³⁴⁵ Роман I Лакапін (920–944).
- ³⁴⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 158.*
- ³⁴⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 226.*
- ³⁴⁸ Насправді 941.
- ³⁴⁹ Цитується твір “Саксонський анналіст” (бл. 1150). Тут наявне перефразування з Регіона Прюмського і Фруталяфа.
- ³⁵⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 38–40.*
- ³⁵¹ Цитується твір Ліудпранда Кремонського (бл. 920 – 972) “Антаподосіс” (“Книга відплати”) (949).
- ³⁵² Світлий.
- ³⁵³ 40/50 тис. воїв; тут точніші дані, ніж у ПМЛ.
- ³⁵⁴ Узурпатор Роман I Лакапін.
- ³⁵⁵ Важкі військові судна з екіпажем до 500 чол. Руси звали їх лодіями.
- ³⁵⁶ Грецький вогонь тут уперше застосовано проти русів.
- ³⁵⁷ Гуго, король північної Італії (926–947).
- ³⁵⁸ *Лев Диакон. История / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988 – С. 57.*
- ³⁵⁹ Слова Іоанна Цимісхія Святославу, сказані в 969.
- ³⁶⁰ *ПСРЛ. – Т. 3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. : ЯРК, 2000. – С. 110.*
- ³⁶¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 25.*
- ³⁶² Цитується твір “Кембріджський документ” (бл. 949). Це трапилося мабуть раніше (941?).
- ³⁶³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 181–183.*
- ³⁶⁴ 332 Р.Х./943–944.
- ³⁶⁵ Якийсь Олег із князівського роду чи воєвода Ігоря.
- ³⁶⁶ Таматарха (Тмутаракань).
- ³⁶⁷ У 939.
- ³⁶⁸ Воєначальника.
- ³⁶⁹ Коменданту міста.
- ³⁷⁰ Херсонес.
- ³⁷¹ З підкопів під міську стіну?
- ³⁷² Червень 941 р., у Пафлагонії у вересні 941. Хозари вважали, що той, хто програв у війні, той став їх підлеглим. У цьому поході все переплутане.

³⁷³ 944.

³⁷⁴ 945.

³⁷⁵ Похід проти прикаспійських держав у 944/945. Походу на Бердаа передувало русько-хозарське зіткнення в Причорномор'ї, описане в т.зв. Кембрідзькому документі без дати. Бл. 939 якийсь руський правитель *H-l-g-w* (Хелгу, ймовірно, Олег), підкуплений Візантією, захопив хозарську заставу Самкерц, що контролювала Керченську протоку. Полководець хозар Песах звільнив місто, потім наздогнав Хелгу і завдав йому поразки. Песах нбито примусив Русь піти війною на Константинополь. Через невдачі 4-місячного походу (руський флот був спалений грецьким вогнем), Хелгу засоромився повертатися в свою країну і з дружиною вирушив до Персії, де й загинув. Цей напад на Візантію збігається за описом з невдалим походом Ігоря в 941. Питання, з ким слід ідентифікувати Хелгу (Олег Віщий, Ігор, князь Олег Моравський, або воєвода Ігоря на ім'я Олег), є дискусійним. Можливо в 930 – 940-х Русь визнала залежність від хозар.

³⁷⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 25–26.*

³⁷⁷ Включив у свої лави кочівників. Це 7-й похід русів на Візантію.

³⁷⁸ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 26–30.*

³⁷⁹ Насправді кінець 944.

³⁸⁰ Імператорами були Роман, Константин Багрянородний та Стефан.

³⁸¹ Син брата Ігоря.

³⁸² Гліб, син Ігоря, вбитий Святославом за християнські погляди.

³⁸³ Син Ігоря (940–971).

³⁸⁴ Дочка Ольги (нар. 933).

³⁸⁵ Хакона, сина сестри Ігоря.

³⁸⁶ Перераховані послы.

³⁸⁷ Цей договір укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у Києві з Ігорем. Грамоту, укладену в Цесарограді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її затвердив присягою Ігор, і відіслано назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князеві хрисовул (затвержену імператорську грамоту); копія грамоти руських послів залишилася в Русі, і переклад її було внесено в літопис.

³⁸⁸ Челядник.

³⁸⁹ Надітий на руку, обруч (браслет) оберігав м'язи від розтягування і захищав від удару меча. Бронзові ребристі обручі відомі археологічно.

³⁹⁰ Біля р. Глибочиці, що впадала в Почайну, на схід від Щекавиці.

³⁹¹ Ігор був релігійно терпимим, визнавав дві релігії як рівноправні, а Олег переслідував християн. Язичники – в основному варяги.

³⁹² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 101–105.*

³⁹³ Насправді в 944–945.

³⁹⁴ Цитується твір Абу́ Алі Ахмэда ібн Мухаммеда Ібн Міскавайха (932/936 – 1030/1034) “Кітаб таджаріб ал-умам ва та'акіб ал хімам” (“Книга випробувань народів і здійснення завдань”).

Похід 944/945 – передісторія в Листі анонічного хозарського єврея, опис походу також у автора X ст. Мовсеса Каланкатваці, коротко у авторів XIII ст. Ібн аль-Асіра і Бар Ебрея. Ібн Міскавейх визначає дату походу в 943/944, а сирійський історик XIII ст. Бар Ебрей повідомив, що напад на Бердаа відбувся “в тому ж році, коли зійшов на трон ал-Мустакфі (944–946), син Муктафі [халіф аббасидської династії]”, тобто в 944).

³⁹⁵ Основна мета – багате квітуче місто на притоці Кури, колишня столиця Кавказької Албанії.

- 396 Великий похід на Бердаа.
- 397 Руси; 3 тис.
- 398 Марзбан I ібн Мухаммад, засновник династії Саларідів, який правив в Азербайджані з 941/942.
- 399 Мусульмани, жителі гірської частини Прикаспійського Дейлема.
- 400 Русами.
- 401 Руси легко розбили невеликий гарнізон і наспіх зібране 5-тисячне ополчення, яке вийшло їм назустріч, після чого захопили Бердаа.
- 402 Грабувати місто руси не стали, а заявили місцевим жителям, що гарантують безпеку і свободу віросповідання, якщо ті будуть їм коритися.
- 403 Міщан.
- 404 Русам.
- 405 Міщанам.
- 406 Щоб заспокоїти міщан, руси запропонували бажаним покинути місто за 3 дні.
- 407 Піти зважилися тільки ті, хто мав в'ючних тварин.
- 408 Коли скінчився термін ультиматуму.
- 409 Більшу частину.
- 410 Місто, на відміну від фортеці і передмістя.
- 411 Мірою розсудливості.
- 412 Тих, хто не міг або відмовився внести викуп, руси вбили.
- 413 Русів.
- 414 Місто обложили підоспілі війська дейлемського правителя Азербайджану Марзбана I, але він не зміг вибити звідти русів.
- 415 Місто в 2-х днях шляху від Тебріза.
- 416 Або місцеві жителі отруїли.
- 417 Олега, але воєводу, а не князя, тобто іншого Олега, теж варяга.
- 418 Правитель Мосула, який вторгся в південний Азербайджан. Відбувся заколот.
- 419 Місто в південному Азербайджані, на північний захід від Урмії.
- 420 Марзубан був змушений піти з військом до Сирії, залишивши для блокади Бердаа 4 тисячі воїнів.
- 421 Русів.
- 422 Коли в таборі русів спалахнула епідемія шлункового захворювання з великою смертністю, руси вирішили відступити. Вони пішли під покровом ночі, здобич, яку змогли, несли на плечах.
- 423 Частину.
- 424 На батьківщину; всього руси провели в Бердаа півроку, залишивши його безлюдним і спустошеним.
- 425 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 61.*
- 426 Руси.
- 427 Константинополь.
- 428 Насправді волоком.
- 429 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 51.*
- 430 Руси. У 943/944 – 944/945 (944?) похід русів на Каспій.
- 431 Цитується твір Мутаххара ібн Тахіра аль-Мукадасі (Макдісі) (X ст.) “Книга творення й історії” (966).
- 432 Тільки тут оповідається про холеру в місті.
- 433 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 62–63.*
- 434 Руси.
- 435 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 30–31, 33.*

- 436 Осінь, листопад, 945. Грецький історик Лев Діакон пише, що Ігоря прив'язали за ноги до двох нагнутих дерев і розчахнули надвоє. Ігорю було більше 60 років.
- 437 Князь Мал (батько Добрині й Малуші?) сватався до Ольги, міг стати київським князем. За Іоакимівським літописом, він – син Ніскінін. 1300 років місту *Іскоростеню* – засноване 705?
- 438 Демественників – керівників церковного хору.
- 439 Ротонда.
- 440 *Лев Діакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 57.*
- 441 Слова Іоанна Цимісхія, сказані ним Святославу в 969. Він мав на увазі князя Ігоря.
- 442 Дрєвлян.
- 443 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 33.*
- 444 Перша помста Ольги.
- 445 Ольга.
- 446 Друга помста Ольги.
- 447 Третя помста Ольги.
- 448 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 34–35.*
- 449 Літо.
- 450 Мабуть, Святославу було не менше 10 років (нар. 935?).
- 451 Похід Ольги на дрєвлян.
- 452 Може пускали запалені стріли, а не птахів?
- 453 *Вишгород* – тепер місто у Київській області. Тут перша згадка про нього.
- 454 Різні, встановлені княжою владою, данина, податки і повинності.
- 455 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 35.*
- 456 *Погост* – адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд, громадили данину та ін.
- 457 *Оброк* (пізніше – чинш) – різновид феодалних поборів у натуральній формі (продуктами); згодом оброк стягували грішми.
- 458 *Ольжичі* – село на Десні, тепер район Дарниці. Тут перша згадка про нього.
- 459 *Константин Багрянородний. Об управленіи имперіей. – М. : Наука. 1991. – С. 37, 39.*
- 460 Печенігів, які кочували між Доном і Дунаєм. З 915 по 1036 печеніги 16 разів воювали з русами.
- 461 Посланника.
- 462 Константинополь.
- 463 Куратором апокрісаріїв.
- 464 Фемою.
- 465 Херсонеса.
- 466 Офіційна назва феми Херсона на півдні Криму.
- 467 *Росів* – термін у Константина, що позначає народ або його частину, землю росів, мову, якою вони говорять. Перші згадки про “росів” у візантійських текстах відносяться до IX ст. Це повідомлення про нашестя на малоазійське місто Амастріду (по південному березі Чорного моря) “варварів росів – народу, який усі знають, дикого і жорстокого” в “Житті Георгія Амастрідського”. “Роси” згадані також у двох проповідях патріарха Фотія, пов’язаних із навалою росів на Константинополь у 860. Перша актова згадка про “росів” зафіксована в Окружному посланні того ж Фотія “східним патріархам” 867: “Народ..., що став у багатьох предметом частих розмов, що перевершує всіх жорстокістю і схильністю до вбивств, – так званий народ рос” (*Ph. Ep. – Vol. I. – № 2. – P. 50.293–296*). Цей народ, за Фотієм, “підданий і дружній” Візантії. Інші випадки вживання Фотієм назви “рос” відомі за “Амфілохіями” (*PG. – T. CI. – Col. 285*) і за листом № 103 (*Phot. Ep. – Vol. I. – №. 103. – P. 143, 125, 129*).

Дослідницька традиція, що йде від В. Г. Васильєвського, дозволяє вважати “Житіє Георгія Амастрідського” твором Ігнатія, написаним до 842. Дружній характер русько-візантійських відносин бл. 840 не виключає можливості нападу росів на віддалене від столиці візантійське місто (Амастриду). Мовчання інших візантійських джерел про русько-візантійський конфлікт до 842 також не може служити контраргументом.

Назва Rhos Бертінських анналів (839) вважається зазвичай відображенням грецької форми терміну в латинській пам’ятці середини IX ст. Там повідомляється про те, що відправлені з Константинополя до двору Людовика Благочестивого в Інгельхейм посли “назвали себе ... “Рос” (Rhos).

Повідомлення двох інших візантійських джерел, які згадують росів, іноді зустрічають інше пояснення. “Церковна історія” Псевдо-Захарія (VI ст.), можливо, під впливом есхатологічної легенди про Гога і Магога, в переліку “паралюдей” і жахливих народів називає народ Hros (Дьяконов А. П. *Известия Псевдо-Захарии о древних славянах* // ВДИ. – 1939. – № 4. – С. 83–90; Пигулевская Н. В. *Имя “рус” в сирийском источнике VI в. н.э.* // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия: сб. статей. – М., 1952. – С. 42–48). Друге повідомлення – це згадки в “Хронографі” Феофана 810–814 (*Theoph. Chron.* 446. 27 sq.) про частину флоту Константина V в 774 (пор.: *Летопись византийца Феофана / в пер. В. И. Оболенского и Ф.А. Терновского; с предисл. О. М. Бодянского.* – М., 1887. – С. 327; Мишулин А. В. *Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э.* // ВДИ. – 1941. – № 1 (14). – С. 280). Тлумачення “роські кораблі” помилкове, бо прикметник має значення “червоний”, “пурпурний”, “багряний” (*Sophocles E. A Greek Lexicon.* – Vol. II. – P. 972; *Liddel H.G., Scott R. A Greek-English Lexicon.* – Vol. II. – P. 1575) і позначає, таким чином, колір кораблів: “червоні хеландії”. На час Константина Багрянородного етнікон “рос” став звичним у візантійській традиції і поступово був “введений” у грецьку парадигматику.

За однією з версій, якої дотримуються російські науковці, візантійське “рос” походить від терміну “русь”, який є самоназвою скандинавських дружин. Проте термін, що має кореневу голосну *o* (Ρως, Hros), поширений у Візантії й Франкії з I пол. IX ст. (він уперше засвідчений у житіях I пол. IX ст. і в Бертінських анналах), тоді як термін з голосною *u* (Rusios) зустрічається в зарубіжній літературі лише з середини X ст. у творі Ліутпранда (*Liudpr. Antap. V, 15: gens quaedam... quam a qualitate corporis Graeci vocant... Rusios...*). Ліудпранд відтворює назву народу за найменуванням корпусу найманців у Візантії.

Інша точка зору на походження назви передбачає її чисто книжкову основу. Йдеться про застосування для позначення русів біблійним терміном “рош”, відомим за Септуагінтою (Флоровський А. *“Князь Рош” у пророка Іезекиїля* (гл. 38–39): *(Из заметок об имени Русь)* // *Сборник в честь на Васил Н. Златарски.* – С., 1925. – С. 505–520; Сюзюмов М. Я. *К вопросу...* – С. 121–123). Цей варіант у сучасному виданні Септуагінти тричі фігурує в Книзі пророка Єзекіїля (Єзек. 38, 2, 3; 39, 1). Зближення візантійського з біблійним засноване на розумінні останнього як етноніма, що позначає північних варварів, главою яких був Гог. Щоправді існує думка і про вживання слова “рош” у Септуагінті в первинному значенні староеврейського – “глава”, тобто фраза з Книги Єзекіїля розуміється як “... архонта-рош Тувалу і Мешеха”, що знаходить відповідність у Вульгаті і в деяких інших текстах. Проте ця теза сумнівна.

Есхатологічна легенда про Гога і Магога, які на чолі незліченних військ “сатани” оточать “місто улюблене” (*Одкр. 20, 7–8*), була досить поширена у Візантії. У цьому сенсі показове сприйняття Левом Дияконом (II пол. X ст.) нападу росів на Константинополь у 860 як виконання пророцтва Єзекіїля (*Leon.*

Diac. Hist. – P. 150.15–19). Згадки про Гога і Магога у зв'язку з навалою північних “варварів” на Візантію мали місце в описі нашестя скіфів і гуннів у Андрія Кесарійського (*PG.* – T. CVI. – Col. 416). Це засвідчує, що даний термін Ρως має тисячолітню історію, він був пов'язаний із давнім етносом, хоча надалі міг означати якусь “елітарну” поліетнічну групу.

Константин протиставляє росів слов'янам (слов'яни – пактіоти росів, що повторено двічі, роси виключені з переліку славиній; “роські” назви порогів мають ніби прозору скандинавську етимологію (*Sorlin L. Les temoignages.* – P. 178, 180 sq.; *Toynbee A. Constantine Porphyrogenitus.* – P. 348; пор.: *Dvornik F. The Making.* – P. 315 sq.; *DAI.* – II. – P. 41), а їх мова є слов'янською.

Етнічне значення назви у Константина, очевидно, спирається на попередню візантійську традицію, що сходить до початку IX ст. і знаходить аналогію у вживанні слова “русь” у давньоруських джерелах, у першу чергу в “Повісті минулих літ” (перелік народів європейської частини світу). Воно підтверджується також морфологічною структурою, що проявляється при зіставленні з основними типами давньоруських етнонімів і хоронімів. Етнічна група “русь” не включається літописцем ні в один із переліків східно-слов'янських “племен” (*JP.* – С. 2–3, 6, 7–8). Назви “Русь” і “Руська земля” утворені в повній відповідності з найбільш продуктивними моделями територіальних найменувань, засвідчених найдавнішими руськими письмовими джерелами, що розвивалися в слов'янському мовному середовищі. Шляхи формування цих назв указують на те, що в їх основі лежить етнонім “русь”.

Константин разом із тим чітко пов'язує назву росів із певною соціальною групою, котра протиставлена масі слов'ян. Він підкреслює їх правляче становище: слов'яни є їх пактіотами, “роси” збирають з них під час полюддя данину, мають резиденцію в Києві. Згадка “усіх росів”, які виходять восени з Києва в полюддя, ясно вказує на ту соціальну групу, яку Константин має на увазі, дружину, яка, за повідомленнями “Повісті минулих літ”, здійснювала полюддя. Константин іменує терміном рос поліетнічні князівські дружини, поширює назву на всі території, підвладні київському князю. І цим ототожнює назву племінного союзу з найменуванням його правлячої верхівки.

У давньоруських джерелах слово “русь” розглядалося також як соціальний термін, що означає привілейовану верхівку суспільства: слов'янську (*Юшков С. В. Общественно-политический строй.* – С. 57–63; *Тивериадский Л. С. К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян // Ист. зап.* – 1942. – Т. 13. – С. 40–53) скандинавську (*Smal-Stocky R. The Origin of the Word “Rus” // Slavistica.* – 1949. – Т. 6. – P. 5–18) чи сарматську у Східній Європі; військовий прошарок (*Акопов Г. Б. Этимология названия “Рус” в свете теории этнической консолидации // Вестн. обществ. наук АН Арм. ССР.* – 1967. – № 6. – С. 89–101); князівську дружину і знать (*Падалка Л. В. Происхождение и значение имени “русь” // Тр. 15-го Археологического съезда в Новгороде 1911 г. – М., 1914. – Т. 1. – С. 364*); торгово купецьку організацію міжнародного характеру (*Pritsak O. The Origin of Rus'.* – Vol. I. – P. 25) или просто купців (*Vitestam G. The People of ar-Rus as Merchants According to Arabic Sources // Kgl. Vitterhets historie och antikvitets Akademien. Filologisk-filosofisk serien.* – 1975. – В. 15. – S. 15–22). Для обґрунтування цього тлумачення залучали відомості Константина і повідомлення східних джерел про народ “ар-рус”.

Арабські мандрівники і купці бачили лише дві категорії народу “ар-рус”: купців, з якими торгували, і дружинників, які складали військові загопи і прямували на південь і схід, тобто представників верхівки суспільства. Тому присутність соціального відтінку в описі “ар-рус” у східних джерелах закономірна, але вона не затушовує етнічного змісту. Що ж стосується етнічної

приналежності народу “ар-рус” у східних джерелах, то воно різне. Обидва значення терміну у Константина тісно пов’язані з еволюцією поняття “русь” у процесі творення Руської держави. Разом із рухом загонів назва *ros* розноситься по Східній Європі і в результаті контактів фіксується у візантійських джерелах IX ст. і в Бертинських анналах у формах *Ros* і *Rhos*, зберігаючи значення “професійної” самоназви.

У II половині IX – I половині X ст., коли почалося формування України-Русі як ранньофеодальної держави, головною консолідуючою силою ставала великокнязівська дружина. В умовах переростання племінних союзів у державне утворення найбільш суттєвою була боротьба з племінним сепаратизмом, і саме тут скандінави представляли зручну, етнічно нейтральну військову силу, яку великі князі могли використовувати проти родоплемінної знаті для об’єднання різноетнічних територій під своєю владою. Це, мабуть, викликало приплив скандінавських воїнів до дружин давньоруських князів, так само як і залучення (“покликання”) скандінавських вождів і їх дружин до управління союзом декількох різноетнічних племен у II пол. IX ст. (*Пашуто В. Т. Русско-скандинавские отношения. – С. 51–61; Ловмянський Х. Русь и норманны. – С. 135, 270, прим.*). Опора перших давньоруських князів на незалежні від слов’янських племінних інтересів заgonи скандінавів, що склали тоді ядро князівської дружини, ніби створювала передумови для перенесення назви заgonів на дружину в цілому.

Поширення поняття “русь” на поліетнічні дружини вело до швидкого розмивання спочатку чітко вираженої етнічної приналежності назви до стародавніх українців, перетворенню його в надплеменне політичне утворення (*Рогов А. И., Флоря Б. Н. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 102–105*), що відображено, зокрема, в ономастиконі договорів з греками 911 і 944, де присутні імена слов’янські і скандінавські. Про асиміляцію і слов’янізацію скандінавів і сарматів красномовно говорять археологічні матеріали середини – II половини X ст.

На середину X ст. по всій території розселення слов’ян від Києва по території сучасної України і колонізації ними територій сучасної Білорусі і Росії аж до Ладоги поширюється “дружинна культура”, що увібрала в себе і спливила воедино навколо росів елементи різноетнічного походження. Її носіями є великокнязівські дружини, присутність яких відзначається за археологічними даними на найважливіших водних шляхах Русі. Включення цих земель в сферу дії великокнязівських дружин знаменує їх консолідацію і формування території держави, підвладної “великому князю руському”. При цьому імена довірительів, що укладають договір “від роду руського”, мають скандінавське, слов’янське і балтсько-фінське походження, тобто поняття “русь”, “русський” пов’язуються зі слов’янами, але на службі в князя перебувають представники й інших етносів. Територія ж, яка складає домен великого князя, називалася “Руською землею” (“послані Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми Руської землі” – *ЛР. – С. 26*). А вже в процесі консолідації різноетнічних територій під егідою великокнязівської державної влади виникає географічне поняття “Русь”, яке відобразилося у Константина.

⁴⁶⁸ На початку X ст. печеніги кочували між Доном і Дунаєм. Їх кочовища перебували в одному дні шляху від Києва. З 915 по 1036 Київ 16 разів воював з печенігами (не рахуючи дрібних сутичок). Такі зіткнення відбувалися в 915, 920, 969, 971, 980, 989, 990, 992, 995, 997, 1001, 1004, 1013, 1015, 1036 (а ще раніше – в 867 і 893). Політика Русі по відношенню до печенігів не зводилася до постійної конфронтації. У 889, 944, 970, 978, 988, 991, 1008 мала місце взаємодія русів і

- печенігів. Зокрема, Ігор і Святослав включали печенігів до свого війська під час походів на Візантію в 944 і 970.
- ⁴⁶⁹ Термін як позначення території ранньоукраїнської держави, що відповідає літописним найменуванням “Русь” і “Руська земля”, уперше у візантійській літературі зустрічається у творі Константина “Про церемонії” (*De cerem.* – P. 594.18, 691.1. Див.: DAI. – II. – P. 20). Вони співставляються з назвою “країна Руська” (*Norander W. Theodoros Prodromos. Historische Gedichte.* – Wien, 1974. – № 59.191). В українських пам’ятках для позначення держави він вживається з 1187 (*Соловьев А. В. Византийское имя Рѣссии // ВВ. – 1957. – Т. XII. – С. 134–146*). Відома форма, вживана в новий час, – з двома с (“Рѣссия”), в грецьких текстах зустрічаються в XIV ст. (*Nicephori Gregorae Byzantinae historiae libri postremi / ed. I. Becker. – Bonnae, 1855. – P. 199, 12, 511.18*)
- ⁴⁷⁰ Про русько-печенізьку торгівлю див.: *Левченко М. В. Очерки. – С. 201; Литаверин Г. Г., Каждан А. П., Удальцова З. В. Отношения Древней Руси и Византии в XI – первой половине XII в. // The Proceedings of the Congress of the Byzantine Studies. Oxford, 1967; Новосельцев А. П., Паушто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси. – С. 81–108.*
- ⁴⁷¹ Слід зазначити помилковість інформації Константина про відсутність у росів худоби, – інформації, отриманої, ймовірно, від візантійського купця, а не від болгарина чи печеніга, які краще знали реальну ситуацію. Археологічні дослідження показали, що скотарство було важливою галуззю сільського господарства Давньої Русі. Як свідчать остеологічні матеріали, саме воно забезпечувало населення здебільшого м’ясною й молочною їжею, тварини використовувалися як тяглова сила. Коней було менше, та й полювали рідше (*Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 225–226*).
- ⁴⁷² Крім походів дружин князів Олега та Ігоря на Візантію (*ЛР. – С. 16–19, 24–26*), Константин під віддаленими війнами росів міг мати на увазі похід Ігоря 943/944 в Закавказзя (*Якубовский А. Ю. Ибн-Мисхавейх о походе русов на Бердаа в 332 г. X. / 943–944 // ВВ. – 1926. – Т. XXIV. – С. 88–89. Половой Н. Я. О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа // Там же. – 1958. – Т. 14. – С. 138–147; Паушто В. Т. Внешняя политика. – С. 103*), відомості про який могли дійти до Візантії як від хозар (можливо, через херсонітів), так і від самих росів.
- ⁴⁷³ Тобто Константинополь.
- ⁴⁷⁴ У гл. 9 Константин пише, що роси, навпаки, здатні проводити човни по водних шляхах і протистояти печенігам. Можливо, за зауваженням про неможливість відбивати натиск кочівників під час переправи суден стоїть якийсь відомий Константиніну епізод захоплення печенігами торгового каравану росів.
- ⁴⁷⁵ **Константин Багрянородний. Об управленіи имперіей. – М. : Наука, 1991. – С. 39.**
- ⁴⁷⁶ Угри.
- ⁴⁷⁷ На весну і літо вони кочували із-за Дніпра до Дунаю.
- ⁴⁷⁸ Печеніги були абсолютно незалежними, самостійними контрагентами у взаєминах з імперією (*DAI. – II. – P. 14*). Див. також: *Doelger F. Byzanz. – S. 37–38; Idem. Byzantinische Diplomatie. – S. 141; Ostrogorsky G. Die byzantinische Staatenhierarchie. – S. 49.*
- ⁴⁷⁹ Запис цих відомостей Константина здійснено, безсумнівно, до 895, коли угри перейшли через Карпати й почали освоювати Середнє Подунав’я, оскільки про будь-які напади печенігів на нові місця проживання угрів невідомо.
- ⁴⁸⁰ **Константин Багрянородний. Об управленіи имперіей. – М. : Наука, 1991. – С. 45, 47, 49, 51.**
- ⁴⁸¹ У вузькому сенсі слова моносілі (однодеревки) – довбанки, тобто човни, виготовлені з однієї колоди. Проте, судячи з подальшого опису, власне довбанки

використовувалися, мабуть, як кільова частина більш складних конструкцій типу пізніші руські набійні лодії-насади з наставними бортами з планок, придатні для морських плавань. Виділення в “Руській правді” чотирьох типів суден (морських лодій, набійних лодій, стругів і човнів) указує на різноманітність видів кораблів залежно від характеру плавання (по морю, річці) і його мети (торгова, військова) (Воронин Н. Н. *Средства и пути сообщения // История культуры Древней Руси.* – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 282–288).

З точки зору конструкції морських суден цікаві знахідки корабельних частин, у тому числі кочетів, лодійних заклепок, які кріпили дошки бортів і зберігалися на вогнищах у курганах X ст. (Авдусин Д. А. *Скандинавские погребения.* – С. 80); днища довбаної лодії, що перекривало поховання в Білгороді Київському (Мезенцева Г. Г., Прилипко Я. П. *Новые открытия на раскопках Белгорода Киевского // Археологические открытия, 1976 г.* – М., 1977. – С. 340). Ці знахідки підтверджують опис збірної конструкції кораблів (див. детальніше: ДАІ. – II. – Р. 24–255). Довжина найбільшого скандинавського корабля епохи вікінгів з Гокстаде (серед. IX ст.) – 23,3 м з потужним дубовим кілем довжиною 17 м. Згідно з угодою про данину, що стягувалася Олегом із греків, у човні розташовувалося 40 осіб (ЛР. – С. 18; *Varangian Problems. Copenhagen.* – 1970. – Р. 165–169; Фиркс И. Ф. *Суда викингов.* – Л., 1982). Походи “варварів” на моносілах проти Візантії згадуються у візантійських джерелах з середини V ст. (див. особливе повідомлення про облогу Фессалоніки слов’янськими племенами, серед яких згадані драгувіти, між 615 і 620: Іванова О. В., Литаврин Г. Г. *Славяне и Византия.* – С. 43, 65–66). Скіліца, розповідаючи про напад руського флоту в 1043, підкреслює, що моносіли як тип кораблів притаманні саме росам (Sc. Syn. – Р. 430. 45–47).

⁴⁸² “Зовнішня” Росія – у Костянтина підпорядкована росам територія слов’ян з усіма перерахованими містами, “внутрішня” (цього терміна у Константина немає – постає як опозиція до “зовнішньої” Росії) – власне Київ, звідки виходять “усі роси” в полуддя. “Зовнішня” і “внутрішня” Росії – два основних пункти перебування росів: Немогард – Новгород, де сидів Святослав, і Київ, у якому Константин поміщає “всіх росів”. Тоді всі інші міста, перераховані імператором, не включаються ні у власне Росію, ні у Росію “зовнішню” (Насонов А. Н. *“Русская земля”.* – С. 31; Mosin V. A. *Начало Руси. Норманы в восточной Европе // ВВ.* – 1931. – Рос. 3. – Р. 305), а належать пактіотам росів – слов’янам (Витичев – фортеці-пактіот росів). У гл. 37 Росія протиставлена землям уличів, древлян, лендзян та інших слов’ян, що платять їй данину. Можливо, Константин, всюди протиставляючи слов’ян і росів, намагався розділити їх і територіально, чому відповідала і отримана ним інформація про “всіх росів” у Києві. Роси і князівська дружина взагалі не могли замкнутися в стінах лише двох підвладних росам фортець: дружинні погости в X ст. відомі по всій Східній Європі на найважливіших річкових магістралях Давньоруської держави (Петрухин В. Я., Пушкіна Т. А. *К предыстории.* – С. 100–112). Отже, землі між Києвом і Новгородом, особливо річкові шляхи, не були нейтральною зоною, куди роси найджали на час полуддя – вони закріплені за Києвом.

Територія власне Росії – Середнє Подніпров’я. “Внутрішня” Росія – країна полян (Макошлович Г. *Студије.* – Кнј. 187. – С. 24) або Русь у вузькому сенсі – Київська, Чернігівська і Переяславська землі (Приселков М. Д. *Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам // Учен. зап. ЛГУ.* – Сер. историч. наук. – 1941. – Вып. 8. – С. 233–235; Рыбаков Б. А. *Киевская Русь.* – С. 89). Міста “Руської землі” (Чернігів, Переяславль) у вузькому сенсі не виділяються Константином в окрему групу (пор.: ДАІ. – II. – Р. 25). А. Н. Насонов (“Русская земля”. – С. 31) знаходить у Константина

протиставлення “зовнішньої” Росії разом із Новгородом власне Росії, де князем (архонтом) був Ігор, який сидів у Києві. Але договір Ігоря з греками 944 (ЛР. – С. 26–30), що згадує поряд із послами великого князя Ігоря, княгинею Ольгою та іншими, також “посла” Святослава, був укладений від “усіх людей Руської землі”. Тому, київський великий князь у X ст. – не князь Русі у вузькому сенсі, але правитель усієї Руської землі, включаючи Новгород, як, мабуть, і слід розуміти титул “архонт Росії” у Константина. У гл. 37 Константин протиставляє округу (хору) Росії землям слов’ян, що платять данину Росії, в якій Насонов бачив Русь у вузькому сенсі. Константин говорить про південні кордони Росії і (хори), з якими межували печеніги.

“Зовнішня” Росія – північні володіння Русі, що починаються між Смоленськом і Новгородом (DAI. – II. – P. 26). Тож перераховані після Новгорода (де знаходився князь Святослав) Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород входять у власне Росію. Безпосередній зв’язок Любеча, Чернігова та Вишгорода з Києвом не підлягає сумніву. Смоленське Подніпров’я за даними нумізматики (Янин В. Л. *Денежно-весовые системы*. – С. 149–151) у середині X ст. входило в ареал руської грошово-вагової системи, що свідчить про включення території смоленських кривичів у сферу впливу Києва; полюддя з кривичів збирав київський князь. За Б. А. Рибаківим, маршрут полюддя (по периметру племенних територій древлян, дреговичів, кривичів і сіверян) проходив через перераховані Константином міста, поворотним пунктом був Смоленськ (Рыбаков Б. А. *Киевская Русь*. – С. 316 і наст.). Тому ймовірно, що власне Росія – це територія Русі, освоєна полюддям київського князя (пор.: Рыбаков Б. А. *Первые века*. – С. 36–37). Разом із тим у реконструкції Рибаків не враховані згадані Костянтином “інші слов’яни”, з яких збиралося полюддя, і які платили данину Росії: уличі і лендзяни, поряд із древлянами, не входили, згідно Константину, до складу Росії. Існує також ряд інших менш обґрунтованих гіпотез про локалізацію власне Росії і “внутрішньої” Росії. Кияни не ділили Русь на частини: власне Росія Константина ототожнювалася з Україною. Ізяслав Київський у Новгороді казав міщанам: “Я прийшов сюди, зоставивши Руську землю” (Литовис Руський. – С. 220).

Отже, власне Росія – найближчі до Візантії землі в Придніпров’ї, “зовнішня” Росія – віддалена Новгородська земля (Poore A. *Rhosia // SSS*. – 1972. – Т. 4. – Cz. 2. – S. 496–497). Д. Оболенський відзначає, що Новгород лежав на периферії володінь Русі з погляду і Константина (DAI. – II. – P. 26). “Зовнішня” ар-Русія ніби згадана ал-Ідрісі (Бейліс В. М. *Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР, 1982 г. – М., 1984. – С. 209*). Він же згадує “внутрішніх” і “зовнішніх” баєджиртів (Там само. – С. 216).

Якщо врахувати, що східні автори, як ал-Хорезмі (Калинина Т. М. *Сведения ал-Хорезми о Восточной Европе и Средней Азии // Там же*. – С. 184, 196), наслідують Птоlemeю в поділі Скіфії на зовнішню і внутрішню, то виникає питання, чи не вплинула антична традиція і на твір Константина. Істотно, що він згадує також внутрішню Персію (гл. 22) і, відповідно до давньої традиції, зовнішню Іспанію (гл. 24, вона ж “Мала”). Можна порівняти виділення “обхідних Славиній” на Балканах у візантійських текстах IX–X ст. (Іванова О. В., Литаврин Г. Г. *Славяне и Византия*. – С. 88). Тому найбільш імовірно, що Константин наслідував античному принципу виділення внутрішньої (“метрополії”) і зовнішньої (“колонії”) частин описуваного регіону, а не власне давньоруської традиції (Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В. *К методике исторической географии. “Внешняя Россия” Константина Багрянородного и античная географическая традиция // ВВ*. – 1988. – Т. 50. – С. 184–190).

- 483 З нижченаведеного переліку давньоруських міст, які постачали росам моноксили, видно центри, що лежать на Дніпровському шляху, з півночі на південь. Це виділення частини Дніпровського шляху на північ від Києва перегукується з виділенням Константином “зовнішньої”, тобто далекої Росії. Систематичність переліку підтверджує справедливність запропонованої інтерпретації топонімів. Видно виділення Новгороду й інших: “одні з Немогарда, ... інші з фортеці Мілініскі, з Теліуци...”. Новгород, як і Любеч, відіграв важливу роль у функціонуванні Дніпровського шляху і був осередком ремесла і міжнародної торгівки, він згадується в скандинавських пам’ятках XII–XIII ст.
- 484 Інтерпретація топоніма як Новгород Великий (хоча дехто відносить його до “міста на озері Нево” – Старої Ладоги, яка в середині X ст. була значним торговим і ремісничим центром півночі Русі). Давньоскандинавське найменування Новгороду – *Holmgar*.
- 485 Після смерті Ігоря восени 945 правління Святослава в Новгороді закінчилося.
- 486 Київський князь Святослав Ігорович. Згідно Іпатіївського літопису, народився бл. 942, хоча насправді років на 7 раніше. Помер у 972. Відомості про те, що Святослав “сидів” у Новгороді, збереглися тільки у Константинолі. Ця звітка – раннє підтвердження традиції садити на новгородський престол сина великого київського князя (пор.: Володимир Святославич, Ярослав Мудрий та ін.), яка є сумісною з фактом певної автономії Новгороду, – що, можливо, вплинуло на виділення “зовнішньої Росії”. Х. Ловмянський вважав, що про князювання Святослава в Новгороді Константину було відомо вже під час укладення договору з Ігорем у 944 (*Ловмянський Х. Русь и норманны. – С. 154*), оскільки при цьому був присутній посол Святослава. Проте в момент убивства Ігоря в 945 Святослав, згідно з літописом, перебував у Києві з Ольгою і годувальником Асмудом. Якщо прийняти звістку Константина про князювання малолітнього Святослава в Новгороді, то можна припустити, що за нього правив годувальник Асмуд. Згадка Константином перебування Святослава на новгородському столі є датованою ознакою, тобто до осені 944 або незабаром після 944, і означає, що Святослав, який раніше сидів у Новгороді, тепер знаходиться в Києві.
- 487 Київський князь Ігор, син Рюрика. Оскільки Константин говорить про початок полюддя в листопаді, загибель Ігоря, мабуть, і сталася в листопаді 945 (*Литаврин Г. Г. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX–X вв. // IX Международный съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М., 1983. – С. 68*). Завдяки походам на Константинополь у 941, а потім у 944 (вдруге Ігор дійшов тільки до Дунаю), про що розповідають як “Повість минулих літ”, так і візантійські джерела, Ігор був добре відомий у Візантії, а укладення ним договору 944 могло залучити до Києва візантійське посольство. На думку Д. Оболенського, автором розділу гл. 9, присвяченого плаванню з Києва до Константинополя, міг бути учасник цього посольства (*ДАІ. – II. – Р. 19*).
- 488 *Архонт* – звичайний титул київського князя в офіційних документах візантійської канцелярії (*ДАІ. – II. – Р. 29*).
- 489 *Мілініскі* – грецька назва Смоленська (племінний центр кривичів, полюддя з яких, за відомостями Константина, збирав київський князь). Форма “Смоленськ” – мабуть, від “смола” – назва річки, на якій стоїть місто). Скандинавська етимологія непереконлива.
- 490 Любеч. Названий у “Повісті минулих літ” під 882 (*ЛР. – С. 13*).
- 491 Чернігів. Він згаданий у “Повісті минулих літ” серед підвладних Олегу міст під 907 (*ЛР. – С. 18*). За своїм розташуванням (на відгалуженні Дніпровського шляху по Десні) і як центр території сіверян Чернігів грав важливу роль у економічному і політичному житті Русі, що підтверджується і його згадкою в договорі 907 як

міста, що одержує візантійську данину. Великі чернігівські кургани характеризують давньоруську дружинну культуру в усьому розмаїтті її зв'язків (найзнаменитіший із них – Чорна могила – датується монетою Константина Багрянородного і його сина Романа: 945–959 – *Рыбаков Б. А. Древности Чернигова*. – С. 28–29).

⁴⁹² Топонім Константина узгоджується з назвою “Вишгород”, тобто “Верхнє місто” (946). Воно розташовувалося за 15 км вище Києва на високому березі Дніпра.

⁴⁹³ Однорядки проходили значну частину шляху “з варяг у греки” від Новгороду до Дніпра, мабуть, за описаними в літописі артеріями (Волхов – Ільмень – Ловать – *ЛР*. – С. 3). Власне Дніпровський шлях, як вважають деякі дослідники за даними нумізматики, починає функціонувати досить пізно (*Янин В. Л. Денежно-весовые системы*. – С. 105). Д. А. Авдусин датує його інтенсивне використання Х ст. (*Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь // Новое в археологии*. – М., 1974. – С. 159–169). Натомість Г. С. Лебедев, спираючись на поширення східного срібла, відносить зародження шляху “з варяг у греки” вже до початку ІХ ст. Основна ж маса візантійських монет, за його даними, проникає в Скандинавію саме в Х ст. (*Лебедев Г. С. Эпоха викингов*. – С. 140, 234). Аскольд і Дір, що пройшли Дніпровським шляхом у 60-их роках ІХ ст., зображуються літописом як першопрохідці, які не знають Києва (*Літопис Руський*. – С. 13), що неймовірно; Олег, слідуючи тим же шляхом у 882, садить своїх людей у Смоленську і в Любечі, в Києві ж прикидається купцем, що йде “в греки” (*Там само*. – С. 13) з Новгороду. Перші літописні повідомлення про функціонування Дніпровського шляху як шляху торгового начебто говорять проти раннього – з І пол. ІХ ст. – скільки-небудь регулярного функціонування всього шляху, хоча окремі вікінги проникали на південь і раніше.

Шлях служив у Х ст. не тільки головною державною магістраллю, сполучаючи всі підлеглі Києву землі (по Дніпру повертаються до Києва дружини росів після полюддя), але через Русь пов'язував Скандинавію і Прибалтику з Візантією. Основні відомості, які мав Константин, стосуються південної (нижче Києва) частини Дніпровського шляху. Імператор детально обізнаний про стоянки на цьому відрізку шляху (Витичів, о. Хортиця та ін.), про пороги (аж до їх зовнішнього вигляду) і т.п. Детальність опису вказує на те, що інформатор або автор цієї частини гл. 9 був особисто знайомий з ділянкою від Києва до Константинополя.

⁴⁹⁴ Назва (здається тричі) ідентифікується з Києвом. Столиця Русі і резиденція великого князя ще до утвердження там Олега (882), згідно з Константином, – місцеперебування “архонта Росії” і “всіх росів”, швидше за все, дружини великого князя. У місті вивчені культурні нашарування Х ст. і тодішній некрополь, що включав дружинні гробниці (*Каргер М. К. Древний Киев*. – Т. 1). Особливе значення київських камерних гробниць для характеристики давньоруської дружинної культури полягає в тому, що подібні пам'ятки виявлені на сусідній Чернігівщині, підвладній київському князю, на Волині. Очевидно, вони належали “росам” – дружинникам, пов'язаним із Києвом, які здійснювали контроль у містах та погостах, підконтрольних київському князю (*Мельникова Е. А., Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. Древнерусские влияния в культуре Скандинавии // История СССР*. – 1984. – № 3. – С. 58). Зв'язки київської дружини з Візантією документуються знахідками монет (*Каргер М. К. Древний Киев*. – Т. 1. – С. 210–211), в тому числі золотою монетою Константина Багрянородного, знайденою в поховальному комплексі з вагами й гирьками.

⁴⁹⁵ Назва Самватас зустрічається тільки в цьому творі Константина. Скандинавські етимології, які пропонувалися: з sand-bakki – “підсана мілина” або sandbakka-ass – “підсана височина” (*Томсен В. Начало...* – С. 64; *Pipping H. De skandinaviska*

Dneprnamm // Studier i nordisk fuologi. – 1911. – B. V. – S. 25–26), із sand-vad “пшаний бід” (*Bugge S. Oldsvenske Navne i Rusland // ANF. – 1885. – B. II. – S. 170–171*) – є незадовільні. Більшість дослідників ототожнює Самватас із дитинцем на Старокиївській горі. Г. С. Лебедев вважає це ототожнення сумнівним (назва київського дитинця, на його думку, повинно була потрапити і в інші джерела) і поміщає Самватас на Лисій горі, біля якої, як він вважає, розташовувався окремий дружинний некрополь (*Лебедев Г. С. Эпоха викингов. – С. 240–241*). Самватас, за Лебедевим, заснований Олегом, що не зважився закріпитися в самому Києві, і втратив своє значення в II пол. X ст. зі зміцненням князівської династії. Подібне припущення висловив раніше Б. О. Рыбаков, який вважав Самватас особливим урочищем, можливо, на Почайні (*Рыбаков Б. А. Киевская Русь. – С. 320*) і виходив із тези, що нормани не змогли осісти в давньоруських містах і закріплювалися в таборах під їх стінами – в урочищі Угорське під Києвом (де зупинився Олег із малолітнім Ігорем), у Гніздові під Смоленськом, на Городищі під Новгородом (*История СССР с древнейших времен. – Т. I. – С. 489*).

⁴⁹⁶ Термін (що має значення і “договір”, і – частіше – “данина”) може означати і даниник, і союзників (*DAI. – II. – P. 33*). Ставлення слов’ян до росів і їх князя Константин характеризує неоднозначно: з одного боку, для позначення данинних відносин; з іншого – згадує Витичів як фортецю-пактіот росів, що дозволяє припускати більш широке значення терміна: союзник, учасник походу. Крім того, повідомлення Константина, що слов’яни спускалися з однодеревками по Дніпру до Києва навесні, одночасно з росами, що поверталися з полюддя (мабуть, із перерахованих вище пунктів) і продавали тут однодеревки, свідчить і про союзницькі, а не тільки про данинні відносини. Ймовірно, вони також вступали у дружину київського великого князя. В цілому ситуація, що описується Константином у гл. 2 (про печенігів) і 9, відповідає даним “Повісті минулих літ” про етнополітичну історію в серед. X ст.: в поході на Візантію в 944 “Ігор зібрав багато воїв – варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і ... рушив на Греків у човнах і на конях...” (*ЛР. – С. 25*). Показово, що за ПМЛ болгари сприймають русів і слов’ян як єдине утворення з назвою “Русь” (“Ідуть руси, і печенігів вони найняли собі”. – *Там само. – С. 25*). А. П. Новосельцев вважає, що древліани-пактіоти вбили Ігоря саме тому, що він порушив “договір” і спробував зібрати данину двічі (*Новосельцев А. П. Арабские источники об общественном строе восточных славян IX–первой половины X в. (полюдые) // Социально-экономическое развитие России. – М., 1986. – С. 26*).

⁴⁹⁷ *Кривитеїни* – кривичі, племінне об’єднання східних слов’ян, яке займало, згідно ПМЛ, верхів’я Дніпра, Західної Двіни і Волги, з племінними центрами в Полоцьку, Смоленську й Ізборську. Кривичам приписуються довгі кургани VI–X ст., ареал яких збігається з літописною територією племінного союзу.

⁴⁹⁸ Лучани або лендіси Баварського географа. “Лучани” – жителі м. Лучеська (Луцьк) і його округи в басейні р. Прип’яті, що, на його думку, відповідає тенденції поширення оттопонімічних назв слов’ян на захід від Дніпра.

⁴⁹⁹ Термін уперше використаний у візантійських джерелах (Феофілакт Сімокатта) щодо слов’ян, які оселилися на Балканах у VII ст. Означав як район розселення слов’янського племені або племінного союзу, так і особливу додержавну соціально-політичну організацію слов’ян, яка дозволяла їм регулювати внутрішні відносини, відстоювати незалежність від зовнішніх сил і організувати військові заходи. На чолі кожної Славинії стояв вождь (“архонт” або “рікс”), оточений родоплемінною знаттю; в VIII – на початку IX ст. Славинії на Балканах (у тому числі і в оточенні володінь імперії) проявили тенденцію до

- перетворення на державні утворення. Процес цей призвів до виникнення сербських і хорватських князівств, але був перерваний Візантією на землях Фракії, Греції і Пелопоннеса (див.: *Литаврін Г. Г. Славини VII–IX вв.* – С. 193–203; *Іванова О. В. Литаврін Г. Г. Славяне и Византия.* – С. 84–90). Константин, мабуть, розумів термін і як місце розселення племені (або союзу племен), і як сукупність населення племені, і як особливу суспільну структуру, яка підпорядкована зовнішній силі (росам) і є в цілому її данником (пор.: *DAI.* – 28.19, 29.68, 30.94). Про те, що Славині в Русі у X ст. були великими племінними князюваннями, свідчить літопис при описі повстання древлян проти Ігоря, згадках про князювання “у Деревлянах” та ін.
- ⁵⁰⁰ Повідомлення Константина про “гори”, в яких рубають моноксилі, неясне. Пор. повідомлення Пселла про похід русів на Візантію в 1043, готуючись до якого роси “нарубали десь у глибині своєї країни ліс” для будівництва суден (*Михаїл Пселл. Хронографія.* – С. 95). В оповіданні про виготовлення моноксил інформатор використовував термін “гора”, розуміючи під ним лісову місцевість.
- ⁵⁰¹ Пристосування на човні для прикріплення весла; гніздо для весла.
- ⁵⁰² Константин виділяє три етапи побудови та спорядження моноксил. Перший, ймовірно, полягав у видовбуванні стовбурів дерев для майбутнього човна, розведенні бортів і ряду інших операцій (*Воронин Н. Н. Средства.* – С. 282; *DAI.* – II. – Р. 36). Ця частина роботи виконувалася на місці, в Славиніях (подібний опис підготовки флоту для походу Русі на Візантію в 1043 подає Пселл). Потім заготовки сплавалися по Дніпру до Києва, де їх оснащували веслами, кочетами тощо. При цьому, як вказує автор, використовувалося спорядження старих човнів, які, мабуть, прийшли в непридатність. Можна припускати, що тут нарощувалися борти і встановлювалися щогли (*Воронин Н. Н. Средства.* – С. 283–284; *Рыбаков Б. А. Киевская Русь.* – С. 319–321; *DAI.* – II. – Р. 36–37). Третій етап – переоснащення моноксил – проходив у кінці Дніпровського шляху в гирлі Дніпра. Г. Г. Литаврін припускає, що флотилія налічувала 100–200 суден (*Литаврін Г. Г. Древняя Русь.* – С. 65).
- ⁵⁰³ Найкращі погодні умови плавання по Чорному морю – у червні і липні. Восени роси повинні були покинути Константинополь, щоб встигнути до листопада – часу полюддя – повернутися до Києва. У червні ж 860 було скоєно перший напад росів на Константинополь. Тому можна припускати, що моноксилі збиралися у Києві в квітні, а травень ішов на їх спорядження. На плавання від Витичева до Константинополя на повільних торгових судах повинно було йти до 6 тижнів.
- ⁵⁰⁴ Ідентифікується з літописним *Витичевим* (с. Вітачів Обухів району Київської області, 1 згадка) – вище *Треполя* (Трипілля, 1 згадка в 1032); *Халеп* (с. Халеп’я, 1 згадка в 1093). Місто було на відстані денного переходу від Києва. Етимологія слов’янської назви неясна. Витичів охороняв Дніпровський брід, чим, ймовірно, пояснюється його особлива роль серед інших сторожових фортець, відзначених Константином.
- ⁵⁰⁵ Збір моноксил у Витичеві, а не в Києві пояснюється тим, що тут караван чекав судна, що йшли з Переяслава, який стоїть на р. Трубіж, що впадає в Дніпро за 50 км нижче Витичева. Переяславль не згадано Константином, при тому що в договорах Русі з греками X ст. він названий третім після Києва та Чернігова центром Руської землі. Витичів був місцем збору руських військ аж до XII ст. (*Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв.* – М., 1975. – С. 35–36). На Дніпровському шляху в серед. X ст. це була остання фортеця, підпорядкована “росам”, що й робило її пунктом для збору моноксил.
- ⁵⁰⁶ Нижче Витачіва – Переяслав, Канів, Родень, можливо *Воїнь* (1055) у гирлі Сули. Імператор описує шлях униз по Дніпру, вказуючи: а) дніпровські пороги як місця, що створювали особливі навігаційні складності (твір містить єдиний у

ранньосередньовічній літературі їх опис), і б) місця стоянок кораблів, що прямують до Константинополя. Називається 7 порогів. Автори Нового часу знають 9–12 і навіть 13–16 у залежності від того, чи вважалися деякі з них одним протяжним порогом з рядом уступів чи різними порогами (див.: *Описание речек сею стороною Днепра, и по той стороне Днепра. 1697 г. ноября в 20 день // Зап. Одесского ОИДР. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 580*, де зазначено 12 порогів; в описі, складеному Управлінням шляхами повідомлень у 1846, вказано 9).

Пороги були розташовані на території Дніпропетровської і Запорізької областей. Козацька “топонімічна традиція” побутувала у XVI–XVIII ст. Однак у I пол. XIX ст. утверджується нова, “офіційна” традиція, згідно якій порогами на Дніпрі вважалися 9 об’єктів. Це пов’язане не тільки з точним визначенням сутності термінів “забора” та “поріг”, але й зі здійсненням у XIX ст. робіт по покращенню судноплавства. В цілому пороги тягнулися на 67,7 км, їх небезпеку відзначало багато мандрівників.

⁵⁰⁷ Нижче йде опис 7 найбільших дніпровських порогів, назви яких Константин наводить у грецькій транслітерації і в перекладі (або з поясненням значення назви) грецькою мовою. Константин пропонує по дві назви порогів на двох мовах, які він називає “роською” і “слов’янською”. Друга група топонімів – безсумнівно східнослов’янська. В даний час загально визнано, що “слов’янські” назви порогів є давньоруськими.

Неясні співвідношення трьох елементів: “роської”, слов’янської назв і грецького перекладу або пояснення. У різних випадках їх співвідношення різне: від повного збігу всіх трьох елементів (для 2-го порога) до повної їх розбіжності (для 7-го порога). Якщо прийняти (з певними застереженнями і поправками) думку Константина про відповідність “роських” і слов’янських назв, як це робить більшість учених (А. Карлгрен передбачає початкове існування двох самостійних систем: *Karlgren A. Dneprfossernes nordisk-slaviske navne. – S. 14–25*), то очевидно, що одна із груп назв є перекладом іншої. Набув поширення погляд про слов’янське походження назв порогів, розташованих у зоні, що примикає до області розселення східних слов’ян (*Миллер В. О. Названия. – С. 19–31; Ekblom R. Die Namenen. – S. 151–174; Толкачев А. И. О названиях. – С. 36*). Це припущення підтверджується і тим, що при розбіжності значень “слов’янських” і “роських” назв переклад відповідає першим, а не другим.

⁵⁰⁸ Перший поріг – “Ессупі”, тобто “Не спи” – тотожний *Старокайдацькому* (1) чи *Кодацькому* (*Барсов Н. П. Очерки. – С. XII*), який згадується у XVII ст. Починався він біля пізнішої Кодацької фортеці (тепер – місто Дніпро) і складався з 4-х лав (уступів) довжиною 512 м; падіння води складало 63 м.

⁵⁰⁹ Імператорський манеж для кінно-спортивних ігор на території Великого палацу в Константинополі. Розміри невідомі, хоча вважається, що його ширина сягала 70 м (*DAI. – II. – P. 43–44*).

⁵¹⁰ Острівний.

⁵¹¹ Другий поріг – слов. “Осровуніпрах”, роське – “Улворсі”, тобто “Острівний поріг” – тотожний *Сурьському* (2) або *Лоханському* (2). Він починався за 8,5 км нижче Кодацького порогу. Обидва пороги включали ряд дрібних острівців. Сурьський мав довжину 85 м, падіння води 0,5 м і складався з 2-х лав. Лоханський мав довжину 150 м, падіння води 1,12 м і складався з 3-х лав. Оскільки ці пороги розташовувалися на невеликій відстані один від одного (бл. 500 м, згодом 1,33 км), можливо вони вважалися одним протяжним порогом (*Томсен В. Начало. – С. 55; Falk К.-О. Dneprforsarnas namn. – S. 25*).

⁵¹² Третій поріг – слов. “Теландрі”, тобто “Шум води” – тотожний порогу *Дзвонець* (4), відомому за джерелами XIX ст. Знаходився за 5 км нижче Лоханського порога. Мав 200 м у довжину, перепад води в 1,17 м, складався з 4-х лав.

- ⁵¹³ Ненаситець.
- ⁵¹⁴ Четвертий поріг Константина (слов. “Неасит”, роське – “Аїфор”, тобто “Де гніздяться пелікани”) тотожний *Ненаситецькому* (“Ненасить” з давньолатвійського – “пелікан”). Можливо слов’янська назва (“ненаситний”) пов’язана зі східнослов’янським *pejesуть*. Міць цього порога цілком відповідає такій назві. Поріг ототожнюється з відомим у XIX ст. порогом Ненаситецький (5), за 6,5 км (згодом 8 км) нижче 4-го порога. Цей ревучий поріг був найбільш небезпечним (особливо “Вир Пекло”), мав довжину 870 м, падіння води від 4,75 до 5,2 м і складався з 12-ти лав. Тут загинув князь Святослав.
- ⁵¹⁵ Про напади печенігів ідеться в повідомленні про переправу через Дніпро; небезпека цієї ділянки Дніпровського шляху неодноразово наголошується і в “Повісті минулих літ”: київські князі висилали до порогів охорону для супроводу “гречників” (купців, що торгували з Візантією) і т.д. (*ПСРЛ. – М., 1908. – Т. 2. – Ст. 468, 541*). Торговельні відносини “росів” з Візантією були можливі лише за умови миру з печенігами.
- ⁵¹⁶ Речі, що знаходяться в моносілах, згадуються й при описі першого порога. Ймовірно, маються на увазі товари для продажу в Константинополі. Можливо, крім рабів, роси везли до Візантії ікру і дорогу солону рибу (з сімейства осетрових), бо сезонний видобуток ікри в пониззі Дніпра збігався з часом проходу в Чорне море каравану на Константинополь (*Литаврин Г. Г. Древняя Русь. – С. 73*).
- ⁵¹⁷ Раби – єдиний вид “товару”, згаданий Константином у зв’язку з експедицією росів. Мабуть, рабів тримали в ланцюгах під час піших переходів біля порогів, щоб перешкодити втечі: про прецеденти втечі рабів від росів у Візантії свідчать договори Русі з греками 911 і 944. В серед. X ст. раби знаходили збут на ринках Константинополя.
- ⁵¹⁸ В X ст. вживалися візантійська (1574 м 16 см) і римська (1480 м) милі (*Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – Munchen, 1970. – S. 32–36*). Максимальна протяжність Ненаситецького порога – бл. 2,5 км, що в декілька разів менше зазначеної Константином довжини: 6 візантійських миль = 9 км. Мабуть роси висаджувалися на берег значно вище порога, а спускали моносіли значно нижче (*DAI. – II. – P. 48*).
- ⁵¹⁹ П’ятий поріг Константина (слов. “Вулніпрах”, роське – “Варуфорос”, тобто “Велика заводь”) тотожний *Вовнизькому* (а не Вільному, як називався останній, 9-й поріг). Константин не пояснює слов’янської і “роської” назв. Зв’язок назви порогу зі словом “хвиля” (роське “волна”) засвідчений українською назвою Вовніг, Волніг. Він ототожнюється з 6-им дніпровським порогом, який мав назву Вовнизький (Вовніг) і лежав за 14 км нижче Ненаситецького. Мав довжину 840 м, падіння води 2,83 м, складався з 4-х лав, мав найбільшу скелю – Гроза. “Перегукувався” з Ненаситцем.
- ⁵²⁰ Пояснення Константина “бо він утворює велику заплаву” не відповідає значенню ні “роського”, ні слов’янського топонімів.
- ⁵²¹ Шостий поріг Константина (слов. “Веручі”, роське – “Леандрі”, тобто “Кипіння води”) найімовірніше тотожний *Будильському*. Для нього Константин наводить усі три компоненти: “роська” назва, слов’янська і переклад, проте в існуючих інтерпретаціях вони не узгоджуються між собою. Слов’янська назва відображає давньоруське “вручі” (“киплячий”, “пузирчатий”). В. Томсен ототожнює його з Таволжанським, згаданим у XVI сп. і розташованим між Будильським (7, Будилівський, Будило) і Лишнім (8). Однак Таволжанський не є в повному розумінні порогом і навіть, як правило, не позначався на картах. Будильський знаходився за 3,2 км нижче Вовнизького, мав 300 м у довжину, перепад води в 0,57 м і складався з 2-х лав. Між Будильським і Лишнім була відстань у 17 км.

- Довжина Лишнього 106,7 м, перепад води – 0,06 м, він складався із двох лав і був найменш небезпечним.
- ⁵²² Сьомий поріг – слов. “Напрезі”, роське – “Струкун”, тобто “Малий поріг” – тотожний *Лишньому* (8) або *Вільному* (9). Три компоненти назви цього порога не відповідають один одному ні морфологічно, ні семантично. Зазвичай поріг ототожнюється з восьмим або з дев’ятим, які називалися відповідно Лишний і Вільний. Вільний знаходився за 4,8 км нижче Лишнього, мав у довжину 853 м, падіння води – 1,85 м, складався з 6-ти лав. Особливо складним для проходження було “Вовче Горло” – вузький прохід між острівцями Крячиним і Шкварчівим.
- ⁵²³ “Переправу Крарія” ототожнюють із засвідченою з кінця XVI ст. назвою броду “Кічкас”, розташованого за 15 км нижче порога Вільний, останнього з дніпровських порогів (тепер – район Запоріжжя). Як випливає з тексту, брід Кічкас був важливим пунктом на торгових шляхах півдня Східної Європи. Тут перетиналися Дніпровський шлях із шляхом з Києва до Криму (Херсон), а також маршрути сезонних міграцій печенігів; можливо, саме тут проходила дорога в Хозарію, на Нижню Волгу і в Таматарху (Тмутаракань). Остання пов’язувалася з Києвом також водним шляхом: через Дніпро і Чорне море.
- ⁵²⁴ *Херсоніти, [йдучи] з Росії* – мешканці Херсона, які поверталися додому з Русі.
- ⁵²⁵ Йдеться про печенігів, які жили на правобережжі Дніпра і переправлялися на лівий берег, щоб продовжувати шлях до Херсону.
- ⁵²⁶ Про зв’язки Русі з Херсоном у X ст., переважно торгові, можна судити по глиняній тарі – залишках амфор, вироблених у Херсоні, які зустрічаються на давньоруських поселеннях по Дніпровському шляху аж до Гнездова (*Археология Украинской ССР. – Т. 3. – С. 476, 547*). А. Л. Якобсон передбачає, що найбільш інтенсивними були зв’язки херсонітів із “росами”, що облаштувалися в X ст. в Тмутаракані (хозарська Таматарха); за договором із греками 944 Русь зобов’язана була захищати Корсунську землю від чорних болгар, які жили в Приазов’ї, руський же князь не мав права контролю над містами “Корсунської країни”, що може свідчити про безпосередню близькість бази руських дружин до Херсону (*Якобсон А. Л. Крым. – С. 57–61*). Втім, питання про час появи давньоруського населення в Криму і в Тмутаракані залишається дискусійним.
- ⁵²⁷ Дані археології та непрямих писемних свідчень про ширину іподрому в Константинополі (він знаходився біля Великого імператорського палацу і використовувався для спортивних змагань і святкових церемоній) розходяться (бл. або понад 100 м). Ширина Кічкаської переправи визначається в 150–180 м.
- ⁵²⁸ Високий правий берег Дніпра, з якого до переправи спускалися печеніги.
- ⁵²⁹ *Острів Св. Григорій* – о. Георгія, о. Хортиця Запорізької області, що лежить в декількох кілометрах нижче броду Кічкас. У Воскресенському літописі (під 1223) названий він Варязьким островом (*ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 130*). На поч. XII ст. постійно використовувався як база русів проти половців, а згодом і монголо-татар. На острові виявлено залишки давньоруського поселення, найдавніший шар якого датується X–XI ст. Про торгівлю активність населення свідчать виявлені арабські монети (*Сокульский А. Л. и др. Раскопки славянского поселения на острове Хортица // Археологические открытия. – 1976 г. – М., 1977. – С. 373–374*). Під час будівництва Дніпрогесу в 1928 біля Хортиці на дні Дніпра були виявлені 4 мечі і один клинок без рукоятки. Судячи з написів, клинки – франкського походження, по орнаментатції руків’я – змонтовані в Скандинавії у II пол. X – поч. XI ст.; ще один меч X ст. знайдений у протоці гирла Дніпра (*Кирпичников А. И. Русское оружие. – М.; Л., 1966. – Вып. 1. – С. 29, 48–49, 78*). Найменування острова дане йому християнами, можливо русами. Тоді поданий опис язичницьких обрядів, що здійснювалися росами на початку їх

шляху до Константинополя, можна розцінити як вияв свідомої конфронтації з прихильниками християнства, що проникало в Русь (острів носив ім'я святого).

- ⁵³⁰ Ритуал жертвоприношень на о. Св. Григорія включав поклоніння дубу (*Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1928. – Вып. 1. – Гл. 19; Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования. – С. 6–167*), принесення в жертву півнів (*Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1928. – Вып. 3. – С. 165–166*) і дрібні приношення їжі божествам. У східнослов'янських заговорах дуб (береза тощо) міг виступати як світове дерево, розташоване на острові серед океану (*Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования. – С. 31–32*), що нагадувало реальну ситуацію на о. Хортиця перед виходом у Чорне море. Ритуали, присвячені світовому дереву, наділялися найбільшою сакральністю: ймовірно, стріли, встромлені по колу, захищали сакральну територію, на якій відбувався обряд. У слов'янській традиції, висхідній до індоєвропейської, дуб – дерево громовержця Перуна, атрибутом і зброєю якого вважалися стріли (*Там само. – С. 85–86*; пор. знахідки стріл на слов'янському святилищі на р. Воргол: *Москаленко А. Н. Святилище на р. Воргол // СА. – 1966. – № 2. – С. 203–209*). Перуном присягалися Олег і його дружина; із вдячністю до вищої суті зверталися, мабуть, і роси, які пройшли пороги – найнебезпечнішу частину шляху.

Саме на водних артеріях, пов'язаних із активністю росів, виявлені дві язичницькі пам'ятки, що свідчать про культ дуба: перший був виявлений на дні Десни між Черніговом і Остром – стовбур дуба із устромленими в нього чотирма кабанячими іклами (*Каргер М. К. Древний Киев. – Т. 1. – С. 159–160*); другий такий же дуб був знайдений під час розчищення русла Дніпра нижче гирла Десни: в його стовбур було вставлено дев'ять кабанячих щелеп. Імовірно, дуб стояв біля переправи через Дніпро на перетині шляху з Чернігова до Києва і “з варяг у греки” (*Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян // СЭ. – 1979. – № 2. – С. 106–115*). Жертвоприношення птахів пов'язане, мабуть, із ворожінням про майбутнє плавання. Жертви півнів, яких топили (за повідомленням Лева Диякона) воїни Святослава в Дунаї, а також півня і курки, кинуті у похоронний човен в оповіді Ібн Фадлана, – пов'язані з поховальним і поминальним культом.

- ⁵³¹ Роси остерегалися нападів печенігів аж до р. Селіни. Поправка усуває очевидне протиріччя в тексті, хоча не знімає повністю сумнівів, оскільки роси боялися печенігів і в районі порогів, а не тільки починаючи від о. Св. Еферія.

- ⁵³² Тотожний Суліні, центральному з трьох рукавів дельти Дунаю (*DAI. – II. – P. 57*).

- ⁵³³ *Острів св. Еферія* – Елевферія, о. Березань Миколаївської області напроти дельти Дніпра. Часом о. Св. Еферія ототожнюють із західною частиною Кінбурнської коси – у давнину острів, що омивався лиманом, морем і рукавом Дніпра (*Погорелая В. В. Остров св. Эферия // Древнейшие государства на территории СССР, 1984 г. – М., 1985. – С. 188–198*). Археологія засвідчує тимчасовий, але поновлюваний характер заселення о. Березань у X–XI ст., що пов'язано з проживанням там моряків і рибалок (*Горбунова К. С. О характере поселения на острове Березань // Проблемы археологии. – Л., 1979. – Вып. II. – С. 170–174*). Там роси переоснащували свої моносіли для морської подорожі.

Про важливість о. Св. Еферія і для росів, і для візантійців свідчить договір 944: руси не мали права зимувати в гирлі Дніпра, на Білобережжі і біля Св. Еферія. З настанням осені вони повинні були вирушати в Русь (*ЛР. – С. 28*), що відповідає відомостям Константина про початок полюддя в листопаді. Проте заборона росам зимувати на о. Еферія навряд чи пов'язана з полюддя або зі спробами росів використовувати стоянку для будь-яких інших подорожей по морю пізньої осені. Швидше за все, вона обумовлена побоюваннями з боку візантійців конкуренції, яку роси як рибалки і добувачі солі могли б скласти херсонітам, якби стали тут постійними поселенцями (див.: *Литаврин Г. Г.*

- Древняя Русь*. – С. 73). Подальший шлях росів по морю розділений на денні переходи (вночі плавання припинялося, човни причалювали, і люди сходили на берег). Одним із найдовших одноденних переходів був, імовірно, перший: від о. Св. Еферія до гирла Дністра – бл. 230 км. У гирлі Дністра роси зупинялися на ніч не на березі (зі страху перед печенігами), а на островах або мілинах дельти.
- ⁵³⁴ Річка в басейні Дністра; її назва (“Біла”) була пов’язана з назвою міста Аспрокастро (Білгород). Під час написання трактату місцевість біля р. Аспрос контролювалася печенігами (з настанням весни сюди пересувалися кочовища).
- ⁵³⁵ Від Селіни (гирло Дунаю), згідно Константину, починається “земля Булгарії”, де роси не бояться не тільки печенігів, а й нікого, тобто перш за все болгар. Г. Г. Літаврін (*Древняя Русь*. – С. 73–74) у зв’язку з цим передбачає, що право руських торговельних караванів зупинятися на землях Болгарії було затверджено спеціальним болгаро-руським договором, укладення якого слід, мабуть, відносити до початку правління Ольги (945–946); не виключено, що на цих стоянках роси здійснювали торгові операції і з болгарськими купцями (як на шляху до Константинополя, так і при поверненні).
- ⁵³⁶ Коноп ідентифікується в даний час із с. Летя в Північній Добруджі (Румунія) (*Там само*. – С. 349, 477). Звісно ж, денний перехід від Дунаю до Конопи (як і наступний) – найменші по протяжності (див. також переходи від р. Варни до р. Дичини). Це свідчить про те, що зупинки росів мали на меті не тільки відпочинок, але й відвідування торгових пунктів на болгарському узбережжі.
- ⁵³⁷ Сучасна Констанца в Румунії. Далі – лагуна в тексті рукопису. Р. Дженкіне пропонує заповнити її словами “від Констанції”.
- ⁵³⁸ Тепер р. Провадія, гирло якої знаходилося в районі Одессос (тпер Варна).
- ⁵³⁹ Ріка Дичина – сучасна Камчія, її гирло – між Варною і Несебром. Слов’янське плем’я (чи союз племен) “северів” було і на Балканах; стоянки росів біля Констанції, Дичини і Варни знаходилися в районі розселення цього союзу северів, який як особлива Славнія ще в II пол. VIII ст. користувався правами автономії в Першому Болгарському царстві і мав значну військову силу (*Литаврін Г. Г. Формирование и развитие*. – С. 152–153).
- ⁵⁴⁰ Зауваження “все це відноситься до землі Булгарії” дозволяє припускати, що саме р. Дичина (Камчія) служила під час написання праці кордоном між Болгарією і Візантією. Причорноморські міста Анхіал (Поморіє), Созополь і Месемврія не раз переходили з рук у руки в IX ст.. Завойовані Симеоном, вони були повернуті Петром імперії за договором 927 (*DAI*. – П. – Р. 58; пор. : *История на България*. – Т. 2. – С. 370; *Литаврін Г. Г. Древняя Русь*. – С. 75, прим. 22).
- ⁵⁴¹ Сучасний Несебр. Тут залишалася до повернення велика частина торгових суден і більшість веслувальників і воїнів, які супроводжували купецьку флотилію росів. У Константинополь відправлялись лише товари (можливо, на візантійських суднах) і купці (як і посли князя і знаті росів), які згідно договорів 911 і 944 мали право до 6 місяців розташовуватися в передмісті столиці “Св. Мамонт” (поблизу однойменного монастиря на північному березі Золотого Рогу). Загальна чисельність росів, які прибували з одним караваном, складала не менше тисячі осіб, і з міркувань безпеки столиці та її жителів, виражених у договорі 944, у відведеній росам резиденції могла розміститися лише $\frac{1}{10}$ прибулих (*Литаврін Г. Г. Древняя Русь*. – С. 63–68).
- ⁵⁴² Виходячи з множини терміну “архонт”, можна припускати існування декількох дружин з ватажками-архонтами, які збирали полюддя, як у випадку зі Свенельдом і Ігорем, що стягували данину з древлян (*ЛР*. – С. 30), або декількох архонтів у одній дружині. Пор. згадуваних “князів руських” у договорі Ігоря з Візантією 944 (*Там само*. – С. 28) і згадку про “архонтів Рсії” в описі Константином Багрянородним прийому Ольги.

⁵⁴³ Можливо, вислів “усі роси” відповідає словосполученню “уся русь” у договорах із греками (*ЛР*. – С. 30; *ДАІ*. – II. – Р. 59). Ще Б. Д. Греков вважав, що “уся Русь” означає в даному контексті дружину, котра збирає полюддя (*История СССР*. – М., 1947. – С. 74); пор. заміну слів “уся русь” у легенді про покликання варягів (*ЛР*) на вираз “дружина многа” (*НПЛ*. – С. 106). Фіксація подібного вислову відзначена вже у договорі Олега 911. Вислів “усе роси” у Константина і “уся Русь” у літописі можливо сягають традиційного позначення учасників походу, в тому числі морського. Таким чином, до середини X ст. зберігається традиційне соціальне значення терміну “русь” (поряд із етнічним).

⁵⁴⁴ Полюддя здійснювалося взимку і означало об’їзд князем з дружиною підвладних йому територій з метою збору данини, а пізніше і саму данину. Б. О. Рибаків відтворив маршрут полюддя по кільцю річок: послідовність полюддя, можливо, відображена в перерахуванні Константином слов’янських племен. Спочатку збирачі полюддя вирушали до найближчого від Києва племені древлян (вервіан); повідомленням про початок полюддя у древлян відповідають і відомості літопису про стягнення Ігорем данини з древлян восени, коли починалося полюддя. Потім збирачі данини прямували через Любеч по Дніпру до дреговичів (другувітів) аж до Смоленська в кривицьке Верхнє Подніпров’я, потім по Десні до сіверян (северів) і через Чернігів і Вишгород поверталися до Києва. Передбачуваний маршрут включає всі п’ять міст, перерахованих на початку глави. За Рибаківим, руси в ході полюддя здійснювали короточасні зупинки в спеціальних пунктах – становищах, куди звозили данину (*Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР*. – 1979. – № 2. – С. 39–47; *Рыбаков Б. А. Киевская Русь*. – С. 318–329). Однак у Гніздові (воно, а не Смоленськ, мабуть, служило поворотним пунктом “кружляння”) дружина в X ст. стояла постійно; до постійних погостів можна віднести і Шестовиці, і Седнев на Чернігівщині, та інші погости поза зоною, охопленою полюддя на території “інших Славиній”, чії племінні назви не згадані Константином.

Найдавніші звістки про щорічні об’їзди (“полюддя”) “царем” слов’ян і про збір данини одягом містяться в творі арабського автора X ст. Ібн Руста (*Новосельцев А. П. Восточные источники*. – С. 389; *Новосельцев А. П. Арабские источники об общественном строе восточных славян IX – первой половины X в. (полюдые) // Социально-экономическое развитие России*. – М., 1986. – С. 22–26). Беручи участь у полюдді, роси сприяли оформленню в східнослов’янському суспільстві системи збору данини. Продукти данини – віск, мед, хутра, раби – реалізовувалися на зовнішніх ринках, у тому числі у Візантії. Частково це підтверджується матеріалами дружинних курганів, розташованих біля цвинтарів і в самому Києві, які містять монети, залишки тканин і предмети розкоші з Візантії і країн Сходу. Після полюддя роси вирушали до Візантії, торгові відносини з якою регулювалися договорами 911 і 944. За даними археології, розквіт торгівлі з Візантією почався саме в X ст.; знахідки візантійських монет зафіксовані по всьому шляху “з варяг у греки”. Такі форми експлуатації, як збір данини і орієнтація на зовнішні ринки характерні для ранньофеодальних держав. Полюддя зберігалось до XII в. як фіксована грошова повинність.

⁵⁴⁵ Етнонім позначає *древлян* – східнослов’янський союз племен, що населяв територію між Дніпром, Горинню і верхів’ям Південного Бугу. Древляни убили князя Ігоря, який намагався повторно зібрати данину, але були підкорені його вдовою Ольгою в 945–946 – події, актуальні в момент складання трактату, який підтверджує залежність древлян від київського князя. Археологічні пам’ятки древлян X ст. вивчені слабо: відомі загальнослов’янські напівсферичні кургани з трупоспаленням або трупопокладенням без похоронної ями (*Седов В. В. Восточные славяне*. – С. 101–106).

⁵⁴⁶ Ототожнюються з дреговичами – східнослов'янським племінним союзом, що населяв територію між Прип'яттю і Західною Двіною. Їх археологічні пам'ятники X ст. досліджені мало: відкриті загальнослов'янські напівсферичні кургани з трупоспаленням і трупопокладенням (Седов В. В. *Восточные славяне*. – С. 113–119).

⁵⁴⁷ Мова йде про кривичів.

⁵⁴⁸ Ототожнюються з *сіверянами* – племінним союзом, що населяв поріччя Десни, Сейму і Сули. Територія сіверян збігалася з ареалом Роменської культури VIII–X ст.; до середини X ст. лісостепове лівобережжя Дніпра аж до гирла Сейму, можливо, було підпорядковане безпосередньо Києву, про що свідчить однорідність археологічних пам'яток на Правобережжі і Лівобережжі, а також дружинний некрополь X ст. в Седневі (Зайцев А. К. *Черниговская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв.* – М., 1975. – С. 63–66) і різноплеменний некрополь у Гочеві (Седов В. В. *Восточные славяне*. – С. 139 і наст.).

⁵⁴⁹ У переліках слов'янських племен Константин не згадує полян – східнослов'янське плем'я в Середньому Подніпров'ї з центром у Києві. У цьому бачили свідчення ототожнення ним полян і росів (Пархоменко В. А. *У истоков русской государственности (VIII–IX вв.)*. – Л., 1924. – С. 39–41, 51–53, особливо 54; Тихомиров М. Н. *Происхождение названий “Русь”*. – С. 77; Левченко М. В. *Очерки*. – С. 205–208). Ця точка зору суперечить тексту Константина, де під “росами” розуміється великокнязівська дружина.

Поляни раніше інших слов'ян втратили свої племінні особливості, включившись у процес консолідації давньоруської народності: для літописця початку XII в. вони “поляни, яких нині звать Русь” (ЛН. – С. 14). Останній раз в історичному контексті вони згадані під 944 у війську Ігоря (Там само. – С. 25) поряд із варягами, руссю, словенами, кривичами і тиверцями, яких болгари називали вже загальним найменуванням – “ідуть руси” (Там само. – С. 25). Разом із тим, як це має місце у зв'язку з лендзянами, Константин згадує поряд із вервіанами-древлянами, другувітами, кривітеїнами, северіями й “інших слов'ян, які є пактіотами росів” (“ультіни, дервленіни, лензаніни та інші слов'яни”).

Перелік східних слов'ян у Константина в істотній частині близький до позначень Славиній, відомих на Балканах: там є паралелі для етніконів дреговичів, кривичів, сіверян. Можливо ці відповідності відображають процеси розселення слов'ян із прабатьківщини на Балкани і по Східній Європі (див.: Трубочев О. Н. *Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопр. языкознания*. – 1974. – № 6. – С. 48–67; Иванов В. В., Топоров В. Н. *О древних славянских этнонимах // Славянские древности*. – Киев, 1980. – С. 11–45). Тобто, Русь фактично обмежувалася територією, освоєною полудням київського князя (Рыбаков Б. А. – 1964. – С. 36–37). Таким чином, якщо звернутися до названих у візантійському трактаті руських міст, то Руссю у вузькому сенсі слід вважати, згідно Константину, Київську, Чернігівську і Переяславську землі, тобто територію Придніпров'я. Отже, роси – це дружина, а слов'яни – племена.

⁵⁵⁰ Пактіоти – данники, союзники.

⁵⁵¹ У подібному значенні “харчування” згадується в “Повісті минулих літ” (1018, 1069), коли дружина розводиться по містах “на покорм” (Паушто В. Т. *Черты...* – С. 52). Ібн Руста повідомляє, що “руси харчуються лише тим, що привозять із землі слов'ян”; більш детальне повідомлення Гардізі: “Завжди 100–200 з них ходять до слов'ян і насильно беруть у них на своє утримання, поки там знаходяться” (Новосельцев А. П. *Восточные источники*. – С. 397, 400). Таким чином, збір данини-полуддя супроводжувався “годуванням” князя і дружини.

⁵⁵² Початок квітня – середня дата льодоходу в Верхньому Придніпров'ї.

- ⁵⁵³ Поширене у візантійській літературі (як і термін “ромеї”) позначення Візантії.
- ⁵⁵⁴ Зауваження про кайданах – явна інтерполяція. У руських літописах воно відповідає етнікону “торки”. Уперше в “Повісті минулих літ” згадуються під 985. У візантійських джерелах найраніше вживання терміна – у Константина Багрянородного. В основному зустрічається в джерелах XI ст. Відомі й інші візантійські найменування узів-торків: огузів і гуннів.
- Тюркські кочові племена узів (огузів) у X ст. населяли території на північний схід від Каспійського моря, між Волгою і Аральським морем. Ще в заволзьких степах почався процес не тільки витіснення печенігів, а й злиття з печенігами огузьких (торчеських) племен, які йшли зі сходу і на що звернули увагу вже сучасники, наприклад Ібн Фадлан (*Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана*). Вчені не схильні виділяти самостійний торчеський період в історії півдня України, оскільки узи кочували в донських і придніпровських степах недовго: вони пройшли по Причорномор’ю на Балкани, кинувшись до візантійських меж (*Археология СССР. Степи Евразии. – С. 213*).
- ⁵⁵⁵ Огузи вигнали печенігів з межиріччя Волги – Уралу – Емби у 894.
- ⁵⁵⁶ **Константин Багрянородний. Об управлении империей.** – М. : Наука, 1991. – С. 155, 137, 159.
- ⁵⁵⁷ Межиріччя Ітилю і Геїха як місця розселення печенігів – це межиріччя Волги – Уралу – Емби (*Бартольд В. В. Соч. – Т. 5. – С. 91, 204; Плетнева С. А. Печенеги. – С. 163; Marquart J. Streifzuge. – S. 78–79; Minorsky V. Hudud al-‘Alam. – P. 313, 443; ZA. – Т. II. – Cz. 2. – S. 96*). Відомості про розселення печенігів містить також так звана “Анонімна записка про народи Східної Європи” (II пол. IX ст.). Її фрагмент із важливими даними зберігся в скороченому вигляді у географа поч. X ст. Ібн Руста, а в розширеному (і більш точному, хоча і більш пізньому, ніж у Ібн Руста) вигляді – у перського географа XI ст. Гардізі.
- ⁵⁵⁸ Згідно уривку “Анонімною записки”, край печенігів лежав на відстані 17 днів шляху від Гурганджа (тепер Куня-Ургенч у Туркменістані), маючи сусідами на сході – кипчаків, на південному заході – хозар і на заході – слов’ян. Сама область печенігів простягалася на 30 днів шляху. Про сусідство печенігів з кипчаками свідчать і інші східні автори (*Бартольд В. В. Соч. – Т. 5. – С. 205–206*). Відомості Константина про сусідство печенігів з узами (гузами, огузами) знаходять також відповідність у даних “Анонімною записки” (в передачі Гардізі), згідно з якою на відстані 17 днів шляху від печенігів лежало місто Гургандж; шлях до нього проходив повз Аральське море. “Узи” Константина – це огузьке населення зазначених середньоазійських областей. Дані “Анонімною записки” про сусідство печенігів з хозарами на південному заході і слов’янами на заході підтверджують звістки Константина про Волгу (Атиль) як початковий західний рубіж кочових печенігів. У кінці IX ст. печеніги перейшли Волгу, їх кочовища просунулися далеко на захід і стали прикордонними з хозарами і слов’янами.
- ⁵⁵⁹ 50 років тому, тобто в 898–902, якщо орієнтуватися на прийняте в науці датування написання DAI. Однак це місце знаходиться в очевидному протиріччі з наступним нижче свідченням (37.10–14), що вигнані (50 років тому) узами печеніги вже 55 років, тобто з 893–897, володіють новими місцями, відібраними ними в угрів. Час вигнання узами (в союзі з хозарами) печенігів відносять до 894.
- ⁵⁶⁰ Повідомлення про володіння узів (гузів) у межиріччі Волги і Уралу підтверджують східні географи X ст. ал-Істахрі і Ібн Хаукаль. На заході їх сусідами були хозари і булгари (в нижньому і середньому Поволжі), на сході (в Прибалхашші) – карлуки, на півночі (в Прииртишші) – кимаки. Кордоном між гузами і кимаками був Ітиль (?). Відомості про гузів містить також звіт арабського мандрівника Ібн Фадлана, який пройшов через їх землі на шляху до волзьких болгар (*Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана. – С. 125–128*).

- ⁵⁶¹ Тут передбачається лакуна: був зазначений рік від створення світу та індикт.
- ⁵⁶² Локалізація “країни” угрів (зайнятої печенігами) залишається спірною. Дата оволодіння новими господарями цією землею визначалася по-різному.
- ⁵⁶³ Звістку про переселення печенігів в результаті воєн з гузами і хозарами на територію угрів (“турок”) можна порівняти з повідомленнями арабо-перських географів X ст. ал-Істахрі і Ібн Хаукаля, за якими печеніги завоювали землі “між хозарами і Румом” (Візантією), відрізавши їх від володінь русів (BGA. – Т. I. – Р. 10; BGA. – Т. II/2. – Р. 15). Подібна інформація є у перському анонімному творі “Худуд ал-‘Алам” (80-ті роки X ст.), де сказано, що печеніги, покинувши місця колишнього проживання, розселилися на території “між хозарами і Румом” (Minorsky V. *Hudud al-‘Alam*. – § 47). Можливо відомості останніх двох творів походять із книги ал-Істахрі, відомості якого залежать, у свою чергу, від творів географа кінця IX ст. ал-Балха (його праця не збереглася). Вказівки східних авторів на появу печенігів у південноруських степах підтверджуються і ПМЛ, і “Хронікою” Регінона. Археологічно місця проживання печенігів визначені на просторі від Дону до Прута (Плетнева С. А. *Печенеги*. – С. 163), де вони зіткнулися з уграми, візантійцями і молодістю Руссю (Gyorffy G. *Sur la question*).
- ⁵⁶⁴ Термін “фема” вживається тут не в його технічному, звичайному для імператорської канцелярії X ст. значенні (військово-адміністративний округ), а як позначення місця, області розселення і навіть самого племені.
- ⁵⁶⁵ Найменування “фем” печенігів після їх переселення в басейн Дніпра (4 на Схід від Дніпра, 4 – на Захід) вважаються їх племінними назвами. Усі форми цих назв – короткі і розширені – мають в основі тюркську форму і піддаються перекладу (Баскаков Н. А. *Тюркские языки*. – С. 129; Nemeth J. *Zur Kenntnis*. – Р. 219–224; Nemeth J. *Die Inschriften*. – S. 50). У ряду племінних назв присутній елемент кольору (голубий, сірий, чорний, темний, кольору деревної кори) – дуже характерне для кочових народів явище.
- Структура поділу “фем” (племен), описана Константином: 8 округів, що складаються з 40 родів, розділених на 2 частини, кожна – по 4, нагадує племінну структуру і сучасних кочових народів (Плетнева С. А. *Печенеги*. – С. 192). На чолі цих округів (племен) стояли “архонти”, тобто племінні вожді, імена яких у тюркському варіанті виглядають так: Майчан, Коельо, Коркут(ан), Й(а)пан, Кайдум, ката, Йазі/Йазай, Бота(н) (Баскаков Н. А. *Тюркские языки*. – С. 129). 40 родів печенігів на чолі з архонтами мали ще й “нижчих” ватажків.
- ⁵⁶⁶ Тут автор глави уникає питання про сезонні перекочування печенігів (мабуть, названих тут чотирьох “фем”) з лівого берега на правий; ця проблема пов’язана з періодичними змінами відносин у середовищі самих печенізьких “фем” і взаємовідносинами кочівників з Руссю, Візантією, Херсоном.
- ⁵⁶⁷ *Клімати* – феми.
- ⁵⁶⁸ Давньоруське плем’я *уличів*, яке мешкало між Південним Бугом і Дніпром.
- ⁵⁶⁹ Давньоруське плем’я *древлян*, яке займало межиріччя Дніпра і Горині.
- ⁵⁷⁰ Мова йде про *лучан*. Дане свідчення дозволяє зробити висновок, що лендзяни були сусідами поляків, древлян і уличів, а також межували з кочів’ями печенігів. У зв’язку з цим заслуговує на увагу такий відомий за пізніми (XVI ст.) джерелами топонім, як *Silva Pieczyngarum* – болотистий ліс між Стрвґжем, верхнім Дністром і Луквою (Kuczynski S. M. *Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 // Slavia antiqua*. – 1956. – Т. 5. – S. 274), який отримав свою назву, очевидно, за сусідство з печенізьким степом. Він, імовірно, й позначає південний кордон розселення лендзян. Судячи з усього, на півночі територія лендзян охоплювала, щонайменше, басейн південних притоків Прип’яті, оскільки лендзяни сплавливали моноксілі до Києва (ДАІ. – II. – Р. 33). Окреслений район розселення лендзян збігається з ареалом поширення особливого виду курганных поховань,

обмежених басейном верхньої Прип'яті на півночі, верхів'ями Дністра на півдні, річкою Горинню на сході і басейном Західного Бугу на заході. Археологи пов'язують ці кургани з таким племінним об'єднанням східних слов'ян, як волиняни – бужани, які проживали, за свідченням “Повісті минулих літ”, у басейні Західного Бугу (Седов В. В. *Восточные славяне*. – С. 94–102).

Встановлені відповідності між результатами аналізу письмових джерел і археології дозволяють нині впевнено локалізувати лендзян Константина на Волині і ототожнити їх із східнослов'янськими волинянами. Тільки з твору Костянтина відомо про підпорядкування цього об'єднання Києву в середині Х ст. Відомості Константина про місце проживання лендзян не дозволяють локалізувати їх у східній частині Малої Польщі – Сандомирській землі, як пропонував Х. Ловмянській (*Lowmianski H. Ledzianie*. – С. 97–114). Залишається, однак, неясним, чому східнослов'янське племінне об'єднання позначено у Константина терміном, який служив пізніше у східних слов'ян і угорців для позначення польської народності. У зв'язку з цим Т. Василевський припустив, що “лендзяни” – інша назва волинян (*Wasilewski T. Dulebowie*. – С. 181–187). Однак саме для цієї східнослов'янської групи відомий ряд її назв, що змінювали одна одну: дуліби – бужани – волиняни (пор.: у вступі до “Повісті минулих літ”: “бужани, – бо сидять вони по ріці Бугу, – а потім волиняни” і “дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни” (*Limonis руський*. – С. 6, 8). Крім того, в “Баварському географі” ІХ ст. *Lendizi* і *Busani* поміщені в різних місцях як назви різних племінних об'єднань (*Horak B., Travnicek D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii* (tzv. *Bavorsky geograf*). – Praha, 1956. – С. 2–3).

Інша точка зору, згідно з якою назва “лендзяни” була поширена на це об'єднання східних слов'ян тому, що в часи, які передували утворенню Давньоруської держави, воно було підпорядковане польському племінному об'єднанню з такою ж назвою (*Lowmianski H. Ledzianie*. – С. 112–114), що не спирається на прямі свідчення джерел: про таке плем'я на території Польщі нічого не відомо. Населення Південної Польщі, що межувала з майбутніми давньоруськими землями в ІХ ст., судячи з даних “Баварського географа” (*Horak B., Travnicek D. Descriptio*. – С. 3) і доповнень короля Альфреда до “Історії” Орозія (*ММФН*. – III. – С. 338), носило назву “вісляни”. Питання про те, чому Константин назвав волинян лендзянами, залишається відкритим.

⁵⁷¹ Раннє свідчення про назву території розселення фінського племені – мордві.

⁵⁷² Важливе свідчення для вирішення питання про кордони між Болгарією і печенігами в середині Х ст.

⁵⁷³ У Ібн Фадлана є відомості про кочів'я печенігів, які мешкали серед гузів, що підтверджує інформацію Константина. Ібн Фадлан відзначає бідність і невлаштованість цих печенізьких племен, що відірвалися від своїх співплемінників (*Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана*. – С. 130).

⁵⁷⁴ В назві печенізьких фортець – тюркська основа. Друга складова частина більшості назв, які звучать у передачі Константина як “гатий” чи “катий”, означає “укріплення” (*Баскаков Н. А. Тюркские языки*. – С. 129; *Nemeth J. Die Inschriften*. – С. 51). Давньоіранські запозичення в мови західнотюркських груп відбулися давно (*Баскаков Н. А. Тюркские языки*. – С. 32–33). Отже, назви фортець перекладаються так: Тунгати – Тун-катай, “мирна фортеця”; Кракнакати – Карак-катай, “сторожова фортеця”; Салмакати – Салма-катай, “патрульна фортеця”; Сакакати – Сака-катай, “фортеця на палях”; Гіеукати – Іайу-катай, “воєнна фортеця” (*Баскаков Н. А. Тюркские языки*. – С. 129; *Nemeth J. Die Inschriften*. – С. 51). Лише назва фортеці Аспрон не пов'язана з тюркською мовою. Вона означає в перекладі з грецької “Біла” й ідентифікується з Білгородом Дністровським (*DAI. II. P. 57*).

- ⁵⁷⁵ Константин серед 8-ми печенізьких племен, які переселилися в українські степи, виділяє три племені під назвою “кангар”. Їх назви відповідають характеристиці кангарів як “мужніх і благородних”. Це племена, “які вирізняються заслугами”, “голубого чура” і “йула кольору деревної кори”. Два останні племені мали високих посадових осіб (“чур” і “гіла”).
- ⁵⁷⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 35–37.*
- ⁵⁷⁷ Про подорож Ольги до Царгорода детально розповідає і Константин VI Багрянородний, наводячи дату першої аудієнції в нього і дату від’їзду Ольги. Говориться про це і в “Новгородской первой летописи младшего извода” (хоча Ольгу там хрестить Іоанн Цимісхій).
- ⁵⁷⁸ Діяльний.
- ⁵⁷⁹ Ідеться про біблійних отроків Ананію, Азарію та Мисаїла, які не згоріли у полум’ї печі, куди їх звелів кинути вавілонський цар Навуходоносор.
- ⁵⁸⁰ Це уривок із молитви, яку співають під час охрещення за православним обрядом.
- ⁵⁸¹ *Константин Багрянородный. О церемониях // Известия государственной академии материальной культуры. – № 91. – М. : ОГИЗ, 1934. – С. 47–48.*
- ⁵⁸² Тобто після описаного раніше прийому сарацинського посла. Прийом проходив у розкішному залі в Магнаврі (у палаці був знаменитий зал трону Соломона), де, за словами продовжувача Феофана, зазвичай відбувалися прийоми найбільш визначних із іноземців; Ольга названа “ігемоном” і “архонтисою” русів.
- ⁵⁸³ Тобто “руської”.
- ⁵⁸⁴ В середу (у греків понеділок вважався другим днем тижня).
- ⁵⁸⁵ Так візантійці називали іноземних правителів.
- ⁵⁸⁶ Прислужниці.
- ⁵⁸⁷ Тобто логофет дрома – начальник відомства пошт, комунікацій та зовнішніх зв’язків.
- ⁵⁸⁸ Ці “питання” зводилися до взаємних вітань.
- ⁵⁸⁹ Посли.
- ⁵⁹⁰ Так само.
- ⁵⁹¹ Сад, оранжерея.
- ⁵⁹² Зал палацу.
- ⁵⁹³ Взагалі – балдахін чи вид імператорського вінця. Тут – балдахін або ківорій над імператорським місцем.
- ⁵⁹⁴ Імператор Константин Багрянородний.
- ⁵⁹⁵ Тобто з Магнаври, де він приймав Ольгу, у внутрішні покої.
- ⁵⁹⁶ Залі Юстиніана II.
- ⁵⁹⁷ Шовковими.
- ⁵⁹⁸ Дімів.
- ⁵⁹⁹ Органи (?), на яких грають.
- ⁶⁰⁰ У Айналора – внутрішні портики іпподрома, який примикав до Августею. Проте назва “переходи” (діаватіки) Дафни або Августея наскільки звична у Константина, що слово “переходи” немає потреби відносити до іпподрома.
- ⁶⁰¹ Будова, що примикала до Трікліну Юстиніана.
- ⁶⁰² Імператриця Єлена.
- ⁶⁰³ Палацові євнухи.
- ⁶⁰⁴ Начальник кувуклія.
- ⁶⁰⁵ Воротар.
- ⁶⁰⁶ Вельможі різних рангів (різні групи сановників). Ці чини по рангах допускалися через завіси. Далі перераховані жінки всіх титулованих осіб.
- ⁶⁰⁷ Жінки магістрів.
- ⁶⁰⁸ Жінки патрикіїв.
- ⁶⁰⁹ Жінки службовців-протоспафаріїв.

- 610 Жінки інших протоспафаріїв.
- 611 Жінки спафарокандидатів.
- 612 Жінки спафаріїв.
- 613 Жінки страторів і кандидатів.
- 614 Княгині-родички.
- 615 Імператриці.
- 616 Імператриця.
- 617 Шлях через вестибюль Хрісотрікліна.
- 618 “Нова будова” в палаці.
- 619 Покої імператриці, опочивальня.
- 620 Місце для відпочинку.
- 621 Сказала те, що хотіла.
- 622 Званий обід.
- 623 Імператриця.
- 624 Церемоніал застав княгиню в залі разом з імператрицею, оскільки тут нічого не сказано про те, що вона була введена в зал, а розповідається про вхід лише свити. Очевидно, Ольга пройшла із внутрішніх покоїв імператриці, бо в описі не сказано, щоб вона була відведена звідти назад чи де-небудь чекала зі свитою.
- 625 Розпорядник бенкету, стільник.
- 626 Ритуальне простирання ниць перед імператором, земний уклін.
- 627 Ольга не падала ниць перед імператором.
- 628 Окремий стіл для вищих персон.
- 629 Дамами при дворі.
- 630 За чином. Не зрозуміло, обідала Ольга за окремим столом з одними зостами (зоста – дама при імператриці; на прийомі Ольги їх було дві – зоста імператриці і зоста її невістки) чи ж за цим столом обідали також імператриця з невісткою. У Константина наголошується про цей окремий стіл і називаються б осіб вищого сану, з якими за ним міг обідати імператор, у тому числі і патрикія зоста. Отже, окремий стіл призначався для імператора (чи імператриці) в оточенні найбільш обраних осіб. Якщо це так, то за цей стіл мала сісти імператриця (з невісткою), інакше невідомо, де ж вони на цьому прийомі обідали.
- 631 Півчі храму св. Апостолів.
- 632 Півчі храму св. Софії.
- 633 Словослів’я, панегірики на честь василевса.
- 634 Вистави.
- 635 “Золота зала” палацу.
- 636 Званий обід.
- 637 Племінник або двоюрідний брат.
- 638 Срібна монета, $\frac{1}{1000}$ золотого фунта (5.54 г). Отримані Ольгою та її свитою грошові суми могли не бути дарами у власному розумінні, можливо це було утриманням, яке на основі договорів мало отримувати руське посольство за час свого перебування в Константинополі, як це практикувалося щодо посольств.
- 639 Був поданий.
- 640 Зал для сніданку.
- 641 Був поставлений.
- 642 Зал, де виставлялися скарби.
- 643 Емаллю.
- 644 Син імператора.
- 645 Церемоніал був принизливим для Ольги. Про її поїздку пишуть Продовжувач Регіона, Скіліца, Іоанн Зонара, автор твору “Похвала князю Володиміру”.
- 646 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 45–46.*

- ⁶⁴⁷ Можливо твір написав Адальберт із Тріра, який був знайомий з Ольгою.
- ⁶⁴⁸ Роман II, син і співправитель Константина VII (в 957).
- ⁶⁴⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е.А.Мельниковой. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2013. – С. 118.*
- ⁶⁵⁰ *Синопсис Київський [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>*
- ⁶⁵¹ В 957.
- ⁶⁵² *[Яків Мніх]. Пам'ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr18.htm>*
- ⁶⁵³ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 37.*
- ⁶⁵⁴ До поч. XVIII ст. протока – правий рукав Дніпра. Почайна була київською бухтою; вона порівнюється з затокою Судом – бухтою Царгорода. У літописі виразно виступає незадоволення княгині тим прийомом, який влаштував їй візантійський імператор; вона, зокрема, була змушена довго чекати аудієнції у Константина, а “дари многі”, які він дав їй, насправді були мізерними; Ольга з дитинства шукала мудрості.
- ⁶⁵⁵ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 37–38.*
- ⁶⁵⁶ I Кор. 1, 18.
- ⁶⁵⁷ Пс. 81, 5.
- ⁶⁵⁸ Іс. 6, 10; Мф. 13, 15.
- ⁶⁵⁹ Пр. 11, 18.
- ⁶⁶⁰ Пр. 1, 24–25, 29–30.
- ⁶⁶¹ Йому було 15 років (насправді могло бути 22 роки).
- ⁶⁶² Вих. 21, 17.
- ⁶⁶³ Пр. 9, 7–8.
- ⁶⁶⁴ Святослав виріс як новий Юліан – мабуть під впливом язичницького середовища він був вихований як ворог християнства, його дружина теж була язичницьки зорієнтована.
- ⁶⁶⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 129.*
- ⁶⁶⁶ Цитується твір Абу Абдуллаха Мухаммада ібн Мухаммада ібн Абдаллаха ібн Ідріса аль-Хаммуді аль-Хасані (аш-Шаріф аль-Ідрісі) (1100–1165) “Нузхат ал-муштак фі Іхтірак ал-афак” (“Вірада того, хто пристрасно бажає перетнути Землю”).
- ⁶⁶⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 45–47.*
- ⁶⁶⁸ Роман II (959–963).
- ⁶⁶⁹ У Кведлінбург.
- ⁶⁷⁰ Роман II, у 957. Оскільки візантійці не допомогли Ользі організувати церкву, вона образилася і звернулася до німців.
- ⁶⁷¹ 959.
- ⁶⁷² У Майнці. Мабуть Лібуцій був протеже майнцького архієпископа Вільгельма, позашлюбного сина Оттона I. Помер, так і не вибравшись в Русь.
- ⁶⁷³ Гамбурзько-бременський архієпископ У 959 Ольга прийняла грецьке посольство, але відмовилася послати на допомогу Візантії військо. У тому ж році вона відправила послів до німецького імператора Оттона I з проханням надіслати єпископів і священників і заснувати церкву в Русі. Ця спроба зіграти на протиріччях між Візантією і Німеччиною виявилася успішною. Константинополь пішов на поступки, уклавши взаємовигідний договір, у 960 на допомогу грекам вирушило руське військо, яке під керівництвом майбутнього

імператора Никифора Фоки воювало на Криті проти арабів; німецьке ж посольство на чолі з єпископом Адальбертом Магдебурзьким повернулося назад ні з чим (962), а деякі з його учасників були вбиті.

⁶⁷⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 226.*

⁶⁷⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 276.*

⁶⁷⁶ Цитується твір “Магдебурзькі аннали” (1170–1180-і рр.).

⁶⁷⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 327.*

⁶⁷⁸ Адальберт став першим магдебурзьким архієпископом і мирно помер у 981.

⁶⁷⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 84.*

⁶⁸⁰ Цитується твір “Кведлінбурзькі аннали” (бл. 1030). Про русько-німецькі контакти оповідається в хроніці Корвейській і в Тітмара Мерзебурзького.

⁶⁸¹ Оттона I.

⁶⁸² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 105–106.*

⁶⁸³ Цитується твір “Хільдесхаймські аннали” (1060-і). Насправді посольство Ольги до Оттона було в 959. Ольга хотіла не допустити попадання Русі під сферу впливу Візантії. На Русь спочатку мав їхати *Лібуцій*, призначений першим єпископом ругійським (959–961), але зволікав із відїздом і невдовзі помер (961).

⁶⁸⁴ Оттона I (936–973).

⁶⁸⁵ Адальберт Магдебурзький (бл. 910–981) став першим ругійським єпископом, який побував в Русі (961–962).

⁶⁸⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 109.*

⁶⁸⁷ Цитується твір “Альтайхські аннали” (бл.1075).

⁶⁸⁸ Оттона I.

⁶⁸⁹ Оттон I Великий (936–973, нар. 912) у 961 перебував у Ахені, в 962 – у Римі. 2.02.962 він коронований у Римі папою Іоанном XIII (965–972) як імператор Священної Римської імперії. Свого сина Оттона II Рудого він призначив співправителем (961/973 – 983, нар. 955, імператор з 967) і оженив його на візантійській принцесі Феофано (972), уклавши договір із Візантією. Цим Константинополем визнав Оттона I імператором. Його син Оттон III (983–1002, нар. 980), імператор з 996, помер бездітним.

Адальберт – місійний єпископ для Русі, потім Магдебурзький архієпископ (968–981/3?). Був вороже сприйнятий у Києві в 961 Святославом і частиною знаті. В 962 він повернувся назад. У 968 єпископ у Наумбурзі чи Уалісі, Майсені, Мерзебурзі й Хафельберзі (Саксонія), Познані (Центральна Польща), Бранденбурзі (Бранденбург). Тобто, він перебував у Магдебурзі, а опікувався б-ма єпархіями. Готував єпископів для східних слов'ян у школі, яку закінчили Адальберт Празький (955–997), Бруно (970/974 – 1009), Тітмар Мерзебурзький (975–1018) – німець, єпископ з 1009, друг Бруно, та ін.

⁶⁹⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 116.*

⁶⁹¹ Цитується твір Ламперта Херсфельдського (до 1028 – після 1081) “Аннали” (1077 – 1078/1079).

⁶⁹² Оттона I.

⁶⁹³ Прибувши в Київ.

⁶⁹⁴ *Продолжатель Феопана. Жизнеописания византийских царей / пер. и узд. Я. Н. Любарского. – М. : Наука, 1992. – С. 195–196, 198.*

- ⁶⁹⁵ Роман II Молодший (нар. 938) – син Константина VII Багрянородного і Єлени Лакапін, дочки імператора Романа I Лакапіна (920–944). Другою жінкою Романа була Анастасія (бл. 941 – після 976), вродлива дочка трактирника, яка в його закладі працювала проституткою. Вона звабила Романа і в 946 вийшла за нього заміж під іменем Феофано. Разом із Феофано й дітьми Роман був присутній у 957 на прийомі княгині Ольги в Константинополі. Феофано справляла вплив на державні справи за часів правління Романа II (959–963), прогнала з палацу його сестер. Дочка Романа й Феофано, Єлена, була нареченою Оттона III, друга дочка, Анна, стала жінкою князя Володимира.
- ⁶⁹⁶ Невідомо, яке слов'янське плем'я.
- ⁶⁹⁷ Описується Критська кампанія візантійців по відвоюванню острова, захопленого арабами в 823–828. Кампанією керував Никифор Фока (нар. 912), майбутній імператор Никифор II (963–969) і другий чоловік Феофано. З ним було 7 200 піхотинців і 5 000 кіннотників. Були тут і допоміжні війська (найманці роси, південні слов'яни, фракійці, вірмени тощо).
- ⁶⁹⁸ Ці роси (руси) перебували на візантійській службі під час Критської кампанії. Це свідчить про примирення Ольги з Константинополем.
- ⁶⁹⁹ Це були угри, які в IX–X ст. з'явилися в Південно-Східній Європі і почали грабувати візантійські й болгарські володіння.
- ⁷⁰⁰ *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 14–15.*
- ⁷⁰¹ Нижній Дунай.
- ⁷⁰² Це були згадувані угри. На той час історики називали народи тими іменами, які були прийняті в Стародавній Греції.
- ⁷⁰³ Брат Никифора Фоки.
- ⁷⁰⁴ *Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / пер. и узд. Я. Н. Любарского. – М. : Наука, 1992. – С. 198.*
- ⁷⁰⁵ Критська кампанія завершилася взяттям міста Хандак (тепер Іракліон) у 961. Про ці ж події писали Лев Диякон (*кн. 1–2*) і Скіліца (249). Автор цих рядків був у Іракліоні й знайомився з його давніми пам'ятками.
- ⁷⁰⁶ Облогові машини.
- ⁷⁰⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 205.*
- ⁷⁰⁸ Цитується лист хозарського кагана Йосифа, написаний на поч. 960-х.
- ⁷⁰⁹ Волги, де столиця Хозарії – Ітіль, довжиною 3 милі. Там були й войлочні намети.
- ⁷¹⁰ Арабів.
- ⁷¹¹ Дербентських.
- ⁷¹² Бл. 960 хозарський каган Йосиф у листі до сановника Кордовського халіфату Хасдая ібн Шафрутї зазначив, що веде “наполегливу війну” з русами, не пускаючи їх у море і по суші до Дербенту, інакше вони могли б завоювати всі ісламські землі до Багдада. Під контролем хозар перебували й інші ключові цілі руської експансії: Керченська протока і Подоння. Ці обставини зробили неминучим відкрите зіткнення між двома країнами. Воно сталося при вокняжінні князя Святослава Ігоровича. Хід війни може бути реконструйований у різних варіантах. Був великий похід русів, очолюваний Святославом, що почався в 965 і був спрямований (по Волзі?) проти Саркела (застава хозар на Дону), в'ятичів, охоплював Поволжя, Подоння й Прикубанські землі. В ході військових дій руси розбили хозарське військо на чолі з каганом, захопили Саркел, який з цього часу став руським містом Біла Вежа, підпорядкували ясів і касогів у Прикубанні. Війна тривала з перервами до 985.
- ⁷¹³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 47–48.*
- ⁷¹⁴ 25.12.960.

- ⁷¹⁵ Баварія.
- ⁷¹⁶ Цілий рік. Оттон хотів надавити на Візантію, щоб там визнали його імператором.
- ⁷¹⁷ Майнцьський.
- ⁷¹⁸ В Трірі.
- ⁷¹⁹ Адальберт, як і Лібуцій, був протеже Вільгельма.
- ⁷²⁰ Не хотів.
- ⁷²¹ Їхав за маршрутом: Регенсбург – Прага – Лібіце – Краків – Київ.
- ⁷²² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 226.*
- ⁷²³ Лібуцій (+961) був призначений місійним єпископом, але не встиг обійняти посаду.
- ⁷²⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 48–49.*
- ⁷²⁵ Прийом у Києві не відповідав сподіванням або через врегулювання відносин Києва з Візантією, або на політичну систему впливав Святослав, який не цікавився питаннями християнізації Русі. Оттон був коронований імператором.
- ⁷²⁶ В Німеччину.
- ⁷²⁷ Якесь дорожня пригода чи протидія язичників.
- ⁷²⁸ Оттона II, сина Оттона I.
- ⁷²⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 226.*
- ⁷³⁰ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 38.*
- ⁷³¹ У 945/946 – 964 Святослав вочевидь правив як князь у Новгороді.
- ⁷³² Через північну частину сучасної Сумщини.
- ⁷³³ Шелягом (пізніше – шилінг) слов'яни називали солід (solidus) чи іншу золоту монету цього типу. Тоді вони перебували в обігу на території сучасної України.
- ⁷³⁴ Хозарам платили данину також сіверяни й мешканці Східного Криму.
- ⁷³⁵ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 38.*
- ⁷³⁶ Через південну частину сучасної Сумщини.
- ⁷³⁷ На Сіверському Дінці; після битви знищено Сараду – Салтівське городище біля Харкова.
- ⁷³⁸ Спочатку Саркел. Фортеця знаходилася біля нинішнього Цимлянського водосховища на Дону. Існувала й після її захоплення русами.
- ⁷³⁹ На Дону.
- ⁷⁴⁰ У Прикубанні.
- ⁷⁴¹ У 964 руси брали участь у відвоюванні ромеями Сицилії. Ігіль вони взяли за допомогою флоту. За Іоакимівським літописом, Святослав – зять угорського князя. Союзниками Святослава були печеніги й огузи.
- ⁷⁴² *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 38.*
- ⁷⁴³ Повторно. Похід відбувся через територію сучасної Сумщини.
- ⁷⁴⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 79–80.*
- ⁷⁴⁵ Цитується твір Ібрахіма ібн Якуба аль-Ісраїлі ат-Туртуші (X ст.) “Книга шляхів і країн”.
- ⁷⁴⁶ Оттон I (960–992)
- ⁷⁴⁷ На Балтиці.
- ⁷⁴⁸ Вважає русів варягами, хоча можливо це княжа еліта.
- ⁷⁴⁹ Згадує князя Маха (Маджака)?
- ⁷⁵⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 96.*
- ⁷⁵¹ У 964–966. Вона покинула дім з однорічним сином Олавом.
- ⁷⁵² Нар. 963.

- ⁷⁵³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 310.*
- ⁷⁵⁴ Цитується твір “Ісландські аннали” (бл. 1300).
- ⁷⁵⁵ Скандинавські саги розповідають, як мати Олафа, Астрід, утекла від убивць чоловіка Трюгтві Олафссона у Швецію, потім у Новгород до конунга Вальдемара (Володимира), у якого служив її брат Сігурд. По дорозі вона з сином полонена розбійниками в Естонії.
- ⁷⁵⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 227.*
- ⁷⁵⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 49.*
- ⁷⁵⁸ 25.12.965.
- ⁷⁵⁹ Обитель.
- ⁷⁶⁰ У 968 єпископ Магдебурзький.
- ⁷⁶¹ *Лев Диакон. История / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 36–37.*
- ⁷⁶² Болгар.
- ⁷⁶³ Імператор.
- ⁷⁶⁴ За Скіліцею, він був сином протевона – видного представника міської верхівки.
- ⁷⁶⁵ 455 кг золота, яким могли оплатити 3600 чол. найманців. Це був подарунок, воєнна ж допомога надавалася за договором 944.
- ⁷⁶⁶ Допомогли імперії. До того ж руси бачили у війні ще й вигідний промисел.
- ⁷⁶⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 185–186.*
- ⁷⁶⁸ Цитується твір Козьми Празького (бл. 1045 – 1125) “Чеська хроніка” (1119–1125).
- ⁷⁶⁹ Нурсійського, в Празі.
- ⁷⁷⁰ *Лев Диакон. История / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 43–44.*
- ⁷⁷¹ Іоанн Калокір із Херсонеса.
- ⁷⁷² Никифора.
- ⁷⁷³ В кінці 967 – на початку 968.
- ⁷⁷⁴ Князем Святославом.
- ⁷⁷⁵ Болгар.
- ⁷⁷⁶ Серпень 968. Це був перший похід Святослава на Візантію (8-й похід русів).
- ⁷⁷⁷ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 38.*
- ⁷⁷⁸ Біля Тульчі в Румунії, над Георгіївським руслом Дунаю.
- ⁷⁷⁹ *Лев Диакон. История / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 45.*
- ⁷⁸⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 65.*
- ⁷⁸¹ Цитується твір Тітмара Мерзебурзького (975–1018) “Хроніка” (1012–1018).
- ⁷⁸² Магдебурзький монастир св. Маврікія (заснований у 937).
- ⁷⁸³ Аннон був єпископом у Вормсі на Рейні, Отвін – у Саксонії, в Хільдесхаймі.
- ⁷⁸⁴ Спочатку Отгон I хотів поставити на Магдебурзьку митрополію абата місцевого монастиря. Очевидно в листі були дані, які робили Адальберта більш перспективним (похід Святослава на Балкани, Русь стала союзною Німеччині).
- ⁷⁸⁵ Адальберт помер у 981.
- ⁷⁸⁶ Насправді в 968.
- ⁷⁸⁷ Папа Іоанн XIII (965–972).
- ⁷⁸⁸ Єпископ повинен був покинути одну кафедру, щоб зайняти іншу. Тут є виключення – вигнання його язичниками. Польща підпорядковувалася Магдебурзькій митрополії.
- ⁷⁸⁹ Адальбертом.
- ⁷⁹⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 227.*

- ⁷⁹¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 276–278.*
- ⁷⁹² Насправді в 968.
- ⁷⁹³ Насправді 33.
- ⁷⁹⁴ Потрібно 8.
- ⁷⁹⁵ Із Вейсенбурзького абатства?
- ⁷⁹⁶ Місійної.
- ⁷⁹⁷ Іоанна XIII.
- ⁷⁹⁸ Адалберт виступав як екперт зі слов'янських справ. Руська місійна єпархія існувала de jure, вона мислилася як частина нової митрополії.
- ⁷⁹⁹ 968.
- ⁸⁰⁰ Цитується твір “Грамота папи Іоанна XIII” (від жовтня 968).
- ⁸⁰¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 42–43.*
- ⁸⁰² Цитується твір “Грамота німецького імператора Оттона I про створення Магдебурзької архієпископії” (до саксонської знаті, жовтень 968).
- ⁸⁰³ Сприяття?
- ⁸⁰⁴ На середній Ельбі.
- ⁸⁰⁵ В Хільдеберштадтській єпархії Майнцької митрополії.
- ⁸⁰⁶ Юрисдикція до Русі.
- ⁸⁰⁷ Русь.
- ⁸⁰⁸ Деталь урочистого одягу.
- ⁸⁰⁹ Архієпископство було створене на базі монастиря св. Маврія в Магдебурзі. Адалберт походив мабуть із Лотарингії. Рукопокладений у Регенсбурзі з санкції папи Іоанна XIII (965–972). Йому підлягали нові єпархії в Мерзебурзі, Мейсені і Цайні (Саксонія), на лівому березі Ельби; Марбургу передали й дві єпархії на схід від Ельби, в Бранденбурзі й Хафельберзі.
- ⁸¹⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 88–90.*
- ⁸¹¹ Цитується твір Абу-л-Касім ібн-Хаукаля ан-Нісібі (X ст.) “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів і країн”) (X ст.)
- ⁸¹² Баштжарти – башкири, печеніги, бургаси, Азербайджан.
- ⁸¹³ Ішли через Булгар, Ітіль, Самандар.
- ⁸¹⁴ Східна ремісничка частина Ітиля.
- ⁸¹⁵ Район с. Тарки чи швидше Семендер у Дагестані.
- ⁸¹⁶ 25.11.968 – 13.11.969.
- ⁸¹⁷ В Болгарію, до Святослава.
- ⁸¹⁸ Тобто, одна частина русів пішла до Святослава в Болгарію, друга – до варягів у Андалузію (варяги в 968–971 спустошили Галісію, але були переможені місцевим полководцем Гонсало Санчесом; потім вони вторглися в Андалузію, проте й там потерпіли невдачу).
- ⁸¹⁹ Землю між володіннями хозарів і Рума.
- ⁸²⁰ Союзники русів.
- ⁸²¹ Руси.
- ⁸²² Бердаа в 945 році.
- ⁸²³ До хозарської столиці Ітіль.
- ⁸²⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 88–90.*
- ⁸²⁵ Областю.
- ⁸²⁶ Такого рівня розвитку виноградарства область не досягла й сьогодні.
- ⁸²⁷ Самандар.
- ⁸²⁸ Гургандж (тепер Ургенч) у Хорезмі.

- ⁸²⁹ Тобто у 358 році Гіджри / 968–969 від Р. Х.
- ⁸³⁰ Руси. Про похід 960-х на Хозарію повідомляють Ібн Міскавейх (932/936 – 1030), Ібн аль-Асир (1160–1232). Другий – основний – похід русів на Хозарію відбувся в 968/969 проти її території в Прикаспії – на булгар, буртасів у Середньому Поволжі й хозар у Нижньому Поволжі (через Тмутаракань?). Руси (зі Святославом?) розграбували обидві частини міста Ітиль та Семендер (967 або 968), інше велике хозарське місто на Каспії, і територію вище по Волзі – країну буртасів і місто Булгар. Хозарське населення в паніці розбіглося, сховавшись на островах. Царський двір покинув столицю. Хозарія була піддана нищівному розгрому. Руси стояли в Ітилі до поч. 980-х. На Тамані після цього виникло руське Тмутараканське князівство, яке проіснувало до поч. XII ст. Автор пише про три “види” русів.
- ⁸³¹ Апшеронський півострів.
- ⁸³² Півострові Мангишлак
- ⁸³³ Не ал-Азді, а ал-Язіді (981–991).
- ⁸³⁴ Біженцям.
- ⁸³⁵ Біженці.
- ⁸³⁶ Каган утік з Ітиля (місто за 40 км від Астрахані) до дружнього Хорезму (968/969). Все ж Ітиль існував до XIV ст.
- ⁸³⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 96.*
- ⁸³⁸ Мамун ібн-Мухаммад, емір Гурганджа в Північному Хорезмі. З 995 – емір Північного й Південного Хорезму. Прийняв титул хорезмшаха.
- ⁸³⁹ Хозар.
- ⁸⁴⁰ Цитується твір Шамс ад-Діна Мухаммада ібн Ахмад аль-Мукаддасі аш-Башшарі (946/947 – 1000) “Ахсан ат-такасім фі ма’ріфат ал-акалім” (“Найкращий поділ для пізнання кліматів”) (985–989)
- ⁸⁴¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 38–39.*
- ⁸⁴² Щонайменше втретє.
- ⁸⁴³ Народився 957/960.
- ⁸⁴⁴ У Києві в 968–969.
- ⁸⁴⁵ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 39.*
- ⁸⁴⁶ Після наступу Претича печеніги дещо відійшли від Києва, але продовжували облягати його до приходу Святослава. Ольга померла в неділю 11.VII 969. За християнською традицією її було поховано в одній зі споруджених нею церков у Києві; слово “місто”, місце (чи уготоване місце) означає до того ж єпископський амвон (рундук), який під час архієрейської служби встановлюється посеред храму. За даними Якова Мніха (XI ст.), останки Ольги її онук Володимир Святославич переніс у Десятинну церкву св. Богородиці, де вони покоїлися у невеликому кам’яному саркофазі з віконцем наверху.
- ⁸⁴⁷ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 40–41.*
- ⁸⁴⁸ Середина липня 969.
- ⁸⁴⁹ Йому було 17–18 р.
- ⁸⁵⁰ Йому було 15–16 р.
- ⁸⁵¹ Воєвода, билинний богатир Добриня Микитович.
- ⁸⁵² Йому було бл. 12 р.?
- ⁸⁵³ І Малушею?
- ⁸⁵⁴ Через невдачі Святослав шукає винуватців. Такими стали християни. В результаті був страчений брат Гліб (його молодший брат). У Святослава були сестри, можливо старші за нього. Князь, за Татіщевим, знищив Софіївську дерев’яну церкву, засновану Ольгою, і Миколаївську церкву на Аскольдовій могилі.

- 855 *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 35.*
- 856 Володимир народився в с. *Будотина вісь* Іваничівського району, за 22 км від Володимира-Волинського, яке теж належало Ользі і згадується тут уперше.
- 857 Те ж саме засвідчує Устюзький літопис (*ПСРЛ. – Т. 37. Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. / сост. Н. А. Казакова, К. Н. Сербина. – Л. : Наука, 1982. – С. 60.*)
- 858 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 41.*
- 859 У 969 відбувся другий похід Святослава на Візантію (9-й похід русів). Перед цим воєвода Вовк витримав облогу в Переяславці. Святослав зайняв Доростол і Преслав, уклав союз із болгарським царем Петром. 11.12.969 Никифор був убитий його племінником по матері Іоанном Цимісієм, якому допомогла його коханка й жінка Никифора Феофано, і який захопив престол (969–976). Петро зрікся влади на користь Бориса. Західна Болгарія вийшла з-під влади Преслава.
- 860 У 969 знову взяв Преслав – за час відсутності Святослава його відбивали болгари.
- 861 *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 56.*
- 862 Болгарське місто з провізантійськими настроями.
- 863 Дані завищені.
- 864 *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 57–58.*
- 865 969/970.
- 866 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 41.*
- 867 Весна-літо 970. Візантія не дала данини русам. Імператором тоді був черговий узурпатор Іоанн Цимісій, який укріпився на троні, оженившись на овдовілій Феодорі, дочці Константина VII Багрянородного.
- 868 *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 135.*
- 869 Цитується вірш Іоанна Геометра “На поразку ромеїв у болгарській ущелині”. Болгарин. Маються на увазі болгари, які діяли в союзі з русами.
- 870 Перемога Святослава в 970 над ромеями.
- 871 Склір придушив повстання Варди Фоки (970) і в листопаді 970 повернувся в Болгарію (в 979 він сам підняв повстання проти імператора).
- 872 *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 58–59.*
- 873 Скліца наводить цифру в 12 тис.
- 874 Під Аркадіополем.
- 875 Весною 970 Святослав із передовою частиною війська в 30 тис. чол., разом із печенігами, болгарами й уграми напав на візантійську Фракію. У Варди Скліра було 10–12 тис. Святослав дійшов тоді до міста Аркадіополя за 120 км від Константинополя, де відбулася битва. Печеніги брали участь у ній на боці київського князя, але діяли з уграми окремо, і були перебиті. Склір заманив русів у пастку і знищив 20 тис. чол.
- 876 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 41.*
- 877 Влітку бойові дії припинилися. У Малій Азії повстав дука Варда Фока і туди направили Скліра. Через тиск Святослава ромеї мусили таки дати йому данину і він відступив.
- 878 Святослав, мабуть, посилав на Русь за поповненням для свого війська. Можливо до нього прибуло з Києва невелике поповнення, бо сам він не йшов за новою дружиною і кілька місяців здійснював невеликі напади на візантійців у Фракії.
- 879 *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 68–69.*
- 880 Квітень.
- 881 *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 70.*
- 882 Через клісуру Сідера, тепер Рашкійський перевал, що вів на Шумен.
- 883 Фаланга (15 тис. гоплітів і 13 тис. вершників).

- 884 На південь від сучасного Шумена. Довіряючи перемир'ю, Святослав не підготувався до війни, не укріпив перевали й Преслав, не закрив гирло Дунаю. В період між 9 і 12.04. греки пройшли перевали і 13.04.971 підійшли до Преслава.
- 885 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 125.*
- 886 Сфенкел.
- 887 14.04 після двох днів облоги Преслав був захоплений ромеями, які витіснили русів (руси втратили 8 500 під містом і 6 500 – у місті). Борис II був полонений ромеями, а Сфенкел прорвався в Доростол. До Святослава втік і Калокір. Після Пасхи (вона була 16.04.) імператор вирушив на Доростол (Святослав уже втратив 35 тис. воїнів).
- 888 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 72–74.*
- 889 Давня столиця Пліска, на північ від Шумена.
- 890 Між Преславою і Пліскою.
- 891 Русів.
- 892 Тепер Сілістра.
- 893 Битва в передмісті Доростола (23.04.971).
- 894 Перший бій.
- 895 Увечері Іоанн Цимісхій, зібравши всю свою кінноту, кинув її проти виснажених русів, що змусило тих заховатися за стінами міста. Почалася 2-місячна оборона Доростола (23.04. – 23.07.971).
- 896 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 75–76.*
- 897 Під Доростолом (24.04.971)
- 898 25.04.971.
- 899 Товщина стін досягала 4,7 м.
- 900 Іоанн Цимісхій не став атакувати, і руси відійшли. У Святослава було 37 тис. воїнів, у імператора 45–60 тис. Візантійці мали також 300 кораблів, а Святослав – лише лодії.
- 901 25 квітня з боку Дунаю до Доростола підійшов візантійський флот і блокував місто. Святослав наказав витягти свої лодії на берег, щоб їх не спалив ворог.
- 902 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 76.*
- 903 26.04.971.
- 904 Другий бій.
- 905 За Зонарою і Скілицею, 23.06 чи 28.06 руси здійснили вдалу вилазку з Доростола, щоб здобути продовольство, яким вони не встигли запастися до облоги. 29.04 вони вирили навколо міста рів.
- 906 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 77–78.*
- 907 19.07.971.
- 908 Спалили візантійські облогові машини.
- 909 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 78.*
- 910 У п'ятницю.
- 911 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 129.*
- 912 *Лев Диякон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 78–79.*
- 913 Третій бій.
- 914 19/20.07.971.

Солнцев Ф. Князь Святослав (за описом Лева Диякона) (до 1869)

- ⁹¹⁵ Про спалення русами небіжчиків писали ібн Фадлан, аль-Бекрі, Істахрі, Масуді.
- ⁹¹⁶ Про жертвоприношення слов'ян писали Гельмольд, Маврікій, Тітмар, Боніфаций, ібн Фадлан, аль-Бекрі.
- ⁹¹⁷ *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 128.*
- ⁹¹⁸ *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 131.*
- ⁹¹⁹ *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 80.*
- ⁹²⁰ Насправді 21.07.971.
- ⁹²¹ Вранці Святослав виголосив свою знамениту промову.
- ⁹²² Четвертий бій.
- ⁹²³ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 41.*
- ⁹²⁴ *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 80–81.*
- ⁹²⁵ Привид.
- ⁹²⁶ Перебільшення.
- ⁹²⁷ Тобто Константинополь.
- ⁹²⁸ Найімовірніше під Доростолом руси втратили 15 тис., ромеї – бл. 20 тис.
- ⁹²⁹ *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 132.*
- ⁹³⁰ 23.07.971.
- ⁹³¹ *Лев Диакон. Історія / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 82.*
- ⁹³² Рівний ніс?
- ⁹³³ Шия?
- ⁹³⁴ Рубін.
- ⁹³⁵ “Оселедець”.
- ⁹³⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 42.*
- ⁹³⁷ У літописі заголовок-вступ договору дуже заплутаний, і його тлумачать по-різному. Процедура укладання договору уявляється такою: один його екземпляр, призначений для руської сторони, було складено в таборі Святослава від імені Візантії в присутності її посла (синкела; це – найближчий радник патріарха); потім для грецької сторони у ставці візантійського імператора зі слів руських послів було зроблено інший список, затверджений їхніми печатами; до літопису внесено переклад копії грецького запису, зробленого в таборі Іоанна Цімісія.
- ⁹³⁸ Липень 971.
- ⁹³⁹ Тобто, “щоб ми стали жовтими”, “щоб ми померли”, “се золото” – золота дощечка для письма (пінехруса). Другий похід Святослава на Балкани виявився невдалим.
- ⁹⁴⁰ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 43.*
- ⁹⁴¹ З Доростола.
- ⁹⁴² Відійшов у гирло Дніпра, напроти Олешша.
- ⁹⁴³ Після русько-візантійської угоди (971) назрів конфлікт між Руссю й печенігами.
- ⁹⁴⁴ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 43.*
- ⁹⁴⁵ Вдруге.
- ⁹⁴⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 43.*
- ⁹⁴⁷ Микільське-на-Дніпрі.
- ⁹⁴⁸ З невеликою частиною русів.
- ⁹⁴⁹ Загибель Святослава вплинула на весь подальший хід європейської історії.
- ⁹⁵⁰ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 44.*
- ⁹⁵¹ Березень 972.
- ⁹⁵² Син Святослава від невідомої жони, мабуть угорської принцеси, можливо християнки, нар. 955. Гейза – сучасник Ольги й Святослава, хрестився в Константинополі. Жінка Ярополка – грекиня чи болгарка, християнка (за Іпатівським літописом, розстрижена черниця – *Успенський збірник XII–XIII ст. – М., 1971*), яку на Русь привіз Святослав. Ярополк міг бути християнином.
- ⁹⁵³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматія. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 97.*

- ⁹⁵⁴ Сігурд, збираючи податки в Естонії по внаказом Володимира, випадково зустрів Олафа I Трюгвасона (963–1000), сина Трюгві Олафсона, викупив його з рабства і привіз до Володимира в Новгород. Тож дитинство і юність майбутній король Норвегії провів у Новгороді під заступництвом Володимира.
- ⁹⁵⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 310.*
- ⁹⁵⁶ Олаф Трюгвассон – син Трюгві Олафссона, конунга Південної Норвегії (935–963), правнук короля Норвегії Харальда Прекрасноволосого (872–930).
- ⁹⁵⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 116–117.*
- ⁹⁵⁸ Резиденція німецького імператора.
- ⁹⁵⁹ Тут відбувся з'їзд німецької знаті.
- ⁹⁶⁰ Західних.
- ⁹⁶¹ Присутність послів Русі могла пояснюватися тим, що в 971 Святослав пішов зі Східної Болгарії, яку захопила Візантія. Весною 972 Святослав загинув і владу в Києві перебрав Ярополк. Тому приїзд русів у Німеччину – знак того, що після 972 прибічники політики часів Ольги знову посилили свій вплив. Згідно німецької “Генеалогії Вельфів”, родич імператора граф Куно фон Енінген (майбутній герцог Швабії Конрад I) видав заміж свою дочку за “короля ругів”. За однією з версій, Кунігунда стала жінкою князя Володимира після смерті його жінки, візантійської царівни Анни. Інша версія пов’язує заручини дочки Куно з Ярополком. З правлінням Ярополка пов’язане також карбування перших знайдених істориками власних монет давньоукраїнської держави Русі, які нагадують арабські дірхеми – так звані “псевдодірхеми Ярополка” (відомо більше 10 їх екземплярів). Через експансію печенігів Русь втратила Причорномор’я. Того ж року помер Оттон I.
- ⁹⁶² *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 44.*
- ⁹⁶³ Олег Святославович (бл. 955–977) – син Святослава й угорської князівни Предслави (билинний богатир Вольга Святославович?). Чеські джерела XVI–XVII ст. говорять, що у Олега був син Олег, від якого пішов рід Жеротинів.
- ⁹⁶⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 88.*
- ⁹⁶⁵ Цитується твір Адемара Шабаннського (988–1034) “Хроніка” (бл. 1030).
- ⁹⁶⁶ *Св. Бруно (Боніфацій) Квертфуртський* (чернече ім’я – Боніфацій) (бл. 974–1109) навчався в Магдебурзькій школі, заснованій Адальбертом. Був наближеним Оттона III. Рукопокладений у єпископи в 1004. Проповідував в Угорщині (1004), де ще в 1001 утворено архієпископію в Естергомі. Відвідав Русь і князя Володимира (1007), хрестив печенігів (1008). У 1009 убитий ятвягами-язичниками під час проповіді в Пруссії. Твердження про хрещення ним слов’ян невірне, хоча на основі цього Гонорій Августодунський (Отенський) (серед. XII ст.) зазначав, що в правління німецького короля Генріха II (1002–1024), після 1002, “стали християнами русь, поляки і угорці” (*Нонор. Aug. H. 130, 133*). Тут у перекрученому вигляді знайшли відображення відомості про німецьких місіонерів в Русі в 970-і, тобто за часів Оттона II (973–983) (*Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях : междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М., 2001. – С. 339–390*), коли вони хрестили якусь частину Русі, найімовірніше південно-західну.
- ⁹⁶⁷ *Літопис руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 44–45.*
- ⁹⁶⁸ Вручий – тепер Овруч Житомирської області (1 згадка).
- ⁹⁶⁹ 977.
- ⁹⁷⁰ До Хакона Могутнього, правителя Норвегії (970–995). Там він пробув рік і на гроші новгородців найняв дружину.

- ⁹⁷¹ Ярополк вважався нареченим Рогніди Полоцької. Вірніше, Рогніда сама сваталася до Ярополка, коли він уже жив із гречанкою.
- ⁹⁷² *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 39.*
- ⁹⁷³ У кінці літа 977 в Київ прибули послы від папи Бенедикта VII (974–983), яких він надсилав до Ярополка. Можливо, ця місія мала більший успіх, ніж місія Адальберта.
- ⁹⁷⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 90–92.*
- ⁹⁷⁵ Цитується твір Петра Даміані (1007–1072) “Житіє блаженного Ромуальна” (бл. 1041/1042).
- ⁹⁷⁶ Празького, 955–997. Апокриф оповідає про “апостола Русі” Бруно (Боніфация) Квертфуртського.
- ⁹⁷⁷ Офіційне хрещення Чехії й Польщі відбулося раніше (відповідно між 869/885 і в 966).
- ⁹⁷⁸ Західний хроніст короля Польщі називає його “князем”, оскільки вважає, що той був залежним від Німеччини. Натомість князь Русі знаходився поза юрисдикцією імператора, тому іменувався “королем”. Володимир хрестився бл. 20 років тому. Виходячи з цього, можна вважати, що мова йде про невідомих місіонерів 970-х років, а не про Бруно. Все ж у творі правдиво зображена ситуація на Русі, яка нагадує стан справ за Святославичів, коли Володимир дотримувався язичництва, а Ярополк сприяв утвердженню християнства.
- ⁹⁷⁹ Оповідь про неушкодження проповідника від вогню – один із поширених стереотипів житійної літератури.
- ⁹⁸⁰ Олег?
- ⁹⁸¹ Володимир?
- ⁹⁸² Володимир у Херсонесі?
- ⁹⁸³ Насправді мова йде не про Бруно.
- ⁹⁸⁴ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 39.*
- ⁹⁸⁵ Перейшов на службу після розгрому печенігів Ярополком.
- ⁹⁸⁶ *Літопис руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 45–46.*
- ⁹⁸⁷ І пол. 979 – І пол. 980.
- ⁹⁸⁸ Із-за моря, де Володимир разом із Добринею набрав військо і повернувся в Новгород.
- ⁹⁸⁹ І згадка про *Турів* (тепер Білорусь).
- ⁹⁹⁰ Лаврентіївський літопис оповідає про звалтування Рогніди Володимиром.
- ⁹⁹¹ За Іоакимівським літописом, він перемиг Ярополка на р. Другі, в трьох днях шляху від Смоленська.
- ⁹⁹² *Родні* – в Черкаській області (1 згадка).
- ⁹⁹³ 11.06.978 в Родені.
- ⁹⁹⁴ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 46–49.*
- ⁹⁹⁵ Варягів. Про ці події оповідає і “Новгородская первая летопись младшего извода”.
- ⁹⁹⁶ Шість ідолів на Перуновому горбі за Києвом історики тлумачать як символи богів 6-ти племен (полян, сіверян, древлян, дреговичів, кривичів, словенів). Руси поклонялися ще й 7-му богові Велесу, ідол якого стояв на Подолі на нинішній вул. Волоській.
- ⁹⁹⁷ Рогніда (Горислава, христ. – Анастасія) (960–1000), 2-а (з 977) жінка Володимира.
- ⁹⁹⁸ *Передславине* – село, яке згадується тут уперше.

- ⁹⁹⁹ Ізяслава (978/979 – 1001).
- ¹⁰⁰⁰ Мстислава (980 – бл. 988).
- ¹⁰⁰¹ Ярослава (христ. – Георгій) (978–1054).
- ¹⁰⁰² Всеволода (983–1013).
- ¹⁰⁰³ *Предславу* (982–1042) – дочку Володимира. З 1018 наложниця польського короля Болеслава II.
- ¹⁰⁰⁴ *Премиславу* (985–1015) – дочку Володимира. 2-а жінка угорського принца Ласло Сара Лисого. 3-я дочка Володимира – *Мстислава* (978/987 – після 1025) – від Рогнеди?
- ¹⁰⁰⁵ Юлії чи Ірини (Предислави?), жінки Ярополка, потім 3-ої жінки Володимира (з 978).
- ¹⁰⁰⁶ Святополка (христ. – Петро) (979–1019), якого народила грекinya Юлія (Ірина?). Можливо його батьком був Ярополк.
- ¹⁰⁰⁷ Аллогія була варяжкою, дочкою шведського конунга Еріка Переможця.
- ¹⁰⁰⁸ Аллогії – Аурлогії чи Олави (пом. після 990), 1-ої (з 976) жінки Володимира.
- ¹⁰⁰⁹ Вишеслав (977–1010).
- ¹⁰¹⁰ Чешки Малфріді (962/968 – 1002), 4-ої (з 981) жінки Володимира.
- ¹⁰¹¹ Святослав (983? – 1015).
- ¹⁰¹² Станіслав (984/987 – до 1015) – можливо від Аделі.
- ¹⁰¹³ Булгарка (з Волги) Милоліка, 5-а (з 985) жінка Володимира.
- ¹⁰¹⁴ Борис (христ. – Роман) (986–1015).
- ¹⁰¹⁵ Гліб (христ. – Давид) (987–1015).
- ¹⁰¹⁶ *Білгороді* – 1 згадка міста.
- ¹⁰¹⁷ *Берестовім* – 1 згадка села.
- ¹⁰¹⁸ Володимир мав дітей і від наложниць. У 987 він узяв шлюб (уже за християнським обрядом) з Анною (963–1011), дочкою візантійського імператора Романа II (6-а жінка). Після смерті Анни в 1011 Володимир оженився (за німецькими джерелами) на дочці німецького графа Куно (Конрада) Енінгенського (фон Енінген) на ім'я, очевидно, Адель (7-ма жінка), яка народила дочку *Доброніу-Марію* (1012–1087), згодом видану за польського князя Казимира I Відновителя. Дехто вважає Адель дочкою перемишльського князя одного з хорватських князівств. Отже, всього відомо не 6, як сказано в літописі, а 7 жінок Володимира. Він мав ще трьох синів – Судислава (до 1014 – до 1063; можливо від Аделі) та Мстислава (христ. – Костянтин) Тмутараканського (до 1014–1036, можливо від Аделі) й Позвізда (нар. бл. 988, можливо від Милоліки). Була у Володимира, за дослідженнями, ще одна дочка, невідома на ім'я і невідома від якої жінки; її, “слов'янку”, видали, згідно німецьких джерел, за німецького (північно-саксонського) маркграфа Бернгарда II, для якого це був другий шлюб. Таким чином, у Володимира було 13 синів і не менше 10 дочок (9 попали у польський полон у 1018).
- ¹⁰¹⁹ З 11.07.978 Володимир править у Києві. Олаф був узятий в дружину, де був популярним серед воїнів. У 979 він убив піратів, які його колись полонили.
- ¹⁰²⁰ *Снорри Стурлусон. Круг земной. – М., 1980. – С. 251–252.*
- ¹⁰²¹ Аллогією-Олавою зі Скандинавії чи Рогнідою?
- ¹⁰²² У війнах зі слов'янами, поляками, булгарами, печенігами; Володимир привів у Русь варязьку дружину.
- ¹⁰²³ Олаф брав участь у походах проти Червенських міст (981), на в'ятичів (981, 982).
- ¹⁰²⁴ *Лесной С. Иоакимовская летопись и ее значение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://alexfl.ru/vechnoe/vechnoe_mist11.html*
- ¹⁰²⁵ Мешком.
- ¹⁰²⁶ Ленцзян.
- ¹⁰²⁷ Віслі.

- 1028 Перемишль, Червен, *Волин* (1-а згадка 1018), *Белз* (1-а згадка 1030), *Санок* (1-а згадка 1150).
- 1029 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 49.*
- 1030 На Волинян, що підлягали Мешку, якого Володимир перемиг.
- 1031 *Перемишль* – місто в Польщі (1 згадка).
- 1032 *Червен* – с. Чермно Люблінського воєводства в Польщі (1 згадка).
- 1033 Волин, Белз, Санок.
- 1034 Олаф у 982 залишив Русь і подався на Балтику. Це були руські території.
- 1035 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 102.*
- 1036 Цитується твір ченця Олда Сноррасона “Сага про Олафа Трюгвассона”. Промова Олафа нагадує слова варяга в ПМЛ.
- 1037 *Літопис руський : за Іпатським списком пер. – К. : Дніпро, 1989. – С. 49.*
- 1038 Через північну Сумщину.
- 1039 І наклав данину (*Мніх*).
- 1040 *Снорри Стурлусон. Круг земной. – М., 1980. – С. 251–252.*
- 1041 Олаф.
- 1042 Рогніда.
- 1043 Аллогія.
- 1044 *Літопис руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 49–50.*
- 1045 Район Дорогичина.
- 1046 Приєднав до Русі литовські землі.
- 1047 Мова йде про Олафа; насправді події відбулися на кілька років пізніше.
- 1048 *Сінях* – галереї (веранді) на стовпах. Про ці події оповідає і “Новгородская первая летопись младшего извода”.
- 1049 *Літопис руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 51.*
- 1050 І наклав данину (*Мніх*). Брайчевський вважає, що Володимир навіть прийняв титул кагана. Основні племена Русі – поляни (раніше до полянського союзу входили уличі, тиверці, волиняни, дуліби, бужани, білі хорвати), сіверяни, древляни, дреговичі, радимичі, кривичі, в’ятичі, словени. Володимир поділив Русь на 8 округів (Київський з Черніговом і Переяславом, Володимир-Волинський, Тмутараканський, Деревсько-Пінський, Турівський, Ростовський, Муромський, Новгородський). Святополк отримав Турів, потім Пінськ. Були зведені фортеці Білгород над Ірпінем, Василів над Стугною, Берестове на південь від Києва. Християнство вже прийняли Візантія, Франція, Англія, Німеччина, Болгарія, Чехія і Моравія, Польща, Хорватія, Сербія, Угорщина, Вірменія, Грузія, Абхазія, італійські землі, народи Північного Кавказу. Тільки в Русі і Скандинавії християнізація на той час ще не завершилася. До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари як санкціонованого вбивства.
- 1051 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд. содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 103.*
- 1052 Русь. 3 роки був із першою жінкою.
- 1053 В Києві?
- 1054 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 51.*
- 1055 Волзьких, “срібних” (*Мніх*).
- 1056 Можливо й Олаф ходив. Правління хозар на Волзі відновлене в 980-х за допомогою Шірвана й Хорезма за умови переходу хозарів від іудаїзму до ісламу.
- 1057 *[Яків Мніх]. Пам’ять і похвала князеві руському Володимирі, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr18.htm>*

- 1058 У 985 князь Володимир здійснив похід на Хозарію і наклав на неї данину. Незабаром після цього Хозарія припинила своє існування як держава.
- 1059 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 310.*
- 1060 В Грецію.
- 1061 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 103–104.*
- 1062 Олафу.
- 1063 Натяк на формально язичницьку політику Володимира.
- 1064 Грецію.
- 1065 Павла.
- 1066 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 60–61.*
- 1067 Русам, які хрестилися за часів Аскольда?
- 1068 Володимир чи від слова “емір” – князь?
- 1069 Владавац?
- 1070 Руси ворогували з мусульманами, хоча з закавказькими емірами дружили.
- 1071 Дискусії про віру, гінців з Хорезма чи Булгара в 986. Про ці події оповідає і “Новгородская первая летопись младшего извода”.
- 1072 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 62.*
- 1073 Руси.
- 1074 Після безплідного перебування в християнстві, як вважає автор.
- 1075 Хотіли.
- 1076 Володимира?
- 1077 У 305–995 в Хорезмі правили Афрігиди.
- 1078 Володимир у 988 (?) ходив у похід до порогів – ПМЛ про це не пише.
- 1079 *Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematribus et de Administrando imperio // Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae. – Paris, 1711. – Т. 2. – Р. 112–113.*
- 1080 Хрещення Русі за часів Володимира у візантійській традиції практично невідоме. Можливо автор “Сказання” опирається тут на руські джерела.
- 1081 У VIII–IX ст. іудаїзм досить був розповсюджений у Північному Причорномор’ї. Іудеєм був каган хозарів.
- 1082 Мається на увазі зороастризм, поширення якого в Русі наприкінці X ст. є малоймовірним. У східнослов’янській міфології є потужний пласт давньоіранської релігії, але візантійський автор навряд чи знав про це.
- 1083 Можливо сиро-якобітське християнство монофізитського толку.
- 1084 Іслам у X–XI ст. активно проникав до сусідніх з русами тюркських народів (у 922 його прийняли булгари на Волзі, в 1030-х – печеніги).
- 1085 Можливо це натяк на вибір віри князем Володимиром.
- 1086 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 51–52, 59–60.*
- 1087 “Німцями” в Давній Русі називали всяких іноземців; тут ідеться про італійців-католиків; римським папою тоді був Іоанн XV (985–996).
- 1088 1 Кор. 10, 31.
- 1089 Мт. 26, 28.
- 1090 Подальшу розповідь “філософа”, що переростає в популярний у християнсько-учительній літературі діалог, де проповідник-християнин відповідає на короткі запитання царя-паганина і викладає йому основи християнства, скомбіновано з біблійних цитат, доповнених деякими апокрифічними та іншими деталями; філософ лаконічно викладає князю Володимирові зміст Біблії та суть її вчення.

- ¹⁰⁹¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 104–105.*
- ¹⁰⁹² Чернець Одд тут фантазує, але його міркування цікаві.
- ¹⁰⁹³ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 60–61.*
- ¹⁰⁹⁴ Володимир прийняв рішення хреститися за грецьким обрядом. Сам князь хрестився, очевидно, в 987 в Києві або у Василеві, не афішуючи цього. Тож можливо свідчення ПМЛ про хрещення Володимира в Корсуні в 988 не є вірним. Про ці події оповідає і “Новгородская первая летопись младшего извода”.
- ¹⁰⁹⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 62.*
- ¹⁰⁹⁶ Цитується твір Абу Шуджа Мухаммада ібн аль-Хусайна Захіра ад-Діна ар-Рудраварі (1045–1095) “Дайл Кітаб таджаріб аль-умам ва та’акіб аль-хімам” (“Продовження книги випробувань народів і здійснення завдань”).
- ¹⁰⁹⁷ 24.3.979 перемиг Варду Скліра.
- ¹⁰⁹⁸ У 980–986 в Багдаді. Фока усунув його, потім повернув.
- ¹⁰⁹⁹ Війни Варди Фоки з Вардою Скліром тривали 10 років. Потім у 986 болгари в битві біля Траянових воріт розгромили армію візантійського імператора Василя II. Варда Склір був звільнений із в’язниці в Багдаді і підняв повстання (986–989). У 987 він з’явився з арабським військом на території Візантії з боку Ассирії, де до нього приєдналося безліч провінційних феодалів. Придушення повстання імператор доручив Варді Фоці, який у 986–987 був намісником феми Антіохія. Той зібрав сильне військо і вирушив у похід. 15 серпня чи 14 вересня 987 Варда Фока відкрито збунтувався проти Василя II і проголосив себе імператором. Фему очолив його син Лев. Варда Фока приєднався до Скліра. Обидва Варди домовилися поділити між собою Візантійську імперію. Дві їх армії підійшли до Пропонтиди. Вибравши момент, Варда Фока хитрістю захопив Варду Скліра в полон і кинув його в темницю. Об’єднавши обидва війська, Фока вирушив на Константинополь.
- ¹¹⁰⁰ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 62.*
- ¹¹⁰¹ Незначним, після 1.09.987.
- ¹¹⁰² 10-й похід русів на ромеїв (на Херсонес). Херсон(ес) у цей час зберігав роль християнського місіонерського центру Криму. При патріархові Миколаю Містику (901–907, 912–925) херсонському архієпископу доручається місія в Хозарію, під час якої він повинен був знайти гідного для єпископської хіротонії та сприяти його прибуттю до Константинополя на поставлення. Очевидно херсонський владика мав з’ясувати стан християнства в Хозарії і можливість рукопокладення священників. Одночасно патріарх просив страгига Херсона посприяти архієпископу в цій важливій справі. Очевидно труднощі були пов’язані з боротьбою за пріоритет у Хозарії між християнством, мусульманством та іудаїзмом (*Н. М. Богданова. Церковь Херсона в X–XV веке. – С. 35–36*). Всього на території городища Херсонес виявлено 13 базилік, 5 хрестоподібних, 2 центричних, 7 хрестово-купольних храмів, а також близько 20 каплиць (починаючи з VI ст.) Налічувалося близько 60 культових споруд: базилік, баптистеріїв, мавзолеїв, каплиць, зведених на площах, у глибині кварталів, уздовж моря. Письмові джерела зберегли деякі назви херсонських храмів: святого Петра, Богородиці Влахернської, апостола Петра, святого Созонта, святого Леонтія, святого Стефана, святого Прокопія.
- Останній (11-й) похід русів на Візантію відбувся за часів Ярослава у 1043.
- ¹¹⁰³ Бо імператор відмовився від шлюбу; у вересні 987 виступив Фока і це збільшувало шанси Володимира на проведення своєї політики.
- ¹¹⁰⁴ Облога Херсонеса русами тривала 6–9 місяців. Про ці події оповідає і “Новгородская первая летопись младшего извода”.

- 1105 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 163.*
- 1106 Маймун Ібн Ахмад Ібн Абд ал-Малік (976–997).
- 1107 Цитується арабська хроніка Та'ріха ал-Баба ал-Абваба "Історія Дербента" (XI ст.).
- 1108 Дербента.
- 1109 Місцевою знаттю.
- 1110 Резиденція еміра в нижньому місті.
- 1111 Верхівка торгово-ремісничої знаті.
- 1112 Звернув до них.
- 1113 З Волги, або були візантійськими найманцями в Закавказзі.
- 1114 Сучасний Мушкур, південніше Дербента, північно-східна частина Аррана до р. Самур.
- 1115 Прикаспійська держава на півночі сучасного Азербайджану.
- 1116 Місто і область на узбережжі Каспію, на північ від Ардебіля, між р. Курою і р. Аракс.
- 1117 Невідома річка. Маймун потім кілька років воював із правителем Шірвана за Дербент. Про подальшу діяльність русів у Дербенті відомостей немає. Вірменський історик Степанос Таронці (Стефан Таронський) (X–XI ст.), сучасник князя Володимира, розповідає про сварку між русами й іверійцями (грузинами) через оберемок сіна в таборі візантійського війська, що перебувало у Вірменії (1000 рік): *"Тоді весь народ Русів [русів], який був там, піднявся на бій; їх було 6 000 осіб – піших, озброєних списами і щитами, – яких просив цар Василь у царя Русів у той час, коли він видав сестру свою заміж за останнього. У цей же самий час руси увірували в Христа"*. Окрім того, джерелами відомостей про походи русів є твори вірменських авторів – Мовсеса Каланкатваці (VII ст.) й продовжувачів, Арістакеса Ластівертці (до 1022 – між 1072/1087) – та хозарські документи. Відлуння експансії русів знайшли також відображення у поемах класиків азербайджанської й перської поезії Хакані (1126–1199) і Нізамі Гянджеві (1141–1209) в його поемі "Іскандер-наме".
- 1118 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 62–65.*
- 1119 Володимиріу.
- 1120 Цистерни.
- 1121 В кінці березня – 7 квітня.
- 1122 Константинополю.
- 1123 Весна 988.
- 1124 *Огласивши* – здійснивши церковний потрійний (повчальний та покаяльно-сповідний) чин підготовки до хрещення.
- 1125 *Василів* – тепер Васильків Київської області (1 згадка).
- 1126 Далі йде короткий опис Вселенських соборів.
- 1127 *Лесной С. Иоакимовская летопись и ее значение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://alexfl.ru/vechnoe/vechnoe_mist11.html*
- 1128 Півчі, співці.
- 1129 *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 57.*
- 1130 Після взяття Херсонеса русами. Володимир висадився на Гераклеїському півострові, заховав човни в Ктенунтській (Севастопольській) бухті й оточив місто з суші.

Златник Володимира Великого
(аверс)

- 1131 Ця ж інформація подана в іншому літописі: *ПСРЛ. – Т. 21. 1-я половина. Книга Степенная царского родословия. – Ч. 1 / под ред. П. Г. Васенко. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – С. 103.*
- 1132 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 65–66.*
- 1133 Перед відплиттям додому Володимир направив у Константинополь на допомогу імператорам 6-тис. військо русів.
- 1134 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 106.*
- 1135 Цитується твір Ях'ї ібн-Са'їда ібн Ях'ї аль-Антакі Абу ль Фараджа (Ях'ї Антіохійського) (бл. 975/980 – бл. 1066) “Історія”. Про хрещення Русі є інформація краківського єпископа Матвія (XII ст.).
- 1136 Імператора Василя II (976–1025).
- 1137 Варди Фоки.
- 1138 Володимира.
- 1139 Спочатку Володимир здійснив похід на Херсонес, потім допоміг ромеям проти Фоки.
- 1140 Літо 988.
- 1141 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 107–108.*
- 1142 Згадуваний Варда Фока.
- 1143 Кесарям (імператорам).
- 1144 Володимиру. Після цього з числа охрещених воїнів він надіслав загін у Візантію.
- 1145 *Всеобщая история Степ'аноса Таронского, Асох'ика по прозванию, писателя XI столетия. – М. : Тип. Лазар. ин-та вост. языков, 1864. – С. 200.*
- 1146 Цитується твір вірменського хроніста Степаноса Таронаці (X–XI ст.) “Загальна історія”.
- 1147 Під словом рузи маються на увазі руси.
- 1148 Сестра грецького імператора Василя, тобто Анна, яку він і його брат Константин видали заміж за Володимира.
- 1149 Наш автор тут має на увазі прийняття християнства Володимиром у 988.
- 1150 *Гельмольд. Славянская хроника. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 33.*
- 1151 Цитується твір Гельмольда з Бозау (1120–1177) “Слов'янська хроніка” (1167–1168).
- 1152 Бо Руське море найкоротшим шляхом приводило їх у Грецію.
- 1153 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 66.*
- 1154 У Київ (весна 988).
- 1155 Літо 988. У “Новгородской первой летописи младшего извода” під 988 оповідається, що в Києві був поставлений митрополит, а в Новгороді архієпископ. Новгородців хрестив Яким Корсунянин, який звелів бити металічними прутами ідола Перуна, а потім кинути його в Волхов.
- 1156 Пс. 144, 3–4.
- 1157 *Лесной С. Иоакимовская летопись и ее значение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://alexfl.ru/vechnoe/vechnoe_mist11.html*
- 1158 Михаїл (988–992).
- 1159 *Синописис Київський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>*
- 1160 Дійсно, в Іпатіївському літописі наведено ім'я саме цього патріарха. Миколай II Хрісоверг обіймав патріарший престол у 979–991.
- 1161 *Синописис Київський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>*
- 1162 *Щапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М. : Наука, 1976. – С. 14–15.*

- 1163 Цитується твір “Церковний статут князя Володимира” (кін. X – поч. XI ст.).
- 1164 Від Фотія хрещення прийняв Аскольд, а не Володимир.
- 1165 *Синопсис Київський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>*
- 1166 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 5. Древнесканд. источ. – С. 105.*
- 1167 Промови жінки Володимира стосовно християнства.
- 1168 Олаф вплинув на хрещення Русі, в чому простежується “слід” Ватикану.
- 1169 Норвегію.
- 1170 Після низки пригод Олаф прогнав Хакона Могутнього й, ставши королем Норвегії (995–1000), хрестив її у 1000.
- 1171 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 89.*
- 1172 Бороду в ті часи відпускали греки й іудеї; поляки, німці, французи та інші європейські народи бороду голили і зображувалися безбородими. Руси-язичники теж не носили бороди (див. опис Святослава у Лева Диякона). Автор залежний від “Життя Ромуальда” і повторює версію Даміані (*Pet. Dam.*) про хрещення Володимира від Бруно.
- 1173 *Іларіон Київський. Слово про Закон і благодать [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>*
- 1174 Цитується твір київського митрополита Іларіона “Слово про Закон і Благодать” (бл. 1038).
- 1175 *Ефес* – місто в Малій Азії. .
- 1176 *Патм* – острів в Егейському морі.
- 1177 *Іоанна Богословця* – євангеліста.
- 1178 У VIII–IX ст. на Русі вживалося як синонім князя.
- 1179 *Ігоря* – батька Святослава.
- 1180 Твір написаний у 1053.
- 1181 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 163.*
- 1182 Цитується твір “Історія Дербента”.
- 1183 Продовжив боротьбу зі знаттю.
- 1184 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 72–73.*
- 1185 “Несправедливий”, бо згодом ув’язнив Рейнберна за його сепаратизм (990?).
- 1186 Насправді Анна.
- 1187 Оттон I у 995 сватався до візантійської принцеси, щоправда до Зої чи Феодори.
- 1188 Володимир.
- 1189 Анна зіграла певну роль у хрещенні Володимира.
- 1190 Женолюбство Володимира визнає і ПМЛ, але відносить його до язичницького періоду.
- 1191 Так автор називав візантійців. Невідомо, які насильства чинив над ними Володимир.
- 1192 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 67.*
- 1193 Тобто хрестилися всі. Сини Володимира були охрещені на Хрещатику.
- 1194 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 236.*
- 1195 Цитується твір М. Пселла “Хронографія”. 6-тис. загін русів був направлений Володимиром на прохання Василя II.
- 1196 Проти Варди Фоки на другий бік Босфору.
- 1197 Передовий загін Фоки з полководцем Дельфіною ще весною 988 увійшов у Хрїсополь.

- ¹¹⁹⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Рус. фонд содей. обр. и науке, 2013. – С. 109.*
- ¹¹⁹⁹ Цитується твір Іоанна Зонари (1074–1130) “Скорочення історій”.
- ¹²⁰⁰ Василій II.
- ¹²⁰¹ Див. те ж саме: *Scyl.* 336. 89–90.
- ¹²⁰² *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 106.*
- ¹²⁰³ Руси.
- ¹²⁰⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 108.*
- ¹²⁰⁵ Руси.
- ¹²⁰⁶ Дельфіна, полководець Варди Фоки Молодшого, програв битву під Хрисополем восени 988. А 13.04.989 під Абідосом був розбитий і Фока, який загинув у битві.
- ¹²⁰⁷ *Лев Диакон. История / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – С. 90–91.*
- ¹²⁰⁸ У липні – серпні 989 р. Це було з’явлення комети, відомої згодом як комета Галлея.
- ¹²⁰⁹ Квітень 989.
- ¹²¹⁰ II пол. 989. Херсон насправді був узятий рік тому (988).
- ¹²¹¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 67.*
- ¹²¹² “Зміїні вали” вздовж річок Віта під Києвом, Стugna, Красна, Рось, Трубіж, Сула.
- ¹²¹³ Про печенігів і заснування міст свідчить низка інших літописів: *ПСРЛ. Т. 5. V. VI. Псковская и Софийская летописи. – СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1851. – С. 120 – під 6495 (989); ПСРЛ. – Т. I. I. II. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1846. – С. 52 – під 6496 (990); ПСРЛ. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку / подг. к изд. Я. И. Березниковым и А. Ф. Бычковым под ред. А. С. Норова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1856. – С. 313 – під 6499 (991).*

Згідно писемних джерел, у домонгольську добу на території Сумщини існувало щонайменше 10 літописних міст і містечок: Ромен (тепер Ромни, на р. Сула, 1095), Вир (тепер Білопілля, на р. Вир, 1096), Путивль на р. Сейм (1146), с. Ігореєве на р. Сейм (тепер Буринський район, 1146), В’яхань (тепер с. Городище Недригайлівського району, на р. Вир, 1147), Попаш (тепер с. Засулля Недригайлівського району, на р. Сула, 1147), Глинеськ чи Яришев (тепер с. Глинське Роменського району, на р. Голинці, 1149), Глухів на р. Есмань (1152), Зартий (тепер с. Волинцеве Путивльського району, на р. Сейм, 1159), Вороніж (Шосткинського району, на р. Осота (1177). Окрім того, ще двоє міст на Сумщині згадуються, як вважають дослідники, в часи монгольського лихоліття: Липецьк (тепер Суми на р. Сейм, 1283) і Воргол (тепер Кролевецького району) на р. Ворголка (1283). З цих 12-ти міст не менше 4-х могли бути засновані на оборонних рубежах ще Володимиром чи до нього: *Липецьк* (VIII ст.), *Путивль* (989), *Ромен* (989), *Глухів* (992). У часи Володимира могли виникнути й інші зазначені міста, на території яких археологи виявили городища й могильники VII–X ст.

У кінці X – на поч. XI ст. для укріплення столиці Володимир і Ярослав звели низку оборонних ліній (валів):

- 1) *Переяславська* (на схід від річки Трубіж для захисту Переяслава);
- 2) *Посульська* (вздовж р. Сули через Воїнь на Дніпрі, Палянівщину, Желні, Кизивер, Лящівку, Велику Бурімку, Тарасівку, Римів на Київщині, Горошин, Чутівку, Лукомль, Сніпорід, Лубен, Княтин, Синеч, Пісочен на Полтавщині, Глинеськ-Яришів, Ромен, Попаш, В’яхань на Сумщині). З нею пов’язана перша згадка “України” (1187);

3) *Дніпровська* (тягнулася вздовж Дніпра через Святополч – між Витичівом і Стайками, 1096; через Іван, Чучин, Заруб, Канів – нижче Воїня);

4) *Стугнянська* (тягнулася вздовж р. Красна і р. Стугна через Трепіль, Красну, Васильєв, Мічеськ на Київщині). Вали цих укріплень мали три лінії, були заввишки 7–8 м, поєднувалися з ровами глибиною до 5 м і шириною до 15 м;

5) *Пороська* (тягнулася вздовж р. Рось через Родень, Товарів, Дерен, Корсунь, Боровий-Стеблів на Черкащині, Богуславль, Торчеськ, Юр'їв, Володарів на Київщині, Ростовець і Райки на Житомирщині). Гілки валу: а) від Корсуня через Кульдюрів і Чюрнаїв вздовж р. Тясьмин до Дніпра; б) від Юрева через Котельницю на Житомир.

За легендою, вали завдячують появою багатиреві Кожум'яці, який, запрягши в плуга Змія, орав ним, доки той не вибився з сил і не почав просити пощади, а, випивши з річки води, застогнав і здох; річка, з якої Змії напився, дістала назву Стугни.

¹²¹⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 163.*

¹²¹⁵ Маймуна.

¹²¹⁶ Звинуватив еміра в негідній ісламського правителя поведінці.

¹²¹⁷ Охоронцями-русами.

¹²¹⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – Т. 3. Вост. источ. – С. 52.*

¹²¹⁹ Цитується твір “Грамота Мешко I папському престолу” (990).

¹²²⁰ Балтійське.

¹²²¹ Мазовецька ділянка русько-польського кордону (про це повідомляє ібн-Якуб).

¹²²² *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 58.*

¹²²³ *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 63–64.*

¹²²⁴ Болгарин або сирієць.

¹²²⁵ Направлений патріархом митрополит прибув у Корсунь з 6-ма єпископами й багатьма священниками. Звідти вони вирушили в Київ. Після хрещення киян (988) Михаїл I провів хрещення й поставив єпископів у інших ближніх містах (989). Так, він відвідав Чернігів (де поставив єпископа *Неофіта*), Переяслав, Білгород (де поставив єпископа *Микиту*), Володимир-Волинський (де поставив єпископа *Стефана*). У 990 Михаїл із воєводою Добринею, 6-ма єпископами й Анастасом прибув у Новгород, який хрестив за допомогою тисяцького Путяті й посадника Вороб'я Стояновича, поставивши тут єпископом *Іоакима Корсунянина* (992–1030). У 991 митрополит разом із 4-ма єпископами пішов у Ростов, де поставив єпископом *Феодора Грека* (після нього при Володимирі – *Іларіон*). У 992 Володимир з 2-ма єпископами хрестив Суздальську землю й заснував Володимир Суздальський. Отже, за Володимира й Леонтія виникло 6 єпархій з центрами у Києві (988), Чернігові (989), Білгороді (989), Володимирі-Волинському (989), Новгороді (990), Ростові (991) (див.: *Никоновський літопис і Степенна книга*). Можливо єпархії були в Тмутаракані (згадується в ост. четв. XI ст.), Полоцьку (згадується в 1000/1105) й Турові (згадується в 1144), а за Ярослава – і в Юр'єві (1030), Переяславі (1050), Галичі, Перемишлі.

¹²²⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 67.*

¹²²⁷ Освячена 12.5.995. Після 996 Анастас служив у Десятинній церкві, а в 1018 його забрав у Польщу Болеслав.

- 1228 *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 64.*
- 1229 Кучук.
- 1230 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 67.*
- 1231 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 68, 70.*
- 1232 Насправді в 992.
- 1233 На білих хорватів у Галичині. Потім їх племінний союз зник. Закарпаття увійшло до складу Русі. Гірською митницею була фортеця *Тустань* (с. Урич Сколівського району Львівської області). На початку XI ст. Закарпаття захопила Угорщина.
- 1234 Богатир Микита чи Кирило Кожум'яка (Ілля Швець чи Ян Усмошець).
- 1235 Фортецю?
- 1236 Володимир підкорив Волинь і очевидно близько цього часу (1000) заснував фортецю в *Луческу* (в літописі Луцьк уперше згадується в 1085), що підтверджує археологія. За іншою легендою, місто заснував вождь дулібів Лука. Ще існує версія, що місто отримало назву від імені пастуха Луцька. В 990-і знову погіршилися відносини між Руссю і печенігами, яких Володимир розгромив на Трубежі (992).
- 1237 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 66–67.*
- 1238 Мешка, Свентеполка-Ламберта і ще одного безіменного.
- 1239 Маркграф Мейсенської марки в східній Саксонії.
- 1240 Можливо, вождь полабських слов'ян-гаволян.
- 1241 Оттона III.
- 1242 Реглінда.
- 1243 Сина мейсенського маркграфа Еккехарда, згодом мейсенського маркграфа.
- 1244 Володимир оженив Святополка на невідомій по імені дочці Болеслава (в 1018 той сам оженився в четверте на Оді, дочці мейсенського маркграфа Еккехарда).
- 1245 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 106–107.*
- 1246 Болеслав, король польський (992–1025).
- 1247 Болеслав не був її ініціатором.
- 1248 Поляки не були васалами Оттона: в 991 Мешко з військом стояв під Бранденбургом.
- 1249 *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 227–228.*
- 1250 До Польщі відійшла Краківська земля, а Володимир у 992/993 приєднав у Прикарпатті землі білих хорватів. Це ледве не викликало польсько-руську війну.
- 1251 *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 64–65.*
- 1252 993.
- 1253 У відповідь на напад печенігів.
- 1254 Леонтій (992–1008).
- 1255 Михаїлом.
- 1256 Мабуть прибув на Русь разом із Володимиром.
- 1257 До Чернігівської єпархії входили сучасні Чернігівська, Сумська й Київська області.
- 1258 Стефана I Болгарина.
- 1259 Місто Полоцьк – центр 7-ої єпархії в Русі, а також Турів, який став єпархіальним центром у складі Руської церкви в 1005, і Тмугаракань, єпархіальний центр з 548, де церква (автокефальна?) постала у 969; згодом там сиділи сини Володимира.

- 1260 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 70–71.*
- 1261 Неділя 12.5.995.
- 1262 6.8.995 чи 996.
- 1263 Зазнав поразки. Володимир будував на степовому кордоні фортеці з системою оповіщення для ефективної протидії вторгненням печенігів.
- 1264 *Перевар* – посудин, у яких “варили” мед (хмільний напій).
- 1265 15.08.996.
- 1266 Такі повідомлення були розгорнуті в описи пишних бенкетів Володимира з багатирями, що нагадувало засідання рицарів “круглого столу” короля Артура.
- 1267 *Віри* – грошові кари за вбивство чи каліцтво вільної людини; плата йшла князеві.
- 1268 У 996 Володимир приписав до Десятинної церкви *Полонне* (“Десятинний град”, 1 згадка) Хмельницької області.
- 1269 *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 71–73.*
- 1270 Новгород для Києва – “верхня” земля, а Київ для Новгорода – “низівська”.
- 1271 Перша згадка про віче в Русі.
- 1272 *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 67.*
- 1273 Болеслав II.
- 1274 *Всеобщая история Степ'аноса Таронского, Асох'ика по прозванию, писателя XI столетия. – М. : Тип. Лазар. ин-та вост. языков, 1864. – С. 200–201.*
- 1275 Імператор Василій.
- 1276 *Хав-тчітча* – невідоме місто тайк'ської провінції у Вірменії (басейн ріки Чорох).
- 1277 Баграт III із князівства Тео-Кларджеті в південній Грузії з династії Багратіоні, нащадок абхазьких царів по матері, син Гургена II, цар Грузії (1008–1014/1015). Об'єднав країну (Тбіліського у) після смерті Давида III Куропалата і батька.
- 1278 з 978/980.
- 1279 Гурген II, цар царів (994–1008) з династії Багратіоні.
- 1280 Давид III Куропалат, цар царів (бл. 977–1001) з династії Багратіоні.
- 1281 Русі, яких Володимир у 988 направив у Візантію. Після смерті Фоки їх корпус залишився у складі війська ромеїв. Описана війна, яку після Пасхи 1000 Візантія вела разом із русами в Закавказзі. Володимир у цей час ходив на волзьких булгар.
- 1282 *Патріарх* – ім'я спотворене, хоча акад. Броссе дає те ж саме читання. Мабуть слід читати *Патрикій*, як воно і стоїть у Чамчяна (ч. II, с. 882).
- 1283 *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 68.*
- 1284 Сильвестра II (999–1003).

4.2. Початок XI століття

Текст

{1001} *НікЛ. У рік 6509*¹. “(6509). Олександр Попович² і Ян Усмошвець³, який убив печенізького багатиря, побили безліч печенігів, і князя їх Родмана з трьома його синами в Київ до

Володимира привели. Володимир же вчинив світле святкування, і милостиню велику роздав по церквах і по монастирях, і убогим, і жебракам, і по вулицях хворим і клосним⁴ великі діжки і бочки меду, і квасу, і первару, і вина поставив, і м'яса, і риби, і всіляких овочів, що хто потребував і їв. Того ж року послав Володимир гостей своїх як послів у Рим, а інших в Єрусалим, і в Єгипет, і в Вавилон, споглядати життя їх і звичаї їх”⁵

{1004} **Нікл. У рік 6512⁶.** “(6512). Прийшли печеніги на Білгород; Володимир же послав на них Олександра Поповича і Яна Ушмошвеця з великими силами. Почувши [про це], печеніги побігли в поле. ... Того ж року був убитий Темір, князь печенізький, своїми родичами”.

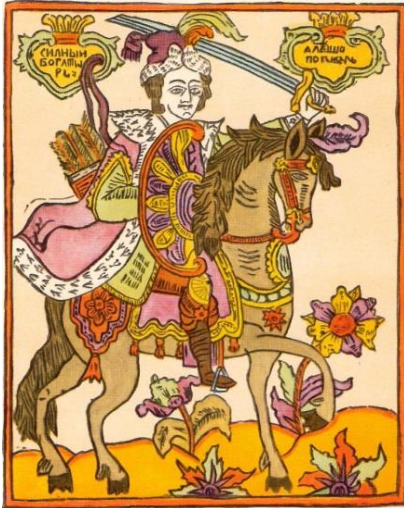
{1008} **Brun. Ep. ad Henricum⁷.** Благочестивому мужу церкви королю Генріху⁸. Б.⁹, не більше, ніж нікчемність, [бажає] всього, що королю на славу і Господу всезнаючому завгодно.

Європа в 1000 році. Мапа

[Коли Бруно перебуває у країні угрів¹⁰, брат короля, єпископ Бруно повідомив автору, що король пам'ятає і дбає про нього. У відповідь Бруно Квертфуртський має намір дати королю звіт по своїх місіонерських справах]. Схоже, вже цілий рік виповнився місяцями і днями з того часу, як ми покинули угрів (Ungri), де даремно провели багато часу, і попрямували до печенігів (Pezenegi), найжорстокіших із усіх язичників¹¹. Государ Русі (senior Ruzorum)¹²,

великий державою (regnum) й багатствами, упродовж місяця¹³ утримував мене проти [моєї] волі, як ніби я з власної волі хотів згубити себе, і постійно переконував мене не ходити до настільки

Сильний богатыр Альоша Попович.
Лубок

божевільного народу, у якого, за його словами, я не знайшов би нових душ, а тільки одну смерть, та й то ганебну. Коли ж він не в змозі вже був [утримати мене] і наляканий таким собі видінням про мене, недостойного, то два дні проводжав мене з військом до крайніх меж своєї держави¹⁴, які через ворожнечу з кочівниками з усіх боків обніс найміцнішою і найдовшого огороженою (seres)¹⁵. Зіскочивши з коня, він пішов за мною, що йшов попереду з товаришами, і разом зі своїми кращими мужами (majres) вийшов за ворота. Він стояв на одному пагорбі, ми – на іншому. Обійнявши хрест, який ніс у руках, я виголосив всечесний гімн: “Петре, чи любиш Мене? Паси вівці Мої!”¹⁶. По закінченню респонсорія¹⁷ государ прислав до нас [одного зі] своїх кращих мужів з такими словами: “Я провів тебе [до місця], де закінчується моя земля і починається ворожа. Іменем Господа прошу тебе, не губи на мою ганьбу свого молодого життя¹⁸, бо знаю, що завтра до третьої години¹⁹ судилося тобі без користі, без провини скуштувати гіркоту смерті”. Я відповідав: “Нехай Господь відкриє тобі ворота [раю] так само, як ти відкрив нам шлях до язичників!”

Що ж? Два дні ми йшли безперешкодно, на третій, у п’ятницю, тричі – вранці, опівдні і о дев’ятій годині²⁰ – нас усіх із похиленими виями потягли на страту, але стільки ж раз за чудесним знаменням – така була воля Господа і поводиря нашого Петра²¹ – неушкоджені вислизали від ворогів, що зустрілися нам. У неділю²², коли ми дісталися до місць більш населених²³, нас залишили в живих до терміну, доки весь народ за покликом гінців не збереться на сходку. Отже, о дев’ятій годині наступного недільного дня нас кличуть на сходку, висміюючи, немов коней. Збіглася незліченна юрба. З налитими кров’ю очима, вони підняли страшний крик. Тисячі оголених мечів і тисячі сокир над нашими головами погрожували порубати нас на шматки. До ночі терзали нас, тягнути в різні боки, поки нас не вирвали з рук старійшини (maiores) [тієї] землі, які, будучи розсудливі, почувши

Гривна
Володимира

нашу мову, зрозуміли, що ми з добром з'явилися в їх землю. Як то було завгодно несповідуваному Господу і найчеснішому Петру, 5 місяців провели ми серед цього народу, обійшовши три його частини, не заходячи в четверту²⁴, з якої до нас прибули послы від кращих людей (*meliores*). Навернувши в християнство приблизно 30 душ²⁵, ми за помахом Божим, влаштували мир²⁶, який, за їхніми словами, ніхто крім нас не зміг влаштувати. “Цей мир, – говорили вони, – тобою влаштований. Якщо він буде міцний, то всі ми, як ти вчиш, охоче станемо християнами. Якщо ж государ Русі зрадить домовленості, нам доведеться думати тільки про війну, а не про християнство”. З тим я і прибув до государя Русі²⁷, який заради Божої [справи] схвалив це, віддавши в заручники сина²⁸. Ми ж посвятили в єпископи одного з наших²⁹, якого він потім разом із сином помістив у середині землі [печенігів]³⁰. І встановився до більшої слави Господа, Спасителя нашого, християнський закон серед найгірших і найжорстокіших з усіх язичників, що живуть на землі³¹.

{1008}**Нікл. У рік 6516**³². “(6516). Митрополит Іоанн³³ поставив церкву кам'яну, в Києві, святих апостолів Петра і Павла; а в Переяславі поставив церкву кам'яну Воздвиження Чесного Хреста”.

{1009}**Ann. Sax.**³⁴. “У рік Г[осподній] 1009-ий³⁵. [Мученицька смерть місійного архієпископа Бруно на порубіжжі] Русі і Литви”.

{1009}**Ann. Quedl. 1009**³⁶. “(1009). Святий Бруно, прозваний Боніфацієм, архієпископ і чернець, на 11-й рік свого постригу, обезголовлений язичниками на порубіжжі Русі (*Ruscia*) і Литви (*Litua*)³⁷, зійшов на небеса в 7-і іди березня разом зі своїми 18 [супутниками]³⁸.”

Прп. Антоній Печерський (1288). Свенська ікона Божої матері. Фрагмент

{1011}**ПМЛ. У рік 6519 [1011]**³⁹. “(1011). Переставилася цесариця Володимирова Анна⁴⁰”.

{1011}**ПМЛ. У рік 6496 [988]**⁴¹. “(988). І коли помер⁴² найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він⁴³ Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі⁴⁴, Мстислава в Тмуторокані⁴⁵”.

{1011–1014}*ПМЛ. У рік 6519 [1011]*⁴⁶. “(1011). Коли Ярослав⁴⁷ був у Новгороді, то уроків він давав дві тисячі гривень од року до року⁴⁸ Києву, а тисячу гривень гридям у Новгороді роздавали. І так давали всі посадники новгородські⁴⁹, а Ярослав став цього не давати у Київ отцю своєму⁵⁰. І сказав Володимир: “Розчищайте путь і мости мостіте”, – бо збирався він іти на Ярослава, сина свого, але розболівся.

{1013}*ГусЛ. У рік 1013*⁵¹. “Прийшов уперше в Київ преподобний отець наш Антоній⁵² зі Святої Гори, і вселився в печеру Варязьку”.

{1013}*Thietm. Chron. 6 (91)*⁵³. “(91). [Свято Пасхи⁵⁴ німецький король Генріх провів у Падерборні, а П’ятидесятницю⁵⁵ – в Мерзебурзі]. Напередодні цього [свята] прибув Болеслав (Bolizlavus), залишивши заради безпеки в себе заручників, і був прийнятий якнайкраще. У святий день⁵⁶ після покладання рук він стає васалом (miles) [короля] і після присяги супроводжує короля, який в урочистому вбранні прямував до церкви, як зброєносець (armiger). У понеділок Болеслав, умиротворивши короля багатьма дарами від себе і від своєї жінки⁵⁷, отримав потім від королівських щедрот [дари ще] більше чудові і значно більш численні з давно бажаним бенефіцієм (beneficium) і, задоволений, з честю відпустив заручників. Слідом за цим він з нашою в тому допомогою⁵⁸ напав на Русь (Rusia) і спустошив більшу частину цієї країни (regio)⁵⁹. Коли між його [воїнами] і сторонніми (hospites) печенігами (Pezineigos)⁶⁰ трапився розбрат, він наказав усіх цих останніх перебити, хоча вони і були з ним заодно”

Пам'ятник Ярославу Мудрому.
Київ (1997)

{1013}*Ann. Sax. 15*⁶¹. “У рік Г[осподній] 1018-ий. [...Володимир же взяв жінку з Греції, від якої мав трьох синів, одного з яких оженив на дочці Болеслава⁶². Разом з нею на Русь прибув Рейнберн, який на Русі попав у темницю]⁶³”.

{1013}*Thietm. Chron. 7 (72–74)*⁶⁴. “(72). Маючи трьох синів⁶⁵, він дав за жінку одному з них дочку нашого притіснителя князя Болеслава⁶⁶, разом з якою поляками був посланий Рейнберн (Reinbernus), єпископ Солі Колобжегської⁶⁷ (Salae Cholbergensis). Він народився в окрузі, що зветься Хассегу (Hassegun), досвідчені вчителі навчили його вільним мистецтвам, і єпископського сану він удостоївся, сподіваюсь, заслужено⁶⁸. [Повідати] про все його піклування в справі⁶⁹, йому доручений, не вистачає в мене ні знань, ні

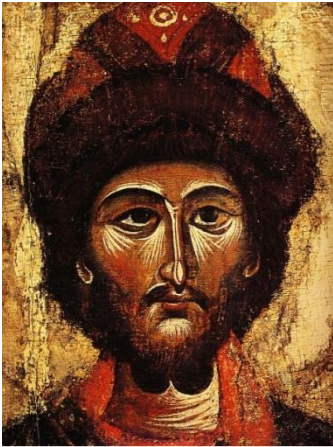
вміння. Він зруйнував і спалив паганські капища, а море, яке шанувалося через демонів, очистив, скинувши [туди] чотири камені, помазані святою оливою, і [окропив його] святою водою. Всемогутньому Господу він виплекав нову поросль на дереві безплідному, або інакше: святая проповідь дала паростки в народі надзвичайно грубому. Старанними пильнуваннями, стриманістю і мовчанням виснажуючи свою плоть, він перетворив серце на відображення [свого] божественного споглядання. Згаданий король, дізнавшись, що його син за намовою Болеславовою має намір таємно проти нього виступити⁷⁰, схопив того [єпископа] разом із цим [своїм сином] і [його] жінкою і кинув до темниці, кожного окремо. У ній святий отець, старанно вихваляючи Господа, здійснив потай те, чого не міг відкрито⁷¹: за сльозами його і ревною молитвою, яка вийшла з серця, що кається, [як] за причастям, відпущені були йому гріхи Вищим Священником. [Душа] його, вирвавшись із узилища тіла, радіючи, перейшла в свободу вічної слави.

...(73). Ім'я цього короля несправедливо тлумачать як влада світу. Бо не той вічно непостійний світ зветься справжнім, який панує між нечестивими й який даний дітям цього віку, але істинного світу скуштував лише той, хто, приборкавши в своїй душі всіляку пристрасть, здобув Царство Небесне в нагороду за смиренність, яка перемагає негарзди. Цей єпископ, що набув у подвійній⁷² непорочності притулок на небесах, сміється над погрозами беззаконника, споглядаючи полум'я відплати, яке терзає цього розпусника, оскільки, за свідченням учителя нашого⁷³ Павла, Господь карає перелюбників⁷⁴. Болеслав же, дізнавшись про все це, не перестав мстити, як тільки міг⁷⁵. Після цього названий король помер...

(74). Згаданий король⁷⁶ носив венерин набедренник, який поглиблював [його] уроджену схильність до блуду. Але Спаситель наш Христос, заповівши нам підперезати стегна⁷⁷, рясне джерело згубних надмірностей, мав на увазі утримання, а не яку-небудь спокусу. Почувши від своїх проповідників про палаючий світильник⁷⁸, названий король змив пляму скоєного гріха старанною щедрістю милостині⁷⁹. Бо написано: "Подавайте милостиню, тоді все буде у вас чисте"⁸⁰. Він помер, будучи вже в немічній старості⁸¹ і довго правив згаданим королівством (*regnum*), похований у великому місті Києві (*Києва*) в церкві мученика Христового папи Климента поруч зі згаданою своєю жінкою⁸²; саркофаги їх стоять посеред храму⁸³.

{1013–1015} **Ann. Sax.**⁸⁴. "У рік Г[осподній] 1013-ий. [Мир між німецьким королем Генріхом II і польським королем Болеславом I у Мерзебурзі⁸⁵, після чого Болеслав здійснює похід в Русь⁸⁶. В Русі править Володимир, який прийняв християнство, разом із жінкою з Греції, але залишився жорстоким розпусником. Розправа Володимира над єпископом Рейнберном. По смерті Володимир разом із жінкою Єленою похований у Києві в церкві св. Климента]".

{бл. 1015} **Leon. Mars. Chron.**⁸⁷. “Коли⁸⁸ апулійці не могли

Св. Борис. Ікона
(1321–1325)

[більше] переносити зарозумілості й зверхності греків (Greci), які незадовго до того, а саме за часів першого Оттона, запросивши до себе на підмогу данів (Dani), русь (Russi)⁸⁹ і гваланів (Gualani)⁹⁰, присвоїли собі Апулію і Калабрію, то вони зрештою підняли повстання...”

{1015} **ПМЛ. У рік 6523 [1015]**⁹¹.

“(1015). Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого. Але Бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли

печеніги йшли на Русь⁹², він послав проти них Бориса⁹³, а сам слабував вельми, і в сій же болісті він і помер місяця липня в п'ятнадцятий день⁹⁴.

Помер же Володимир, князь великий, на селі Берестовім⁹⁵”.

{1015} **Ann. car. Crac. 1015**⁹⁶. “(1015). Помер Володимир (Wladimir), князь Русі (dux Ruthenorum)”⁹⁷.

Коментар

¹ ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. С. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – С. 68.

² Богатир Альоша Попович.

³ Богатир Кожум'яка.

⁴ Немічним.

⁵ В 1001 відбувся напад печенігів на Київ; печенізький хан Родман разом із трьома синами був полонений русичами в результаті їх походу в степ.

⁶ ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – с. 68.

⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 57–61.

⁸ Генріху – німецькому королю.

⁹ Б. – Бруно.

¹⁰ У 1004–1007, з перервами.

¹¹ Кочівники-тюрки. В кінці IX ст. печеніги пересікли Волгу і витіснили з північно-причорноморських степів угрів. У 1036 вони розгромлені Ярославом і, відтіснені половцями й огузами-торками, пішли на Дунай. Остаточо знищені візантійцями в 1091 і в 1122.

¹² Володимир; їхав через Київ. Автор плутає титули.

¹³ Взимку, на початку 1008.

- ¹⁴ Виїхав із Києва 24.02.1008, у вівторок.
- ¹⁵ Вал, частокіл, огорожа по Росі, за 60 км від Києва.
- ¹⁶ Передано неточно (*Іоан. 21, 15–17*).
- ¹⁷ Вид молитви, що складалася, як правило, з двох віршів, коли хор підхоплював вірш, виголошений дяконом або читцем.
- ¹⁸ Бруно було до 30 років, Володимиру – до 50.
- ¹⁹ 9 година ранку.
- ²⁰ 3 година опівдні.
- ²¹ Апостола.
- ²² 27 лютого.
- ²³ Ставка якоїсь печенізької орди.
- ²⁴ Константин Багрянородний теж називає на Правобережжі 4 орди печенігів.
- ²⁵ Мабуть, рахував тільки знатних.
- ²⁶ Мабуть, між Руссю й печенігами. Болеслав був налаштований проти Володимира.
- ²⁷ В липні – серпні в Київ.
- ²⁸ Наймолодшого.
- ²⁹ Одного із супутників Бруно.
- ³⁰ Можливо підлягав київському митрополиту, церква ще не розділена.
- ³¹ Вже в 1013 правобережні печеніги воювали на боці Болеслава.
- ³² *ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – с. 69.*
- ³³ У 1008–1036, після Феофілакта (1008).
- ³⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 228.*
- ³⁵ Цитується твір “Саксонський анналіст” (бл. 1150).
- ³⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 85.*
- ³⁷ В землі пруссів.
- ³⁸ До XI ст., під натиском половців, між Дунаєм і Дніпром кочували 13 племен печенігів. Частина їх сповідувала несторіанство. Католицьку віру серед них за допомогою Володимира проповідував Бруно Квортфуртський. Ал-Бакрі повідомляє, що бл. 1009 печеніги прийняли іслам. Бл. 1010 в їх середовищі виникли суперечки. Печеніги князя *Тираха* прийняли іслам, тоді як два західних племені князя *Кегена* (белемарніди і пагуманіди загальною чисельністю 20 000 чол.) перейшли через Дунай на візантійську територію під скіпетр Константина Мономаха і в Добруджу, де прийняли християнство візантійського зразка. Імператор планував зробити з них прикордонну варту.
- ³⁹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 74.*
- ⁴⁰ Анна Порфірогенета (963–1011).
- ⁴¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 67.*
- ⁴² 1011.
- ⁴³ Володимир Великий.
- ⁴⁴ *Володимирі* – Володимирі-Волинському (1 згадка про місто, тепер Волинська область).
- ⁴⁵ *Тмутаракані* – античного, потім тюркського, візантійського, хозарського, руського міста. Частина істориків вважає, що з діяльністю князя Володимира пов’язане становлення міста *Ізяслава* (1 згадка в 1096), коли князь, виділяючи наприкінці X ст. у володіння своєму синові Ізяславові одне з найбільших тогочасних слов’янських поселень на р. Горині (тепер Хмельницька область), зробив його центром уділу і найменував Ізяславлем, тобто належним Ізяславові. Зрештою Володимир посадив синів у Полоцьку, Турові (опір хрещенню вчинили

дреговичі), Древлянах, Володимирі-Волинському, Смоленську (хрестили до 1013), Пскові, Луцьку, Тмутаракані, Муромщині. Історичні перекази показують, що святий Борис сприяв утвердженню християнства в Ростові (у 991 відвідав Михаїл, у 992 поставили єпископа, вигнані перші два єпископи – Феодор і Ілларіон), Мстислав – у Тмутаракані, Судислав – у Пскові, Ізяслав – у Полоцьку (з матюр'ю Рогнедою долав опір полочан), а святий Гліб – у Муромі (прибувши в місто, намагався просвітити муромців святою вірою, хоча без успіху, вигнаний, оселився за 12 верст від Мурома на р. Ушні, де прожив два роки; в 1024 вигнали чернігівського посадника). Новгород у 990–991 хрестили Добриня й Путята “вогнем і мечем”. Хрещено Курщину (де у вірі пройшло дитинство Феодосія). Володимир намагався насадити нову віру в Суздалі (992), Біармії й Булгарії, 4 князі якої хрестилися в Києві. Отже, за Володимира всі землі Русі були “засіяні” вірою. Язичники залишалися серед в'ятичів, весі в Ростові, були язичницькі пережитки в інших місцях поза Руською землею. З ними боролися нащадки Володимира.

⁴⁶ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 74.*

⁴⁷ Ярослав Мудрий, князь київський (1016–1018, 1019–1054). Боровся за владу з братами Святополком і Мстиславом Чернігівським (1024–1036).

⁴⁸ ^{2/3} данини Ярослав віддавав у Київ. У 1010 він заснував Ярослав.

⁴⁹ Оженився в Новгороді на норвежці Анні.

⁵⁰ У 1014.

⁵¹ *ПСРЛ. – Т. 2. III. Іпатъевская летопись. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – С. 261.*

⁵² Антоній Печерський (983–973) заснував українське чернецтво і Києво-Печерську лавру.

⁵³ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 67–68.*

⁵⁴ 23.05.1013.

⁵⁵ 5.04.1013.

⁵⁶ П'ятидесятницю.

⁵⁷ Емнільди.

⁵⁸ Болеслав після укладення миру з німцями в 1013 ходив на Русь разом із поляками, печенігами й саксами – серед останніх у польського короля було багато родичів і прибічників; натомість Болеслав допоміг німцям в італійському поході 1014.

⁵⁹ 1013.

⁶⁰ Печеніги в 1013 ходили з Болеславом на Русь, похід був невдалим.

⁶¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 229.*

⁶² Раніше.

⁶³ Перефразування тексту з Регіона Прюмського і Фруталфа (бл. 1150).

⁶⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 73–77.*

⁶⁵ У Володимира було 13 синів, але автору відомі лише ті, які брали участь у боротьбі за Київ до 1018 (Святополк, Ярослав і, мабуть, Борис, якого дуже цінував Володимир).

⁶⁶ Болеслав I. Його зять – Святополк. Шлюб був укладений до 1013 чи опісля.

⁶⁷ Колобжег у Помор'ї – одне з єпископств, утворене в 1000, коли постала Польська архієпископія в Гнезно, яка об'єднала всі польські землі в одну церковну провінцію, що підпорядковувалася Риму (Гнезно відвідав Оттон III, який ушанував св. Адалберта; згодом мешканці повернулися в язичництво). Колобжегський єпископ став безмісним і був відпущений у Русь як духовник Болеслава, який воював з німцями й русами.

У 1113 в знак перемир'я з Руссю Болеслав Хоробрий погодився на шлюб своєї дочки з турівським князем Святополком. Рейнберн супроводжував польську принцесу, на укладення шлюбу в Турів, де намагався проповідувати західне християнство. Разом зі Святополком Рейнберн готував змову проти Русі, але вона була розкрита Анастасом Корсунським, після чого Володимир кинув Святополка з жінкою й духівником у темницю. Там Рейнберн помер бл. 1013. Т.ч. Володимир відстояв східний обряд.

Володимир вів активну зовнішню політику, уклав низку договорів з різними правителями: Василієм II (імператор Візантії, 987/988), Болеславом II (король Чехії, 967/972–999), Сильвестром II (папа римський, 999–1003), Стефаном I (король Угорщини, 997/1001–1038), Болеславом I Хоробрим (король Польщі, 1013), Генріхом II (німецький імператор).

⁶⁸ Колобжезький єпископ з 1000 до 1007, після створення в 1000 Гнездинської єпархії і бунту поморян-язичників, повернувся до Кракова, єпископство припинило існування, Рейнберн був направлений у 1013 в Русь (Турів), як духовник Болеславни (від 3 жінки Болеслава); на знак миру з поляками після їх невдалого походу. Святополк (нар. 979) з 988 поставлений у Турові, до того тут був князь-варяг Тур (з 970-х).

⁶⁹ У Помор'ї.

⁷⁰ Рейнберн у Турові намагався пропагувати католицизм, щоб за підтримки Святополка відірвати Русь від візантійського обряду.

⁷¹ Постраждав у темниці.

⁷² Духовній і тілесній.

⁷³ Апостола.

⁷⁴ Євр. 13, 4.

⁷⁵ Пізніше, в 1018, він організував похід на Київ.

⁷⁶ Володимир.

⁷⁷ Лк. 12, 35.

⁷⁸ Лк. 12, 35.

⁷⁹ Про Володимира як подавача благ говорить і ПМЛ.

⁸⁰ Лк. 11, 41.

⁸¹ Йому було 57 років.

⁸² Анною.

⁸³ У 989 вивіз мощі, в 995/996 була освячена Десятинна церква, яку в 1240 зруйнували монголи, тож поховання Володимира й Анни втрачені.

⁸⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 228.*

⁸⁵ Після німецько-польської війни 1007–1013.

⁸⁶ 1013, війна Володимира з поляками.

⁸⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 164–165.*

⁸⁸ Цитується твір Лева Марсікана (Остійського) (пом. 1115) “Хроніка Монтекассінського монастиря” (поч. XII ст.).

⁸⁹ Дани й руси попали на візантійську службу за Харальда Синьозубого, Никифора II й Іоанна I Цимісіях.

⁹⁰ Алани?

⁹¹ *Літопис Руський : за Іпатським списком. – К. : Дніпро, 1989. – С. 74.*

⁹² Той їх не знайшов.

⁹³ 24 липня 1015 (через 9 днів після смерті батька) Борис, князь ростовський (у хр. – Роман) убитий за наказом Святополка (979–1019) під Летчем (тепер Бориспіль, 1 згадка в 1015) на р. Альті. Борис і його брат Гліб, князь муромський (у хр. – Давид; убитий за наказом Святополка 5.09.1015 під Смоленськом), – перші святі

в Русі (канонізовані в 1071), обидва народжені “болгаринею”. В кінці 1015 в бою з військом Святополка загинув князь древлянський *Святослав* разом із 7 синами. Раніше Володимира померли його сини *Мстислав* (від Рогнеди, 988), *Всеволод* (993/1113), *Ізяслав* (1001), *Вишеслав* (1010), *Станіслав* (до 1015). На 1020 рік з 13 синів Володимира були живі *Ярослав*, *Мстислав* (від Адельї), *Судислав* і, можливо, *Позвізд*.

⁹⁴ П’ятниця.

⁹⁵ Під Києвом. Болеслав помер у 1025. Ярослав у 1031 ходив на Перемишль (повернув Червенські міста), у 1036 перемиг печенігів, у 1047 здійснив похід на мазовшан (Польща), яких перемиг їх, убив князя Мойслава, і підкорив їх Казимірові. В цей час у Києві було 400 церков (у 1240 – 600 церков).

⁹⁶ *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – Т. 4. Западноевроп. источ. – С. 344.*

⁹⁷ Київський князь Володимир Великий (957–1015) поряд із Данилом Галицьким (1201–1264), Богданом Хмельницьким (1595–1657), Іваном Мазепою (1639–1709), Устимом Кармалюком (1787–1835), Тарасом Шевченком (1814–1861), Лесею Українкою (1871–1913), і Степаном Бандерою (1909–1959) входить до Національних героїв *України*, чия діяльність принесла велич, славу і благо нації.

Такими для інших країн, зокрема, стали:

- Георг Скандербег (*Албанія*), Тадеуш Костюшко (*Білорусь*), Христо Ботев (*Болгарія*), Король Артур, Річард Левове Серце, Єлизавета, Вільям Шекспір, Олівер Кромвель (*Велика Британія*), Геракл, Одиссей, Гомер, Джордж Гордон Байрон (*Греція*), Рагнар Лодброк (*Данія*), св. Патрик (*Ірландія*), Ель Сід, Христофор Колумб, Фернан Магеллан, Ернан Кортес, (*Іспанія*), Марко Поло, Джузеппе Гарібальді (*Італія*), Шейх Мансур (*Ічкерія*), Тіль Уленшпігель (*Нідерланди*), Арміній, Зігфрід, Фрідріх Барбаросса, Отто фон Бісмарк (*Німеччина*), Фрїтьйов Нансен (*Норвегія*), Болеслав I, Адам Міцкевич, Юзеф Пілсудський (*Польща*), Альфонсу де Альбукерке (*Португалія*), Влад Дракула (*Румунія*), Милош Обилич (*Сербія*), Сімо Хайха (*Фінляндія*), Карл Великий, Жанна д’Арк, Наполеон (*Франція*), Стефан I Святий (*Угорщина*), Ян Гус, Ян Жижка (*Чехія*), Вільям Воллес, Роберт I Брюс (*Шотландія*), Вільгельм Телль (*Швейцарія*);

- Ахмед-шах Абдалі (*Афганістан*), Рама, Махатма Ганді (*Індія*), Конфуцій, Цінь Ши Хуан-ді (*Китай*), Чингісхан (*Монголія*), Кемаль Ататюрк (*Туреччина*);

- Омар Мухтар (*Лівія*), Поль Крюгер, Нельсон Мандела (*ПАР*) в Африці;

- Жан-Жак Дессалін (*Гаїті*), Лора Сікорд (*Канада*), Панчо Вілья, Мігель Ідальго, Еміліано Сапата, Беніто Хуарес (*Мексика*), Августо Сесар Сандіно (*Нікарагуа*), Джордж Вашингтон, Авраам Лінкольн (*США*);

- Хосе де Сан Мартін (*Аргентина*), Антоніо де Сукре (*Болівія*), Симон Болівар (*Венесуела*), Текун Уман (*Гватемала*), Хосе Гервасіо Аргігас (*Уругвай*), Бернардо о’Гігінс (*Чилі*) в Південній Америці.

Список літератури

1. Джерела

1. Августин Аврелий. О граде Божьем. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 1296 с.
2. Агафий Миринеский. О царствовании Юстиниана. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – 221 с.
3. Аммиан Марцеллин. Римская история / пер. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сенни. – СПб. : Алетейя, 1994. – 569 с.
4. Афанасий Великий. Слово о воплощении Бога, и о пришествии Его к нам во плоти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Afanasij_Velikij/slovo-o-voploshhenii-boga-slova-i-o-prishestvii-ego-k-nam-vo-ploti/
5. Біблія, або Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К. : Вид-во Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. – 1407 с.
6. Василий Великий. Творения : в 7 т. – 2-е изд. – М. : Тип. В. Готье, 1859. – Ч. 6. – 368 с.
7. Василий Великий. Творения : в 7 т. – 2-е изд. – М. : Тип. В. Готье, 1873. – Ч. 7. – 344 с.
8. Васильевский В. Г. Труды : в 4 т. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1908. – Т. 1. – V, 401 с.
9. Васильевский В. Г. Два письма византийского императора Михаила Дуки VII к Всеволоду Ярославичу // Труды : в 4 т. – СПб. : Тип. Импер. АН, 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 3–55.
10. Васильевский В. Г. Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян // Труды : в 4 т. – СПб. : Тип. Импер. АН, 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 213–295.
11. Василевский В. Г. Русско-византийские исследования. – Вып. 2. Житие свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греческие тексты с переводом. Славяно-русский текст / В. Васильевский. – СПб. : Тип. бр. Пантелеевых, 1893. – [3], CCCV, 128 с.
12. Васильевский В. Г. Труды: в 4 т. / перевод с древнерусс. О. М. Ранова. – СПб. : Изд. Имп. АН, 1915. – Т. 3. Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греческие тексты с переводом. Славяно-русский текст. – CCLXXXVIII, 122 с.
13. Велесова Книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.e-reading.club/chapter.php/91/5/Velesova_Kniga.html
14. Вестник древней истории. – 1938. – № 4 ; 1939. – № 4.

15. Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпиодор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец / пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – XIII, 495, 31 с.
16. Виноградов А. Ю. “Миновала уже зима языческого безумия...”. Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики / А. Ю. Виноградов. – М. : Русский фонд содей. обр. и науке, 2010. – 224 с.
17. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева; под ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – 384 с.
18. Всеобщая история Степ’аноса Таронского, Асох’ика по прозванию, писателя XI ст. – М. : Тип. Лазар. ин-та вост. языков, 1864. – 337 с.
19. Гельмольд. Славянская хроника. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 300 с.
20. Георгий Флоренций Григорий, епископ Турский. Книга о чудесах блаженного апостола Андрея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus/Greg_Tour/frame1text.htm
21. Геродот. История. – М. : АСТ, 2005. – 699 с.
22. Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. – М., 1978.
23. Греческие предания о св. апостоле Андрее. – Т. 1. Жития / изд. подгот. А. Ю. Виноградовым. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 352 с.
24. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, 1889. – Ч. 3. – 265 с.
25. Григорий Нисский. Похвальное слово великомученику Феодору (Тирону) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/pohvalnoe_slovo_Feodoru/
26. Григорий Турский. История франков. – М. : Наука, 1987. – 464 с.
27. Грушевський М. Житіє Георгія Амастридського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m-hrushevsky.name/uk/History/1895/VyjimkyZZherel/7ZhytijeGeorgija>
28. Густинський літопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old17/old17_08.htm
29. Деяния Андрея и Матафии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://apokrif.fullweb.ru/apocryph1/acts_andrey-and-matafia.shtml
30. Деяния апостолов Петра и Андрея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://apokrif.fullweb.ru/apocryph1/acts_petr-andrey.shtml
31. Деяния Вселенских соборов. – Т. 1. Собор Никейский [1-й], Вселенский 1-ый [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom1/1>
32. Деяния Вселенских соборов. – Т. 1. Собор Константинопольский 1-й, Вселенский 2-ой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom1/2>
33. Деяния Вселенских соборов. – Т. 2. Собор Эфесский, Вселенский 3-ий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom2/>

34. Деяния Вселенских соборов. – Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom3/>
35. Деяния Вселенских соборов. – Т. 3. Собор Халкидонский, Вселенский 4-ый (окончание) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom4/>
36. Деяния Вселенских соборов. – Т. 5. Собор Константинопольский 2-ой, Вселенский 5-ый [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom5/>
37. Деяния Вселенских соборов. – Т. 6. Святой Собор Вселенский 6-ой, Константинопольский 3-ий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom6/>
38. Деяния Вселенских соборов. Т. 7. Святой собор Вселенский 7-ой, Никейский 2-ой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/pravila/dejanija-vselenskikh-soborov-tom7/>
39. Деяния Петра и двенадцати апостолов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://khazarzar.skeptik.net/books/a_pet_12.htm
40. Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 год : проблемы источниковедения / ред. Л. Столярова. – М. : Вост. л-ра, 2003. – 450 с.
41. Древняя Русь в свете зарубежных источников : учебное пособие для студентов вузов / М. Б. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. ; под ред. Е.А. Мельниковой / М. : Логос, 2003. – 608 с.
42. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосимова. – Т. 1. Античные источники / сост. А. В. Подосинов. – М. : Русский фонд содей. обр. и науке, 2009. – 352 с.
43. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосимова. – Т. 2. Визант. источ. / сост. М. А. Бибиков. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – 384 с.
44. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосимова. – Т. 3. Вост. источ. / сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – 264 с.
45. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосимова. – Т. 4. Западноевроп. источ. / сост., пер., коммент. А. В. Назаренко. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2010. – 512 с.
46. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосимова. – Т. 5. Древнескандинавские источники / сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джаксон ; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2009. – 384 с.
47. Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. – М. : Рус. фонд содей. обр. и науке, 2013. – 624 с.

48. Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб. : Тип. Фишера, 1851. – 636, XXXIV с.
49. Евагрий Схоластик. Церковная история. – М. : Экон. обр-ние, 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/ev3,5.htm>
50. Евсевий Памфил. Книга о палестинских мучениках. О жизни блаженного царя Константина Великого, 4 книги. Слово Константина, царя, написанное к обществу святых. Слово царя Константина по случаю 30-летия его царствования // Сочинения. – Изд. 2-е. – СПб. : Тип. Е. Фишера, 1850. – Т. 2. – 442, XXVI с.
51. Евсевий Памфил. Церковная история. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – 446 с.
52. Епифаний Кипрский. Сказание о двенадцати Святых Апостолах, где кийждо их проповеда, и како скончася, и Святая их телеса где положена суть. Богослужебный Апостол на церковнославянском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Pravoslavnoe_Bogosluzhenie/bogosluzhebnyj-apostol/1
53. Епифаний Кипрский. Творения: в 6 ч. – М.: Тип. В. Готье, 1863. – Ч. 1. – 384 с.
54. Епифаний Кипрский. Творения: в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1864. – Ч. 2. – 458 с.
55. Епифаний Кипрский. Творения: в 6 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1872. – Ч. 3. – 222 с.
56. Епифаний Кипрский. Творения: в 6 ч. – М. : Тип. М. Н. Лаврова, 1880. – Ч. 4. – 364 с.
57. Епифаний Кипрский. Творения: в 6 ч. – Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1882. – Ч. 5. – 408 с.
58. Зосим. Новая история. Кн. 5 // Проблемы историографии всеобщей истории : мат межд. науч. семинара. – Белгород : БелГУ, 2000. – С. 86–115.
59. Иероним Стридонтский. Книга о знаменитых мужах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/05/marsel/istoriki_02.htm
60. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litorys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>
61. Иоанн Златоуст. Полное собрание творений : в 12 т.– СПб. : Изд. СПДА, 1900. – Т. 6. – Ч. 1. – 488 с.
62. Иоанн Златоуст. Полное собрание творений : в 12 т.– СПб. : Изд. СПДА, 1901. – Т. 7. – Ч. I. – 472 с.
63. Иоанн Златоуст. Полное собрание творений : в 12 т.– СПб. : Изд. СПДА, 1902. – Т. 8. – Ч. I. – 464 с.
64. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб. : Алетейя, 1997. – 512 с.
65. Иринея Лионский. Против ересей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://khazarzar.skeptik.net/books/irenaeus/ah/>
66. Історія Русів / пер. І. Драча. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.

67. Карташев А. В. Был ли апостол Андрей Первозванный на Руси? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/byl-li-apostol-andrej-pervozvannyj-na-rusi/
68. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1901. – Ч. 12. – Кн. 1–3. – 502 с.
69. Кирилл Иерусалимский. Огласительные и тайноводственные поучения. – М. : Синод. тип., 1900. – 370 с.
70. Клавдий Птолемей. Руководство по географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_648.htm
71. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / статьи, переводы и комментарии. – Х. : Изд-во ХГУ, 1956. – 343 с.
72. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М. : Наука, 1991. – 496 с.
73. Константин Багрянородный. О церемониях // Известия Государственной академии материальной культуры. – № 91. – М. : ОГИЗ, 1934. – С. 47–48 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/cerem.phtml?id=731
74. Корнелий Тацит. Сочинения : в 2 т. – Т. 1–2. – Изд. 2-е. – СПб. : Наука, 1993. – 734 с.
75. Лактанций. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетей, 1998. – 280 с.
76. Латышев В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В. Латышев // Вестн. древн. истории. – 1947. – № 1. – С. 263–316 ; № 2. – С. 249–332 ; № 3. – С. 235–315 ; № 4. – С. 171–289 ; 1948. – № 1. – С. 223–315 ; № 2. – С. 215–314 ; № 3. – С. 217–330 ; № 4. – С. 225–298 ; 1949. – № 1. – С. 185–293 ; № 2. – С. 271–356 ; № 3. – С. 205–308 ; № 4. – С. 227–304 ; 1952. – № 2. – С. 265–323 (всех 1165 с.).
77. Лев Диакон. История / пер. М. М. Копыленко. – М. : Наука, 1988. – 237 с.
78. Лесной С. Иоакимовская летопись и ее значение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://alexfl.ru/vechnoe/vechnoe_mist11.html
79. Літопис Руський : за Іпатським списком пер. з давньорус. Л. Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 590 с.
80. Маврикий. Тактика и стратегия. Кн. 9 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/sources/mauricius/book-9.html>
81. Маврикий. Тактика и стратегия. – Кн. 11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/sources/mauricius/book-11.html>
82. Маврикий. Тактика и стратегия. – Кн. 12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.xlegio.ru/sources/mauricius/book-12.html>
83. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. – [б.м.], 1994. – Ч. 1. – 407 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id>
84. Мартин Исповедник. Письмо 16/1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.st-martin.ru/holy/zhitiya-svyatyh/rimskij-papa-martin-1-i-ego-pisma-iz-kryma/pismo-16/>

85. Мартин Исповедник. Письмо 17/2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.st-martin.ru/holy/zhitiya-svyatyh/rimskij-papa-martin-1-i-ego-pisma-iz-kryma/pismo-17/>
86. [Мишулин А. В.]. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вестн. древн. истории. – 1941. – № 1. – С. 230–280.
87. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического // Нартекс. *Byzantina Ucrainensis*. – Харьков : АнтиквФ, 2012. – Т. 1. – 416 с.
88. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. – Симферополь : АнтикВА, 2009. – 334 с.
89. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма хазарского периода. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – 342 с.
90. Мученичество святого и преславного первоапостола Андрея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://apokrif.fullweb.ru/apocryph1/acts_andrey1.shtml
91. Овідій. Любовні елегії. Мистецтво кохання. Скорботні елегії. – К. : Основи, 1999. – 300 с.
92. Павел Орозий. История против язычников.– СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – Кн. I–VII. – 544 с.
93. Панова И. А., Ускова Г. И. История России : конспективное изложение программных тем. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во МГУП, 2000. – 248 с.
94. Пасхальная хроника. – СПб. : Алетейя, 2004. – 215 с.
95. Пигулевская Н. В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа // Вестн. древн. истории. – 1939. – № 1. – С. 107–115.
96. Плиний. Естественная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1327004000>
97. Помпоний Мела. О положении Земли [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://annales.info/ant_lit/mela/03.htm
98. ПСРЛ. – Т. 1. I. II. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1846. – 267 с.
99. ПСРЛ. – Т. 2. III. Ипатьевская летопись. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1843. – 379 с.
100. ПСРЛ. – Т. 3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1950. – 659 с.
101. ПСРЛ. – Т. 5. V. VI. Псковская и Софийская летописи. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1851. – 275 с.
102. ПСРЛ. – Т. 7. VII. Летопись по Воскресенскому списку / подг. к изд. Я. И. Бередниковым и А.Ф. Бычковым под ред. А. С. Норова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1856. – 345 с.
103. ПСРЛ. – Т. 9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / пер. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1862. – 256 с.

104. ПСРЛ. – Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью / под ред. А. Ф. Бычкова. – СПб. : Тип. Леонида Демиса, 1863. – 504 с.
105. ПСРЛ. – Т. 21. 1-я половина. Книга Степенная царского родословия. – Ч. 1 / под ред. П. Г. Васенко. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – 342 с.
106. ПСРЛ. – Т. 37. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. / сост. Н. А. Казакова, К. Н. Сербина. – Л. : Наука, 1982. – 228 с.
107. Православная энциклопедия. – М., 2009. – Т. 22. – С. 679–680.
108. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / пер. и узд. Я. Н. Любарского. – М. : Наука, 1992. – 348 с.
109. Прокопий из Кесарии. Война с готами : пер. с греч. С. П. Кондратьева ; вступ. ст. З. В. Удальцовой. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 516 с.
110. Прокопий. О постройках / пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. – 1939. – № 4. – С. 203–283.
111. Прокопий. Тайная история / пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 273–360.
112. Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – 414 с.
113. Руфин Аквилейский. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Rufin_Akvilejskij/tserkovnaja-istorija/
114. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М. : Вост. л-ра, 1995. – Т. 2. – 589 с.
115. Симеона Метафраста и Логофета списание мира от бытия и Летовник собран от различных летописцев : слав. пер. хроники Симеона Логофета с доп. – СПб. : Тип. Импер. Акад. наук, 1905. – XVI, 239 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://relig-library.pstu.ru/modules.php?name=1256>
116. Синописис Київський [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>
117. Сказание Приска Панийского / пер. Г. С. Дестуниса // Уч. записки второго отд. Импер. АН. – СПб., 1861. – Кн. VII. – Вып. 1. – С. 1–112.
118. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.) / собрал, перевел и объяснил А. Я. Гаркави. – СПб. : Тип. Импер. АН, 1870. – 308 с.
119. Слово о полку Игоревім [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/SlovoPolkIgor/MRylskij.html>
120. Сократ Схоластик. Церковная история. – М. : Тип. Фишера, 1850. – 580, XIV, XXXI с.
121. Снорри Стурлусон. Круг земной. (Heimskringla). – М. : Наука, 1980. – 668 с.
122. Страбон. География. – М. : Наука, 1964. – 944 с.
123. Сульпиций Север. Сочинения. – М. : РОССПЭН, 1999. – 319 с.
124. Татищев В. История Российская : в 3 т. – М. : АСТ, 2003. – Т. 2. – 732 с.
125. Тертуллиан. О прескрипции против еретиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.tertullian.org/russian/de_praescriptione_haereticorum_rus.htm

126. Тертуллиан. Против иудеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azbyka.ru/otechnik/Tertullian/protiv-iudeev/>
127. Упоминания о славянах в “Стратегиконе” Маврикия. Отрывок из анонимного военного трактата [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slav-ist.hut2.ru/strategikon.htm>
128. Феодорит Кирский. История боголюбцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://predanie.ru/feodorit-kirskiy-blazhennyu/book/85406-istoriya-bogolyubcev/#toc27>
129. Феодорит Кирский. О природе человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://azbyka.ru/otechnik/Feodorit_Kirskij/O_prirode_cheloveka/
130. Феодорит Кирский. Церковная история. – М. : РОССПЭН; Колокол, 1993. – 239 с.
131. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, с предисл. О. М. Бодянского. – М. : Унив. Тип., 1884. – IV, 370 с.
132. Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=73587>
133. Феофан Исповедник. Хронография [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Feofan_2/frametext1.htm
134. Феофилакт Симокатта. История / пер. с греч. С. П. Кондратьева, прим. К. А. Осиповой. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 222 с.
135. Филосторгий. Сокращение Церковной истории. – М. : Росспэн, 2007. – 624 с.
136. Фотий, патриарх Константинопольский. Окружное послание 867 года к восточным архиерейским престолом, а именно – к Александрийскому и прочая, в коем речь идет об отрешении некоторых глав и о том, что не следует говорить об исхождении Св. Духа “от Отца и Сына”, но только “от Отца” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/09/3/867_foty.htm
137. Черноризец Храбр. О письменах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://drevlit.ru/docs/chehia/IX/Slav_pis/text3.php
138. Штриггер И. Известия византийских источников, объясняющих Российскую историю древних времен и переселения народов. – СПб., 1774. – Т. 3.
139. Щапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М. : Наука, 1976. – 240 с.
140. [Яків Мніх]. Пам’ять і похвала князеві руському Володимиру, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr18.htm>
141. Acta Sanctorum. – Parisiis, 1863. – Т. 2. – 661 р.
142. Anonimi continatio Theophanis libris IV, Constantins Porphirogeniti imp. jussu scripta // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – Т. 109. – Col. 5–225.

143. Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematibus et de Administrando imperio // Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae. – Paris, 1711. – T. 2. – P. 112–116.
144. Basilii Porphyrogenitus Imp. Menologiam Basilianum, ex editione cardinalis Albani // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 117. – Col. 215–613.
145. Constantinus Porphyrogenus. De vita et rebus gestis avi sui Basilii Macedonis // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 109. – Col. 225–369.
146. Didimus Alexandrinus. Liber De Spiritu sancto // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1863. – T. 39. – Col. 1033 – 1086.
147. Ephraem Monach. Imperatorum et patriarhorum rectnsus / ed. S. Bekker. – Bonnae, 1840. – P. 7–382.
148. Epiphanius, monachus Hierosolymitanus. Vita S. Andreae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 120. – Col. 215–259.
149. Gelasius Cyzicenus. Historia concilii Nicaeni // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1864. – T. 85. – Col. 1186–1359.
150. Georgius Nicomedijnsis Metropolitae. Orationes // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 100. – Parisiis, 1865. – Col. 1333–1528.
151. Hieronymi. Opera omnia. – Tomus primus // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – T. 22. – Parisiis, 1839. – 1354 col.
152. Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae / ed. B. Latyshev. – Vol. 2. – Petropoli : Typis Academiae Imperialis Scientiarum, 1890. – 355 p.
153. Nicetas David Paphlagonis. Orationes Laudatoriae aliaeque nonnullat festivae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurante J.–P. Migne. – Parisiis, 1862. – Vol. 105. – Col. 15–488.
154. Nicetas Paphlagonis. Vita S. Ignatii archiepiscopi Constantinopolinani // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1862. – T. 105. – Col. 488–574.
155. Nicolaus I Pontifex Romanus. Epistolae et decreta // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – T. 119. – Parisiis, 1852. – Col. 769–1200.
156. Origenes. Opera omnia. – Tomus quartus // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 14. – Parisiis, 1862. – 1384 col.
157. Papoulidis C. The Baptism of the Russians in the Iviron Codices 1317 and 1319 of the 18th Century // Balcan Studies. – 1981. – Vol. 22. – P. 80–81.
158. S. Asterius, Amasenus episcopus. Notitia historica et literaria // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 40. – Parisiis, 1863. – Col. 155–480.
159. S. Caesarius, B. Gregorii frater. Dialogi quatuor, in quibus Explicationes Quaestionum quarumdam de rebus gravibus, Caesario propositarum, quo tempore a secretis erat, et Constantinopoli docens // Patrologiae cursus

- completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 38. – Parisiis, 1862. – Col. 851–1190.
160. S. Eucherius, Lugdunensis episcopus. Instructionum ad Salonium // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – Parisiis, 1865. – T. 50. – Col. 773–827.
161. S. Hippolytus, Portuensis episcopi. Operum pars 1–2 // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 10. – Parisiis, 1857. – Col. 583–982.
162. S. Isidori, Hispalensis episcopi. Chronicon // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J. – P. Migne. – T. 83. – Parisiis, 1862. – P. 1017–1058.
163. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae : e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi; adiectis synaxariis selectis / opera et studio Hippolyti Delehaye. Bruxellis, Apud Socios Bollandianos, 1902. – 1180 col.
164. The Gesta Hungarorum of Anonymus. The Anonimous Notary of King Bela a translation by Martyn Rady [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>
163. Theodoretus, Cyrensis episcopus. Opera omnia. – Tomus tertius // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 82. – Parisiis, 1864. – 1600 col.
166. Theodoretus, Cyrensis episcopus. Opera omnia. – Tomus quintus // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / Accurante J. – P. Migne. – T. 84. – Parisiis, 1864. – 1284 col.
167. Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. – Cambridge (Massachusetts) : The Mediaeval Academy of America, 1946. – 245 p.
168. Հովհանն Մամիկոնյան. Տարրնի պատմություն. – Երևանի : խորհրդային գրող, 1989.

2. Монографії, посібники, довідники

1. Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1996). – Львів : Каменярь, 1996. – 567 с.
2. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К. : Наук. думка, 1988. – 260 с.
3. Відейко М. Ю. Від антив до Русі. – К. : Кріон, 2009, – 240 с.
4. Відейко М. Ю. Від Трипілля до антив. – К. : КВІЦ, 2008. – 280 с.
5. Введение христианства на Руси / Сухов А. Д. (отв. ред.). – М. : Мысль, 1987. – 304 с.
6. Гломозда К. Е. “Крещение Руси” в концепциях современной буржуазной историографии (критический анализ). – К. : Наук. думка, 1988. – 165, [3] с.
7. Гордиенко Н. С. “Крещение Руси” : факты против мифов и легенд. Полемиические заметки. – Л. : Лениздат, 1986. – 287 с.
8. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К. : ЕксОб, 2005. – 632 с.
9. Запровадження християнства на Русі : історичні нариси / М. Ф. Котляр та ін. ; редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1988. – 252, [4] с.

10. Історія релігії в Україні : навч. пос. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, КОО, 1999. – 735 с.
11. Історія релігії в Україні : у 10 т. / редкол. : А. Колодний та ін. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1996. – Т. 1 : Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. – 384 с.
12. Сумщина в історії України : навчальний посібник / В. І. Белашов, Л. І. Белінська, А. М. Близнюк. – Суми : МакДен, 2005. – 496 с.
13. Как была крещена Русь. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 320 с.
14. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. – Мн. : Харвест, 2007. – 416 с.
15. “Крещение Руси” в трудах русских и советских историков / А. Ф. Окулов (отв. ред.). – М. : Мысль, 1988. – 337 с.
16. Лев (Лебедев), прот. Крещение Руси. – М. : Издание Московской Патриархии, 1987. – 199, [1] с.
17. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб. : Алетейя, 2000. – 398 с.
18. Мозговий І. П. Знайомтесь – Сумщина // Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки. – Вип. 2. – К. : Укр. конфедер. журналістів, Укр. акад. геральдики, товар. знаку та логотипу, 2008. – С. 8–51.
19. Мозговий І. П. “Монотеїстична” тенденція в пізньоантичному язичництві // Українське релігієзнавство. – № 4. – К., 1996. – С. 56–61.
20. Мозговой И. П. Введение христианства на Руси : правда против вымыслов. – Сумы : ДПП, 1985. – 23 с.
21. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. – К. : Євшан-зілля. 2007. – 624 с.
22. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М. : Высш. шк., 1988. – 416 с.
23. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М. : Наука, 1981. – 608 с.
24. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М. : Наука, 1987. – 790 с.
25. Скляренко С. Святослав : роман. – К. : Дніпро, 1987. – 669 с.
26. Сумщина від давнини до сьогодні: наук. довідник / упор. Л. А. Покидченко ; редкол. : Л. П. Сапуніна (відп. ред.) та ін. – Суми: Слобожанщина, 2000. – 384 с.
27. Тысячелетие введения христианства на Руси / Е. Громова, Н. Куренная, Ритчик Ю. – Москва, 1993. – 240 с.
28. Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. – М. : Алгоритм, 2007. – 336 с.

**СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ІМЕН ЇХ АВТОРІВ**

Античні джерела

- Ambr.** – Амвросій Медіоланський (337–397):
– *Ep.* – Листи;
– *De fid.* – Про православну віру.
- Amm. Marc.** – Амміан Марцеллін (бл. 330 – бл. 400):
– *Hist.* – Історія.
- Apoll. Sidon.** – Гай Соллій Модест Аполлінарій Сідоній (430–480):
– *Narrat. Dioscor.* – Розповідь про заблудження Діоскора.
- Aster. Amas.** – Астерій Амасійський (бл. 350 – бл. 410):
– *Or. 9. Hom. IX. In S. Phoc.* – Бесіда 9. Похвала свщм. Фоці.
- Athan.** – Афанасій Александрійський (бл. 298 – 373):
– *Or. ad incarnate. Dei* – Слово про втілення Бога.
- Aug.** – Августин Аврелій Блаженний Гіпсонський (354–430):
– *De Civ. Dei* – Про місто Богове (413–427).
- Aurel. Vict.** – Секст Аврелій Віктор (320–390):
– *De caes.* – Про цезарів (360);
– *De vit.* – Витяги про життя і звичаї римських імператорів (до 395).
- Bas. Caes.** – Василій Кесарійський Великий (330–379):
– *Ep.* – Листи.
- Caes.** – Гай Юлій Цезар (102–44):
– *De bell. Gall.* – Записки про Галльську війну.
- Caes. Nazian.** – Кесарій Назіанзін (331 – після 368):
– *Dialog.* – Діалоги.
- Capit.** – Юлій Капітолін (IV ст.):
– *M. Ant.* – Життєпис Марка Антоніна Філософа.
- Clement.** – Клементіни (II/III ст. н.е.).
- Cyrl. Hierosol.** – Кирило Єрусалимський (315–386):
– *Doctr.* – Повчання.
- Didim.** – Дідім Александрійський (310–395):
– *De Spirit. Sanct.* – Про Святого Духа.
- Dio Cass.** – Діон Кассій Кокцеян (155 – бл. 235):
– *Hist. Rom.* – Римська історія.
- Doroth. Tyr.** – Дорофей Тірський (255–362):
– *Index apost.* – Список (Каталог) апостолів (бл. 307–322).
- Eriph.** – Спіфаній Кіпрський (310–403):
– *Index apost.* – Список апостолів (Про 12 святих апостолів);
– *Panar.* – Панаріон;
– *Brevit. verb. fid.* – Коротке слово про віру вселенську в апостольській церкві.
- Eucher.** – Євхерій Лугдунський (433/444 – 449/450):
– *Instruct.* – Книга наставлень.
- Eunap.** – Євнапій із Сард (бл. 347 – бл. 420):

- *Hist.* – Продовження “Історії” Дексіппа.
- Euseb.** – Євсевій Памфіл Кесарійський (263–339):
 - *Chronogr. brev.* – Коротка хронографія;
 - *Hist. Eccl.* (HE) – Церковна історія (I пол. IV ст.);
 - *Vit. Const.* – Про життя блаженної пам’яті василевса Константина.
- Eutrop.** – Флавій Євтропій (310/320 – 387):
 - *Brev.* – Скорочення римської історії (після 364).
- Flav. Vop.** – Флавій Вопіск із Сіракуз (IV ст.):
 - *Prob.* – Проб.
- Gelas. Suz.** – Геласій Кізікський (II пол. V ст.):
 - *Hist. Cons. Nic.* – Історія діянь у Нікеї (бл. 475).
- Genn. Mass.** – Геннадій Массілійський (+496):
 - *De vir. Illustr.* – Про знаменитих мужів.
- Greg. Naz.** – Григорій Назіанзін Богослов (бл. 328 – 389):
 - *Ep. 3. Ad Evagr.* – Лист 3. До Єваґрія;
 - *Or. 33. Adv. Arian.* – Слово 33. Проти аріан і про самого себе (IV ст.).
- Greg. Nys.** – Григорій Нісський (330/335 – 394):
 - *Ex laud. Theod.* – Похвальне слово великомученику Феодору (Тірону).
- Hieron.** – Євсевій Софроній Ієронім Стрідонський (340–420):
 - *De vir. Illustr.* – Про знаменитих мужів;
 - *Ep. 60. Ad Geliod.* – Лист 60. До Геліодора;
 - *Ep. 107* – Лист 107;
 - *Lib. hebraic. quaest. in genesin* – Єврейські питання на Книгу Буття.
- Hippol.** – Іпполіт Римський (170–236):
 - *De duod. Apost.* – Реєстр апостолів (Про 12 апостолів: де кожний із них проповідував і де помер) (бл. 222).
- Ioan. Chrysost.** – Іоанн Златоуст (347–407):
 - *Or. in hon. S. Paul.* – Бесіда, виголошена на честь апостола Павла.
- IOSPE II** – Античні написи грецькою і латинською з Понту Евксинського.
- Iren.** – Іринеї Лугдунський (бл. 126 – 202):
 - *Adv. haer.* – Проти ересей.
- Lact.** – Луцій Целій Фірміан Лактанцій (бл. 250–325):
 - *De mort. persecut.* – Про смерті переслідувачів.
- Not. Dignit.** – Список посад (кінець IV / поч. V ст.).
- Ovid.** – Публій Овідій Назон (43 до н.е. – 17 н.е.):
 - *Trist.* – Скорботні елегії (8–11).
- Orig.** – Оріген Адамант (185–254):
 - *Ioan. Evang. Interp.* – Тлумачення на Євангеліє від Іоанна.
- Oros.** – Орозій (бл. 385 – 420):
 - *Hist. adv. pag.* – Історія проти язичників (417).
- Philostorg.** – Філосторгій (368–440):
 - *Hist. Eccl.* – Скорочення “Церковної історії”(439), зроблене Фотієм.
- Plin. Mai.** – Пліній Старший (23–79):
 - *Nat. Hist.* (NH) – Природнича історія (77–78).
- Pomp. Mel.** – Помпоній Мела (15–60 н.е.):
 - *De chorogr.* – Описова географія (43 н.е.).

- Pomp. Trog.** – Гней Помпей Трог (I ст. до н.е. – I ст. н.е.):
– *Philip. Hist.* – Філіппова історія.
- Prisc.** – Пріск із Паніона (410/420 – бл. 475):
– *Hist.* – Історія.
- Prudent.** – Аврелій Пруденцій Клемент (348–413):
– *Apotheosis.* – Апофеоз Христа.
- Ptolem.** – Клавдій Птолемей (87–165):
– *Geogr.* – Географія (II ст.).
- Ruf.** – Руфін Аквілейський (340–410):
– *Hist. Eccl.* – Церковна історія.
- Socr. Schol.** – Сократ Схоластик (бл. 380–440):
– *Hist. Eccl.* (HE) – Церковна історія (439).
- Sophron.** – Софроній Єрусалимський (+390):
– *Index apost.* – Каталог апостолів.
- Sozom.** – Гермій Созомен Саламан (400–450):
– *Hist. Eccl.* (HE) – Церковна історія.
- Spart.** – Спартіан (IV ст.):
– *Hadr.* – Адріан.
- Strab.** – Страбон (64 до н.е. – 24 н.е.):
– *Geogr.* – Географія (поч. I ст. н.е.).
- Sulp. Sev.** – Сульпіцій Север (бл. 363 – 420):
– *Chron.* – Хроніка (після 410).
- Tac.** – Публій Корнелій Тацит (бл. 54 – бл. 120):
– *Germ.* – Германія (98);
– *Hist.* – Історія (109).
- Tertul.** – Квінт Септімій Флоренс Тертуліан (бл. 160 – 222/240):
– *Adv. Iud.* – Проти іудеїв;
– *De praescr. haer.* – Про проскрипції проти єретиків.
- Theodor.** – Феодоріт Кірський (бл. 386–457):
– *Hist. Eccl.* (HE) – Церковна історія (449);
– *In Isaiam proph.* – Тлумачення на пророка Ісайю;
– *Relig. Hist.* – Історія боголюбців;
– *De com. Mártur.* – Про вшанування мучеників;
– *Or. 9. De leg.* – Промова 9. Про закони;
– *Verb. laud. Chrys.* – Похвальні слова св. Іоанну Златоусту.
- Verg.** – Публій Вергілій Марон (70–19):
– *Georg.* – Георгіки (36–30);
– *Aen.* – Енеїда (29–19).
- Вестн. древн. історії (ВДИ)** – Вісник стародавньої історії.
- Zos.** – Зосім (V–VI ст.):
– *Hist. nov.* – Нова історія.

Середньовічні джерела

a) Візантійські (VI–XV ст.)

Act. Concil. Oecum. – Діяння Вселенських соборів (325–787).

- Agath. Mir.** – Агафій Мірінейський (536–582):
– *Hist.* – Історія.
- Anast. Bibl.** – Анастасій Бібліотекар (810–878).
- Anecd. Bruhel.** – Брюссельська хроніка (XIII–XIV ст.)
- Basil. Porph.** – Василій II Болгаробойця (958–1025):
– *Menol.* – Мінологій.
- Cedrin.** – Георгій Кедрін (кін. XI /поч. XII ст.):
– *Rev. Hist.* – Огляд історії.
- Черноризець Храбр** – Чорноризець Храбр (кін. IX – X ст.):
– *О писменехъ* – Про письменна.
- Chron. Minor.** – Малі (Короткі) хроніки (XIV–XV ст.).
- Chron. misc.** – Змішаний хронікон (VIII ст.).
- Chron. Pasch.** – Пасхальна хроніка (VII ст.).
- Const. Porph.** – Константин VII Багрянородний (905–959):
– *De adm. imp.* (DAI) – Про управління імперією (948–952);
– *De cerem.* – Про церемонії;
– *De Them.* – Про феми.
- Ephr. Mon.** – Єфрем Чернець із Енію (XIV ст.):
– *Imp. et part. rec.* – Хроніка імператорів і патріархів.
- Eriphan. Mon.** – Єпіфаній Чернець (VIII–IX ст.):
– *Vit. Andr.* – Житіє Андрія (між 820–843).
- Eustath.** – Євстафій Фессалонікійський (XII ст.):
– *Com. Ad Dionys.* – Коментар до “Землеопису” Діонісія (XII ст.).
- Evagr.** – Євагрій Схоластик (537–594):
– *Hist. Eccl.* (HE) – Церковна історія.
- Georg. Ham. Cont.** – Продовжувач Георгія Амартола (X ст.):
– *Vit.* – Життєпис останніх імператорів.
- Georg. Pisid.** (до 600 – 631/634):
– *Carmen* – Вірші.
- Georg. Nicomed.** – Георгій Нікомедійський (II пол. IX ст.):
– *Hom.* – Гомілії.
- Georg. Syncl.** – Георгій Синкел (+після 810):
– *Chronogr.* – Хронографія.
- Hier.** – Ієрокл (VI ст.):
– *Synecd.* – Сінекедем.
- Ignat.** – Ігнатій Диякон (770/780 – після 845):
Vit. Georg. de Amastr. – Житіє Георгія Амастрідського (до 842).
- Ioan. Eph.** – Іоанн Ефеський (507–586):
– *Hist. Eccl.* (HE) – Церковна історія.
- Ioan. Geometr.** – Іоанн Геометр (Кіріот) (до 930 – бл. 990):
– *Epigr. Bulg. Rom. in fauc.* – Епіграма на поразку ромеїв у болгарській ущелині.
- Ioan. Nic.** – Іоанн Нікіуський (VII ст.):
– *Chron.* – Хроніка.
- Ioan. Scyl.** – Іоанн Скїліца (після 1040 – кін. XI/поч. XII ст.):
– *Rev. Hist.* – Огляд історій.
- Iord.** – Іордан (+після 551):

- *Get.* – Про походження і діяння гетів (Гетика) (VI ст.);
- *Rom.* – Романа (Скорочення хронік) (551/552).
- Leon. Diac.** – Лев Диякон (II пол. X ст.):
 - *Hist.* – Історія
- Mal.** – Іоанн Малала (бл. 491 – 578):
 - *Chronogr.* – Хронограф (VI ст).
- Marcel. Com.** – Марцеллін Коміт (+після 534):
 - *Chronic.* – Хронікон.
- Martinus RP** – Мартін Сповідник (598–655):
 - *Ep.* – Листи.
- Maur.** – Маврікій (539–602):
 - *Strateg.* – Стратегікон.
- Menand.** – Менандр Протиктор (524–606):
 - *Hist.* – Історія.
- Mich. Duc.** – Михаїл VII Дука (1050–1090):
 - *Ep. 2 (Ad Vsevol.)* – Лист князю Всеволоду Ярославичу (1076–1077, 1078–1093).
- Mich. Glys.** – Михаїл Гліка (XII ст.):
 - *Chron.* – Хроніка.
- Mich. Syr.** – Михаїл Сирієць (1126–1199):
 - *Chron.* – Хроніка.
- Narrat. de Rus. conv.** – Сказання про хрещення руси (серед. XVст.).
- Nic.** – Никифор (758–828):
 - *Brev.* – Коротка історія з часів після правління Маврікія.
- Nicet. Paph.** – Микита Давид Пафлагонський (885 – серед. X ст.):
 - *Vit. Ignat.* – Житіє патріарха Ігнатія (після 906);
 - *Or. 4. In Laud. S. Andr.* – Слово 4. Похвала святому (апостолу) Андрію;
 - *Or.* – Промови.
- Phot.** – Фотій (бл. 810 – бл. 893):
 - *Ep. Ad Orient.* – Окружне послання до східних архієрейських престолів (867);
 - *Hom.* – Бесіди.
- Procop.** – Прокопій із Кесарії (бл. 500 – 560-і):
 - *Bell. Pers.* – Війна з персами (540-і);
 - *Bell. Vand.* – Війна з вандалами (540-і – 554);
 - *Bell. Goth.* – Війна з готами (540-і);
 - *De Aed.* – Про будівлі (550-і);
 - *Hist. Arcan.* – Таємна історія (550-і).
- Psell.** – Михаїл Пселл (1018–1096/1097):
 - *Chronogr.* – Хронографія.
- Ps.-Sym.** – Псевдо-Симеон (X ст.):
 - *Chron.* – Хроніка.
- Ps.-Zach.** – Псевдо-Захарія Ритор (VI ст.):
 - *Hist. Chron.* – Церковна історія (555);
 - *Ep.* – Листи.
- Quam ut ros Christ.** – Сказання про те, як роси стали християнами (XVIII ст.).

- Raven. Anon.** – Равеннський анонім (бл. 700):
– *Cosmogr.* – Космографія.
- Sym. Metaphr.** – Симеон Метафраст (Логофет) (+940/973):
– *Vit. Sanct.* – Життя святих.
- Synax. Eccl. Const.** – Синаксар Константинопольської церкви (XI/XII ст.).
- Theod.** – Феодор Чтець (VI ст.):
– *An.* – Тричастинна історія (VI ст.).
- Theoph.** – Феофан Сповідник (бл. 760 – 818):
– *Chronogr.* – Хронографія.
- Theoph. Byz.** – Феофан Візантієць (VI ст.):
– *Hist.* – Історія.
- Theoph. Cont.** – Продовжувач Феофана (IX–X ст.):
– *Chronogr.* – Хронографія (945–959).
- Theophil. Simocat.** – Феофілакт Сімокатта (бл. 580-і – після 641):
– *Hist.* – Вселенська історія.
- Vit. Ioan. Goth.** – Життя Іоанна Готського (IX ст.).
- Vit. Steph. Sur.** – Життя Стефана Сурозького (кін. X – поч. XI ст.).
- Zon.** – Іоанн Зонара (1074–1130):
– *Epit. Hist.* – Скорочення історій (Коротка історія).

б) *Європейські (VI–XV ст.)*

- Acta Sanct.** – Святі акти (XIII ст.).
- Adem. Caban.** – Адемар Шабанський (бл. 988 – 1034):
– *Chron.* – Хроніка (1030).
- Alcim. Avit.** – Альцім Екдіцій Авіт (+518):
– *Ep.* – Листи;
– *Versus Martin. Dumien. Episc.* – Вірші в базиліці Мартіна, єпископа Думійського.
- Andr. Dand.** – Андрей Даноло (бл. 1310 – 1354):
– *Chron. Venet.* – Хронікон венетів (після 1339).
- Ann. Alt.** – (Великі) Альтайхські аннали (бл. 1075).
- Ann. Bert.** – Бергінські аннали (серед. IX ст.). Західно-франкська хроніка.
- Ann. cap. Crac.** – Аннали Краківського капітула (після 1283).
- Ann. Hild.** – Хільдесхаймські аннали (серед. X ст. – I пол. XII ст.).
- Ann. Magd.** – Магдебурзькі аннали (1170 – 1180-і).
- Ann. Quedl.** – Кведлінбурзькі аннали (1030).
- Ann. Sax.** – Саксонський анналіст (бл. 1150).
- Anon. Val.** – Анонім Валезія (VI ст.).
- Brun.** – Бруно Кверфуртський (974–1009).
– *Ep. ad Henricum.* – Послання до німецького короля Генріха II (1008).
- Cassiod.** – Флавій Магн Аврелій Кассіодор Сенатор (бл. 487 – бл. 578):
– *Var.* – Різне (537).
- Chron. Hungar.** – Угорський хронікальний звід (XIV ст.).
- Cont. Regin.** – Продовжувач Регінона Прюмського (+після 973):
– *Chron.* – Хроніка (960-і).
- Corip.** – Флавій Кресконій Коріпп Африкан Граматик (VI ст.):

- *Laud. Just. min.* – Похвала Юстину Молодшому.
- Cosm.** – Козьма Празький (бл. 1045 – 1125):
- *Chron.* – Чеська хроніка (Хроніка Богемії) (бл. 1119–1125).
- Dagome iudex** – Мешко I (960–992). Грамота папському престолу (990).
- Ott. I** – Оттон I (912–973):
- *Car. 366* – Грамота про створення Магдебурзької архієпископії (10.968)
- Ennod.** – Магн Фелікс Еннодій (474–521):
- *Panegy.* – Панегірик Теодоріху Великому.
- Frut./Ekk.** – Фрутольф із Міхельсберга (пом. 1103) і Еккехард із Аури (XII ст.):
- *Chron.* – Хроніка (рубіж XI–XII і 1106–1125).
- Geogr. Bavar.** – Баварський географ (II пол. IX ст.):
- *Descript. civitat. et region.* – Описи міст і областей на північ від Дунаю.
- Greg. Tur.** – Григорій Турський (Георгій Флоренцій) (538–594):
- *De miracul. S. Andr.* – Книга про чудеса блаженного апостола Андрія;
- *Hist.* – Історія франків (594).
- Helm.** – Гельмольд із Боссау (бл. 1120 – після 1177):
- *Slav. Chron.* – Слов'янська хроніка (до 1177).
- Ioan. Diac.** – Іоанн Диякон (кін. X – поч. XI ст.):
- *Chron. Venet.* – Венеціанська хроніка.
- Isid.** – Ісідор Гіспалійський (570–636):
- *Chron.* – Хронікон;
- *Etymol.* – Етимологія.
- Isl. ann.** – Ісландські аннали (кін. XIII ст.).
- Lamp.** – Ламперт Херсфельдський (до 1028 – після 1081):
- *Ann.* – Аннали (1077–1078/1079)
- Leandr.** – Леандр Гіспалійський (VI ст.):
- *Goth. Laud.* – Похвала перетворенню Готської церкви.
- Leon. Mars.** – Лев Марсікан (Остійський) (XI ст. – 1115):
- *Chron.* – Хроніка Монтекассінського монастиря (поч. XII ст.).
- Luidpr.** – Луїдпранд Кремонський (бл. 920 – 970/972):
- *Antapod.* – Книга відплати (Антаподосис) (949).
- Menol. Paris.** – Паризький місяцеслов (1488).
- Nicol. I Pont. Rom.** – Миколай I Великий (800–867):
- *Ep. 86 ad Mich. imp.* – Лист 86 до імператора Михаїла (865).
- Odd Snorrason.** – Одд Сноррасон (XII ст.):
- *Saga Olafs Tryggv.* – Сага про Олафа Трюггвассона (1180–1200).
- Ott. Fris.** – Оттон Фрайзінгенський (1112 – бл. 1157):
- *Chron.* – Хроніка (1146/1157).
- Paul. Diac.** – Павло Диякон (бл. 720 – бл. 799):
- *Hist. Rom.* (HR) – Римська історія (768–769);
- *Hist. Lang.* (HL) – Історія лангобардів (до 796).
- Petr. Dam.** – Петро Даміані (1007–1072):
- *Vit. b. Rom.* – Життя блаженного Ромуальда (1041/1042).
- Raff. morib. cart.** – Раффельштеттенський митний статут (904/906).

Ra Ph. – Реймська глосса (Глосса на Псалтир Одальріка Реймського) (серед. XI ст.).

Sax. orbis chron. – Саксонська всесвітня хроніка (бл. 1229).

Sigeb. Gembl. – Сігіберт із Жамблу (1028–1112):

– *Chron.* – Хроніка (1082–1112).

Sim. Kez. – Шімон Кезаї (XII ст.). Діяння гуннів і угрів (бл. 1280/1285).

Snorri Sturluson. – Сноррі Стурлусон (1178–1241):

– *Htimscribingla* – Коло земне (XIII ст.).

Thietm. – Тітмар Мерзенбурзький (975–1018):

– *Chron.* – Хроніка (1012–1018).

в) Східні (IX–XVI ст.)

abu Shuja ar-Rudhrawari – Абу Шуджа Мухаммад ібн аль-Хусайн Захір ад-Дін ар-Рудраварі (1045–1095) із Іраку:

– *Dayl kitab tadjarib* – Продовження книги випробувань народів і здійснення завдань.

Agap. – Махбуб ібн Кустантін ал-Манбіджі (Агапій Манбіджський) (пом. бл. 942) із Мембіджа (Іераполь у Сирії):

– *Kitab al-'unwan* – Книга титулів (відображені події до 777).

al-Bakri – Абу Убайд Абдуллах ібн Абдул-Азіз ал-Бакрі (1014–1094):

– *Kitab al-masalik wa'l-tamalik* – Книга шляхів і країн.

al-Beladsori – Абу-л-Аббас Ахмад ібн Ях'я ібн Джабір ібн Дауд ал-Белазурі (бл. 820 – 892) із Ірану:

– *Kitab futuh al-buldan* – Книга завоювань країн.

al-Biruni – Абу-р-Рейхан Мухаммед ібн Ахмед ал-Біруні (973–1048):

– *Kitab at-tafhim* – Книга врозуміння началам науки про зірки;

– *al-Kanun al-Mas'udi* – Масудівські таблиці з астрономії й зірок (Канон Мас'уда).

al-Fraganus – Абу-ль-Аббас Ахмад ібн Мухаммад ібн Касір ал-Фергані (798–861) із Фергани:

– *Kitab al-harakat* – Книга про небесні рухи і зведення науки про зірки.

al-Idrisi – Абу-Абдуллах Мухаммад ібн Мухаммад ібн Абдаллах ібн Ідріс ал-Хаммуді ал-Хасані (аш-Шаріф ал-Ідрісі) (1099/1100–1165) із Сеути:

– *Nyshat al-mushtak* – Відрада пристрасно бажуючого пересікти Землю (1154).

al-Istakhri – Абу Ісхак аль-Фарісі ібн-Мухаммад аль-Істахрі (бл. 850 – бл. 934) із Істахрі (біля Персеполя):

– *Kitab al-masalik wa'l-tamalik* – Книга шляхів і країн (930–933).

al-Jaqubi – Ахмад ібн Абу-Якуб ібн Джа'фар ібн Вахб ібн Вадіх ал-Катіб (Абуль-Аббас Ахмад ібн Ісхак аль-Аббаси) ал-Аббасі ал-Я'кубі. (пом. 897/905) із Багдада:

– *Kitab al-buldan.* – Книга країн.

– *Ta'rix* – Історія.

al-Kufi – Абу Мухаммад Ахмад ібн А'сам ал-Куфі (пом. бл. 926):

– *Kitab al-futuh* – Книга завоювань.

al-Marvazi – Шараф аз-Заман Тахір ал-Марвазі (1056/1057 – 1124/1125):

- *Taba'yi al-hayavan* – Природа тварин.
- al-Mas'udi** – Абу-л-Хасан Алі ібн ал-Хусейн ал-Мас'уді (бл. 896 – бл. 956):
 - *Murudj al-djahanb* – Золоті копальні і розсипи самоцвітів;
 - *Kitab at-tanbih* – Книга попередження і перегляду.
- al-Muqaddasi** – Абу-Абдаллах Мухаммед ібн Ахмед ібн Абу-Бекр (Шамсуддін Мухаммад ібн Ахмад) ал-Мукаддасі (бл. 945 – бл. 1000):
 - *Ahsan at taqasim* – Кращий поділ для пізнання кліматів (985).
- Amuli** – Маулан Аулія Аллах Амулі (XIV ст.) із Прикаспію:
 - *Tar'ih-e-Ruyan* – Історія Руйана (1362).
- 'Awfi** – Садід (Нур) ад Дін Мухаммед Ауфі (1171–1242) із Бухари:
 - *Djawami' al-hikayat* – Зібрання оповідань і світоч переказів.
- Cambridge ep.** – Кембрідзький документ (бл. 949). Хозарський лист.
- Gardizi.** – Абу Са'їд Абд ал-Хай ібн аз-Заххак ібн Махмуд Гардізі (XI ст.):
 - *Zain al-ahdar* – Краса розповідей.
- Hudud al-'Alam** – Межі світу від сходу до заходу (бл. 982).
- ibn Miskawaihi** – Абу Алі Ахмед ібн Мухаммед Ібн Міскавайх (бл. 932 – 1030/1034) із Рея:
 - *Kitab tadjarib al-umam* – Книга випробувань народів і здійснення завдань.
- ibn Ayas** – Мухаммад ібн-Ахмад ібн Ійяс ал-Ханафі (Абу ал Баракат) (1448–1523) із Єгипту:
 - *Nashk al-ashar fi gara'ib al-aktar* – Аромат квітів із дивовижних округів.
- ibn Fadlan** – Ахмад ібн Фадлан ібн ал-'Аббас ібн Рашід ібн Хаммад (X ст.):
 - *ar-Risale* – Записка.
- ibn al-Fakih** – Абу-Бекр Ахмед ібн Омар ібн Ісхак ал-Хамадані (ібн ал-Факіх) (877/888 – 961/962) із Хамадана:
 - *Kitab al-buldan* – Книга країн (903).
- ibn Haukal** – Абу-ль-Касім Махаммад ібн Хаукаль ан-Нісібі (X ст.):
 - *Kitab al-masalik wa'l-mamalik* – Книга шляхів і країн (X ст.).
- ibn Haiyat** – Абу Амр ібн Халіфа ібн Хайат ал-Ляйсі аль-Усфурі (777–854):
 - *Ta'rih* – Історія.
- ibn Isfandiyar** – Ібн Ісфандійар (XII – поч. XIII ст.) із Табарістана:
 - *Tar'ih-e-Tabar.* – Історія Табарістана (1216–1217).
- ibn Khordadbeh** – Абу-л-Касім Убайдаллах ібн Абдаллах ібн Хордадбех (бл. 820 – бл. 912) із Хорасана:
 - *Kitab al-masalik wa'l-mamalik* – Книга шляхів і країн (бл. 885).
- ibn Rosten** – Абу Алі Ахмед ібн Омар ібн Руста (Ібн-Даст) (I пол. X ст.):
 - *Kitab al-a'lak an-nafisa* – Книга дорогих цінностей.
- ibn Ya'qub** – Ібрахім ібн Я'куб ал-Ісраїлі ат-Туртуші (X ст.) з Іспанії:
 - *Kitab al-masalik wa'l-mamalik* – Книга шляхів і країн.
- Ihwan as-safa' wa hullan al-wafa'** – Чисті брати і вірні друзі (X ст., Басра):
 - *Kitab* – Послання.
- Ioan. Mamikon.** (VIII ст.). Вірменський історик:
 - *Hist. Taron.* – Історія Тарона.
- Ioseph** – Іосиф бен Аарон. Хозарський цар (після 931 – 961):
 - *Ep. ad Hasdai* – Лист Хасдаю Ібн-Шафруту (бл. 961).

- Mar'ashi** – Захір ад-Дін Мар'аші (XV ст.) з Ірану:
 – *Tar'ih-e-Tabar.* – Історія Табарістана, Руйана і Мазандерана (XV ст.).
- Maqdisi** – Мутаххар ібн Тахір ал-Мукаддасі (ал Макдісі) (X ст.):
 – *Kitab* – Книга творіння й історії (966).
- Steph. Taron.** – Степанос (Стефан) Таронеці (Асохік) (X/XI ст.):
 – *Hist.* – Загальна історія.
- Ta'rih al-Bab al-Abwab** – Історія Дербента (XI ст.). Арабська хроніка.
- Yahya al-Antaki** – Ях'я ібн-Са'їд ібн Ях'я ал-Антакі (Ях'я Антіохійський)
 Абу ль Фарадж (бл. 975 – бл. 1066) із Антіохії:
 – *Tar'ih* – Історія.

з) *Українські (IX–XVII ст.)*

- Велес кн.** – Велесова книга (IX ст.).
 [*Гізель Інокентій* (1600–1683)]:
 – *Синопис* – Синопис Київський (1674).
- Ізборник 1076** – Ізборник Святослава 1076 (1076).
- Іларіон** – Іларіон, митрополит київський (990 – після 1062):
 – *Слово про Зак. і Благ.* – Слово про Закон і Благодать (бл. 1038).
- Іст. Русів** – Історія Русів (XVIII ст.).
 [*Копистенський Захарія* (+1627)]:
 – *ГусЛ* – Густинський літопис (1623–1627).
- КПП** – Києво-Печерський Патерик (XIII ст.).
 [*Нестор Літописець* (1056–1114)]:
 – *ПМЛ* (JP) – Повість минулих літ (Літопис руський) (1113).
- Стат. Володимира** – Статут князя Володимира (кін. X – поч. XI ст.).
- Яків Мніх.** – Мніх Яків (II пол. XI ст.);
 – *Похв. Володимиру* – Похвала князю Володимиру (II пол. XI ст.).

д) *Московські (X–XVII ст.)*

- ВЛ** – Воскресенський літопис (XVI ст.).
- ІоакЛ** – Іоакимівський літопис (виданий у XVIII ст.).
- КС** – Степенна книга царського родоводу (XVII ст.).
- ЛТЛ** – Лавретіївський (1377) і Троїцький літописи (поч. XVI ст.).
- НікЛ** – Ніконівський літопис (1526–1530).
- НПЛ** – Новгородський перший літопис старшого (XIV ст.) і молодшого ізводів (XV ст.).
- ПСЛ** – Псковський (XVI–XVII ст.) і Софіївський (XV–XVI ст.) літописи.
- ТвЛ** – Тверський літопис (XIII–XV ст.).
- УВЛ** – Устюзький (поч. XVI ст.) і Вологодський літописи (XV–XVI ст.).

ПРАВИТЕЛІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН*Антські князі, вожді й воєначальники (IV–VII ст.)*

1. **Бож** (пом. 375/376) – антський князь. Міг бути християнином. Воював із готами. Спочатку переміг готів, а потім був розгромлений ними. Полонений і розп'ятий ними разом із синами й вельможами (*Iord.*).
2. **Анагаст** (466–470) – син Арнегіскла? Магістр ромейської армії у Фракії. У 469 розгромив гуннів Денгізіха. Потім влаштував змову (*Prisc.*).
3. **Хільбудій** (Χιλβούδιος, Chilbudios) (530–533) – полководець-ант (Хвалибуд?). Магістр ромейської армії у Фракії після Германа. Загинув у бою зі склавенами (*Procop.*).
4. **Всегорд** (554) – визначний ромейський полководець-ант (*Procop.*).
4. **Лже-Хільбудій** (545–546) – ант, полководець-самозванець. Юстиніан в 546 пропонував антам місто Турріс (*Procop.*).
6. **Дабрагез** (Δαβραγέζας) (550/554 – 555/556) – ант (Доброгаст?), таксіарх ромейського понтійського флоту (в Тавриці?) (*Agath. Hist. III, 6, 9; III, 7, 2; III, 2 1, 6*).
7. **Усігард** (Ούσιγάρδος) (554–555) – ант (Всегорд, Усіярд), воєначальник на службі у Візантії (*Agath. Hist. III, 6, 9; III, 7, 2*).
8. **Сваруна** (554–555) – антський воїн, відзначився на Понті Евксинському в кампанії Дабрагеза (*Agath. Hist.*).
9. **Леонтій** (Λεόντιος) (556) – воєначальник-ант, син Дабрагеза. Християнин (*Agath. Hist. IV, 18*).
10. **Ідарізій** (Ἰνταρίτζ) (560-і – 580-і) – князь антів. Убитий у 561? (*Men.*).
11. **Келагаст** (Κέλαγκαστ, Kelagast, Celagas) (бл. 560-х – 580-і?) – князь антів. Син Ідарізія, брат Мезаміра (*Men.*).
12. **Мезамір** (Μεζαμῖρος, Μεζαμῖρ,) (бл. 560-х – 580-і?) – князь і дипломат антів (Межемір?). Син Ідарізія. Убитий аvaraми під час посольства до них (561?) (*Men.*). *al-Mas'udi* двічі пише, що анти мали власну державу. Про антів писали *Cassiod.* і *Maur.* Імператори Фока й Іраклій (до 630?) називались “антськими”.

Склавенські князі (VI ст.)

1. **Даврїт** (Δαυρίτας, Dauritas, Δαυρέντιος, Daurentius,) (567/570 – 579/578 чи 564?) – князь склавенів (Добрета?) на Істрі (*Men.*).
2. **Ардагаст** (Αρδαγαστος,) (584 – 593/597?) – князь (Радагаст?) склавенів (антів?) (*Men., Theophil. Simocat., Theoph.*).
3. **Брат Ардагаста** (590-і?) – князь склавенів (антів?).
4. **Мусокій** (Μουσοκιος) (592 – бл. 593) – полководець склавенів (антів?). Полонений (*Men., Theophil. Simocat.*)
5. **Пірагаст** (Πειράγαστος, Πηράγαστος, Peragastus) (пом. 597) – князь склавенів (антів?). Загинув (*Theophil. Simocat., Theoph., Anast. Bibl.*).

Князі Дулібського союзу

1. **Маджак** (поч. VII ст.?) – князь Валінани (*al-Mas'udi*).

2. **Вандж С.лаф** (I пол. X ст.) – князь Валінани (згадував *al-Mas'udi* в 947 – можливо св. Вацлав).

Великі князі Київські

Києвичі

1. **Кий** (серед. VI ст.) – засновник Києва.
- 2–?. **Аноніми** (серед. VI– серед. VIII ст.).
3. **Олег** (серед. VIII ст.) – князь (воєвода?). Ходив на Амастріду?
4. **Бравлін** (кін. VIII ст.) – спадкоємець Олега.
5. **Анонім** (поч. IX ст.) – каган.
6. **Дір** (840–860) – представник династії Кия (*al-Mas'udi*).
7. **Аскольд** (860 – весна? 882) – каган, останній представник Києвичів. Здійснював походи на Константинополь (860, 874), апоти сусідніх племен.

Рюриковичі

8. **Олег (II?) Віщий** (весна? 882 – осінь 912) (I коліно) – можливо брат жінки Рюрика. Правив у Новгороді словенами. Потім захопив Київ, правив також полянами, деревлянами, сіверянами, уличами, тиверцями. У 883–884 підкорив радимичів і сіверян.
9. **Ігор Рюрикович** (осінь 912 – осінь 945) (II коліно) – син Рюрика.
– **Ольга** (осінь 945 – 957) (II коліно) – жінка Ігоря. Регент за часів правління її сина Святослава.
10. **Святослав Ігоревич** (957 – 03.972) (III коліно) – син Ігоря й Ольги.
11. **Ярополк Святославович** (03.972 – 11.06.978) (IV коліно) – законний син Святослава. З серед. 07.969 намісник Святослава в Києві.
12. **Володимир Святославович Великий** (11.06.978 – 15.07.1015) (IV коліно) – син Святослава й ключниці Малуші. Святий.

Єпископи Київські

1. **Мисаїл** (866–874) – грек.
2. **Михаїл** (874–882?) – грек.
– **Анастас Корсунський** (988) – грек.
3. **Михаїл I** (988–992) – сирієць. Присланий Миколаєм Хризвергом.
4. **Леонтій** (992–1008) – грек. Присланий Миколаєм Хризвергом.
5. **Феофілакт** (1008) – грек.
6. **Іоанн** (1008–1035) – болгарин чи грек. Архієпископ. Присланий патріархом константинопольським Сергієм.

Єпископи Ругійські (єпископи русів)

1. **Лібуцій** (959–961) – київська кафедра створена за сприяння Великої княгині Київської Ольги. За невідомих обставин в Русь не їздив.
2. **Адальберт** (961–962) – приїжджав у Київ, але через ворожі дії язичників мусив рятуватися втечею.
3. **Вакансія** (962–1007).
4. **Бруно** (1007–1008).

Додаток В
ПРАВИТЕЛІ КРАЇН СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

1) ВІЗАНТІЯ²

Династія Юстиніана (518–602)

1. Флавій **Юстин I** (518–527) – уродженець Фракії. Обраний сенатом.
2. Флавій Петро Савватій Юстиніан **Юстиніан I** (527–565) – племінник Юстина по матері, його співправитель (527), потім правив одноосібно.
3. **Іпатій** (18 – 19.01.532) – племінник Анастасія (династія Леонідів).
4. **Стотза** (536–545) – солдат-узурпатор (Африка).
5. **Гонтаріс** (545–546) – полководець-узурпатор (Африка).
6. Флавій **Юстин II** Юніор Август (565–578) – племінник Юстиніана I по матері. В період хвороби Юстина регентом була його жінка Елія Софія.
7. **Тіберій II Константин** (574–582) – воєначальник. Усиновлений Юстином.
8. Флавій **Мавркіій** Тіберій Август (582–602) – зять Тіберія II.
9. **Герман** (588–589) – полководець, дукс Фінікії Ліванської. Проголошений армією.
10. **Тіберій** (590–602) – син і співправитель Мавркія.
11. Флавій **Фока** Август (602–610) – центуріон із Фракії, узурпатор.

Іраклійська династія (610–695, 705–711)

12. Флавій **Іраклій I** Август (610–641) – син екзарха Карфагена Іраклія Старшого.
13. Флавій Іраклій Новус **Константин III** (613–641) – син і співправитель Іраклія I.
14. Константин **Іраклій II** (Іраклеон) (638–641) – син і співправитель Іраклія I.
15. **Давид** (638–641) – малолітній син Іраклія I. Цезар.
16. **Констант II** Іраклій (641–668) – син і співправитель Константина III (641).
17. **Григорій** (646–647) – двоюрідний племінник Іраклія. Узурпатор у Карфагені.
18. **Олімпій** (бл. 651 – 651/652) – узурпатор в Італії.
19. **Іраклій** (654–682) – син і співправитель Константа II.
20. **Тіберій** (654–682) – син і співправитель Константа II.
21. **Мізіій** (668) – комес. Антиімператор у Сиракузах (Сицилія).
22. **Константин IV** Погонат (668–685) – син і співправитель Константа II (з 654).
23. **Юстиніан II** (685–695) – син і співправитель (з 681) Константа IV..
24. **Леонтій** (695–698) – узурпатор.
25. **Тіберій III** Аписмар (698–705) – узурпатор.
– **Юстиніан II** Рінотмет (2) (705–711) – повернув собі трон.
26. **Тіберій** (705–711) – син і співправитель Юстиніана II.
27. **Тервел** (705) – болгарський хан. Зять Юстиніана II. Цезар (705).
28. **Філіппік Вардан** (711–713) – узурпатор.
29. **Анастасій II** (Артемій) (713–716) – секретар Філіппіка, прийняв ім'я Анастасія.
30. **Феодосій III** (716–717) – збирач податків. Можливо, син Тіберія III.

Ісаврійська (Сирійська) династія (717–802)

31. **Лев III Ісавр (Сірієць)** (717–741) – стратиг феми Анатоліка.
32. **Василій Ономагул** (717) – антиімператор на Сицилії.
33. **Константин V Копронім** (741–775) – син і співправитель (з 720) Льва III.
34. **Христофор** (760-ї?) – син Константина V. Цезар.
35. **Никифор** (760-ї?) – син Константина V. Цезар.
36. **Артавазд** (741–743) – обраний армією.

²Список римських імператорів за 27 до н.е. – 330 н.е. і візантійських імператорів за 330–518 рр. див. у виданні: Мозговий І. П. Еволюція християнства (III–I пол. VI ст.) : античні писемні джерела. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2015. – С. 566–569.

37. **Лев IV Хозар** (775–780) – син Константина V.
38. **Константин VI Сліпий** (776–797) – син Льва IV. Співправитель батька (776–780). У 780–790 регент – мати Ірина. У 790–797 співправитель матері.
39. **Ірина** Афінянка (790–802) – жінка Льва IV. З 797 сама правила.
40. **Никифор I Генік** (802–811) – узурпатор (поза династією).
41. **Ставракій** (803–811) – син і співправитель Никифора I.
42. **Михаїл I Рангаве** (811–813) – зять Никифора I.
43. **Феофілакт** (811–813) – син і співправитель Михаїла I.
44. **Лев V Вірменин** (Левон Арцруні) (813–820) – проголошений армією.
45. **Константин Сімбат** (813–820) – син і співправитель Льва V.
Аморійська (Фрігійська) династія (820–867)
46. **Михаїл II Травл** (Недорікуватий) (820–829) – зять Константина VI.
47. **Феофіл** (829–842) – син і співправитель (821–829) Михаїла II.
48. **Михаїл III П'яниця** (842–867) – син і співправитель (840–842) Феофіла, потім правила регентська рада на чолі з матір'ю й логофетом дрома Феоктистом (842–856), далі одноосібно, хоча влада в руках Варди – брата Феодори (856–866).
49. **Варда** (862–866) – брат Феодори (матері Михаїла III), цезар.
50. **Василій** (866–867) – магистр, фаворит і співправитель Михаїла III
Македонська династія (867–1028)
51. **Василій I Македонянин** (866–886) – з 866 співправитель Михаїла III.
52. **Константин Македонянин** (868–879) – син і співправитель Василя I.
53. **Лев VI Мудрий** (870–912) – син Василя I (Михаїла II?). Співправитель Василя I і Константина Македонянина (з 870), Александра (з 879).
54. **Александр** (879–913) – син і співправитель батька Василя I (з 879) і брата Лева VI (з 886), племінника Константина VII (з 908).
55. **Константин VII Порфірогенет** (908–959) – син і співправитель (з 908) Лева VI. Під регентською радою, керованою патріархом Миколаєм Містиком (913–914), потім – матері Зої I Карбонопсіни (914–919), Романа I (з 920) і його синів (з 921).
56. **Роман I Лакапін** (920–944) – тесть і співправитель Константина VII.
57. **Христофор Лакапін** (921–931) – син і співправитель Романа I, братів і Константина VII.
58. **Стефан Лакапін** (924–945) – син Романа I Лакапіна. Співправитель Константина VII (924–945) і роду Лакапінних.
59. **Константин Лакапін** (924–945) – син Романа I Лакапіна. Співправитель Константина VII й роду Лакапінних (924–944).
60. **Роман Лакапін** (927–945) – син Христофора. Співправитель Константина VII й роду Лакапінних.
61. **Михаїл Лакапін** (931–945) – син Христофора. Співправитель Константина VII й роду Лакапінних.
62. **Роман II Молодший** (945 – 15.03.963) – син Константина VII й дочки Романа I Лакапіна. Правив з батьком, синами Васиєм (960–963) і Константином VIII (962–963). У 945–985 фактичний правитель (з перервами) євнух Василь Лакапін, незаконний син Романа I. Жінка Феофано була регентом (863).
63. **Никифор II Фока** (963–969) – син Варди Фоки Старшого.
64. **Варда Фока Старший** (963–968) – батько Никифора II Фоки. Цезар.
65. **Іоанн I Цимісхій** (969–976) – племінник Никифора Фоки по матері. Узурпатор.
66. **Варда Фока** (970) – син Лева Фоки Молодшого, племінник Никифора II, двоюрідний брат Іоанна Цимісхія. Проголошений імператором повсталими.
67. **Василій II Болгароктон** (Болгаробойця) (960/976 – 1025) – син і співправитель Романа II (960–963), Константина VIII (962–963), Константина VIII при регентстві матері Феофано (963), Константина VIII і Никифора II (963–969), Константина VIII й Іоанна Цимісхія (969–976), Константина VIII (976–1025).

68. **Константин VIII** (962/976 – 1028) – син Романа II. Співправитель батька і брата Василя II (962–963), знову Василя II при регентстві матері Феофано (963), Василя II і вітчима Никифора II Фоки (963–969), Василя II й Іоанна Цимісхія (969–976), брата Константина (976–1025), далі правив одноосібно (1025–1028).
– **Варда Фока Молодший** (2) (987–989) – проголошений імператором повсталими.
69. **Варда Склір** (989) – родич Іоанна Цимісхія, жонатого на його сестрі. Піднімав повстання (976– 979, 987–989), проголошений імператором.

2) ШВЕЦІЯ

Инглінги (Скілфінги) (I ст. н.е. – 655)

1. **Свейгдір** (I ст. н.е.) – син Фйольніра. Правитель свеїв в Упсали.
 2. **Ванланді** (I ст. н.е.) – син Свейгдіра.
 3. **Вісбур** (I–II ст. н.е.) – син Ванланді.
 4. **Домалді** (II ст.) – син Вісбура.
 5. **Домар** (II ст.).
 6. **Дюгві** (II–III ст.) – син Домара. Перший реальний конунг Упсали.
 7. **Даг Мудрий** (III ст.) – син Дюгві.
 8. **Агні** (III ст.) – син Дага Мудрого.
 9. **Альрек** (IV ст.) – син Агні, співправитель брата Еріка I.
 10. **Ерік I** (IV ст.) – син Агні, співправитель брата Альрека.
 11. **Інг(в)і** (сер. IV ст.) – син Альрека, співправитель брата Альва.
 12. **Альв** (серед. IV ст.) – син Альрека, співправитель брата Інгві.
 13. **Хуглейк** (380–399) – син Альва.
 14. **Хакі** (400–402) – прибулий конунг (не Інглінг).
 15. **Ейрік** (поч. IV ст.) – син Інгві.
 16. **Йорунд** (402–440) – син Інгві.
 17. **Аун (Ані) Старий** (440 – бл. 480) – син Йорунда.
 18. **Хальвдан** (V ст.) – узурпатор (не Інглінг), один час – співправитель Ауна.
 19. **Алі Сильний** (V ст.) – узурпатор (Скьольдунг). Співправитель Ауна.
 20. **Егіл Туннадолгі** (бл. 490 – бл. 515) – син Ауна.
 21. **Оттар Вендельський Ворон** (бл. 515 – бл. 530) – син Егіля.
 22. **Адільс** (бл. 530 – бл. 575) – син Оттара.
 23. **Йостен (Ейстейн)** (бл. 575 – бл. 600) – син Адільса.
 24. **Сйольве** (бл. 600 – бл. 615) – прийшлий конунг (не Інглінг)
 25. **Інгвар Високий** (бл. 615 – 620) – син Ейстейна.
 26. **Аунд (Еймунд) I Дорога** (620 – бл. 640) – син Інгвара.
 27. **Олав Лісоруб** (після 650 – кін. VII ст.) – син Аунда.
 28. **Інг'яльд Підступний** (бл. 640 – бл. 655) – син Аунда.
- Скьольдунги (655–785)*
29. **Івар Широкі Обійми** (бл. 655 – бл. 695) – шведський конунг з данських Скьольдунгів. Син Хальвдара Хороброго.
 30. **Гаральд Бойовий Зуб** (695/705 – бл. 750) – син Хр'єоріка, онук Івара.
 31. **Сігурд Рінг** (бл. 750– бл. 770) – предок Дома Мунсьо.
 32. **Рагнар Лодброк** (бл. 770 – бл. 785) – предок Мунсьо. Король Данії.
 33. **Йостен Жорстокий** (бл. 785).
- Дім Мунсьо (785–970)*
34. **Бйорн I Залізобокий** (бл. 785 – бл. 800) – син Рагнара Лодброка.
 35. **Ерік II Бйорнсон** (бл. 800 – бл. 810) – син Бйорна.
 36. **Ерік III Рефілсон** (810–829) – син Рефіла, племінник Еріка II Бйорнсона.
 37. **Бйорн II Еріксон** (829–840) – син Еріка II. Співправитель Аунда Упсальського.
 38. **Аунд II Упсальський** (829–844) – брат і співправитель Бйорна з Хогі.

39. **Улоф (Олаф) I** (844–867).
40. **Ерік IV Анундсон (Еймундсон)** (867–882) – син Анунда II.
41. **Бйорн III Еріксон** (882–932) – син Еріка Анундсона. Конунг.
42. **Рінг Еріксон** (бл. 932 – 935) – син Еріка.
43. **Ерік V Рінгсон** (935–950) – син Рінга.
44. **Емунд I Еріксон** (950–970) – син Еріка V.
45. **Бйорн IV Еріксон** (970).

Династія Інґлінґів (Скілфінґів) (970–1060)

46. **Ерік VI Бйорнсон Сегерселль** (970–975) – співправитель Олафа.
47. **Улоф (Олаф) II Бйорнсон Сегерселль** (970–975) – брат і співправитель Еріка.
– **Ерік VI Сегерселль (Переможець)** (2) (975–995) – перший король.
48. **Улоф (Олаф) III Шьотконунг** (995–1022) – король. Син Еріка VI.

3) ПОЛЬЩА

З давніх часів на території Польщі мешкали венеди (ранні слов'яни), у яких бл. 500 почали виникати племінні союзи.

Легендарні князі (бл. 600 – бл. 700)

1. **Лех** (бл. 600) – син Пана, брат Чеха й Руса. Князь лехитів.
2. **Крак I** (VII ст.) – обраний князем. Заснував Краків, центр вісян.
3. **Крак II** (VII ст.) – син Крака I.
4. **Лех II** (VII ст.) – син Крака I, брат Крака II.
5. **Ванда** (VII ст.) – дочка Крака I.
6. **Лешко I Пшемислав** (бл. 700) – столяр, обраний князем.
7. **Лешко II** (бл. 700 – поч. VIII ст.) – селянин, обраний князем полян.
8. **Лешко III** (поч. VIII ст.) – син Лешка II. Князь полян..
9. **Попель I** (поч. VIII ст. – 820) – син Лешка III. Обраний князем полян.
10. **Попель II** (820–843) – син Попеля I. Князь полян. Правив у Гнезно.

П'яти (843–1370)

11. **Пяст** (843–861) – колісник, син бідного орача Котишка. Обраний князем.
12. **Земовіт** (861–892) – син Пяста. Обраний князем полян.
13. **Лешек (Лестко)** (892–913) – син Земовіта. Князь полян.
14. **Земомисл** (913–960) – син Лешека. Князь західних полян.
15. **Мешко I** (960–992) – син Земомисла. Хрестив Польщу (966).
16. **Болеслав I Хоробрий** (992–1025) – син Мешко.

4) ЧЕХІЯ

Слов'яни прийшли на територію Чехії в кінці VI ст., після відходу лангобардів. У них виникають племінні союзи, які борються з аварами.

Перші князі (600–721)

1. **Чех** (600–644) – прабацько чехів. Молодший брат Леха і Руса.
2. **Крок** (644–710) – син Чеха. Бл. 670 заснував Прагу.
3. **Любуша** (710–721) – дочка Крока.

Пржемисловичі (721–889)

4. **Пржемисл Орач** (721–750) – чоловік Любуші. Землероб з с. Стадніце.
5. **Незамисл** (750–780) – син Пржемисла й Любуші.
6. **Мната** (780–804) – син Незамисла.
7. **Войсн** (804–830) – син Мнати.
8. **Уніслав** (830–833) – син Войсна.
9. **Кржесомисл** (833–845) – син Войсна. У 845 хрещення 14-ти чеських князів.

10. **Неклан** (845–866) – син Кржесомисла.
11. **Гостивіт** (866–870) – син Неклана.
12. **Борживой I** (870–889) – син Гостивіта. Після 884 здійснює християнізацію.
Моймировичі (889–894)
13. **Святополк I** (889–894) – великоморавський князь, правив Чехією.
14. **Моймир II** (894–894) – син Святополка. Князь Чехії й Великої Моравії.
Пржемисловичі (895–1002)
15. **Спитігнєв I** (894–915) – старший син Боривоя I. Приймає хрещення.
16. **Вратислав I** (915–921) – молодший син Боривоя I.
17. **Вацлав (Венцеслав) I Святий** (921–929) – син Вратислава I. Хрестився.
18. **Болеслав I Грізний** (929–967) – син Вратислава I. Хрестився.
19. **Болеслав II Благочестивий** (967–999) – син Болеслава.
20. **Болеслав III Рудий** (999–1002) – син Болеслава II.
П'ясти (1302–1303)
21. **Владівой** (1002–1003) – син польського князя Мешко I.
Пржемисловичі (1303)
22. **Яромир** (1003) – син Болеслава II.
– **Болеслав III Рудий (2)** (1003) – син Болеслава II. Повернув трон.
П'ясти (1303–1304)
23. **Болеслав IV** (1003–1004) – польський князь (потім король) король Болеслав I.
Пржемисловичі (1004–1306)
– **Яромир (2)** (1004–1012) – син Болеслава II. Повернув трон.
24. **Ольдржих** (1012–1033) – син Болеслава II.

5) ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ (бл. 555 – піс. 986)

Кагани роду Ашіна (бл. 555 – 780-і/901)

1. **Кадір Касар** (II пол. VI ст.) – вождь, який жив в епоху кагана Буміна (542–552).
– **Язід Булаш** (VI ст.?) – каган-бек (цар-заступник).
2. **Джебукаган** (626–630) – намісник західно-тюркського кагана.
3. **Анонім** (650–?) – засновник Хозарського каганату в 651
4. **Ібузір Гляван** (згад. 698, 704–711) – його сестра – жінка Юстиніана II (704–711).
5. **Анонім** (713–714).
6. **Анонім** (722–731) – син кагана Барджіль (Барсбек, Барджик, Пашенк, Фетх).
7. **Анонім** (пом. 730/731) – його мати Парсбіт регент при спадкоємцеві в 730.
8. **Вірхор** (згад. 732 – 750-і) – каган, тесть імператора Візантії Константина V.
– **Булан-бек (Сабріель)** (бл. 730–740) – полководець, став царем. Приймає іудаїзм.
9. **Багатур** (згад. 759–763) – тесть арабського намісника Вірменії Язіда ібн Усайда.
Царі (каган-беки, маліки) династії Буланідів (780-і – піс. 986)
1. **Обадія** (бл. 780-і – 820-і?) – нащадок Булана.
– **Анонім-каган** (780-?) – з роду Ашіна.
– **Анонім-каган** (798/799) – його дочка наречена намісника Вірменії.
– **Анонім-каган** (між 813/818) – мав сестру Хатун.
2. **Єзекія** (? – ?) – син Обадії.
– **?.ут-каган** (поч. IX ст.) – фрагмент імені з епіграфічного напису в Криму.
3. **Манассія (Мойсей) I** (? – ?) – син Єзекії.
4. **Ханукка** (? – ?) – брат Обадії.
5. **Ісаак** (? – ?) – син Ханукки.
6. **Завулон** (? – ?) – син Ісаака.
7. **Манассія (Мойсей) II** (? – ?) – син Завулона.
8. **Ніссі** (? – ?) – син Манаассії II.
9. **Аарон I** (? – ?) – син Ніссі.

10. **Менахем** (? – ?) – син Аарона I.
– **Захарія-каган** (згад. 860 – 861) – правив під час візиту Константина в Хозарію.
11. **Веніамін** (880-і – 914) – син Менахема.
– **К-са ібн Булджан-каган** (?–?) – каган-бек.
12. **Аарон II** (914 – 930-і) – син Веніаміна.
13. **Йосиф** (після 932 – 960-і) – син Аарона.
14. **Анонім** (980-і) – у 980-х каганат знищений русами хорезмійцями.

6) БОЛГАРІЯ

Бл. 600 рід Дуло (болгари) виділився з роду Ашіна (тюрки).

Тюрки (617–632)

1. **Мохедо-кехань (Мохеду-хей, грец. – Органа)** (617/до 624 – 631) – син Феогнора.
Удільний хан західної частини західних тюркютів (Ашіна) й оногурів (Дуло).
2. **Гостун** (630–632) – намісник (Єрмі) Органа в болгар (оногурів, утігурів).
Велика Болгарія (632–671)
3. **Кубрат (Курт)** (632–665) – хан (Дуло). Син бата (бека) Албурі Аскала. Племянник по жіночій лінії тюркютського хана Органа.
4. **Батбай (Батбіян, Безмер)** (665 – 668/671) – хан (Дуло). Син Кубрата.
Болгарське ханство (Дунайська Болгарія) (681–893)
5. **Аспарух (Аспар-хрук, Ісперіх, Іспор)** (665–701) – хан (Дуло). Син Кубрата.
6. **Тервель** (701–721) – хан (Дуло). Син Аспаруха.
7. **Кормесій** (721–738) – хан (Дуло). Син Тервела.
8. **Севар** (738–753) – хан (Дуло). Син Кормесія.
9. **Кормісош** (753–756) – хан (Вокіль).
10. **Вінех** (756–762) – хан (Вокіль).
11. **Телець** (762–765) – хан (Угаїн).
12. **Сабін** (765–766) – хан (Угаїн–Вокіль). Зять Кормісоша.
13. **Умор** (766) – хан (Вокіль). 40 днів правив.
14. **Токту** (766–767) – хан.
15. **Паган** (767–768) – хан.
16. **Телеріг** (768–777) – хан. Син Тельця.
17. **Кардам** (777–802) – хан.

Крумська династія

18. **Крум Грізний** (802–814) – хан (Дуло; Крумська династія). Син Токту.
- 19–21. **Докум, Діценг, Цог** (814) – полководці Крума.
22. **Омуртаг** (814–831) – хан. Син Крума.
23. **Маламір** (831–836) – канасубігі (хан). Син Омуртага.
24. **Пресіан I** (836–852) – хан. Син Звініци, старшого брата Маламіра.
25. **Борис I** (хр. – **Михаїл**) (852–889) – хан, потім князь (з 864). Син Пресіана.
26. **Володимир Расате** (889–893) – князь. Старший син Бориса.
– **Борис (2)** (893).

Перше Болгарське царство (893–971)

27. **Симеон I Великий** (893–919) – князь, потім 1-й цар (919–927). Син Бориса
28. **Петро I** (927–969) – 2-й цар. 2-й син Симеона.
29. **Борис II Лагідний** (969 – 971/977) – 3-й цар. Син Петра I.
– **Міжцарство** (971–977).

Західно-Болгарське царство (969–1018)

Комітопули

- 30–33. **Давид, Мойсей, Аарон, Самуїл** (969–977) – сини коміта провінції Средец.
34. **Роман** (977–997) – 4-й цар (останній з Крумської династії). Син Петра I.
– **Самуїл (2)** (997–1014) – 5-й цар. Родич Симеона I.

35. **Гавриїл Радомір** (1014–1015) – 6-й цар (Комітопул). Син Самуїла.
36. **Іван Владислав** (1015–1018) – 7-й цар (Комітопул). Син Аарона.

7) ДАНІЯ

В VI ст. в Данію з півночі прийшли дани-вікінги.

Скьольдунги

1. **Івар Широкі Обійми** (650/655 – бл. 695) – син Хальвдана Хороброго.
2. **Хрьорік Метач Кілець** (695 – 705?) – чоловік Ауд, дочки Івара.
3. **Гаральд Бойовий Зуб** (705? – бл. 750) – син Хрьоріка Сіяча Перснів і Ауд.
4. **Сігурд Рінг** (Кільце) (бл. 750 – бл. 770) – син Рандвера, племінник Гаральда.
5. **Рагнар Лодброк** (Шкіряні Штани) (бл. 770 – бл. 785) – предок Мунсьо.
6. **Сігіфред II Змісокий** (бл. 785 – 800) – син Рагнара.
7. **Гудфред** (800–810) – син Сігіфреда.
8. **Хеммінг** (810–812) – племінник Гудфреда.
9. **Харальд Клак** (Ворон) (812–814) – син Хальвдана, онук Гаральда.
10. **Хорік I** (814–819) – син Гудфреда.
– **Харальд Клак** (2) (819–827) – повернув владу. Хрестився.
– **Хорік I** (2) (827–854) – прогнав Харальда.
11. **Хорік II Молодший** (854 – бл. 864) – син Хоріка I.
12. **Рьорик** (бл. 864 – 873) – син (племінник?) Харальда Клака.
13. **Сігіфред II** (бл. 873 – 887?).
14. **Хальвдан** (бл. 873 – ?) – співправитель Сігфреда.
15. **Хельгі** (887–891) – скинутий Олафом.

Швецькі Олафссони

16. **Олаф Купа Руїн** (891 – поч. IX ст.) – прибув зі Швеції і захопив владу.
17. **Гірד** (поч. IX ст. – 909?) – син Олафа. Брат і співправитель Гнупа.
18. **Гнуп** (поч. IX ст. – 915) – син Олафа. Хрестився.
19. **Сіггтріг (Сігеріх) Гнупсон** (909–917) – син Гнупа.
Кнютлінги (Гормсени) (917–1042)
20. **Кнуд I Хардекнуд** (917–948) – син Свена, онук Рагнара Лодброка. Хрестився.
21. **Горм Старий** (948–958) – син Кнуда.
22. **Харальд I Синьозубий** (958–986) – син Горма В 960/965 хрещення Данії.
23. **Свен I Вілобородий** (986–1014) – син Харальда.
24. **Харальд II** (1014–1018) – син Свена I.

8) НОРВЕГІЯ

Інглінги

1. **Хальвдан Біла Кістка** (I пол. VIII ст.) – син Олава Лісоруба.
2. **Ейстейн Грім** (II пол. VIII ст.) – син Хальвдана.
3. **Хальвдан Щедрий** (кін. VIII – поч. IX ст.) – син Ейстейна Грома.
4. **Гудрьод Мисливець** (поч. IX ст. – 820-і) – син Хальвдана Щедрого.
5. **Олав Гейрстад-Альв** (820-і – серед. IX ст.) – син Гудрьода Мисливця.
6. **Хальвдан Чорний** (поч. 840-х – поч. 860-х) – син Гудрьода Мисливця.
7. **Рьогнвальд Славетний** (сер. IX ст.) – син Олава Гейрстада-Альва.

Інглінги-Хорфагери

8. **Харальд I Хорфагер (Прекрасноволосий)** (872–930) – син Хальвдана Чорного.
9. **Ерік I Кривава Сокира** (930 – 934/935) – син Харальда.
10. **Хакон I Добрий** (934/935 – 960/961) – син Харальда I.
11. **Харальд II Сірий Плащ** (960 – 965/970) – син Хакона I.
12. **Харальд I Синьозубий** (965/970 – 986) – король Данії (з 958).

13. **Хакон II Сігурдарссон** (Могутній) (965/970 – 995) – син Сігурда Хаконсона.
14. **Свейн (Свенд) Вілобородий** (986–995) – син Харальда I Синьозубого. Ярл.
15. **Олаф I Трюггвассон** (995–1000) – син Трюгтві Олаффсона, правнук Харальда.
16. **Ейрік** (1000 – 1014/1015) – син Хакона II. Ярл.
- **Свейн (Свей, Свенд) Вілобородий (2)** (1000–1015) – син Харальда I Синьозубого.
17. **Олаф II Харальдссон Святий** (1015–1028) – син Харальда Гренландця.

9) УГОРЩИНА

У I тис. н.е. угри прийшли з-за Уралу в Придніпров'я.

Перші правителі

1. **Ідьєк** (II пол. VIII – I пол. IX ст.).
2. **Лебедій** (I пол. IX ст. – 855) – воєвода (“дьяюла”) в Лебедії.
Арпади (855–1301)
3. **Алмуцій (Альмош)** (855–895) – син Ідьєка і Емеше.
4. **Арпад** (889/895 – 907) – син Альмоша.
5. **Курсан** (889/895 – 904) – співправитель Арпада. Носив титул “кенде” (вождь).
6. **Жольт (Золтан)** (907–947) – син Арпада.
7. **Вал (Файс)** (947–952) – син Ютаца, сина Арпада.
8. **Такшонь** (952–972) – син Жольта, 4-ий із синів Арпада.
9. **Гейза (Геза) I** (972–997) – син Такшоня. Хрестився в 972.
10. **Стефан (Іштван) I Святий** (997–1038) – син Гейзи. Хрестив Угорщину в 1000.

10) ФРАНЦІЯ

Каролінги (Піпініди)

- **Людвік I Благочестивий** (813–840) – син Карла Великого (768–814). Король Аквітанії (781–814), Франкії (813–840), імператор Заходу (814–840). Тричі (817, 829, 837) ділив владу між 4 синами (Карлом II, Піпіном I, Лотарем I, Людовіком II). Владу захоплював Лотар I (830, 833–834).
- 1. **Карл II Лисий** (839/843 – 877) – син Людовіка I. Король Швабії (831–833), Аквітанії (839–843, 848–854), Західної Франкії (Francia Occidentalis) (840–877); Лотарінгії (з 869), Середньої Франкії (Francia Media) з 875/876, імператор Заходу (з 875). Поділ у Вердені (843) підтверджений в Юці (844) і в Мерсені (847, 851).
- 2. **Людвік II Зайка** (877–879) – син Карла II. Король Нейстрії (856–866), Аквітанії (з 866), Західної Франкії, Лотарінгії й Провансу (з 877).
- 3. **Людвік III** (879–882) – син Людовіка II. Співправителем був Карломан II.
- 4. **Карломан II** (879–884) – син Людовіка II. Одноосібно з 882.
- 5. **Карл II Товстий** (884–888) – син Людовіка II Німецького. Східно-франкський король (876–887), король Італії (880–887), імператор Заходу (884–887), король Лотарінгії (882–887). У 885–887 правитель Франкського королівства (Алеманія, Італія, Саксонію, Східне й Західне Франкські королівства) окрім Бургундії.

Капетинги (Робертини)

6. **Ед I Паризький** (888–898) – син Роберта Сильного (+866). Граф Парижа і маркіз Нейстрії (886–888), західно-франкський король (888–898). Імператор з 891.

Каролінги (Піпініди)

7. **Карл III Простакуватий** (893/898 – 923) – син Людовіка II. Західно-франкський король (893–922), обраний феодалами. Король Лотарінгії (911–923).

Капетинги (Робертини)

8. **Роберт I** (922–923) – брат Еда. Граф Парижа і маркіз Нейстрії (888–922). Проголошений королем бунтівниками.

Бозоніди

9. **Рауль (Радульф) I Бургундський** (923–936) – син Річарда I Заступника. Племянник королів Рудольфа I Бургундського. Зять Роберта I. Герцог Бургундії (921–923), західно-франкський король (923–936).
Каролінги (Піпініди)
10. **Людвік IV Заморський** (936–954) – син Карла III.
11. **Лотар** (954–986) – син Людвіка IV. З 979 правив разом із сином Людвіком.
12. **Людвік V Ліній** (979/986 – 987) – син Лотаря. З 979 правив із батьком Лотарем як король. Імператор з 886.
Капетинги (до 1328/1848)
13. **Гуго Капет** (987–996) – син графа Гуго Паризького (+956), онук Роберта I, правнук Роберта Сильного. Граф (956–996), герцог (960–987)
14. **Роберт II Благочестивий** (987/996–1031) – син і співправитель Гуго (з 987).

11) НІМЕЧЧИНА

Каролінги

1. **Людвік (Людвіг) II Німецький** (843–876) – син Людвіка I Благочестивого. Король Баварії (817–843). З 843 – король Східної Франкії (Francia Orientalis).
2. **Карломан** (876–880) – син Людвіка II Німецького. Правив у Баварії і південно-східних марках, з 877 – також в Італії.
3. **Людвік III Молодший** (865/876 – 882) – син Людвіка II Німецького. Король Франконії, Тюрингії й Саксонії, з 880 – король Баварії. Король Аквітанії як Людвік II (852–855). Король Лотарингії (з 876).
4. **Карл II/III Товстий** (876–887) – син Людвіка II Німецького. Правив у Швабії й Реції (з 876), з 882 – король східних франків, імператор Карл III з 881. Король Італії з 880, король Західно-франкського королівства й імператор з 884.
5. **Арнульф Карінтійський** (887–899) – незаконний син Карломана. Герцог Баварський, правитель Карінтії з 880, Італії (з 893), імператор з 896.
6. **Людвік (Людвіг) IV Дитя** (900–911) – син Арнульфа Карінтійського.
Франконська (Салічна) династія (Конрадини)
7. **Конрад I Молодий** (911–918) – син Конрада Старшого. Герцог Франконії з 906. Обраний королем. Родич Каролінгів по матері Глісмут Карінтійській.
Лудольфінги (Саксонська династія)
8. **Генріх I Птахолов** (919–936) – син Оттона Ясновельможного Герцог Саксонії з 912. У 919 вперше назва Німеччина.
Лютпольдінги
9. **Арнульф Злий** (919–921) – син маркграфа Лютпольда. Герцог Баварії (з 907).
Лудольфінги (Саксонська династія) в СРІ
10. **Оттон I Великий** (936–973) – син Генріха I. Спадкоємець престолу в 929. Герцог Саксонії як Оттон II (936–961) і король східно-франкський. Король Італії (лангобардів) з 951. Імператор Священної Римської імперії з 962.
11. **Оттон II Рудий** (961/973 – 983) – син Оттона I. Спочатку співправитель батька (961–973). Коронований у 967. Імператор Священної Римської імперії з 973.
12. **Оттон III “Диво світу”** (983/996 – 1002) – син Оттона II. Король Італії й імператор Священної Римської імперії з 996 (коронований у Римі). В 983–991 під регентством матері Феофано, в 991–994 під регентством бабусі Адельгейди.
13. **Генріх II Святий** (1002–1024) – правнук Генріха I. Герцог Баварії (995–1004, 1009–1018). Імператор Священної Римської імперії з 1014. Король римський (з 1002).

Додаток Г. Населені пункти на історичних теренах Давньої України

№ п/п	Назва населеного пункту	Дата заснування	Перша згадка	Сучасна назва	Місцезнаходження
1	Корчев	590/570 до н.е.		Керч	Крим
2	Тамагарха (Тмутаракань)	580–560 до н.е.		Тамань	<i>Краснодарський край, РФ</i>
3	Білий город (Тірас)	498 до н.е.		Білгород- Дністровський	Одеська
4	Херсон (Корсунь)	422 до н.е.		Севастополь	Крим
5	Сугдея (Сурож)	IV ст. до н.е./212 н.е.		Судак	Крим
6	Феодосія (Ардабза)	580 до н.е.			Крим
7	Сімболон	I ст. до н.е.		Балаклава	Крим
8	Данпарстадір	III ст. н.е.		Берислав	Херсонська обл.
9	Витичів	IV ст.	950	Витачів	Київська обл.
10	Дорос	II пол. V ст.		Мангуп- Кале	Крим, Бахчисарайський р-н
11	Алустон	553–555		Алушта	Крим
12	Гонзувіт	553–555		Гурзуф	Крим
13	Київ (Кенугард)	VI ст.	852		Київ
14	с. Стільсько	VI ст.?	IX ст.		Львівська обл.
15	Райки	VII ст.			Житомирська обл.
16	Теребовля	VII ст.?	1014		Тернопільська обл.
17	Пліснеськ	VII– VIII ст.	1188	Пліснесько	Львівська обл.
18	Іскоростень	705	913	Коростень	Житомирська обл.
19	Донець	VIII ст.	1185	Харків	Харківська обл.
20	Бужськ	VIII ст.	1097	Буськ	Львівська обл.
21	Липецьк	VIII ст.	1283	Суми (Тополя)	Сумська обл., Суми
22	Чернігів	VIII–IX ст.	907		Чернігівська обл.
23	Саркел	834–837		Цимлянськ	<i>Ростовська обл., РФ</i>
24	Богіт	IX ст.	980		Тернопільська обл.
25	Турка	IX ст.			Львівська обл.
26	Путивль	IX ст.	1146		Сумська обл.

27	Любеч		882		Чернігівська обл.
28	Житомиль	884	1321	Житомир	Житомирська
29	Гунг	893	896	Ужгород	Закарпатська обл.
30	Тустань	894		с.Урич	Львівська обл., Сколівський р-н
31	Земплін (замок)		896	Михайлов-це	<i>Словакія, Томашов</i>
32	Мукачеве	896	Діян.уг рів		Закарпатська обл.
33	Боршоа (Боржава) (замок)	IX ст.	896/90 3	с.Вари	Закарпатська обл., Берегівський р-н
34	Галич	898 уг.хр.	1113		Івано- Франківська
35	Лтава	901	1174	Полтава	Полтавська обл.
36	Севлюш	901/903	1262	Виноградів	Закарпатська обл.
37	Ромен	902/989	1095	Ромни	Сумська обл.
38	Переяслав		907	Переяслав- Хмельницький	Київська обл.
39	Хвастів	До 912		Фастів	Київська обл.
40	Пересічень		922	Дніпро	Дніпропетровська обл.
41	Вишгород		946		Київська обл.
42	с.Ольжичі		947		Київ, Троещина
43	Тумац	X ст.	1150	Ст. Безрадиці	Київська обл.
44	Хотин	X ст.	1002		Чернівецька обл.
45	Воїнь	X ст.	1055		Полтавська обл.
46	с. Шеллове	X ст.	1160		Київ, Шулявка
47	Звенигород	X ст.			Тернопільська обл.
48	[Немирів]	X ст.	1506		Вінницька обл.
49	Димер	X ст.	1582		Київська обл.
50	Здвижень	X ст.	1097	с.Здвижка	Житомирська обл., Коростишівський р-н
51	Турів	серед. X ст.	978		Білорусія
52	Тунгати		950		Одеська обл.
53	Кракнакати		950		Одеська обл.
54	Салмакати		950		Одеська обл.
55	Сакакати		950		Одеська обл.
56	Гіеукати		950		Одеська обл.
57	Олешки	954		Цюрюпинськ	Херсонська обл.
58	с.Будутина вісь		969		Київ

59	Вручий		977	Овруч	Житомирська обл.
60	Родня		978		Черкаська обл.
61	Білгород		978	с.Білгород-ка	Київська обл., Святошино
62	с. Берестове		978		Київ, парк Вічної слави
63	с.Передславине		980		Київ, на р. Либідь
64	Говда	980			Тернопільська обл., Гусятинський р-н
65	Червен		981	с.Черемно	<i>Польща</i>
66	Перемишль		981		<i>Польща</i>
67	Волин	<i>До 981</i>	1018	с.Гродськ	<i>Польща</i>
68	Белз	<i>До 981</i>	1030		Львівська обл.
69	Сянік	<i>До 981</i>	1150	Санок	<i>Польща</i>
70	Василів		988	Васильків	Київська обл.
71	Володимир		988	Володимир-Волинський	Волинська обл.
72	Дубно	X ст.	1100		Рівненська обл.
73	Гадяч	Кін. X ст.			Полтавська обл.
74	Червоноград	Кін. X ст.		с.Нирків	Тернопільська обл.
75	Губків (замок)	X ст.		с.Губкове	Рівненська обл.
76	Лубно	988		Лубни	Полтавська обл.
77	Путивль	989	1146		Сумська обл.
78	Глухів	992	1152		Сумська обл.
79	Треполь	996	1032	Трипілля	Київська обл.
80	Десятинний град	996	1169	Полонне	Хмельницька обл.
81	Ізяславль	Кін. X ст.	1096	Ізяслав	Хмельницька обл.
82	с. Добрий дуб	Кін. X ст.		с. Гатне	Київ, Святошино
83	Новгород-Сіверський	Кін. X ст.			Чернігівська обл.
84	Козяків	1000		Козин	Київська обл.
85	Случеськ	1005		Слуцьк	<i>Білорусь</i>
86	Дубровиця	1005			Рівненська обл.
87	Степань	1005	1290		Рівненська обл.
88	с.Баруч	<i>До 1015</i>	1125	Баришевка	Київська обл.
89	Летч		1015	Бориспіль	Київська обл.
90	Сколе		1015		Львівська обл.
91	с.Красний двір	1015			Київ, Видубичі
92	Берестій	<i>До 1016</i>	1017	Брест	<i>Білорусь</i>

Мозговий Іван Павлович

**ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ
(I – початок XI століття):
античні й середньовічні писемні джерела
Збірка документів із коментарями**

Комп'ютерний набір *І. П. Мозговий*
Редактор *А. О. Васюріна*
Компютерна верстка *Я. І. Мозговий*

На першій сторінці обкладинки:
Великий Київський князь Володимир
(зображення з мережі Internet)

На останній сторінці обкладинки:
*Вгорі: І. Мозговий біля “ідола” (?), встановленого на березі р. Псел
під час проведення конкурсу дерев'яних скульптур. Фото Я. Мозгового
(Суми, 2018);*
*Внизу: Руїни стародавнього Херсонеса. Фото автора
(Севастополь, 2010).*

Підписано до друку 23.07.2018. Формат 60x90/8. Гарнітура “Times”.
Обл.-вид. арк. 53,19. Умов. друк. арк. 37. Тираж 300 прим. Зам. № 0145

Надруковано на обладнанні ТОВ “Коллаж-Принт”
40000, м. Суми, вул. Кузнечна, 4

Свідоцтво про внесення субекта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 5389 від 17.07.2017